DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13968

Rozwadów Memorial Book

Sefer yizkor Rozṿadov ṿeha-sevivah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

FFFAATITLE	Sefer yizkor Rozyadov yeha-sevivah / ha-ʾorekh, Naḥman Blumental.
IMPRINT	880-02 Yerushalayim : Yad va-Shem : Irgun yotsʾe Rozvdov be-Yiśraʾel : Ḥevrat bene Mosheh Horovits ba-Amerika : Yotsʾe Rozyadov be-Belgiyah, 728 [1968]
DESCRIPT	349, xix p. : ill., 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Rozwadów
	Rozwadów (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Rozwadów
ADD'L NAME	Blumental, Nachman.
ADD'L TITLE	Rozwadow memorial book

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר יזכור רוזוואדוב

ספר יזכור ראזוואדאוו

און אומגעגנט

רעדאקטאר: נחמן בלומענטאל

יד־ושם

ארגון יוצאי רוזוואדוב אין ישראל

חברת בני משה הארואויץ אין אמעריקע

און ראזוואדאווער לאנדסלייט אין בעלגיע

ירושלים / תשכ״ח / 1968

ספר יזכור רוזוואדוב

והסביבה

העורך: נחמן בלומנטל

יד־ושם

ארגון יוצאי רוזוואדוב בישראל

חברת בני משה הורוביץ באמריקה

ויוצאי רוזוואדוב בבלגיה

ירושלים / תשכ"ח / 1968

Printed in Israel, 1968

נדפס בדפוס אלפא, ירושלים

ועד הספר באמריקה

ועד הספר והמערכת בישראל

אבנון יצחק ז״ל
מאיר מוהר ז״ל
יעקב גולדמן, מזכיר
ירוחם ברינסקי, גזבר

חברי הועד

מרדכי ברגשטיין
אסתר־צשה פינגרהוט
אריה גרינבוים
אסתר (אשטשה) פורשירם־האפערט
דוד ונג
שמעון פלוס
שרגא לומפ
נתן קליינמן
שמואל נעמן
יצחק שר
יוכבד (יאדזיה) סנס־לב
משה שר־מהלר
יקותיאל גולדמן ז״ל

המערכת

אליעזר חסיד־־שטארך
משה בן־מנחם, (שלאנגער)
אליעזר רייך (בן אבא ז״ל)

תוכן העניינים

י. ברינסקי: הקדמה 11

צוריק מיט יארן

משה בן־מנחם: הימים הרחוקים 17
נ. ב.: אביסל סטאטיסטיק 17
אליעזר בן אבא רייך: רוזוואדוב על נהר סאן 19
יחיאל שפרגל: נצח לעיירה שהיתה ואיננה 28
" " צום אנדענק פון א שטעטל וואס איז געווען און איז מער נישטא 35
שמואל י. פלדל־בק: על תקופת הרבנות לפני שושלת ההורוביצים ברוזוואדוב 44
אנשל כ"ץ: ילדות 44
" ": ראש השנה 49
" ": חנוכית הזהב 50
אדלה אנפלינג דה צוקר: ראָזוואַדאָוו מיין שטעטעלע 54
מנחם איזק: עיירתי רוזוואדוב, זכרונות נעורים 59
" " מיין שטעטל ראָזוואַדאָוו, יוגנט־ערינערונגען 62
דב בער רייך: מיין געזעלשאפטלעכע טעטיגקייט 66
אליעזר חסיד: בחירות נוסח גאליציה 70
א. ח־ד: לא התנצלות — הסברה 72
אברהם אויסאיבל: ערינערונגען 73
בעזשע רייך: ראָזוואַדאָוו אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט 74
חיים פינגערהוט: רעמינעסצענצען 78
יחיאל שפרגל: ה„כלי קודש" בעיירתנו 80
אליעזר חסיד: משהו על החנוך ב„חדרים" 84
דוד פלוס: די אנשטייאונג פון דער באַראָן הירש שולע 86
נ. ב.: ביה"ס ע"ש בארון הירש 86
נ. ב.: די באַראָן־הירש שולע אין ראָזוואַדאָוו 90
יוסף בורגר: היונק בארץ ציה (שיר) 92
משה בן־מנחם: תולדות שיר אחד 93
אליעזר רייך: אחוזת הקבר חוזרת לבעליה — מעשה שהיה 96
יוסף ויזן: ב„חדר" של המלמד הפולני 99
אליעזר רייך: הקהילה ברוזוואדוב, ארגונה ותפקידיה 100
" " „מן הצרור" — על פרנסים ועדתם 103
ניסן כ"ץ: השו"בים 107
ניסן כ"ץ: די שו"בים 109
משה בן־מנחם: חרש נופל השלג (שיר) 110

מלחמת העולם הראשונה

משה בן מנחם: הם באים 113
יעקב רייך: הגירוש בשנת 1915 118
אליעזר חסיד: החורבן הראשון 119
" " דער ערשטער חורבן 122
כרוניקה של המנזר הרוזוואדובי (תמצית) 125

בפולין העצמאית

ח. ס.: ההתחלה 129
אביגדור בירנבוים: בין שתי מלחמות עולם 129
" " זכרונות און איינדרוקן 131
וואלף וויינשטאָק: אונדזער שטעטל 133
דב האוזער: די געשיכטע פון שטעטל 136
אריה גרינבוים, יוכבד סנס: התקופה 1929—1939 144
נ.ב.: אידישע אינדוסטרי־אונטערנעמונגען 148
יעקב גולדמן: פנים אל פנים מיט דעם ראַבינאַט און ראַשי הקהילה 150
ידידיה גרינבוים: די ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל 153
משה שר־מהלר: „יד חרוצים" 154
אריה גרינבוים: מנהלי ביה"ס העברי 155
א. בן אבא רייך: קן השומר הצעיר ברוזוואדוב 155
יוכבד רייך (לבית הירש): תנועת הנוער „עקיבא" ברוזוואדוב 163
אריה גרינבוים: השומר הדתי ברוזוואדוב 165
יעקב גאָלדמאַן: דער אמאטארן קלוב 166
צבי רייז: מועדון לספורט ע"ש יוסף טרומפלדור 170
משה שעכטער: דער ספאָרט־קלוב 172
צבי האָראָוויץ: די לעצטע חתונה אין ראַזוואַדאָוו 174
אליעזר צווייג: ראדאמישל מיין געבורט־שטעטל 180
י. ג.: קהילת כפר פישניצה 182
" " יאסקעוויץ־יאסטקאוויצע 182
דבורה שרעטער: הכנסת אורחים 183
" " איינם פון אַ סך ווינקלען 184

אישים—געשטאלטן

בעזשע רייך: יצחק אבן 187
אברהם אויסאיבל: אני מאמין, אלה אזכרה, קום שוין שלום (3 שירים) 189
משה בן־מנחם: חלומו של ר' איצ'י מאיר'ל (דאס קליינע שמש'ל) 191
" " ר' איציע מאר'לס חלום 194
אביגדור בירנבוים: הירש און יהושע בירנבוים 197
פייבל בירענבוים: דוד לייב בליהמאן 199
מ. גולדמן: יעקב גולדמן ז"ל 199
בעזשע רייך: דוד'ל בורגער („דוד'ל הויקער") „קום לעבודת הבורא" 201
מ. ה.: ר' הרש'ל נחמיה'ס (דומב) 202
אסתר וויינמאן: די משפחה וויינמאן 203
אדאלף אויסאיבל: מאקס זאלץ 203
אדאלף אויסאיבל: מלך יהודה זאלץ 204
צבי כ"ץ: משפחת כ"ץ (מאיר סטאלער) 205
אריה גרינבוים: מוניק אברהם (קראפף) ז"ל 206
מגר. אוה טוז'ינסקא: דמויות מן העבר 207
מרים עדער־גרינשטיין: די משפחה עדער 208
בעזשע רייך: פייוול עדער 209
שמעון: אריה פלוס 209
ד. ש.: בן־ציון צנגן 210
י. גאלדמן: משפחת ירחמיאל קאנארעק 211
י. ג.: חיה־קלרה סנדרוביץ' — פריד 212
י. ג.: הרש סנדרוביץ' 212

א. אויסאיבל: חנוך קורן 213
אריה גרינבוים: עוזר רוזן 213
חנה רייז־רייך: משפחת רייז 214
יוכבד לב־סנס: משפחת שפילמן 215
" " ינציה שפילמן 216
י. ג.: משה לאסט ז"ל 216
י. גולדמן: צבי הרמן זילבר ז"ל 217
י. ג.: מגר' אברהם־רומאן עלענבוגן 218
י. ג.: אברהם אויסאיבל ז"ל 219
יעקב גולדמן: יצחק שכטר ז"ל 219
משה בן־מנחם: עיירתי בגויים (שיר) 220

השואה

יחיאל מוהר: ראַזוואַדאָוו מיין שטעטעלע 223
א. כ"ץ: נשמת... 224
מניה עמר־ברלינר: רוזוואדוב 224
זיגמונט ויזן: ראַזוואַדאָוו אונטער די דייטשען 225
יוסף ויזן: די ערשטע טעג מיט די דייטשען 230
נפתלי ליפשיץ: הגירוש 231
משה אשר: דער גירוש 233
משה בן־מנחם: עיר אבותי 235
דב האוזר: דרך חיי משפחה בשנת 1939 236
עטאלע זילבער: זאָג מיר קינד... 242
יוליאן פליישער: תולדות מחנה ריכוז ליהודים ברוזוואדוב 243
אידה סנדרוביץ־ויזן: בצד הארי 246
" " אויף דער ארישער זייט 248
י. ג.: אברהם בירנבוים ז"ל 250
י. ג.: „ליבלה גיבן" (לייבעלע הויקער) 251
מגר' אוה טוזינסקא: עלים מיומני 252
שלמה גערסאָן: אין אוישוויץ (שיר) 257
שמואל לייב גלאַנץ: איבערלעבנישען 258
האב גראַרד ריש: כרוניקה של המנזר ברוזוואדוב 263
ד"ר יוסף נובר: הייתי רוצה להאמין באדם (שיר) 266
Tak chciałbym wierzyć w człowieka : Dr. Jóef Nower 267
ד"ר יוסף נובר: איך וואָלט גערן געוואָלט גלויבן אין מענטש 268
מאיר מוהר: צער ישראל 269
" " רוזוואדוב עירי זכרונה לברכה (שיר) 270
משה שר־מהלר: סטאַניסלאַוו גרושקה 272
שפרה דמסקי: זכרונות 273
דניאל פרייברג: גירוש יהודי ראדומישל 273

אחרי החורבן

מ. זילבר־כספי: ביים געזעגענעם ים פון טרערען גיסט זיך אריין נאָך אַ טרער 277
צבי האַראָוויץ: טרערן 277
משה בן־מנחם: הציוני האלמוני 280
" " דער אנאָנימער ציוניסט 284
הערש וויזען־גארטן: גליקלעך איז דער... 290
יצחק שעכטער: אלמלא זכו ישראל... 291

י. ג.: ייסוד ארגון יוצאי רוזוואדוב בישראל	296
" וועו מיר האָבן אָנגעהויבן חלומן וועגן ספר ראָזוואַדאָוו	299
אברהם אויסאיבל: ד"וח חברת רוזוואדוב „בני משה הורוביץ" בניו־יורק	300
אריה גרינבוים: דער גורל פון מוניק אברהם־קראפף	302
י. ג.: יעקב שרייבער ז"ל	303
נפתלי ויזן: צהרים ביער	304
י. ג.: הרוזוואדובאים בארץ (לפני קום המדינה)	305
צ. פ.: עיירתי רוזוואדוב שהייתה ואיננה כבר	305
דב רפל: אב ומלך	308
רשימת השמות של קדושי רוזוואדוב	315
רשימת יוצאי רוזוואדוב בישראל	345

Adolph Ausubel: Foreword	V
Eliezer Reich: Rozwadow	VII
אנשי רוזוואדוב בעולם	XVIII

הקדמה

י. ברינסקי

כעת כשבאים לברך על המוגמר, עלינו לציין שהוצאת הספר לאור נתאפשרה רק הודות לעקשנותם של מספר יחידים, אשר ראו בכך, משימה וחובה נעלה, להם ולבני עירם ולאלה אשר פעם ירצו לדעת את המעיין ממנו שאבו הורינו ויקירינו את הכוח לקדש את החיים במותם.

זה למעלה מעשר שנים שהרינו והגינו את הרעיון להנציח את עירנו ותושביה אשר ניספו ומקום קבורתם לא נודע. רצינו להציב להם כעין מצבה שמקומה בכל בית שכול ואשר תשמש זכרון וקדיש יתום לדור האבלים שלנו ותעודה מחרידה לדורות הבאים.

רבות היו התקלות בדרך להגשמת מפעל זה.

לפני חמש שנים בליל הזכרון השנתי קמו ונחלצו מספר קטן של בני עירנו ועשו את הצעד הראשון לביצוע המשימה. ביום 21.11.61 נקראו לפגישה בביתה של בת עירנו תרצה בירנסקי (לבית אנהיזיגר) החברים: 1. יצחק אבנון; 2. יעקב גולדמן; 3. עוזר אנהיזיגר; 4. צשה פינגרהוט; 5. אסתר פורשירם; 6. נתן קליינמן; 7. תרצה וירוחם ברינסקי. באותו ערב הטילו על עצמם את עול הוצאת ספר רוזוואדוב. באותו מעמד הורכבו 2 ועדות: א. ועדה כספית ואירגונית אשר מתפקידה היה לטפל בענייני דפוס ולמצוא מקורות כספיים למימון המפעל. לוועדה זו נבחרו החברים: צשה פינגרהוט, אסתר פורשירם, פייבל לומפ, מרדכי ברגשטין, דוד ונג, יצחק שר, נתן קליינמן ומשה שר. ב. מערכת הספר, אשר עליה הוטל איסוף החומר. לוועדה זו נבחרו הח׳ יצחק אבנון, אליעזר רייך, לייזר חסיד, אריה גרינבוים, מנחם שלנגר יוכבד סנש (לב) ויקותיאל גולדמן ז״ל, שמואל נעמן. לשתי הוועדות קראנו „ועדת הספר״.

כמזכיר ורכז נבחר הח׳ יעקב גולדמן והגזבר הח׳ ירוחם ברנסקי.

התקשרנו עם בני עירנו אשר בתפוצות ועודדנו אותם למפעל זה וכתוצאה מכך נוסדו ועדות עוזרות לספר. אחת באמריקה עם הח׳ משה זילבר (יו״ר), פייבל בירנבוים (מז־כיר), אברהם אויסאיבל ז״ל, חיה אנהיזיגר, דוד אנהיזיגר, שמואל לייב גלאנץ, הרש־השל ויזן, דר. יוסף נאור, מאיר פרלמן, אפרים רייך, באזי׳ רייך, משה שכטר.

בבלגיה פעלה והפעילה בת עירנו הגב׳ שרייבר־הולנדר, אשר לא חסכה מעצמה עמל וטרדה בכדי לעזור לנו במשימה.

ספר רוזוואדוב מנסה במעט שלו, לתאר את העיר ועברה עד למלחמת הכליון. לא לרוממה ולשבחה או סתם להעלותה לגדולה, אלא פשוט כמשמעו לספר על אורותיה וצלליה, על עושרה המועט ועוניה המרובה, על יגונותיה ושמחותיה, על עסקניה הצבוריים ועל יחידים שבה שכל אחד מהם היה מוסד בפני עצמו; על מפלגות וארגונים, על כל חייה התו־ססים הערים עד הסוף המר שבא עליה כחתף.

החומר שנאסף כתוב עברית ויידיש וחלק קטן בלועזית. מצאנו לנכון להשאיר כל כתב־יד בשפת הכותב חוץ מהלו־עזית שתורגם. בתוך הספר הבאנו לזכר עולם, רשימת שמות הנפשות אשר מתו ונכחדו וקדושת ישראל בנשימתם האח־רונה. אין ספק שהרשימה איננה שלימה וחסרים בה שמות, לא אשמתנו בזה. פעמים ספורות שיגרנו חוזרים ותזכורות לאנשי רוזוואדוב באשר הם שם ובקשנו ודרשנו להשלים את החסר, אבל לא הצלחנו במאמצינו אלה ועל כך אנו מצטערים. אין מקורות רשמיים ונאמנים אשר בהם היינו יכולים להסתייע בספר ואלה אשר נשארו בחיים, נבצר מהם לזכור את כולם. בספר כלולים תצלומים של חברי מפלגות וקבוצות של אנשי ציבור ידועים או אישים אשר לקחו חלק פעיל בחיים המדיניים תרבותיים וחברותיים של העיר.

במשך 5 שנות פעולה של ועד הספר, בלטו מספר חברים ברצונם הכן ומרצם הרב בהגשמת מפעל זה והם: בעריכה: אליעזר רייך, אריה גרינבוים ויוכבד סנס (לב). בכספים וארגון: צשה פינגרהוט, אסתר פורשירם, נתן קליינמן וירו־חם ברנסקי כגזבר, ועל כולם מזכיר הוועדה ומרכזה הח׳ יעקב גולדמן. ועל כול זה יבורכו.

רחשי תודה כנים ומלאי רגש מובעים בזה לבני עירנו, אשר כתבו בדם לבם וספרו על חוויותיהם ומראה עיניהם על דרכה האחרונה של העיר. יבואו על הברכה חברינו, אשר נתנו לנו מתמונותיהם לתפארת הספר והמחשתו. יישר־כוח לבני עירנו באמריקה ובבלגיה אשר עזרו לנו בכול ולא רפו ידיהם לעשות במלאכה.

תודתנו העמוקה נתונה בזה ל„יד ושם״ על חלקה בעריכת החומר ובהוצאת הספר.

בצער וביגון עלינו לסיים את ההקדמה בהעלת זכרם של שנים מחברי המערכת אשר לא זכו לראות במו עיניהם את הספר מודפס והם: יקותיאל גולדמן ז״ל, ואברהם אויסאיבל ז״ל. יהי זכרם שמור בדפי הספר.

ספר רוזוואדוב הוא חוליה בשרשרת הספרים על קהילות ישראל שנחרבו ואינן.

אבדה רוזוואדוב ואיננה נשמור את זכרה יחד עם כל הק־הילות הקדושות החרבות של פזורת ישראל.

* * *

השתדלנו לפרסם את החומר, כפי שהוא נמסר על ידי הכותבים, להוציא אי אלה תיקונים שעשינו בפרטים (תאריכים, מספרים, שמות וכו׳) על סמך ספרים, עיתונים ומסמכים שעמדו לרשותנו.

רוב העובדות המובאות בספר מקורן בזכרונותיהם האישיים של יוצאי העיירה ועל כותביהם האחריות למהימנותם. אך אין ספק שהרצון העז לתת תמונה מלאה ומדויקת של עיירתם החרבה, השאיפה להנצחת העבר והקשר הנפשי העמוק המאחד את יוצאי רוזוואדוב עם קהילתם, כל אלה הם ערובה שהדברים הכלולים בספר משקפים נאמנה את העבר, בלי הפרזה, בלי שיפורים וללא מגמות כלשהן.

בעריכה הלשונית סייעה עובדת יד ושם עדה פאגיס.

מערכת יד־ושם

צוריק מיט יארן

הימים הרחוקים———

משה בן מנחם

בְּעֲיָרָה בְּפּוֹלִין, עַל גְּדוֹת הַסַּן,
יַלְדוּתִי מְחַכָּה לִי עִם בֹּקֶר נִיסָן.

כַּלָּה שַׁבַּת־קֹדֶשׁ, אָבִיב עַל אֲדָמוֹת,
וְנִגּוּן אַבָּא – חַיֵּי נְשָׁמוֹת...

נָאָה כִּשְׂדֵה־דָגָן עִם פִּרְחֵי הַכְּחֹל,
וְיֶלֶד מְשַׂחֵק בִּזְהַב הַחוֹל.

״יַלְדִּי״ פִּי אִמִּי לִי חֶרֶשׁ יִלְאַט,
הַיָּמִים הָרְחוֹקִים עוֹמְדִים לָעַד!

וַאֲנִי הוֹלֵךְ אֲלֵיהֶם... כָּל הַשְּׁבִילִים
לְרֵאשִׁית הַיָּמִים אוֹתִי מוֹבִילִים.

א ביסל סטאטיסטיק

נ. ב.

עס פעלן אונדז מקורות, צי אַפילו גענויערע ידיעות וועגן דעם, ווען יידן האָבן זיך באַזעצט אין דער שטאָט; ווען איז אַנטשטאַנען די יידישע קהילה א.אז.וו.

און אויב ס׳זיינען נאָך ערגעץ ווו — פאַרשטייט זיך, קודם כל אין פוילן — פאַראַן עפּעס מקורות, וואָס וואָלטן אונדז געקאָנט אויפקלערן די פראגן, זיינען זיי פאַר אונדז אין דעם מאָמענט אומצוטריטלעך.

בלייבט אונדז דעריבער בלית ברירה צו באַנוצן זיך בלויז מיט דעם מאַטעריאַל, וואָס איז יאָ אין אונדזער רשות און בויען אויף זיין סמך השערות וועגן ענינים און פראַגן, צו וועלכע עס פעלן אונדז די נויטיקע מקורות. וועגן דער צאָל יידן אין שטאָט האָבן מיר פאָלגנדיקע געגעבענע:

	צאָל אלגעמיינע באפעלקערונג	דערפון יידן	% פון יידן
1727 [1]	30 הייזער	בערך 126 נפשות [2]	
1765 [3]	368	440	
1880 [4]	2,153	1,628	75.6
1890	2,614	1,930	73.8
1900	3,004	2,058	68.5
1910	3,378	2,373	70.3
1921 [5]	2,700	1,790	66.3
1931 [6]	3,311		
1939 [7]		3,000	

פון די אויבן געבראכטע ציפערן לאָזט זיך אָפּלערנען, מיינען מיר :

(א) אז יידן אין ראָזוואַדאָוו זיינען געווען אין אַ קענטיקער צאָל שוין אין 17־טן י. ה. אָדער לפּחות ביים סוף פון דעם יאָרהונדערט.

(ב) אז אין דער צייט פון דער ערשטער פאָלקסציילונג (יידנציילונג 1765) זיינען שוין דאָ געווען יסודות צו אן אָרגאַניזירטער קהילה. דאָס לאָזט זיך אַרויסדרינגען פון די בארופן, מיט וועלכע די יידן האָבן זיך צו דער צייט פאַרנומען, וואָס ס׳ווערט אָנגעגעבן ביי דער ציילונג (די אָנגאבן זיינען נישט קיין פולשטענדיקע : אויף בערך 80 ראשי משפּחות גיט מען אן בלויז די בארופן פון 13). מיר גיבן אן די בארופן [8] :

ארענדע און שענקעריי (״וויינער״, קאן אויך באטייטן א בראָנפן־קאכער צי ביר ברייער)	3
שניידער	2
היטלמאכער	2
באלבירער (פריזער, פעלדשער ?)	2
מלמד	1
שמש	2
א „מיערניק״ צי „וויערניק״ (א בעל נאמן, א קאסירער, שרייבער אָדער דאָס גלייכן)	1

1 Stoletnia Rocznica w Rozwadowie nad Sanem, ז. 6. פאטאסטאט פון דער בראשעור אין אונדזער רשות. די צאל א לפי ערכדיקע.

2 רעכענענדיק, אַז אין יעדן הויז האָט זיך געפונען בלויז איין יידישע ״באלעבאטישקייט״ מיט בערך 4,2 נפשות אויף א באלעבאטישקייט. זע וועגן דעם רפאל מאהלער : יידן אין אמאָליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן, וואַרשע 1958 ז. 35 און די ״טאבעלן — ביילאגע צום בוך . . .״ טאבעלע 2 און 11. פונדעסטוועגן ווייזט אונדז אויס די צאָל צו זיין צו קליין.

3 לויט דער לוסטראציע, פאָלקסציילונג פון די יידן, וואָס איז פאָרגעקומען אין די יאָרן 1764/5 אין פוילן, אויף פעסטצושטעלן די צאָל יידן, וואָס זיינען פארפליכטעט צו צאָלן דעם קאפּ־שטייער (עלטער פון אַ 1 יאָר א.א.וו.) די צאָל דאַרף מען פאַרגרעסערן, לויט די אויספירן פון ד״ר מאהלער אין ציטירטן ווערק מיט א 20%, אויב מ׳וויל דערגיין די פאקטישע צאָל יידישע נפשות. דערפון די צווייטע צאָל.

4 די צאָל פאַר די יאָרן 1880—1910 לויט Dr. Stanisław Gnuñski: Materjały do kwestji żydowskiej w Galicji, Lwów 1910; Dr. Ignacy Weinfeld: Wiadomości statystyczne, Ludność miejska w Galicji i jej skład wyznaniowy 1881—1910, Lwów 1912

5 Bohdan Wosiutynski: Ludność żydowska w Polsce w wieku XIX i XX, Warszawa

6 Statistisches Gemeindeverzeichnis des bisherigen polnischen Staates. Berlin 1939

7 E. Podhorzer—Sandel : O zagładzie Żydów w dystrykcie krakowskim. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce 1959 r. 30, 87
די צאל איז אַ לפי ערכדיקע. ראָזוואַדאָוו איז געלעגן אין ניי־געשאפענעם צענטראלן אינדוסטריע־קאנט, וואָס האָט צוגעצויגן פאַר דער מלחמה נייע איינוווינער, דערונטער אויך יידן. פונדעסטוועגן ווייזט אויס די צאָל צו זיין אַביסל פאַרגרעסערט.

8 געבראַכט לויט מאהלערס ציטירט ווערק, ז. 112, 140, 147/8 און טאבעלע 43.

רוזוואדוב ע"נ סאן

אליעזר בן אבא רייך

מצבה הגיאוגרפי

העיירה שוכנת על הגדה השמאלית של נהר סאן. מאז חלוקתה הראשונה של פולין בשנת 1772 ועד תקומתה בשנת 1918, הייתה רוזוואדוב העיירה הצפונית ביותר שבגאליציה, עיירת הגבול בין גאליציה לבין פולין הקונגרסאית. הנהר כאן הוא רחב ביותר, זרמו שקט ומימיו הגואים בשלהי החורף מציפים את הגדה השמאלית הנמוכה. חגורה של ביצות מקפת את העיר ממזרח ומצפון. שדות המזרע כאן דלים ולא פעם הושחת עמלם של האיכרים הדלים כשהנהר גאה והציף את שדותיהם בעונת הפשרת השלגים או כאשר בחודשי הקיץ ירדו במפתיע גשמים במעלה הנהר. ב־1911 נחלצו השלטונות האוסטריים להגנת העיירה מפני פורענות הנהר: בנו סוללות בקטעים הנמוכים ביותר שבגדה השמאלית, וכדי למנוע הריסתן של גדות הנהר היו מחזקים אותן ע"י שתילת ערבי נחל. מכאן צמחה תעשיית הסלים המפורסמת שמרכזה בעיר רודניק הסמוכה. אך בדרך כלל הייתה כאן הקרקע זיבורית. בדרום ובדרום מערב, לצד הביצות והיערות השתרעו שטחי חול יבשים שנתהוו מסחף הנהר. אלה שימשו גישה יחידה לנהר. הכפר פלאוו (Plawo) שבו היו משיטים דוברות עמוסות עצים, שנכרתו ביערות הסמוכים והיו מעבירים אותם בשיט בין כמה שבועות לנמל דאנציג.

בסוף המאה הקודמת היו בידי יהודי המחוז כ־68,000 דונם קרקע, על 700 אלף של כל המחוז טארנובז'ג 14 אחוזות, 114 בתי מרזח, 12 משרפות יי"ש, 3 בתי שיכר, 14 טחנות קמח ו־3 מנסרות. ליד בעלי האחוזות נתלקטו בעלי מלאכה וסוחרים והם אשר נתנו את היסוד להתהוות העיירות שקמו לאורך גדות הנהר, החל מן המאה ה־18.

הכרוניקות המוקדמות ביותר המזכירות את השם רוזוואדוב הן משנות ה־30 של המאה ה־18.

מתולדותיה

בגלל חוסר מקורות קשה לעקוב אחר פרטי התפתחותה של העיירה אך תולדותיה נעוצות בכפר הסמוך חאז'וויצה (Charzewice) כשם שטארנובז'ג היא המשכו של הכפר דזיקוב. שטח זה היה שייך הרבה שנים למשפחת אצילים בשם רוז'בסקי ורק במאות 16—17 עברו השטחים שבין הוויסלה והסאן לבעלותם של הנסיכים לובומירסקי וטארנובסקי.

משפחת לובומירסקי בנתה את ארמונה בכפר חאז'וויצה. כאן מצויה כנסייה פאראפיאלית עתיקה וקטנה. לפי כרוניקה מקומית פנו אנשי הכנסייה בשנת 1727, בבקשה לנסיך גיאורג לובומירסקי „שלא יתן כי בית אלהים ישאר בחורבנו, אלא יתכבד לעשות לטובת עצמו ויתקן את הבניין העומד להמוט". בהקשר זה מוזכרת רוזוואדוב הסמוכה המונה 30 בתי אב יהודיים. בשנת 1897 (היא שנת הנחת אבן הפינה לכנסייה החדשה ברוזוואדוב) הפיץ ראש מנזר הקאפוצינים חוברת שקראה לתושבי הפאראפיה להרים תרומות להקמת כנסייה חדשה ברוזוואדוב, במקום הכנסייה העתיקה בחאז'וויצה שנחרבה כליל אחרי חלוקתה האחרונה של פולין ב־1795. אולם נראה שהנסיך גיאורג לובומירסקי דאג יותר לפיתוח המלאכה והמסחר מאשר לכנסיית הפאראפיה ובחוברת מובעת האשמה שהנסיך חותר תחת הכנסייה ועושה יד אחת עם יהודים.

היהודים ברוזוואדוב

אין בידינו מקורות העשויים להעיד על קיום קהילה יהודית מאורגנת לפני סוף המאה ה־18 וראשית המאה ה־19. בפנקסי הקהילות של ועד ד' ארצות שקיים היה עד שנת 1764 אין רוזוואדוב נזכרת וכן אין זכר לקהילות יהודיות אחרות בשטח שבין סאנדומיר, ליזנסק פשבורסק, כגון: טארנובז'ג, ניסקו רודניק. אין ללמוד מכאן שלא היו יהודים, או אף קהילה יהודית ברוזוואדוב וסביבתה. נהפוך הוא, ב־20 הישובים הכפריים המהווים את הפאראפיה החאז'וויצאית היו יהודים. ומעידים על קיומם דבריו של הבישוף האורח שניאווסקי. בבואו בשנת 1727 לעורר את קהל המאמינים לתרום לשיקומה של הכנסייה בחאז'וויצה הוא מצביע על מסירותו של הישוב היהודי ברוזוואדוב לצרכי הדת. הוא אומר: „קחו דוגמה מיהודי רוזוואדוב, הלא רק 30 בתים יהודיים נמצאים ברוזוואדוב, ובכל זאת לקחו בית אחד והפכוהו ל'סינגוגה', טרחו ליפותה, ולתפילות באו לא רק יהודי המקום, כי אם יהודים מהסביבה כולה באים לכאן".

זוהי עדות שברוזוואדוב גרו יותר יהודים מאשר בכפרים הסמוכים — אך על קיומה של קהילה יהודית אין ללמוד מכאן. רוזוואדוב תשמש גרעין לקהילה יהודית ומרכז ליישובים היהודים שבפאראפיה החאז'וויצאית. משבא לכאן הנסיך ג. לובומירסקי ברבע הראשון למאה ה־18 החל דואג שרוזוואדוב, הסמוכה לארמונו, תיהפך מרכז מלאכה ומסחר

ליישובים הכפריים שבתחום בעלותו. זאת עשה בעזרת היי־הודים המפוזרים בכפרים והמצויים ברוזוואדוב גופא.

אנו קוראים בספרם של ההיסטוריונים באלוצקי־ליפינסקי „פולין משכבר" (כרך ג׳ עמ׳ 482): „העיירה רוזוואדוב עם מנזר הקאפוצינים וכנסייתה הפארפיאלית שייכת למשפחת הנסיך לובומירסקי. אבי אבותיו, ג. לובומירסקי, ממפקדי חילות המלך, שאף להטיב לעירונים — נתיניו העניים, הש־תדל והשיג בשנת 1714 פריבילגיה מידי המלך אבגוסט ה־3, הקובעת 2 ימי שוק בשבוע, ביום א׳ וביום ה׳". יש להניח שירידים אלה משכו יותר ויותר את היהודים בעלי המלאכה והסוחרים. אך התפתחות זו הייתה איטית מחמת מצוקות, גזירות ורדיפות שירדו על היהודים במחצית השנייה של המאה ה־18. הכנסייה חשה כי כוחה אתה לעומת השלטון המלכותי המתפורר. ה„ליברום ויטו" והתקוממות ההידאמא־קים הביאו את פולין עד לעברי פי פחת. אפס עד גמירה כוחה הכלכלי של פולין השסועה בפנים ע״י השליאכטה. ועד ד׳ ארצות, המרכז האוטונומי של יהודי פולין, נהרס (1764). הכנסייה הרימה ראש בסיוע העירוניים ועל הארץ עבר נחשול של עלילות דם והסתות נגד היהודים. מאוקראינה בואכה פוזנה ועד פשמישל שבגאליציה שומעים אנו על רדיפות היהודים. בראש המסיתים עומדת הכנסייה ואין דעתה נוחה מן החסות הניתנת ליהודים ע״י האציל. האציל לעומת זאת ידו חפשית לסחוט מהיהודי והאיכר את מלוא המסים. בשנת 1772 נקרעה גאליציה מגופה של פולין. רוז־וואדוב והסביבה נעצרו בהתפתחות המסחר והמלאכה, והע־יירה הפכה מעתה לאזור־גבול בין גאליציה לבין פולין הגו־ססת לפני החלוקות בשנים 1793 ו־1795. לירידתה הכלכלית של יהדות גאליציה בשנים 1772—1790 הוסיפה לא מעט מדיניותו הנסיונית והאנטי יהודית של יוזף השני. אצל דוב־נוב אנו קוראים: „המצב הכלכלי של היהודים בגאליציה ירד פלאים על ידי פקודות רבות, שבתחלה הגבילו ואחר־כך אסרו עליהם לגמרי את העסק במשקאות בכפרים וחכירת מקצועות שונים של המשק הכפרי — ענפי מחיה שהתפרנסו מהם לא פחות משליש יהודי גאליציה. עשרות אלפי איש נשארו בלי מחיה והיו לעניים מרודים והממשלה האוסטרית נהגה לגרש לפולין את העניים והאביונים שלא שילמו את מכסם 3 שנים רצופות... באותה שנה עסקה הממשלה של יוזף השני גם בהריסת המשטר העתיק של הקהילה. במסוה של תיקוני ממשלה נאורה קרא יוזף השני ליהודים לעסוק בחקלאות, אך אדמה לא ניתנה ליהודים. לעומת זאת גזר על הבחורים היהודים את השרות בצבא. גרוע מזה היה מצבם של יהודי גאליציה בימיו של ליאופולד השני (1790/92), בימיו של הקיסר פרנץ הונח אמנם מעט ליהודי גאליציה בהשפעת המלחמות הנפוליאוניות, אך עם שוב הרסטוורציה אחרי קונגרס וינה מתגבשת באיטיות פרצופה הארגוני, הכלכלי והתרבותי של יהדות גאליציה, עד 1914".

הרבה זמן היו בתוקף גזרותיו של יוזף השני (גזרה על הנשואין) גזרת הפרוויניציות (מכירת משקאות חריפים), מסים, נרות ובשר). אוסטריה הקאתולית והריאקציונית העל־תה את שעור המסים על נרות ועל בשר כשר ויחד עם זה השתמשה בארגון הקהילתי כדי לכפות על היהודים את שמי־רת המצוות. שהרי מתוכן באו חוכרי מס הנרות והבשר הכשר. השחיתות אכלה את הקהילה היהודית מבפנים. פרופ׳ מאהלר בספרו „החסידות וההשכלה" כותב: „האוכלוסיה היהודית בגאליציה לא גדלה אלא במעט מאד במחציתה הראשונה של המאה ה־19, בזמן שהאוכלוסיה הנוצרית הוכפלה בערך במשך אותו הזמן" (עמ׳ 16). על העוני שירד על הישובים היהודיים בסביבת רוזוואדוב מעידה העובדה שמייסד השו־שלת הרופצ׳יצאית (ר׳ נפתלי מרופצ׳יץ — מת 1831), הד־גיש בהטפותיו בעיקר את מתן הצדקה. מדיניות המסים הכב־דים והצרת מקורות המחיה של יהודי גאליציה נמשכה גם בעשור הרביעי למאה ה־19. מדיניותו של הממשל האבסו־לוטי המכוון להטיל שלטון צנטראליסטי על חיי היהודים, אילץ את היהודים לדצנטראליזציה ע״י עקיפת החוק: „שטיבל" במקום בית כנסת, אי רישום שמות ותאריכי לידה מדויקים, נישואין דתיים בלבד ועקיפת אישורם הרשמי. לעומת הנגישות והחוקים האנטי יהודיים העמידו יהודי גא־ליציה העניים את כוח הסולידאריות המחתרתית. בית היוצר של אווירת הסולידאריות הייתה אישיותו של הרבי החסיד. מסורת מקומית מספרת כי תלמידו וחברו של ר׳ דב בר ממזריץ׳, החוזה מלובלין, אחרי שעזב את מזריץ׳ והתעכב זמן רב אצל ר׳ אלימלך מליז׳נסק, עבר את רוזוואדוב, שם שהה זמן קצר, בדרכו ללובלין.

דומני שסיפור זה על החוזה מלובלין הוא העדות היחידה מצד היהודים על מציאות יהודים ברוזוואדוב בשליש הרא־שון למאה ה־19. תאריך זה מתאים למסורתן של המשפחות היהודיות הוותיקות ביותר ברוזוואדוב (משפחת צנגן, בורגר פלומין).

ברוזוואדוב לא נמצאו בניינים עתיקים, או מצבות ולא קשורות בה מסורות על שריפות בתי כנסת ישנים. כנראה שרוב רובה של האוכלוסיה היהודית במקום באה מהכפרים הסמוכים והיו קיימים קשרים משפחתיים הדוקים עם קרובים שנשארו בכפרים. מצב זה נמשך עד למאה ה־19, ועד בכלל. לא פעם כשנזקקה רוזוואדוב לכלי קודש, הייתה מביאה אותם מאחד הישובים הסמוכים. לפני שנקרא נכדו של ר׳ נפתלי מרופצ׳יץ, ר׳ משה׳לה, לכס הרבנות, פנו נכבדי הק־

הילה אל סבו של ר׳ שמעון כץ (שמעון שוחט) איש מיידאן קולבושובסקי שיבוא וינחה את צאן מרעיתו וישרה על קהילת רוזוואדוב מידות לימוד התורה, ענוה ותום אמונתו. אולם הוא העדיף להישאר באלמוניותו ובדלותו ולא נעתר לבקשת שליחי רוזוואדוב. ועד שלא באו הרופצ׳יצאים לכהן בסביבה (ר׳ אליעזרל בדזיקוב ובניו ר׳ מאירל בדזיקוב ור׳ משה׳לה הורוביץ ברוזוואדוב) בשנות ה־70, הסתפק הישוב במורי צדק ובמלמדים שרובם אף הם באו ממקומות אחרים.

יחד עם זה הייתה רוזוואדוב מרכז למסחר ולמלאכה ליו־שוביה הסמוכים הכפריים והעירוניים. בעלי המלאכה (כובע־נים, חייטים, סנדלרים וחנוונים) היו נוסעים לימי הירידים למקומות הסמוכים. כנראה שגרם לכך גידול מספר החנויות ובעלי המלאכה היהודיים בעיירה.

בשליש האחרון של המאה ה־19 מוצאים ברוזוואדוב ישוב המונה 2,150 נפשות, מזה למעלה מ־1,600 יהודים (77%). על אף הגידול בריבוי הטבעי בתקופה שבין השנים 1880—1921 האוכלוסיה כאן לא גדלה בהרבה. אחרי מלחמת העולם הראשונה מנתה העיירה 2,700 נפשות (אחוז היהודים ירד בגלל ההגירה). בשנת 1880 היו בעיירה 234 בתים. רובם בתי עץ בני קומה אחת. נראה כי במצבם הכלכלי של התו־שבים חל שיפור ניכר בסוף שנות ה־80, עם הנחת קו הר־כבת פשבורסק־רוזוואדוב דמביצה, קו המחבר את רוזוואדוב עם דרך המלך למברג־קראקוב־וינה. התפתחותה הכלכלית של העיירה קיבלה אז תנופה. סימן לכך הם בתי האבן שהוקמו במקום בתי העץ, בארבעה טורים הסוגרים על רי־בוע רחב ידיים, הנקרא כיכר השוק. במרכזו של אותו שוק הוקם בניין העירייה, בניין בן שתי קומות, מעין כל־בו למשרדים, לדירות פקידים, לחנויות ולסתם דירות עוני. קמה המשרפה ללבנים, המספקת חמרי בנייה לבתי אבן העוטרים את השוק. לרוזוואדוב היה יתרון על כל עיירות הסביבה. שלא כעיירות הסביבה, עמדה כאן תחנת הרכבת בלב לבה של העיירה ולא עוד אלא שהייתה צומת, האחרונה שעל גבולה הצפוני של גאליציה ושימשה גורם מעורר ומדרבן את תושביה לפעילות כלכלית ותרבותית. הקשר הישיר עם הרכבת ובעקבותיו הקמת הדואר, הטלגרף, והטלפון החיו את המסחר, וקרבו את הנוער היהודי לווינה להליכותיה ולתר־בותה. בשנות ה־80 נתעורר הצורך לגיבוש יתר של המסגרת המוניציפאלית, האדמיניסטראטיווית, הכלכלית והקהילתית. בתום המאה כבר עמד השוק על מכונו ומסביב לו ריבוע של בתי אבן מהם בני קומה אחת, מהם בני קומתיים. בין הבתים לא מצאת בית השייך לגוי, בהתאם להסכם חשאי, מעין חרם; אף בית אחד בשוק לא נמכר לשאינו מבני ברית. (נוהג זה הופר רק אחרי מלחמת העולם הראשונה). כאן גרו בעלי בתים בני עלייה, כל בית וחנויותיו. „בית שוק" היה בו כדי לציין את מעמדו של בעליו. כאן גרו הסוחרים, בעלי הייחוס ואילו הסנדלרים, החייטים, המלמדים וכן עניים מרו־דים וקשי יום למיניהם — ישבו ברחובות הצדדיים, צפופים ודחוקים.

בקצוות העיירה ובשלוחותיה המוליכות אל הכפרים גרו שאינם מבני ברית. הללו עסקו בחקלאות או במלאכה המש־רתת את תושבי העיר והכפרים כגון: נפחות, פרזול. פתוחים לשדות היו גם בתיהם הקטנים של הפקידים הממשלתיים, המורים, של הרופא, המנגן בעוגב, הבנאי המדופלם, ה„שקא־לע", בית המשפט ומשרדי שומת המסים. כאן החל ה„חוץ לתחום" היהודי הנושא שנאת ישראל.

הפרנסות

רוב רובם של יהודי העיירה היו שרויים בעוני ובדחקות. פרנסתם הייתה על המסחר הזעיר, והמלאכה, ויתרם הועסקו בכלי קודש, סופרים סת"ם, מלמדים, שוחטים ובודקים נא־מנים. מעט האמידים, היו בעלי הזיכיון למכירת טאבאק יי"ש, כמה „סוחרי דאנציג" ושניים שלושה מלווים בריבית. מספר בעלי המלאכה היה רב ומגוונות היו המלאכות: נגרים, חייטים, סנדלרים, מתקני משאבות, ספרים וגלבים, אופים, קצבים, סיידים, שענים, כובענים, עושי שקיקי נייר, כורכי ספרים, אופי מצות לפסח (עיסוק זמני) טוחני גריסין, מבשלי שכר בהסתר, עושי סבון, תופרות כותנות לאיכרים. המלאכה נעשתה בדירת האומן. הוא וילדיו ושוליותיו עמלו קשה להו־צאת מחייתם, וציפו ליום השוק שיפרנסם למשך שבוע. לקראת יום השוק היו נערכים גם החנוונים עם דברי מכולתם וסחורתם האחרת שהייתה מגוונת.

לא היה בהם, לא במלאכה ולא במסחר הזעיר, כדי לפרנס את העוסקים בהם. גם איכרי הסביבה הבאים ליריד, עניים מרודים היו, פדיונם היה זעיר והם היו באים לבקש סחורה בהקפה, ללוות כסף מהיהודי, או להיטיב גרונם בכוס משקה במסבאה היהודית הדלה.

בסוף המאה ה־19, עקב עלייתה הכלכלית המהירה, הת־חילה גרמניה לקנות עצים לצרכי תעשייתה. יוזמים גרמניים היו יורדים לסביבת רוזוואדוב, קונים כאן יערות, ומוסרים את חיבור העצים לדוברות והשטתן לידי יהודים סוכני הפירמה Francke-Söhne. מתפתח המסחר בעצים, עולה ה־טיפוס של הסוחר הדאנציגאי, החולש על המוני איכרים העסוקים בימות החורף בכריתת העצים ובהובלתם אל גדות הנהר סאן. כאן נקשרים העצים לדוברות ומושטים על הסאן והוויסלה עד לים הבאלטי. בעקבות מסחר העצים התעוררו יהודים רבים למסחר עצמאי או לשותפות עם סוחרים גר־

מניים. משפחות יהודיות שהתחילו מתמחות בענף זה, גדולה הייתה תלותן בחסדי שמיים וצפויות היו להתדלדלות אם הנהרות גאו לפתע והרסו את הדוברות.

דער דארפס־גייער, לייזור "שוש" מיאסטקוביץ

במקביל למסחר העצים יזמו יהודי רוזוואדוב וסביבתה ארגון הגירה של האיכרים חסרי הפרנסה, לפרוסיה. כאן ניתן למצוא יהודים, סוכנים של פירמות גרמניות המחפשות כוח עבודה זול. הסוכנים היהודיים דאגו להסעתם של מבקשי עבודה, והיו מלווים אותם עד מקום היעד מקום שם היו נש־כרים עפ"י גולגולת. אך, כאמור, היה זה עיסוקן של משפ־חות בודדות. רוב מניינה של העיירה נשארה בדלות מנוונת. בשולי העיסוקים שהזכרנום נמצא עוד סוג של יהודים, ספק עירוניים ספק כפריים, ה„דורפסלייפר", שהיו מביאים „תו־צרת חלב כשרה" מהכפר, או בעלי מלאכה היוצאים מן הע־יירה אל הכפרים הסמוכים, להטליא טלאי על בגדי האיכרים, לתקן סוליותיהם, לתקן את הקדרה, למכור סדקית וכיו"ב. במרוצת השנים נעלמה דמות ה„דורפסלייפר" שהשתקע בע־יירה הסמוכה ועם גבור תהליך ההגירה הגר למרחקים.

ראשי הקהילה

דודי, ר' דב רייך שכיהן למעלה מ־40 שנה כראש הקהילה, סיפר לי שלפי הזכור לו היו ברוזוואדוב כ־10 ראשי קהל. הראשון היה ר' **מושקה הרשפלד** ראש הקהילה וראש הוועד העירוני. הוא עלה לכהונה זו בשנת 1868 לערך והתמיד בה כ־15 שנים. מעשירי העיירה היה, סוחר ומלווה בריבית, מלמדניה ומיחסניה. ביתו היה בית ועד לאניני הדעת, ללמ־דנים ולבעלי המזג המתון. הוא לא התערב במריבות שבין החסידים, גידל את בניו על תורה וחיתנם עם גבירי הסביבה. ב־1882 קיבל אחריו את ראשות הקהילה נחום ליכט וכיהן בה כ־4 שנים. יהודי ירא שמים היה, מתון בהליכותיו, אך חסר יזמה. בתפקידו ראה אך מטרד לעצמו ולבני קהילתו על כן קיבל בברכה את ר' ברוך בארגער שב־1886 קיבל את המשרה במקומו. זה היה יהודי בעל נפש, אוהב ספר, אך רוב ימיו היה טרוד בדאגות פרנסה, ולא ראה נחת בחייו ולא בתפקידו ועל כן לא התמיד בו. בשנת 1888 נמסרה הכ־הונה לידי ר' שלמה רייך פארלֶגר אשר כיהן כראש העיר וראש הקהילה גם יחד. תלמיד חכם היה, משכיל ומתון בה־ליכותיו. את בניו היה מחנך על תורה ועל דרך ארץ. הוא היה בעל זיכיון למסחר סיטונאי בטאבאק, מקור לפרנסה בכבוד ולאמידות. את אחת מבנותיו השיא למשכיל החריף, אשר רובין, שבאחד הימים נעלם מן העיירה ולא נודעו עק־בותיו. שמועות הילכו שנקלע לברלין, התפקר, והיה לאחד מגדולי המלומדים אי שם בעולם.

ר' שלמה רייך כיהן כראש העיר וראש הקהילה כמעט עשר שנים, עד שבשנת 1896 הוחלף במועצה של ראשות הקהילה המורכבת משלושה: ר' אנשל צאנגן, ר' מאיר ליכטמן ור' חיים כרמל. כיוון שר' חיים היה טרוד בעסקיו ור' מאיר ליכטמן בענייני משפחתו, נתונים היו למעשה ענ־ייני הקהילה בידי ר' אנשל צאנגן. 10 שנים עסק ר' אנשל צאנגן (סבי מצד אמי) בעסקי הקהילה, ליד עסקיו הפרטיים: עסקי קרקעות, סוכנות להעברת איכרים לפרוסיה ועסקי רבית. הוא היה צאצא למשפחה ותיקה במקום ובזכות קרבתו למשפחת ר' לייביש רייך, סבי מצד אבי, שהיה גדול סוחרי העצים בסביבה, הועלה למעמד מכובד בעיר ובסביבה.

בשנת 1906 פשט את הרגל אחד מחברי מועצת הקהילה, ר' חיים כרמל וברח. ראש הנפה הרוזן לסוצקי פסל את הוועד כולו. ר' אנשל לא הזר עוד לכהונתו מחמת שתי סיבות את־

רות: מחלתו הממארת והחתירה שחתר תחתיו גדול הנדב־נים ובעל האחוזות הרבות שבסביבה ר׳ ירחמיאל קאנארק.

ר׳ ירחמיאל קאנארק שהיה יוצא כמלך במרכבותיו ומפזר נדבות לקרוב ולרחוק, נתקנא בכהונת סבי ורצה לראות את בנו, משהלי, במקומו. ואמנם בעזרת מושל המחוז עלה בידו להבטיח, את משרת הכבוד לבנו.

ר׳ משה׳לה קאנארק עתיר הנכסים ובעל העסקים הגדולים לא מצא עניין בכהונה והשאירה פנויה לחסדו של מושל המחוז. הלה מסרה ב־1907 לידי ר׳ שמחה פלוימין. בשנה זו, בפעם הראשונה, נקראו היהודים יחד עם כל תושבי גא־ליציה לבחור נציגיהם ללאנדסטאג הלמברגי ולפרלמנט הווי־נאי. ההתעוררות הלאומית הכללית באימפריה האוסטרו־הונגארית נגעה גם ברחוב היהודים. הצעירים שנלחמו בהת־בוללות העלו מועמדים יהודים והחליטו לקחת את גורל ה־יהודים בידיהם וסיסמת הציונים „לכבוש את הקהילות" מצאה הד בלבות הדור הצעיר. הציבור היהודי נמצא בסבך של לחץ הממשל האוסטרי ומשרתי אנשי הקהל מזה והרצון לבחור בנציגות הקרובה ללב ההמונים מזה.

מול המועמד הממלכתי ההיסטוריון הפולני פרופ׳ מיכאל בובז׳ינסקי, הועמד הרב גדליה שמלקס. סדרי הבחירות היו נתונים בידי ראש העיר ובידי ה„סטארוסטא" (מושל המחוז). בשנת 1907 התחיל מאבק בין ראשי הקהילה, המתבוללים והאדוקים גם יחד מצד אחד, והציונים מצד שכנגד. מאבק זה נמשך עד שנות השואה. הראשונים נהנו מחסותם של השלטונות ומתמיכתם אולם הציונים, הם הם שנשאו את מאוויי הדור הצעיר החותר לחידוש החיים היהודיים. דווקא בשנה גורלית זו הייתה ראשות הקהילה בידי יהודי תמים־הליכות ירא שמים וישר נפש, ר׳ שמחה פלוימין. תמימותו נוצלה ע״י מושל המחוז שעשה בתוך ענייני הקהילה כבתוך שלו והכין את ציבור היהודים לבחירות 1907. אולם כבר אז התבלט הפעלתן הצעיר ברל רייך, בנו של ר׳ לייביש רייך ואחיו של ראש הקהילה לשעבר, ר׳ אנשל צאנגן. ברל רייך זה, שקנה ניסיון בבית דודו (סבי) עתיד היה לכהן עשרות שנים בכהונה זו, מספר שנים העולה על שנות הכהונה של כל קודמיו גם יחד, מ־1907 ועד 1940, גם כראש הקהל וגם כראש העיר, גם כממונה וגם כנבחר (מאז 1931). בזכות זריזותו, פקחותו, ומרצו עמד בכל סערות מלחמת העולם הראשונה, בתקומתה של פולין ובתקופה שבין שתי מלחמות העולם. ב־1940 הוגלה לערבות רוסיה ובחוזרו עם שארית הפליטה התייצב בראש המארגנים את שרידי השואה השבים לפולין, שנקבצו ב־1946 בוואלבז׳יך. הוא שימש בתפקידו עד עלותו לא״י. ידידיו ומתנגדיו גם יחד ידעו להעריך את חושו הציבורי, את מרצו הרב ואת פקחותו. הוא עלה לא״י, התיישב ברמת גן והגיע לשיבה טובה. הוא היה המוהיקני האחרון המגלם ומקפל בחייו את תולדותיה של העיירה.

שושלת הרבנות

כאמור לא היו ברוזוואדוב לא רבנים ולא רביים ולא „רבנים מטעם", עד שנות השמונים למאה שעברה. מורי צדק ודיי־נים שהיו באים מן החוץ הנהיגו את הקהילה במעגלי יושר, עד אשר הוזמן לכס הרבנות ר׳ משה׳לה, נכדו של ר׳ נפתלי מרופצ׳יץ, הוא לרוזוואדוב ואחיו ר׳ מאירל (בעל ה„אמרי נועם") לכס הרבנות אשר בדזיקוב. היה זה בתקופת כהונתו כראש הקהילה של ר׳ מושקה הרשפלד. עם בואו של הרבי, ר׳ משה׳לה הורוביץ, קמה החצר הרבנית על כל אביזריה ומנהגיה, מנהגי החסידות הגאליצאית. רוזוואדוב, דזיקוב ורימנוב קיימו „קשרי שולחן" הדוקים. בגלל עממיותם ופש־טותם התחבבו בני השושלת הרופצ׳יצאית על כל תושבי העיירה להוציא כמה נרגנים, ומעט יהירים, לא היו להם לבני הורוביץ מתנגדים או יריבים. ב־1891 משנסתלק ר׳

הרבי ר׳ הרשלה

משה׳לה ירש את כסאו ר׳ הרשלי (צבי הירש) בנו. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה הוא נדד לווינה, ועם שובו ב־1916, כאשר עיר כהונתו רוזוואדוב היתה הרוסה וריקה מאדם, בחר לו למושב את רישא העיר, שם נפטר והובא לקבורה בבית העלמין הרוזוואדובאי. משני בניו אפרים ומנשה, ירש את כס הרבנות ר׳ אפרים. הוא נאבק מרות על פרנסתו והתדיין עם אלהיו וקהל חסידיו בעולם שנתפקר מהמסורת בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. דאגות פרנסה אילצוהו לנדוד על פני קהילות יהודיות בארצות אירופה השונות. בשנת 1930 הוא חזר לרוזוואדוב ונאסף אל אבותיו לא בשיבה ולא בטובה.

בשנים הסוערות שלאחר מכן ישב על כסא הרבנות, בנו ר׳ נפתלי. היה לו לב פתוח להוויות הזמן, היה אהוב על כולם ונספה עם כולם בעלות הקוצר. ככה תמה שושלת הרבנות הרופצ׳יצאית שברוזוואדוב. ס״ה 4 דורות ולא יספו... אר־

חוה׳לע, רעייתו של ר׳ הרשלה

גון יוצאי רוזוואדוב שבניו־יורק הנציח את שם השושלת. הוא קורא לעצמו „חברת בני משה הורוביץ״ לזכר רבה הרא־שון של רוזוואדוב ר׳ משה׳לה הורוביץ.

החינוך

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה סלולים היו דרכי החינוך ברוזוואדוב מזה דורות. האידיאל שריחף נגד עיני ההורים היה הבן הלמדן, ה„עילוי״, הבקי בש״ס ובפוסקים, שמבלה את יומו בבית־המדרש ובהגיע זמנו לחופה ישא בת גבירים.

בגיל שלוש היו מוסרים אותו למלמד דרדקי. במשך הזמן היה הילד מחליף את מלמדיו עד אשר הגיע ללימוד עצמי, „לשיעור בפני עצמו״. לתלמיד שנעשה עצמאי בלימוד ושי־נון היו מעמידים מלמד מיוחד. בני עניים היו נמסרים כשו־ליות לבעלי מלאכה, בהגיעם לגיל 13—14. העיירה הייתה ברוכה במלמדים שהיו באים לכאן מקרוב ומרחוק וייש שה־מלמדות הייתה מקצועם היחיד. אך על פי רוב לא הייתה מלאכה זו מפרנסת את בעליה, על כן נאלצו המלמדים לעסוק בעיסוקים צדדיים כגון תיקון מטריות בזמן השעורים, קשירת ציציות לארבע כנפות, איסוף „הושענות״, רוכלות בימי השוק, שדכנות וכד׳. המלמד היה מכין את התלמיד לקראת החיים והיה מלמדו קרוא וכתוב באידיש על פי „אגרונות״ (נוסחי מכתבים) שתוכנם יפה לכל עניין ולכל אירוע: ענייני מסחר, שידוכים, מכתבים משפחתיים וכד׳. מורים מיוחדים שהיו נכנסים לבתים היו מלמדים את הבנים כתיבה בשפת המדינה, לפחות כדי יכולת לכתוב כתובת. מלמדים ביתיים אלה היו מלמדים את הבנות אלף בית, תפילות, ומקצת מן הכתב הלאטיני. ריבה בת טובים שהגיעה לפרקה ידעה לדקלם ביום כלולותיה קטעים משירי שילר או גיטה, בשפה הגרמנית.

היה בעיירה בית ספר עממי ממשלתי בן 4 כיתות, אך יהודי נמנע מלשלוח אליו את בניו, מחשש התפקרות. נשתנה המצב עם פתיחת בית הספר של הבארון הירש בשנת 1900.

בית ספר זה היה לברכה לתושבי העיר היהודיים. ילדי עניים היו לומדים כאן קרוא וכתוב בשפת המדינה, ואת יסו־דות החשבון. ספרי הלימוד היו ניתנים חינם אין כסף. המורים היהודיים היו בעלי לב שעשו את מלאכתם מתוך הרגשת יעוד. זכורים לטוב המנהל שפינראד והעוזרים לידו המורים זינרייך וקומיטו. אנשים משכילים אלה היו חפשיים ממגב־לות ומהרגלים להם הייתה כפותה אוכלוסיית העיירה. מכיוון שפרנסתם לא מבני העיירה באה, יכלו להישאר נאמנים לקו החינוכי המתקדם שהביאו אתם מרחבי האימפריה האוסטרו־הונגארית. מעטות היו שנות חייו של בית הספר מיסודו של הבארון הירש. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה פסקה פעולתו ומשנתפוררה הממלכה ההאבסבורגית, נעלמו עקבותיו של מפעל הבארון.

עד מלחמת העולם הראשונה לא שלח אף יהודי אחד את בנו לבית־ספר תיכון. ולא רק מפני שלא היה בית ספר תיכון במקום, אלא גם ובעיקר מפני שטרם נמצא יהודי שיעלה על דעתו לשלוח את בנו לבית ספר שהכתיבה בשבת חובה בו.

בהשכלה המקצועית החילונית ראו יהודי רוזוואדוב קרדום לחפור בו ותו לא. עורך דין יהודי, רופא, רוקח או מהנדס שנקלעו למקום, פרנסתם הייתה מצויה בשפע אך השפעתם על האוכלוסיה היתה אפסית והם חיו בשולי החברה היהודית והלא־יהודית כאחת. לא משכילים אלה נתנו את הדחיפה להתעוררות התרבותית, אלא גורמים פנימיים. קשרי המסחר התרחבו וגל ההתחדשות הלאומית פעל באינטנסיוויות גוברת בשנים 1904—1914 בכיוון הרחבת האופקים, והפיכת העיירה לתוססת ביותר בין עיירות הסביבה.

סוחרי דאנציג החוזרים לבתיהם היו מביאים אתם לא רק חפצי יקר „מפלאי הטכניקה החדשה״ (מנורת לוקס, פעמון סוללות וכיו״ב), אלא גם את העיתונות הגרמנית, את הספר העברי והאידי הנדפס בווארשא, את „הצפירה״ ואת „היש־לוח״. ונמצאו גם יהודים, כאבי, שהיה סוחר דאנציג, והביא ממרחקים מחנכת שתלמד את בנותיו צרפתית וגם מורה לעברית הביא. הוא לא חסך בהוצאות כדי לקיימם בביתנו וציידם בספרים, במילונים, ובעיתונים. ביתנו הפך מרכז לבני הנוער שוחרי הספר, אוהבי השיר העממי ודורשי הטעם

הטוב, לפי מושגי הימים ההם. בבתים כאלה התחנכו הבנים על ברכי המסורת, תרבות המערב, ורומנטיקה של תחייה לאומית, עוד בטרם רקמה התנועה הציונית עור וגידים וב־טרם הקימה ארגונים פעלתניים.

ב־1905 עבר על העיירה גל של פליטים מרוסיה שהיו בדרכם למערב אירופה. שהותם כאן קצרה הייתה, אך נמצאו ביניהם יחידים בעלי אישיות מבריקה, בעלי עבר מהפכני שמבלי משים האצילו מרוחם ומעולמם על חובשי בית המדרש. בהשפעתם התחילו ללמוד כאן תנ״ך, דקדוק, מתמטיקה, לשונות והיסטוריה. מבין בני הנעורים בלטו שלושה בעלי כשרונות, כל אחד בתחומו: ה. ג. ויזן, הבלשן והמדקדק הנודע, אייזיק מאנדל החריף והבקי במכ־מני התלמוד ויבדלו לחיים ארוכים, העילוי המזהיר בעל הזיכרון הפנומנאלי ר׳ משה רייך המשמש עתה עורכו של מוסד הרב קוק בירושלים והמשורר מאיר מוהר שכבש לעצמו מקום נכבד בספרות העברית החדשה, כמשורר עדין נפש, וכמתרגם. חוג זה השפיע על בני העיירה רעיונות ציוניים, חיבה לשפה העברית, זקיפות קומה אישית ולאומית והש־פעתו פעלה גם לאחר שה„עילויים״ עזבו את העיירה ופנו איש איש לעברו ולתפקידיו.

ההגירה

גדולה הייתה מצוקת הפרנסה אף בין הסוחרים ובעלי הבתים. אנחה יוצאת מן הלב הייתה נשמעת בעת ברכת המזון מש־הגיע המברך למלים „ואל תצריכנו ה׳ אלוקינו לא לידי מתנת בשר ודם ולא לידי הלואתם״. וכאן היו מוסיפים: „די

אלטער עזרה וויטמאן מיאסטקוביץ, געבוירן 1854 — געשטאָרבן 1935, פון די ערשטע עמיגראַנטן פון ראָזוואַדאָוו אין אַמעריקע.

וועקסעלעך, די וועקסעלעך״ (השטרות הללו, אוי השטרות הללו). יהודי סוחר משנעלם לפתע מן האופק ונתגלה בגר־מניה או באמריקה ידוע היה שהשטרות הבריחוהו ועתיד הוא ביום מן הימים להעביר את משפחתו אל מדינות הים. אך גדולה מזו הייתה הגירתם של בעלי המלאכה ובניהם. בניהם של הסנדלרים החייטים ו„הדורפסלייפרים״ היו הרא־שונים שהניחו את היסוד לארגון יוצאי רוזוואדוב בארה״ב. בעקבותיהם הלכו הסוחרים המרוששים ובניהם. ההגירה לא־מריקה הייתה כתם על כבוד יתר בני המשפחה שנשארו במקום. תהליך ההתדלדלות מהיר היה. משפחות שעוד לפני דור היו „פני הישוב״ נצרכו תוך שנים מעטות ל„מתן בסתר״ ל„קמחא דפסחא״ והפכו ל„מהלכים במדינה״ (מחזרים על הפתחים במקומות מרוחקים). בא קיץ 1914 ושם קץ לתקופה ארוכה בה התגבש פרצופה של העיירה: תושביה נעקרו ונפוצו, נעקרו יסודותיה ומשנבנתה מחדש בפולין העצמאית, בשנים 1920—1939, הייתה זאת כבר רוזוואדוב אחרת, שאך מעט מרבדיה הקודמים נשמרו.

רוזוואדוב בשנות מלחמת העולם הראשונה

ביום השלישי להכרזת המלחמה על רוסיה הופיעו בעיר גדודי צבא אוסטריים, כי רוזוואדוב הייתה עיירת הגבול השוכנת על הסאן וכאן עתידה הייתה להתחולל המערכה. אלפי חיילים מעמי אוסטריה־הונגאריה מילאו את העיר. הדירות הוחרמו בשביל הקצונה האוסטרית, חצרות הבתים רחשו פלוגות חיילים. לכאן הובא מלאי של מזון לחילות ה־רגלים ופלוגות ההוזארים. בקשת רחבה ממזרח ומצפון לעיי־רה נחפרו חפירות הגנה, הועמדו תותחים והוצבו גדרות תייל לאורך קילומטרים מרובים. „פונטונים״ הובאו כדי להעביר את האוסטרים על פני הסאן ולהחדירם לתחום פולניה הקונ־גרסאית, לעבר איבנגרוד (דמבלין), המבצר הרוסי הקיצוני שבמערב. שהותם של רבבות חיילים בעיירה נתנה פרנסה בשפע לאוכלוסיה העניה. הכל עסקו במכירת עוגות, שוקו־לד, סיגריות. בטלו הלימודים בבית הספר ובחדרים. בשבו־עיים הראשונים היה הצבא האוסטרי מנצח והתקדם בשטח הרוסי, אך כבר בתחילת ספטמבר החלה נסיגתם של האוסט־רים, והרוסים החלו להתקרב אל הסאן, לאורך כל הגדה הי־מנית. נשמעו רעמי התותחים הבאים מצפון וממזרח. את היהודים הגרים בעיירות שעל הסאן תקף פחד מפני הרוסים. הילכו שמועות שהרוסים יערכו טבח ביהודי גאליציה בגלל נאמנותם לממלכת פרנץ יוזף בגלל היותם יהודים. בהלת מנוסה תקפה את תושבי העיירה. בעגלות וברגל החלו (ימים ספורים לפני ראש השנה) בורחים דרומה בהשאירם אחריהם את הבתים והחנויות ואת כל רכושם. מטף ועד זקן, נעו

בשיירות דרך כפרים ועיירות, לעבר הקארפאטים וסלובא־קיה או בכיוון מערבה, לעבר קראקוב. בעירום ובחוסר כל הגיעו רבבות פליטים לווינה, לערי בוהמיה ולמהרן. ממשלת ווינה סעדה את הפליטים בקצבה כספית מועטת ומוסדות צדקה יהודיים פתחו עבורם מטבחים זולים. הקהילה היהודית בווינה ארגנה מפעלי התרמה לכסות החורף. בעיקר בלטו בפעולה זו אניטה מילר ורוברט שטריקר. ברובע ליאופול־דשטאט הצטופפו הפליטים וחיכו לרגע בו תשוחרר גאליציה מידי הרוסים, כדי שיוכלו לחזור לבתיהם הישנים. כשנתיים עברו עד אשר פונתה גאליציה מהצבא הרוסי. הסעד הממ־לכתי לפליטים הופסק, והחלה השיבה לעיירות, שעה שבמ־ערב ובמרחבי האימפריה הרוסית עדיין התנהלה מלחמה.

מה עלתה לרוזוואדוב בזמן הכיבוש הרוסי

ב־15 בספטמבר 1914 הופצצה העיירה, ע״י חיל התותחנים הרוסי. אחרון האוסטרים נסוג והרוסים נכנסו העירה. מחצי־תה של העיירה, בקשת ממזרח וצפון, עלתה באש. היהודים שנשארו בעיירה, אחוזי פחד מפני הרוסים, חיפשו מקלט במנזר הקאפוצ׳ינים והתחבאו במרתפים. חיילים רוסיים שדדו מכל הבא ביד ורק אחרי אשר המפקדה הוציאה פקודה חריפה נפסק השוד. בחול המועד סוכות חזר הצבא האוסטרי וגורש שנית אחרי כמה שבועות.

ערב שבועות 1915 יצאה פקודת גירוש נגד היהודים, בתור אלמנט העוין את הרוסים.

חיל הקוזאקים אסף יהודים מכל המזדמן להם, ריכז אותם מעבר לסאן והיגלה אותם לערבות סיביר. גלות סיביר נמ־שכה עד שנת 1917, שנת המהפכה הבולשוויסטית.

השיבה לרוזוואדוב (1916)

טיפין טיפין החלו חוזרים הפליטים היהודים מווינה ומבו־המיה — לאחר שהעיר נכבשה ע״י הצבא האוסטרי — ומצאו עיר הרוסה ושרופה, שדודה וללא מקורות פרנסה. חזרו אבות המשפחה וילדיהם הקטנים והנוער בגיל העבודה נשאר בווינה ובבוהמיה או נמצא מגוייס בצבא. הפעם נפתחו מהר מקורות פרנסה. רוזוואדוב לא הייתה עוד עיירת גבול. היא הפכה עיר בצומת המחברת את פולין הקונגרסאית הכבושה עם מדינת אוסטריה־הונגאריה. בזמן המלחמה הוארך קו הרכבת מרוזוואדוב עד ללובלין. גדל מרחב המחיה המסחרי עם צירופן של ערי פולין הקונגרסאית. רוזוואדוב הפכה בסיס צבאי ועורק תחבורה לצבאות שזרמו אל החזית המז־רחית. אט אט החלו מתלקטים הפליטים בביתם הישן, חזרו בעלי המלאכה, המלמדים. שוב החלו להתרקם תאי החיים בפיקוחו של המושל הצבאי הקפיטאן האוסטרי הרצוג. בסתיו 1918 התמוטטו חזיתות אוסטריה־הונגאריה, מעצמות המרכז נכנעו. ביום נובמבר סגריר ברחו המושלים הצבאיים מהעיר והשתרר תוהו ובוהו. אוסטריה חדלה להתקיים כאימפריה

זיסל זילבער (במדים של הצבא האוסטרי), זיסל שמיד

ומדינת פולין טרם קמה. בכל עיר ועיר הוקמו „מועצות לאומיות" ו„מיליציות לאומיות" זמניות, אך בינתיים ניתנה יד חפשית לאיכרי הסביבה לפרוע ביהודי העיירה. המונים המונם נהרו איכרי פלאוו וטוראביה, שדדו את החנויות וה־בתים היהודיים, היכו ורצחו. המיליציה הפולנית שזה עתה נוסדה לא עצרה כוח לעצור בעד המתפרעים ואף לא הוכיחה את הרצון לכך. איכרי הסביבה קיבלו את עצמאותם הלאו־מית בקריאות „תחי פולין המשוחררת! הכו ביהודים!". ב־5 בנובמבר 1918, במשך כל היום, השתוללו המתפרעים, השקו את סוסיהם יין מבתי מזיגה יהודיים ואת הנותר שפכו אל הביבים, „שתה סוסי מיין יהודים, כי פולין היא שלנו", נישא בפי רבים. נשי האיכרים באו עם שקים וסדינים ואספו כל דבר ערך שבבתי היהודים, ואין עונש. 8 ימים, מ־5 בנובמבר עד ה־12 בו, שרר תוהו ובוהו. הנוער היהודי התארגן להגנה עצמית ובראש הקבוצה עמד וולף גרייזמן, מי שהיה קצין בצבא האוסטרי ועתה חזר מהחזית. הקבוצה התקשרה עם הנוער היהודי בעיירות הסמוכות, הצטיידה בנשק קל והייתה מוכנה להתנגד למתפרעים אם אלה יעיזו לחזור על מעשיהם. אין ספק כי ארגון ההגנה שעליה ידעו בני האיכרים הרתיע את הפורעים המועדים.

רק במחצית החודש שככו הרוחות. החלו להופיע ניצני

הסדר החדש בצורת מועצות נבחרות, במקום המועצות שנק־בעו באופן שרירותי.

הפוטש בקהילה היהודית

המעבר משלטון אוסטרי לשלטון פולני לא עבר על הקהילה היהודית בלי הד. עם שוב הפליטים היהודים מווינה חזר גם לנהוג את עדתו ראש הקהל, ר׳ דב רייך. אך התמוטטותה של אוסטריה והאווירה המהפכנית שהשתלטה בקרב האוכלוסיה הפולנית, הניעו גם את הצעירים היהודיים לפרוק את שרידי עול המשטר הישן ולהחליף את הנהגת הקהילה במועצה קהילתית נבחרת. הם החליטו להפקיע בכוח מידי השלטונות האוסטריים שלא היו קיימים עוד, את הסכמות שניתנה לראש הקהילה, ר׳ דב רייך. ביזמתו ובפעילותו של הצעיר משה שטורך (עתה משה חסיד גר בתל־אביב) הופיעה משלחת תקיפה בביתו של ראש הקהל ודרשה את החותמת (את ה־„צ׳ואק״), הוכרז על מועצה לאומית יהודית ובראשה הועמד ר׳ יעקב שרייבר, סוחר ברזל ישר הליכות, רציני ומקובל על הבריות. המועצה הלאומית והגופים המינהליים האחרים שנשאו אופי זמני לא האריכו ימים. כשקם השלטון הפולני היציב שוב חזרה כהונת ראשות הקהילה לידי ר׳ דב רייך. אך נשתנו הזמנים, הרוח המהפכנית וביטחון הדור הצעיר בכוחותיו הצעידו בשנים הבאות את העיירה קדימה. בינתיים תכפו מאורעות שליכדו את האוכלוסייה היהודית תחת דגל הציונים והפכו את רוזוואדוב למוקד הקורן על סביבתה הקרובה. שנת 1919 זכורה כשנת המסע של חיילי הגנרל האללער הידועים לשמצה. גדודים אלה באו מצרפת להילחם בנטיות ההתבדלות של האוקראינים בגאליציה המזרחית. הם עברו ברחבי פולין, כשהם משליכים יהודים מקרונות הר־כבות, מקצצים זקניהם ופיאותיהם, בוזזים ושודדים בכל מקום חנייתם. נתברר לעיני כל כי שחרורה של פולין אין פירושה חירות ליהודים. אחת ולתמיד ירדה לטמיון האשליה שהשלו את עצמם ואת האחרים המתבוללים היהודים כי הפו־לנים נלחמים גם בעד חרותנו.

יהודים נלחמו בכל החזיתות ואת חג השחרור חגגו העמים על גופותיהם. בקרב המוני היהודים התעוררו רגשות לאומיים לשמע הטבח באוקראינה, למראה פרעות האללער ולמשמע הבשורה על הצהרת בלפור. לאסיפת המונים בבית מדרשו של הרב באו זקנים וצעירים, נשים וטף. ר׳ חיים וולף בירנ־בוים, הציוני הותיק, פתח את האסיפה וכותב הטורים האלה, שהיה אז ילד, דקלם את חזון העצמות היבשות כשדמעות גיל זולגות מעיני הנאספים. התוצאות לא איחרו לבוא. קם הסניף של ההסתדרות הציונית „בית יהודה״ וכל נער ונערה ראו כבוד לעצמם להסתפח אליו. הוקמה ספרייה עברית, רבתה הפעולה התרבותית ופעולת הקרן קיימת לישראל. תכפו חגיגות ונשפים לאומיים. הובאו מורים לעברית ונפתח בית ספר עברי שעשרות רבות של תלמידים ותלמידות למדו בו. ייזכרו לטוב המורים המסורים, **יעקב אייזן, קמחי, שמור־לוויץ**, שחינכו דורות על ברכי ספר התנ״ך והשירה העברית. לא עבר זמן רב והשפה העברית הפכה למדוברת. בית הספר, הספרייה והעיתונות העבריים היו לבית היוצר לתנועות הח־לוציות המגשימות. הרומאנטיקה הציונית שלפני מלחמת העולם, נכנסה לשלבה השני, שלב הפעילות וההגשמה. לזרם העלייה השלישית (דרך ברטיסלאווה־וינה־טריסט) התלווה המנון „החלוץ״ שחובר ע״י יחיאל מוהר, בנו של השוחט הרוזוואדובאי ר׳ מנדל שוחט (חי עתה בצרפת). השיר „בין איך מיר אַ חלוצל, אַ חלוצל פון פוילן״ הדהד שנים רבות ברכבות שהוליכו חלוצים לארץ ישראל.

לעתים קרובות היו מתאספים בני בעלי בתים בחצר רחבת ידיים כדי לנקותה מעשבים, לעדרה ולשתלה. היו מפשילים את השרוולים ומתאמנים בעבודות חקלאות־הכשרה לקראת העלייה ארצה. העיירה נתבשמה כולה מריחה של א״י. נוסח החיים שלפני מלחמת העולם נעלם, בית המדרש, חצר הרבי ולימוד התורה פינו מקומם להסתדרויות, ללימודים חילוניים, לחשיבה מעשית, לקשר עם העולם המודרני ולדאגות פרנסה.

המצב הכלכלי של יהודי רוזוואדוב בשנים 1920—1930

רבים מפליטי 1914 לא חזרו לעיירתם, ונשתקעו במקומות שנשתקעו או היגרו בתום המלחמה לגרמניה להולאנד ול־ארה״ב. עם התפוררות הממלכה ההאבסבורגית נתפוררה מערכת היחסים המסחריים בה השתלבה יהדות גאליציה ב־משך 150 שנים. אירופה פוצלה למשבצות של מדינות לאו־מיות שחומות של מכס מגן חוצצות ביניהן והן חדורות רוח של קנאות לאומית.

בשנות השיקום הראשונות עדיין היו סיכויים לפרנסה, אך לאט לאט נסתתמו מקורותיה. בחוסר כל חזרו הפליטים לביתם, כשהם נעזרים פה ושם ע״י הג׳וינט. הכל ציפו למכתב מקרוב מאמריקה ובתוכו דולאר ושוב נישאו העינים להגירה. הפעם הוגבלה ההגירה לארה״ב ע״י ה„קווטה״ (מכסה) המ־פורסמת. העולם סגר את עצמו על מנעולים בעזרת חוקי הדרכונים והויזות. רוסיה ננעלה על מנעול ובריח, אין יוצא ואין בא.

על יהודי פולין נגזר להאבק על קיומם בד׳ אמותיהם. עתה ניצבו מול אנטישמיות מכוונת ומתוכננת שבאה לנשלם מ־עמדותיהם הכלכליות.

מדיניות המסים של הממשלה הפולנית נתנה אותותיה בכל

יהודי. לא נשאר לו ליהודי, אלא לעוט על המקצועות החפ־שיים, אך עוד מעט וה„נומרוס קלאוזוס" עמד לסגור בפניהם את מכוני הרפואה, האגרונומיה, הכימיה ועוד. בינתיים זרמו ילדי היהודים אל הגמנסיות מתוך תקווה להמשיך לימודיהם בחוץ לארץ. נוסף על הלימודים בחדר ובבית הספר העברי הוטל על הילד היהודי הלימוד בגמנסיה. ואמנם בשנות העש־רים החלה הנהירה אל הגמנסיה שבעיירה הקרובה ניסקו. כאן נתגבש גרעין נוער שעתיד היה להוסיף נדבך חשוב ואולי מכריע בתולדות היישוב בעיירה, ב־15 השנים האחרו־נות לקיומו.

אך אם המדובר הוא במצב הכלכלי בשנים 1920—1930 יש לציין כי היו אלה השנים הקשות ביותר מבחינה זו, לא קמה תעשייה, המלאכה נצטמצמה, האנטישמיות גברה, עול המסים נתעצם, שערי ההגירה נסגרו, העלייה לא"י נסתיימה במשבר כלכלי בא"י (1927), אך דווקא שנים אלה היו שנות הפריחה הרוחנית והפעילות התרבותית הערה ביותר.

נצח לעיירה שהייתה ואיננה

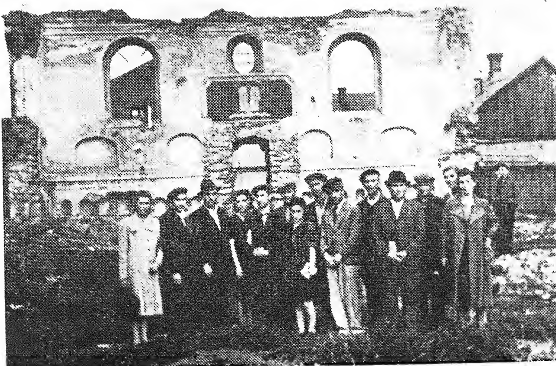
יחיאל שפרגל

התקופה שאני מטפל בה, היא תקופת סוף המאה הקודמת והתחלת המאה העשרים, כלומר תקופה שמלפני ששים שנה ומעלה. מובן מאליו, שאין זה מן הדברים הקלים לשחזר היום, מתוך הזכרון בלבד, חוויות ואירועים שקרו אז, מבלי שיהיו בהם ליקויים בחסר ויתיר, או הקדמת המאוחר ואיחור המוקדם. ברור, שאשתדל לאמץ את זכרוני ולדייק עד כמה שאפשר. אך, אם בכל זאת יצאו שגיאה, או אי דיוק, מתחת ידי הריני מבקש בזה סליחה מראש.

אנו חוזרים בכן, לתקופת ממשלתו של הקיסר פראנץ יוסף הראשון, „קיסר אוסטריה" הישיש, שממשלתו נמשכה כמעט 70 שנה בלי הפסק. עיירתנו הקטנה, עיירת ספר, מנתה אז בערך 500—550 משפחות, ויהודים היו בה קרוב ל־80% של האוכלוסיה הכללית, בערך 380—400 משפחה. העיירה שקטה על שמריה, ולא קרו בה מקרים יוצאים מגדר הרגיל. היהודים התפרנסו ברובם מן המסחר הזעיר, אחוז בעלי המ־לאכה היה בערך 10%—15 ו־2%—3 בעלי מקצועות חפ־שיים. תעשייה כל שהיא לא הייתה בסביבתנו. לעומת זאת היו אי־אלה בעלי אחוזות גדולות בסביבת רוזוואדוב, כמו ר' מאיר מנדל, בעל אחוזות קוטובה וולה; הגב' לפציה מפ־שנדזל ע"י ניסקא, אשת חייל שניהלה את משקה בתבונה רבה. נוסף לזה הייתה צדקנית ופיזרה הרבה מהונה לעניים ונצרכים בסביבה. היה בעל אחוזות ר' ישעיה רייז ממוטיצה, והגדול והנכבד שבכולם ר' ירחמיאל קאנארק, שהיה מבעלי האחוזות הגדולים ביותר שבגאליציה. ה. קאנארק היה יהודי

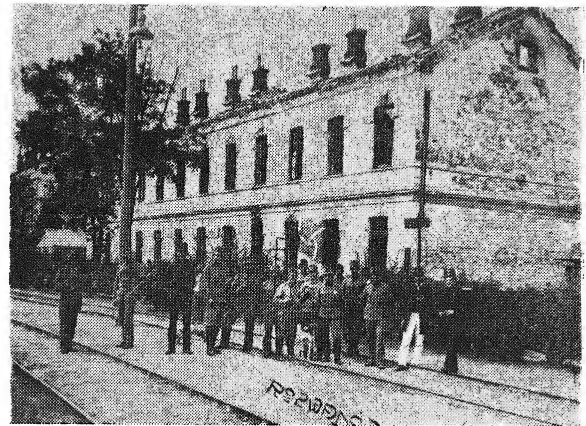

דינסטיק דער מאַרק־טאָג

חורבות בית הכנסת, משה לסט ז"ל עם הספר ביד

פשוט ואדוק. לובש היה בגדים ארוכים כרוב יהודי העיירה והתנהג כיהודי דתי בכל דבר. לבניו נתן חינוך מסורתי מובהק, ור׳ אהרן קאנר מרוזוואדוב היה במשך שנים רבות מלמד החצר שלו. ה. קאנארק היה תורם ביד נדיבה לכל

תחנת הרכבת ההרוסה

נצרך. לפני בוא החורף וביחוד לפני חג הפסח היה שולח העירה כמה עגלות טעונות עצים להסקה ומיבולי השדה, על מנת לחלקם חינם לעניים. היה עוזר הרבה בענייני הכ־נסת כלה, במה שהצטיינה גם אשתו. הוא האריך ימים ונפטר בגיל למעלה מתשעים. עליו אפשר לומר כי לא נס ליחו וכמעט עד סוף ימיו היה בריא ורענן; כשנתאלמן בגיל קרוב לש־מונים מאשתו השנייה, התחתן בשלישית עם בחורה צעירה

הרבי מסטוצ׳ין בא ליארצייט של רבי ר׳ משה׳לה, בצאתו מתחנת הרכבת

והוליד עוד תאומים. היה עסקן פעיל בפוליטיקה הארצית. שיתף פעולה עם השלטונות הפולניים בממשל המחוז, בסיים הארצי בלבוב ועוד. הפוליטיקה שלו הייתה זו של המתבו־ללים, והיה מתנגד חריף לציונות. הוא ידע לדבר פולנית צחה, אם כי לא ידע קרוא וכתוב.

החיים בעיירה שקטים היו וחד־גוניים. היהודים הרגישו עצמם שלווים בממשלת קיר״ה, כשגם דרישותיהם לא היו רבות. אמנם, גם בעיירתנו לא היה הכל ורוד. מקרים של סגירת חדרי־דרדקי בשל טעמים ונימוקים היגיניים, כביכול, או סגירת בית המרחץ המקומי וחתימתו על ידי משרד הב־ריאות בשל אותם הנימוקים היו מקרים שכיחים, ורק אחרי מתן שוחד ושלמונים ביד נדיבה בוטלו הגזירות. גם לחץ המסים לא היה בלתי מבוטל. עם הופעת בעל הסרט הצהוב — השם הזה ניתן לו לגובה המסים על שם הסרט הצהוב שהיה על שרוול חולצתו השחורה בשל צבעי המונארכיה האוסטר־הונגארית: שחור־צהוב — עם מלווהו היהודי שמ־עון פיאר ועם השוטר הפולני מוסקל, או צירבינסקי — נהייתה העיירה כמרקחה, וקמה פאניקה כללית. ואמנם, מיד אפשר היה לראות בידי השוטר ונושא כליו פמוטים של שבת, או כלי בית אחרים שעוקלו על ידיהם.

יהודי העיירה המשיכו את השרשרת של חייה המסורתיים מדור לדור בלי שינוי. כל יהודי היה משכים לקום בשעה 5—6 בבקר, בקיץ ובחורף, אומר את פרקו בשערי ציון וב־

הרבי מסטוצ׳ין הורוביץ, בנו של הרבי ר׳ משה׳לה. משמאל ר׳ נח כץ, ר׳ אברהם, גבאי של ר׳ הרשלה

ספר התהלים; ומי שהיה יודע ספר למד במשנה, בגמרא, ובעין יעקב או בחוק יומי. הצעירים למדו בבית המדרש. בעלי מלאכה וסוחרים התפללו מוקדם, ואילו החסידים התפללו יותר מאוחר וככה נמשכה התפילה בבית הכנסת לסרוגין כמעט עד לשעת הצהריים. כך כל ימות השבוע. אך משהגיע היום הששי נשתנה צביון העיירה לגמרי. הכל עסקו בהכנות לשבת. לפני שקיעת החמה הופיע השמש הקטן, או טוביהו השמש, בדפיקות על שערי הבתים. החנוונים ובעלי הסדנא הזדרזו לסגור את עסקיהם, זירזו את נשותיהם להדלקת הנרות והלכו לבתי כנסת. מנוחת השבת הייתה שלמה בכל העיר, ביחוד בשוק במקום שגרו רק 5—6 נוצרים. קרו מקרים שאיכרי הסביבה הביאו את יבולם העירה למכירה בשבת או באחד מימי החג מתוך אי ידיעה שביום זה חל חג יהודי ושבו לכפריהם עם כל תוצרתם מבלי למכור מאומה.

המושל ברחוב היהודי היה הצדיק והרב דמתא. הזמן שאני עוסק בו הוא הזמן שלאחרי פטירתו של הצדיק ר' משה הורוביץ ז"ל נכד להצ' ר' נפתלי מרופצ'יץ. הרב ר' משה נפטר ב־י' סיון תרנ"ד 1894, ואני לא זכיתי להכירו. על כס הרבנות ברוזוואדוב עלה בנו הבכור ר' צבי הורוביץ ז"ל, שהחזיק במשרה זו 24 שנים בערך, ונפטר בחודש חשוון תרע"ה — 1918, בשלהי המלחמה העולמית הראשונה. הרב צבי הורוביץ היה בן דוד לר' יהושע הורוביץ ז"ל רבה של דזיקוב. האבות של שניהם אחים היו — והיחסים בין שניהם היו מתוחים תמיד. מסופקני, אם מישהו מהם ראה את חברו אי־פעם בחיים, ואעפ"כ הייתה השנאה ההדדית מפעפעת בקרבם במידה בלתי רגילה. ואם עלה על דעתו של יהודי מרוזוואדוב לנסוע לרב מדזיקוב לאיזה חג או יומא דפגרא אחר, או להיפך — כשליהודי מדזיקוב התחשק לנסוע להצדיק מרוזוואדוב בהזדמנות דומה — היה הדבר גורם לשנאה, וכמעט להחרמה מצדם של הצדיקים, והעמדתם כבוגדים וכממרים שבעדתם.

זכורני מקרה, שהכה גלים ברוזוואדוב ובסביבה במשך הרבה שנים ושחצה את עדת בני ישראל לשני מחנות. השוחט ר' יצחק כץ, שהיה כבר שוחט ותיק בעירנו — אני זוכרו כשהיה כבר כבן 60 שנה ומעלה — נסע פעם לשבת או לחג, לאדמו"ר מדזיקוב, דבר זה היה גורם מספיק להעקרתו מן השחיטה. הלחץ והרדיפות נגד ר' יצחק כץ לא פסקו במשך שנים, כי גם לאחרון היה הרבה אוהדים, ואלו דוקא היו מפני העיר ומסלתה. למרות איסורו של הרב, ואולי דווקא בשל כך, תמכו בר' יצחק כץ ומסרו לו עופות לשחיטה בביתו. אבל בקר לא ניתן לו, כי בית המטבחיים היה סגור ומסוגר בעדו. הדבר נמשך זמן רב ועורר גלי שטנה והשמצה הדדית, וחורזי חרוזים חברו כמה פזמונים שהיו לשלאגרים.

ברוזוואדוב היה שנים רבות „קלויז" שבזמני היה כבר לא קיים. קלויז זה שימש קן למתנגדיו של הרבי, כי רוב מתפלליו היו חסידי קוצק וגור. מתפללי הקלויז היה מחשובי בעה"ב של העיר, כגון: ר' מאיר צנגן, ר' שלמה רוטנברג, ר' שכנא צנגן, ר' מושקה הירשפלד ודומיהם — אנשים תלמידי חכמים, בני עלייה ובעלי צורה ונוסף לכך, מבוססים היו במובן החמרי, ובלתי תלויים באחרים. אנשים אלה היו מטרה לחיצי הרבי וחסידיו, וסופם היה רע ומר, כי כולם באו על ענשם. בנו של ר' שלמה רוטנברג, מאירל — נטרפה עליו דעתו ל"ע, ובמשך כמה שנים, עד למותו, היה כלוא בבית. בתו של ר' מאיר צנגן נישאה למאיר'ל עוד בהיותו שפוי בדעתו, ורוב שנותיה נשארה עגונה, עד שבקושי רב הצליחו לסדר לה גט, אך נשארה גלמודה ואומללה כל ימי

הרבי ר' אפרים'ל

חייה. אשתו של ר' מאיר ליכטמן, מאלי, בת ר' שכנא הירשפלד גביר העיירה, אשה אינטיליגנטית ובעלת טעם, יצאה גם היא מדעתה ל"ע. ביתם נהרס עד היסוד, כי הבנות — שתים היו — לא התחתנו ונשארו עריריות. נשי העיר אמרו, כי זה בא למאלי, מפני שהייתה גנדרנית ולא שמה פאה נכרית לראשה, והעיקר על שר' מאיר'ל ליכטמן השכיר כמה חדרים בביתו למשרד הדואר, דבר שהרבי התנגד לו. אנשי העיר ראו בזה אות ומופת לכוחו של הרבי והפחד היה גדול. על ר' מאיר צנגן בא העונש על שהשכיר קומה אחת בבניין הקומותיים שלו בשביל ביה"ס על שם הברון הירש, חרף התנגדותו החריפה של הרבי. על אותו עניין נענש גם משה'לי שפירא. בימי זקנותו ירד מנכסיו, נהיה לחייט נודד, שתה לשכרה ונתבלבל עליו עולמו.

רבים היו הצללים, ומרובות היו התופעות השליליות והאינ־טריגות מצד הרבי וחסידיו, שגרמו לפירוד ומחלוקת בצי־בור. „דמים בדמים נגעו", כמעט ולא הייתה משפחה בעיר שלא הייתה חצויה בעטים של הריב והמחלוקת. מוכרח אני להגיד שהיו גם תופעות חיוביות, יפות ונעימות מאד. התפילה והסעודות בחצר הרב היו חוויות שובות לב, ומי שהשתתף בהן לא ישכח אותן. הריני מלא נוסטאלגיה וכמיהה עד היום הזה, ממה שראו עיני ושמעו אזני בבית הרבי. התפילה הייתה שירה סוערה וים גועש. מי שלא שמע את תפילת „כגוונא" בליל שבת, או תפילת „נשמת כל חי" בשבת, לא טעם טעם תפילה מימיו. הטליתות של המתפללים מורדות היו בתפילת שבת עד לצוואר, וכל הקהל מתנודד וסוער כהמיית גלי ים. בניגוד לבית הכנסת ולבית המדרש, שבהם ניהלו המתפללים כל מיני שיחות חילוניות בשעת הקריאה, לא נשמעה בבית הרבי בשעת הקריאה אף מלה או שיחה בטלה. הכל היו דרוכים לשמוע את פרשת השבוע מפי הבעל־קורא ר' אלימלך זילבר עד סיומה.

אלעזר ליפא בלסבלג

השירה והזמרה היו חלק גדול ונכבד מאד בחסידות הרופ־צ'יצאית. ניגונים ולחנים למאות מיוחדים לשבתות, לחגים, לימים נוראים ולכל ימי דפגרא.

הסעודות בבית הרבי בשבתות ובחגים היו חגיגיות מאוד. הרבי, בהדרת פניו, היה מופיע תמיד לסעודה בחלוק של אטלאס ססגוני ומבריק. עובר בשורה כשהקהל מימינו ומש־מאלו, ומברך מימין ומשמאל בברכת „גוט שבת" או „גוט יום טוב". אח"כ היה פונה לכורסתו ויושב עליה. מימינו ומשמאלו יושבים בניו, אחריהם הנכדים, ולבסוף המכובדים ויתר קהל חסידיו. באולם שררה אווירה של שבת וחג ושל ריכוז רוחני. נרות השבת דולקים היו בפמוטי שבת גדולים וקטנים העומדים על השולחן לכל ארכו, ובנברשות של נחו־שת עגולות התלויות בתקרה. שקט מוחלט שורר באולם בשעת הסעודה והזמירות, החל בשירת „אומר בשבחין" בליל שבת, ובזמר „דרור יקרא" בסעודה שלישית, המושרים בלחנים המיוחדים להן, פזמון פזמון ולחנו המיוחד.

באמצע הסעודה היה הרבי אומר „תורה", הקהל היה קם על רגליו וזוקף אזניו לשמוע ולקלוט משהו. ה„תורה" מת־בססת לרוב על פסוק או עניין שבפרשת השבוע, או מענייני דפגרא והיא מלאה חידושים בגימטראות ונוטריקון. הרבי מביא גם דברים בשם אומרם בתוספת קטע מהזוהר או מה־חתם סופר, או מפי הרבי ר' אלימלך מלז'ינסק בספרו „נועם אלימלך". אך רוב תורותיו הם מפי אביו ר' משה ז"ל מתוך ספר אשר בו היו מרוכזים רוב תורותיו.

הרבניות מלובשות בצניעות ובבגדי שבת, מקומן בירכתי החצר, על יד שולחן מיוחד. שביסים לראשיהן ומחרוזות פנינים על צוואריהן וסיכות פנינים או יהלומים בחולצותיהן. לפעמים הגיע מספר הרבניות המשתתפות בסעודה עד עשר, בעיקר בשבתות מיוחסות. היו אז: הרבנית הזקנה, אם הרבי, אשתו של הרבי, בנותיו מאשתו הראשונה, גנגדל הרבנית מאוז'רוב, בינה'לה, אשת הרבי ר' אלימלך ממיליץ, הרבנית מברנוב, בתו, אחותו של הרבי — רוזלה, שהייתה נשואה להרב ר' אהרן טברסקי, כלותיו, אשתו של ר' אפרים'ל ואשתו של ר' מנשה'לי וכו'. בשעת אמירת „התורה" עמדו כולן ופניהן לקיר. זה עשה רושם בל ימחה על הנוכחים. רבים מאנשי העיר באו אחרי סעודת ליל שבת לבית הרבי כדי להשתתף וליהנות מאווירה זו. אחרי הסעודה הרשמית היה שולחן שני, הוגשו מעדנים, פשטידות, בירה, שעועית, אפונה וכו'. ושוב זמירות וניגונים. הרבי היה שר אז „לאל אשר שבת מכל המעשים" בלחן חודר ללב, והקהל החזיק אחריו. בניגוד לאורח החיים בשושלות אחרות היו החיים בחצר הרבי פשוטים עד מאד. צנע שרר בכל, בהלבשה ובר־יהוט, באוכל וכיו"ב. הסכו"ם היה של בדיל ולא של כסף, וגם הצלחות והכלים היו פשוטים, ושום דבר של מותרות לא היה בבית. פעם או פעמיים בשנה, נאלץ היה הרבי לצאת לסיוריו בכדי לבקר את קהל חסידיו ומעריציו בעיירות הספר ובפולין הקונגרסאית, על מנת למלאות את החסר לכיסוי התקציב של החזקת החצר. כרגיל היו מסעותיו בקיץ, כי בחורף היו הדרכים משובשות בשלג ובכפור.

פורים בבית הרבי. עליזות, שובבות ומצב רוח מרומם שררו בפורים בבית הרבי. שעתיים לערך, לאחר גמר צום תענית אסתר, ואחרי שהתאוששו האנשים מהתענית,

זרמו רבים מאנשי העיר לבית הרבי לבילוי של כמה שעות. מובן מאליו שלא היה אז מחסור במעדנים ובמטעמים שונים. אבל „מסמר" הערב הייתה הצגת פורים. הציגו את משחק אחשורוש, יעקב ועשו, מכירת יוסף וכו'. הנוער המתבגר וכן אנשים בגיל העמידה, כמו אליעזר שורץ (רֶחֱלִיס) וא־חרים, תרמו כמיטב יכלתם לבדח ולשמח את הקהל עד שעה מאוחרת בלילה. במיוחד הצטיין הבדחן המפואר ר' טוביה'לה גרינבוים (דאדק) שדי היה להסתכל בפניו ובהעויותיו בכדי להתפקע מצחוק. ר' טוביה'לע היה ירא שמים ובן תורה, ובידוחו היה בחרוזים ובמליצות ותכנו מן ההלכה, מהמדרש והאגדה, משולב בטעם רב ובכשרון. בדחן זה עבר אחר כך לגור בטארנוב, ונתפרסם כבדחן המפואר ביותר בגאליציה המערבית.

בפורים אחה"צ התחיל עניין משלוח המנות. לא היו בית או משפחה, שלא שלחו מנות בצלחות מכוסות ובקבוקי משקה לקרובים ולמכרים, ובמיוחד לרבי, לבניו ולדייני ה־עיר. הילדים התחרו ביניהם בקבלת שירות זה בכדי לזכות במתנה מידי מקבלי המנות: עוגיה, תפוז או סוכריות. ביום זה לא בקרו בבית הרבי כי הוא היה מוקדש למשפחה. כל אחד ישב בביתו והיסב בסעודת פורים וחלק מנות ותרומות ביד נדיבה לעשרות הזוגות הסובבים על בתי העיר, ואוספים למטרות צדקה וחסד. כמה זוגות צעירים וצעירות אספו תרו־מות לקרן הקיימת.

ע ר ב פ ס ח ב ב י ת ה ר ב י. כמה שעות לפני כניסת החג התאספו בבית הרבי עשרות אנשים מבוגרים וגם ילדים, לאפיית מצה שמורה. היה זה מחזה נהדר. אחרי שכל אחד לבש כבר את בגדי החג, לרבות השטריימל, הלך לבית הרבי כדי לעזור באפיית המצות. בחדר גדול הסיקו את התנור הפתוח, קרשים מהוקצעים היו ערוכים על דוכנים לאורך החדר משני צדדיו. אשה אחת ויחידה עסקה בלישת הבצק, והגברים היו מגלגלים ומרדדים את חתיכות הבצק (שנקרא ביידיש מערל) למצה עגולה. העניין לא היה קל לגמרי, בכל אופן בשבילי. אני זוכר שתמיד נתהוו חורים באמצע, במקום שהבצק היה מרודד ביותר, ואילו מסביב היה הבצק די עבה. זה גרם לי מפח נפש, כי מטעמי כשרות היו צריכים לפסול בצק זה. חיפשתי לי, איפוא, עבודה אחרת — לעבור בגלגל פלדה על המצות או לעזור באריזת המצות שהוצאו מהתנור. הרבי, בחלוק הססגוני, הסתובב כל הזמן. טייל לארכו ול־רחבו של החדר ופיזם את ההלל בקול רם.

ל י ל ב' ש ל פ ס ח הוא הלילה בו מתחילים בספירת העומר. אחרי שגמרו את הסדר בביתם, הלכו רבים מבעלי הבתים אצל הרבי. ע"י השולחן הגדול לארכו של האולם ישב הרבי מצד מערב, שלא כבכל ימות השבוע והשבתות, בהם עמד השולחן ממזרח למערב (טעם השינוי הזה אינני יודע עד היום). הרבי ישב בראש כל המסובים, בניו ונכדיו של הרבי ועשרות אוכלי שולחנו וקהל מעריציו. לפניו מפית עם 3 מצות, בקבוק יין וקערת פסח כחוק. חגיגיות מיוחדת ומצב רוח מרומם שררו גם בזמן ההגדה וגם בסעודה. ספירת העומר הייתה בשעה מאוחרת אחרי חצות הליל, וכשהלכנו הביתה רדומים ועייפים, נצנצו כבר דמדומי שחר.

מ צ ב ה פ ר נ ס ה ש ל ה י ה ו ד י ם. מעטים היו האמי־דים. רוב רובו של הציבור התפרנס בקושי ונלחם קשות על קיומו. מי שנתברך במשפחה גדולה — וכאלה היו רובן של המשפחות — לחם בחרוף נפש לקיומו. ממש קריעת ים סוף היה עניין נשואי בנות שהגיעו לפרקן, ובמיוחד אם לא היו יפות מראה. היות שהדוחק והמחסור היו נחלת הרבים, לא היה גורם של קנאה ושנאה נפוץ ביותר. כל אחד הסתגל למצבו בדלית ברירה והשלים אתו. החיים המשפחתיים היו שלווים ושקטים. השבתות והחגים הצטיינו בשלווה ושקט, ומזיוום והשפעת אורם התפרנס היהודי, במובן הרוחני, כל ימות השבוע.

ה ש נ י ם 1904 — 1905 המלחמה הרוסית־יפנית בש־נת 1904 והפוגרומים, ביחוד הפוגרום הידוע של קישינוב, שפרצו ברוסיה בשנת 1905, הביאו זרם של מהגרים יהודים מרוסיה לעירנו, עיר הספר. בחורף, בזמן שהסאן קפא, נהרו המונים דרך נקודת גבול זו. היו מהם שנשארו בעירנו ובס־ביבתה, אך רובם שאפו להגר לארצות שמעבר לים. אז הכרנו מקרוב את צרת ישראל. באו משפחות עם ילדים שחבילות דלות בידיהם, שארית זעומה מכל רכושם שהשאירו אחריהם ברוסיה. בבית המדרש המחומם מצאו מקלט לכמה ימים עד שהתאוששו קצת ויכלו להמשיך בנדודיהם. אורח חייהם של יהודים אלה לא מצא חן בעיני יהודי העיירה. רובם של המהגרים לא הקפידו ביותר על אורח חיים מסורתי, על ענ־ייני כשרות, צניעות וקדושת השבת, דבר שלא גרם להתקר־בות יתר בינם ובין יהודי העיירה. בכל זאת תמכו בהם במידת האפשר.

בתקופה ההיא התחילו ניצני התחייה להתגלות ברוזווא־דוב, והופיעו ראשוני הציונים. לא פתאום קם הדבר, כי קדמה לו הכשרת הלבבות של בעלי שאר רוח שהיו בעיירה. היו כמה בעלי בתים חשובים, כמו ר' אשר רובין, ר' אליעזר רייך, ר' יוסף תאומים, ר' יעקב רוטנברג, ר' יוסף בורגר, ר' ישראל איזק, אנשים בעלי שיעור־קומה, מצויידים בהשכלה תורנית וחילונית כאחת, והם השפיעו והקרינו על סביבתם. בעלי בתים אלה קראו עתונים לועזיים, ביחוד גרמניים, כגון „נויאה פרייע פרעסע", או „די צייט", שהופיעו בווינה. גם לעתונים העבריים „המצפה" ו„מחזיקי הדת" היו כמה חות־

מים בעירנו. היו הרבה בחורים מבין חובשי בית המדרש שהיו בעלי השכלה רחבה, למרות שלא בקרו בבתי אולפנא גבוהים, ולרוב לא למדו גם בית ספר יסודי. היו אלה טיפוסים של אוטודידאקטים, שעל ידי שקידה ועמל בלתי פוסקים רכשו להם כמה שפות, במיוחד גרמנית ופולנית, והיו בקיאים גם בענפי מדע שונים. אזכיר בזה כמה מהם: משה'לע רייך, העילוי שבעיירה; אייזיק מנדל, עניו וצנוע; אפרים רייך; משה אליעזר אופן; עוזר גדל; עוזר רוזן, בנו של הדיין ר' משה לייב; האחים יצחק ומנדל שכטר, בני אנשל; האחים יעקב ואנשל טננבוים; מאיר מוהר; אנשל כץ; פיבל עדר — יחידי סגולה שהצטיינו מאד וכל אחד מהם בתחום מיוחד.

תנועה תרבותית. בזמן הזה בערך התחילה התנועה התרבותית, על ידי הפצת הספר והעתון העבריים והאידיים. הסוכנים יעקב שטורך ולייבוש בלומנקאנץ התחילו בהפצת העתון „טאָגבלאַט", שיצא בלבוב ושעורכו אז היה משה קליינמן, והמשיכו אחר כך בהפצת ספרים עבריים, כי הצמאון לדעת ולקריאה היה גדול מאד. בזמן ההוא נוסדה חברה ציונית ברוזוואדוב בשם „בית יהודא" (בפירוש בני יהודא — באלף). למטרה זו שימש, אם אין זכרוני מטעני, חדר בדירתו של ר' שמואל השען, שגר לא רחוק מהכנסייה הקאתולית. בהקמת האגודה היו פעילים: חיים וולף בירנבוים, זיסל שמיט, הרמן זילבר השען, אליעזר אימר, האחים זלמן וחיים רוזנבוים, אביש בורגר, חיים גרטן ואחרים. מתפקידי האגודה היו הפצת העתונות הציונית המצומצמת ואיסוף כספים לקרן הקיימת לישראל. חדר האגודה שימש גם חדר קריאה לעתונות. קריאת הספרים לא הותרה על ידי רוב ההורים, ולכן הייתה נפוצה ביותר הקריאה בסתר, וכמעט שלא היה בית בעיירה שלא הייתה בה ספריית סתר. לשמעון צנגן, בנו של גביר העיירה, הייתה ספרייה עשירה באין מפריע, וממנה ניזונו כמה וכמה קוראים צעירים. גם אחיותיו חנה'צי ומירקי ידעו וקראו עברית. תופעה שהייתה מיוחדת בזמנה.

המשמרת הצעירה. כבר אז התגבשה משמרת צעירה. כלומר, נערים ונערות בגיל 12—14 שלמדו, קראו ועיינו בספרות ובמחקר העברי. אזכיר כמה מהם: אלימלך קרפ, מרדכי ויזן, נפתלי ויזן, שמעון פלום, אליעזר שטורך ואחרון אחרון חביב, מרדכי סופר. על האחרון בנו של ר' מנדלי סופר סת"ם, אני מוכרח להתעכב קצת כדי להציב ציון לזכר חבר וידיד נעורי שנספה באבו, בפרוץ המלחמה הראשונה בשנת 1914 בזמן הכיבוש הרוסי בשל מחלה או נכון יותר במיתת רעב. הוא היה בחור שקט וצנוע, אך מלא וגדוש ידיעות עבריות באופן יסודי. הוא ידע את כל התנ"ך ומפרשיו, היה בקי בדקדוק העברי, במחקר העברי ובספרות ההשכלה. עליו אפשר לומר, בלי הגזמה „לא פסק פומיה מגרסא" ו„הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה". הייתי יוצא ונכנס בבית הוריו, וראיתי דלות ומחסור לאין תיאור. לא פעם סבל רעב, אך את סיפוקו בחיים מצא בתורה ובלימודים.

אח"כ הגיע תורו של ייסוד ספרייה עברית ואידית. פעיל ביותר היה בכך מרדכי סופר וסייעו בידו עוד אי אלו צעירים. התחילו באיסוף כסף בקרב הנוער, וכשהיה כבר בידם סכום ניכר, הזמינו ספרים. אני זוכר כמעט את כל הספרים שהיו ברשותנו. „ביבליותיקה עברית", הוצאת „תושיה" — 200 ספר. ביבליותיקה גדולה מאותה הוצאה ועוד. מחוסר מקום מתאים אוחסנו הספרים בתחילה בבתי המדרש. מאוחר יותר סידרו אותם באגודת „בית יהודא". הצמאון לקריאה היה רב, ומרבית הספרים נחטפו מיד ליד. התשלום עבור שאילת ספר היה אגורה אחת. הספרייה התפתחה יפה, ולפני פרוץ המלחמה בשנת 1914, הכילה כבר כ־1,200 ספר, רובם בעברית, אך היו גם באידיש, בפולנית ובגרמנית. כספרנים שימשו ישראל גרוס, דוד לייב בלימן, רחל גרטן, שמואל י. נוסבוים ואחרים.

בית ספר עברי. השלב הבא בפעילות הציונית היה פתיחת בית ספר עברי. כאן היה הכרח להתגבר על קשיים ומכשולים חזקים מצדו של הרבי ומעריציו. אין תימה בדבר, כי הרי היה זה עניין של פומביות מרובה ונגע גם בחינוך הילדים, וביחוד הילדות, אשר ביקרו בבית־ספר יסודי ממשלתי וקשה היה להם להתפנות לכמה שעות ביום ללימודים עבריים. בכל זאת התגברו גם על כך, ובית הספר התפתח במשך הזמן, ואפילו ילדיהם של הורים אדוקים למדו בו.

המורה הראשון היה מקראקוב, שמו היה יצחק צולמן, בעל תלתלים שחורים שדיבר עברית יפה בהברה ספרדית. המורה שבא אחריו היה משה רוזמן, יליד רוזניאטוב. הוא כיהן כמורה במשך כמה שנים. אחריו היה מורה צבי הורלניק, יליד אומן שבאוקראינה. מורה מצויין, שעבר אחר כך לטארנוב כמנהל בית הספר „שפה ברורה". שלושת המורים האלה היו רווקים. נראה שההוראה העברית לא הייתה בידה לפרנס מורה בעל משפחה. המורה האחרון שהיכרתי היה יעקב איזן, יליד הרובייישוב. הוא היה נשוי ואב לילדים והחזיק מעמד ברוזוואדוב שנים אחדות.

שנת 1907. בשנה הזאת חל מפנה ניכר בחיי היהודים בגאליציה בכלל, ובחיי יהודי עיירתנו בפרט. עד אז היו הציונים בודדים בעיירות ואפילו בערים הגדולות לא היה רישומם ניכר. פעולותיהם התרכזו בעיקר בשטחי התרבות והחינוך ובאיסוף כספים לקרן־הקיימת. שנת 1907 הביאה אתה רוחות חדשות ופעולות מדיניות כבירות. הממשלה

האוסטרית הכריזה על בחירות בכל רחבי המונארכיה לפרל־מנט שבווינא. הבחירות האלה היו, כביכול, בחירות דמוק־ראטיות. אני אומר „כביכול", כי אליבא דאמת, היו אלה בחירות מזויפות, מאחר שהשתמשו בהן בכל דרכי טרור ושוחד. הריאקציה, ידה הייתה על העליונה. אף על פי כן נתנו בחירות אלו דחיפה להתעוררות התנועה הלאומית, ובמיוחד להתפתחות ציונית מדינית.

מחוז הבחירות שלנו היה מורכב שמונה עיירות והן: טארנובזג, ליזנסק, מיליץ, קולבישוב, ניסקו, סוקולוב, רוז־וואדוב ורודניק. במחוז בחירה זו היוו היהודים כששים עד ששים וחמישה אחוזים של האוכלוסיה, הכפרים היוו מחוז בחירה נפרד.

המועמד הפולני שזכה לתמיכה גלויה מצד השלטונות היה מיכאל בובז'ינסקי, פרופ' להיסטוריה במכללת קרא־קוב. המועמד היהודי היה הרב גדליהו שמלקס, רבה של פשמישל, ממייסדי „המזרחי", בן אח לגאון ר' יצחק שמלקס, רבה הראשי של לבוב. אין לתאר במלים את ההתלהבות שהקיפה את היהודים וביחוד את הנוער, לקראת הבחירות. הבחירות התקיימו ביום 23 למאי 1907, וכמה שבועות לפני התאריך הזה הופיעו נואמים משני הצדדים באסיפות בחירות פומביות, והתעמולה הייתה רבה. עם בואו של פרופ' מיכאל בובז'ינסקי לרוזוואדוב, ביקר אצל הרבי, בלוויית ראש העיר, הנוטריון מיונשיק ופקידים גבוהים מממשל המחוז, בכדי לבקשו שישפיע על צאן מרעיתו להצביע בעדו, אך בכל זאת, השתתפו רק יהודים בודדים, מאנשי „מה יפית" באסיפה שהוא נאם בה באולם הספורט „סוקול".

לפני בואו של הרב שמלקס לעיירה לנאום על הפרוגרמה שלו, הופיעו נואמים ידועי שם וציוניים נלהבים אחרים, כגון: ד"ר שמואל רפפורט וש. ד. טיגר מלבוב. האסיפות התקיימו בבית המדרש, ומשכו קהל רב. ביהמ"ד כמו עזרת נשים, היה מלא עד אפס מקום. הנאומים חדרו ללבות השומ־עים וההתלהבות הייתה יוצאת מן הכלל.

הרב שמלקס בא לרוזוואדוב אחרי פסח, ביום א', ברכבת של אחר הצהרים. כל אנשי העיר, אנשים נשים וטף, נהרו לתחנת הרכבת לקבל את פניו. ההתלהבות לא ידעה גבול. את הרב שמלקס הסיעו אנשים בעגלה, אחרי שהתירו את הסוסים והקריאות לכבודו היו כלליות. הרב שמלקס היה בעל צורה יוצאת מן הכלל, היה לבוש קפוטה של משי שחור וחבוש קולפק והרושם שעשה על אנשי העיר היה עצום. האספה התקיימה בביתו של ר' השיל פרידמן בעל הטרפיק הראשי, (זיכיון למכירת טאבאק בסיטונאות), כי השלטונות ומלחכי פינכא היהודיים לא רצו למסור את מפתחות בית המדרש למטרה זו. כמעט כל יהודי העיירה השתתפו בא־סיפה המונית זו, שמילאה את כל האולמים של ר' השיל פרידמן. הרב שמלקס לא נבחר כי יהודי יתר העיירות לא הוכיחו את בגרותם הלאומית, ורק ברוזוואדוב זכה לששים ושלשה אחוזים של כל הקולות.

לא נצא ידי חובתנו אם לא נציין את פעילותם של עשרות מבני עיירתנו בערי המחוז, אם כנואמים באספות, ואם כתו־עמלנים.

שנה אחרי כן שוב היו בחירות, בעקבות התפטרותו של פרופ' בובז'ינסקי מהפרלמנט, אחרי שנתמנה לנציב גאליציה.

בבחירות המשלימות של שנת 1908 היה מועמד פולני גורסקי, פרופסור בטכניון שבקראקוב. מתנגדו היהודי היה ד"ר רפאל לנדוי, רופא ילדים וראש קהלת קראקוב. הוא היה עסקן מפורסם שאמנם לא היה ציוני, אבל בעל לב יהודי חם ועסק בצרכי ציבור באמונה. בבחירות אלה כבר לא הייתה התכונה כל כך גדולה כמו בשנת 1907. בבחירות אלה היה ברוזוואדוב רוב מכריע לד"ר לאנדוי.

אזכיר לטובה את בעלי הבתים הנכבדים כמו ר' יוסף איימער ובניו ר' בצלאל שטורך ואחרים, אנשים שידעו למ־שוך בעט סופר ושלטו בשפות גרמנית ופולנית. גילו מסירות יוצאת מן הכלל, שלא על מנת לקבל פרס, כשעל ידיהם עוזרים עשרות חברים ואוהדים. אזכיר בזה כמה מהם: המורה של בית הספר ע"ש בארון הירש קומיטו, מרדכי ברגשטין, זאב גריזמן, זיסל זילבר, הרוקח סיגל ועוד.

בשנת 1910 נערך מפקד האוכלוסיה באוסטריה. בקשר למפקד התנהלה תעמולה לרשום כשפת אם יידיש או עברית. זה היה כרוך בקנסות ובמשפטים, כי שפות אלו לא היו מו־כרות ע"י השלטונות. בכל זאת הצהירו הרבה יהודים על שפות אלו כעל שפת אמם, וקיבלו על עצמם את הקנסות והחומרות.

החיים התרבותיים היו תוססים במלוא המרץ. מפעם לפעם נערכו חגיגות־גן בהשתתפות תזמורת. העלו הצגות של חו־בבים, הרצאות של אורחי חוץ, ביניהם ד"ר מאיר גיאר מל־בוב, בן ציון פט ואחרים. מספר יודעי העברית גדל בקצב מהיר ורב היה מספר המדברים בשפה זו בפומבי, בייחוד ילדים ונוער יוצאי בית הספר העברי. בשנים האחרונות ש־לפני מלחמת העולם הראשונה, קמה תנועה בקרב הנוער לעלות לארץ ישראל, והיו כאלה שהתחילו ללמוד מקצועות מסויימים בכדי להכשיר עצמם לחיי עבודה. אחדים מאלה היו גם מראשוני העלייה השלישית, שהתחילה בסוף 1919.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914, נתבלבל העולם. יהודי העיירה עזבו ברובם מפחד המלחמה ומאימת הרוסים, את העיירה, ונהרו מערבה, ועד לווינא וצ'כיה הגיעו. רובם חזרו הביתה אחרי גירוש הרוסים מגאליציה או אחרי

סיום המלחמה, אך היו גם שנשארו והתאקלמו במערב. המ־עטים שנשארו ברוזוואדוב אחרי פלישת הרוסים, נלקחו כבני ערובה כביכול, לרוסיה, וגורשו לפלך אופא. היו שגוועו שם ברעב ובמחסור, ויתרם חזרו אחרי סיום המלחמה, לאחר הרפתקאות וגלגולים רבים.

במשך הזמן הזה הייתי פליט. שרתי בצבא האוסטרי והייתי נעדר לסרוגין מגאליציה, עד אשר בשנת 1925 עקרתי לגמרי לצ׳כיה ולעיירת מולדתי חזרתי רק לביקורים קצרים. אחרי פלישת הנאצים לצ׳כוסלובקיה בקיץ 1930, חזרתי כפליט. נהניתי עוד מזיו אורם של הורי ז״ל ומפגישה עם קרובים וידידים. אחר כך גורשתי דרך הסאן יחד עם כל יהודי המחוז לרוסיה והודות לכך ניצלתי.

הערה של המערכת:

לפי גרויסקין [1] לא היה ברוזוואדוב בשנים 1894—1906 אף בית ספר עברי אחד, אף מורה עברי אחד וגם לא תלמידים.

זה לא נכון, ראשית כל אין סטאטיסטיקה זו כוללת את החדרים אשר לא היו קיימים „רשמית״, שנית אין סטאטיס־טיקה זו סותרת את העובדה כי למדו עברית באורח פרטי אצל מורי־בית (בשכר או חינם) וגם אצל מורים מקצועיים שהובאו לשם כך מערים אחרות (בשכר). עברית למדו גם בבית הספר ע״ש „בארון הירש״.

בית הספר העברי הראשון ברוזוואדוב הוקם בשנת תרע״א (1910) על ידי ועד הורים עם מורה אחד ו־31 תלמידים [2] אגב, בית הספר הראשון בגאליציה ללימוד השפה העברית נוסד באפריל 1893 בבוריסלאוו ע״י הסופר מרוזוואדוב, יצחק אבן [3].

1 הספר שצוטט לעיל: Materjały do kwestji żydowskiej.

2 ד״ר נ. גלבר / תולדות התנועה הציונית בגאליציה, ירושלים 1959, ע׳ 726.

3 שם, ע׳ 701/2.

צום אנדענק פון א שטעטל וואס איז געווען און איז מער נישטא

יחיאל שפרגל

די תקופה מיט וועלכער איך באַשעפטיק מיך, איז סוף פאַרגאַנגענער יאָרהונדערט און אָנפאַנג צוואַנציקסטער יאָר־הונדערט, דאָס הייסט אַ תקופה פון צוריק מיט 60 יאָר. פאַרשטייט זיך, אַז עס איז נישט פון די לייכטע זאַכן, צו רעקאָנסטרואירן היינט, בלויז פון זיכרון, איבערלעבונגען און פאַסירונגען וואָס זיינען דאַן פאָרגעקומען, און נישט אַריינפאַלן אין פעלערן פון צו ווייניק אָדער צופיל, אָדער מקדים זיין דאָס שפעטערדיקע און ברענגען שפעטער דאָס פרידערדיקע. נאַטירלעך, אַז איך וועל מיך באַמיען אָנש־טרענגען מיין זיכרון און זיין פינקטלעך ווי ווייט מעגלעך. אָבער אויב עס וועט דאָך אַריינפאַלן אַ פעלער, אָדער אַ אומפינקטלעכקייט, בעט איך אַנטשולדיקונג פאַרויס.

מיר קערן זיך אַלזאָ אום צו דער תקופה פון דער ממשלה פון קיסר פראַנץ יאָזעף דעם ערשטן, דער אַלטער „קיסר פון עסטרייך״, וועמענס רעגירונג האָט זיך געצויגן כמעט 70 יאָר אָן איבערייס. אונדזער שטעטל, אַ קליינע גרעניץ שטעטל, האָט דאַן געציילט צווישן 500—550 משפחות, און די יידן האָבן דאָרט אויסגעמאַכט כמעט 80% פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. פאַוואָליע איז אַנגעגאַנגען דאָס לעבן אין שטעטל און עס האָבן נישט פאַסירט קיין אומגע־וויינלעכע פאַלן. די יידן האָבן געצויגן זייער חיונה דאָס רוב פון קליינהאַנדל און דער פראָצענט פון די בעלי מלאָ־כה׳ס איז געווען בערך 10%—15 און פון פראָפעסיאָנאַלן פון 2%—3. קיין שום אינדוסטריע איז נישט געווען אין אונדזער סביבה. דאַגעגן זיינען געווען אייניקע גרויסע גוטבאַזיצערס אין דער אומגעגנט פון ראָזוואַדאָוו, ווי ר׳ מאיר מענדל, אייגנטימער פון די גיטער קאַטאַווא וואָלא, פרוי לעפציא מפשנדזל, וואָס האָט געהאָט אַ גוט נעבן ניסקאָ. דאָס איז געווען אַ אשת חיל, וואָס האָט געפירט איר ווירטשאַפט מיט פיל פאַרשטענדעניש. זי איז חוץ דעם געווען אַ צדקנית און האָט פאַרטיילט אַ סך געלט פאַר אָרעמע און באַדערפטיקע פון דער געגנט. געווען אַ גוט־באַזיצער ר׳ ישעיהו רייז פון מאַטיץ׳, און דער אַנגעזעענסטער צווישן זיי — ר׳ ירחמיאל קאַנאַרעק, דער גרעסטער גוט־באַזיצער אין גאַליציע. קאַנאַרעק איז געווען אַ פשוטער פרומער ייד. ער האָט געטראָגן לאַנגע בגדים, ווי דאָס רוב יידן פון שטעטל, און האָט זיך נוהג געווען ווי אַ פרומער ייד אין אַלע הינזיכטן. זיינע זין האָט ער געגעבן אַ

העכסט טראַדיציאָנעלע דערציִאונג; ר׳ אהרן קאָנער פון ראַזוואַדאָוו איז במשך פיל יאָרן געווען זיין הויף מלמד. ה׳ קאָנארעק פלעגט מנדב זיין יעדן נויטבאַדערפטיקן מיט אַ ברייטער האַנט. איידער ס׳פלעגט אָנקומען דער ווינטער און באַזונדערס פאַר פסח פלעגט ער שיקן אין שטאָט אַריין עטלעכע פורן אָנגעלאָדן מיט ברען האָלץ און תבואה, כדי עס צו פאַרטיילן אומזיסט צווישן די אָרעמעלייט. ער פלעגט אַ סך העלפן אין עניינים פון הכנסת כלה. באַזונדערט איז געווען טעטיק אויף דעם געביט זיין פרוי. ער האָט דער־גרייכט אַ טיפן עלטער און איז נפטר געוואָרן ווען ער איז אַלט געווען אַריבער נײַנציק. אויף אים קאָן מען זאָגן „לא נס ליחו" און ביז זיינע לעצטע טעג איז ער פאַרבליבן פריש און געזונט; ווען ער איז פאַרבליבן אַ אַלמן נאָכן טויט פון זיין צווייטער פרוי, האָט ער חתונה געהאַט אַ דריטן מאָל, מיט אַ ייִנגער מיידל, וואָס האָט אים געבוירן אַ צווילינג. ער איז געווען אַן אַקטיווער טוער אין דער לאַנדפּאָליטיק. ער האָט צוזאַמענגעאַרבעט מיט די פּויליש׳ע באַערדן אין דעם ראַיאָן־פאַרוואַלטונג, אין דעם לאַנד־סיים אין לעמבערג און א.א.וו. זיין פּאָליטיק איז געווען די פּאָליטיק פון די אסימילאַטאָרן, און ער איז געווען אַ שאַר־פער קעגנער פון ציוניזם.

דאָס לעבן אין שטעטל איז אָנגעגאַנגען שטיל און מאָנאָ־טאָן. די ייִדן האָבן זיך געפילט זיכער אונטער דער ממשלה פון קיסר ירום הודו, און נישט געהאַט קיין גרויסע פאָדע־רונגען. אמת, אויך אין אונדזער שטעטל איז נישט אַלץ גע־ווען פויגלדיק. פאַלן פון פאַרמאַכן חדרים פאַר דרדקי תלמידים, צוליב מכלומרשט היגיענישע טעמים, אָדער פון שליסן די אָרטיקע באָד און פארחת׳מענען זי דורך דעם געזונטהייטס מיניסטעריום צוליב די זעלבע טעמים, זיינען געווען געוויינלעכע פאַלן און בלויז נאָכן געבן שוחד מיט אַ ברייטער האַנד פלעגן די גזירות בטל ווערן. אויך דער דרוק פון די שטייערן איז נישט געווען קיין לייכטער. ווען עס איז דערשינען דער מענטש מיט דער געלער לענטע — אַזוי האָט מען גערופן דעם שטייער איינקאַסירער צוליב דער געלער לענטע אויפן אַרבל פון זיין שוואַרצער העמד. די קאָלירן פון דער עסטרייך־הונגאַרישער מאָנאַרכיע — מיט זיין ייִדישן באַגלייטער פיאַר און מיט דער פּויליש׳ן פּאָליציאַנט מוסקאַל אָדער צירבינסקי — פלעגט די שטעט גיין אויף רעדלעך און עס איז אַנטשטאַנען אַ אַלגעמיינע פּאַניק. און באמת, פלעגט מען באַלד קאָנען זען אין די הענט פון דעם פּאָליציאַנט און זיין נושא כלים, שבת לייכ־טער אָדער אַנדערע שטובּיקע חפצים, וועלכע זיי האָבן קאָנפיסקירט.

די ייִדן פון שטעטל האָבן געצויגן די קייט פון זייער טראַדיציאָנאַל לעבן פון דור צו דור, אָן ענדערונג. יעדער ייִד פלעגט אויפשטיין 5—6 אזייגער פרי, זומער און ווינ־טער, פלעגט זיך זאָגן זיין פרק אין שערי ציון און אין תהילים; ווער עס איז געווען אַ יודע ספר האָט געלערנט משנה, גמרא, עין יעקב אָדער דעם חוק יומי. די ייִנגע האָבן אויך געלערנט אין בית מדרש. בעלי־מלאָכה׳ס און סוחרים פלעגן דאַוונען פרי, חסידים פלעגן דאַוונען שפּעטער, און אַזוי אַרום פלעגט זיך דאָס דאַוונען אין שול ציען ביז מיטאָג. אַזוי במשך אַ גאַנצע וואָך. אָבער ווען עס איז אָנגעקומען פרייטאָג האָט דאָס שטעטל באַ־קומען אַ פולשטענדיק אַנדער פּנים. אַלע זיינען געווען פאַרנומען מיט הכנות צו שבת. פאַר שקיעת החמה פלעגט זיך באַווייזן דער קליינער שמש, טוביה, וועלכער פלעגט קלאַפּן אין די טירן פון די שטיבער. די קרעמער און די וואַרשטאַטן אייגנטימער פלעגן זיך איילן צו פאַרמאַכן זייערע לאָקאַלן, פלעגן אונטערגאַיילן זייערע ווייבער צו ליכט בענטשן און פלעגן אַוועקגיין אין שול אַריין. דער שבת־רוה איז געווען אַ פולשטענדיקער, איבערהויפּט אין מאַרק, ווו עס האָבן געוווינט בלויז 5—6 קריסטן. עס פלעגט פּאַסירן, אַז פויערן פון אומגעגנט פלעגן ברענגען זייער סחורה אין שטאָט אום שבת אָדער אין איינעם פון די יום־טוב טעג, נישט וויסנדיק אַז עס איז אַ ייִדישער יום־טוב און פלעגן זיך אומקערן אין זייערע דערפער מיט זייער גאַנצער סחורה, אַן צו האָבן פאַרקויפט עפּעס.

דער הערשער אויף דער ייִדישער גאַס איז געווען דער צדיק און דער הרב דמתא. די צייט מיט וועלכער איך באַשעפטיק זיך איז געווען די צייט נאָך דער פטירה פונם צדיק משה הורביץ ז״ל, דאָס אייניקל פונם צדיק ר׳ נפתלי פון ראָפּטשיץ. דער רבי ר׳ משה איז נפטר געוואָרן י׳ סיון תרנ״ד (1894), און איך האָב נישט זוכה געווען אים צו קאָ־נען. דעם כסא הרבנות אין ראַזוואַדאָוו האָט פאַרנומען זיין עלטערער זון ר׳ צבי הורוויץ ז״ל, וועלכער האָט פאַר־נומען די שטעלע 24 יאָר בערך. ער איז נפטר געוואָרן אין חודש חשבון תרע״ה—1918, ביים סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. הרב צבי האָראָוויץ איז געווען אַ פּלימעניק פון ר׳ יהושע האָראָוויץ ז״ל דער רב פון דזשיקאָוו. די פאָטערס פון ביידע זיינען געווען ברידער, און די באַצי־אונגען צווישן ביידע זיינען געווען זייער אָנגעצויגענע. איך בין אין ספק, אויב זיי האָבן אין זייער לעבן געזען איינער דעם צווייטן; פונדעסטוועגן האָט געגליט אין זיי אַ אויסערגעוויינלעכע געגנזייטיקע שׂנאה. אויב אַ ייִד פון ראַזוואַדאָוו איז איינגעפאַלן צו פאַרן צום רב פון דזשיקאָוו

אין אַ יומא דפגרא, אָדער פאַרקערט, ווען אַ יידן פון דזשיקאָוו האָט זיך פאַרגלוסט צו פאָרן צום צדיק פון ראַזוואַדאָוו צו אַן ענלעכער געלעגנהייט — פלעגט דאָס ברייינגען צו אַ שנאה און כמעט צו אַ חרם מצד די צדיקים, און זיי פלעגן געשטעמפּלט ווערן אַלס פאַרעטער און ווידערשפעניקער פון דער עדה.

איך געדענק אַ פאַל, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ אויפברויז אין ראַזוואַדאָוו און אומגעגנט במשך פיל יאָרן און וואָס האָט צעשפּאָלטן די יידישע עדה אין צוויי מחנות. דער שוחט ר׳ יצחק כ״ץ, וועלכער איז שוין געווען אַ אַלטער שוחט אין אונדזער שטאָט — איך געדענק אים ווען ער איז שוין געווען איבער 60 יאָר — איז אַ מאָל געפאָרן אויף שבת צי אויף יום־טוב, צום אדמו״ר פון דזשיקאָוו. דאָס איז געווען אַ גענוגנדיקע סיבה צו אַרויסנעמען פון זיינע הענט די שחיטה. דער דרוק און די רדיפות געגן ר׳ יצחק כ״ץ האָבן נישט אויפגעהערט במשך יאָרן. אויך ער האָט געהאַט אַ סך סימפּאַטיזירער, און דווקא פון דער שמנה וסלתא פון שטאָט. נישט געקוקט אויף דעם איסור פון רב, און אפשר טאַקע דווקא דערפאַר, האָבן זיי געשטיצט ר׳ יצחק כ״ץ'ן און אים געגעבן עופות צו שחטן אין זיין הויז. אָבער רינדער האָט מען אים נישט געגעבן, ווייל דאָס שחטהויז איז געווען פאַר אים געשלאָסן און ער האָט דאָרט נישט געהאַט קיין דריסת רגל. ער האָט זיך אַזוי געצויגן אַ לאַנגע צייט, און האָט אויפגעוועקט כוואַליעס פון שנאה און געגנזייטיקער פאַרלוימדונג. עס זיינען אַפילו פאַרפאַסט געוואָרן גראַמען און פזמונים וועלכע זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין שלאַגערן.

אין ראַזוואַדאָוו איז געווען אַ „קלויז״ במשך לאַנגע יאָרן, וועלכער האָט שוין פאַר מיין צייט נישט עקזיסטירט. דער דאָזיקער קלויז איז געווען נעסט פון געגנער פונעם רבין, ווייל דאָס רוב מתפּללים זיינע זיינען געווען קאָצקער און גורער חסידים. די מתפּללים פון קלויז זיינען געווען פון די חשובסטע בעלי בתים פון שטאָט, ווי: ר׳ מאיר צנגן, ר׳ שלמה ראַטענבערג, ר׳ שכנא צנגן, ר׳ מושקה הירשפּלד און אַנדערע. דאָס זיינען געווען תלמידי חכמים, בני עלייה און בעלי צורה און דערצו פאַרמעגלעכע און אומאָפּהענגיקע. די דאָזיקע מענטשן זיינען געווען דער צילברעט פון דעם רבינ׳ס פיילן און פון זיינע חסידים. זיי האָבן געהאַט אַ שלעכטן און ביטערן סוף און זיי זיינען אַלע געשטראָפט געוואָרן. ר׳ שלמה ראַטענבערג׳ס זון, מאירל איז משוגע געוואָרן ל״ע און איז במשך אייניקע יאָרן, ביז זיין טויט, געווען פאַרשפּאַרט אין שטוב. די טאָכטער פון ר׳ מאיר צנגן האָט חתונה געהאַט מיט מאיר׳קען ווען ער איז נאָך געווען ביים קלאָרן געדאַנק, און איז במשך דעם גרעסטן טייל פון אירע יאָרן פאַרבליבן אַ עגונה, ביז מען האָט מיט פיל שווועריקייטן באַוויזן צו באַקומען פאַר איר אַ גט, אָבער זי איז פאַבליבן אַן איינזאַמע און אַ אומגליקלעכע אַלע אירע יאָרן. די פרוי פון מאיר ליכטמאַן, מאַלי, די טאָכטער פון ר׳ שכנא הירשפּלד, דער גביר פון שטעטל, אַ אינטעליגענטע און געשמאַקפולע פרוי, איז אויך משוגע געוואָרן ל״ע. זייער שטוב איז צעשטערט געוואָרן ביזן גרונט, ווייל די טעכטער — זיי זיינען געווען צוויי — האָבן נישט חתונה געהאַט און זיינען פאַרבליבן פאַרזעסענע מיידלעך. די ווייבער אין שטאָט האָבן געזאָגט, אַז דאָס האָט מאַלין געטראָפן, ווייל זי איז געווען אַ קאָקעטקע און האָט נישט געטראָגן קיין פאַרוק אויפן קאָפּ, און איבערהויפּט דערפאַר ווייל ר׳ מאיר׳ל ליכטמאַן האָט פאַרדונגען אייניקע צימערן איז זיין שטוב, דער פאַסט, צו וואָס דער רבי האָט זיך געגנגעשטעלט. די יידן פון דער שטאָט האָבן אים דעם געזען אַ אות און אַ מופת פון דעם רבינ׳ס כוח, און גרויס איז געווען דער פּחד.

דעם רבינ׳ס הויז און זיין שטוב

פיל זיינען געווען די שאַטנס, און פיל זיינען געווען די נעגאַטיווע דערשיינונגען און די אינטריגעס מצד דעם רבין און זיינע חסידים, וואָס האָבן געבראַכט צו אַ פּירוד און אַ קריגעריי אינם ציבור. „דמים בדמים נגעו״. נישט געווען כמעט קיין משפּחה אין שטאָט וואָס איז נישט געווען צעטיילט צוליב קריג און מחלוקת. איך מוז זאָגן, אַז עס זיינען אויך געווען פּאָזיטיווע און זייער שיינע און אָנגענעמע דערשיינונגען. דאָס דאַווענען און די סעודות אין רבינ׳ס הויף זיינען געווען איבערלעבונגען וואָס האָבן געפאַנגען דאָס האַרץ, און ווער עס האָט זיך אין זיי באַטייליקט וועט זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן. איך בין פול מיט בענקשאַפט און נאָסטאַלגיע ביז היינט צו טאָג צו דעם וואָס מיינע אויגן האָבן געזען און מיינע אויערן האָבן געהערט אין דעם רבינ׳ס הויז. די תפילה איז געווען ווי אַ שטורעמדיק ליד און ברויזנדיקער ים. ווער עס האָט נישט געהערט די תפילה „כגוונא״ פרייטאָג צונאַכט, אָדער „נשמת כל חי״ שבת, האָט נישט פאַרזוכט דעם טעם פון דאַווענען אין זיין לעבן. בעת דעם שבת׳דיקן דאַווענען האָבן די מתפּללים געהאַט די טליתים אַראָפּגעלאָזט ביז איבער דעם האַלדז, און דער גאַנצער קהל האָט זיך געשאָקלט און געשטורעמט ווי דאָס ברויזן פון די ים־כוואַליעס. אין געגנזאַץ צו דער שול און דעם בית המדרש, האָט מען אין רבינ׳ס הויז בעתן דאַווענען נישט געהערט קיין וואָרט, קיין שיחה בטלה.

אַלע זיינען געווען געשפּאַנט צו הערן די פּרשת השבוע פון מויל פון בעל קורא ר׳ אלימלך זילבר ביזן סוף.

שירה און זמרה האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ זייער גרויסן און בכבודיקן טייל אין ראַפּטשיצישן חסידות. עס זיינען געווען הונדערטער ניגונים און מעלאָדיעס ספּעציעלע פאַר שבתים, ימים־טובים, ימים נוראים און פאַר אַלע ימים דפגרא.

די סעודות אין רבינ׳ס הויז אין די שבתים און אין ימים טובים זיינען געווען זייער פייערלעך. דער רבי, מיטן הדרת פּנים, פלעגט דערשיינען צו דער סעודה אין אַן אַטלאַסענעם, פּילפּאַרביקן און גלאַנציקן כאַלאַט. ער פלעגט דורכגיין אינמיטן דער ריי וואָס קהל פלעגט שאַפן פון רעכט און פון לינקס און זאָגן „גוט שבת" און „גוט יום טוב" די יידן פון ביידע זייטן. נאָכדעם פלעגט ער צוגיין צו זיין פאָטערשטול און פלעגט זיך זעצן אויף איר. פון רעכטס און פון לינקס פלעגן זיצן זיינע זין, נאָך זיי די אייניקלעך און צום סוף די מכובדים און קהל חסידים. אין זאַל האָט געהערשט אַ שטימונג פון שבת׳דיקייט, יום־טוב׳דיקייט און פון גייסטיקער קאָנצענטרירונג. די שבת׳דיקע ליכט האָבן געברענט אין גרויסע און קליינע שבת׳דיקע לייכטער, וואָס זיינען געשטאַנען לענגאויס דעם טיש, און אין קיילעכדיקע קופּערנע הענגלייכטער, וואָס זיינען אַראָפּגעהאַנגען פון סופיט. אַ פולשטענדיקע שטילקייט הערשט אין זאַל בעת דער סעודה און די זמירות, אַנהויבנדיק מיט זינגען פון „אומר בשבחין" פרייטאָג צו נאַכטס און מיטן זמר „דרור יקרא" ביי דער דריטער סעודה, געזונגען מיט ספּעציעלע ניגונים, יעדער פּזמון און זיין באַזונדערער ניגון.

אינמיטן דער סעודה פלעגט דער רבי זאָגן „תורה", דער קהל פלעגט אויפשטיין אויף די פיס און אָנשטעלן די אויערן צו הערן און אויפכאַפּן עפּעס. די „תורה" באַזירט זיך מיינסטנס אויף אַ פסוק אָדער אויף אַן ענין פון דער פרשת השבוע, אָדער ענייני דפגרא, און איז פול מיט חידושים אין גימטריות און נוטריקון. דער רבי ברענגט זאָכן בשם אומרם מיט אַ צוגאָב פון אַ שטיקל זוהר אָדער פון חתם סופר, אָדער פון דעם בוך „בני יששכר", פון רבין ר׳ צבי אלימלך לזיאַנסק. אָבער די מערסטע דברי תורה זיינען פון זיין טאַטן ר׳ משה ז"ל, וואָס זיינען קאָנצענטרירט אין אבוך.

די רביצינס זיינען אָנגעטאָן צניעותדיק, אין יום טוב׳דיקע קליידער. זייער אָרט איז אין די ווינקלען פונם הויף, ביי אַ באַזונדערן טיש. אויף די קעפּ שטערנטיכלעך און קרענץ פּערל אויף זייערע העלזער און שפּילקעס מיט דימענטן אָדער בריליאַנטן אין זייערע בלוזקעס. אַ מאָל פלעגט די צאַל רביצינס וואָס פלעגן זיך באַטייליקן אין די סעודות גרייכן ביז צען, איבערהויפּט אין די מיוחסדיקע שבתים. עס זיינען דעמאָלט געווען: די אַלטע רביצין, דעם רבינ׳ס מוטער, דעם רבינ׳ס פרוי, זיינע טעכטער פון זיין ערשטער פרוי, געגנענדל די רביצין פון אזשעראַוו, בינעלע, די פרוי פון רבי אלימלך פון מיליץ, די רביצין פון באַראַנאַוו, זיין טאָכטער, דעם רבינ׳ס שוועסטער ראַזעלע, וואָס איז געווען פאַרהייראַט מיטן רב ר׳ אהרן טווערסקי, זיינע שניר, ר׳ אפרים׳לס פרוי, ר׳ מנשה׳לעס פרוי א.א.וו. בעתן זאָגן „תורה" זיינען אַלע געשטאַנען מיטן פּנים צו דער וואַנט. דאָס האָט געמאַכט אַן אומפאַרגעסלעכן רושם אויף די אַנוועזנדיקע. פיל יידן פון דער שטאָט פלעגן נאָך דער סעודה פון פרייטאָג צו נאַכטס קומען אין רבינ׳ס הויז, כדי צו באַטייליקן זיך אין דערדאָזיקער אַטמאָספער און געניסן פון איר. נאָך דער אפיציעלער סעודה פלעגט מען פּראַווען אַ צווייטן טיש. מען פלעגט דערלאַנגען פּאַטראַוועס, קוגל, ביר, בעבלעך, אַרבעס א.א.וו. און ווידעראַמאָל זמירות און ניגונים א.א.וו. דער רבי פלעגט דאַן זינגען „לאל אשר שבת מכל המעשים" און פאַרציען אַ ניגון וואָס פלעגט אַריינדרינגען אין האַרץ, און מיטרייסן דעם עולם מיט צו זינגען. אין געגנזאַץ צום שטייגער לעבן אין אנדערע דינאַסטיעס איז דאָס לעבן אין רבינ׳ס הויף געווען זייער אַ פּשוט. באַשיידנקייט האָט געהערשט איבעראַל, אין אנטון, אין מעבל, אין עסן א.א.וו. די מעסער, לעפל און גאָפּל זיינען געווען פון צינק און נישט פון זילבער. אויך די טעלער און די כלים זיינען געווען איינפאַכע און קיין שום לוקסוס איז נישט געווען אין שטוב. איינמאָל אָדער צוויי מאָל אין יאָר פלעגט דער רבי מוזן זיך אַרויסלאָזן אויף אַ רייזע, צו באַזוכן די מאַסע חסידים און פאַרעהער זיינע אין די גרעניץ שטעטלעך פון קאָנגרעס פּוילן, כדי צו דערגרענצן וואָס עס האָט געפעלט צו דעקן דעם בודזשעט אויף אויסצוהאַלטן דעם הויף. בדרך כלל פלעגן זיינע רייזעס איינגעאָרדנט ווערן אין זומער, ווייל אין ווינטער פלעגן די וועגן קאַליע ווערן צוליבן שניי און פראָסט.

פּורים אין רבינ׳ס הויז

פריילעכקייט, שטיפערישקייט און אַ דעראויבענער מצב רוח פלעגן הערשן אין רבינס הויז. צוויי שעה בערך נאָכן פאַרענדיקן דעם תענית אסתר, נאָכדעם ווי מען איז געקומען צו זיך נאָכן תענית, האָבן פיל יידן פון דער שטאָט געשטראָמט צום רבינס הויז כדי צו פאַרברייינגען דאָרט עטלעכע שעה. פאַרשטענדלעך, אַז עס איז דעמאָלט נישט געווען קיין מאַנגל אין גוטע מאַכלים און אין פאַרשידענע

פאטראוועס. אָבער דער „טשוואק" פונם אָוונט איז געווען די פּורים פאַרשטעלונג. מען האָט פאַרגעשטעלט דאָס אַחשו־רוש שפּיל, יעקב און עשו, מכירת יוסף א.א.וו. די אונטער־וואַקסנדיקע יוגנט און אויך מיטליעריקע יידן, ווי אליעזר שורץ (רחליס) און אַנדערע, האָבן געטאָן דאָס בעסטע, כדי פריילאַך מאַכן דעם עולם און אונטערהאַלטן אים ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין. עס האָט זיך באַזונדערס אויס־געצייכנט דער גלענצנדער בדחן ר' טוביה'לע גרינבוים (דאדק). עס איז געווען געגוג אָנקוקן זיין פּנים און זען זיינע עוויות, כדי צו פּלאַצן פון געלעכטער. ר' טוביה'לע איז געווען אַ ירא שמים און אַ בן תורה. זיין אונטערהאַלט איז געווען אין פערזן און אין מליצות און זיין אינהאַלט פון דער הלכה, מדרש און אגדה, וואָס האָט זיך אויסגע־צייכנט מיט גוטן געשמאַק און מיט טאלאנט. דערדאַזיקער בדחן איז שפּעטער אַריבער וווינען אין טארנאָוו, און ער האָט זיך באַרימט געמאַכט ווי אַן ערשט־ראַנגיקער בדחן אין מערב גאַליציע.

פּורים נאָכמיטאָג האָט זיך אָנגעהויבן דאָס שיקן שלח־מנות. נישט געווען קיין שטוב אָדער משפחה, וואָס האָט נישט געשיקט שלח־מנות אין באַדעקטע טעלער און פלע־שער משקה צו קרובים, באַקאַנטע, און באַזונדערס צום רבין, זיינע זין און די שטאָט דיינים. די קינדער פלעגן קאָנקורירן צווישן זיך, כדי צו באַקומען דעם דאַזיקן דזשאָב און זוכה זיין אין אַ מתנה מצד דעם אָפּנעמער פון שלח־מנות: קיכל, אַן עפּל אָדער צוקערלעך. אין דעם טאָג פלעגט מען נישט מאַכן קיין באַזוכן ביים רבין, ווייל ער איז געווען געווידמעט דער משפּחה. יעדער איינער פלעגט זיצן ביי זיך אין שטוב, עסן סעודת פּורים און פאַרטיילן שלח־מנות און תרומות מיט אַ ברייטער האַנט צו די צענ־דליגער פאָרלעך, וואָס פלעגן אַרומגיין די שטאָט און זאַמ־לען פאַר צדקה און וואוילטעטיקייט צוועקן. אייניקע פאַר־לעך, יונגע בחורים און מיידלעך, פלעגן זאַמלען תרומות פאַרן קרן קיימת.

ערב פּסח אין רבינ'ס הויז

אייניקע שעה פאַר יום טוב האָבן זיך פאַרזאַמלט אין רבינס הויז צענדליגער דערוואַקסענע מענטשן און אויך קינדער, כדי צו באַקן שמורה מצה. דאָס איז געווען אַ פרעכטיקער ספּעקטאַקל. נאָכדעם ווי יעדער איינער האָט שוין אָנגעטאָן די יום־טובדיקע מלבושים, ווי אויך דעם שטריימל, פלעגט מען גיין צום רבין העלפן באַקן מצות. אין אַ גרויסן צימער פלעגט מען איינהייצן דעם אָפענעם אויוון, געהעבלעוועטע ברעטער זיינען געווען אויסגעלייגט אויף טישן לענג אויס דם צימער פון ביידע זייטן. איין און איינציקע פּרוי פלעגט זיך פאַרנעמען מיט קנייטן דעם טייג, און די מענער פלעגן וועלגערן און רעדלען דעם טייג, אָדער ווי מען פלעגט עס רופן דעם מערל, אין קיילעכדיגער מצה. דער עניין איז כלל נישט געווען קיין לייכטער, יעדנפאַלס פאַר מיר. איך געדענק, אַז תמיד פלעגן זיך שאַפן לעכער אין מיטן, דאָרט ווו דער טייג איז געווען מער אויסגעוועלגערט דאַן ווען אַרום איז דאָס טייג געווען גאַנץ דיק. דאָס האָט מיר פאַר־שאַפט עגמת נפש, ווייל צוליב כשרות טעמים פלעגט מען דעם דאַזיקן טייג באַדאַרפן פסלען. איך האָב מיך דעריבער געזוכט אַן אַנדער אַרבעט, איבערגיין מיטן שטאַלענעם רעדל איבער די מצות אָדער העלפן פאַרפּאַקן די מצות, וועלכע זיינען אַרויסגענומען געוואָרן פון אויוון. דער רבי, אָנגעטון אין פילפאַרביקן קאַפּטן פלעגט זיך אַרומדרייען די גאַנצע צייט. ער פלעגט שפּאַצירן אין דער לענג און אין דער ברייט פונם צימער און פלעגט זיך אונטערזינגען הלל מיט אַ הויכן קול.

די צווייטע נאַכט פּסח, דאָס איז די נאַכט ווען מען הויבט אָן זאָגן ספירה. נאָכן פאַרענדיקן דעם סדר פון זייער היימען, פלעגן פיל בעלי בתים אוועקגיין צום רבין. ביים גרויסן טיש לענגאויס דעם הויף, פלעגט דער רבי זיצן אין דער מערב זייט, נישט ווי אַלע טעג פון דער וואָך און די שבתים, ווען דער טיש איז געשטאַנען פון מזרח צו מערב (וואָס איז געווען דער טעם פון דערדאַזיקער ענדערונג איז מיר נישט באַקאַנט ביז היינט צו טאָג). דער רבי פלעגט זיצן בראש פון די מסובים — די זין און די אייניקלעך פונם רבין, צענדליגער יידן וואָס פלעגן עסן ביי זיין טיש און דער קהל פון זיינע פאַרעהרער. פאַר אים אַ סערוועטקע מיט דריי מצות, אַ פלאַש ווייַן און אַ פּסח'דיקער טעלער לויטן דין. אַ באַזונדערע יום־טוב'דיקייט און דראַוויבענע שטי־מונג האָבן געהערשט אַזוי בעתן זאָגן די הגדה ווי בעת דער סעודה. ספירת העומר פלעגט געזאָגט ווערן אין אַ שפּעטער שעה נאָך חצות, און ווען מיר פלעגן גיין אַ היים פאַרשלאָ־פענע און מאַטע, פלעגט שוין אויפגיין דער פרימאָרגן.

דער מצב פון פּרנסה ביי די יידן

ווייניק זיינען געווען די פאַרמעגלעכע. דער גרעסטע טייל פונם ציבור האָט זיך מפרנס געווען מיט שווערקייט און האָט שווער געקעמפט פאַר זיין עקזיסטענץ. ווער עס איז געבענטש געווען מיט אַ גרויסער משפחה — און אַזעלכע זיינען געווען די מערהייט משפחות — האָט ביטער געקעמפט פאַר זיין עקזיסטענץ. ממש ווי קריעת ים־סוף איז געווען דעם עניין פון אויסגעבן טעכטער, וועלכע זיינען שוין גע־

ווען ראוי לחופה, איבערהויפט ווען זיי זיינען נישט געווען קיין שיינקייטן. היות ווי דוחק און אָרעמקייט איז געווען אַ נחלת רבים, איז שנאה און קנאה נישט געווען שטאַרק פאַרשפּרייט. יעדער איינער האָט זיך צוגעפּאַסט צו זיין מצב בלית ברירה און מיט אים שלום געמאַכט. דאָס פאַמיליע־לעבן איז געווען רוהיק און באַזאכט. די שבתים און ימים־טובים האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט שלווה און רוהיקייט, און פון דער שיין און ליכט וואָס זיי האָבן אַרויסגעשטראַלט פון זיך, האָט זיך דער ייד געשפּייזט גייסטיק במשך אַלע טעג פון דער וואָך.

די יאָרן 1904—1905, יאָרן פון דעם רוסיש־יאַפּאַנישן קריג און די פּאָגראָמען, באַזונדערס דער טרויעריק באַרימטער פּאָגראָם פון קישיניעוו וואָס איז אויסגעבראָכן אין רוסלאַנד אין יאָר 1905, האָט געבראַכט אַ שטראָם פון יידישע אימיגראַנטן פון רוסלאַנד אין אונדזער שטאָט — אַ גרענעץ שטאָט. ווינטער, ווען דער סאַן פלעגט פאַרפרוירן ווערן, פלעגן שטראָמען מאַסן דורך דעם דאָזיקן גרעניץ־פונקט. געווען צווישן זיי אַזעלכע וואָס פלעגן בלייבן אין אונדזער שטאָט און אין איר אומגעגנט, אָבער די מערהייט האָבן געשטרעבט אויסצואוואַנדערן מעבר לים. מיר האָבן דאַן דערקענט פון דער נאָענט יידישע צרות. עס פלעגן קומען משפחות מיט קינדער מיט אָרעמע פּעקלעך אין זייערע הענט, אַ נעבעכדיק רעשט פון זייער האָב און גוטס וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזט הינטער זיך אין רוסלאַנד. אינעם אַנגעוואַרעמטן בית המדרש האָבן זיי געפונען אַ מקום מקלט אויף אייניקע טעג, ביז זיי זיינען אַביסל געקומען צו זיך און האָבן געקאָנט פאַרזעצן זייערע וואַנדערונגען. דער שטייגער לעבן פון דידאָזיקע יידן איז נישט געפעלן געוואָרן די יידן פונעם שטעטל. די מערהייט עמיגראַנטן האָבן נישט גענוג מקפּיד געווען איבער אַ טראַדיציאָנעלן שטייגער לעבן, איבער ענינים פון כשרות, צניעות און קדושת השבת, און דאָס האָט נישט געבראַכט צו אַ ענגערער דערנעענטערונג צווישן זיי און צווישן די יידן פון שטעטל. טראָץ דעם האָבן זיי געשטיצט מיט אַלץ וואָו זיי האָבן געקענט.

אין יענער צייט האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן די ערשטע שפּראָצן פון אויפלעבונג אין ראַזוואַדאָוו. נישט פּלוצים איז דאָס געקומען, נאָר עס איז פריער דורכגעפירט געוואָרן אַ הכשרת לבבות דורך גייסטרייכע פּערזאָנען וואָס האָבן געלעבט אין שטעטל. עס זיינען געווען אייניקע אָנגעזעענע בעלי בתים, ווי ר׳ אשר רובן, ר׳ אליעזר רייך, ר׳ יוסף תאומים, ר׳ יעקב ראַטענבערג, ר׳ יוסף בורגר, ר׳ ישראל איזק, פּאַרנונפטיקע פּערזענלעכקייטן, באַלאַדן מיט יידישן און אַלגעמיינעם וויסן, וועלכע האָבן באַווירקט און אויסגעשטראַלט אויף זייער סביבה. דידאָזיקע בעלי בתים האָבן געלייענט פרעמד־שפּראַכיקע צייטונגען, איבערהויפּט דייטשע, ווי די „נייע פרייע פּרעסע" אָדער „די צייט", וועלכע זיינען דערשינען אין ווין. אויך די העברעאישע צייטונגען „המצפה" און „מחזיקי הדת" האָבן געהאַט אייניקע אבאָנאַמענטן אין אונדזער שטאָט. צווישן די יינגעלייט וואָס האָבן געלערנט אין בית המדרש זיינען געווען פיל, וואָס האָבן פאַרמאָגט אַ ברייטע בילדונג, טראָץ דעם וואָס זיי זיינען נישט געגאַנגען אין קיין הויכשולן, און מיינסטנס האָבן זיי אויך נישט געלערנט אין קיין אָנפאַנגס־שולע. דאָס זיינען געווען טיפּן פון אויטאָדידאַקטן, וועלכע האָבן דורך אומאיבערגעריסענעם פלייס און אַרבעט, דעראַבערט אייניקע שפּראַכן, איבערהויפּט דייטש און פּויליש, און זיי זיינען אויך געווען באַהאַוונט אין פאַרשידענע וויסנשאַפטס־צווייגן. איך וועל דאָ דערמאָנען אייניקע פון זיי: משה׳לע רייך, דער עילוי פון שטעטל; אייזיק מנדל, אַן עניו און אַ באַשיידענער; אפרים רייך, משה אליעזר אופן; עוזר נדל; עוזר רוזן, דער זון פון דיין משה לייב; די ברידער יצחק און מענדל שעכטער, אנשלס זין; די ברידער יעקב און אנשל טענענבוים; מאיר מוהר; אנשל כ״ץ. פּייוול עדר — דאָס זיינען אַלע געווען יחידי סגולה, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט יעדער איינער אויף זיין ספּעציפישן געביט.

קולטורעלע באַוועגונג

צו יענער צייט בערך האָט זיך אָנגעהויבן די קולטורעלע באַוועגונג דורך פאַרשפּרייטן דעם בוך און די צייטונג, אין יידיש און אין העברעאיש. די אַגענטן יעקב שטורך און לייבוש בלומענקראַנץ האָבן אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן די צייטונג „טאָגבלאַט", וואָס איז דערשינען אין לעמבערג און וועמענס רעדאַקטאָר איז געווען משה קליינמאַן. זיי האָבן שפּעטער פאַרגעזעצט צו פאַרשפּרייטן העברעאישע ביכער, ווייל דער דורשט נאָך וויסן און לייענען איז געווען זייער גרויס. צו יענער צייט איז געגרינדעט געוואָרן דער ציוניסטישער צענטער אין ראַזוואַדאָוו אונטערן נאָמען „בית יהודא" (בפירוש יהודא מיט אַן „אלף"). אַלס לאָקאַל פאַר דעם צוועק האָט געדינט, אויב דער זיכרון פאַרפירט מיך נישט, אַ צימער אין דער וווינונג פון ר׳ שמואל השען, וואָס האָט געוווינט נישט ווייט פון דער קאַטוילישער קירכע. אין גרינדן דעם צענטער זיינען געווען טעטיק: חיים וואָלף בירנבוים, זיסל שמ״ט, הרמאַן זילבער השען, אליעזר אימר, די ברידער זלמן און חיים רוזנבוים, אַביש בורגר, חיים

גרטן און אַנדערע. צווישן די פונקציעס פון דער צענטער זיינען געווען פאַרשפרייטן די באַגרעניצטע ציוניסטישע פרעסע און זאַמלען געלט פאַרן קרן קיימת לישראל. דער צימער פון דער אַגודה האָט אויך געדינט אַלס לייענזאַל פאַר צייטונגען. די מערהייט עלטערן האָט נישט דערלויבט לייענען ביכער. דערפאַר איז זייער פאַרשפרייט געווען דאָס לייענען אין געהיים, און ס'איז כמעט נישט געווען קיין שטוב אין שטעטל, וואָס האָט נישט פאַרמאָגט קיין געהיימע ביבליאָטעק. שמעון צנגן, דער זון פונם שטאָט גביר, האָט געהאט אומגעשטערט אַ רייכע ביבליאָטעק, און פון איר האָבן גענאָסן אַ רייע יינגע לעזער. אויך זיינע שוועסטערן חנצ'ה און מירקי האָבן געקאָנט און גלייענט העברעאיש, אַ דערשיינונג וואָס איז געווען אייגן פאַר יענער צייט.

די יינגע גווארדיע

שוין דאַן האָט זיך אויסגעפורעמט אַ יינגע גוואַרדיע, דאָס הייסט יינגלעך און מיידלעך אין עלטער פון 12—14 יאָר, וואָס האָבן געלערנט, געלייענט און מעיין געווען אין העברעאישער ליטעראַטור און שטודיר-ביכער. איך וועל דערמאָנען אייניקע פון זיי: אלימלך קרפ, מרדכי ויזן, נפתלי ויזן, שמעון פלוס, אליעזר שטורך און אהרון אחרון חביב, מרדכי סופר. אויף דעם לעצטן, דעם זון פון מנדלי סופר סת"ם, מוז איך מיר אָפּשטעלן אַביסל, כדי אָוועקשטעלן אַ געדענק-צייכן צום אָנדענק פון אַ חבר אַ פריינט פון יוגנט-יאָרן, וועלכער איז אומגעקומען אין פריען עלטער, ווען עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט-מלחמה אין 1914 בעת דער רוסישער אקופאציע, צוליב אַ קרענק, אָדער ריכטיקער געזאָגט, איז געשטאָרבן פון הונגער. דאָס איז געווען אַ שטילער, באַשיידענער בחור, אָבער פול און אָנגעשטאָפּט מיט גרינטלעכן העברעאישן וויסן. ער האָט געקאָנט דעם גאַנצן תנ"ך מיט די מפרשים, איז געווען בקי אין העברעאישן דקדוק און אין דער השכלה ליטעראַטור. אויף אים קאָן מען זאָגן אָן גוזמא „לא פסק פומיה מגרסא" און „הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה". איך בין געווען אַ יוצא ונכנס אין שטוב פון זיינע עלטערן, און איך האָב דאָרט געזען אָן אומבאַשרייבלעכן דלות און מאַנגל. ער האָט נישט איינמאָל געליטן הונגער, אָבער זיין באַפרידיקונג אין לעבן האָט ער געפונען אין תורה און אין לערנען.

שפּעטער איז געקומען די ריי פון גרינדן אַ העברעאישע און יידישע ביבליאָטעק. מרדכי סופר איז דא געווען דער אַקטיווסטער און עס האָבן אים געהאָלפן אין דעם נאָך אייניקע יינגעלייט. זיי האָבן אָנגעהויבן מיט זאַמלען געלט צווישן דער יוגנט, און ווען זיי האָבן שוין פאַרמאָגט אַ באַדייטנדיקע סומע, האָבן זיי באַשטעלט ביכער. איך געדענק כמעט אַלע ביכער, וועלכע זיינען געווען אין אונדזער רשות. „ביבליותיקה עברית", פאַרלאג „תושיה" — 200 ביכער. אַ גרויסע ביבליאָטעק פון דעם דאָזיקן פלאַץ זיינען די ביכער פון אָנהויב געהאַלטן געוואָרן אין בית המדרש. שפּעטער האָט מען די ביכער איינגעאָרדנט אין „בית יהודה". דער דורשט נאָך לייענען איז געווען גרויס, און אממיינסטן ביכער זיינען אויסגעכאַפּט געוואָרן פון האַנט צו האַנט. דער אפצאל פון לייען אַ בוך איז געווען איין קאָפּיקע. די ביבליאָטעק האָט זיך שיין אַנטוויקלט, און פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה אין 1914, האָט זי שוין פאַרמאָגט אַרום 1,200 ביכער, מיינסטנס אין העברעאיש, אָבער אויך אין יידיש, פויליש און דייטש. די פונקציע פון ביבליאָטעקאַרן האָבן דערפילט ישראל גרוס, דוד לייב בלימן, רחל גרטן, שמואל י. נוסבוים און אַנדערע.

העברעאישע שולע

דער ווייטערדיקע טעאַפּ אין דער ציוניסטישער אקטיוויטעט איז געווען די דערעפענונג פון אַ העברעאישער שולע. דאָ האָט מען געמוזט באַזיגן גרויסע שוועריקייטן און שטערונגען מצד דעם רבין און זיינע פאַרעהערער. נישט געווען קיין ווונדער, ווייל עס איז דאָך געווען אָן עניין פון עפּנטלעכקייט און האָט אויך אָנגערירט דעם חינוך פון יינגלעך און בעיקר מיידלעך, וואָס האָבן באַזוכט אַ עפנטלעכע אָנפאַנגס-שול פון דער רעגירונג און עס איז זיי שווער געווען צו באַפרייען זיך אויף עטלעכע שעה פאַר העברעאישע לימודים. אָבער מען האָט אויך די שוועריקייט באַזיגט, די שולע האָט זיך אין פאַרלויף פון דער צייט אַנטוויקלט, און אַפילו די קינדער פון פרומע עלטערן האָבן געלערנט אין דער שולע.

דער ערשטער לערער איז געווען פון קראָקע. ער האָט געהייסן יצחק צולמאַן. ער האָט פאַרמאָגט שוואַרצע געקרייזלטע האָר און האָט גערעדט אַ שיינעם העברעאיש מיט דער ספרדישער הברה. דער לערער וואָס איז געקומען נאָך אים איז געווען משה רוזמן, אַ געבוירענער אין ראַזניאַטאָוו. ער איז געווען אַ לערער במשך עטלעכע יאָר. נאָך אים איז געווען לערער צבי הורלניק, אַ געבוירענער אין הומאָן, אוקראַינע. אַ גלענצנדער לערער, וואָס איז שפּעטער אַריבער קיין טאַרנאָוו, אַלס דירעקטאָר פון דער שולע „שפה ברורה". דידאָזיקע דריי לערער זיינען געווען נישט פאַרהייראַטע. ווייזט אויז, אַז העברעאישע לערערי איז נישט גענוג געווען, כדי מפרנס צו זיין אַ לערער אַ בעל משפחה. דער לעצטער לערער, וועלכן איך האָב געקענט איז געווען

יעקב איזן פון הרובײשוב. ער איז געװען אַ פּאַרהײראַטער, אַ פֿאָטער פון עטלעכע קינדער און איז פאַרבליבן אין ראַז־װאַדאָװ במשך אײניקע יאָרן.

יאָר 1907

אין דעם יאָר איז פאָרגעקומען אַ באַדײטנדיקע ענדערונג אין יידישן לעבן אין גאַליציע בכלל, און אין לעבן פון די יידן פון אונדזער שטעטל בפרט. ביז דאַן זײנען די ציוניסטן געװען אײנזאַם אין די שטעטלעך און אַפילו אין די גרויסע שטעט איז זײער אַנװעזנהײט נישט געװען מערקבאַר. זײער אַקטיװיטעט האָט זיך קאָנצענטרירט הויפּט־זעכלעך אויף די געביטן פון קולטור, חינוך און זאַמלונגען פון פאנדן פאַרן קרן קיימת. דאָס יאָר 1907 האָט מיט זיך געבראַכט נײע װינטן און גרויסע פּאָליטישע אַקציעס. די עסטרײכישע רעגירונג האָט פּראָקלאַמירט װאַלן צום פּאַר־לאַמענט אין װין אין אַלע טײלן פון דער מאָנאַרכיע. די דאָזיקע װאַלן זײנען, אַזוי צו זאָגן, געװען דעמאָקראַטישע, אָבער אליבא דאמת, זײנען דאָס געװען פֿאַלשע װאַלן, װײל מען האָט זיך אין זײ באַנוצט מיט אַלע װעגן פון טעראָר און שוחד. די רעאַקציע האָט געהאַט די אויבער־האַנט. טראָץ דעם האָבן די דאָזיקע װאַלן געגעבן אַ שטויס צו דער דערװאַכונג פון דער נאַציאָנאַלער באַװעגונג, און באַזונדערס צו דער אַנטװיקלונג פון פּאָליטישן ציוניזם.

אונדזער װאַל ראַיאָן האָט אַרומגענומען אַכט שטעטלעך: טאַרנאָבזשעג, ליזנסק, מיליץ, קאָלבישאָװ, ניסקו, סאָקאָלאָװ, ראָזװאַדאָװ און רודניק. אין דעם דאָזיקן װאַל ראַיאָן האָבן די יידן געבילדעט פון 60 ביז פינף און זעכציק פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג. די דערפער האָבן געבילדעט אַ באַזונדערן װאַל ראַיאָן.

דער פּױלישער קאַנדידאַט װאָס האָט גענאָסן פון אָפענער שטיצע מצד דער רעגירונג איז געװען מיכאל באָבזשינסקי, פּראָפעסאָר פון היסטאָריע אין דער קראָקאָװער אוניװערזיטעט. דער יידישער קאַנדידאַט איז געװען הרב גדליהו שמעלקעס, דער רב פון פשמישל, פון די גרינדער פון „מזרחי״, אַ פּלימעניק פון גאון ר׳ יצחק שמעלקעס, דער הויפּט רב פון לעמבערג. שװער צו שילדערן דעם ענטוזיאַזם װאָס האָט אַרומגעכאַפּט די יידן און באַזונדערס די יוגנט, אין אַנבליק פון די װאַלן. די װאַלן זײנען פאָרגעקומען דעם 23־טן מאַי 1907 און עטלעכע װאָכן פאַר דעם דאַטום זײנען אויפגעטראָטן רעדנער פון בײדע צדדים אויף עפנטלעכע װאַלמיטינגען, און די פּראָפּאַגאַנדע איז געװען אַן אינטענסיװע. װען פּראָפעסאָר מיכאל באָבזשינסקי איז אָנגעקומען קײן ראָזװאַדאָװ, האָט ער אָפּגעשטאַט אַ באַזוך בײם רבי׳ן, אין באַגלײטונג פון שטאָט אינטענדענט, דעם נאָטאַריוש מיונשיק און הויכע בעאַמטע פון דער ראַיאָן־רעגירונג, כדי אים צו בעטן, אַז ער זאָל משפיע זײן אויף זײן שאָף, אַז זײ זאָלן שטימען פאַר אים. נישט געקוקט אויף דעם האָבן בלויז געצײלטע יידן פון די „מה יפית״ זיך באַטײליקט אין דער פאַרזאַמלונג אויף װעלכער ער האָט גערעדט אין ספּאָרט זאַל „סאָקאָל״.

פאַרן אָנקומען פון הרב שמעלקעס אין שטעטל, כדי צו רעדן װעגן זײן פּראָגראַם, זײנען אויפגעטראָטן אַנדערע באַקאַנטע רעדנער און הײסע ציוניסטן, װי: ד״ר שמואל ראַפּאַפּאָרט און ש. ד. טיגר פון לעמבערג. די פאַרזאַמלונגען זײנען פאָרגעקומען אין בית מדרש, און האָבן צוגעצויגן אַ גרויסן קהל. דער בית המדרש און דאָס עזרת נשים זײנען געװען איבערפולט. די רעדעס זײנען אַרײנגעדרונגען אין די הערצער פון די צוהערער און דער ענטוזיאַזם איז געװען אַ אויסערגעװײנלעכער.

הרב שמעלקעס איז געקומען קײן ראָזװאַדאָװ נאָך פּסח, זונטיק, מיטן צוג פון נאָכמיטיק. אַלע אײנװױנער פון שטאָט, מענער, פרויען און קינדער, האָבן געשטראָמט צו דער סטאַציע, כדי אים מקבל פּנים זײן. דער ענטוזיאַזם האָט נישט געהאַט קײן גרעניץ. דעם הרב שמעלקעס האָבן די מענטשן געפירט מיטן װאָגן, נאָכדעם װי זײ האָבן אויסגעשפּאַנט די פערד. די אויסרופן לכבוד אים זײנעם געװען אַלגעמײנע. הרב שמעלקעס איז געװען אַ אויסערגעװײנלעכער הדרת פּנים. ער איז געװען אָנגעטון אין אַ זײדענער שװאַרצער קאַפּאָטע, האָט געטראָגן אַ קולפּאַק און דער אײנדרוק װאָס ער האָט געמאַכט אויף די אײנװױנער פון דער שטאָט איז געװען אַ מעכטיקער. די פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען אין הויז פון ר׳ השיל פרידמאַן, דער אײגנטימער פון הויפּט טרפיק (קאָנצעסיע פאַר פאַרקויף פון טאַבאַק אין הורט), װײל די באַערדן און די יידישע טעלערלעקער האָבן נישט געװאָלט איבערגעבן די שליסלען פון בית מדרש פאַר דעם צװעק. כמעט אַלע יידן פון שטעטל האָבן זיך באַטײליקט אין דער דאָזיקער מאסן פאַרזאַמלונג, װעלכע האָט אויסגעפילט אַלע זאַלן פון ר׳ השיל פרידמאַן. הרב שמעלקעס איז נישט אויסגעקליבן געװאָרן, װיל די יידן פון די אַנדערע שטעטלעך האָבן נישט באַװיזן זײער נאַציאָנאַלע רײפקײט, און בלויז אין ראָזװאַדאָװ האָט ער באַקומען 63 פּראָצענט פון אַלע קולות.

מיר װעלן נישט דערפילן אונדזער חוב אויב מיר װעלן נישט דערמאָנען די אַקטיװיטעט פון צענדליקער יידן פון אונדזער שטעטל אין די ראַיאָן שטעט, צי אַלס רעדנער אויף מיטינגען, צי אַלס פּראָפּאַגאַנדיסטן.

אַ יאָר שפּעטער זיינען ווידער פאָרגעקומען וואַלן, צוליב דער רעזוננסיע פון פּראָפ. באַבזשינסקי פון פּאַרלאַמענט, נאָכדעם ווי ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס פּאַרטרעטער פון גאַליציע.

אין דערגענצונגס וואַלן פון יאָר 1908 איז געוועזן אַ פּויליש קאַנדידאַט, גורסקי, פּראָפעסאָר פון טעכניקום אין קראָקע. זיין יידישער געגנער איז געוועזן ד״ר רפאל לאַנדוי, אַ קינדער דאָקטאָר און דער ראש הקהילה פון קראָקע. ער איז געווען אַ באַרימטער עסקן. ער איז טאַקע נישט געווען קיין ציוניסט, אָבער ער האָט געהאַט אַ וואַרעם, יידיש האַרץ און האָט זיך מתעסק געווען בצרכי ציבור באמונה. אין די דאָזיקע וואַלן איז שוין נישט געווען אַזאַ גרויסע וואַל־אַקציע ווי אין יאָר 1907. אין די דאָזיקע וואַלן האָט ד״ר לאַנדוי באַקומען אַ איבערוועגנדיקע מערהייט.

איך וויל דערמאָנען צום גוטן די חשובע בעלי בתים ווי ר׳ יוסף איימער און זיינע זין, ר׳ בצלאל שטורך און אַנדערע, מענטשן וואָס האָבן געקאָנט שרייבן און האָבן באַהערשט די דייטשע און פּוילישע שפּראַכן. זיי האָבן אַנטפּלעקט אַ אויסערגעוויינלעכע איבערגעבנקייט, שלא על מנת לקבל פּרס, האָבנדיק צו זייער הילף צענדליקער חברים און סימפּאַטיזירער. איך וועל דערמאָנען בלויז אייניקע פון זיי: דער לערער פון דער שולע אויפן נאָמען פון באַראָן הירש קומיטו, מרדכי ברגשטיין, זאב גריזמן, זיסל זילבר, דער אַפּטייקער סיגל און אַנדערע.

אין יאָר 1910 איז דורכגעפירט געוואָרן אַ צענז פון דער באַפעלקערונג אין עסטרייך. אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם צענז האָט זיך געפירט אַ פּראָפּאַגאַנדע צו פאַרשרייבן ווי אַ מוטער שפּראַך יידיש אָדער העבּרעאיש. דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט שטראָפן און געריכטן, ווייל די דאָזיקע שפּראַכן זיינען נישט געווען אָנערקענט דורך דער רעגירונג. טראָצדעם האָבן פיל יידן דערקלערט די דאָזיקע שפּראַכן ווי זייער מוטער שפּראַך און האָבן גענומען אויף זיך די קנסן און די חומרות.

דאָס קולטור לעבן האָט געשפּרודלט מיט אַ שטאַרקן ריטם. פון צייט צו צייט זיינען איינגעאָרדנט געוואָרן אונטערנעמונגען מיט דער באַטייליקונג פון אָרקעסטערס. עס זיינען איינגעאָרדנט געוואָרן פאָרשטעלונגען פון אַמאַטאָרן, קאָנפערענצן מיט געסט פון אויסלאַנד, צווישן זיי ד״ר מאיר גיאַר פון לעמבערג, בן ציון פאַט און אַנדערע. די צאָל פון העבּרעאיש קענער איז געוואַקסן אין אַ שנעלן ריטם און גרויס איז געווען די צאָל פון די וואָס האָבן גערעדט העבּרעאיש עפנטלעך, איבערהויפּט קינדער און יוגנט וואָס האָט פאַרענדיגט די העבּרעאישע שולע. אין די לעצטע יאָרן פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה, איז אויפגעקומען אַ באַוועגונג צווישן דער יוגנט עולה צו זיין קיין ישראל, און געווען אַזעלכע וואָס האָבן אָנגעהויבן לערנען זיך געוויסע פאַכן, כדי זיך צוגרייטן צו אַ לעבן פון אַרבעט. אייניקע פון זיי זיינען אויך געווען פון די ערשטע פון דער דריטער עלייה וואָס האָט זיך אָנגעהויבן סוף 1919.

ווען עס איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט מלחמה אין יאָר 1914 האָט די מערהייט יידן פאַרלאָזט דאָס שטעטל צוליב פחד פאַר דער מלחמה און צוליב שרעק פאַר די רוסן און האָבן זיך געריכטעט קיין מערב; ביז וויטן טשעכיע זיינען זיי דערגאַנגען. די מערהייט פון זיי האָט זיך אומגעקערט אַ היים נאָכן פאַרטרייבן די רוסן פון גאַליציע אָדער נאָכדעם ווי די מלחמה האָט זיך פאַרענדיקט, אָבער געווען אויך אַזעלכע, וואָס זיינען פאַרבליבן און האָבן זיך אַקלימאַטיזירט אין מערב. די ווייניקע וואָס זיינען פאַרבליבן אין ראַזוואַדאָוו נאָך דער רוסישער אינוואַזיע, זיינען פאַרנומען געוואָרן ווי מכלומרשט ערוב׳ניקעס און זיינען פאַרטריבן געוואָרן קיין אופאַ. געווען אַזעלכע וואָס זיינען דאָרט געשטאָרבן פון הונגער און דוחק, אַנדערע האָבן זיך אומגעקערט נאָכדעם ווי די מלחמה איז פאַרענדיקט געוואָרן, נאָך ריזיקאַלישע וואַנדערונגען און גלגולים.

במשך דער צייט בין איך געווען אַ פּליט. איך האָב געדינט אין דער עסטרייכישער אַרמיי און האָב פון צייט צו צייט פאַרלאָזט גאַליציע, ביז איך האָב אין יאָר 1925 אַריבער דעפיניטיוו קיין טשעכיע, און אין מיין געבורטס־שטעטל פלעג איך קומען בלויז אויף קורצע באַזוכן. נאָכדעם ווי די נאַציס האָבן איבערגעפאַלן טשעכאָסלאָוואַקיע אין 1930 האָב איך מיר צוריקגעקערט ווי אַ פּליט. איך האָב זיך נאָר געקוויקט מיטן שיין פון מיינע עלטערן ז״ל און מיט דער באַגעגעניש מיט קרובים און ידידים. דאַן בין איך פאַרטריבן געוואָרן דורך דעם סאַן, צוזאַמען מיט אַלע יידן פון דעם ראַיאָן, קיין רוסלאַנד, און אַדאַנק דעם בין איך ניצול געוואָרן.

באַמערקונג פון דער רעדאַקציע:

לויט גרויסקין[1] איז אין ראַזוואַדאָוו אין די יאָרן 1894—1906 נישט געווען אַפילו קיין איין העבּרעאישע שולע, אַפילו קיין איין העבּראַישער לערער און אויך נישט קיין תלמידים. דאָס איז נישט ריכטיק. ראשית כל נעמט די דאָזיקע סטאַטיסטיקע נישט אַרום די חדרים, וועלכע האָבן „אָפיציעל" נישט עקזיסטירט; צווייטנס איז די דאָזיקע

1 דאָס אויבן ציטירטע בוך: Materjały do kwestji żydowskiej.

סטאַטיסטיקע נישט אין ווידערשפּרוך מיטן פאַקט, אַז מען האָט געלערנט העברעאיש אויף אַ פּריוואַטן אופן ביי הויז לערער (מיט געהאַלט אָדער אומזיסט), ווי אויך דורך פּראָ־פעסיאָנעלע לערער, וועלכע זיינען פאַר דעם געבראַכט געוואָרן פון אַנדערע שטעט (געצאָלט). העברעאיש האָט מען אויך געלערנט אין דער שולע א. נ. פון „באַראָן הירש".

די ערשטע העברעאישע שולע אין ראַזוואַדאָוו איז געגרינדעט געוואָרן אין יאַר תרע"א (1910), דורך אַ קאָמיסיע פון עלטערן מיט איין לערער און 31 תלמידים[2]. אגב, די ערשטע שולע אין גאַליציע צו לערנען די העברעאישע שפּראַך איז געגרינדעט געוואָרן אין אַפּריל 1893 אין באָריסלאָוו דורך דעם שרייבער פון ראַזוואַדאָוו יצחק אבן[3].

2 ד. נ. גלבר: תולדות התנועה הציונית בגאליציה, ירושלים 1959, ע' 726.

3 דראַט, זייט 701/2.

על תקופת הרבנות ברוזוואדוב לפני שושלת ההורביצים

שמואל יהושע פלדל־בק

כידוע ישבו דורות, מספר לפני שושלת ההורוביצים על כסא הרבנות ברוזוואדוב רבנים ממשפחת רבני פרלמן. האחרון ממשפחה זו, הרב ר' איסר פרלמן, הוזכר בספר „שואל ומשיב" להרב ר' שאול נטנזון מלבוב.

הרבי ר' איסר פרלמן ישב על כסא הרבנות ברוזוואדוב במחצית הראשונה של המאה ה־19. הרבי ר' איסר נפטר ברוזוואדוב במחצית השנייה של המאה ה־19 והשאיר ילדים קטנים.

מכל הילדים האלה ידוע לנו הגורל של נכדתו של ר' איסר והיא מרת חיה גיטל פרלמן. שם משפחת בעלה לא ידוע לנו. ידוע לנו רק שהגורל רצה שהיא תהיה חמותו של יליד רוזוואדוב, של ר' שמואל יהושע בן דוד הלוי בק (פלדל).

הגב' חיה גיטל, ההורים של ר' שמואל יהושע פלדל בק, ילדים שלו ונכדים — כולם נרצחו ע"י הנאצים.

אחרי פטירתו הובא לרוזוואדוב בנו של הרבי ר' מאיר מדזיקוב, הרבי ר' משה הורוביץ, כדי לשבת על כסא הרבנות הריק. והוא הוא שיסד ברוזוואדוב את שושלת ההורוביצים.

ילדות

אנשיל כ"ץ

[א]

שלשה זמנים שלמדתי ב„חדר" של רבי מנחם מחייכים לי מרחוק כיום־טוב ארוך אחד. זוהר קיצו וטוהר ששונו משובצים כיהלומים במסגרת נעורי.

קרוב ונראה היה ביתו של רבנו לחצר הצדיק. כניסה צרה צרה כמלוא עגלה וסוסיה הבדילה בין שני הבתים, ששניהם בשורה אחת וחזיתם לרחוב הרב הארוך. ולא עוד אלא שהכותל המערבי שלסוכת הצדיק הבנויה בסוף חצרו — אף הוא שימש גדר לקצה גנו של רבנו. בכל זאת, רבנו עצמו לא היה בין ה„מקורבים". לא „רוכב בערבות" ולא „חוצב להבות" ומעולם לא נמנה בין יחידי הסגולה של אנשי ה„שטיבל".

בלילי שבתות מבהיקים פני הצדיק מברק קדושת דורות. מהורהר הוא יושב על כסאו. מוסר רז ומנעים זמר ויירא העם וינועו ויזועו — עומד מרחוק רבי מנחם. לא רתת ולא נע. אימת שבת עליו ויראת הוד הלילה על פניו.

פנה זיוו של הצדיק לחדרו המיוחד. שלחן „רבנו תם" שם ערוך כדת. חסידים מברכים על פירות, רוקדים „ישמחו במלכותך" ונדחקים מסביב לחבית הבירה, שהשתלט עליה ר' אהרן קליינקופ ופותח ברזה למי שזכה להידחק וכוס בידו —

לא בין אלה חלקו של רבי מנחם. באולם הגדול שנתרוקן מחסידיו ומחומם, דועכים הנרות בפמוטי הכסף מרובי הק־נים. מטילים צללים רבי רמז על סגל החבורה שליד ארון הקודש, אוכלי שום בטהרה ממה שהביא ר׳ וולף מחנותו, ועל ר׳ יהושע׳לי שו״ב המתהלך בגבה לבו בדרכי השם, כש־קצה מטפחתו משורבבת מכיס קפוטתו, ומכה באצבע צרדה: אשרי לי ואשרי חלקי... עבדנו על חסידות!...— כאן אתה מוצא את רבי מנחם מתיחד עם נפשו. מתקרב אליו תלמיד שהציץ בבדידותו, שומע הוא כעין אנחה:

,,אשרי איש שומר אשו;

אוי לו למי שאשו כבתה בלבבו״...

בנוח הרוח על ר׳ הירש׳לי ר׳ ניסן׳ס בליל שביעי של פסח, נעמד באמצע בית מדרשו של הצדיק, מתחת למנורת־הברק הענקית, ידו מתחת לאזנו ומתחיל לשיר את נגון הרקוד ל,,ויושע״, ולשמע צליליו הראשונים יתקושו ויתלקטו אליו כל מי שנשמתו התפרצה בלהבה — רבי מנחם לא בין עשרה הראשונים הוא. אחר כך בהתרקד הרקוד ובהתעגל העגול, עגול בתוך עגול, נסחב ונכנס גם הוא. כי מי יראה המון בית ישראל מרים רגל מן הרצפה ועין למרום ונפשו לא תתאווה להתעלות גם היא ולרקוד לעולם־לא־כאן: ,,תביאמו ותט־עמו בהר נחלתך״?... הלא כשכבר הגיעו לפסוק זה קם גם הצדיק מכסאו ונכנס רוקד לעגול ובהסתמכו על כתפיו של מי שזכה לכך — רקד גם הוא כשסביביו נסער מאד, בבחינת: ורקדו ברעדה... הלא אז כבר יקד יקוד כיקוד אש...

*

אבא ז״ל, שחסיד נלהב היה וכמה זכויות של קירבות יתירה נפלו בחלקו, מה ראה למסור את בר־זקוניו לרבי מנחם?

זכה בעיניו במה שהתפלל בימות החול ב,,מנין״ הצדיק, המתחיל בכל יום בעשר ומתנהל לאטו ובמתינות יתירה, מחכה לחותם ,,אמת״ של הצדיק בסופה של קריאת שמע ול־רדתו מ,,מדרגותיו״ בסוף תפילת שמונה־עשרה; ולא הלך לנוע על מניני בוקר, מניני־חטף, או למנין ה,,בעל־בית׳ני־קים״ שבבית המדרש. גם תמימותו של רבי מנחם עמדה לו וגם מה שהבטיחהו, לאבא, למלאות רצונו ולהתחיל ש״ך (שולחן־ערוך חושן־משפט עם פירוש ,,שפתי־כהן״ לר׳ שבתי הכהן) עם בנו. הרי כך פקד האדמו״ר מצאנז לצדיק הזקן ר׳ משה׳לי זצ״ל, אחרי בחנו את ר׳ אברהם חיים׳ל שלו (לי־מים — הצדיק מפלאנטש). ,,אסאך ש״ך. אסאך ש״ך. ש״ך מחדד את השכל״. גרם גם הגיל. הייתי צעיר יותר מדי שרבי אהרן, מלמד ה,,חצר״, יספחני אל אחת הכתות ב,,חדר״ שלו — כל אלה הכריעו את הכף.

[ב]

הרבה דברים יפים מצאתי בביתו של רבנו. חנצ׳י הנחתומת, שכעכיה מהוללים בפי כל, חמותו של רבנו היא. עובר אתה בבוקרו של יום דרך הפתח הפתוח וחטמך נתקל בריח כע־כים חומים טריים, רדויים כרגע מן התנור. גם חנות קטנה בבית זה. עובר כפרי נכנס וקונה בקבוק נפט וחתיכת סבון לצרכי ביתו. כי על קצה גבול פרבר הגויים, על בתיו וגנו־תיו, עומד הבית. שתי בנותיו המבוגרות של רבנו משמשות בחנות, בה תוכל להוציא את פרוטתך, שקבלת מידי אמא צדה לדרך, לממתקים ככל אשר תשאלך נפשך. ועל כולם צהל הלב למראה ה,,חדר״ המיוחד לתלמידים.

ארבע על ארבע, רבוע היה ה,,חדר״. צורת פתח לכניסה, שדלתו — דפוס של ארבעה קרשים דקים ושק, שעל שלימות טלאיו שמר הרבי שמירה מעולה, מסומר עליו במסמרים. ממול הכניסה חלון בן שתים עשרה שמשות במסגרות מרו־בעות, הפונה לחצר ונשקף על פני הגן הגדול עד סופו ועד הנהר שבאחו מאחורי הגדר. ,,חדר קטן צר וחמים״, אבל חינו על יושביו. כי ידענו שרשות זו ממלכתנו היא. לא אשתו של הרבי משלה בו, לא חמותו ולא בנותיו, אלא כולו שלנו הוא. רק בלילה אחרי שעזבנוהו שימש מלון לזליג העוור, שהיה מורדף ככלב על ידי פרחחי העיר כל הימים. לילה, לילה מצא דרכו — או חוש שמיעתו המחודד עמד לו, או קצה מקלו הגיד לו — למלונו החם. בשל יציאות וכניסות אלו התידד כל־כך עם חברי חיים׳לה בן שאול, עד שלא היה יכול ליה־נות כל צרכו מחייו העוורים כשחברי זה הניחו מלהתגרות בו. עבר יום־יומים שלא הרגיש בו חיפש אחריו, כשאזניו מחודדות ומקלו משולח לפניו:

,,קדישו של שאול איפה הוא? שאול׳ס קדיש להיכן נתע־לם?״.

[ג]

בדבר הש״ך קיים הרבי מה שקיבל עליו. עם עלות השחר קם אבא ובקומו מעורר גם אותי. בקצה הסימטא פורש אבא לטבילה ולעבודת הבורא ואני — לתורתו.

מצונן האויר וקוי שמש־אביב מיבשים טללים ומחממים את העורף. אוצלים מזיו זהבם לעשן הקטר של הרכבת בת־חנה הסמוכה ומעריפים חזון לנשמת הילד. פונה ה,,חדר״ מאורחו. ושוקט ובודד עומד הוא על שולחנו, ספסליו ועל צלליו שבפינותיו. מדומדמת החצר ושנת ראשית אביב ישן לו עדיין הגן העזוב. ערוגותיו מטושטשות ושביליו שוממים.

עד שמונה, עד אשר יאסף העדר, מתאמץ הרבי להניק וה־עגל יונק... קונה שמועה מפי הרב ומרבה בינה מדעת עצמו. במה זכה דוקא סימן פ״ב, שבחר בו הרבי ללמדני — עד

היום לא ברור לי. או שרצה הרבי לנסות אם תעמוד לי סגולת הזכרון בדיני מיגו וסעיפיו המרובים, לרבות אלה של הר״ש מקינון שבסופו, אם מפני המים המרודדים שבו וסערת המח־לוקת אינה מתלקחת כאן כבשאר הסימנים הקודמים — מכל מקום עולם חדש נתגלה לעיני. כאן קנה לו „המחבר״ מקום באמצע. קנה שביתה על ידו גם הרמ״א, מצליף פעמים באו־תיותיו־הגהותיו הקטנות. מתריז נגדו: לא כך נוהגים אצל־נו׳; לפי „פוסק ראשון״ זה אין הדין כך — אבל, בכבוד וב־התאפקות בלי תוקפנות „המחבר״, אינו מאבד חינו ונשאר מושל בכיפה ותקיף לעד.

לא כן שני נושאי כליו: הסמ״ע (ס׳פר מ׳אירת ע׳ינים) והש״ך, שרי מעלה אלה אין שלום ביניהם לעולם. לכאורה, צדיק הראשון בריבו. דיבורו בנחת ובשלווה ודרכו ישרה לפניו, ובא השני וחוקר ומבקר. על סברא אחת — שבע ראיות נגדה ושבעה דרכים לסתור את דבריו. זכרונו — פלא ואין נסתר מנגד עיניו. המצאותיו משעשעות, חריפותו משמחת לב וצדקו צף ועולה כשמן על פני מים.

*

ששון נעורים מכניסים אתם התלמידים. עם כניסתם מוסר כל אחד לחברו מחוויותיו של תמול: עם צעדי אביב הראשונים צעד ונכנס לעיירה גדוד רגלים לשם תמרונים. אילו פלוגות שבגדוד עטופים וכובעיהם פסים לבנים, להכיר בין „אוהב״ ל„שונא״. התפזרו בעיבורה של עיר. התבדרו בסביבת הסאַן, ששימש גבול בין מלכות לחברתה. התחבאו בין שיחי אגמים ואחורי בית משרפות לבנים נתקעו. התנגחו איש ברעהו. ניצח מי שניצח ולקול החצוצרה התאספו כאיש אחד בשוק הגדול. כפתוריה וויה של כל פלוגה נוצצים בשורה ישרה כבסרגל. קני רוביהן מוסמכים מחומשים לפניהן ומפקד הג־דוד ממצע את קציניהן בינו לבין הגדוד. שריקה ופקודות מקוטעות אחרונות מזיזות רגלי הפלוגה הראשונה. אחריה — אחותה. עוד מעט וקול הגדוד בזמרו מתהדהד בחורשה הק־רובה. מרחוק נראו רגליהן על הגבעה. רגל ישרה אחת מת־רוממת ומתכופפת לטקט של שיר־לכת צוהל.

ברל׳ה אבא׳ס שלווה אותם עד סוף החורשה מפזם לו את שיר הלכת. כעין שיר ה„לכה דודי״ של אביו בבית המדרש. בשובו הזדמנה לו הרכבת בהגיחה מן המנהרה שמאחורי החורשה. מה נהדר! לא בכל יום אסרו חג של פסח ולא בכל יום מתרחש הנס...

ישעיה, התלמיד מניסקו הסמוכה, עיר חנייתו של הגדוד, אינו מתפעל כלל. לגביה דידיה גדוד ותמרוניו חולי חולין הם. כל יום הוא רואה אותו ואת קסרקטיניו הגדולים. אין שמחה לחילים יהודים שבהם. אוכלים טריפות וכל עבודות פסולות מטילים הממונים עליהם דוקא בשבת: לשפשף רצפות ולנחר חזירים; לצחצח נעלים ולתפור כפתורים.

„אוי לו ליהודי הנופל בידי גויים! או לו ליהודי חיל!״

*

גמר הרבי מלשתות את הקפה, נעשה רציני ומלא רצון ללי־מוד הגמרא. הלכה ומשאה־ומתנה צריכים צלילות דעת. בקול של תחנונים יתחיל: אוי, זאָגט די גמרא... כאילו מן האמ־צע הוא מתחיל: כאילו עוד מ„סיני״ הוא חורז ומשחיל. כדבר המובן מאיליו, שכל פטפוטיכם, נערי, הבל וריק הם, וכאן — אש־דת, אש דורות... רק במיעוט שחוק, בעריכת שפתים ובבינת הלב נקנית תורה זו, וארור עושה מלאכת ה׳ רמיה... אוי, זאָגט די גמרא...

לא הרי הגמרא כהרי ה„חומש״ או ה„פסוק״ (נ״ך), שנד־חה לשעות שלאחרי הצהרים. לא אותו אדם. לא אותה רצי־נות. בדיחות הדעת זורחת אז על מצחו של הרבי והותרה הרצועה. בשבע עינים ישגיח שלא יתעה, שלא יסור מדרכו הסלולה לפניו, בכל זאת מקבל תלמיד שואל — תשובה כהלכה:

„רבי, למה כאן אות קטנה?״

„חסר דיו היה הסופר״.

„ולמה אות גדולה כאן?״

„משופע בדיו היה הסופר״.

„רבי, פה חסרה אל״ף?״

„שכחה הסופר״.

גילתה לנו בת צחוקו של הרבי שדוחה אותנו בקש, אבל אץ לנו דרכנו. קסם על שפתי הספר וספוריו דובבים לנפש. פרש אלהי ישראל את כנפיו על בניו. תוכן רוחם ויודע דר־כם. אין מעצור לרצונו לרשתם את ארצם. טבע ישימון וג־בורת אנוש במאמר פיו ימוגו... אשרי עם שמלך עולם מלכו! אשרי ילד שבתורה הוא עמל!...

הרבי אינו מקמץ בתיאורים וביאורים. אדרבא ל„שונאי ישראל״ מוסיף הוא משלו:

„אוי לך מואב״, וי לך מואב, מחלה לך מואב, שבר לך מואב, ולבסוף גם „גישכניש״ (שעדיין איני יודע פירושו) לא יגרע מראש עם כמוש.

[ד]

עד כמה שלא היה רבי מנחם קמצן בביאורים ומפזר אמרות טהורות מבעלי טהורי עינים שהציצו בתורה תמימה זו וידעו לפארה ולבארה — כך היה מקמץ בהוצאות. צירף שכר לימוד של תלמיד זה לשכר לימוד של חברו ושלשל מדי חודש בחדשו סכומים עגולים לתוך ידה של חותנתו. היא המושלת בכיפה ועל פיה יקום דבר.

מזמן התלחשו הנשים בבית על דירה כסגולה בדוקה לנ־

שואי בוגרת. עמדה חנצ׳י הנחתומת והחליטה להקים דירה על המגרש הריק שבין הבית לבין גדרו של ה„שכן רע". עגלות כפריות הסיעו קורות וקרשים מן המנסורת הקרובה. מן הכפר הסמוך בא יאן הבנאי ועוזרו על ידו המסכים לכל דבריו. הרבה עמד כפרי זה על המקח ועל שכרו המגיע לו לו כמומחה. גמרו בתקיעת כף. שתו „לחיים" ונפטרו לשלום.

למחרת החלה הבניה. ריח העץ וצלילי המשור קוסמים. מתלקטים הילדים מדעת ושלא מדעת. בזמן הלימוד ובריוח שבין שיעור לשיעור. כל קורה מבוררת וכל קרש מתקשר לחברו. יאן בידו מאזני מים ופיו מלא ניבול. לכבודם של ילדי ישראל צנועים הוא מפריח „פנינים" מסמיקי לחי ומורידי עין. מתווכחים ילדים ומנבאים על צורת הבית: כאן תנור וכאן מקום כירה; כאן חלון וכאן פתח. יש גם עוזרים לעוזר. מעבירים קרש ומזיזים קורה. מוטקי צולע כבר. נקעה רגלו בנפול עליו קורה. ברל׳ה נקף אצבעו ותחבושת חבושה עליה. תפילה רק אחת על שפתי רבנו: „בורא עולם בקנין, השלם זה הבנין!"

ריח אזוב מרודד בין סדקי הקורות מכריז על גמר מלאכה. טיחו וסידו מבית ומחוץ בסיד. ועד שיבא זה שהכריזו עליו מן השמים — נכנס ר׳ מוטיל לדירה חדשה זו.

*

מלבד בבנין, שהוא אב מלאכה, מומחה היה רבנו לכל המלאכות הביתיות. בקי בחומר שלפניו וידיו מוכשרות לכל. תנור כי יתפורר — יטפלו בטיט וילבנו בסיד והריהו כאלו חיברו היוצר מתחילה. שמשה כי תשבר, שק כי ינקב, דלת כי תתמרד ולא תסוב על צירה — חזקה על ידיו הברוכות של רבנו שיטפלו בהם ויתקנו אותם תקון מלא.

שמחו התלמידים למצוא את רבם בקי בכל מקצוע. לא היופי שבאמנותו הפליא, אלא אופן עבודתו, שבא ולימד על הקלות בכל משלח יד ועל המוצא שמצא בכל מצב.

הציצו התלמידים בבוקרו של יום ראשון אחד ונפגעו בחור עגול שבתותרת המגבעת שעל ראש רבנו. דחפו זה את זה בצלעותיהם ונרמזו בבת צחוק שעל שפתים. הולך וגובר הצחוק עד שנכווה בו רבנו. מוריד הוא את המגבעת מעל ראשו ומספר כלאחר יד:

„חבשתי אמש מגבעת ישנה זו כדי „להבדיל" על הכוס. קפצה שלהבת הנר והבעירה בה חור עגול כמו פרוטה".

מוטי׳ וויזן מתפקע מצחוק:

„רבי׳, הלא בשטריימל מבדילים?"

„כן, עונה הרב, מי שרוצה לאבד מעותיו מבדיל כשהוא חבוש בשטריימל. כפף פעם אבא ז"ל על הנרות לברכת „בורא מאורי־האש", סכסך נר בשערות השטריימל שלו, עד שהתבייש עוד לצאת בו".

ברא הקב"ה רפואה למכה. מצא רבנו מגבעת ישנה־נושנה שלו מתגלגלת בעלייה (חיימ׳לה אומר: זו היא מ„בר מצוה" שלו!). חג בתותרתה וחק בה כעין מטבע גדולה, גזזה ותיקן, עם החזרת השיעור, את הבערה...

למחרת מצויר היה בסיקרא על קיר ה„חדר" שממול החלון: תרנגול קורא ועל ידו מבדיל רבנו על הכוס כשמגבעתו חבושה על ראשו...

ודאי מעשי ידי מוטי וויזן, שתפס את הענין כהלכה, לאמר: מקרים כגון אלה כדאים שהתרנגול יכריז עליהם...

*

הגן הוא ראש דאגותיו של בית רבנו. אפשר להבריח נזיר מסתובב סביב כרם, אבל לא ינוס מגערתך יצרם הרע של צעירים לגן ירק זה. משעות צהרים שימשה החצר בית ספרנו. והיתה חצר זו לגן — כפרוזדור לטרקלין. רק גדר נמוכה מפסיקה ביניהם. ואף זו לא שמה גדר. פשפש קבוע בה והוא נפתח כמעט מאליו. זקן וצעיר שמרו על הגן. סגרו ושמרו והפקירו רק את הפטל שזלזליו הדקים התפתלו סביב הגדר וקצותיהם עלו על חודה. מצא תלמיד פטל אדום מתחבא בין העלים הירוקים הכריז על מציאתו ברבים. אבל מי ראה פטל כי יתאדם? גם ירקרק או אדמדם כשר לקטיפה וטוב למאכל. העזים שבחברים לא הסתפקו במה שהורשו. רמזה הנוצה האדומה של הפול. באין רואים התגנבו מאחורי ערוגות ארוכות אלה אל העדשים המתוקים שתרמלו כבר. מנגד מזדקף התירס. מעלה יתירה לו. אין כל גופו צריך בדיקה. השחיר זקן־משיו, סימן לגרעיניו שנתבשלו בתוכו. אף הלפת הקטן — חוזמים את עליו והוא יפה לקנות סעודה. עסיסו מתוק ומרווה חיך.

סימן יפה מסרו מפה לאוזן: קטוף ואכול, קטוף והסתר, ובלבד שלא יראוך בקלקלתך.

חזר רבנו בצהרים מתפילתו. הציץ ומצא אותי ואת חברי חיימ׳לה משחקים בגן. בקצה אצבעות ידו הוא מתופף על השמשה הקטנה הנשקפת מה„חדר" ומפזם לו בנגון:

„זאָגט די גמרא אַנייע סברא, לאָמיר גיין לערנען פשוט־גמרא..." (אומרת הגמרא סברה חדשה, נלמד פשוט־גמרא).

בראשי אצבעותיו כעל תוף יתופף. רומז ומכריז. ועד שאנו מחליטים להיכנס — והנה... נשברה השמשה! עינים גדולות לפחד. ודאי יגמלנו רבנו בעד נזק הבא לו באשמתנו. נשאנו רגלינו, פרצנו את הגדר הדחויה שבפינה ונמלטנו לכר.

אך יצאנו למרחב, העירנו קול צעדי רבינו מאחורינו. בצר לנו נפקחו עינינו וראינו סירה בקצה הבריכה, נחה לה שקטה במסגרתה הירוקה. קפץ חברי לתוכה ומשכני אחריו. כתרנגולת שנפשה יוצאת לילדיה־ברווזיה בסכנם את נפשם במים

רב ם — כה על גדות הבריכה יעמוד רבנו. בתחנונים ידבר. מחילה וסליחה יבטיח — וחיימ׳לה המשוט בידו. קל יחתור בו במים והסירה תפליג, תרחיק נדוד...

[ה]

להתחדד בפלפולי הש״ך הכניסני אבא ויצאתי בקריאה רהוטה בשפה הגרמנית.

ידיעות „הטומאה״ אלה מקורן ב„אב הטומאה״ של בית הספר מיסודו של הבארון הירש.

בחיי הצדיק ר׳ משה׳לי, זצ״ל, יצא קול־הברה בעיר: צירו של הבארון הירש תר לו דירה לבית־ספר בקומה השניה בביתו של משה׳לי החייט, הבית היחיד בעיר אשר לו קומה.

בנות ישראל בעיירה למדו בבית ספר של גויים. בקרו אילו כתות נמוכות עד שהתאמנו ידיהן לכתוב כתובת יפה, הוציאו אותן והשיאו אותן לבחורים הגונים וכשרים והן נעשו נשים כשרות ואמהות נאמנות. הבנים שהוקדשו לתורה ולתעודה — מי יהין להוציאם מקודש לחול? וכי יתערבו בגויים וישבו מחצית היום בגילוי ראש? וכאן באה הצרה הזאת בצורת בית ספר של בארון הירש. הרי זה גזר דין קשה שיש לבטלו! הרי זה „שמדיות״!

נודע לו לצדיק על הסכנה המרחפת על ידי ישראל — עמד ושלח את אברהם גבאי אל משה׳לי חייט:

„הרב שלח להזהירך, לאמר: אל תחטא בילד!״

„אדרבה״, השיב החייט במשכו בחוט שבמחטו, „אשרי כל חוטא בו, בילד; מכניס את העולם בלבבו ומונעו על ידי כך מלהיות חסיד בטלן, מוציא עביטי השופכין מביתו של הרב...״

לימים נתגברה שמועה על חוזה־שכירות שעומד להחתם למחרת. שלח הצדיק את הגבאי שלו שנית:

„הרב שלח להזהירך מלהשכיר את ביתך ל„שמדיות״. והיה אם לא תשמע — הוסיף לך „ברכה״: לא תזכה למות בביתך זה, אלא בבית־המדרש מאחורי התנור. שם תהא מיתתך״.

לא שמע משה׳לי חייט בקול הצדיק. קיבל מנה יפה בשכר דירה וצחק לגמול כי יבוא.

לאט־לאט ירדה ובאה עליו קללת הצדיק. את הבית קנה ר׳ מאיר צאנגן, וכשעברת ליד החלון הפונה לשוק — מצאת אותו יושב תדיר מעוטר בטלית ותפילין ומעמיק בגמרא פתוחה לפניו.

נטש משה׳לי חייט נחלתו — עזבהו מזלו. יצא במחטו לכפרים. תפר בבתי אכרים. מפתם אכל, על רצפתם ישן. נדד נדד עד שהתעייף. הלך וקבע לו מקום בבית המדרש מאחורי התנור. סבבוהו פרחי תלמידים בתמיהה: מה לחייט בבית המדרש? פטרם הוא כלאחר יד:

„ילדים הכל תקל במקל...״.

לאמר: הכל תלוי במזל.

ותו לא.

ברבות הימים הכל נשכח. עד שבאחד מערבי שבתות החורף עמד טוביה הבלן, ששימש גם קברן, על סף חדר הזיעה שבמרחץ וזירז את הכהנים לעזוב את המרחץ, הגובל עם בית המדרש. משה׳לי חייט מת בבית המדרש אחורי התנור.

והיה המות למופת...

*

לא בראשית המעשה, שעליה סיפר לי אבא, אנו עומדים עכשיו, ולא בקיום העונש, שהייתי עד־ראיה לו כשגדלתי, אלא בביתו של רבי מנחם, ששלח את אלימלך בן־יחידו לבית־ספר של בארון הירש.

שמועות פרחו עדיין. חסידים ממקורבי הצדיק התלוצצו על המנהל שפינראד, גלוח זקן ובעל שפם גויי, שהוא גם מורה לדת. על הנסים שנתרחשו לישראל, כגון: קריעת ים סוף, ירידת המן וכדומה, הוא מסיים כסוף פסוק: כי כתוב כאן, אבל איני אחראי לאמתת דברים אלה. כאלו הקדוש־ברוך־הוא לערבותו הוא צריך!

שמועות ומימרות פורחות כאלה לא הועילו להבעית את המון העם. מנהל זה ידיו רב לו. מגרש גדול קנה לו בפרבר העיר ובית ספר גדול הקים עליו. הכתות מלאות תלמידים. בני עניים שבהם מקבלים לחורף מעילים ומגפים. בסוף שנת הלימודים נבחנים כמו בבית ספר של גויים. המצטיינים מביאים הביתה מתנות: ספר מצויר, דיותא נוצצת ועט, מלבד תעודה יפה המעידה על כשרו ויושרו של התלמיד. גומר תלמיד חוק לימודיו תומך בו המנהל בעצה טובה, במכתב ובמלה טובה במקום שצריכים. מצוינים שבתלמידיו יכוונם לגימנסיה הקראקאית. אלה באים לחופש הביתה כשמדי שנה מתווסף פס זהב נוצץ על צווארונם. סופם של אלה להיות עורכי דין בישראל ורופאי חולים בעלי־שם.

כך מביא אדם מישראל את בנו ל„תכלית״ וכך הכניסה חנצ׳י הנחתומת, עקרת הבית, בחשאי את נכדה לבית הספר של הבארון הירש.

*

בצהרי יום קיץ אחד רבתה השמחה בבית רבנו. ולא יכול חברי אלימלך להתאפק והראה גם לי ספרו שקיבל כמתנה בגמר שנת הלמודים.

נהדר הוא הספר. צח ואדום הוא ואותיות מוזהבות על לוחו מבחוץ. אלא למעשה אני מביט בדפיו כתרנגול ב„בני אדם״. אותיות גוטיות. ה„ס״ ראשו בשמים ורגלו מתחת לשורה. כך גם ה„ה״ וכך גם ה„פ״, ועוד. איזה מין אותיות משונות! לא כאותן שלנו, יפות, סגלגלות ומלאות חן. ואף שאין השעה

כשירה לפני חברי, שהשמחה במעונו, רוצה הוא לרוות צמאוני ומסביר לי כל אות ושימושה. לא זזתי משם עד שהתחלתי לצרף אות לתיבה, תיבה לחברתה וקושרן לעניין. נקודות ניתנו לשם כך, לדעת קץ כל משפט. אין מפרש למטה ואינך צריך לעזרתו. הכל ברור. הכל חי. הנה זמר קל:

אָ... אָ... אָ...
הקיץ הנה בא!...

עולם ומלואו בספר. כל מה שברא אלהים תחת השמש — ילדים ומשחקים, כר ואחו, שדה ובית, גיא וגבע, צפרדעים וציידים, ארנבות ויערות — כולם קובצו ובאו בספר זה.

*

הלכתי לקרוא בסתר. פרשתי לבין ערוגת הפול. עליהו המטפס על המוטות ונצתו פורשים צלם עלי. אור העולם מפזז רשתות על דפי הספר ונפשי הכמהה סופגת אורות וזוהר.

וכאן — הולכים וקרבים ימי הדין. ר' משה וולחוצקר, מלמד לנערים גדולים, כבר לוטש עיניו עלי.

ראש השנה

א. כ"ץ

בבית אבא...

הנני ילד כבן חמש־שש. הולך וקרב יום הדין ומאימתו נפשי תרטט. איני אוכל ואיני נהנה בשמחתם של האחים והדודים, שנקבצו־באו לבית אבא לחסות, לכבוד יום הדין, בצל כנפי הצדיק השוכן כבוד בעירנו.

יום לפני ערב החג התאספו מאות חסידים לשמוע סליחות של „זכור ברית" מפיו הקדוש. הרצפה בחדרינו התחלקה לשבטי־משפחה: השבט הגרמבובי עם יוצאי חלציו — על יד החלונות הדרומיים; הבויאנובי, על יד החלון המזרחי. הדוד מיילך רק את בנו השאיר ללון. הוא בעצמו ער כל הלילה בבית המדרש. יש חסידים המקשיבים מאחורי החלונות לנעימת התהילים שלו.

בשתים אחר חצות הלילה מתחיל הרבי „אשרי". מיד מתחילה המתיחות. אין קץ לגניחות ובכיות. עמך ישראל צריכים ישועה כללית, וכל אחד — ישועה פרטית בביתו: יראת שמים לעצמו, התמדה בלימוד בניו, בת בוגרת וכד'. בוקעות היללות מבית המדרש, והרבי — שאגת ארי שאגתו:

„וראה כי כל הגויים שלוים ושקטים
ועמך ישראל מדולדלים מאד!...
פנינו לימין — ואין עוזר,
לשמאל — ואין סוף"...

אריה שאג — מי לא יירא?... נדמה, שיללות אלה לעולם לא תפסקנה. יללות על העבר ומפרעה על להבא... החסר צרות בית ישראל?

הרבי סיים „יתגדל". כופל ל„סליחה" ומוחה עין. דמדומי בוקר וטל־משכים מכסים ארץ. במסדרון של בית־המדרש עומדים יהודים נהנים, אחרי החום הרב שמבפנים, מאדו הקריר של הבוקר. בפינה שע"י השער עומד ר' מוטיל מפילאוו, משיירי חסידי קוצק, שקיבל עליו חסידות רוזוואדובאית. קל להגיד: קיבל. היהפוך כושי עורו? עובר על ידו הרבי, והוא עומד, ידו על לבו, וגונח: אוי, אוי... נפשו יוצאת בגניחותיו. ר' מוטיל, — שואל אותו הרבי — מה לו? והוא: אוי, אוי, כל הלילה הם צועקים, כל הלילה. אינם מניחים לישון. אולי יודע הרבי בשל מה הצעקה הזאת? הרבי מחייך. עונג לראות פני הרבי מרוצות ומפוייסות אחר עוצם הבכיות. סימן טוב ליום הדין הבא.

ממחרת. השכימו קום, גמרו שחרית. קראו ותקעו. בשעת התקיעות עמדה העדה ורעדה. קשה הייתה המלחמה. נסתם השופר. אפילו „ויהי נועם" שלחשו לתוכו לא נעם לו. ריחם אל־מלא־רחמים על צאנו וחיזק את כוחו של אברהם חיים סופר. מיד בהתחלה, עם הרעדה, ניבא טובות הלב. בקי ור־גיל התוקע ומנוסה בתכסיסיו. עוד בימי הזקן זצ"ל מצא עצה להפר תחבולותיו של המקטרג. הרבה ה„מקוה". לפני התקיעות, עושה; כוונות טובות מצטרפות, ועיקר — הרחמים שבלב על כלל ישראל גוברים וידם על העליונה.

הרבי גמר את ה„קדיש" שלפני „מוסף". מקומו של אבא בספסל שעל־יד הבימה. עליו אני עומד, שקוע ב„מחזור". לחש־רז מילא את חלל בית המדרש, מחלחל בלב וצורב פסק־הדין של שחרית:

לבוחן לבבות ביום דין, לגולה עמוקות בדין.

אין נסתר מנגד עיניו. ספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפניו. אלה כאלה נידונים היום. דרך חלונות הדרום נשקפים לי אילני בית־החיים. מתכופפים האילנות ועליהם ברעד מתעלעלים. מיד יודע איזה רז סתום נמסר כרגע, מאחורי הפר־

גוד, לשומרי סוד אלה... על גלי ים של טליתות אני מתנדנד בתפלתי. עולים ויורדים הגלים. מתכופפים ראשי האנשים ברחשם ומתיישרים בהיצות שביב תוחלת בלבבם. פתאום מיישר נטע־בר, הגבוה משכמו ומעלה מכל העם, את קומתו, מפשיל ראשו לאחוריו ומצעק: ה—מ—ל—ך! קול־לא־קול. כקול מכתשת חלודה־צרודה. נבהלתי ונפלתי מעל הספסל. עיני אבא הנפחדות זעזעוני עוד יותר. ברם, זכור אותו צדיק לטוב. הוא ידע עת בכות ועת רקוד. הוא התחיל לרקוד „אין קצבה" בקצב ריטמי כזה — מלאכים ושרפים רקדו אתו, וכתלי בית המדרש גם הם אמרו שירה. חסידים על מנו־רות תלויות ניתלו. על שלחנות עלו. ואני — מה טוב חלקי. מה שמח אני במעמדי, לראות את הכל כל־כך טוב, כל כך טוב:

שמך נאה לך ואתה נאה לשמך!...

חנוכית הזהב

א. כ"ץ

[א]

באחד מלילות שלהי חורף מצאו אבא לרבו ר' משה'לי פוסע בחדרו הלוך ושוב: מזוית מזרחית־צפונית, פינת התנור, עד הזוית שממולה באלכסון, עד המראה בעלת המסגרת הרחבה, המוזהבת. מושך בידו קצה־זקנו הימני. משמגיע למראה — מסתכל הוא בצורתו, הופך פניו ופונה לזוית מזרחית־צפונית. אבא נשאר נפחד על־יד הדלת. טיול זה, מרעיד תמיד ומרטיט את אבא בהמצאו לבדו עם הרבי בחדרו. יראת־הכבוד מפני הצדיק, ורעדה מאימת העולמות העליונים, שהוא מטייל בהם עכשו.

[ב]

אברך סגולה היה אבא ז"ל בבית הרבי ר' משה'לי מרוזבדוב. כשהגיע אבא לגיל ארבע־עשרה והיה "חתן תמים למעלות", השיאו הרבי את בתו היחידה של ר' הירשלי הפונדקאי מוואָהלינא (זו, שעמדו לה אחר כך מעשיה הטובים להיקרא מפי הרבי ב ש מ ה: חנה־סימה שלי). שמלאו לה אז שלש־עשרה והגיעה „לפרק בתולה נשאת".

דאגה רבה דאג הרבי למצבו של אבא וחיבה יתירה הראה לו. שנים מועטות אחר חתונתו יעץ לו הרבי: אברהם, למד שו"בות. אבא — נתכרכמו פניו. מלאכה — שכמעט נדר בלבו להתרחק ממנה, רוצים להטילה עליו. אילו היה הרבי מצוה עליו לקפוץ מעל הגג, ודאי שהיה שומע בקולו; וכאן — הלא בעיקר צריכים להיות „אָ אָהרליכר יוד", וכמה יודע הוא בנפשו שאין בו ממדה זו. מה יעשה? כשגגה יצאה מפיו: כל זמן שתהא לי פרוטה אחת משלי — לא אהיה שו"ב.

הצדיק גוזר והגוי, שנדונית אבא, מאתים שיי"ן, הושלשה בידו ברבית קטנה — מת ולא השאיר אחריו בשביל נושיו כלום. וכך נשאר אבא בלי פרוטה. עבר זמן קצר והנה קורא לו הרבי שנית: אברהם, תלמד שו"בות. המצודה פרושה. חם לב אבא בקרבו. ושגגה נפלטה מפיו: כל עוד כתונת אחת לעורי — לא אתפוס אומנות זו. בחצות לילה אחד ירדה אש מן השמים וחלה „השריפה הראשונה" ברוזבדוב. פתע־פתאום נפלה הדליקה. מיד היו רוב גגות העיר למאכולת אש, וקצרה היד להציל מביתו של הסבא כלום, מלבד החלפים שעליהם פרנסתו. וכה נשאר אבא ערום ויחף.

קראו הרבי לאבא בשלישית: אם אינך רוצה לסכן את נפשך לך ולמד שו"בות. עמד אבא ונסע לפרמיסלא, שהה שם כמה ששהה עד שלמד את המלאכה על בוריה. כשחזר נכנס באותו בוקר להתפלל בבית־מדרשו של הרבי. נתקבל ע"י חבר החסידים בפנים שוחקות והרבי כבדו לעבור לפני התיבה. כשהגיע ל„עקידה" שומע הוא קולו של הרבי: „והאלהים נסה את אברהם"... אבא קבל את המקרא כפשו־טו: „נסה", בעבר. אחרת חשב לו הרבי. בליל ששי קראו הרבי: עוד נסיון אחד הנני לנסותך אברהם. רצוני שגם בזה האחרון יצוך אלהים ויכולת עמוד בו, שותק אבא ומחכה: מה עוד? הרבי מעשן את מקטרתו ולאט־לאט, כמונה מרג־ליות, הוא מוציא מפיו: — בשבת זו תלך להתפלל לקלויז־קוצק... יש לאל ידי למנותך שו"ב בכח עצמי בלבד, אבל מוטב שתתמנה בהסכם כולם.

רק מי שנתחנך וחי כל ימיו בין חסידי בני רופשיץ ידע מה קשה היה נסיון זה על אבא... התעסק אבא הרבה בבוק־רה של שבת זו לסדר „סידורו של שבת" בשיעוריו הקבועים והלך בלי חמדה, עד שאיחר ובא באמצע קריאת־שמע. אחרי התפלה הסביר לו ר' שכנא, ראש חסידי קוצק: נגדך הלא אין לנו כלום, אלא מה — אביך, מרוב קרבתו לרבי

ומעוצם התנגדותו לקוצק, פסול הוא בעינינו, ואתה מה כי נתנגד לך ? בין כך וכך אנו מסכימים.

אחרי ה„מופת" השלישי הזה נדבק אבא ברבו והאמין „בה' ובמשה עבדו".

[ג]

אחרי רוב טיול אילך ואילך, הוציא הרבי את מקטרתו הארו־כה מן הארון. מילא אותה טבק. ישב על כסאו. הניח את מקטרתו על השלחן. הצית אבא גפרור והסמיכו לטבק. התאבך העשן והתעגל. מהורהר יושב לו הרבי ואבא עומד.

— התדע אברהם — מתחיל הרבי — כמה דינרי זהב יש לי ? — חמש־שש מאות — עונה אבא.

ידע אבא דינרים אלה מאין. כשם שלא אהב הרבי חסידים אלה שבאו לדרוש ממנו פרנסה והצלחות חומריות (מלבד „בריאות הגוף" על־יד יראת־שמים והתמדה בלמוד), כך מעולם לא התנה תנאי־כסף מידי הבאים להוושע מברכות פיו. אדרבא, רגיל היה בפיו: אני מתנה שתוושע, ולא עוד. אלא שידע קהל חסידיו. שהוא מקבץ על־יד דינרי זהב ואוספם לאיזו תכלית. הנכנס להוושע — הגיש לו דינר־זהב; אחרי הישועה — הודה לו בעוד אחד. מכאן הדינרים הללו.

עמד הרבי והוריד את נטלת הנחושת בעלת שתי האזנים מכנה והעמידה על השלחן. פתח את הארון. חפן כמה פעמים מלוא חפניו דינרי זהב מקופסאות שבתוך הארון ושמם לתוך הנטלה. בשעת־מעשה הוא מדבר אל אבא:

— ראה. נטלה מלאה דינרים יש לי. מוכן אני לתת את כל דינרי זהב אלה למי שיתן לי לראות את צורתו של הצדיק מצאנז, כשהוא יחידי, בלי בניו...

[ד]

הרבי ר' משה'לי העריץ מאד את הצדיק ר' חיימ'ל הלבר־שטם מצאנז. על אף סבלו צרות צרורות מבניו ובעיקר מבנו ר' ברוכ'ל רודניקר, התגעגע כל ימיו לאורו של אותו צדיק והיה רגיל לנסוע אליו לשבות אצלו באחת משבתות השנה.

ר' ברוכ'ל רודניקר ביטל את כל צדיקי עולם כעפרא דארעא וגם באביו התלוצץ. היה מעשה וביקר הצדיק מצאנז את הרבי ר' משה'לי ברוזבדוב, ישב וקיבל פתקאות ופדיונות בחדר־הקהל שליד בית הכנסת. נדחק, בין הקהל שהגיש לפניו את צרותיו ומצוקותיו, ר' יודיל, איש רדומישל הסמו־כה, המציא פדיון־נפשו גם הוא, לאמר: אבד מאה רייני"ש בדרכו' לסחור באחד הכפרים. כאב הדבר לכל הנוכחים בפלוש של בית כנסת, שהכירו את בעל האבידה, כי עני הוא והכסף מלוה. כשיצא האיש מאת פני אביו, אחרי קבלו את ברכתו, עצרהו ר' ברוכ'ל:

— ר' יהודי כמה אבדת ?

— מאה רייב"ש — עונה לו ר' יודי'ל בחלחול.

— לא מאה אבדת — מתעקש ר' ברוכ'ל — אלא מאה ואחד.

— הרי לא אבדתי אלא מאה ? — מתמה ר' יודיל.

— גם ה„פדיון" שקיבל אבא אבוד הוא — מתלוצץ בנו של הצדיק.

[ה]

כך התלוצץ כל ימיו וכך ציער את הרבי ר' משה'לי כשבא לבקר את אביו בצאנז. חסידי צאנז הצדיקו את בן־הצדיק: אי־אפשר לו לראות בשויון־נפש את מעשה הרבי ר' משה'לי במשכו ברשתו את אנשי שלומנו ומקבל "פתקאות" בפונדק שמחוץ לצאנז, בשובו הביתה.

בביקור האחרון עבר העלבון כל גבול. ברגיל הושיב הצדיק מצאנז את הרבי ר' משה'לי על־ידו בראש השלחן. ראשית, נכדו של רבו הקדוש, הרבי מרופשיץ זצ"ל; שנית, כבר היה בימיו אדמו"ר לאלפי חסידים. כשנכנס הצדיק מצאנז בליל שבת ל„שלום עליכם", ישב ופנה כלפי העומדים: תנו כסא לרב מרוזבדוב! תפס ר' ברוכ'ל בשרוולו של הגבאי, שאף הוא בין העומדים קרוב לשלחן, לאמר: אין סכנה כשאין שומעים בפעם הראשונה. נשאר הרבי ר' משה'לי עומד על מקומו בקצה השולחן עד שגמר הצדיק מצאנז „שלום עלי־כם". מזגו לו את הכוס ל„קידוש". פנה הצדיק מצאנז עוד פעם לעומדים על ידו: לא אקדש עד שימציאו כסא לרב מרוזבדוב. כלו כל הקצין. רמז ר' ברוכ'ל למי שנרמז והמציא כסא ישן שמושבו מרופט ותחלת ישיבה בו — נפילה. עכשיו קרוב כשלונו ובטוח קלונו.

בעל קומה היה הרבי ר' משה'לי. סבל וקיבל וישב על־יד הצדיק מצאנז נמוך־הקומה והשתתף אתו בשורה כאילו על כסא־כבוד מושבו. אבא ז"ל אף הוא בתוך אנשי רוזוואדוב הבאים עם רבם — ידע מיד שזוהי השבת האחרונה של הרבי ר' משה'לי בצאנז. מאז התגברו הגעגועים הלוך וגבור להציץ בצורתו הקדושה של הצדיק פנים אל פנים בלא ה„בנים".

[ו]

תכלית טובה בירר להם הרבי לדינרי־זהביו. חנכית־זהב יצק מהם. לשם תכלית זו עמד והזמין צורף אמן מקראקא. ישב הצורף בחצר הרבי ואכל על שלחנו הרבה חדשים, עד שגמר כלי נאה זה. כי לא העיק עליו הרבי ולא האיץ בו לאמר: כלה מלאכתך וצא! אדרבא, חפץ העומד לקדושת דורות, צריך מחשבה לצרפה למעשה. כי לא בחפזון יקודש דבר ולא בבהלה יבורך על גמרו. דרגש בזעיר אנפין וסמוכות לו

מכאן ומכאן יצקה יוצרה. ולא שורת בזיכים סידר עליו, אלא קנקנים. שמונה קנקנים לכל אורך הדרגש. אחר כך יצק את הדופן. קישטו בעשר דיברות זהב, עיטרו באריות משני צדדיות והידרו בראשי גבעולים לעבר רעמותיהם וצירף נר השמש בימינו.

בימות היצירה והיציקה נשכח עולם ומלואו. רק חנוכית־זהב שימשה נושא לשיחות בסעודות הצהרים, שהרבי עם בניו מסובים בהן, ולאחריהן היום יצק קנקן ומחר הדופן, אחר יצרף את הרגלים־הכרעים מתחת לדרגש. חדשות השמיעו מפה לאוזן. חדשות, שהרבי אף הוא השתמש בהן לעבודת יוצרו: הזהב — לא בלבדו יוצק עד שמצרפים לו איזה סיג, וככה יותך באש... איזה פלא! גם בחיים וגם בטבע...

בחנוכה חינכו את החנוכיה. נוצצים כוכבים ושלגים בחוץ, ונוצץ זהב ונר יהל בפנים. ממרחק באו חסידים. המה ראו כן תמהו:

וּמְ־נוֹ־תַר קַ־נְ־קַ־נִּים
נַעֲשָׂה נֵס לַשּׁוֹשַׁנִּים...

[ז]

עצוב היה חג השבועות של שנת תרנ״ד ברוזוואדוב. הושבת החג. הרבי מוטל במטתו. בשורות לא־טובות יוצאות מחדרו. לכאורה הכל כמנהגו: בין תפילה לסעודה מסתובבים אלפיים החסידים בחצר. ירק מצע הדשא, פרחי חסידים ואברכי־משי מתגוללים עליו כששטריימ״ליהם הגדולים בידיהם. נדברו יראי ה׳ איש אל רעהו על הפשטיל שחידש ר׳ שמעון מקאל־וואריה בביתו של הרב הצעיר; על ה„קרוץ מחומר״ של ר׳ חיים יצחק מקלימנטוב שנבלע באברים; על החסידים הוותי־קים שהרבו לבוא השתא. יש מטיילים מאחורי הגדר. הקדימו ימות החמה והאגמים הסמוכים לחצר הפכו ליבשה, ברגל יעברו בם. עוד ירחשו תולעי המים בבצות המתיבשות — תזרח עוד יום־יומים השמש, יאספון, מעבר לאגמים עולם אחר. דשא־עשב לרוב ואופק אין קץ. כבת־חורין מתפתלת לה הדרך בראנדנביצית בין האחו. מרחוק מכחיל הנהר וצ־פרדעיו דו־זמר מזמרים: הון־הון; הון־הון. תומכי הגדרות — הנחל לא גרפם. ואחרי ההצפות הרבות נשארו איתנים על משמרתם: מחזיקי גבול ושומרי יבול. שלום בעולם ושקט בכפר הנראה בקצה האופק המערבי. אך נוקב דבר מה בלב: הרבי, הרבי. טבול בירק חדר־האוכל הענקי. גם פתוחי הנייר („רייזאלאך״ לע״ז) על הזגוגיות, כנהוג: „חד בחד כי סביך״, מלכות „פוניה״ על סוסו בחלון מזה והקיר״ה ופרשיו המצוח־צחים — מזה. הכל כמימים ימימה; ובכל זאת: אין מנהיג. „השלחנות״ בחפזון יתנהגו. התחילו — גמרו. ללא „תורה״ וללא שירה.

בשורה יצאה בשבת שלאחרי החג: הוטב המצב. כדאי לסדר „מלוה מלכה״ בתור סעודת הודאה. יכנסו גדולי החסי־דים לשתף את הרבי בשמחתם ולקבל מידו „תיקון״. יצאו מאת פניו ורייני״ש של נייר בידיהם. חתכוהו לכ״ה חתיכות ועמדו והכריזו על מכירתן. רייני״ש אחד כסף לחלק העשרים וחמשה של רייני״ש נייר. זכו הזוכים, ערכו סעודה כדת. לא חסר המזג והזמר.

למחרת „נצחו אראלים את המצוקים״ ונשמת הצדיק עלתה לאור באור החיים הנצחיים. אגיד כמו שהגיד הרבי הזה, בדברו על סבו הגדול, הרבי ר׳ נפתלי מרופשיץ: „בן שנה וחצי הייתי כאשר ראו עיני צורה קדושה זו״. כבר שנה וחצי הייתי גם אני, בל״ג בעומר אותה שנה. כשנשאני אבא על זרועותיו והביאני לפני הרבי שיברכני. איני זוכר כלום מיום המר והנמהר הזה. יודע אני רק, כמו בשנים הבאות ביום ההוא נצטערו השמים ובכו המזלות, עד שחשבו: ה׳ למבול ישב... ירד הגשם וירד עד שחדל. מבול לא בא „וישב ה׳ מלך לעולם״...

[ח]

חזרו הבנים לחדר שנתרוקן מקדושתו. חלצו נעל לאבל „שבעה״. נשארו כמה מן החסידים הזקנים ימים אחדים עד שפנו איש לעירו.

לא אליכם טועמי טעם מר זה. פיק ברכים ושבר מתנים מעייפים בישיבה־לא־ישיבה זו. עומדים ומטיילים בחדר. בא כאב הרגלים ומזכיר לו לאדם את חדלונו... יושבים עוד הפעם. סוף־סוף יפה עמידה מישיבה.

הגיע יום הששי הארוך. בצהרי־יום נכנסו יחידי־הסגולה: ר׳ יוסף־מאיר, ר׳ אברהם־חיים סופר ור׳ הירש׳לי ר׳ ניסנ׳ס, עמדו וכעכעו, עד שלבש עוז ר׳ אברהם־חיים סופר, משמש בקודש, והתחיל לסנן דרך שפתיו:

— כה אמר אביכם, זכרונו לחיי העולם הבא, בשם הסבא מרופשיץ זצ״ל: מה שכתוב (ישעי׳ נא, ד): כי תורה מאתי תצא, הלא אנו מאמינים ש„זאת התורה לא תהא מוחלפת״? ובכלל מה יהיה כתוב בתורה חדשה זו? אלא כך יכתב בה: כשהלך הרבי ר׳ איציק׳ל מלאנצוט ללובלין — אירע לו בדרכו כך וכך: ויהי בנסוע הרבי ר׳ מנדלי מפריסטיק לרי־מנוב — נסים אלה ואלה נתרחשו לו... מובטחני שגם חייו ודרכיו של אבא ז״ל, „לכל האותות והמופתים אשר שלחו ה׳ לעשות בארץ״, הכל יירשם בספר התורה הזה לנצח נצחים.

שקט השתרר. רק מצוצן של המקטורות שבפי הבנים נשמע בחדר. רגעים אלה כולם בחינת „מוחין עילאין״: מה יהיה בדור יתום זה? מי יעמוד בפרץ? מי יוריד ישועות משמים לבני אדם?

ר׳ יוסף־מאיר, חסיד ותיק, מ„בני היכלא״ של הרבי ר׳ אליעזר׳ל מדזיקוב, בעל ה„מוספים״ בימים־נורים בבית מדרשו של הרבי — מיישר זקנו, היורד על־פי מדותיו כזקן אהרן, ומתחיל שיחת תנחומיו:

— כשנפטר הסבא, הרבי ר׳ אליעזר זצ״ל, ישבו ארבעת בניו „שבעה״ בדזיקוב. כולם כבר רבנים, גדולי־תורה ובעלי־„מדרגות״: הרבי ר׳ מאיר׳ל הבכור, בעל שאלות־ותשובות והידושי „אמרי נועם״ — כממלא מקום הסבא; אביכם — הרב ברוזבדוב: הרב ר׳ ישראל מבארנוב והרב ר׳ ראובן מדמביצה. זוכרני דבר זה כאילו קרה היום. יום החמישי, יום האחרון לאבל היה. גמרו להתפלל. ישבו על כסאות מסביב לשלחן ושתו „לחיים״. לחיי הנשמה בגנזי מרומים. אביכם ז״ל, שהצטער ביותר על פטירתו של אביו, פתח הראשון:

— ומה הלאה, אחים? למה נרמה את עצמנו, וכי אנו „רביים״? מי יסע אלינו לישועה, ובמה נושיע את ישראל? הלא אחרי אבא ז״ל אין צדיק בארץ...

מתאושש הרבי ר׳ מאיר׳ל ועונה:

— ועל מי נטוש את מעט הצאן? התרגלו אנשים מישראל לדפוק על דלתות בית אבא. לאן יפנו מעכשו אנשי שלומנו אלה בצר להם? מי ילמדם דרך ה׳?...

— על משכבי בלילות, הרבה הרהרתי בזה — עונה אביכם ז״ל — וכך היא דעתי: נשאר כולנו לשבת בדזיקוב, מקום־כבודו של אבא: והחסידים, כאשר התרגלו, ימשיכו לבוא להוושע במקום שנושעו כל הימים...

שתקו כולם. ומכיון ששתיקה כהודאה דומה, קבלו כל החסידים הסובבים אותם, את הצעתו של אביכם כאילו הוס־כמה מפי כולם.

בסעודת ליל שבת פותח הרבי ר׳ מאיר׳ל בפרשת השבוע:

— היפלא מה׳ דבר? וכי חסר לו לקב״ה מנהיג הדור? כל זמן שאבא ז״ל היה חי — היה הוא צדיק הדור, אבל „לא אלמן ישראל״. כל דור ודור מקים לו הקב״ה את צדיקו ומנהיגו, המוכשר להשפיע לדורו, לפי ערכו, ישועות ונחמות עד ביאת הגואל במהרה בימינו, אמן!...

ביום ראשון בבוקר מיד נתפרדה החבילה. שלשה הבנים נסעו כל אחד לעירו, לנהל את עדתו ואת חסידיו אשר יבואו אליו לשמוע בתורת אלהים ולהוושע מברכות פיו.

הרגיש ר׳ הירש׳לי ר׳ ניסנ׳ס שטרם תרם חלקו. אף הוא התחיל כמזכיר נשכחות:

— אין לך אהבה בעולם כאהבתו של הרבי ר׳ מאיר׳ל לאביכם ז״ל, מאוד התגעגע לראותו. רגיל היה הרבה פעמים לגלות את געגועיו לפני מקורביו: מי יתנני לראות את „הארוך־השחור״ שלי כשהוא מטייל בחדרו הלוך ושוב. עד שפעם החליט ובא עם קהל גדול של חסידיו, לשבות כאן בבית אביכם. ודאי מכירים אתם בחסידי דזיקוב. כמו ששרר השקט בשעת סעודות השבת אצל אביכם ז״ל — כך, להיפך, גבר הרעש והשאון בסעודות השבת בדזיקוב. יהמו החסידים, ירעשו, יפרשו פירושים ו„תורות״ תמסרנה בקול, והכל בריש גלי ובראש הומיות. וכך מתנהל „השלחן״ בשאון ורעש הממלא את חדר־האוכל.

בסעודת ליל שבת, אך ישבו האחים יחד בראש השלחן, מיד התחילו חסידי דזיקוב, הבאים עם רבם, מספרים זה עם זה. הרגיש דורכם בצערו של אביכם, שהשלוה והשקט היוו אצלו תנאים ראשונים להשראה עילאה — עמד ודפק על השלחן:

— שא!... התחשבו שבביתי הנכם? אני — נפח הנני ואחי הוא שען!...

[ט]

ביום ראשון נכנס ר׳ אלעזר מו״ץ. כשנכנס — רוח של עלי־זות ובדיחות הכניס אתו. בחיוך קל הסביר לבנים ש„ירושה של תורה״ נוהגת גם ברבנים... כמו כמה מצוות (רגיל בפיו: „ויראת מאלהיך״ נוהג אפילו ברבנים...) הנאמרות לישראל ורבנים אינם פטורים מהן... פתחו את ארון הכסף והביאו לפניהם כל כלי יקר־ערך. גם בגדיו של הרבי יקרים היו בעיני יורשיו. „כאלאט׳ל״ זה לבש אבא לאפות מצת־מצוה, וזה להסיבת הסדר בלילי פסח; זה לתפלות שבת וזה לסעודות שבת. נשארו גם בגדי־עליון לבנים של הימים הנו־ראים, „שעבודת היום בבגדי לבן״. מה שלא העלו על השפ־תים והיקר מכל יקר, הוא: ה„כאלאט׳ל״ של המגיד מקוז׳ניץ, שקיבלו הרבי ר׳ משה בירושה מאביו ורגיל היה ללבשו בראש השנה בשעת התקיעות.

סח לי פעם אבא ז״ל כשקירבני לפני העמוד, שנשאר תמיד על עמדו בחדרו המיוחד של הרבי: „מגבהו של העמוד אתה למד את מדתו של רבנו הקדוש זצ״ל: וכשנכנס אל התקיעות אין לתאר לפניך את הפחד והאימה שנפלו בבית־המדרש בשעה זו. בכל זאת משונה היה „כאלאט׳ל״ הזה על רבנו אשר „כגובה ארזים גבהו״. עד למתניו היה מגיע ונראה כלבוש חזיה עליונה מעל לבגדו העליון״.

עכשיו עלה זכרו של חפץ עתיק־יומין זה על הלבבות, וכל אחד הבנים התפלל בלבבו: הבה תמים והעלהו בחלקי!

הושיבו את ר׳ אלעזר מו״ץ בראש. על־פי עתיקותו וקדו־שתו יעריך כל דבר. שם זה מול זה והפיל גורלות: כתר התורה מול טס הקערה של פסח; כתר תורה שני מול קופסת האתרוג; כוס ה„קידוש״ מול קופסת בשמים קלועה עתיקה, ירושת הסבא מרופשיץ; כף אחת כסף, שרגיל היה הרבי

להשתמש בה ביותר — נגד שורה של כוסות קטנות, וחנוכית הזהב — מול ה„כאלאט׳ל״ של המגיד מקוז׳ניץ...

אחרי הגורל עלה ה„כאלאט׳ל״ בחלקו של הבכור, ממלא מקום אביו, והחנוכיה בחלקו של האח השני, הרב מפלאנטש. חסידי רוזוואדוב ראו בזה אות לטובה והחנוכיה המיוחסת, שבכל לילות החנוכה השתקף ברק זהבה בפניני דמעותיו של הרבי ז״ל — נדדה לפלאנטש.

[י]

פרצה מלחמת תרע״ד, ותרעד הארץ. אנדרלמוסיה באה לעו־לם. מפחד הכובש כלם נדדו הלכו לעיר הבירה. חזרו הפלי־טים אחרי שגורש האויב ומצאו עריהם חרבות, נתכנסו לערי המחוז, כי שמעו כי שם צוה ה׳ את הברכה ושפע של משא ומתן. רבים מאדמו״רי החסידים אף הם שינו את מקומם ובאו לגור בתוך אנשי שלומם בערי המחוז. בחשכת הימים האלה גברו געגועי לימים ראשונים, לשירם ולזמרם... נכספתי להווי חיים זה, למען דובב את הנפש בנגוניו של הרבי כבשנים קדמוניות.

עזבתי את ביתי, נטשתי את קני באחד מימי חנוכה ונסעתי להרב מפלאנטש, שעבר גם הוא לרישא. לא לפי גילו הזדקן האיש. צרות ישראל שברוהו ומצוקותיו צימקו את גוו. מתפ־ללים מעריב. חדרים רחבים ומרווחים — וצר המקום לנאס־פים בם. רבים הם הבאים לתנות צרותיהם ולקבל במקומן ישועה ופדות. אין קץ לתלאות. הרבי שומע הכל, סובל הכל ומזיל דמעה על כל צרה. משתתף ברחמים ומבטיח ישועה.

גמרו תפילת ערבית. על יד הדלת של החדר האמצעי מוכנה ועומדת חנוכית־הזהב. הרבי נר שעוה בידו, מברך עליה על הנסים. מדליק ויושב ומזמר „למנצח בנגינות״ ו„מעוז צור״ ב„ניגוני החצר״ המקובלים.

כוכבים נוצצים מבחוץ, ומבפנים נוצץ זהב ונר בהלו. והרבי לבו ובשרו ירננו:

השוף זרוע קדשך,
וקרב קץ הישועה.
עשה נא למען שמך,
להיות לנו תשועה...

במישור, גליון רע״ט—רפ, תש״ו (1945).

ראזוואדאוו מיין שטעטעלע

אַדעלאַ האַנפּלינג דע צוקער

כאָטש איך בין נאָך געווען אַ קינד, ווען מיין טאַטע האָט פאַרלאָזט זיינע „קעסט״ ביי באָבע־זיידע אין ראַזוואַדאָוו און איז מיט אונדז געפאָרן קיין קראָקע, וואו ער האָט גע־זאָלט ווערן דיין, האַלט איך ראַזוואַדאָוו פאַר מיין שטעטל, ווייל דאָרט בין איך געבוירן און אַהין בין איך פון קראָקע יעדעם יאָר געפאָרן פאַרברענגען די זומער־חדשים ביי באָ־בע־זיידע אויף פרישע לופט און אַלע זכרונות פון מיינע איבערלעבענישן אין ראַזוואַדאָוו, זיינען מיר איינגעבאַקן אין האַרצן מיט ליבע.

מיין זיידע, ר׳ שמחה פלוים, איז אַ שטיקל צייט געווען ראש־הקהל אין ראַזוואַדאָוו און דאָס גאַנצע אידישע לעבן מיט אַלע געשעענישן האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט אָדער קאָמענ־טירט געוואָרן ביים זיידן אין שטוב.

הגם עלעגאַנט געקליידעט, אָבער חסידישע קליידער, מיט באָרד און פאות, איז מיין זיידע פונדעסטוועגן געווען אַ „קרוב־למלכות״; ער איז געווען אַ „צעסאַרסקיע קרולעווסקי דאָסטאַווצאַ שוטרו דאַ דרוג קראַיאָוויך״ (קייזער קעניגלע־כער ליפעראַנט פון שוטער־שטיינער פאַרן בוי פון לאַנדעס־שאָסייען) און איז געווען דער אייגנטימער פון אַזעלכע

מיין שטעטעלע ראַזוואַדאָוו

שטיין־גרובנס אין סטאַנאַוו און אין כוזשעוויץ און אומגעגנט, ער האָט געהאַלטן הונדערטער אַרבעטער און אויפזעער און פאַרמאָגט אייגענע טראַנספּאָרט־מיטל פאַר שוטער, וועלכן ער האָט געליפערט אַפילו פאַרן עסטרייכישן וועגן־בוי און מיין פרומער זיידע איז געווען אַזוי אָנגעזען אין די אָפיציעלע קרייזן, אַז אַפילו דער דעמאָלט באַקאַנטער אַנטיסעמיטישער אינזשעניער סטראַנסקי, האָט זיך געמוזט באַציען צום זיידן מיט גרעסטן רעספּעקט און דער פירסט לובאָמירסקי איז געקומען אַלס גאַסט צו די פאַמיליאַרע שמחות אין מיין זיידנס הויז, פונקט ווי מיין זיידע איז אויפגענומען געוואָרן אַלס חשובער גאַסט אויף די פאַמיליאַרע שמחות אין פירסט לובאָמירסקיס פּאַלאַץ.

די דריי קדושים פון ראַזוואַדאָוו

איך געדענק, אַזוי ווי עס וואָלט געווען ערשט נעכטן, ווי איך בין אין די שבת־פאַרנאַכטן געזעסן אויף דער באָבעס שויס אין דער שטוב נעבן דער סאַלע, ווו דער זיידע מיט זיינע פינף זין און עטלעכע אָנגעזעענע באַלעבאַטים און אַ צענדליק אורחים, האָבן געפּראַוועט שלוש־סעודות.

איך בין געזעסן אויף דער באָבעס שויס און מיט שרעק געקוקט אויף די טונקעלע שאָטנס וואָס שפּרייטן זיך כסדר מער אויף די ווענט און איך האָב זיך צוגעהערט צו די זמירות־געזאַנגען, וואָס האָבן זיך אַזוי ציטעריק אַריינגעגנבעט צו אונדז פון דער סאַלע און ווען עס איז שוין געווען גוט פינצטער, האָב איך זיך פעסטער צוגעטוליעט צו מיין באָבען און בעת דער זיידע אין סאַלע האָט אָנגעהויבן זיך מפלפל זיין מיט די יידן אין לערנען, האָט די באָבע דערווייל אָנגעהויבן דערציילן מעשות פון אַמאָל און נישט איינמאָל איז אינמיטן דערציילן אַראָפּגעפאַלן אַ טרער פון אירע אויגן.

— דאָס תורה־לערנען בעת די שלוש־סעודות, ציט זיך שוין אַזוי אין אונדזער משפחה פון לאַנגע צייטן, ביז צו מיין זיידנס עלטער־זיידנס טאַטן, ר' פּנחס „הפלאה".

אַ סך פינצטערע צייטן האָבן יידן שוין איבערגעלעבט זייט דעמאָלט, אָבער ליכטיקייט פון דער הייליקער תורה און דערהויבנקייט פון טיפן גלויבן אין גאָט ברוך־הוא, האָט געהויזט אין יידישע שטיבער אין די שבתים און ימים־טובים.

און די באָבע האָט אָנגעהויבן דערציילן וועגן איר גרויסן יחוס ביז צום „חוזה פון לובלין" און ווי אַזוי איר פאָטער, מיין עלטער־זיידע האָט זיך געפרייט, וואָס ער האָט פאַר איר באַקומען שמחהלען, וואָס שטאַמט פון גרויסן בעל „הפלאה", וועמענס אייניקל האָט זיך מקריב געווען על קדוש־השם...

מיינע פינף מומעס, די ווייבער פון מיינע פינף פעטערס וואָס זיינען געזעסן אין דער סאַלע מיטן זיידן, האָבן באַלד אָנגעהויבן בעטן, אַז די באָבע זאָל דערציילן און איך האָב זיך נאָך שטאַרקער צוגעדריקט צו דער באָבעס ברוסט און מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם זיך צוגעהערט:

— דער „הפלאה" זכרונו לברכה, האָט שוין לאַנג גערוט אין גן־עדן, ווען די פריצים האָבן זיך געלאָזט אָנריידן פון די יעזואיטן ימח־שמם, אַז די יידן דאַרפן האָבן בלוט פון קריסטלעכע קינדער צו די מצות.

פונקט דעמאָלט, איז פאַרשוווּנדן געוואָרן אַ קריסטלעכע מאַמע צוזאַמען מיט איר קינד און די פריצים מיט זייערע לייב־אייגענע זיינען איבערגעפאַלן די יידישע היימען און מען האָט אַרויסגעריסן אַלע טאַטעס און מאַמעס פון זייערע היימען און זיי אַלעמען פאַרשפּאַרט אין תפיסה און אויף די יידישע קינדער, האָבן די יעזואיטן כלומרשט רחמנות געהאַט און זיי דערווייל געגעבן עסן, מיט דער האָפענונג, אַז זיי וועלן זיך לאָזן אָפּשמדן.

אָבער אונדזערע יידישע קינדער האָבן שוין געוווּסט די אַלע מעשות וועגן אונדזערע קדושים וואָס האָבן פון זיך געלאָזן רייסן פּאַסן און זיי זיינען נישט אָפּגעטראָטן פון יידישן גאָט, האָבן זיי נישט געוואָלט אָנעמען דאָס עסן פון די יעזואיטן ימח־שמם, האָבן זיי בעסער געוואָלט אויסגיין פאַר הונגער, אַבי נישט עסן קיין טרפות...

זיינען טאַקע אַ סך יידישע קינדער קראַנק געוואָרן און אַ סך זיינען אויסגעגאַנגען פון הונגער. האָט זיך דאָס געוויין פון יידישע קינדער געטראָגן צו די הימלען און דורכגעשלאָגן די שערי־רחמים און דעמאָלט איז קראַנק געוואָרן דעם פירסט לובאָמירסקיס איינציקע קינד און דער גראַף האָט געזען אין חלום אַן אַלטן יידן און דער ייד האָט אים געזאָגט, אַז אויב ער וועט נישט רחמנות האָבן אויף די הונגעריקע יידישע קינדער און זיי צוריקגעבן זייערע אומשולדיקע טאַטעס, וועט גאָט נישט האָבן קיין רחמנות אויף זיין איינציק קינד...

צומאָרגנס נאָך דעם חלום, האָט זיך דער פירסט אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט דעם משפט קעגן די אַרעסטירטע יידן און כאָטש ער האָט זיך שנעל דערוווּסט, אַז די גויע מיט איר ממזר איז צוזאַמען מיט אַ יעזואיטישן גלח אַוועקגעפאָרן קיין קראָקע און דער גלח האַלט זיי דאָרט פאַרשפּאַרט אין אַ קלויסטער און דער גראַף לובאָמירסקי האָט באַלד געוואָלט באַפרייען אַלע יידן, האָבן דאָס אָבער די יעזואיטן מיט די אַנדערע פריצים בשום אופן נישט דערלאָזן, זיי האָבן נישט דערלאָזן אַז עס זאָל אויפגעדעקט ווערן דער אמת, ווייל די פריצים וואָלטן דערפון געהאַט צו ליידן, האָבן זיי

זיך געאייניקט, אַז מען קאָן באַפרייען אַלע יידן מיט זייערע ווייבער, אויב די שטאָט וועט אַרויסגעבן די שענסטע דריי באַלעבאַטים, מען זאָל איבער זיי אויספירן דעם פסק־דין פאַרן פאַרגאָסענעם בלוט פון מוטער און קינד...

האָט עס טאַקע נישט לאַנג געדויערט, דער צער פון די הונגעריקע אידישע קינדער איז געווען זייער גרויס, האָבן זיך דער רב און דער ראש־הקהל באַלד צומאַרגנס אַליין געמאָלדן און צו זיי איז באַלד צוגעשטאַנען אַלס דריטער — ר׳ שמחה דער גביר, מיין שמחהלעס גרויסער זיידע, דעם „הפלאה״ס אייניקל און די פריצים האָבן אַרויסגעטראָגן אַן אורטייל, אַז מען זאָל די דריי „שולדיקע״ איינשפאַרן אין דריי פעסער און זיי גוט פאַשרפונטעווען און מען זאָל די פעסער קאַטשען זיבן מאָל אַרומנאַוּנאַרום דער שטאָט און דערביי זאָלן אַלע יידן, גרויס און קליין שטיין אין דרויסן און זען ווי אַזוי מען פירט אויס דעם אורטייל קעגן די „קריסטן־מערדער״...

דער פירסט לובאָמירסקי האָט דעמאָלט גאָרנישט מער געקאָנט אויפטאָן און די שונאי־ישראל האָבן דעם פינצטערן אורטייל אויסגעפירט.

אינמיטן מאַרק האָט מען די דריי קדושים אַריינגעשטופּט אין פעסער, די תלינים האָבן צוערשט אויסגעבויערט לעכלעך אין די פעסער, כדי די קדושים זאָלן אויסהאַלטן לענגער און דערנאָך האָבן זיי די פעסער פעסט פאַרמאַכט און גוט אַרומגערייפט און אַ כאַפּטע פויערים, לייב־אייגענע, האָבן באַקומען דעם באַפעל צו קאַלערן די פעסער אַרום דער שטאָט. גרויס איז געווען די יללה פון דער גאַנצער שטאָט ווו נאָר די פעסער האָבן זיך פאַרביי געקאַלערט און מען האָט אַזוי לאַנג געהערט פון די פעסער אַרויסשרייען: — שמע ישראל ד׳ אלוקינו ד׳ א־ח־ד!... ביז די קדושים האָבן מיטן לאַנגאויסגעצויגענעם „אחד״ אויסגעהויכט זייערע הייליקע נשמות...

פּורים־שפּילן ביים זיידן אין הויז

דאָס איז געווען אין דער צייט, ווען אַ סך פּוילישע און רוסישע יידן זיינען אַנטלאָפן פון זייערע היימען צוליב דער רוסיש־יאַפּאַנישער מלחמה. דעמאָלט איז קראָקע געווען פול מיט אַזעלכע היימלאָזע יידן און עס האָבן זיך פאַרשפּרייט פאַרשידענע קראַנקהייטן. איך האָב דאַן פאַרבראַכט עטלעכע חדשים אין מיין זיידנס הויז אין ראַזוואַדאָוו און איך האָב מיטגעמאַכט אַ פּורים אין מיין זיידנס הויז.

אויך אין קראָקע האָב איך פּורים געזען „פאַרשטעלטע״ וואָס זיינען געגאַנגען פון איין יידישער שטוב צו דער אַנדערער, אָבער אין קראָקע זיינען זיי געגאַנגען צו צוויי און העכסטנס צו דריי און זיי האָבן בלויז געזונגען לידער; אַנדערש איז עס געווען אין ראָזאַדאָוו:

אַ גאַנצע כאַפּטע איז פּלוצלינג אַריינגעפאַלן מיטאַמאָל. מענער און ווייבער, אָבער באַלד האָט מען געזען, אַז די ווייבער זיינען אויך מענער, נאָר אָנגעטאָן אין ווייבערשע קליידער...

אַזוי ווי זיי זיינען נאָר אַריינגעקומען, האָבן זיי פאַרנומען אַ גרויסן פלאַץ אַנטקעגן איין זייט טיש און איינער פון זיי האָט אָנגעהויבן שפּילן אויף אַ פידל און אַן אַלטער ייד מיט אַ לאַנגער גרויער באָרד; האָט אָנגעהויבן זינגען מיט אַ קינדיש שטימעלע: — „לא אמות כי אחיה, ואספר מעשה יה״... און באַלד האָט ער דאָסזעלבע איבערגעזונגען אויף יידיש און דערנאָך אויך אויף פּויליש:

איך וויל נישט שטאַרבן, נאָר לעבן, איך זאָל קענען
גאָט לויבן...
נעכצע אומזשיטש, טילקאָ זשיטש, פּאַנאַ באָגאַ
פּאַכוואַליטש!...

איך בין געשטאַנען און מיט פאַרכאַפּטן אָטעם געקוקט ווי דער שפּילער כשופט אַרויס מיט זיינע ציטערדיקע פינגער אַזעלכע האַרציקע טענער פון זיין פידעלע און איך האָב געקוקט אויף דעם קינד מיט דער גרויער באָרד וואָס האָט אַזוי שיין געזונגען און פּלוצלינג האָט זיך דערהערט אַ רוף:

מאַכט אַ וואָרע, מאַכט אַ וואָרע,
אָט קומט יוסף הצדיק און דער קעניג פּרעה
און אָט קומט דער פעטער מרדכי מיט דער מלכה אסתר,
גרין ווי אַ גראָז, די שענסטע פון אַלע שוועסטער...
און אָט פירט אברהם יצחקלען צו דער עקידה,
און אָט וואַקלט זיך נח, אונדזער שכורער זיידע...

— און עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס פּורים שפּיל וואָס האָט געדויערט ביז שפּעט אין דער נאַכט און כסדר האָט דער „אויסרופער״ וואָס איז געשטאַנען מיט אַ גאָלדענעם שטעקן, אַרויסגערוקט נייע פּערסאָנאַזשן פון דער יידישער געשיכטע, ביז עס איז געקומען צו המנען און ער האָט געכאַפּט די אמתע מפּלה...

אַ שטעטל ווי אַ קאַרוזעלע

ביי זיידע־באָבע אין הויז, האָב איך אַ גאַנצע וואָך געזען אַ לעבעדיקע באַוועגונג פון סוחרים, גוים און יידן און משולחים, ארץ ישראל־יידן און „אורחי־פורחי״ וואָס אַלע זיינען כמעט געווען אַזעלכע מענטשן און אין דער זעלבער קליידונג ווי אין קראָקע און אין די שבת־טעג האָב איך פון מיין באָבען געהערט אַזויפיל מעשׂות. אָבער די מעשות זיינען געווען פון אַמאָל און אַזעלכע טרויעריקע מעשות.

דערפאַר האָב איך אָבער אין די שבתים־נאָכמיטיק געהאַט גרויס הנאה, ווען חברטעס האָבן מיר געוויזן מיין געבורט־שטעטעלע פון אַלע זייטן און געפירט מיך אַפילו שפּאַצירן ביז צו די וועלדלעך הינטערן שטעטל, ווו מען האָט שוין נישט געטאָרט גיין, ווייל עס איז געווען אויסערן „תחום־שבת"...

ווען איך בין אָנגעקומען קיין ראַזוואַדאָוו, האָבן זיך די קינדער פון מיין געבורט־שטעטל וואָס זיינען געווען אין מיינע יאָרן און אַפילו אַ סך עלטערע פון מיר — געהאַלטן פאַר אַ כבוד זיך מיט מיר צו חברן און זיי האָבן מיך מיט גרויס נייגעריקייט אויסגעפרעגט וועגן קראָקע, און איך האָב זיי געבעטן, זיי זאָלן מיר ווייזן און דערציילן אַלעס וועגן ראַזוואַדאָוו.

און זיי האָבן מיר געוויזן און דערציילט.

זיי האָבן מיך געפירט אַרום דער שטאָט און געוויזן מיר, אַז ראַזוואַדאָוו איז פּונקט אַזוי קיילעכיק ווי אַ קאַרוזעלע און אין מיין פאַנטאַזיע האָב איך שוין געזען גאַנץ ראַזוואַדאָוו ווי אַ דרייענדיקע קאַרוזעלע, נאָר אַנשטאָט פערדלעך אויף דער קאַרוזעלע, זע איך פּעסער וואָס קאַטשען זיך אַרומאונאַרום דער שטאָט און פון די פּעסער הערט זיך אַ־רויסשרייען דער „שמע ישראל" פון די קדושים...

מיינע חברטעס האָבן מיר אויך סודות־פול אָנגעוויזן אויף אַ ווייס געקאַלכטער שטוב און געזאָגט אויפן אויער, אַז דאָ האַלטן זיך אויף די אַפּיקורסים פון שטעטל...

די נייגעריקייט האָט מיך באַוויגן איך זאָל דווקא עטלעכע מאָל פאַרבייגיין פאַר דעם געווייסטן הויז און איך האָב גע־הערט ווי מען זינגט דאָרט אַנשטאָט זמירות — אידישע לי־דער און שפּעטער האָב איך שוין געוווּסט, אַז די גרויס־שטאָטישע קליפּה האָט זיך שוין אַריינגעכאַפּט אויך קיין ראַזוואַדאָוו, עס זיינען שוין פאַראַן ציוניסטן און ציציליסטן און איין גאָט ווייס וואָס דערפון וועט ווערן...

בעת די שפּאַצירן מיט מיינע חברטעס, האָב איך זיך אויך באַגעגנט מיט זרח דעם שטאָט־משוגענעם.

ווען ער האָט זיך באַוויזן, זיינען זיך אַלע מיינע חברטעס צעלאָפן און איינע האָט מיך מיטגעשלעפּט און דערנאָך גע־זאָגט, אַז איך וואָלט געמעגט גומל־בענטשן, ווייל זרח זוכט אַזעלכע קינדער וואָס קענען אים נאָך נישט, ער וואָלט מיך געווען געכאַפּט און זיכער וואָלט ער מיר אויסגעריסן אַ פּוס, ווייל דאָס איז זיין משוגעת; ער כאַפּט אַ קינד און וויל אַרויסרייסן אַ פיסל זאָגנדיק דערביי: — איצט איז שוין גוט! איצט וועל איך שוין האָבן אַ פיסל צו פאַרוקן אין טשאָלנט אַריין...

באַרואיקט נאָך דער איבערגעלעבטער שרעק, ווען זרח דער משוגענער האָט זיך געיאָגט נאָך מיר, האָב איך אָנגעהויבן אויספרעגן מיינע חברטעס ווער ער איז און ווי אַזוי ער איז משוגע געוואָרן און די חברטעס האָבן מיך אויפן צווייטן שבת געפירט אַפן סאַמע רינג־פּלאַץ און געוויזן מיר אַ גרויס הויז צום פראָנט פון שטעטל.

דאָס איז געווען אַ גרויסע שטאָקיקע שיינע געביידע, וואָס די פענצטער אינדערהויך זיינען געווען פאַרהאָנגען מיט שיינע פאַרהאַנגען און אונטן איז געווען אַ גרויס אַפּטייק־געשעפט.

די חברטעס האָבן מיר דערציילט, אַז דער געשמדטער אַפּטייקער און די עטלעכע גויאישע שכנים, וווינען אין דעם פאַרשאָלטענעם הויז קוים עטלעכע יאָר און פריער איז דאָס געשטאַנען פּוסט און קינדער האָבן מורא געהאַט דאָ פאַר־בייצוגיין אַפילו באַטאָג.

די חברטעס האָבן מיר דערציילט, אַז דאָס הויז רופט מען נאָך עד־היום — מאַשקע הירשפעלדס פאַרשאָלטענע הויז.

ווער איז געווען מאַשקע הירשפעלד?

מיט אַ סך יאָרן צוריק, איז מאַשקע הירשפעלד געווען דער רייכסטער ייד אין ראַזוואַדאָוו און צוליב זיינע באַ־קאַנטשאַפטן מיט פּריצים, האָט ער מיט כוח פאַרנומען דאָס אַמט אַלס ראש־הקהל און ער האָט געשאַלטעט און געוואַל־טעט ווי ער האָט געוואָלט.

מאַשקע האָט אַפילו געטיילט אַ סך צדקה, נאָר ער איז געווען אַ גרויסער עקשן און נאָך אַ גרעסערער תקיף, איז אים איינגעפאַלן, אַז די שול איז צו אַלט און מען דאַרף בויען אַ מאָדערנע שול, ווי ער האָט געזען אין פּשעמישל.

האָבן די יידן געטענהט, אַז די שול איז אַ הייליקע, זי איז שוין אַזוי אַלט און אויב ער וויל, זאָל ער בויען אַ נייע, נאָר די אַלטע זאָל ער נישט צעוואַרפן; האָט אָבער מאַשקע נישט געוואָלט הערן קיינעמס עצות, האָט ער געלאָזן צע־וואַרפן די אַלטע שטיינערנע שול, די גרויסע שטיינער פון דער אַלטער שול האָט ער גענומען פאַר זיך, צום בויען אַ ניי הויז אויפן רינג־פּלאַץ און די שול האָט ער אויף שנעל אויסגעבויט פון ציגל.

דערציילן די קינדער פון ראַזוואַדאָוו, אַז אַרבעטער האָבן אַ לאַנגע צייט נישט געקענט רירן די שול־שטיינער פון אָרט, אָבער מאַשקע הירשפעלד איז געווען אַן איינגעשפּאַרטער און ער האָט געבראַכט אַזעלכע מאַשינען וואָס האָבן די שטיינער אויפגעהויבן פון די פּלעצער און מען האָט זיי אַ־ריבערגעפירט צום דעם פּלאַץ אויפן רינג, ווו ער האָט גע־וואָלט בויען פאַר זיך דאָס נייע הויז.

ניִשט אַזוי שנעל און ניִשט אַזוי לייכט האָבן זיך די שטיינער געלאָזט איינבויען אין די ווענט פון מאַשקעס הויז; עס האָט געדויערט עטלעכע יאָר און מענטשן וואָס זיינען אין די אָוונטן פאַרבייגעגאַנגען אויפן רינג, האָבן געהערט ווי די שול־שטיינער קרעכצן אַרויס פון די ווענט און מען האָט שוין געוווּסט, אַז קיין גוטס וועט דערפון ניִשט אַרויסקומען; אָבער מאַשקע האָט פון גאָרניִשט געוואָלט וויסן, ער האָט געבויט און געבויט, ביז דאָס הויז איז געווען פאַרטיק און ער האָט זיך דערין אַריינגעקליבן מיט זיין גאַנצן בני־בית, זיין ווייב, דריי טעכטער מיט די דריי איידעמס אויף קעסט און צוויי יונגע זין.

שוין די ערשטע נאַכט, האָט גיטל, מאַשקעס ווייב, אויפגעוועקט די קינדער און זיי מיט שרעק אין די אויגן געוויזן אויף די ווענט און געפרעגט צי זיי הערן ניִשט וויינען...

די קינדער האָבן צוגעלייגט די אויערן צו דער וואַנט, זיי האָבן גאָרניִשט געהערט. גיטל האָט אָבער פאַרזיכערט, אַז זי הערט ווי עפּעס וויינט אין די ווענט, אַזוי ווי אַ קינד וואָלט דאָרט געווען איינגעמויערט און עס וויינט...

מאַשקע האָט זיך אויסגעלאַכט דערפון, אָבער אין שטעטל האָט מען שוין זייער פיל גערעדט וועגן דעם געוויין וואָס רייסט זיך אַרויס פון די שול־שטיינער וואָס זיינען איינגעמויערט אין מאַשקעס רייכן הויז און מען האָט געזען ווי גיטל מאַשקעס גייט ממש איין פון טאָג צו טאָג, ביז אין אַ שיינעם פרימאָרגן, האָט מען געהערט אַז גיטל איז ניִשט זיין זאָל עס, משוגע געוואָרן...

מאַשקע איז אָבער אַלץ געווען איינגעשפּאַרט, ער האָט גיטלען אַוועקגעשיקט צו דאָקטוירים קיין קראָקע און ער איז געבליבן זיצן אין דעם גרויסן שיינעם הויז, גלייך ווי גאָרניִשט וואָלט געשען.

זיינען קוים פאַרביי עטלעכע וואָכן, און מאַלי, דאָס יונגסטע טעכטערל וואָס האָט ערשט מיט אַ יאָר צוריק חתונה געהאַט, האָט פּלוצלינג אָנגעהויבן „ריידן פון וועג", זאָגנדיק, אַז זי האָט געזען אַ גרויסן שוואַרצן הונט אויפן פענצטער פון איר סאַלע... און ער באַווייזט זיך פאַר איר יעדע נאַכט.

אַ קורצע צייט שפּעטער, איז אויך דבורהלע, די מיטעלע טאָכטער אַראָפּ פון זינען און עס האָט ניִשט געדויערט קיין גאַנץ יאָר, זיינען אַלע קינדער אַ חוץ איין איידעם וואָס איז באַצייטנס אַנטלאָפן — אַראָפּ פון זינען.

די גרעסטע צרה איז געווען מיט דעם יונגסטן זונדל, זרח מאַשקעס.

ער איז קוים אַלט געווען זעקס יאָר און מען האָט ניִשט אַזוי שנעל געקענט דערקענען אַז ער איז גערירט, אָבער איינמאָל איז ער געקומען אין חדר מיט אַ מעסער און ער האָט געוואָלט ביים מלמדס קינד אין וויגל, אָפּשניידן אַ פּיסל, כדי עס צו פאַרוקן אין טשאָלנט אַריין...

מיט נסים האָט מען דעמאָלט דאָס קינד אָפּגעראַטעוועט פון זרחלס הענט און אַזוי איז זרחל געבליבן ביז צום היינטיקן טאָג, ער איז שוין אפשר אַכציק יאָר אַלט, און ער לויפט נאָך אַלץ נאָך קינדער און וויל זיי אַרויסדרייען אַ פיסל צום פאַרוקן אין טשאָלנט אַריין...

ווען איך בין, נאָך די מעשות וואָס די חברטעס האָבן מיר דערציילט, אַהיימגעקומען, האָב איך ערשט די באָבען געבעטן זי זאָל מיר דערציילן וועגן מאַשקעס פאַרשאָלטענע הויז און איך האָב געזען, אַז די חברטעס האָבן מיר דערציילט דעם אמת.

ווען אַלע אין הויז זיינען שוין געווען משוגע, האָט מאַשקע נאָך אַלץ ניִשט געוואָלט נאָכגעבן, ער זאָל זיך אַרויסציען פון דאָרט, ערשט ווען אַלע מענטשן האָבן אָנגעהויבן ווייכן פון דעם הויז, ווען קיינער האָט ניִשט געוואָלט אַריינטראָגן אין דעם הויז קיין שפּייז, האָט שוין מאַשקע געמוזט נאָכגעבן און ער האָט זיך אַרויסגעקליבן פון דאָרט, אָבער ניִשט דעם ווייב און ניִשט די קינדער איז שוין בעסער געוואָרן דערפון.

מאַשקע האָט נאָך ניִשט געוואָלט נאָכגעבן. ער האָט די שטיבן פאַרדונגען פאַר אַ גאָר ביליקן פּרייז צו יונגע פאַרפעלקער וואָס זיינען געקומען פון אַנדערע שטעטלעך, טראַכטנדיק, אַז ער וועט באַווייזן, אַז מיט די שטיינער איז גאָרניִשט דערמער, נאָר זיין ווייב איז שולדיק געווען אין דעם גאַנצן אומגליק.

אָבער נאָך אַ קורצער צייט, האָבן אויך די נייע שכנים אָנגעהויבן אַרויסווייזן סימנים פון משוגעת און גאַנץ ראַזוואַדאָוו האָט זיי אָנגעהויבן וואָרענען און זיי זיינען אַרויס פון דעם הויז איבערלאָזנדיק דאָרט זייערע מעבל מיטן גאַנצן ביסל באַלעבאַטישקייט, אַבי ראַטעווען דאָס חיות.

און אַזוי איז דאָס הויז געבליבן שטיין אַ סך יאָרן ווי אַ פאַרשאָלטענע חורבה, און ערשט נאָך צוואַנציק יאָר, האָט מאַשקע געוואָלט איבערבויען, און אַרויסנעמען פון דאָרט די שול־שטיינער, נאָר ווען מעט האָט אָנגעהויבן צעוואַרפן דעם קוימען, האָט מען פּלוצלינג דערזען אין קוימען אַ שוואַרצן הונט.

די אַרבעטער האָבן זיך איבערגעצלמט און ניִשט געוואָלט ווייטער אַרבעטן; זיי האָב בלויז אויף שנעל צוריק פאַרמויערט דעם קוימען לאָזנדיק דאָרט דעם הונט און דאָס הויז איז געבליבן שטיין ווי געווען.

ערשט נאָך אַ סך יאָרן, ווען די גאַנצע משפּחה פון מאַשקע

הירשפעלד דעם תקיפשן ראָש־הקהל איז שוין געווען אויס־געשטאָרבן, נאָר בלויז זרחל איז נאָך אָרום־געלאָפן משוגע־נערווייז, האָט דער מאַגיסטראַט פאַרקויפט דאָס הויז אויף אַ ליציטאַציע פאַר די שטייערן און דער אַפּטייקער האָט עס אָפּגעקויפט און ער מיט נאָך עטלעכע גויאישע שכנים האָבן זיך אַריינגעקליבן דערין.

דערווייל איז נאָך דעם אַפּטייקער אָדער די אַנדערע שכ־נים גאָרנישט געשען, אָבער זיכער וועט עס זיי אויך נישט אַנגיין גלאַטיק, ווייל יידן היטן זיך נאָך עד־היום פאַרביי־צוגיין נאָנט פון דער פאַרשאָלטענער געביידע, פון וועלכע מען הערט נאָך היינט דאָס קרעכצן פון די אַלטע שול־שטיי־נער, וועלכע מאַשקע האָט אַריינגעבויט אין די ווענט...

לויט „פנקס גאליציע". אַרויסגעגעבן צום 20־טן אניווערסאַר זייט דער גרינדונג פון גאַליציאַנער פאַרבאַנד. רעדאַקטאַר: נחמיה צוקער. בוענאָס איירעס 1945.
דעם נאָמען מאַשקע הירשפעלד דאַרף מען פאַרריכטן אויף "הערשפעלד".

עיירתי רוזוואדוב — זכרונות נעורים

מנחם איזק

נולדתי ברוזוואדוב בשנת 1904 ובילית בה את תקופת יל־דותי עד שנת 1919, בהפסקה קצרה של כשנה אחת בהתחלת מלחמת העולם הראשונה, שבה התגוררה משפחתי כפליטי מלחמה בבוהמיה. על אף הזמן הרב שחלף מאז, עומדת העיר — ערש ילדותי — כמו חיה לנגד עיני רוחי, כאילו רק אתמול עזבתיה. רוזוואדוב לא הייתה כרך ואף לא עיר ממש. לא היו בה מפעלי תעשייה (פרט למנסרה — „טארטאק" בלע"ז) לא בתי מדות, לא היכלי תרבות ואתרים היסטוריים, גם לא פארקים וגנים, פרט לחורשה של עצי מחט בקצווי ה־עיר ששמשה לתושבי העיר כמקום טיול ובילוי בעיקרל בני הנוער. היא הייתה עיירה שקטה ורדומה שתושביה נאבקו קשה על פת לחם. רוב בנייניה היו בתי עץ פשוטים עם גגות נסרים. רק בכיכר השוק ובעוד 2—3 רחובות סמוכים עמדו בתי אבן ופה ושם גם בית קומותיים.

אבל על עיירה קטנה ורדומה זאת ועל יושביה היה שפוך חן יהודי מיוחד. מרכז העצבים של העיירה היה כיכר־השוק המרובעת ורחבת הידיים שבאמצעה עמד בית המועצה (ראט־הויז). הכיכר הייתה מוקפת מכל עבריה בארבע שורות של בתים וחנויות ובו התרכזו כל חיי המסחר והכלכלה. מקור הפרנסה העיקרי היה יום ג' בכל שבוע, הוא יום השוק או היריד. אז התעוררה העיר מתרדמתה והכיכר המתה מאנשים. האיכרים מכפרי הסביבה: חוז'וויק, בראנדוויצה, פלאב, פשי־סב, טורביה, יאסטקאוויץ, פישניצה ועוד הביאו ליריד מפרי אדמתם ומתוצרת משקיהם והצטיידו בחנויות ובדוכנים היהו־דיים בכל צרכיהם ובבתי המרזח היהודיים בלגימה כהלכה. ההמולה הייתה רבה מן הבוקר עד הערב ואחזו 10 יהודים בידי איכר אחד על מנת לשדלו לבוא אתם לידי גמר עסק. יהודיות מקיפות את האיכרות על להקות התרנגולות, האוו־זים והברווזים, ממששות בהן עד שבוחרות בבעל כנף הראוי לסעודת השבת. אחת חוטפת מן השנייה, קולות הנשים וה־„גויות" מתערבות בזעקות וצריחות בעלי החי והשמחה רבה. ילדי החדר מטפסים על העגלות ומנסים לחטוף תפוח, אגס או כמה שזיפים. האיכרים מצליפים בשוטיהם באויר והילדים נמלטים בבהלה. בחנויות רב הדוחק וגם בעלי הדו־

משה שמואל שלנגר, שמחה וינמאן, חיים משה ווייסל

כנים הארעיים מושכים לקוחות מהגויים ונהנים מפדיון. היריד היה המוסד הכלכלי החשוב ביותר בשביל יהודי העיר והשפיע לרבים פרנסה לכל ימות השבוע. מעניין שבכל ההמולה הזאת לא הייתה שום הפרת סדרים רצינית וז'נדארם אחד ויחיד שהיה מופקד על שמירת הסדר היה ע"פ רוב מחוסר עבודה, פרט למקרה נדיר של איכר שיכור שהיה זקוק ל"הרגעה".

העיר הייתה מיושבת יהודים כמעט ב־100% והנוצרים המעטים, שעיקר עיסוקם היה מכירת „דבר־אחר" לאיכרים ביום היריד, רשומם לא היה ניכר בכלל. נוצרים היו גם פקידי הדואר ובית המשפט, השוטר היחידי שהיה משגיח שלא ישפכו מי־שופכין לרחוב, ו־3 גויי־שבת, יאשעק, פאב־על ואיסקרא שהיו חיוניים ליהודי העיר, כי הם מילאו עוד תפקידים נוספים כגון: הסקת בית המרחץ, נקוי המרחצאות וכו'.

הייתה זאת עיר יהודית במלוא מובן המלה עם חיים יהו־דיים מלאים ותוססים. רוב תושבי העיר היו תלמידי־חכמים וקובעים עתים לתורה. מרכז לימוד התורה היה בית המדרש הגדול, בנין עץ שעמד על יד בית הכנסת הגדול. בבית המדרש לא פסק לימוד התורה אפילו לשעה אחת וקול התורה ונגון הגמרא המלבב בקע ממנו יומם ולילה. קשישים, אבר־כים ובחורים היו מתנצחים שם בהתלהבות בסוגיות הש"ס. מדי פעם בפעם היו מרעננים את גרונם בכוס מי־תפוחים (יבציק) מידי ר' עקיבא יבציק שעמד עם כדו הגדול בקצה

יוצאים מבית המדרש

שולחן אחד, וחוזרים להוויות אביי ורבא. אף בין בעלי המלא־כה נמצאו יודעי ספר ולומדי דף גמרא. אלה שידיעותיהם לא הספיקו ללמוד גפ"ת הסתפקו בפרק משניות ועין־יעקב. גם כמקום תפילה שמש בית המדרש לחלק גדול מתושבי המקום. בימי חול נמשכה תפילת שחרית (מניין אחרי מניין) עד שעת הצהריים. נועם ומתיקות מיוחדת במינה הייתה בתפילות שבת וחג בבית המדרש. שמעתי בימי חיי הרבה חזנים — בהם מפורסמים — אבל תפילה מלבבת כזו של ר' אבל'ה רייך, שכה יצאה מן הלב ונכנסה ללב לא שמעתי מאז עוד. נעימותיו עדיין מהדהדות באזני כשאני נזכר בהן.

ראוי גם לזכור את קריאתו בתורה של ר' סנאל'ה־„פטום" (הוא נקרא בכינוי זה בגלל התלהבותו באמירת פרשת „פטום הקטרת" שבה חזר פעמים מספר בכוונה גדולה על כל מילה, כאילו הוא משתתף בפועל בהקרבת הקטורת בבית המק־ד"ש — בבחינת ונשלמה פרים שפתנו). הייתי אוהב לעמוד על הספסל הסמוך לשולחן הקריאה על יד אבי זקני ר' איצ'ה שוחט ע"ה ולהקשיב לקריאתו הנפלאה, הנקיה, המוטעמת ומלאת כוונה של ר' סנאל'ה.

לפעמים היה עובר לפני התיבה בבית המדרש בעל־התפי־לה של הרבי ר' מנדל שוחט. בקול הבאריטון העמוק, בנעי־מותיו ה„סקרבוביות" ובדביקותו הרעיד את לבות המתפללים.

נוסף על כך שימש בית המדרש גם מעין מועדון חברותי. בין מנחה למעריב, בין מניין למניין ובין לימוד ללמוד היו מתנהלות שיחות רעים במילי דעלמא ווכוחים בפוליטיקה הגבוהה. בזמן המלחמה היו ויכוחים אלה לפעמים סוערים מאד. הרוב היה בעד נצחון אוסטריה וגרמניה — כיאות לנתיניו הנאמנים של הקיסר פראנץ יוסף שהיה נחשב אוהב ישראל, ואילו מיעוט ובראשו ר' חיים איימר צידד בנצחון של בנות הברית אנגליה וצרפת.

בית המדרש, מרכז זה של תרבות יהודית, נשרף כליל יחד עם בית הכנסת הגדול בזמן הכיבוש הרוסי בראשית מלחמת העולם הראשונה, בה נשרפו כמעט מחצית בתי העיר ובתו־כם גם ביתנו. מאז ועד עזבנו את רוזוואדוב התגוררנו ב„שכנות" בביתם של פישל ושפרינצה שטינבוק במרכז כיכר השוק.

את מקומו של בית המדרש אחרי שרפתו לקח בית מדרשו הפרטי של ר' זיסל'ה (הירשפלד) אשר בקצה כיכר השוק. זה היה אמנם מקום קטן יותר אבל האווירה של בית המדרש הישן הורגשה גם כאן, כי רוב המתפללים ולומדי התורה קבעו כאן את מקומם.

זכור לטובה גם בית התפילה הפרטי של ר' שלמה יושה'ס (רוטנברג). ר' שלמה נחשב כגביר העיירה. ביתו הגדול

והנאה עמד בטבור כיכר השוק. הוא ניהל בית עשירים גדול ויחד עם זה היה גם למדן ומוקיר תלמידי חכמים. לבנותיו לקח חתנים עלויים מופלגים מגדולי היחש כגון ר׳ יוסל׳ה תאומים ור׳ אלתר שטיגליץ. זה האחרון אף פרסם בדפוס ספר של חידושי הלכות. ר׳ שלמה היה משכמו ומעלה, בעל הדרת פנים וחזות אומרת כבוד. כיוון שהיה ממתנגדיו של הרבי ברוזוואדוב הקצה בביתו מקום לתורה ולתפילה. הוא בעצמו היה עובר שם לפני התיבה לסרוגין עם ר׳ יעקב געלוואקס. בכל שבת אחה״צ הוא ניהל שולחן למקורביו כמו רבי של חסידים. עונג שבת אמיתי שרר במסיבות אלה, שאליהן נלוותי לפעמים עם סבי ז״ל. כיבוד עשיר מתובל בדברי תורה וזמירות ערבות לאוזן הנעימו את הזמן עד לתפילת מנחה והשאירו עלי, הילד, רושם בל ימחה.

על בית הכנסת הגדול אין לי לומר הרבה, כי לא הייתי ממבקריו הקבועים. זה היה בניין אבנים גדול שכל קירותיו ותקרתו היו מצוירים בכל מיני צורות בשלל צבעים. אני הייתי מתפעל מהציור של הלויתן המחזיק את זנבו בפיו, שהיה מצויר באמצע התקרה מעל הבימה. דומני ששם התפללו בנוסח אשכנז בניגוד לשאר בתי התפילה שבעיר שבהם התפללו בנוסח ספרד. כל החופות בעיר נערכו ברחבה שלפני בית הכנסת ברוב המזן חוגג. בכל חג שמחת־תורה בזמן ההקפות הייתה פורצת שם מחלוקת בעת שצעירים ציונים פצחו בשירת „התקוה", דבר שהיה למורת רוחם של הזקנים.

המרכז הדתי והחברתי הראשון במעלה היה חצר הרבי מרוזוואדוב ר׳ הירש הורביץ ז״ל משושלת רופשיץ ששימש גם כרב העיר. החצר כללה גוש שלם של בתים שכלל את דירת הרבי ומשפחתו ושל משמשיו ואוכלי שולחנו. בית כנסת גדול ובית תפילה, סוכה קבועה ועוד.

אע״פ שאבי וסבי ז״ל נחשבו ל„מתנגדים" הייתי מבקר לעתים עם אחי בבית הרבי ובמסיבות ה„שולחן" שלו.

התפילה מלאת ההתלהבות, הנגונים הערבים של רופשיץ המלהיבים ומרוממים את הנפש (כל זמר, והניגון המיוחד שלו) הן מן החוויות הבלתי נשכחות לכל הנוכחים. מסיבות השולחן אצל הרבי, אמירת התורה, חלוקת וחטיפת השיריים וכל ההוי הקשור בזה, נסכו ממש נשמה יתרה במסובים וגרמו להתעלות נפשית ורוחנית עד כדי ביטול היש.

חינוך הילדים והנוער היה רוב רובו תורני. את ההשכלה הכללית סיפק בית הספר מיסודו של הבארון הירש עד סוף שנת 1914. אחרי כן כשנשרף בית ספר זה במלחמה והפסיק את פעולתו — בית הספר הכללי בהנהלתו של הדירקטור ה־פולני יחימובסקי בעל רגל העץ. חבר המורים בביה״ס הירש: שפינראד, זינרייך וקומיטו היו מן המתבוללים והחינוך היה שם אסימילטורי מובהק. הילדים רכשו שם את הלימודים הכלליים, כתב ולשון פולנית וגרמנית, חשבון וכו׳ ולא הושפעו בכלל מהרוח של בית הספר, בבחינת „ר׳ מאיר, רמון מצא, תוכו אכל קליפתו זרק". ההשפעה הרוחנית הוחדרה בהם ע״י אווירת החדר המסורתי שבו בילו ולמדו ברוב שעות היום ובעונת החורף גם בשעות הלילה. כבר בגיל 3 שנים הובאו הילדים הקטנים לחדר למלמד דרדקי ואילו לבית הספר נכנסו רק בגיל 6, וכמובן גם אז המשיכו ללמוד בחדר עד גיל הבגרות. הם ספגו את החינוך התורני כבר 3 שנים לפני שבאו במגע עם אווירת בית הספר וזה חיסן אותם מכל השפעה זרה. כדאי להזכיר כאן כמה מן המלמדים שהרביצו תורה לילדי ישראל בעירנו: ר׳ מרדכי מלמד (בירנבוים), המלמד האדום (זכור לי רק בכנוי זה), ר׳ נפתלי „מלאך", ר׳ יוסף אביש׳ס (בורגר) המשכיל ובעל התנ״ך בין המלמדים, ר׳ בנימין אדער, ר׳ משה אלעזר המכונה ע״י תלמידיו „בוביק". הוא היה כל כך נאמן במלאכתו שהחזיק את תלמידיו ביום ששי כמעט עד השקיעה עד שהיה בטוח שהם יודעים את פרקם „ישר והפוך". הוא היה ידוע כמתנגד חריף לחסידות ומרגלא הייתה בפומה: „מה זה חסיד? דאס איז אמין וואס פרעסט אליס" (זה סוג חיה שזוללת הכל).

בין המלמדים שלימדו בחורים יותר מבוגרים (כגיל הבר־מצוה ומעלה) ידועים ר׳ משה ביחוצקר, ר׳ אהרן בייקא, ואחרון אחרון חביב ר׳ אהרון קנר, מורי ורבי זצ״ל. הוא היה למדן מעמיק, איסטניס ואנין הטעם. כתלמיד חכם מופלג היה תמיד נקי ומסודר, זקנו ופיאותיו סדורים ולא נמצא רבב בבגדיו. כל דבריו היו בנחת וברוך ומצאו מיד נתיב ללבות תלמידיו שאהבוהו והעריצוהו מאד. את תלמידיו בחר לו בקפדנות. מספרם תמיד היה מצומצם והגיע ללא יותר מעשרה בכל מחזור. הוא לימד גפ״ת ביסודיות והמגמה שלו הייתה להביא את תלמידיו ללימוד עצמי. יחסו אליהם היה חברי ומעולם לא שמענו גערה מפיו. בימי הקיץ היה נוהג לצאת עם תלמידיו לשוח בשדה מחוץ לעיר ולפעמים היה לוקח אותנו לרחיצה בסאן או ב„בעליק". הטיולים האלה היו מתובלים בשיחות שונות בהויות העולם ובדברי תורה שהושמעו ע״י הרבי. כזה היה האיש ואנחנו שזכינו להיות תלמידיו נזכור אותו תמיד בהערצה.

ברצוני עוד להתעכב על המלמד והמורה ר׳ יוסף אבישי׳ס (בורגר). אמנם אני לא למדתי אצלו, אבל היכרתי אותו היטב, כי ביתו היה סמוך לביתנו והייתי לעתים קרובות נכנס לביתו. יהודי גוץ וקצת צולע על ירכו, היה מורה ומחנך כמעט משכיל — דבר נדיר ברוזוואדוב. כמובן גם הוא לימד גמרא, רש״י ותוספות, אבל את עיקר הדגש שם על לימוד תנ״ך, דקדוק, כתב ולשון עברי. זה היה מעין חידוש בזמן ההוא ועורר התנגדות מסוימת בחוגי החסידים. אע״פ

שהיה משלומי אמוני ישראל לא נטש את הקו הזה שלו על אף העוררין שקמו נגדו ונשאר נאמן לשיטתו. בחג הסוכות היה סועד אתנו בסוכתנו והיינו נהנים לשמוע מפיו דברי תורה וחכמה. עודני זוכר את הציורים הנפלאים שהוא ושני בניו הכינו וקשטו בהם את הסוכה לגודל התפעלותנו.

גימנסיה לא הייתה קיימת ברוזוואדוב. אלה שרצו לתת לבניהם השכלה תיכונית — והיו כבר כאלה גם בזמן ההוא — שלחו אותם לגימנסיה לעיר הסמוכה ניסקו או לסמינר המורים בדזיקוב (טארנובז׳ג).

כשהיו סטודנטים אלה באים הביתה בזמן החפש, היו מתגנדרים במדיהם הכחולים המגוהצים, בפסי הכסף והזהב על על דשי מעיליהם וסמלי הגימנסיה על כובעיהם. אנו, ילדי החדר, הסתכלנו בהם בקנאה גלויה ובתוך לבנו הצטערנו שאין חלקנו עמהם. אבל דבר כזה בכלל לא בא בחשבון אז, כי אבותינו וגם רוב האבות בעירנו ראו בסטודנטים אלה כעין פורצי גדר ר״ל.

מקומות בידור לא היו ברוזוואדוב עד הקמת הראינוע בסוף מלחמת העולם הראשונה. הבידור היחידי (מלבד שיחות החולין והוויכוחים בבית המדרש) בשביל האברכים הצעירים היה בסוכנות הממשלתית לטבק (טרפיק) שבה היה נפגשים לפעמים לשיחת רעים ולמשחק השחמט. בערבי חנוכה ו„ניטל״ היו מתכנסות גם כמה חבורות בבתים פרטיים למשחק הקלפים ע״פ רוב ב„קוויטלך״ ז. א. קלפים בלי תמונות.

הייתה קיימת כבר פעילות ציונית מסוימת. חבורה מצומצמת של צעירים עסקה בתעמולה ציונית ואף ארגנו פעם כעין מסיבת „גן״ בחורשה אשר בקצה העיר עם ריקודים, נאומים, הגרלות, פוסטה מעופפת וכו׳. כמה בחורים השתעשעו בדיבור עברי בינם לבין עצמם ואף עשו זאת באופן הפגנתי ב״פאליש״ של בית המדרש. הייתה קיימת גם ספרייה עברית, שגם אנו ילדי החדר שאלנו ממנה ספרים לקריאה. ראשית הכרתי את הספרות העברית החדשה — ספרי מאפו, סמולנסקין, קלמן שולמן, לילינבלום, יל״ג שמספרייה זאת באה.

בשנה האחרונה לשהותי ברוזוואדוב אף התארגנה קבוצה של „פועלי ציון״ ואף גרמה למהפכת חצר ולסילוקו הזמני של ראש הקהל הנצחי ר׳ בער רייך.

על האינטליגנציה ברוזוואדוב של אז אין בידי לומר דבר חיובי כלשהו. כולם, מורי ביה״ס הירש, הרופא ד״ר הוכשטים, העורך דין איזנברג וכו׳ היו מתבוללים גמורים ולא היה להם כל קשר לחיי הקהילה ואנשיה מלבד הקשר המקצועי. לפעמים היו אחד או שניים מהם מבקרים בבית הכנסת ביום הכיפורים וע״פ רוב גם זה לא.

עם סיום מלחמת העולם הראשונה כשהוכרזה הריפובליקה הפולנית העצמאית החלו הפולנים מהסביבה לחוג בימי היריד את עצמאות פולין ע״י פרעות ביהודי העיר, ניפוץ שמשות, שדידת חנויות ובתים והטלת אימה ופחד על רוזוואדוב היהודית. ימי היריד הפכו לסיוט. התארגנה מיליציה יהודית מקרב החיילים היהודים המשוחררים אבל היא פורקה כעבור זמן קצר ע״י השלטונות. זאת הייתה הענגה הכבדה הראשונה שהופיעה מעל שמי רוזוואדוב היהודית וטמנה כבר בחובה את החורבן האכזרי שבא עליה ועל כל יהדות פולין כ־25 שנה לאחר זה.

הייתה הקהילה הקדושה רוזוואדוב, הייתה ואיננה עוד. אנחנו, בניה החיים כיום נזכור אותה ברטט של קדושה, את כל אישיה המופלאים, תלמידי החכמים, החסידים, כלי הקדש שלה, בעלי המלאכה, העגלונים, המלמדים והמורים, הציונים והמשכילים. ונשות החייל שבמסירות נפלאה עמדו לימין בעליהן ויגדלו את בניהן בהקרבה לתורה ולתעודה.

זכרונם לנצח לא ימוש מקרבנו ומבנינו אחרינו.

מיין שטעטל ראזוואדאוו

(יוגנט־דערינערונגען 1907—1919)

מנחם איזאק

איך בין געבוירן אין יאָר 1904 און פאַרבראַכט דאָ מיינע קינדער־יאָרן ביז צום יאָר 1919 — מיט אַן אונטערברעכונג פון איין יאָר, ווען מיין פאַמיליע האָט זיך אופגעהאַלטן אין בעהמען אַלס קריגספּליכטלינגע (1914—1915). כאָטש עס זיינען שוין פאַרפלאָסן אַזוי פיל יאָרן, זיינען מיינע דערינערונגען נאָך פריש און דאָס שטעטל שטייט נאָך ווי לעבעדיק פאַר מיינע אויגן. ראַזוואַדאָוו איז נישט געווען קיין כרך און אַפילו נישט קיין שטאָט. אַ קליין, שטיל, פאַרשלאָפן שטע־

טל; די איינוווינער (צום גרעסטן טייל יידן; די ווייניקע גוישע פאַמיליעס האָבן זיך גאָר נישט אָנגעזען און זיינען געווען בטל בשישים) האָבן געפירט אַ שטענדיקן קאַמף פאַר פרנסה בדוחק. דער גרעסטער טייל פון די הייזער איז געווען פון האָלץ מיט שינדל־דעכער. נאָר אויפן מאַרק־פּלאַץ און אויף 2—3 גאַסן זיינען געווען געמויערטע הייזער און אַפילו איינצעלנע 2 שטאָקיקע געביידעס.

אָבער אויף דעם פאַרשלאָפענעם שטעטל איז געווען אויסגעגאָסן אַ באַזונדערער יידישער חן און עס האָט פולסירט אין אים אַ רייך־גייסטיק יידיש לעבן. דער קוואדראַטישער מאַרק־פלאַץ, וואָס אין זיין מיט איז געשטאַנען דער גרויסער בנין פון ראַטהויז, איז געווען דאָס צענטרום פון שטעטל. יעדן דינסטיק — דעם יריד־טאָג — האָט זיך דאָס שטעטל דערוועקט פון זיין פאַרשלאָפנהייט, און דער מאַרק־פלאַץ איז געוואָרן פול פון מענטשן, יידן און גויים, וועגענער און טישלעך פון כל מיני סחורות. די פויערן פון די אַרומיקע דערפער האָבן געבראַכט זייערע פּראָדוקטן און האָבן איינגעקויפט אין די יידישע געשעפטן זייער באַדאַרף. אויך די יידישע קרעטשמעס האָבן דאַן געהאַט אַ שיינעם פדיון. דער יריד איז געווען דער הויפט־מקור פון פרנסה פאַר די יידן פון שטעטל. און פאַר פילע איז דאָס געווען דער איינציקער מקור. אינטערעסאַנט איז, אַז אין דעם גאַנצן טומל און גערודער זיינען נישט פאָרגעקומען קיין שום שטערונגען פון דער אָרדנונג. אַן איינציקער זשאַנדאַר איז געווען גענוג צו היטן דעם סדר, אויך ער איז מייסטנס געווען אַרבייטסלאָז.

כמעט אַלע בעלי־בתים זיינען געווען לומדים און אַפילו ביי די בעלי־מלאכה׳ס האָבן זיך געפונען נישט ווייניק תלמידי־חכמים. תורה, חסידות, ציוניזם און השכלה זענען געווען אין דעם שטעטל איינס נעבן אַנדערן. אין דעם גרויסן בית המדרש (אויך אַ האָלץ־בנין), וואָס איז געשטאַנען אויף דעם שול־פלאַץ, האָט נישט גערוט דער קול פון תורה ביי טאָג און ביי נאַכט. אַלטע יידן, יונגע־לייט און בחורים האָבן דאָרט באַגייסטערט דיסקוטירט די „הוויות דאביי ורבא" און זיך פון צייט צו צייט דערפרישט מיט אַ גלעזל „יאַבטשיק" פון גרויסן קרוג, ר׳ עקיבא „יאַבטשיק׳ס".

געדאַוונט האָט מען אין דעם בית־המדרש יעדן טאָג ביז איינס אַזייגער מיטאָג (איין מנין נאָך דעם צווייטן). אַ באַזונדערן רייץ האָט געהאַט דאָרט די תפלה שבת און יום־טוב. איך האָב שוין געהערט פיל חזנים און אויך באַרימטע, אָבער אַזאַ האַרציקע תפילה און בעטעמטע נגונים ווי פון אַבאַלע רייך ז״ל, סאַנעלע (נתנאל) האַנפלינג ז״ל און יבדל לחיים ר׳ בער רייך, — וואָס האָבן אַזוי גערעדט צו האַרצן! זייערע מעלאָדיעס און „זאגעכטס" קלינגען נאָך יעצט אין מיינע אויערן — האָב איך אין ערגעץ נישט געהערט.

איך וויל דאָ אויך דערמאָנען דעם בעל־תפילה פונם ראָזוואַדאָוער רבין, ר׳ מענדל שוחט ז״ל (שלאנגער) וואָס האָט מאָנכעס מאָל אויך געדאַוונט פאַרן עמוד אין בית־המדרש. מיט זיין שטאַרקן טיפן באַריטאָן און זיינע סקאַרבאָווע ניגונים האָט ער מיטגעריסן און געמאַכט דערציטערן די הערצער פון זיינע צוהערער אין דער תחינה „וגילו ברעדה".

דער בעל־קורא אין בית המדרש איז געווען אַן אינטע־

חתונה אצל הרב

רעסאַנטער טיפּ. מען האָט אים גערופן סאַנעלע „פּיטום״ (נתנאל בלומאַנקראַנץ). מען האָט אים געגעבן דעם צונאָמען, ווייל ער האָט געדאַוונט מיט אַזאַ כוונה און באַגייסטערונג, באַזונדערס די פּרשה פון קטורת. ער האָט אַ סך מאָל מיט גרויס התלהבות איבערגעחזרט דאָס וואָרט „פּטום הקטורת כיצד״, אַזוי ווי ער וואָלט אַליין געשטאַנען אין בית המקדש און מקריב געווען דאָס קטורת. איך האָב תמיד ליב געהאַט הערן זיין לייענען די תורה, ווען איך בין געשטאַנען מיט מיין זיידן ע״ה אויף דער באַנק נעבן דער בימה.

דער בית המדרש איז נישט בלויז געווען אַן אָרט פון תורה און תפילה. ער איז געווען אויך אַ סאָרט געזעלשאַפט־לעכער קלוב. צווישן מנחה און מעריב און ביי הפסקות פון לערנען האָבן זיך דאָ געפירט אינטערעסאַנטע שמועסן, און עס האָבן זיך געבילדעט פאַרשיידענע „רעדלעך״. מען האָט דיסקוטירט די לעצטע נייעס פון שטאָט און פון וועלט־פּאָליטיק. איך געדענק, בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען דאָרט געווען צוויי פּאַרטייען. איינע איז געווען זי־כער אַז עסטרייך מיט דייטשלאַנד וועלן געווינען די מלחמה,

יום ג׳ — יום השוק

די צווייטע — בראש מיט חיים איימער, האָבן מיט עקשנות געטענעט, אַז נאָר די אַנטאַנט קען זיגן.

דאָס בית המדרש, דער גייסטיקער צענטער פון שטעטל, איז פאַרברענט געוואָרן בעת דער רוסישער אקופּאַציע צו־זאַמען מיט דער שול און דעם מרחץ, אַזוי ווי עס איז דאַן פאַרברענט געוואָרן אַ גרויסער טייל פון די הייזער פון שטאָט. דעם פּלאַץ פונעם אַלטן בית מדרש האָט נאָכהער פאַרנומען דאָס פּריוואַטע בית מדרש פון ר׳ זיסעלע (הירש־פלד), וואָס איז געשטאַנען אין עק פון מאַרק. דאָס איז גע־ווען אַ קלענערער פּלאַץ, אָבער דער גייסט און די אַטמאָס־פערע פונעם אַלטן בית המדרש האָט זיך אויך דאָ געשפּירט.

געדענקען דאַרף מען אויך דעם פּריוואַטן מנין ביים גביר פון שטעטל ר׳ שלמה יאַשע׳ס (ראַטנבערג). לויט די באַנ־ריפן פון ראַזוואַדאָוו האָט ער געגילטן אַלס אַ גביר אַדיר. זיין גרויס און שיין הויז איז געשטאַנען אין צענטער פון מאַרק. ער איז געווען אַ „שיינער ייד״ מיט אַ הדרת־פּנים, אַ מכניס אורח און האָט געפירט אַ ברייט גביריש הויז. ער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם און האָט מכבד געווען תלמידי־חכמים. זיינע טעכטער האָט ער משדך געווען מיט עלויים און מיוחסים, ר׳ יאָסעלע תאומים און ר׳ אלתר שטיג־ליץ (וואָס האָט מחבר געווען אַ ספר פון חדושי הלכות). אַזוי ווי ער איז געווען אַ מתנגד, האָט ער איינגעריכטעט אַ גרויס צימער אין זיין הויז פאַר אַ שטענדיקן בית־תפלה. ער אַליין האָט דאָרט געדאַוונט פאַרן עמוד און אויך ר׳ יעקב געלוואַקס. יעדן שבת און יום־טוב האָט ער געפירט אַ „טיש״ פאַר זיינע אָנהענגער, אַזוי ווי דער רבי. אַן אמתער עונג שבת איז געווען דאָרט. איך האָב זוכה געווען אַלס קינד צוזאַמען מיט מיין זיידן ע״ה, ר׳ איטשע שוחט, זיך משתתף צו זיין ביי דעם „טיש״. אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז דאָס בית־תפילה בטל געוואָרן און ר׳ שלמה איז אַריבער דאַווענען אין זיסעלעס בית מדרש, ווי ער איז גע־ווען דער בעל־מוסף אין די ימים נוראים.

אין דעם גרויסער בנין פון דער גרויסער שול, זיינע אַלע ווענט און דער דעק, געווען באַמאָלן מיט פאַרשיידענע בילדער, וואָס האָבן אָנגערעגט די פאַנטאַזיע פון די קינדער. אַממייסטן האָבן די קינדער זיך באַגייסטערט פון דעם בילד אויף דעם דעק איבער דער בימה וואָס האָט פאַר־געשטעלט דעם לויתן ווי ער האַלט זיין עק אין מויל. דאַכט זיך אַז דאָרט האָט מען געדאַוונט נוסח אשכנז, און אויסנאָם, ווייל איבעראַל אין שטאָט האָט מען געדאַוונט נוסח ספרד. אַלע חופות אין שטעטל האָט מען אָפּגערעכט אויף דעם פּלאַץ נעבן דער שול. שמחת תורה איז דאָרט רעג־למעסיק אויסגעבראָכן אַ גרויסע מחלוקת, ווען די ציוניס־

טישע יוגנט האָט אין מיטן די הקפות אָנגעהויבן זינגען די „התקווה".

דער צענטער פון חסידות איז געווען דער חצר פון ראָז־וואַדאָווער רבי'ן, ר' הירש הורביץ, דער זון פונעם מפורסמ־דיקן ר' משה'לע, אן אייניקל פון ר' נפתלי ראָפּשיצער זצ"ל. אינם רבינס חצר זענען געווען אייניקע געמויערטע הייזער, וואָס האָבן געדינט אַלס דירות פאַרן רבינס גרויסער משפחה, אַ גרויס בית מדרש, אַ סוכה א.א.וו. די התלהבותדיקע תפילה, די זיסע ראָפּשיצער נגונים, וואָס דערוואַרעמען דאָס האַרץ, דעם רבינס „טיש" שבת און יום־טוב, דעם רבינס תורה־זאָגן און דאָס שיריים־כאַפּן איז געווען איינע פון די גרעס־טע דערלעבענישן. ווער עס האָט נישט מיטערלעבט די געוואַלטיקע שמחה און התלהבות ביים רבינס הקפות אין שמחת־תורה — האָט קיין מאָל נישט דערלעבט קיין ריכ־טיקע שמחה.

דער חנוך פון די קינדער איז געווען אין רוח פון תורה אינעם חדר און בית המדרש. די וועלטלעכע בילדונג האָבן די ייִנגלעך דערהאַלטן אין דער באַראָן־הירש שול ביז צום יאָר 1914. נאָכדעם ווי די שול איז פאַרברענט געוואָרן אין דער מלחמה 1914, האָט איר פּלאַץ פאַרנומען די אַלגעמיינע שול אונטער דער לייטונג פון דעם פּוילישן דירעקטאָר יאַ־כימאָווסקי (דער האַלץ־פוס). די לערער אין דער באַראָן־הירש שול שפּינראַד, זינרייך און קאַמיטאַ זענען געווען אויסגעשפּראָכענע פּוילישע אסימילאַטאָרן און ווייט פון יע־דער יידישער קולטור און לעבן. די קינדער האָבן דאָרט באַקומען אַלגעמיינע בילדונג; לעזן, שרייבן אין דייטשער און פּוילישער שפּראַך, חשבון א.א.וו. אָבער זיי זיינען גאָר־נישט באַאיינפלוסט געוואָרן פון דעם אסימילאַטארישן גייסט, וואָס האָט דאָרט געהערשט. דעם גייסטיקן און קולטורעלן איינפלוס האָבן די קינדער באַקומען אינם חדר, וווּ זיי האָבן פאַרבראַכט דעם גאַנצן טאָג, אין ווינטער אויך אַ טייל פון דער נאַכט. אַ באַזונדער דערלעבעניש איז געווען פאַר די קינדער דאָס גיין „ביי נאַכט" אין חדר מיט די לייכטענדע לאַמטערלעך, זינגענדיק דעם באַוווּסטן ניגון פון רבין פון שמחת־תורה.

דאָס קינד האָט אָנגעהויבן גיין אין חדר אין עלטער פון דריי יאָר און האָט געלערנט ביי די פאַרשיידענע מלמדים ביז נאָך בר־מצוה, און שפּעטער אַלס בחור אין בית־המדרש. איך געדענק נאָך אייניקע טיפּישע מלמדים, וואָס יעדער פון זיי האָט געהאַט אַ באַזונדערן צונאָמען: ר' מרדכי מלמד (בעלפאַלעך), דער רויטער מלמד (ער איז געווען באַקאַנט נאָר מיט דעם צונאָמען), רב נפתלי „מלאך", ר' משה־לאַ־זער, וואָס איז געווען אַ באַגייסטערטער שאַך־שפּילער און אַ פאַרברענטער מתנגד (ער פלעגט זאָגן: אַ חסיד דאָס איז אַ מין וואָס פרעסט אַלס). ער האָט אַזוי גרינדלעך מיט זיינע תלמידים געלערנט, אַז פרייטיק נאָכמיטאָג האָט ער יעדן פון זיי פאַרהערט און זיי נישט פריער אַהיימגעלאָזט ביז זיי האָבן די גמרא מיט תוספות פון דער וואָך געקענט „פון פאָרנט און פון הינטן". ר' בנימין עדער, אהרון בייקער, ר' משה ביחאַצקער, ר' ניסן „בעל דרשן" (וואָס האָט יעדן שבת נאָכמיטאָג געהאַלטן פּאָפּולערע דרשות פאַר די פּשוטע יידן), ר' יוסף אבישיס (בורגר) און ר' אהרון קאַנער. זיי אַלע זיינען דערמאָנט צום גוטן. זיי האָבן זייער הייליקע מלאכה דערפילט מיט אמונה און אויפגעשעטלט דורות פון תלמידים, וואָס געדענקן זיי מיט פאַרערונג.

ר' יוסף אבישיס, אַ קליין הינקענדיק יידל, איז געווען אַן אויסנאָם אין ראָזוואַדאָוו. ער האָט נישט נאָר, ווי די אַנדערע מלמדים געלערנט מיט זיינע תלמידים חומש מיט רש"י, גמרא און תוספות, נאָר ער האָט זיי געלערנט בעיקר — תנ"ך, דקדוק און העברעיש אין וואָרט און שריפט. דאָס איז געווען אַ געוויסער חדוש אין יענע צייטן. די חסידים האָבן דערפאַר אויף אים געקוקט קרום.

ר' אהרון קאַנער איז געווען אַ ייד מיט אַ הדרת פנים, אַ גרויסער למדן און מיט גרויסע מענטשלעכע און פּעדאַגאָ־גישע מעלות. זיינע מלבושים זענען תמיד געווען ריין, זיין באָרד שיין געקעמט און קיין פלעק האָט זיך נישט געפונען אויף זיינע קליידער. זיינע תלמידים האָט ער זיך אַליין אויסגעקליבן און זייער צאָל איז געווען באַגרענעצט. ער האָט געלערנט מיט זיי גמרא מיט תוספות און אויך פוסקים מיט אַ גרויסער גרינדלעכקייט, מיט דעם ציל זיי צו ברענ־גען אַזוי ווייט, אַז זיי זאָלן קענען ש"ס און פוסקים לערנען אַליין. זיין באַציאונג צו זיינע תלמידים איז געווען חבריש. קיינמאָל האָט ער נישט געשריגן אויף אַ תלמיד און צו זיי גערעדט תמיד אין אַן איידעלן טאָן. זיינע תלמידים האָבן אים שטאַרק פאַרעהרט, און זיך באַצויגן צו אים מיט גרויס כבוד און ליבע. אין די הייסע זומער־טעג פלעגט ער אַרויס־גיין מיט אונדז שפּאַצירן אויף דער פרייער נאַטור, שמועסנ־דיק אויפן וועג דברי־תורה. אַ סך מאָל איז ער מיט אונדז געגאַנגען צום סאַן אָדער צום בעליק זיך באָדן צוזאַמען.

זיין אָנדענק אַלס לערער, דערציער און איש־המעלה וועט תמיד אין אונדזער דערינערונג לעבן.

אַ מיטל־שול איז אין ראָזוואַדאָוו נישט געווען צו מיין צייט. די וואָס האָבן געוואָלט געבן זייערע קינדער אַ מיטל־שול־בילדונג, האָבן זיי געשיקט אין דער גימנאַסיע קיין ניסקאָ, אָדער אין סעמינאַר אין דזשיקאָוו (טאַרנאָבזשעג). ווען די סטודענטן זיינען אַהיים געקומען אויף די וואַקאַ־

ציעס, שטאַלצירנדיק אין זייערע בלויע געפּרעסטע אוני־פאָרמען און אין די שטייפע היטלעך מיט די גלאַנצענדיקע אפּצייכנונגען פון דער גימנאַזיע און אין די זילבערנע און גאָלדענע פּאַסעקלעך אויף זייערע אוניפאָרמען, האָבן מיר חדר־יינגלעך זיי שטאַרק מקנא געווען און געהאַט גרויס צער, וואָס מיר זיינען נישט זוכה געווען צו דער פּראַכט.

עס האָט עקזיסטירט אַ קרייז פון יונגע־לייט, משכילים, וואָס האָבן דעמאָנסטראַטיוו און דווקא אין פּאַליש פונם בית־מדרש גערעדט נאָר העברעיש. עס איז געווען אַ העברעי־שער לערער, וואָס האָט פאַרשפּרייט צווישן בחורים און מיידלעך די העברעישע שפּראַך און ליטעראַטור. אויך איז געווען אַ העברעישע און יידישע ביבליאָטעק, וואָס איז באַ־נוצט געוואָרן אין גרויסן טייל פון דער יוגנט. די ביבליטע־קארין איז געווען ליפטשע ראַזענצווייג. מיין ערשטע באַ־רירונג מיט דער העברעישער השכלה־ליטעראַטור און די ווערק פון מאפו, סמאָלנסקין, מענדעלע, קלמן שולמן או.ז.ו. איז געווען אין אָט דער ביבליאָטעק. פון צייט צו צייט זיי־נען אָפּגעהאַלטן געוואָרן טעאַטער־פאָרשטעלונגען, פּאַרט־ראַגן פון ציוניסטישע פירער, און אַמאָל אַפילו אַ ציוניסטיש פעסט אין וועלדל, מיט מוזיק, פליענדע פאָסט, טענץ א.א.וו.

נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע איז אין ראַזוואַדאָוו די ציוניסטישע באַוועגונג שטאַרק געוואַקסן. עס האָט זיך געג־רינדעט אַ גרופּע פון פועלי ציון, וואָס האָט אָנגעהויבן שטאַרק טעטיק ווערן אין קהלה־לעבן. און אַ סך יונגעלייט און מיידלעך האָבן אָנגעהויבן מאַכן פּלענער עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

מיין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט

דב בער רייך

ווי דער געוועזענער לאַנג־יעריקער ראש הקהל וראש העיר אין ראַזוואַדאָוו דערלויב איך מיר דאָ אויף אייניקע נאָטיצן.

ביים שרייבן די שורות בין איך ב״ה אַ זקן בעזרת השם עמ״י עשו [עזרי מעם ה׳ עושה שמים וארץ] — איך בין גע־בוירן דעם 3.7.1877 בעיר ראַזוואַדאָוו.

ביים אַלט ווערן 8 יאָר האָב איך געגרינדעט אַ חברה תיקון ספרים אין אַ קלויז בעיר ראַזוואַדאָוו, וווּ עס האָבן מתפּלל געווען בערך 15 מנינים און בתוכם די אמתע פּני העיר. איך בין געוואָרן יושב־ראש פון דער חברה תיקון ספרים. איך האָב א סך אויפגעטאָן. געלאָזט איינבינדן די אַלטע צערי־סענע ספרים און געקויפט אין די מעגלעכע ראַמען נייע.

ביים אַלט ווערן 12 יאָר האָב איך מיסד געווען א מסעדה פאַר אורחי פורחי. ייעדער אָרעמער ייד, וואָס איז געקומען זאַמלען נדבות ל״ע [לא עלינו] אין שטאָט אַריין, האָט איין מאָל באַקומען בחינם אַ מיטאָג פון מילכיקע שפּייזן. אמת קיין גרויסן דאַנק האָב איך פאַר דער מצווה נישט געהאַט; —קאַרגע בעלי־בתים פלעגן מיך אטאקירן און זאָגן, אַז דורך די מיטאָגן קומען מער אורחי פורחי קיין ראַזוואַדאָוו ווי אין אַנדערע שטעט.

ביי 21 יאָר באַלד נאָך מיין חתונה בין איך געוואָרן גבאי אין בהמ״ד הגדול. איך האָב שטאַרק נושא חן געווען ביי די מתפּללים.

ביי 24 יאָר בין איך געוואָרן געמיינדע־ראַט. איך האָב מיך שטאַרק אינטערעסירט, וואָס עס טוט זיך אין דער גע־מיינדע. געזאָרגט, אַז קיין ייד זאָל נישט סעקירט ווערן.

ב־ 26 יאָר בין איך געוואָרן געמיינדע־אַסעסאָר.

ביי 29 יאָר וויצע־בירגער־מייסטער. און וויצע־בירגער־מייסטער בין איך געווען אַ סך יאָרן ביז איך בין געוואָרן ראש העיר. ראש העיר בין איך בלויז געווען איין קאַדענץ. ווייל דער אַנטיסעמיטיזם האָט שטאַרק געוואַקסן און איך האָב נישט געקענט בלייבן זיצן אַלס ראש העיר. האָט מען געוואָלט אויף מיין שטעלע אַ קריסטלעכן ראש העיר אַ טוי־געניכטס און איך בין צוריק געוואָרן סגן ראש העיר און איך האָב ווייטער געפירט דעם אמט אַלס ראש העיר אונטער דעם קריסטלעכן דעק־מאַנטל.

דעם 7־טן יולי 1907 האָב איך געהאַט דעם כבוד ערנאַנט צו ווערן פון דער בעצירקס־הויפּטמאַנשאַפט אַלס רעגי־רונגס־קאָמיסאַר פון דער יידישער קולטור־געמיינדע אין ראַזוואַדאָוו. תיכף נאָכן איבערנעמען דעם אמט פון מיין פאַרגענגער האָב איך צוקאָאָפּטירט צו מיר 8 ביירעטער פון אַלע שיכטן און זיי געבעטן מיר באַהילפיק זיין אום צו קע־נען ברענגען אויף אַ ריכטיקן ניוואָ, די יידישע קהילה, וועל־כע איז געווען שטאַרק פאַרנאַכלעסיקט. פון מיין פאַרגענגער האָב איך איבערגענומען 4 ביכער, אַ סטאַמפּיליע, אַ וועלט

מיט אַקטן געשיקט פון פאַרשיידענע באַהערדן, נישט סאַר־טירטע, אויסגעמישטע, ווי מען זאָגט קאַשע מיט גרויפּן און אַ געלט־סומע פון 9 קראַנען מיט 45 העלער...

אין ראַזוואַדאָוו האָט עקזיסטירט אַ שול, אַ בהמ״ד, אַ קהל־שטיבל, וואָס מען פלעגט אַ יעדן טאָג דאַווענען אינ־דערפרי און אויף דערנאַכט און בפרט אין ווינטער, ווען עס איז געווען קאַלט אין שול, [אין דער שול פלעגט מען נישט הייצן. דאָס איז געווען אַנגענומען אויך אין אַנדערע ישו־בים,] און אויך צוויי פּריוואַטע מנינים.

די אַנגעשטעלטע, וועלכע די קהילה האָט געדאַרפט מפרנס־זיין, זיינען פאָלגענדע: אַ רב, אַ מו״ץ, צוויי שוח־טים, אַ דרדקי מלמד, וואָס האָט געלערנט מיט אָרעמע קינ־דער בחינם (דער מקום פון לערנען איז געווען אין דעם קהל־שטיבל), אַ יידן וואָס האָט געקלאַפּט יעדן פאַרטאָג און גע־וועקט אויפצושטיין לעבודת הבורא. די אַלע מפרנס זיין איז געווען אַביסל שווער, און מער מאָל איז געקומען צו אויפ־רעגונגען פון די באַאַמטע מיט דער קהילה. די הויפּט־הכנסה איז געווען פון דער שחיטה. קיין קולטוס־שטייער האָבן מיינע פאָרגענגער נישט איינקאַסירט. ערשט נאָך אַ פּאָר יאָר וואָס איך האָב אַמטירט אַלס ראש הקהל איז מיר מיט שווערע מי געלונגען מיט קליינע בייטראָגן די בעלי־בתים צו באַלאַסטן.

כידוע איז אין יעדער שטאָט פאַראַנען אַ בית־החיים און דאָס בית־החיים האָט יאָ איינגענומען געהאַט פון אַפּאָר 1000 קראַנען אַ יאָר. און ווו עס איז דאָ אַ בית־החיים, מוז זיין אַ חברה קדישא. אויסנאַמסווייזע אין ראַזוואַדאָוו האָט די חברה קדישא געהאַט אַן עקסטרא פאַרוואַלטונג; אַ פּרע־זעס, אַ וויצע־פּרעזעס, דריי גבאים, אַ גזבר. אַזוי, אַז די הכנסה פון דער חברה קדישא איז נישט אַריינגעקומען אין דער קהל־קאַסע. אויך האָבן מיר געהאַט אַ מרחץ, וואָס קהל האָט פאַרדונגען און גענומען 100 קראַנען אַ יאָר. אָבער דאָס מרחץ איז געווען אַזוי פאַרנאַכלעסיקט, אַז די הכנסה האָט נישט געדעקט די הוצאות, וואָס מען האָט געמוזט אַריינ־לייגן.

ראַזוואַדאָוו איז געווען אַ צימלעך גרויסע קהילה, וואָס בערך 50 דערפער האָט זי געדאַרפט צו באַזאָרגן מיט אַ שו־חט, מיט מצות אויף יומ״ט פּסח. א.א.וו. צווישן די דערפער איז געווען איין דאָרף כמעט ווי אַ קליין שטעטל גרעמביוו, מיט בערך 100 יידישע פאַמיליעס. און דאָרט האָב איך אָ־ריינגעזעצט אַ סטאַבילן שוחט, געבויט אַ מקווה, עס זאָל הערשן טהרת משפחה, אַ בית־המדרש, באַזאָרגט מיט מצות. אַזוי ווי ס׳רוב איז געווען אָרעם, האָט די קהילה געמוזט ביישטייערן צו די הוצאות, עס זאָל זיין אַלעס בסדר.

אַ פּורים אין שטעטל

פּורים איז אַ יעדער בעל־הבית, ווי ער זאָל נישט זיין באַ־שעפטיקט, אויב עס איז אים נאָר מעגלעך, קומט צו זיך אַהיים „להיות כל איש שורר בביתו״. אָבי היקר ר׳ לייביש רייך ז״ל, וואָס האָט געהאַט שטאַרקע באַשעפטיקונג, איז געקומען לביתו פּורים אינדערפרי און איז מיט אונדז קינ־דער געגאַנגען צו דער מגילה. אין דער קלויז, ווו מיר האָבן געדאַוונט איז געלעגן אַן אַלטער ייד קראַנק פאַר דעם אוי־וון, אַ ייד אַ זקן מיט אַ שניי ווייסער באָרד, וואָס האָט קוים געאָטעמט. — גלייך ווי מיין ג.[אָט] ז.[עליגער] טאַטע האָט געזען דאָס בילד און דערפאַרן, אַז דער ייד ליגט שוין אַזוי אַ 14 טעג, איז ער אַרויפגעגאַנגען אויף דעם באַלעמער און געגעבן אַ קלאַפּ און געזאָגט: מען וועט נישט לייענען די מגילה, ביז מ׳וועט נישט דאָ אין קלויז צוזאַמען שטעלן אַ גרעסערע סומע פאַר דעם ייד, מען זאָל אים קענען דינגען עפּעס אַ דירה. אין דער דאַמאַלסדיקער צייט צו באַקומען אַזאַ האַלב צימער איז נישט געווען קיין פּראָבלעם. — דער טאַטע האָט נאָך צובאַמערקט: וויפל דער גרעסטער עושר וועט געבן צו דעם צוועק, וועל איך געבן דאָפּילט. אַ 70% פון די מתפללים האָבן שטאַרק אונטערשטיצט דעם אנטראָג פון אָבי היקר ז״ל ובפרט „עמך״, און ריכטיק פאַר קריאַת המגילה איז אָבי היקר ז״ל אַרויפגעגאַנגען אויף דעם באַלע־

ראש הקהלה בכיכר השוק, דוב רייך מימין, מרדכי הופרט משמאל

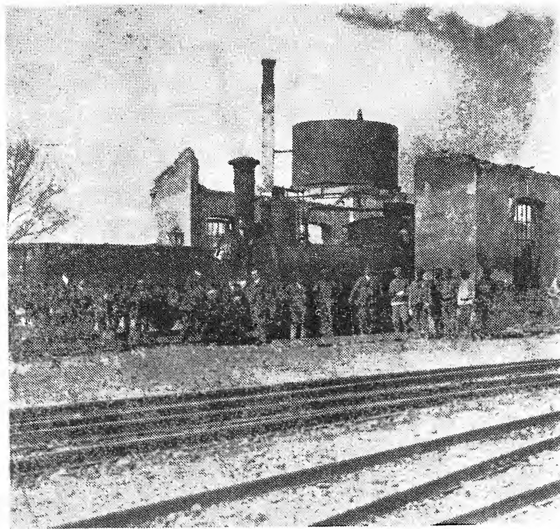
מער — אַ טעלער איז שוין געווען פאַרבאַרייטעט — און אַבי ז״ל האָט געבעטן די מתפללים זאָלן זיך באַטייליקן מיט נתינות. — יעדר האָט אַריינגעלייגט אין דעם טעלער כפי יכלתו — און עס איז געפאַלן אַ סומע צירקא 80 גילדן. בשעתו איז דאָס געווען אַ גרויסער בייטראַג. גבאי אין דער קלויז איז געווען דאַמאָלסט אַן איש מכובד מיטן נאָמען שמחה אראטן ז״ל; אים האָט מען איבערגעגעבן דאָס געזאַמלטע געלט און די מיסיאָן צו שאַפן אַ דירה א.א.וו. באַלד האָט זיך געמאָלדן אַ ייד, אַז ביי אים איז דאָ אַזאַ האַלב צימער פאַר דעם יידן. אויך וועט מען דעם קראַנקן באַדינען. ער איז מיט דעם גבאי פאַרטיק געוואָרן, אַז תיכף נאָך דער סעודה ד.ה. אקעגן 1 אַזייגער וועט מען דעם קראַנקן ייד אַריבערפירן אין זיין דירה. דער גבאי ז״ל מיט דעם משמש און דעם בעל אַכסניאַ זיינען געגאַנגען אין קלויז אַריין איבערצופירן דעם קראַנקן. דער קראַנקער ייד האָט געשטעלט אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד, נישט געלאָזט זיך נעמען פון זיין געלעגער מיט די ווערטער: „מיר איז דאָ גוט, וואַרעם" א.אז.וו. די יידן האָבן אים גענומען מיט כוח און אַריבערגעפירט. דער גבאי ז״ל איז נאָכער געגאַנגען דאָס געלעגער צו באַזייטיקן — האָט ער צו זיי גרעסטער שטוינונג געפונען אונטער דעם ליינטוך אַ סומע פון 650 גילדן. דאָס געלט איז געווען שוין האַלב צעריבן, נאָר פון אורין פון קראַנקן ייד. אַנטקעגן 2 אַזייגער, ווי מיר זיינען געזעסן ביי זיך אין דער היים ביי דער סעודה, קומט אַריין דער גבאי ז״ל צום טאַטן ז״ל מיט אַ שמייכל און מיט אַ רוף „אַ גוטן פורים, אַ גוטן פורים, ר' לייביש". דער טאַטע ז״ל האָט אים מכבד געווען מיט כיבוד, ווי פורים מיט כ״ט [כל טוב]. דער גבאי ר' שמחה ז״ל האָט אַרויסגענומען פון זיין טאַש די סומע וואָס ער האָט געפונען אין בעט פון קראַנקן ייד: אויך איז געווען צווישן דעם געלט זיין נאָמען און אַן אַדרעס פון זיין היים. — מען האָט באַלד פאַרשטענדיקט זיין פאַמיליע. געקומען איז קיין ראַזוואַדאָוו זיינס אַ זון. דער קראַנקער האָט נישט מער לאַנג געלעבט. אַלס יורש האָט דער זון איבערגענומען המותר, וואָס איז געבליבן פון די 650 גילדן, געלאָזט צוריק ביים גבאי אַ סומע אויף צו שטעלן אַ מצבה. וזה הוא. יתן ד' עס זאָל זיין בלע המות לנצח. אמן.

חברה קדישא

די שווערסטע אויפגאַבע האָב איך געהאַט אַלס יו״ר פון דער חברה קדישא אין די יאָרן 1908—1909, ווען דער משמש פון דער חברה האָט מיר געמאָלדן, אַז אויף דעם בית־עלמין איז נישטאָ מער קיין פּלאַץ און מען מוז זאָרגן צו קויפן אַ פעלד און אויסצובררייטערן דאָס בית־החיים. פעלדער צו קויפן האָט נישט געמאַנגלט. עס איז אָבער נישט געווען ניחא צו עפענען אַ פרישן בית־החיים. נעבן דעם עקזיסטירנדיקן בית־החיים איז געווען בערך ¾ יאָך פעלד, וואָס עס איז געווען זייער פאסנד און איך האָב פאַרשיידענס אָנגעווענדט פאַר אַ מעגלעכן פרייז דאָס שטיקל פעלד צו קויפן. דער אייגנטימער איז אָבער געווען אַ גרויסער אנטיסעמיט און האָט נישט געוואָלט צו דעם צוועק דאָס שטיקל פעלד פאַרקויפן. מיט שווערער מי און מיט פאַרשיידענע פראַטעקציעס איז מיר געלונגען, אַז דער באַצירקס־הויפּט מאַן האָט דאָס שטיקל פעלד ענטאייגנט און מען האָט פון דעם צוגעקויפטן שטיקל פעלד צוזאַמען מיט דעם אַלטן בית־החיים געמאַכט איין בית־החיים. ריכטיק זיינען די ¾ יאָך פעלד ווערט געווען פון 6—800 קראָנען און לויט שאַצונג אום צו ענטאייגנען האָבן מיר געמוזט באַצאָלן 2.600 קראָנען. ליידער, ליידער זיינען היינט די ביידע בית־החיים'ס נישט צו דערקענען. עס געפינט זיך נישט קיין איין מצבה און דאָס פעלד איז באַלייגט מיט באַן־שינעס.

די באַהן אין ראַזוואַדאָוו

היינט אין ראַזוואַדאָוו אַ קנאָטען־פונקט. ביז צום יאָר 1882 איז בכלל דאָ קיין באַן נישט געווען. איך געדענק גאַנץ גענוי, איך בין דאַמאָלס אַלט געווען 4 יאָר, ווי מען האָט אָנגעהויבן מאַכן אַ באַן־ליניע פון דעמביץ ביז ראַזוואַדאָוו. מיר קינדער פון שטעטל האָבן פאַרברענגט אונדזערע פרייע צייט נאָר אויף דער שטעלע, ווו מען האָט געאַרבייט די באַן־ליניע, דאַמיט מיר זאָלן קענען זען, ווי

תחנת הרכבת ההרוסה במלחמת העולם הראשונה על ידי חיילים אוסטריים

די אַרבייט געהט צו. די אַרבייטער האָבן אונדז נישט געש־
טערט דאָרט זיין און מיר קינדער פון דער גאַנצער סביבה
האָבן מיט אַלע כוחות צוגעהאָלפן ביי דער אַרבייט. די שי־
נען זיינען שוין געלעגט געוואָרן פּראָוויזאָריש און עס זיי־
נען געווען אַזעלכע באַן־וועגעלעך, וואָס זיינען געווען צו־
געפּאַסט, זיי זאָלען קענען פאָרען אויף די שינעס. האָבן מיר
אַרויפגעלייגט פאַרשידענע טיילן אויף די וועגעלעך און צו־
געפירט אויף שטעלן, ווו מען האָט אונדז באַאויפטראַגט.
איינמאָל פרייטיק, אין אַ הייסן זומער טאָג, ווי מיר האָבן
זיך געבאָדן אין סאַן, האָט זיך געהערט אַ שטאַרקע סירענע,
אַ פייף פון אַ לאָקאָמאָטיוו. — עלטערע מענטשן וואָס זיי־
נען שוין געפאָרן מיט דער באַן פון דעמביץ אין דער ריכ־
טונג קראָקאָוו אָדער לעמבערג, האָבן געוווסט, וואָס די סי־
רענע באַדייט און האָבן צווישן זיך געשמועסט: אָט איז
שוין אַ באַן אָנגעקומען. מיר, קינדער, זיינען אַרויס פון וואַ־
סער און געכאַפּט אויף זיך דאָס העמדל; באָרפוס, נאַקעט
געלאָפן מקבל פנים זיין די באַן. איך בין געלאָפן מיט אַלע
כוחות און אויף דעם וועג האָב איך מיך אָנגעטון. אָבער
בלויז ביז צו די שיך. מיט די שיך אין דער האַנט בין איך
גליקלעך אָנגעקומען צו דער שטעלע, ווו די לאָקאָמאָטיוו
איז געשטאַנען. אונדזער שמחה האָט נישט געהאַט קיין גרע־
נעץ. בערך מיט 30 יאָר שפּעטער האָט מען ווידער אָנגע־
הויבן בויען אַ באַן פון ראַזוואַדאָוו קיין פּזשעוואָרסק, ביי
דעם בויען האָבן די קינדער שוין דאַמאָלס נישט געהאַט
אַזאַ שטאַרקן אינטערעס, ווייל די באַן איז שוין נישט געווען
קיין חידוש. לעצטנס איז דאָ געווען אַ קנאָטן־פּונק. שנעל־
ציגער האָבן דאָ קורסירט;לעמבערג—וואַרשע, לעמבערג—
לאָדזש א.א.וו. און בכלל איז ראַזוואַדאָוו געוואָרן מפורסם
דורך דער באַן. עס האָבן זיך געשאַפן האָטעלן, יידישע און
קריסטלעכע נעבן דער באַן. מערערע יידישע משפחות האָבן
דערפון געהאַט פרנסה.

די וואַלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט

אין יאָר 1907 זיינען פאָרגעקומען אַלגעמיינע רייכראַטס־
וואַלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט אין עסטרייך־אונגאַרן,
בוקאָווינע און גאַליציע. לויט דעם נייעם געזעץ, וואָס קיסר
פראַנץ יוסף האָט אַרויסגעגעבן, איז יעדער בירגער, וועלכער
איז נישט באַשטראָפט געוואָרן, שטימבארעכטיקט, אָנגע־
הויבן פון 24 יאָר; און יעדער בירגער פון 30 יאָר ולמעלה,
וועלכער איז נישט געשטראָפט, קען קאַנדידירן און געוועלט
ווערן אַלס רייכסראַט־אָפּגעאָרדנטער. קאַנדידאַטן צום רייכ־
סראַט אין אונדזער וואַל־קרייז זיינען געווען בלויז 2, אַ
יידישער מיטן נאָמען ר׳ גדאַלטשע שמעלקעס ז״ל אַב בי״ד
אין דער שטאָט פּשעמישל והסביבה, אַ זון פון באַקאַנטן
גאון וגדול הדור, דעם בעל מחבר פון „בית יצחק״, ר׳ יצחק
שמעלקעס ז״ל אַב בי״ד לעמבערג והסביבה — און דער
צווייטער קאַנדידאַט איז געווען אַ קריסט אַזוי גערופענער
רעגירונגס־קאַנדידאַט, מיטן נאָמען ד״ר מיכל באַבזשינ־
סקי־עקסעלענס, געהיים־ראַט לאַנדעס־שול־ראַט א.א.וו. עס
האָט געהייסן, אַז קיסר פראַנץ יוסף האָט זיך געאייסערט,
אַז ער ווינטש זיך, אַז ד״ר באַבזשינסקי זאָל געוויילט ווערן.
יעדער קאַנדידאַט איז אַרומגעפאָרן אין דעם וואַל־קרייז,
וועלכער איז באַשטאַנען פון 8 שטעט אום צו האַלטן זיין
קאַנדידאַטן רעדע. — דער ערשטער איז געקומען קיין ראַז־
וואַדאָוו דער רעגירונגס־קאַנדידאַט ד״ר באַבזשינסקי. גע־
קומען איז ער אין באַגלייטונג פון באַצירקס־הויפּטמאַן, זיין
פאַרטרעטער, דעם שטייער־אינספּעקטאָר, דעם באַצירקס־
אַרצט „פיזיק״, באַצירקס־וועטערענער, דעם שול־אינספּעק־
טאָר, דעם באַצירקס פּאָליציי קאָמענדאַנט א.אז.וו. די חשו־
בע געסט זיינען מיטגעקומען אָנציוואַרפן אַ פּחד אויף די יי־
דישע וויילער, אַז זיי זאָלן אָפּגעבן זייערע שטימען אויף
דעם רעגירונגס־קאַנדידאַט ד״ר באַבזשינסקי. צו האַלטן זיין
קאַנדידאַטן־רעדע האָט מען פאַרבאַרייטעט דעם „סאָקאָל״.
פיין דעקאָרירט. אָבער אין „סאָקאָל״ איז געקומען אַ קליינע
צאָל יידן, די זאָ גענאַנטע „מאַשקעס״.

מיט אַ קליינע פּאָר טעג שפּעטער איז אָנגעקומען דער
יידישער קאַנדידאַט הרב שמעלקיס ז״ל, געקליידעט אין זיין
נאַציאָנאַלער טראַכט: אַ זיידענע בעקישי מיט אַ זיידענעם
כאַלאַט, מיט אַ ברייטן גאַרטל און אַ סאָבל־קאָלפּאַק, אין
באַגלייטונג פון אַ קליינער צאָל ידידים זיינע, אָנגעזעענע
אינטעליגענטע יידן. דאַקעגן ביי דער באַן האָבן אים ער־
וואַרטעט, דעם חשובן הרב שמעלקעס ז״ל, כמעט 90% פון
די יידישע וויילער, אויך מערערע קריסטן אויס נייגיריקייט
צו זען דעם יידישן קאַנדידאַט. ווען דער צוג איז נאָך נישט
געווען אויף דעם ריכטיקן אָרט, האָבן זיך שוין געהערט
קולות: „האָך שמעלקעס״, „זאָל לעבן דער יידישער קאַנ־
דידאַט״. — אויס פּחד פאַר דער בעהערדע האָט דער ראש
הקהל נישט ערלויבט, אַז הרב שמעלקעס ז״ל זאָל האַלטן
זיין קאַנדידאַטן־רעדע אין בית המדרש. — אַזאַ גרויס לאָקאַל
אין אַ פּריוואַט־וווינונג אַפילו פאַר 50% פון די, וואָס האָבן
געוואָלט הערן די קאַנדידאַטן־רעדע, איז נישט געווען... —
הרב האָט קורץ גערעדט אין אַ פּריוואַט־וווינונג, דאַקעגן
האָט ער פאַרשפּראָכן אויף פאַרלאַנגען, וועט ער קומען נאָך
אַמאָל. — מיט דעם גרעסטן כבוד אין באַגלייטונג פון הונ־
דערטער יידן מיט רופן „האָך שמעלקעס״ האָט מען אים צו־
געפירט צום באַנהויף און ער האָט אָפּגערייזט,—די פני העיר

האָבן זיך געווענדט צום ראָש הקהל אויך צום באַצירקס־הויפּטמאַן, אַז מען זאָל ערלויבן דעם הרב שמעלקעס ז״ל דאָס בית־המדרש, ער זאָל קענען האַלטן זיין קאַנדידאַטן־רעדע, שווער אָבער דאָך האָט מען ערווירקט ביים באַצירקס־הויפּטמאַן, אַז דער ראָש הקהל זאָל דערלויבן דאָס בית־הכנסת צו דעם צוועק. דער יידישער וואַל־קאָמיטעט, וואָס האָט עקזיסטירט, האָט תיכף איינגעלאַדן הרב שמעלקעס ז״ל. זיין אָנקונפט איז אויף דעם זעלבן אופן פאַרגעקומען ווי ביים ערשטן מאָל: מיט קולות „יחי — זאָל לעבן דער יידישער קאַנדידאַט" די קולות האָט מען געהערט אויף אַ מרחק גדול — און גלייך פון דער באַן איז מען געקומען אין בית־הכנסת, ווי עס איז געוועלט געוואָרן אַ יושב ראָש צו פירן די פאַרזאַמלונג. ראָש הקהל אין שטעטל ראַזוואַדאָוו איז דאַמאָלסט געווען דער באַקאַנטער איש מכובד דער גרויסער נדבן ז.[עליקער] ירחמיאל קאַנארעק ז״ל. אום צו שטערן די אָרדנונג זיינען אויך געקומען די זאָ גענאַנטע „מאַשקעס", ווען איינער האָט געשטעלט דעם אָנטראָג, אַז יו״ר פון דער פאַרזאַמלונג זאָל זיין אַדון קאַנערעק, האָבן זיך געהערט 100־ערטער שטימען: ניין, ניין, „פּרעטש קאַנארעק", און אַנשטאָט דעם נדבן איז געוועלט געוואָרן אַ קריסט, אַ ריכטער, מיטן נאָמען „צעלנער" — דער ג. ז. ירחמיאל קאַנארעק ז״ל האָט זיך געפילט שטאַרק געטראָפן. — ער האָט רעזיגנירט אַלס ראָש הקהל פון דער שטאָט ראַזוואַדאָוו און אַ פּאָר יאָר האָט קיין ראַזוואַדאָווער ייד פון דער שמעלקעס־פּאַרטיי נישט געוואַגט צו קומען צום אַדון קאַנארעק, נאָך יאָרן און מיט פאַרשיידענע פּראָטעקציעס האָט מען געווירט ביים ג. ז. קאַנארעק ע״ה, ער זאָל פאַרגעסן, וואָס עס איז פאַרגעקומען. וכך הווה: אין ראַזוואַדאָוו האָט הרב שמעלקעס ז״ל געהאַט אַן ערך 80% יידישע שטימען; אין די אַנדערע שטעט גאָר קליינע פּראָצענטער, און געוויילט איז געוואָרן מיט אַ מערהייט ד״ר באַבזשינסקי, — ראַזוואַדאָווער יידן האָבן שטאָלצירט מיט זייער יידישן און ציוניסטישן גייסט; און טראָץ דעם וואָס הרב שמעלקעס ז״ל איז נישט געוויילט געוואָרן, האָבן זיי נישט באַדויערט, וואָס זיי האָבן זייערע שטימען אָפּגעגעבן דעם חשובן יידישן קאַנדידאַט להרב ר׳ גדאַלטשע שמעלקעס ז״ל.

בחירות נוסח גאליציה

אליעזר חסיד

בעשור שלפני המלחמה העולמית הראשונה שונו דברים רבים בעיירתנו, הוכנסו שיפורים ניכרים ששיוו לה מראה נעים יותר. ודאי יש עוד מי שזוכר בשנים הראשונות של המאה הזאת את הביצות שכיסו חלק גדול של השוק, ולא רק בסביבת המשאבה הגדולה וברוב הרחובות, או את התעלות העמוקות שהיו בצדי כמה מהרחובות. כל אלה הרי נעלמו. כיכר השוק רוצפה כולה, וגם רוב הרחובות ומדרכות תוקנו. הערב בו הודלקו הלוקסים הראשונים בככר השוק היה מאורע בעיירה, והוא נשאר בזכרון כל הילדים כשם שנחרת בזכרונם מכוניתו הראשונה של הנסיך לובומירסקי אשר בעברו ביעף את העיירה, השאיר חומר לדמיונם ולשיחותיהם של יושבי הקרנות. אחר כך תוקנו לוקסים גם ברחובות והוקפד מאוד על הניקיון בעיירה.

היו לא מעטים שזקפו את ההתפתחות בעיירה לזכותו של הקומיסאר הממשלתי לניהול העיירה. הלה היה לפעמים לא מתושבי העיירה ומתוך שהיה ממונה לתפקידו על ידי השלטונות, לא חשש מפני מה יאמרו האזרחים, לא היה לו כל פחד פן לא יבחרו בו שנית, ויכול היה להרשות לעצמו להגדיל את התקציב לכיסוי השפורים וגם לקבוע קנסות על עברות על הנקיון.

וקומיסאר ממונה על ידי השלטונות היה מקרה לא נדיר ביותר, לא בעיריה ולא בוועד הקהילה היהודית. כזה מונה תמיד אחרי שנפסלו הבחירות והיה עליו לשאת במשרה עד עריכת הבחירות החדשות. כי החוקה האוסטרית קבעה עתים לבחירות, ואלה נתקיימו אמנם במועדן, אלא שלרוב נתגלו בהן זיופים וסילופים שבעקבותיהן נאלצו השלטונות לבטלן. כי לכן יצאו מוניטין לבחירות הגאליצאיות והיו ל„שם דבר".

הרקע לסילופי הבחירות היה מדיני ומקורו בהרכבה הדמוגראפי והלאומי של אוכלוסיית גאליציה. ההפרש בין האוכלוסיה הפולנית והרוטנית (האוקראינית) היה כשלש מאות וחמשים אלף (3,700,000 פולנים לעומת 3,350,000 רוטנים) והאוכלוסיה היהודית של קרוב לתשע מאות אלף נפש, יכלה להכריע את כף המאזניים. לגאליציה כמו ליתר ארצות המונרכיה האוסטרו־הונגארית הייתה אוטונומי־

מסויימת. הסיעה הפולנית בפרלמנט האוסטרי (רייכסראט) שהייתה תמיד בקואליציה עם מפלגות השלטון הגרמניות, קיבלה כתמורה לכך את מנגנון השלטון הארצי בגאליציה. כל פקידי הארץ, החל מהנציב העליון בלבוב דרך מושלי המחוזות וכל יתר מוסדות הממשלה היו פולנים. כך הייתה השפה הפולנית השפה הרשמית בכל המוסדות ובכל בתי הספר הנמוכים כגבוהים. בכדי להצדיק את שלטון הפולנים היה הכרח להוכיח כי יהודי גאליציה תומכים במדיניותם וקשורים בתרבותם. אילו היו יהודי גאליציה מתאחדים עם הרותנים והיו משתמשים בשפתם היה נשמט הקרקע עליו התבססה האוטונומיה הפולנית. לכן השתמשו הפולנים בכל האמצעים בכדי להוכיח כי האוכלוסיה היהודית מרגישה את עצמה כשייכת לאומה הפולנית ושפתם היא פולנית. מטעם זה לא יכלו להכיר באידיש כשפה, ואסור היה להצ־היר עליה כעל שפת אם בספירת האוכלוסין, וכל מי שעבר על האיסור הזה והעיז להכריז על אידיש כשפתו — וכך עשו יהודים לא מעטים — נקנס על ידי השלטונות.

בכדי להשפיע על היהודים, אם על ידי תעמולה ואם על ידי אמצעי שכנוע לא כשרים ביותר, שיצהירו תמיד על פול־ניותם, היה עליהם למצוא שליחים ברחוב היהודי. תמורת טובות הנאה גלויות ומוסוות בכל הצורות, מצאו להם הפול־נים בכל קהלה „מושקה" כזה. „מושקה" נקרא על ידי היהו־דים הלאומיים כל יהודי „מה־יפית", רודפי שררה אלה שעשו שרות זה לפולנים. לרוב הם גם לא היו מתבוללים ולא פעם אף לא ידעו פולנית כהלכה, אך חלף מילוי השלי־חות הפולנית הזאת, קבלו את כל השליטה ברחוב היהודי. מאליו מובן כי בידי היהודים האלה נמסר השלטון בכל מוס־דות הקהילה היהודית והם, ורק הם, יכלו להבחר לשליחיה ולנציגיה של האוכלוסה היהודית במוסדות הכלליים.

אך הרי החוקה האוסטרית הייתה דמוקראטית ואת הבחי־רות חייבים היו לקיים במועדן, חיפשו וגם מצאו יהודים אלה תחבולות מתחבולות שונות בכדי לעקוף את חוקת הבחירות ולעשותה פלסתר. בזכרוני נשארה אחת מהתחבולות האלה: כרגיל חייב החוק לפרסם את רשימת בעלי זכות הבחירה זמן מסויים לפני הבחירות, והזכות ניתנה לערער על זכות בחירה שניטלה מאת מישהו או שניתנה למישהו שלא כחוק. הרשימה הייתה מוטלת לעיון במשרדו של ועד הקהלה. ומתוך שמשרד זה היה בביתו של ראש הקהלה דאג הלה שבשעה שנפתח המשרד ישבו שם כמה מאנשי שלומו והם החזיקו בידיהם את הרשימות עד עבור שעות העבודה של המשרד ואנשי האופוזיציה שבו כלעומת שבאו, מבלי שניתנה להם האפשרות להעיף עיניהם ברשימת הבוחרים.

פעם אחת נתייאשו מנהיגי האופוזיציה מלהגיע באופן לגאלי לעיון ברשימת הבוחרים והחליטו להגיע לכך בדרך לא רשמית. היות והעתק אחד של רשימת הבוחרים נשלח גם למינהל המחוז שהיה בטארנובז'ג, הכשירו את הקרקע לקבל שם העתק מהרשימה ההיא. ביום הראשון בשבוע, ביום שמשרדי מינהל המחוז היו סגורים, נסעו מנהיגי האופוזיציה זיסלי הרשפלד ובצלאל שטורך (ידוע היה יותר בעיירה בשם בצלאל קערבערס) לטארנובז'ג, וברכבת שלאחר הצהרים חזרו כשבידם ההעתק המבוקש. לא עברה שעה ארוכה עד שבאו ז'נדרמים לערוך חיפוש בביתו של צלאל קערבערס. למזלו נמסר לו בהקדם, שראו את ראש הקהילה הולך בדרך לז'נדרמריה. הרשימה הוצאה מן הבית בעוד מועד קטעים קטעים שנמסרו לידי בניו של שמחה פלומין שכניו, על מנת להעתיקם ולשרוף את המקור שהובא מטארנובז'ג. נקל לשער את הגורל שהיה צפוי לבצלאל אילמלא דאגו מראש להעל־מת הרשימה, וההעתק היה נמצא על ידי הז'נדרמים בחיפושם המדוקדק שארך שעות.

ברור שהרשימה הייתה מאוד לקויה בחסר ויתיר. האפש־רות לכך ניתנה על ידי שרוב היהודים היה להם יותר משם פרטי אחד ולא קשה היה לעשות מבוחר אחד שניים, או ע"י שינוי השם הראשון בשני. אפשרות שנייה ניתנה על ידי שמות המשפחה המרובים בתוספת רֶקְטֶה, פֶּלְזֶה או פל, שנגרמו על ידי כך שרוב היהודים נמנעו אז מלהינשא ני־שואים אזרחיים והסתפקו בחופה וקידושין על ידי הרב; ככה נמשכו שיבושי שמות המשפחה כמה דורות כי ברשי־מות האזרחיות שמות אבותיהם ולעתים גם שמות אבות אבותיהם היו אחרים מהשמות שבהם היו ידועים לצבור. „טעויות" למכביר היו בשמות תושבי הכפרים שהיו שייכים לקהילתנו.

קל להבין כי גם אחרי שהוגשו עררים לא באו הדברים על תקונם. גם בוועדת העררים ישבו רק אנשי שלומו של ראש הקהלה ותמיד מצאו נימוקים פורמליים או אחרים לדחות את העררים של אלה שידעום כמתנגדיהם ולטהר רק את אלה שבטחו בנאמנותם או בפחדם מפני פרנסי הקהילה. אין צורך לומר כי בבחירות כאלה נבחרו רק מאנשיהם. וכאן החלה פרשת עררים בשלטונות. הפרשה הזאת ממושכת הייתה ב־יותר. לא מפני שחסרו נימוקים שקולים לפסילת הבחירות, לא היו בחירות שאי אפשר היה להוכיח כי השתתפו בהן בפועל אנשים שמתו לפני כמה שנים או אנשים זהים בש־מות כפולים. העררים שהוגשו על ידי האופוזיציה היו מנומ־קים היטב וחוברו לרוב על ידי יוסף או חיים אימר בנו ובצלאל שטורך שהיה נציג מוכר על ידי הצעירים כי ביתו וחנותו שבשוק שימשו להם בית ועד (גם מפני שבנו יענקל ה"ה סוכנם של כל העתונים העבריים ושל העתונות הציונית

בכל השפות ותמיד אפשר היה למצוא משהו מיוחד לקרוא ולהתווכח עליו). הסחיבות נעשו במכוון על ידי השלטונות, כי כל הסילופים האלה נעשו בידיעתם ובעידודם. והרי לא היה אמצעי שלא היה כשר בעיניהם בכדי להילחם בתנועה הלאומית היהודית (דוגמא אחת שנעשתה קלאסית: משלא הייתה להם כל אפשרות חוקית לסרב לתת רשיון להרצאה או לאספה ציונית, הם אמנם נתנוהו אלא שרגילים היו „לטעות" במספר הבית שבו מותר היה לקיים את האספה על ידי שהפכו אחת מהספרות שבמספר. הורשה למשל להת־אסף בבית מספר 248 במקום 284, והרשיון נתקבל ברגע הא־חרון כשלא הייתה כבר כל שהות לקבל את התקון). ולכן השהו כל האינסטנציות הארציות את העררים עד כמה שרק יכלו ולרוב מצאו גם תואנה לדחותה ואז היה הכרח להגיש ערר למיניסטריון הפנים בווינה, שלא פעם עמד בראשו פו־לני. ערר כזה הצריך עבודה מרובה כי היה הכרח לסתור את כל נמוקי הדחיות. לעתים הכיל ערר כזה עשרות עמודים כתובים גרמנית, כי נאלצו להסתמך על הסעיפים השונים בחוקת הבחירות שעליהם ביססוהו.

הטיפול באינסטנציות השונות נמשך זמן רב מאוד ואם לבסוף בוטלו הבחירות ע"י משרד הפנים, הרי ראש הקהלה מונה לקומיסאר על ידי השלטונות ועליו הוטל לערוך את הבחירות החדשות. הנה כי כן התחילה כל הפרשה מראש, וככה לא עלה בידי האופוזיציה, חרף ערנותה ופעילותה הר־בה, לכבוש את הקהילה עד סוף מלחמת העולם הראשונה.

לא התנצלות — הסברה

א. ח־ד

בבואנו להציב ציון לעיירתנו בספר, עלינו להשיב על שאלה שבודאי תישאל על ידי רבים מקוראיו: איך זה ייתכן שב־עיירה תוססת חיים ציוניים כעיירתנו, לא עלה בידי הלאו־מיים לכבוש את הנהלת הקהילה היהודית, וזו נשארה נחלתם הבלעדית של ה„מושקים" עד מלחמת העולם הראשונה. הרי בבחירות לרייכסראט האוסטרי בשנת 1907 קיבל המועמד הציוני, הרב שמלקס, כ־63% של כלל הבוחרים, לעומת 37% שקיבל המועמד הפולני פרופ' בובז'ינסקי. גם אם צוד־קים המניחים שהיו כמה פולנים מתקדמים שהעדיפו להצ־ביע בעד המועמד היהודי, שגם אם הוא רב הוא מתקדם יותר מהמועמד הפולני שהיה שייך למפלגה שמרנית, מספ־רם בודאי לא עלה על מספר אצבעות יד אחת. אפשר בכן להגיד ללא כל חשש של הפרזה שלמעלה מתשעים אחוזים של יהודי רוזוואדוב הצביעו בעד המועמד הלאומי, וזה למ־רות התעמולה הרעשנית של ראשי הקהילה ושל השידולים של הרבי. הפליאה תגדל עוד יותר אם נזכור שבכל גאליציה המערבית לא הקיפה אז תנועת התחייה את שכבות הנוער כמו ברוזוואדוב. בעיירות היו אמנם פה ושם ציונים, אבל תנועה לא הייתה באף עיירה. כזאת הייתה אמנם בערים הגדולות כמו טארנוב וז'שוב, אך גם שם היא לא הייתה נחלת כל השכבות. בית הספר העברי היה לו שם טוב ותל־מידיו וביחוד תלמידותיו הלכו ורבו; הספרייה שרתה בספ־רות עברית ויידיש רבים מהנוער המקומי, נוסף על אלה שיכלו וגם רכשו ספרים בכספם; העתונות הלאומית הייתה נקראת על ידי רוב הנוער החל מ„טאַגבלאַט", „ווסחוד" הפו־לני ו„יידישה צייטונג" הגרמני שהיו כלי מבטאם של המרכז הציוני במדינה, „די וועלט" וכמעט כל העתונות העברית שבכל הארצות; הרבה עשרות חברים היו בסניף המקומי של ההסתדרות העולמית של דוברי עברית „עזרא" ואת צל־צול השפה אפשר היה לשמוע מפי עשרות לא מעטות בחוצות העיירה; אספות, מסיבות והצגות נערכו על ידי האגודה „בני יהודה" ומסיבת־יער שנערכה משכה מבקרים מעיירות וערים בגאליציה, פעילות ציונית ומגביות לקרן הקיימת ל־ישראל נערכו בכל הזדמנות. אי אפשר בכן להגיד שהנוער שקט על שמריו ולא החשיב את ערכם של המוסדות.

ואין לשכוח שבין הצעירים היו כוחות תרבותיים פעילים שלא היו מהססים ולא היו מתעצלים להרתם לכל פעולה צבורית. אך לא רק בדור הצעיר היו ששאפו לכיבוש המוס־דות, רבים מבעלי הבתים בעיירה השתייכו לתנועה הלאו־מית והיוו אופוזיציה פעילה להנהגה ה„מושקית" של הקהי־לה וגם לא התביישו להידברות עם הצעירים. די אם נזכיר את שמות הפעילים ביניהם: זיסלי הרשפלד, יוסלי תאומים, חיים יעקב רוטנברג, הרמן זילבר, בצלאל שטורך, יוסף איימר, אברהמלי בירנבוים, חיים וולף בירנבוים. היו גם אחרים שעודדו אותם בפעולתם האופוזיציונית, ביניהם כל בני משפחת שמחה פלומין הענפה.

ואם בכל זאת לא הצליחו מאמצי השנים של האופוזיציה להחליף את ראשי הקהילה בנציגיה האמתיים של האוכלוסייה היהודית, הרי זה בעטיים של שלשה גורמים:

(1) היקפה הגיאוגרפי של הקהילה ברוזוואדוב;

(2) חוקת הבחירות הנחשלת של הקהלה;

(3) גיבוי השלטונות הפולניים לסילופי הבחירות של ה„מושקים".

1. הקהלה היהודית כללה מלבד יהודי העיירה גם יהודים שישבו בעשרות כפרים שבסביבה ומוסדות הקהילה שרתו גם אותם, ומובן שהם שילמו מסים לקהילה והיו שותפים בבחירות לוועד הקהילה. היו כפרים שישבו בהם כמה עשרות משפחות יהודיות, אך היו ביניהם גם כאלה אשר בהם ישבו משפחות יהודיות מועטות. הצד השווה שביניהן שענייני הקהילה ואופן הנהלתה רחוקים היו משטח התעניינותם. לעיירה היו באים לעתים רחוקות, בעיקר לפני החגים בכדי להתפלל בציבור, לשלם את מסיהם או להביא דורונות לכלי הקודש (לכן קראו להם „לעזשילקעס", כנראה על שם הפרי שהיה מאוחסן טרם גמר בישולו והיה מוטל שם הרבה זמן עד שהובא העירה, ובדומה לו היו היהודים הכפריים שרויים בכפר זמן רב עד שהגיעה נסיעתם העירה). היו אמנם מצעירי הכפר שלמדו בעיר והיו מעורים בתנועה הלאומית יחד עם בני העיר וגם לקחו חלק לא מבוטל בפעולה התרבותית של העיירה, אך יוצאים מן הכלל אלה יצאו ללמד על כלל צעירי הכפרים שאת תנועת התחיה לא ידעו. מגעיהם של יהודי הכפרים עם מוסדות הקהילה היו בעיקר בארועי שמחה או תוגה כגון לידה, ברית מילה, נשואין או קבורה, וטבעי הוא הדבר שהיו נתונים להשפעה מסויימת לנושאי המשרות במוסדות האלה: הרבי, השוחטים ומוהלים, ועד הקהילה, חברה קדישא וכדומה.

2. זכות הבחירה לועד הקהילה לא הייתה דוגמת הזכות לבחירות לפרלמנט שהיו כלליות, חשאיות וישירות ונתונה לכל בוגר שהיה נתין המונרכיה האוסטרית; היא הייתה מותנית בתשלום מס בגובה מסויים לוועד הקהילה. חוקה זאת פתחה פתח לראש הקהל להעדיף את אלה שחפצו ביקרו ולקפח את אלה שהכירם כמתנגדיו. עד כמה שגדולה הייתה דאגתו להכנסות הקהילה, הייתה דאגתו לכסאו גדולה יותר, ומצפונו לא נקפו כשראה אפשרות לוותר על מסיהם של אלה שידעום כאופוזיציונרים, כשההפסד לא היה מרובה ביותר. כך אפשר גם לשער שידע לפצות את אנשי שלומו כשהיקנה להם זכות בחירה על ידי התשלום המינימלי.

3. אך היות וגם ביצוע הבחירות היה בידיו, ובידעו שאנשי השלטון הפולנים עניין לאומי ממדרגה ראשונה היה להם שבראש הקהל יעמוד יהודי המתכחש ללאומיות היהודית, ועל ידי כך הוא מצרף את כל יהודי הקהלה שהוא מייצגם ללאום הפולני — לא היה גבול לתככים ולתחבולות על מנת לסלף את הבחירות ולזייף את הצביון הלאומי של רוב רובם של יהודי העיירה. מול ברית לא קדושה זו של הלאומיים הפולנים עם ה„מושקים" היהודים, התנפצו כל מאמציהם של בעלי ההכרה היהודית הלאומית להגיע לשלטון בקהילת רוזוואדוב.

ערינערונגען

אברהם אויסאיבל (אמעריקע)

איך וועל נישט רעדן וועגן די צייטן פון קריגערייען צווישן די קלויזנער און דעם רבס (אָדער רבינס) אָנהענגער; אויך ניט וועגן די קריגערייען צווישן די צווייַ רבנישע דינאַסטיעס פון דזיקאָוו (טארנאָבזשעג) און ראָזוואַדאָוו; אַפילו נישט וועגן דער שטראָף וואָס דער ראָזוואַדאָווער רב האָט אַרויפגעלייגט אויף ר׳ איטשע שחט, מיט דעם, וואָס ער האָט געאַסרט זיין שחיטה, וויל ער האָט געבראַכט זיינע חלפים צו דורכקוקן צו אַ רב, וואָס איז נישט געווען פון ראָזוואַדאָוו, און אַזוי אַרום באַצוועקט אָוועקצונעמען זיין פרנסה. ער וואָלט דאָס געווען דערגרייכט, ווען נישט די בעלי־בתים, וואָס זיינען וויליק געווען צו עסן „צוצו" און האָבן זיין שחיטה יאָ געגעסן. איך וועל אַפילו נישט רעדן וועגן קהל און געמיינדע־וואַלן־קאַמפּיינס, וואָס זיינען אָנגעגאַנגען צווישן אַנשל צאַנגען ע״ה אָדער שפּעטער בערל רייך און די קאָאַליציע פון זיסעלע הערשפּעלד ע״ה און אַברהמעלע בירנבוים ע״ה, צווישן וועלכע איך האָב מיטגעאַרבעט ווי אַ סאָרט „פּאַרטיזאַנער" אָדער „אונטערגרונט", כאָטש איך האָב דאַמאָלסט געאַרבעט פאַר ד״ר אייזנבערג, אַ פּאַר־בינדעטער (פּאָליטיש) פון בערל רייך. (דאָס וועט זיכער זיין נייעס פאַר ר׳ בערל רייך.)

איך וויל דאָ בעסער דערציילן וועגן עפּעס אַזוינס, וואָס וועט מעגלעך פאַר אייך זיין פון קליינער באַדייטונג, אָבער וואָס איך קאָן קיינמאָל ניט פאַרגעסן.

וויפל פון אייך געדענקען דאָס קליינע שמשל ? (טיילמאָל פלעגט ער נבואה זאָגן ווי צ. ב. ווען אַ קריג וועט אויסברע־כן, אָדער ווען משיח וועט קומען). אָבער זיין אַרבעט, זיין הויפּט־אויפגאַבע איז געווען, אַרומצוגיין איבער דער שטאָט, נאָך האַלבער נאַכט און קלאַפּן מיט זיין קורצן שטעקן (איך האָב עס גערופן „פּאַפּערעפּוי״) אין אַלע יידישע טויערן אָדער טירן און וועקן זיי צו עבודת הבורא.

אין די וואַרעמע זומער־נעכט, אַזוי ווי אין די זייער פראָס־טיקע ווינטער־נעכט, פלעגט ער אַרומגיין אין דער טיפער נאַכט און קלאַפּן אין די טירן און וועקן.

אַזוי פלעג איך אים הערן, ספּעציעל אין די פראָסטיקע ווינטער־נעכט, ווען איך האָב נישט געקענט גוט שלאָפן צוליב די קעלטן ; צווערשט — ווען נאָך פונדער ווייטנס — זייער שטיל האָב איך געהערט דאָס קלאַפּן און קוים גע־הערט זיין אויסרופן „שטייט אויף לעבודת הבורא״, דאָס איז געוואָרן וואָס אַמאָל שטאַרקער און שטאַרקער, ביז ענד־לעך ער איז שוין צוגעקומען צו אונדזער טיר ; דאַן האָב איך שוין געהערט דאָס שטאַרקע קלאַפּן און די אויסרופן מיט זיין יאָמערלעכער שטימע **„שטייט אויף לעבודת הבורא״.**

איך האָב נאָך אַלץ ווייטער און ווייטער געהערט דאָס קלאַפּן און ווידער און ווידער דאָס אויסרופן פון קליינעם שמשל, אָבער דאָס קלאַפּן און אויסרופן איז געוואָרן וואָס אַמאָל שוואַכער און שוואַכער ביז די שטימע האָט זיך פאַר־לוירן אין דער טיפער נאַכט אַריין.

אָבער דאַן — אַפילו ווען מען האָט שוין דאָס קלאַפּן און אויסרופן נישט געהערט — ווער האָט שוין געקאָנט איינש־לאָפן ?

ראַזוואַדאָוו אין אנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט

בעזשע רייך

אין אָנפאַנג פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, ווען די השכלה־באַוועגונג האָט גענומען זיך אויסשפּרייטן אויף די מערב גאַליצישע שטעטלעך, האָט אויך אַ קליינער פונק זיך אַריינ־געכאַפּט אין ראַזוואַדאָווער בית המדרש. פון אַ יידישער אָדער העברעאישער צייטונג האָבן אפשר יחידים געהערט, נעמלעך וועגן דעם „מחזקת הדעת״, וואָס בעלזער חסידים האָבן אַרויסגעגעבן. וועלטלעכע נייעס זיינען געקומען פון דער ווינער פרעסע, וואָס עטלעכע רייכע כלה־מיידלעך, געדערכנט זיך פאַר אינטעליגענטע, האָבן בשותפות געלייענט צוליב די ראָמאַנען וואָס האָבן זיך דאָרט געדרוקט אין פאָרטזעצונגען. זיי האָבן שוין געוווּסט פון שילערס „רויבער״, „קאַבאַלע און ליבע״, ראָמאַנטיש פאַרליבט געווען אין „ווערטערס ליידן״ פון געטע. אין יענע צייטן איז דאָס געווען אַ סגולה צו אַ רייכן יחוסדיקן שדוך, וואָס האָט אין איינוועגס געמיינט צו שטאַרקן דעם פאָטערס קרעדיט, וואָס האָט שטאַרק געהינקט נאָך אַ צווייטן באַנקראָט. פון יהודה לייב פרץ אָדער דוד פרישמאַן האָבן זיי גאָרנישט געוווּסט. אויך די בעל־בתישע בחורים האָבן וויייניק געלייענט, זעלטן געלייענט פון „קהל החסידים מעשה פון ג׳ אחים״ אָדער גלאַט אַ מעשה־ביכל געקויפט אין בית המדרש פון אַ מוכר־ספרים׳ניק, וואָס ער האָט פאַרקויפט אויף די טישן אינאיי־נעם מיט סליחות און ציצית. די בחורים זיינען מייסטנס גע־ווען סתם ליידיקגייער, וואָס זיינען געשלאָפן אין גרויסן טאָג־אַריין, שפּעט געגאַנגען צום דאַווענען אין קהל־שטיבל, אָנגעטאָן די תפלין און געשמועסט ברבים שטעטישע נייס־לעך מיט נישט וויייניק רכילות. זיי זיינען געווען בקי, ווער עס האַלט ביי באַנקראָט, ווער עס עסט „צוצו״, ווער עס עסט „מיצו״. ראַזוואַדאָוו האָט אין יענע יאָרן געהאַט די באַקאַנטע חלול־מחלוקת, ווען דער רבי ר׳ הערשעלע ז״ל האָט געאַ־סרט ר׳ איטשע שוחטס שחיטה, און אַ סך בעלי בתים, דאָס רוב דזיקיווער חסידים, האָבן דווקא געגעסן פון ר׳ איטשע שוחטס שחיטה, זיינען זיי גערופן געוואָרן „צוצו״־עסער (אַזאַ חזירישער טיטל). זיי האָבן אַפילו געוווּסט אין וועלכע טעפּלעך פון „מוצו״ האָט אַ צוציסט בגנבה אַריינגעוואָרפן צוצו פלייש רחמנא לצלן ; דערציילט פון אַלע שפּיצלעך וואָס איין צד פלאַנט קעגן צד השני, זיי פלעגן רעדן פון אַלע סטראַטעגישע פּלענער פון דער רוסיש־יאַפּאַנישער מל־חמה, געוויזן אויף דער האַנט מאַנזשוריע, פּאָרט אַרטור, וואָס די יאַפּאַנער האָבן צוגענומען פון פּאַני (רוסלאַנד) און דערביי האָבן זיי געשמאַק געגעסן פרישע קעז־קיכלעך אָדער

יאָגדע־קיכלעך, וואָס מיר חדר־יינגלעך האָבן געמוסט גיין קויפן פאַר זיי ביי דער לאָמער לאה (זאלץ), כדי מיר זאָלן מעגן הערן די אינטערעסאַנטע מעשיות, וואָס שמעון ראָזענצווייג ע״ה, יענקל ראָזענבוים און אַנדערע האָבן דאָס דערציילט. דעם צווייטן האַלבן טאָג זומער האָבן זיי פאַרברענגט ביים סאַן אָדער ביים בעליק געוויזן קונצן ביים שווימען אָדער גאָר געשפּילט אין קרענגעל אויפן באַרג אָדער אין קאָרטן. ווינטער האָט דער עולם טאָג און נאַכט געשפּילט אין פערבעל אַפילו אין ווייבערישן בית המדרש להבדיל אין מרחץ, און בין מנחה ומעריב געטשעפּעט מיט זלקה. אויך איז ביי זיי געווען אַ נייעס גיין ערוואַרטן די באַנען, וואָס זיינען אַדורכגעגאַנגען, זיי האָבן געקענט אַלע קאָנדוקטאָרן, וואָס נעמען אין דער יד אַריין, מיט דער לאָזונג „בגפו יצא״ (נישט נעמען קיין בילעט), זיי האָבן ליב געהאַט צו וואַרטן ביי דער פּאָסט אויף דעם בריווטרעגער; אַ פּנים געהאָפט צו קריגן ביי אים די ערוואַרטעטע ישועה.

אין דער זעלבער צייט האָט ראָזוואַדאָוו פאַרמאָגט אַ גייסטיקן צענטער פון תורה, חכמה און נגינה, וואָס קיין שום שכנותדיק שטעטל האָט זיך נישט געקאָנט גלייכן צו אונדזער בית המדרש, וואָס דווקא דאָרט האָבן די יונגעלעכע פאַרנומען דעם גייסטיקן אויבן־אָן, וואָס האָט אַרויסגעגעבן אַ סך גייסטיקע ריזן, ווי משהלע לוזערס (רייך), אייזיק מאַנדל ע״ה, העשל קאַנער ע״ה און שפּעטער לוי צאַנגען און נאָך און נאָך. זיי זיינען געווען פון די ערשטע אין ב״ת המדרש, וואָס האָבן אויפגעכאַפּט די שיינע דערהויבענע טענער וואָס דער נייער יאָרהונדערט האָט מבשר געווען. אונטער זייער השפּעה האָבן מיר, דער יונגערער דור, שפּעטער זיך צוגעגרייט צו דער נייער עפּאָכע מיט דעם גלויבן אין אַ שיינעם יידישן קולטורעלן מאָרגן.

געווען אין ראָזוואַדאָוו נאָך אַזאַ סאָרט יוגנט, וואָס זעלטן עס איז צו טרעפן אין יידישע שטעטלעך. דאָס זיינען געווען זין פון די עקסטרעמע חסידישע היימען, וואָס זיי האָבן זייערע יוגנט־יאָרן געלעבט אין דער סביבה פון רב׳ס הויף. זיי האָבן געהאַט די מעגלעכקייט צו זען אַ סך נישט שיינע זאַכן, אַפילו אַליין געווען אַריינגעשלעפּט אין טייל אינטריגעס, וואָס מען האָט דאָרט געשפּינען קעגן דעם רב׳ס געגנער, אַליין מיטגעהאָלפן אונטערשטעלן אַ פּיסל די דזשיקיווער, פּלאַנצשער חסידים, אַנטיילגענומען אין דער צוצו מוצו פּרשה, געזונגען סערענאַדעס אונטער איטשע שוחטס פענסטער דאָס באַקאַנטע לידל: „נאָר געלעבעט מיט צוצו״, זיי זיינען געווען כל ולך מיט די יונגע רבצינס, געוווסט פון אַלע קיצלדיקע הויף־סודות און אויך באַלאַנגט צו דער הויף־קאַפּעלע מיט דוד נטע פּערלמאַן ע״ה בראָש, וואָס האָבן אונטערגעהאַלטן דעם רב די סקאַרבאָווע נגונים על פּי נוסח ראָזוואַדאָוו, ראָפּשיץ און מחוץ לתחום האָבן זיי געמאַכט לצנות פון גאַנצן הויף־התנהגות. זיי זיינען פּשוט געווען פאַרפּלאָנטערט אין ספקות והתרוצצות פון קדושה מיט עזות, התלהבות מיט הלצה און אפשר טאַקע דערפאַר זיינען זיי אַרויס שפּעטער אַמביציש קאַלירפול און האָבן סוף כל סוף געפונען די אמתדיקע קוואַל פון אַ גייסטיקן שעפערישן אויפשטייג ווי ס׳האָט געפונען מאיר מוהר, אנשל כץ, יצחק שעכטער, שלמה קלינקופף ע״ה און מלך יהודה זאַלץ ע״ה וואָס האָט זיין קינסטלערישן טאַלאַנט ענטוויקלט ביי מאַכן די פייגל און אושפּיזן פאַר דעם רב׳ס סוכה.

פון אַ יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין מערב־אייראָפּע, וואָס האָט שוין געקעמפט און געחלומט די גרויסע סאָציאַלע חלומות, האָט דער ראָזוואַדאָווער אַרבעטער ווייניק געוווסט, די בעלי־מלאכות מיט זייערע אַרבעטער געזעלן האָבן נאָך געאַרבעט צו 16 שעה אַ טאָג ביי די מאַשינען אין וואַרשטאַטן. די געזעלן נישט גאַנץ זאַטע האָבן געשטילט דעם אַפּעטיט זייערן מיט זינגען ימים־נוראים׳דיקע תפילות, אַ ליד פון דרייפוס, אָדער פון מאַריס ראָזענפעלד אַרבעטער־לידער, וואָס סאַנע האקל ע״ה האָט פון ערגעץ געגנאַשט. ער האָט שוין בכלל געהאַט אַ נייגונג צו סאָציאַלע ליטעראַטור. דער יידישער אַרבעטער האָט געלעבט מיט חלומות פון אַ שיפסקאַרטע קיין אַמעריקע אָדער צו געווינען די גרויסע טערנע אויף זיין לאָטעריע צעטל, וואָס ער האָט געהאַלטן אין איין קויפן אולי ירחם. דער אַרבעטער מיט בעסערע מעגלעכקייטן האָט צוביסלעך אויסגעוואַנדערט אין פאַרשיידענע מקומות, ווו מיר האָבן נאָך אַ טייל פון די אַמאָליקע עמיגראַנטן געטראָפן אין אַמעריקע צופרידענע, וואָס דער גורל זייערער האָט פאַרשוינט זייערע קינדער פון דייטשע גאַזקאַמערן.

באַלד האָט אויך אין ראָזוואַדאָוו גופא אַ בלאָז געטאָן אַ פרייש ווינטל מיט סמנים פון אַ שענערן מאָרגן. אין יאָר 1907 האָט דער קייסער פראַנץ־יוסף פּראָקלאַמירט פרייע וואַלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט אין ווין, האָט דער יידיש־נאַציאָנאַלער צענטראַל־קאָמיטעט באַשטימט אין אונדזער וואַל־קרייז אינאיינעם מיט די 7 שטעטלעך (נישט קיין דערפער) : מעליץ, דזשיקיוו, רודניק, ניסקאַ, לעזשענסק, קאַלבושאָוו אין סאָקאָלאָוו, אַלס קאַנדידאַט דעם באַקאַנטן מזרחי־פירער, דעם פּשעמישלער רב גדליהו שמעלקעס ז״ל. פּלוצלונג איז געקומען אַ סוף צו אַלע איבלדיקע פּריווילעגירטע הערשנדע קלאַסן אין ראָזוואַדאָוו. פריער האָט אַ סתם שול־ייד אָדער אַן אַרבעטער נישט געהאַט קיין שום דעה אין שטעטישע ענינים. איצט איז ער אויך אויסגעוויילט געוואָרן

פאַר אַ וואַל־קאָמיטעט־מיטגליד, וואָס דאַרף אויך געבן סמכות די קאנדידאטן. די קהל־מענטשן מיט דעם ראָש הקהל אַנשל צאנגען ע״ה בראש, מיט בער רייך, וואָס האָט שוין דאַמאָלסט געקוואקעט צו ווערן זיין ממלא־מקום, זיי האָבן געוואָלט האָבן דעם אַרבעטער צו כשרן זייערן קאנדידאט, וואָס די ראַדע פאָלסקע האָט אויפגעשטעלט, מיכאל באָבזשינסקי, דעם שפּעטערן לעמבערגער וואָיעוואַדע שטאַטהאַלטער, מיט אַלע מיטלען, מיט געבן פּריי צו טרינקען, ווי אין די אַלטע צייטן. עס האָט אָבער זיי נישט געהאָלפן, ווייל אַלע בעלי בתים פון אַלע קרייזן זיינען געווען פּאַרייניקט צו שטיצן נאָר דעם הרב שמעלקעס קאַנדידאַטור, אונטער דער פירערשאַפט פון הרב יוסף תאומים ע״ה, ר׳ בעריש וויינמאַן ע״ה, אַשר רובין ע״ה, ברוך שמידט ע״ה, אַברהמעלע בירנבוים ע״ה און איסר גאָלדפאַרב ע״ה, וואָס האָבן מיט מסירות נפש און מיט די שטאַרקע כוחות פון דער יוגנט בכלל געקעמפט פאַר זייער קאַנדידאַט. די יוגנט האָט דערפילט, אַז דער קאַמף איז נאָר דער אָנפאַנג פון אַ נייער ערע. עס וועט נויטיק זיין נאָך אַ סך צו קעמפן מיט די עסקנים, וואָס האַלטן זיך ביי אַלטע מעטאדן און ווילן נישט זען, דאָס זייער צייט גייט אַוועק אין די אייביקייטן, און עס איז כדאַי צו פּרווון די יוגנטלעכע כוחות איצט. בפרט האָבן זיי געהאַט די שטיצע פון די מאַמעס, וואָס זיינען געווען די גרעסטע אָנהענגערס פון שמעלקעס, במילא האָבן שוין די טאַטעס אַליין נישט געקענט אַ סך שטערן זייערע גאַר נייע דרכים. ווידער האָט לעמבערג אַריינגעשיקט כסדר מאַסן וואַל־פּראָפּאַגאַנדע, ציוניסטישע ליטעראַטור מיט בראָשורן, דער עולם האָט געשמאַק געלייענט דאָס ציוניסטישע „לעמבערגער טאָגבלאַט" דעם ליבעראַלן, „מאָניטאָר פּאָלסקי" אַרויסגעגעבן פון אַן אוהב ישראל מיטן נאָמען ברייטער, וואָס האָט אין פּאַרלאַמענט פּאַרטיידיקט יידישן אינטערעסן. יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק זיינען געקומען פאַרשיידענע רעדנער מיט געשליפענע צינגעלעך. די יוגנט האָט אויפגעכאַפּט נייע ווערטער, וואָס רייצט יוגנט־געפילן, וואָס שטרעבן צו אַ בעסער שיינער יידיש לעבן און ווערן געשטערט פון פאַנאַטיקער וואָס סטראַשען מיטן כח פון סטאַראָסטע און אַמאָל אויך מיט זשאַנדאַרן, למשל זשאַנדאַרן זיינען דורך אַ ווונק פון קהל באַפאָלן אַ גרופּע יוגנטלעכע, וואָס זיינען געגאַנגען דעם ערשטן טאָג שבועות מעריב דאַוונען, און זיך לוסטיק געמאַכט שרייענדיק „האָך שמעלקעס", דערפאַר האָט מען אַרעסטירט איינעם פון די שענסטע יוגנטפירער, באַגלייטער פון הרב שמעלקעס, זיסל שמידט ע״ה, און נאָך אַ יוגנטלעכן (זיין נאָמען געדענק איך נישט) און צו מאָרגנס, דעם 2־טן טאָג שבועות אינדערפרי, זיינען זיי געפירט געוואָרן אונטער אויפגעשפּיזטע באַגנעטן קיין טאַרנאָברזשעג. דאָס האָט אויפגעשטורמעט גאַנץ טאַרנאָבזשעג, אַזוי דאָס דער סטאַראָסטע האָט זיי געהייסן באַלד באַפרייען. אָדער נאָך אַ חוצפּה, וואָס אַ ביטערער מה־יפית־יידל פון יענע צייטן, ער זאָל מיר דאָרט מוחל זיין, איז אומשטאַנד געווען אָפּצוטון: בעת שמעלקעס האָט געהאַלטן זיין קאַנדידאַטן־רעדע אין ראָזוואַדאָוו און אויך קריסטלעכע שטעטישע וועלכער זיינען אים געקומען הערן, האָט ער געשריגן ציניש אַזוי די ערלים זאָלן הערן: ג..דאַלע שמעלקעס! מיט אַזעלכע נידעריקע מיטלען האָבן זיך באַנוצט אין יענע צייטן די עם־אַרצישע עסקנים, אָבער זייער כוח איז דאַמאָלסט געבראָכן געוואָרן אַדאַנק דער ראָזוואַדאָווער יוגנט. ראָזוואַדאָווער יידן האָבן דעם ערשטן נאַציאָנאַלן חוב דערפילט, כמעט 80 פּראָצענט האָט געוועלט יידיש, חוץ די קהלניקעס און עטלעכע פון רב׳ס נושא כלים און די שומרי הסף זיינע, וואָס האָבן אַלע אויך באַקומען אין יד־אַריין פאַר וועלן באָבזשינסקין, וועלכער איז געוועלט געוואָרן דורך טעראָר און שוחד און וואָס די אַנדערע שטעטלעך האָבן נישט געקענטביישטיין דעם נסיון. דערפאַר איז ראָזוואַדאָוו געוואָרן דאַמאָלסט אַ שם דבר אַדאַנק די אַלע בחורים פון יענער צייט, וואָס האָבן מער קיין חשק געהאַט צו גיין צוריק צו די אַלטע פּאָזיציעס, נאָר גלייך נאָך די וואַלן געגרינדעט די „בית יהודה" מיט הערמאַן זילבער ז״ל אַלס פּרעזידענט. דער אָנפאַנג איז נישט געווען דערפאָלגרייך, ווייל עס האָבן געפעלט שפּעטערישע כוחות. זיי האָבן נישט געוווסט פון מאָדערנער יידישער געשיכטע, פון העבּרעאישער ליטעראַטור איז קיין שמועס נישט געווען. דאָס רוב פון זיי זיינען באַשטאַנען פון נעכטיקע קרענגל־שפּילער, וואָס האָבן געמיינט, דאָס מיט בלויז זינגען די התקוה, די שבועה, אָדער „שם במקום אַרזים", „דאָרט ווו די צעדערבוימען", איז מען יוצא אַז דאָס איז דער עיקר צו זיין אַ ציוני, אַ משכיל, אַ מאָדערנער בחור. געווען ווידער אַזעלכע וואָס האָבן געהאַט אַנדערע כוונות, געמיינזאַם באַקעמפן בער רייך אין זיין גרופּע, וואָס האָבן שוין געמאַכט יד אַחת מיטן רב קעגן די ציוניסטן, וואָס האָבן אָנגעפאַנגען קריגן, וואָס אַמאָל מער כוחות און פּאָליטישע השפּעה צווישן די פאָלקס־מאַסן. ווי די זאַך זאָל נישט זיין, קענען מיר גאָר נישט פאַרגעסן זייער רצון און קוראַזש, דאַדורך אַליין פאַרדינען זיי אונדזער אָנערקענונג, ווען מיר שרייבן די היסטאָריע פון דער יוגנט־באַוועגונג אין ראָזוואַדאָוו, פון וועלכע די פני הדרך, וואָס איך קען געדענקען, זיינען געווען יעקב חיים פּערלמאַן ע״ה און אלי רייך ע״ה. גראַדע דער בית־המדרש־עלעמענט, חוץ געציילטע, האָבן זיך אַקטיוו נישט

באַטייליקט אין „בית יהודה", הגם זיי האָבן שוין געלייענט דעם „המצפה" שטילערהייט אין די ד׳ אמות פון הלכה, שוין געלייענט דעם ראָמאַן אין עברית פון מאפו „אַהבת ציון", דער ערשטער נאַש פון עץ הדעת אין יענער תקופה פון אַ בית המדרש בחור; אויך הערצלס „יידנשטאַט", וואָס איז געגאַנגען פון האַנט צו האַנט. און אַזוי צו ביסלעך האָבן זיך פון פאַרשיידענע קרייזן באַלד שפּעטער אַרויסגעפּיקט שיינע פיגורן, וואָס האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקע פּאָזיציע און עס איז ווערט זיי זאָלן דערמאָנט ווערן: פייוול עדער ע"ה, וואָס איז געווען כמעט פון די ערשטע, וואָס האָט מיט התמדה גלעזען ביאַליקס שירים און מיט אַ זעלטענער באַגאַבונג וואָס האָט אַ סך מיטגעהאָלפן צו ענטוויקלען די ראַזוואַדאָווער יוגנט, דוד ליב בלימאַן, וואָס איז נישט בלויז געווען פון די ראשונים נאָר אויך פון די אַחרונים, ער איז געווען אחד בדורו. ער האָט יאָרן־לאַנג געדינט די דערהויבענע אידעאַלן פון דער ראַזוואַדאָווער יוגנט בלב ובנפש ביז צום חורבן פון דעם אייראָפּעאישן יידנטום. אַפילו נישט געפילט דעם ווייטאָג און פיין וואָס זיין גורל האָט אים אַזוי ביטער בעוולט. אומגעקומען איז דער „אַלטער", ווי די יוגנט האָט אים גערופן מיט ליבשאַפט, אינאיינעם מיט די 6 מיליאָן קדושים וטהורים.

עס איז אויך כדאי צו דערמאָנען ישראל גרויס ע"ה. גערופן „דער עקשן", „קריטיקער", וואָס האָט כסדר געפירט הייסע שרייענדיקע וויכוחים אין פאריין מיט דעם מעסיקן שטילן אינטעליגענטן חיים האָס ע"ה. און לייזער איימער האָט מיט זיין ליבלעכן שמייכל קוים געקענט אים איינשטילן. די אַלע האָבן צוגעלייגט אַ פלייצע צו דעם יוגנטלעכן אויפשטייג אין ראַזוואַדאָוו. דער גרעסטער כוח פון שעפּערישער אַרבעט איז געקומען אין יאָר 1910/11, ווען דער יונגערער עלעמענט געוועזענע תלמידים פון ד׳ אַהרן קאַנער ע"ה, ר׳ יוסף אַבישעס ע"ה און ר׳ אַהרן (בייקע) קליינקופף ע"ה, האָבן איבערגענומען די לייטונג פון „בית־יהודה". קודם כל האָבן זיי אַרויסגעפירט דעם ראָמאַנטישן ציוניזם, וואָס איז געבליבן שטעקן בחדרי חדרים, אויף דער עפנטלעכער גאַס געגרינדעט די ביבליאָטעק, וואָס האָט געגעבן דעם עולם די מעגלעכקייט צו לייענען און זיך באַקענען מיט גרעץ׳ס יידישער געשיכטע, מיט מענדעלע מוכר ספרים און נאָך אַנדערע. די ערשטע יידישע גרינדער, וואָס האָבן אַזוי העלדיש דורכגעטראָגן די חבלי לידה פון די „בית־יהודה" האָבן צוביסלעך חתונה געהאַט, אַ טייל האָבן אויסגעוואַנדערט, איז דאַן געקומען אַ נייע תקופה און אַ נייע פירערשאַפט, וואָס האָט פאַרשטאַנען די אַחריות, וואָס ליגט אויף זיי, און צוזאַמען געשטעלט אַ בית ספר לעברית, פאַראַנשטאַלטעט ליטעראַרישע אָוונטן מיט פאַרלעזונגען, דיסקוסיעס, געברענגט גאַסט־רעדנער. געווען אַ גרויסער געווינס דער נייער עברית־לערער ראָזמאַן, וואָס האָט אַנטייל גענומען אין אַלע אַרבעטן פון „בית יהודה" און געהאָלפן פאַרשפּרייטן עברית דורך קורסן. באַלד האָט זיך געהערט אויף די גאַסן „שלום", „בוקר טוב", „לילה טוב", „להתראות". אַפילו בעלי־בתים ווי יעקב ראָטנבערג ע"ה און מענדל הערצלעך און די אויבן אויסגערעכנטע האָבן אָנגעהויבן באַזוכן דעם „בית יהודה" און דאָרט געלייענט דעם „העולם", די „הצפירה" אַזוי, אַז אין יאָר 1912 האָט שוין ראַזוואַדאָוו געהאַט אַ סביבה, וואָס האָט נישט בלויז געלייענט בעלעטריסטיק ווי „רוים און ירושלים" פון העס, אָדער „דאָן קיכאָט" פון סערוואַנטעס, נאָר אַפילו דאָס אַפּיקורסישע „התועה בדרכי החיים" פון סמאָלענסקין, „על פרשת דרכים" פון אַחד העם, „די עמאַנציפּאַציע" פון פּינסקער און געזוכט קלאַסישע מאָדערנע משוררים, ווי טשערניכאָווסקי. צו באַזאָרגן די אַלע ספרים איז נישט געווען אַזוי לייכט און נאָך אַלע גליקן האָט געפעלט אַ סך מאָל אויף דירה־געלט פאַר צוקראָווסקין, ווו דער פאריין איז געווען, האָב איך מיט דער הסכמה פון פּרעזידענט זיסל שמידט ע"ה און לייזער איימער, דער פאַרוואַלטער פון ביבליאָטעק, געגרינדעט דעם ערשטן דראַמאַטישן קלוב אין ראַזוואַדאָוו, וווּ איך האָב רעזשיסירט און אַליין מיטגעשפּילט אין דער דראַמע פון גאָרדין „דער ווילדער מענטש", וואָס מען האָט געשפּילט מיט גרויס דערפאָלג דריי מאָל. די הכנסה איז אויסשליסלעך געגאַנגען אויף דער ביבליאָטעק, וואָס האָט במשך פון 30 יאָר געדינט אַלס גייסטיקער צענטער פון וועלכן עס האָבן געשעפּט די יניקה אַלע שפּעטערע ציוניסטישע מנהיגים.

רעמיניסצענצן

חיים פינגערהוט

חסידות

ראַזוואַדאָווער חסידות, אָדער גאָר ראָפשיצער חסידות, איז געווען פון אַנדערע דרכים. ס׳איז נישט געווען קיין חסידות פון דביקות ווי בעלז, נישט קיין חסידות פון תורה ווי גער, אָדער נאָר פון מידות ווי דאָס לובאַוויטשער חסידות. עס איז געווען אַ וועג צום פאַרפולקאמען דעם מענטשלעכן קאָנטאַקט, שאַפן אַ געזעלשאַפטלעכע היימישקייט און כמעט אַן עפיקורעישע אָדער סיבאריטיש פארהאלטן זיך צום עסן, טרינקען, זינגען, שיין דאַווענען, לאַכן און דערציילן וויצן. אַלע חסידים האָבן זיך געקענט און געפרייט ביים ווידערזען ביים רבין, ווי מ׳האָט זיך פאַרהאַלטן ווי להבדיל ביי אַ „שטאמטיש״, זיך דערציילט נייעס, אויסגעטוישט ניגונים און פאַרברענגט.

וואָס מיינט אייגנטלעך חסידות ? פאַר מיר איז עס אַ בוים מיט הונדערטער שרשים, טויזנטער צווייגן און הונדערט טויזנטער בלעטער ; פאַר מיר איז, אויך היינט געזען, חסידות די מעגלעכקייט פאַר אונדז ביהמ״ד־ייִנגלעך צו ריידן מיט אַ מיידל. איך בין זיכער : אַז דער נס אַריינצוקוקן אין די טיפענישן פון די מיידלשע אויגן און ערשט דאָס קאָנען קאָנטאַקטירן זיך מיט דעם באַזונדערן מין פרויעשקייט וואָס האָבן באַזעסן די טעכטער פון די ראַביישע הייזער, איז אויך חסידות. צוצוהערן זיך צום שמייכלדיקן קול, און אויסלענדישן קראַסנער אקצענט, פון אונדזער יונגער רעביצין „מרימטשע״, און צו זען ווי זי פלעגט צו פאַרגלייזן אירע ביזאַנטינישע מאַנדעל־אויגן — איז אויך חסידות. אומבאַוווּסט

מרדכי פינגרהוט

האָבן מיר אַפערירט מיט פאַרשידענע ווערטער. און ווי אַ קאלעקציאַניסט פון אנטיקוויטעטן באַגייסטערט זיך מיט דעם זשאווער אָדער שימעל פאטינא פון א כלי, און דוקא זיין שמוץ איז מער ווערט ווי אַ ריינער גלאַנץ, האָבן מיר מוחל געווען און ערזעצט די שוואַכקייט און אומבאַדייטנדיקייט פון דער „תורה״, וואָס דער רב פלעגט צו לעזן פון אַ ספר, כתב יד, וואָס האָט געהייסן : „ביכל״. דורך דעם מאגישן רוח פון ביכל, זיין שיינע אַנטיקע שריפט, וואָס קיינער האָט נישט געוווּסט, ווער עס האָט געשריבן מען האָט געזוכט דעם ווערט אין דער פאָרם, דער נייגונג אָדער ליניע און נישט בלויז אינם אינהאַלט.

סקארבאווע ניגונים

אין אַזאַ אַטמאספער פון וואַרימקייט און לוסטיקייט האָבן געשפילט אַ גרויסע ראָל די „סקארבאווע ניגונים״. אַן אמתער אוצר פון מאַטיוון און מעלאדיעס, וואָס מ׳פלעגט זינגען נאָר אין אַנוועזנהייט פון רב. יעדער מוזיקאַלישער מאַטיוו איז געווען פאַרבונדן מיט אַ באַשטימטן טעקסט און אויך לוח. די זעלבע תפילות אָדער זמירות האָט מען געזונגען מיט אַן אַנדער ניגון אַ פאַרשידענעם לויט דעם שבת אָדער יו״ט. די טראַדיציע האָט געשאַפן אַן אייגענעם פאָלקלאר, נאָך דעם סדר פון „אנטיפאנא״ ד. ה. דער רב האָט פאַרגעזונגען אַ שורה, און דער עולם האָט געענטפערט אי־

רבקה פינגרהוט

בערחזורנדיק דעם מאָטיוו אָן ווערטער אָדער אויסגעזונגען די אַנדערע העלפֿט פֿון ניגון־מאָטיוו, דורך דעם כסדרדיקן ווידערהאָלן פֿון סאָלאָ און כאָר איז אַנשטאַנען אַ באַזונ־דערע פֿייערלעכקייט און שפּאַנונג. די מעלאָדיעס האָט מען געקענט, אָבער נישט אָפּגעניצט, מען האָט זי נאָר געזונגען איין אָדער צוויי מאָל אין אַ יאָר. מ׳האָט אויף זיי געוואַרט ווי אויף אַ ליבן קרוב און גואל פֿון אַ ווייטער שטאָט. ווי אַ ליבשטאַפּט, וואָס מ׳זעט נאָר זעלטן. מ׳פֿלעגט נהנה זיין זינגענדיק לאַנגזאַם און פֿאַמעלעך און מיט גרויס בענק־שאַפֿט. אַ סך פֿון די דאָזיקע מעלאָדיעס האָבן געהייסן „וואָ־לאַכלעך" און האָבן געשטאַמט פֿון קאַרפּאַטישע אוקראַאינישע גויאישע לידער, און זייער פֿרעמד טאָנאַלע אָנלאַגע האָט נישט וויניק בייגעטראָגן צו זייער פֿייערלעכער שיינקייט.

נישט חסידים

איך רוף זיי אַזוי, און נישט מתנגדים, ווייל זיי זיינען פֿאַר־שידן פֿון די אייגנטלעכע ליטווישע אָדער אַשכּנאַזישע מת־נגדים. מער ווי „דאַקעגן" זיינען זיי געווען „אומאינטערע־סירט".

פֿאַרוואָס האָבן פֿיל פֿון אונדזערע נאָנטסטע נישט געהאָט קיין געפֿיל פֿאַר חסידות? מיר דאַכט זיך, אַז זיי האָבן נישט געהאָט קיין „געהער" דערצו ווי פֿילע מענטשן האָבן נישט קיין געהער פֿאַר מוזיק. מאַנכע זיינען זיך נתפּעל דאָמיט און אַנדערע האָבן גאָר קיין אינטערעס דערצו.

ביי אונדז אין דערהיים זענען געווען פֿאַרטרעטןביידע „פּאַרטייען". מיין טאַטע ע״ה, מיין שוועסטער, און דאַכט זיך מיר, אַז אויך מיין יינגערער ברודער האָט עס נישט גע־צויגן צו חסידות. מיין מאַמען ע״ה און מיך — יאָ. עס האָט אָבער געהערשט אין אונדזער משפּחה אַ ליבעראַלע און טאָלעראַנטע אַטמאָספֿער וואָס האָט נישט דערלאָזט צו שפּאַנונגען און דיסקוסיעס.

אונדזער פֿאָטער

דער טאַטע ע״ה איז געווען איינער פֿון די מערקווירדיקסטע פּערזענלעכקייטן וואָס כ׳האָב געזען אין דער וועלט. איך גלויב אַז אַ דיסטאַנץ פֿון אַזוי פֿיל יאָרן דערלויבן מיר צו זיין אָביעקטיוו, כאָטש איך בין זיין ליבנדער זון. ער איז געווען אַ שטילער און אומשולדיקער רעוואָלוציאָנער, וואָס האָט פּראָטעסטירט געגן זיין אומגעבונג לויט אָן אייגענעם נוסח. אַזוי האָט ער שבת נישט געטראָגן גאַרנישט ביי זיך טראָץ דעם „טריק" פֿון עירוב. ער האָט נישט געזוכט און אָנגענומען כּיבודים, נישט געהאַלטן פֿון דער „מזרח־וואַנט", נאָר אָסטענטאַטיוו זיך באַזעצט אויף דער מעריב־וואַנט, און ווייל דאָרט האָבן זיך אַרום אים פֿאַרזאַמלט פֿאַרשידענע מענטשן און געבילדעטע משכּילים, האָט ער דאָדורך אַזוי צו זאָגן „רעוואָלוציאָניזירט" די אונטערשטע רייע. איך זע אויך אַ פּראָטעסט קעגן דער דעמאַגאָגיק און סנאָביזם פֿון דער דאַמאָלסדיקער אומגעבונג אין דעם, וואָס ער פֿלעגט נישט דאַווענען מיט דעם מנין. ער פֿלעגט זאָגן תּהילים, ווען די אַנדערע האָבן געדאַוונט, און דאַווענען פֿלעגט ער, ווען מ׳האָט געלייענט. ער האָט נישט געטראָגן קיין גאַרטל, נישט געניצט די מקווה, אָבער אָפּגעהיטן דעם שולחן ערוך מיט אַלע סייגים. ביים עסן פֿלעגט ער נישט אַכטן אויף דעם מאכל, נאָר אַריינקוקן אין אַ ספֿר אָדער צייטונג. די דאָזיקע געוויינהייט האָט זיך אַזוי פֿאַרשפּרייט, אַז אונדזע־רע סעודות האָבן מער אויסגעזען ווי אַ ביבליאָטעק אָדער לייען־שטוב. ער האָט וויניק גערעדט, און נאָך וויניקער זיך געשפּאַרט מיט עמעצן. ער האָט געהאַט אַ גרויסן זין פֿאַר מעכאַניק און טעכניק; מען האָט אים גערופֿן „בעל מיאד" (בעל אומן יד), אויך האָט ער געקאָנט גוט צייכענען און מאָלען, און עס איז אַ סברה, אַז כּמעט אַלע הייזלעך פֿון אונדזער שטעטל, זיינען געווען געבויט לויט זיינע פּלאַנען; און זיכער איז דאָס שייך צו אַלע פּרוכת׳ן, תּפֿילין־זעקלעך לוחות, משנכנס אדר׳ן און אַפֿילו מצבֿות. צום רבֿ האָט ער נישט געהאַט קיין יחס, אַפֿילו ווען דער רבֿ האָט פֿון אים גערעדט מיט כּבֿוד און רעספּעקט. אַ סבֿרה, אַז דאָס איז גע־ווען אַ רעשט פֿון די פֿרעהיסאָרישע שטרייטן ד. ה. די וויכּו־חים פֿון פֿאַר מיין צייט, די „וועלט מלחמה". זיין יוגנט איז אויסגעפֿאַלן אין דער צייט פֿון השׂכּלה, און טראַגישערווייז האָבן די צוויי בלומען פֿון דער מזרח־ייִדישער תּוצרת, די צוויי ברילאַנטעסטע שטערן אויף אונדזער הימל: חסידות און השׂכּלה זיך נישט געשעצט און פֿאַרשטאַנען.

אויסקלאַנג

אין אַ יו״ט נאָכן עסן, פֿלעגן מיר בחורים און פֿאַרשידענע ב״ב גיין צום רבֿ צום „טיש". דאָס „פּירן טיש", ווי דעם רבֿ״ס סעודה פֿלעגט הייסן, פֿלעגט זיך אָנהויבן שפּעט, כּדי די חסידישע ב״ב פֿון שטאָט זאָלן קאָנען קומען צום „טיש", שטעלן וויין, עסן „שיריים", זינגען און גאָר טאַנצן. דער רבֿ אויבנאָן האָט געהאַט צו זיין רעכטער און לינקער האַנט זיינע זין נפתּלי און משה׳לע, דערנאָך זענען געזעסן די חשו־בים ווי ר׳ שמואל אהרן וואַגשאַל, ר׳ שאול האַפּערט, ר׳ מענטל שוחט און אַנדערע, דערנאָך זיינען געקומען חסידים פֿון זאַקליקאָוו, אָדער גאָר אַסטראָוועצע וואָס פֿלעגן קומען אויף יו״ט אין שטאָט מיר בחורים זענען געשטאַנען הינ־טער דער שטול פֿון רבי׳ן.

צווישן די גוטע מאַכלים, וואָס דער גבאַי פלעגט ברענגען פון קיך, האָט מען געזונגען זמירות, מיט די סקאַרבאָווע ני־גונים, דער רב האָט געטיילט שיריים און די פּאַרמעגלעכע ב״ב האָבן „געשטעלט״ ווײַן אָדער ביר, ד.ה. מ׳האָט אויס־געררופן ר׳ דער און דער „שטעלט אַ ליטער ווײַן״, דאַרויף האָט דער רב איינגעלאַדן ב״ב, וואָס זײַנען געזעסן ביים „טיש״ אָדער אונדז בחורים אָדער אויך אַנדערע ב״ב וואָס זײַנען געזעסן אין ביהמ״ד, ווו מען האָט געפּירט די סעודה. אַ סך זענען געקומען עוסק זײַן אין אַ ספר, אַ טייל סתם אַזוי צו קיביצען און צו הערן זינגען. דער רב פלעגט זיי אויפ־רופן צו אַ גלעזל ווײַן אָדער ביר, און עס איז געווען אָנגענומען אַז דער מכובד האָט זיך דערנענטערט צום רב, און געטרונקען לחיים צום רב.

מעשה שהיה, אַז איינמאָל האָט דער רב אויפגערופן מײַן טאַטן, וואָס איז געזעסן אין אַנדערן עק פון ביהמ״ד און אַרײַנגעקוקט אין אַ מדרש. אַז איך האָב דערהערט „ר׳ מר־דכי פינגערהוט״, האָט מיר געגעבן אַ קלאַפּ אין האַרצן. מײַן טאַטע האָט זיך אָבער נישט ווײַסנדיק געמאַכט. נאָך 3־2 מאָל אויסרופן זײַן נאָמען האָט דער רב צו אים געשיקט דעם גבאַי. און אַז דער גבאַי האָט געזאָגט, אַז דער רב איז אים מכבד מיט ווײַן, האָט מײַן פֿאָטער געענטפערט: „כ׳בין נישט דורשטיק״, אַז דער רב האָט דאָס דערהערט, האָט ער מיט אַ זויערן שמייכל זיך אויסגעדרייט צו מיר און געפרעגט „און דו ביזסט יאָ דורשטיק?״ דאָס לאַכן פונעם עולם און אַלע בחורים, מײַנע חברים, האָב איך שוין נישט געהערט.

קוים האָב איך נאָך געקענט זען דורך די טרערן אין מײַנע אויגן די בליצנדיקע בליקן געמישט פון האס און מיטלייד, וואָס האָבן צו מיר געקוקט פון דער ווייבערישער שטוב, ווו עס זײַנען געשטאַנען אין דער טיר די רביצין און זייער ש׳יינע טעכטער.

ה„כלי קודש״ בעיירתנו

יחיאל שפרגל

לזכר נשמות הורי ז״ל הקדושים, אבא מורי שמריהו בן ברוך הכהן שפרגל ואמי מורתי פרל לבית זילבר, שמתו בשנות 1940—1943, מרעב וממחסור בבודייבו פלך אירקוטסק, בגלות סיביר. תנצב״ה

נתבקשתי לתת סקירה על „כלי הקודש״ של העיירה. אמנם אין ביכולתי לספר על כך הרבה. נולדתי אמנם ברוזוואדוב, בשנת 1894, שם חייתי עד שנת 1914, אך זמן קצר אחרי פרוץ מלחמת העולם הראשונה נקלעתי עם הורי ז״ל לווינה. ואם גם חזרנו משם לאחר שחרור העיר מידי הרוסים בשנת 1915, גוייסתי מיד לצבא האוסטרי. כשהתחתנתי בשנת 1921 עברתי לגור בליז׳נסק למשך שנתיים ואח״כ עזבתי לגמרי את פולין וישבתי בצ׳כוסלובקיה (בחבל הסודטים) עד לפלישת צבאות היטלר. כך שברוזוואדוב שהיתי רק לס־רוגין. בהיותי פליט ברוזוואדוב בקיץ 1939, גורשתי בערב חג הסוכות של אותה השנה, יחד עם כל יהודי העיירה, דרך נהר סאן, לשטח הרוסי, ובעזה״י הגעתי בשלום ארצה בינואר 1941, דרך וילנא, מוסקווא, אודסה, איסטנבול, בירות וכו׳. אך אעשה מאמצים להעלות מתהום הנשייה כל מה שאפשר מהתקופה שהזכרתי.

„כלי קודש״ היוו לפחות 10 אחוזים מכלל האוכלוסיה היהודית, שהם כארבעים משפחות ויותר. על הרבנים ייחדתי כבר את הדיבור ברשימה אחרת, אבל אצלנו היה בעצם רק רב אחד ובזמני שרת בקודש ר׳ צבי (הירש) הורו־ביץ. הרב ר׳ צבי נולד בערך בשנת 1850 ונפטר בשנת 1918 (תרע״ט) בעיר ריישא (ז׳שוב). גווייתו הובאה ברכבת משא מיוחדת לרוזוואדוב, כאן הובא למנוחת עולם ובהלווייתו השתתפו המונים מבני העיר ומהסביבה. הרב הנ״ל היה דור רביעי לשושלת הרופצ׳יצאית שמייסדה היה ר׳ נפתלי הורו־ביץ מרופצ׳יץ. ר׳ צבי היה בנו של הצדיק ר׳ משה׳לי (נפטר בשנת תרנ״ד 1894) ששימש לפניו כרבה של עיירתנו. ר׳ משה׳לי היה בנו של הרבי ר׳ אליעזר מדז׳יקוב בנו של הרב ר׳ נפתלי. אחרי פטירתו היו עוד 2 רבנים ברוזוואדוב מיוצאי חלציו והם ר׳ אפרימיל בנו הבכור, ואחרי פטירתו של האח־רון באופן פתאומי בגיל צעיר, הוכתר בנו ר׳ נפתלי לרב. הוא שימש ברבנות עד החורבן ונספה יחד עם כל בני ביתו בימי השואה בלבוב. אחיו הצעיר של ר׳ נפתלי, משה׳לי, הגיע לפי השמועה עד לודמיר־וולינסק (זוויהיל) שם נפל לידי קלגסי הנאצים ששרפוהו במדורה. אומרים שהוא ביקש לעצמו מיתה זו וקידש את השם בקפצו לתוך הלהבות כשהוא עטוף בטלית.

דיינים ומורי צדק

הכרתי בזמנו שלשה דיינים, בזה אחר זה. הראשון והבכיר היה ר' אלעזר מו"צ (רוזן). כשהכרתיו בילדותי היה ר' אלעזר כבר זקן בשנים, למעלה מגיל שבעים. כפי ששמעתי היה הוא יליד פולין הרוסית ובעודו ילד העבירוהו לגאליציה מפחד החטיפה. היה זה בתקופת הצאר ניקולאי הראשון עת חטפו ילדים יהודים לקאנטוניסטים. שמו האמתי היה בעצם רוזנבוים אבל הוא אמר שיסתפק ברוזן ואין לו צורך ב„בוים" והוא נשאר בשמו רוזן. ייתכן שבשינוי השם רצה לטשטש את מוצאו הרוסי. ר' אלעזר מו"צ היה יהודי פיקח מאד ולא היה מהמחמירים ביותר. בסתר היה מתנגדו של הרבי אם כי בפומבי היו חיים בכפיפה אחת. ר' אלעזר מו"צ אכל בשבתות ובחגים על שולחנו של הרב, שהחשיב אותו מאוד בהעריכו את ידיעותיו ובידעו כי מלבד שהוא גדול בתורה, הוא גם פיקח וממולח. בזקנותו לא בחל ר' אלעזר בטיפה המרה; אך זה לא פגע בהחלט בכושר שיקוליו בפסקי הדין וההלכה, הן בענייני טריפות והן במשפטים, בוררויות וכו'. בהיותי חובש בית המדרש בנעורי הייתי מצוי בספרי שאלות ותשובות

הדיין יוסף רוקר

שונים כגון „בית יצחק" של הרה"ג ר' יצחק שמלקיס רבה של לבוב; או „דובר שלום" מהרה"ג ר' שלום מרדכי הכהן שבדרון מבז'ז'ני (ברז'אן). וכן בספרי הגאון ר' יוסף אנגל מקראקא מצאתי הרבה תשובות בספרים הנ"ל על שאלותיו של ר' אלעזר מו"צ. בקיצור, הוא היה גדול בתורה, סמכות שהתחשבו בה מאד בעולם הלמדנים. הוא האריך ימים ונפטר כשהיה למעלה מגיל תשעים.

הדיין והמו"צ ר' משה לייב רוגנפיש היה חתנו של ר' אלעזר הנ"ל (שהיו לו כמדומני רק בנות). הוא היה טיפוס שונה לגמרי מחותנו. היה בעל קומה שמרוב גבהו הלך תמיד שחות. גם תכונותיו הנפשיות היו אחרות לגמרי משל קודמו. היה מחמיר הרבה בהחלטותיו, ומתנגד קנאי ללימודי השפה העברית ולייסוד בית ספר עברי מתוקן בעירנו ויצא חוצץ נגד המורים בכל הזדמנות. זכורני, בערך בשנת 1907, נתקבל ברוזוואדוב מורה עברי בשם צבי הורלינק, יליד הומאן שבאוקראינה. הוא היה מורה מוכשר מאד שנתפרסם אחר כך כמנהל בית ספר „שפה ברורה" שבטארנוב. הורלינק היה בן אדם רזה, חלש וצנוע מאד. באחת השבתות כשהגיע הורלניק לבית המדרש לתפילה, התקיפו ר' משה לייב הדיין על לא סיבה והוכיחו על פניו על שהוא מגלח את זקנו (אם כי יתכן שלא התגלח בתער אלא בסם גילוח שהשתמשו בזמנו בחורים אדוקים, דבר המותר לכל הדעות). הפעם יצא הורלניק מגדרו ונזף בר' משה לייב בהשתמשו באימרה התלמודית: „טול קורה מבין עיניך!". המקרה הזה היה לשיחה בפי אנשי העיירה במשך זמן רב. ר' משה לייב היה עוד דיין משנה בחייו של חמיו, במשך הרבה שנים, כי כאמור האריך ר' אלעזר בחייו ולעת זקנתו לא יכול למלא את תפקידיו וחתנו היה לו לעזר. אחרי פטירת ר' אלעזר שימש ר' משה לייב רק שנים ספורות בתפקיד דיין, כי אחרי חמש או שש שנים נתקף מרה שחורה, נתבלבלו עליו חושיו ולא הייתה תרופה למחלתו. הוא לא האריך ימים ונפטר בגיל חמשים בערך.

אחרי פטירתו בשנת 1909/10 נתמנה בתור דיין ומו"צ ר' יוסף רוקר. הוא היה קודם דיין בעיירה הקטנה ריביטי שע"י פשמישל. אשתו הייתה מרוזוואדוב והיו לו כמה גיסים בעיירה שמילאו תפקידי קודש, כמו ר' מנדל שלנגר שו"ב, ר' מנדל סופר סת"ם ועוד. משנתפנתה משרת דיין בעיירה, נתמנה לתפקיד זה על ידי הרב ויועציו בלי בחירות, שלא כפי שנהגו קודם לגבי שוחטים, דיינים, נאמנים וכו'. המו"ץ רוקר היה יהודי ירא שמים ומאד מסור לתפקידו, איש שקט ומצניע לכת. הוא לא התערב אף פעם בפוליטיקה ובמחלוקת. היה רזה מאד וחלוש מטבעו, מטופל במשפחה גדולה והמחסור והמצוקה בביתו היו גדולים מאד. שימש

בקודש ברוזוואדוב בערך שלשים שנה, עד השואה ומת מות קדושים בפשמישל, אליה הגיע עם גולת רוזוואדוב, בגירוש הכללי בספטמבר—אוקטובר 1939.

השוחטים ברוזוואדוב

בזמנו עסקו בשחיטה ברוזוואדוב השוחטים דלקמן:

ר׳ אברהם כ״ץ

ר׳ יצחק (איטשע) כץ

ר׳ שמעון כץ

ר׳ יהושעלי שוחט

ר׳ מנדל שלאנגר

לר׳ אברהם כץ עברה השחיטה בירושה מאביו ר׳ אנשיל. גם ר׳ אברהם הוריש את השחיטה לשלשת בניו והם: ר׳ שמעון, ר׳ אליעזר ור׳ נח, אבל רק ר׳ שמעון עסק במקצועו ברוזוואדוב ואילו יתר בניו, גרו בסביבה (בלאז׳וב גרמבוב) ושם עסקו בשחיטה. ר׳ אברהם שוחט היה קטן קומה, בן תורה, מקורב מאד לחצר הרב, ועסק בשחיטה עשרות בשנים. היה לו בית משלו שקיבל בירושה, אך התפרנס בקושי כי מטופל היה בהרבה ילדים. בדרך כלל היה מצבם של כל כלי הקודש רע בהחלט, חוץ ממצבו של הרב שהכנסתו לא הצטמצמה בקצבת הקהל הזעומה אלא נוספו עליה גם מרח״ש ו„פדיונות״ החסידים שהרי היה יותר אדמו״ר מאשר רבה, וחסידים למאות היו לו בסביבה ובייחוד בעיירות השו־נות אשר בפולין הקונגרסאית.

ר׳ איטשה שו״ב הסתבך עם הרב לעת זקנתו. כתוצאה מכך היה מנודה מרבים מתושבי העיר; בהמות גסות לא שחט בכלל, והכנסתו הצטמקה עד כדי שחיטת עופות מאנשי שלומו, שלא היו מרובים ביותר.

באותו זמן הגיע לרוזוואדוב שוחט מוואדוביצה בשם ר׳ יהושעלי, חסיד נלהב וקנאי שרדף את הציונים עד חרמה. בעל זקן אדום היה. הוא מילא תפקידו זמן קצר מאוד.

ר׳ שמעון, כאמור לעיל, היה שו״ב אחרי פטירת אביו, אבל עוד בחיי אביו היה עסוק הרבה שנים בשחיטה והיה שו״ב רשמי של הקהילה.

ר׳ מנדל שלאנגר שימש בקודש יותר משלושים שנה. היה בנו של ר׳ הרשלי ניסנ׳ס שהיה בזמנו גבאי של הרב ויד ימינו. ר׳ מנדל היה מקודם שו״ב בכפר יארוצ׳ין ועבר אח״כ לשמש בעיר מולדתו. היה בעל תפילה בחסד עליון ובעל קול ערב מאוד והיה עובר לפני התיבה בשבתות ובחגים. בימים הנוראים התפלל מוספים ומשך לב שומעיו בתפילתו הנעימה.

ר׳ מנדל שוחט ובעל תפילה

נאמני הבשר

ההכנסה מהשחיטה הייתה בעצם עיקר הכנסתה של הקהלה וממנה נזונו בחלקם הדיינים, הנאמנים, השוחטים וכו׳. תופעה זו אומרת דרשני. כידוע היו לקוחות הבשר מהגויים מועטים מאד. ואם כי מחיר הבשר הטרף היה נמוך מאד, מעטים היו הקופצים עליו, ורק שכבה דקה של האינטיליגנציה והאזרחים היו נזקקים לו. כי רוב הנוצרים היו קונים בשר חזיר, נקניק וכדומה. אם נקח בחשבון שרוב יהודי העיירה, פרנסתם היתה מצומצמת ואמצעיהם דלים, הרי שלא יכלו להיות צרכנים גדולים של בשר. ואם עוד נוסיף שהחלקים הפנימיים של הבהמה כגון הטחול, הריאות וכדומה כמעט שלא ניקנו ע״י רוב היהודים, חרף מחירם האפסי, כי אז יש להתפלא מהיכן, יכלו להתפרנס 5—6 קצבים ועוד להפריש מזה בש־ביל צרכי הקהילה ומשמשיה בקודש! חידה היא ולה׳ פתרו־נים!

נאמנים הכרתי שלשה. הלא הם: ר׳ יצחק הירש בלימן, שכינויו היה הרעשן (גרעגער); הנאמן הלבן (שמו ושם משפחתו נשכחו ממני); ה׳ ואגנר.

ר׳ יצחק הירש עני מרוד היה וסבל רעב ומחסור כל שנו־תיו, הוא ומשפחתו, למרות שהיה גם בעל תפילה כמעט קבוע בבית המדרש ומילא בה תפקידים שונים לעת מצוא. היה לו קול רעשני וצורם ולא התבסמנו ביותר מתפילותיו. „הנאמן הלבן״ היה יהודי לבקן בעל זקן ופאות לבנים שירדו לו על פי מידותיו, ולא הכרנו אותו בשם ובכינוי אחר מאשר „הנאמן הלבן״. היה חסיד וירא שמים מאד, ביתו היה מלא ילדים ועניות מנוונת שלטה בו. קשה היה לדעת ממה היה היהודי הזה מתפרנס. כאמור הייתה ההכנסה מהבשר דלה מאז, וקל להבין שמשכורתם של הנאמנים הייתה כמעט אפ־סית. אמנם בשר לא היה כמעט חסר להם למשרתים בקודש כמו השוחטים והנאמנים, כי כל אלה שהתעסקו בענייני

הבשר לקחו להם את כל החלקים הפנימיים של הבהמות מידי הקצבים כגון הריאות, הכבד, הקיבה, והרגליים וכדומה. אבל חוץ מבשר הרי יש צורך עוד במשהו. ואמנם דלות מנוונת שלטה בבתים אלה, גם הנאמן מר ואגנר לא שפר חלקו. גם הוא היה יהודי רזה וצנוע ומסתפק בקב חרובים מערב שבת לערב שבת. היו אלה ממש עלובי עולם, מסכני הגורל.

סופרי סת״ם

מסופרי סת״ם הכרתי שלשה: 1. אברהם חיים סופר, 2. ר׳ מנדל סופר, בנו. 3. ר׳ יצחק (איציק) אויסאיבל.

ר׳ אברהם חיים סופר, הקשיש שבכולם, היה כבר בגיל למעלה משבעים כשהכרתיו. נשוא פנים היה, חסיד ומאוכלי שולחנו של הרבי ויד ימינו. לעת זקנתו כמעט שלא עסק במקצוע, בכל אופן לא היה כותב ספרי תורה, רק מזוזות ופרשיות של תפילין. ר׳ מנדל סופר וגם ר׳ איציק סופר היו הסופרים העיקריים. הם עסקו בבורסקאות של העורות ובשרייתם, שרטטו את הגווילים ועסקו כל ימיהם בעבודת הקודש, בכתיבת מזוזות, תפילין, מגילות והעיקר בכתיבת ספרי תורה. בניהם הצעירים מאיר (גוידה) בנו של ר׳ איציק וכן בניו של ר׳ מנדל, מרדכי ז״ל וייבדל לחיים בנו מאיר מוהר, עזרו על ידם בעבודת הקודש. בביתו של ר׳ מנדל סופר הייתי יוצא ונכנס הרבה שנים, כי הייתי חברו וידידו של בנו מרדכי שהיה מלא וגדוש תורה והשכלה. נזדמן לי להיות עד ראיה לעניות המנוונת בבית הזה. קשה לתאר את גודל המצוקה שראיתי שם במו עיני. בעיקר ניכר שם המחסור בחורף, כשהשמשות היו קפואות ובבית שרר קור, כי התנורים לא הוסקו מחוסר עץ ופחם. הילדים ישבו בפינות הבית מכונסים בתוך עצמם וכמעט שלא יצאו במשך כל החורף, כי לא היו להם בגדים חמים ונעליים שלמות.

חזנים

חזנים רשמיים לא הכרתי בעיירה שלנו חוץ מר׳ יהושע שווארץ. יהודי זקן (רק כזה הכרתיו) וכפוף גב היה, ולא זו בלבד שלא ידע לקרוא בתווים, אלא שגם לשיר לא ידע. לא היה לו קול נעים וכמעט תמיד היה צרוד, ובעברו לפני התיבה היה שר תמיד את הלחנים הישנים ואת הניגונים שהיו ידועים מזה שנים. היות וקופת הקהל הייתה תמיד ריקה אי אפשר היה לפטר את פקידי הקהילה בין אם היו ראויים ומוכשרים לתפקידיהם בין אם לאו ובלית ברירה נסחבו בשרותיהם עד סוף ימיהם. יוצאים מן הכלל בנידון זה היו השוחטים, שמבחינה הלכתית אסור היה להעסיקם בזקנותם, בגלל החשש שמתוך רעידת ידיהם עלולים הם להטריף את הבהמות בשחיטתן ועל ידי כך לגרום נזקים כבדים לבעליהן.

המשמשים בקודש

במשך עשרות בשנים כיהן בבית המדרש ר׳ משה אביגדור אויסאיבל. יהודי קטן קומה היה, בעל זקן צהוב ומנומש פנים. הוא טיפל בכל ענייני בית המדרש: השגיח שבחורף יהיו התנורים מוסקים, היה ממלא את המנורות בנפט, מנקה אותן ומדליקן והיה מכבד את בית המדרש. כמו כן היה עליו לסובב מזמן לזמן על בתי העיר כדי לאסוף תרומות בקופ־סת־העץ, לנרות בשביל בית המדרש. הוא היה המפקח על „הגויים של שבת״ יאשק, פאוול, ברס, פוריאן ועוד, שכן היו נזקקים להם במיוחד בשבתות ובחגים כדי להסיק את התנורים ולכבות את האורות. מובן מאליו שעיקר תפקידו היה על הבימה, בקריאה לעליה לתורה, במכירת העליות בימים הנוראים ועוד. תפקיד כפוי־טובה היה עליו למלא בהדלקת נרות החנוכה. הדלקה זו הייתה מעין קארנאבאל בשביל הנוער השובב שהשתולל אז והשתמש בהזדמנות זו לזריקת מגבות, כדורי שלג וכד׳ כדי לכבות את הנרות. ר׳ משה אביגדור המסכן עמד כל הזמן על המשמר ליד הנרות והדליק וחזר והדליק את הנרות הכבויים, אבל היה מעלה חרס בידו, ולא הצליח להשתלט על המשתובבים.

השמש השני שהכרתי היה ר׳ טוביה אפטלאן פלאצק) הוא היה במיוחד שמש של בית הכנסת. הרבה שנים שימש גם כ־בלן וגם כקברן, אך עיקר פעולתו היה בבית הכנסת. הוא היה גם השמש הרשמי לחופות ולטכסים. היה מוסר לכלה אחרי טקס הכלולות — שהיה על פי רוב נערך בחוץ כשמזג האויר סייע לכך (על יד בית הכנסת או גם בכיכר העיר) — את הכתובה, בהכריזו בפולנית: Na masz Kontrakt na sto dwadziescia lat; trzymaj go dobrze. (הא לך חוזה למאה ועשרים שנה, שמרי עליו היטב). הכרזה זו גררה אחריה תמיד גל של צחוק מפי הנוער וביחוד מצד הנוער הנוצרי שהשתתף תמיד בהמוניו בטקסים פומביים כאלה. כאמור היו רוב החופות נערכות תחת כיפת השמיים, מלבד במקרים של נישואי בוסר, כגון במקרה שהחתן לא הספיק לשרת בצבא ומפחד קנסות נערכו החופות בחדרי חדרים.

זמן מסויים היה שמש בבית המדרש ר׳ אלתר שדכן. היה זה יהודי חצוף שמהבל פיו פחד כל אחד. עיקר תפקידו היה בזיווג זיווגים, אך הוא לקח לעצמו בחזקה גם את השמשות. אולם למרות שני התפקידים בודאי לא עשה עושר רב והת־פרנס בדוחק. כדאי להזכיר את השמש הקטן ר׳ איטשי מאיר שכל ימי חייו היה מעורר לסליחות ותפילה בהכותו בפטיש עץ על דלתות בתי ישראל. הוא היה יהודי נחמד ועליז ותמיד ניבא לימות המשיח המתקרבים והולכים. הנוער היה תמיד מתרכז סביבו ומקשיב בחיבה לדבריו.

גם השל בוק שימש תקופה מסויימת כשמש הקהילה.

משהו על החינוך ב„חדרים"

אליעזר חסיד (לייזר צלאלס)

זכרונותי על החינוך היהודי ברוזוואדוב מקיפות רק את התקופה מתחילת המאה הנוכחית, עד פרוץ המלחמה העו־למית הראשונה, כלומר: עד אמצע שנת 1914. יש לזכיר שפניה של רוזוואדוב היהודית אחרי המלחמה — אחרי פירוק הקיסרות האוסטרו־הונגרית וסיפוחה של גאליציה לפולין המחודשת היו שונות בתכלית השינוי מאלה שלפני המלחמה. השבים מגירושם מטאקטאלצ'וק (רוסיה), פליטי הקרבות שברחו לארצות המערביות של הקיסרות, וביחוד מאות הצעירים ששרתו בצבא וחזרו לרוזוואדוב אחרי תום המל־חמה היו דומים רק במעט לאלה שעזבוה בשנת 1914. השהייה בארצות מרכז אירופה והמגע עם תרבויותיה השאירו עליהם אותות ניכרים שלא ניתנו להימחות. אין תימה שזה השפיע בהכרח גם על החינוך היהודי. אך אין אני רואה את עצמי מוסמך לכתוב על כך, מאחר שלא חזרתי לעיירתנו מאז עזבתיה בעצם הקרבות בסתיו של שנת 1914.

על צד האמת ראוי היה לחלק גם את תקופת 14 השנים, מראשית המאה העשרים עד המלחמה, לשתי תקופות שוות. אין להשוות את רוזוואדוב שלפני הבחירות לרייכסראט האוסטרי, בשנת 1907, לזו שלאחריהן. רוח הפרצים העזה של התעמולה למועמד היהודי לבית המחוקקים האוסטרי, שינתה את פניה הרוחניים של עיירתנו מן הקצה אל הקצה. הייתה זאת תקופת הפריחה של העתונות היהודית בגאליציה, תקופת שהותם שם של ברנר, שלום־עליכם, שופמן וסופרים אחרים והשתתפותם בעתון היומי הציוני „טאגבלאט", עתון זה הופיע בלבוב בעריכת משה קליינמאן והוא היה אז בעל השפעה עצומה ברחוב היהודי. מעתון זה נתקבלו בעיירתנו למעלה ממאה עותקים. אי־אפשר שלא להזכיר זאת כאן, כי המדובר בעיירה שבמפקד האוכלוסין של שנת 1910 הגיע מספר תושביה היהודים ל־2,400 נפש באוכלוסיה כללית של כ־3,900. ודאי יסופר עוד על הבחירות והתעמולה בעיירתנו ובעיקר על השתתפותם של בני רוזוואדוב כתועמלנים ב־8 העיירות שהיוו מחוז בחירה אחד. תקופת הבחירות וריכוזם של כל בני העיירה מסביבן, הייתה מעין חריש עמוק בדמותה התרבותית וההכרה הלאומית של האוכלוסיה היהודית, ועק־בותיה לא ניתנו להימחות יותר. ברור איפוא שהבחירות הטביעו את חותמן על חינוך הילדים ועל הנוער, כי הרי אין להשוות נוער שהתרגל לקריאה רצופה של לא פחות מעתון אחד ליום (לעיתים לא נדירות בהצצה בעתונים של 2 שפות נוספות) לנוער שניזון מקריאה מקרית של עתון יומי לועזי, שהגיע לידו באחור זמן ניכר. דבר זה ניתן לומר לא רק על הנוער המתבגר, אלא גם על זה שהמשיך בלימודים תורניים בבית המדרש. האווירה התרבותית של העיירה התפשטה על „החדר" ולדברי ה„משכילים" הכניסה בו אויר צח ורענן.

כמו בכל העיירות שימשו גם אצלנו ה„חדר" ובית המדרש מעין גן ילדים ובית ספר, אם כי למותר לציין שהשיטות הפדגוגיות של מוסדות החינוך בעיירה לא היו אלה של היום, וספק אם בכלל ניתנו להיקרא בשם שיטות פדגוגיות. אך עובדה היא שאלה היו אז המוסדות היחידים שהיקנו תורה וגם מעט דעת, קריאה וכתיבה לכל בני העיירה. למרות חוק לימוד החובה אשר להלכה חל היה על כל התושבים בשנים האחרונות, הרי רק יחידים מילדי היהודים (המדובר בבנים) למדו בבית הספר העממי הממלכתי; גם בבית הספר על שם בארון הירש שהיה מיועד רק לילדי היהודים למדו מעטים באופן יחסי. (כדאי להזכיר שאלה שבאו לאמן את בנות ישראל ברוזוואדוב במלאכת השנצים לתרבושים ורשתות

משה'לעך, שלמה'לעך

לתסרוקות וגם קנו מהן את תוצרתן היו כנראה שליחי קרנות הבארונית). לעומת זאת למדו כל ילדי ישראל, ללא יוצא מן הכלל ב„חדר". המדובר על דרדקים, כי ככל שגדלו הבנים גדלה הנשירה מסיבות שונות.

חול המועד היה התקופה בה הגיעו האבות לעמק השווה עם המלמדים על שכר הלימוד לבניהם ל„זמן" הבא („זמן" נקראה מחצית השנה מחול המועד לחול המועד). תלמוד תורה צבורי לא היה אז בעיירתנו ולכן נאלצו כל היהודים לשלוח את ילדיהם למלמדים ולשלם להם שכר לימוד. ברור ששכר הלימוד לא היה שווה, הייתה מידה מסוימת של פרוגרסיוויות בתשלום.

המאוכלסים ביותר היו „החדרים" של מלמדי הדרדקים שנעזרו על ידי „רישי דוכנא" (בעלפער), שגם עזרו להם בהוראה וגם הביאו את הפעוטים שבהם ל„חדר" והחזירום אחר כך הביתה. למדו בהם בני 3 עד 6 בערך, ותכנית הלימודים התחילה בהקניית אלף בית ונגמרה בלמוד חומש עם רש"י. מלמד הדרדק הוותיק ביותר היה חיים שמחה (אם אינני טועה היה שם משפחתו אטלאס) שזכה לחנך כמה דורות. לא רק בוותקו נבדל הוא מאחרים, אלא גם בשיטות הפדגוגיות המיוחדות שלו (אחת מהן תיאר מאיר מוהר בהצלחה רבה באחד המוספים הספרותיים של „דבר").

כל הכינויים בהם היו ידועים בני רוזוואדוב הוא אשר הדביק להם כינויים אלה בילדותם לכל ימי חייהם.

מלבדו כיהנו כמלמדי דרדק, אולי לא במשך כל התקופה הנסקרת, מרדכי ב־רנבוים (אביה של חיה ויסברוד במושבה קדימה), „דער רויטער מלמד" („המלמד האדום" — בוש אני ומודה שעד היום אינני יודע שמו) ושמואל בוק שהורה גם לילדות.

שלב הלימודים השני ב„חדר" היה מיועד לבני שש עד תשע בערך. כבר בשלב זה הסתמנו ההבדלים המעמדיים בין התלמידים, הבדלים אשר הלכו והחריפו בשלבים הבאים ורישומיהם ניכרים היו לאורך כל החיים. חדרי הדרדקי היו כאמור כלליים, כי למדו בהם כל ילדי העיירה ללא הבדל מעמד ודעות, אולם אחרי הנשירה של רבים מבני פשוטי העם או מיעוטי יכולת, שלא היה להם ענין או יכולת חמרית ללמד את בניהם „גמרא", נתחלקו התלמידים גם לפי מעמדם הכלכלי של אבותיהם וגם לפי השקפתם. מעטים היו המלמדים שכשרים היו גם לחסידי הרבי וגם למתנגדיו. ככה היו כבר בשלב השני „חדרים" שבהם למדו בעיקר חסידי הרבי, ואחרים שלמדו בהם בעיקר מתנגדיו. לרוב התחילו בחדרים אלה ללמוד כתיבה עברית (אידיש). בנימין עדר (אביה של מרים גרינשטיין בחיפה) הצטיין במיוחד בכתב ידו היפה והנקי, והמלה ב"ה בראשית ה„גריזל" שלו, הייתה מסולסלת להפליא. לשלב הזה השתייכו גם המלמדים פיני צוטו (שטיין), מרדכי יעקליס (בוך), יעקלי שלמה חילס (פלזן), נפתלי מלאך (גרינבוים) וניסן טיטל.

כדאי להזכיר את דרכי הפרסומת בהם השתמשו המלמדים, כדי לרכוש תלמידים מבני האמידים. נוהגים היו לכוון את תלמידיהם, ששעור השבוע היה שגור בפיהם, להיבחן בשבתות אחה"צ על ידי בעלי בתים מסוימים, בכדי להוכיח את רב כשרונם הפדגוגי. הנבחנים באו על שכרם ב„שבת אויבסט" (פירות של שבת) מאת בוחניהם.

השלב השלישי, שתכנית למודיו כללה גמרא עם תוספות וגם פסוק (כך נקרא אז נ"ך) היה מיועד לבני 9 עד 12 בערך. בשלב זה קבעו לא רק הגיל, החריצות והכשרון של התלמיד, אך גם יכלתו החמרית של האב. מלמדי השלב היו הרשל אבן, משה בחוצקר (פרלמן, אשר כונה כך על שם עיר מוצאו וונחוצק) ויוסף אבישס (בורגר, אביהם של אברהם יעקב ויחיאל מאיר בארה"ב).

האחרון ממשפחת הקלויזניקים היה ממש „טריפה פסול" בעיני החסידים כשם שהיה נערץ על כל הנוער בעיירה. משכיל וידען גדול בעברית ובתנ"ך (באמתחתו היה ספר שירים שחיבר, אשר גילהו לצנועים בלבד), דומני כי הוא היה היחידי בעיירה שלימד את בניו וחבריהם את הספרים „הכוזרי", „מורה נבוכים" והלכות מדע ביד החזקה של הרמב"ם. לשלב זה שייך גם אשר מלמד, שם משפחתו לא ידוע לי, אך נדמה לי שהיה דודו של יוסלי מרגוש.

בשלב האחרון של החדר, שכלל למוד גמרא ופוסקים, שרתו בקודש משה אלעזר אופן, שהטיף לתלמידיו בהתלהבות נגד החסידות, אך גם הציץ ונהנה משירים עבריים, אם כי בצנעה, אהרן קנר אביו של יוסף מאיר בת"א, שלימד רק בני טובים מעטים ואהרן קלינקוף אביו של יוסף בארה"ב, שתלמידיו מחוגי החסידים יצאו.

מכאן ואילך כל שחשקה נפשו בתורה הלך ללמוד בבתי המדרש, רובם לבית המדרש הכללי ומיעוטם, בעיקר בניהם של אלה שפרנסתם תלויה ברבי, לבית המדרש של הרבי. „ישיבה" לא הייתה בעיירתנו והבחורים שידעו יותר נתנו שעורים לצעירים מהם. בבית המדרש הכללי הצטיינו במיוחד משה'לה לוזרס (ר' משה רייך, במוסד הרב קוק ירושלים), אחריו איזיק מנדל, מוטה דאמן, פיבל עדר ואחרים שחלקו מידיעותיהם לצעירים והצעירים לצעירים מהם. בבית המדרש של הרב בלט אנשל אברהם שוחטס (ר' אנשל כץ, במוסד הרב קוק ירושלים).

הזלזול והביטול ההדדי של לומדי שני בתי המדרש שהחריף במלחמת הבחירות לרייכסראט, שכן הרב ואנשיו ממתנגדי המועמד היהודי היו, ליוו את האנשים עד סוף ימיהם.

לומדי ביהמ״ד של הרבי כפרו באדיקותם ובלמדנותם של לומדי ביהמ״ד הכללי, שכולם ציונים ולומדי עברית נלהבים היו וכולם עסקו גם בלימודי חול ובקריאת ספרים ועתונים. האחרונים טענו לעומתם כי בביהמ״ד של הרבי אין לגמרי לימוד רציני ועיקר עיסוקם באימוני קליעה למען ינצחו את ה„שקצים״ בשבתות על כיבוש האפר מאת סוכתו של הרבי.

הרשימה של המלמדים לא תהיה שלמה, אם לא נזכיר, שלא מעטים מבני העיירה היו ש„השכירו״ עצמם כמלמדי תינוקותיהם של יושבי הכפרים בסביבה וחזרו הביתה רק ל„בין הזמנים״.

די אנטשטייונג פון דער באראן־הירש שולע

דוד פלוס

די שולע איז אנשטאַנען ענדע פון ניינצטן יאָרהונדערט און האָט עקזיסטירט ביז צום ערשטן וועלט־קריג. דאָס האָט ארויסגערופן אַ רעאקציע אין דער יידישער וועלט מצד די חרדים. למשל אין ראָזוואַדאָוו האָט מען נישט געוואָלט פאַרדינגען קיין דירה פאַר דער שולע. דאַן אין דער צייט איז דאָס שטעטל געווען באַהערשט פון דער דינאַסטיע פון רבין רב משהלע. ענדלעך האָט זיך געפונען אַ ייד, וואָס האָט פאַרדונגען אַ לאָקאַל פאַר דער שולע — משה שפירא.

עס איז אָנגעקומען דער ערשטער לערער מר פּרוכטמאַן, וועלכער האָט אָנגעהויבן איינריכטן די שולע, וועלכע איז באַזוכט געוואָרן פון בלויז ייִנגלעך, פון דער אָרימער באַפעלקערונג, וועלכע האָבן באַקומען עסן און אָנטועכץ. דאַן איז געקומען אַ צווייטער לייטער מאַרקוס שפינראַד און די שולע האָט זיך אָנגעהויבן אַנטוויקלען און באַשעפטיקט 4 לערער, ביזן אַנטשטיין פון דער שול האָבן צוויי יידן געלערנט די יוגנט שרייבן. די שולע האָט געמאַכט אַן איבערברוך אין קולטורעלן גאַנג פון שטעטל, עס האָט אויפגעהערט דער אַנאַלפאַבעטיזם. נאָך דעם פאַרענדיקן 4 קלאַסן האָט דער דירעקטאָר שפינראַד געזאָרגט פאַר ווייטערער בילדונג, אָדער געשיקט די תלמידים קיין טאַרנאָוו אין אַ פאַכשול.

די שול־דירעקציע האָט אויך געזוכט אַ וועג אַריינצודרינגען אין יידישן לעבן און צו אַנטוויקלען דאָס באַוווסטזיין פון אַ נאַציאָנאַלן ייד. אין דער צייט צווישן 1907—1908 זיינען פאָרגעקומען די וואַלן צום עסטרייכישן פּאַרלאַמענט, לויט דער נייער וואַל־אָרדנונג אין וועלכע די לערער האָבן גענומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין אויפקלערן די באַדייטונג פון אַזעלכע וואַלן. די אַגיטאַציע איז געווען זייער אַ שטאַרקע, אַזוי אַז די קאַנדידאַטור פון דער יידיש נאַציאָנאַלער באַפעלקערונג, ר׳ גדליהו שמעלקעס ז״ל האָט צוגעצויגן איבער 300 שטימען. ווען דער קאַנדידאַט ר׳ שמעלקעס איז געקומען האָבן אַלע קריסטן זיך פאַרוווּנדערט און געזאָגט:

„מעסיאַש פשייעכאַל, אַלע קאַשציאַל נאַש ראָזוואַלי״.
[משיח איז געקומען, אָבער אונזער קלויסטער וועט ער צעשטערן].

בית הספר על־שם בארון הירש

נ.ב.

ביה״ס ברוזוואדוב היה אחד הראשונים אשר נוסדו בגאליציה מהקרן של הבארון הירש. הוא נפתח ב־1 בספטמבר 1890, עם התחלת שנת הלימודים 1890/91.

לכתחילה התייחסו היהודים אל בית ספר זה בחשדנות רבה. הקרן בכלל אשר הנהלתה המרכזית הייתה בווינה והיא מורכבת מיהודים ידועי שם, מתבוללים למחצה, ששפת דיבורם גרמנית ומטרתה: „להרים את הרמה התרבותית של היהודים בגאליציה ובדוכסות הגדולה בוקובינה״ — דבר כזה אי אפשר היה שימצא חן בעיני יהודים אשר במושגיהם על החינוך המסורתי היו שקועים עוד בחדר, בישיבה ובבית

מדרש וחוששים היו מפני כל משב רוח שבא מן המערב. ואכן כיצד יכול היה בית ספר כזה שלא לעורר התנגדות מצד היהודים כששפת ההוראה שלו הייתה פולנית והוא השתדל להיות ככל בתי הספר שבמדינה; התלמידים ישבו בגילוי ראש והמורים, אמנם לא כולם, דרשו מהתלמידים שבתוך כתלי בית הספר וגם מחוצה לו ידברו ביניהם פול־נית מתוך רצון „ששפת המדינה" (פולנית) תהיה שגורה בפיהם. במשך הזמן, כפי שאפשר להווכח מאחד הדו"חות השנתיים, פחתה בהדרגה התנגדות זו והורים יהודיים החלו לשלוח את ילדיהם לבית הספר. עשו זאת בעיקר השכבות העניות, הואיל ושכר לימוד לא היה קיים בו לגמרי. יתר על כן, התלמידים העניים היו מקבלים חינם ספרי לימוד, מכ־שירי כתיבה, ארוחות ובגדים. בדו"ח של שנת הלימודים 1899/1900 מהוצאת הקרן — (הקרן הייתה מוציאה עם סיום כל שנת לימודים, דו"ח מודפס בשפה הגרמנית, דו"חות אלו הופיעו משנת 1890 עד שנת 1913 [1]. בשנת 1914 עם פרוץ מלחמת העולם הופסקה הופעת הדו"חות ופעולות הקרן) — אנו מוצאים דברים אלה על רוזוואדוב: „בשנים הראשונות היה על בית הספר להתגבר על קשיים מרובים. הזנחת הנו־ער הייתה גדולה מאד, כפי שלא הייתה בשום מקום אחר בגאליציה ובית הספר נאלץ היה לעשות מאמצים עליונים כדי להשתלט על המצב. לביעור הרע היה צריך להעסיק את הילדים מחוץ לשעות הלימודים, עד שעה מאוחרת בלילה, ללמדם מקצוע ועל ידי כך להרחיקם מההשפעה המזיקה של הבית ושל הרחוב. אם יהיו האמצעים הכספיים, יוקמו בתי־מלאכה לעבודה מעשית. בית ספר עושה הכל כדי ללחום בפראות השוררת".

באותה תקופה היה קיים בגאליציה חוק לימוד חובה בבתי ספר יסודיים ממלכתיים. אך היהודים שלחו את ילדיהם לבית הספר רק במקרים נדירים. וזאת בגלל סיבות שונות: רא־שית משום שלבתי ספר אלה הלכו גם ילדים לא יהודים, בכיתה היה תלוי צלב ועל הילדים היהודים היה לשבת בגילוי ראש וגם להאזין לתפילה אשר נאמרה על ידי התלמידים הנוצרים עם התחלת הלימודים וסיומם. בבית הספר הכללי היו לימודים גם בשבת. אמנם הילדים היהודיים היו פטורים מלבוא לבית הספר בשבת, אך זה עלה להם בהפסד יום ליי־מודים וכשהיו באים ביום שני ללימודים היו מפגרים אחרי חבריהם הלא יהודים. גם לא הרגישו בנוח בבית הספר משום שהשפה הפולנית לא הייתה שגורה בפיהם, דבר שעורר לעתים צחוק בתלמידים הפולנים ואף במורים עצמם שבי־ניהם לא חסרו אנטישמים מובהקים.

מסיבות אלו, וגם משום שממילא היו בתי הספר עמוסי תלמידים, לא הקפידו השלטונות על קיום חובת הלימוד על ידי ילדים יהודיים ומה עוד שאלה למדו בבתי הספר שלהם, בחדרים, אשר להחזקתם לא תרמו השלטונות פרוטה. כאשר נוסד בית הספר ע"ש בארון הירש באו אליו תלמידים שלא הלכו לשום בית ספר, פירושו של דבר שלא הוצאו תלמידים מבית הספר הכללי. דבר זה מודגש במיוחד בדו"ח של 1894/1895. ייתכן והדגשה זו באה מטעמים מדיניים ולצרכי פר־סומת כדי להבליט שבית הספר מילא תפקיד מועיל בהתאם לחוק האוסטרי (אין המדובר במוסד מתחרה וכו'), מאידך פטר בית הספר היהודי את שלטונות החינוך מהוצאות לבתי ספר מיוחדים בשביל ילדים יהודיים.

המורים

בשנת הלימודים 1894/95 — ל ז ר פ ר ו כ ט מ א ן, המורה למעשה והמנהל הזמני, שעבד מ־25 באפריל 1890 (במשך כל הזמן ברוזוואדוב ?).

י ו א כ י ם ג ר א ס — מורה זמני לעברית ועוזר למורה למקצועות חילוניים. עובד החל מ־1 ביוני 1886 (ברוזווא־דוב ?).

1896/97 מ ש ה (מ א ז ע ס) ש פ י נ ר א ד — מורה זמני, הממלא את התפקיד של מנהל בית הספר; והוא נשאר כמנהל עד יומו האחרון של קיום בית הספר.

ש מ א י ה ל ל ק ו ר נ ג ר י ן — עוזר למורה, אשר חייב עוד לעמוד בבחינת סמינר.

1897/98 ע ד מ ו נ ד ש כ ט ל — מורה זמני.

1899/1900 — מצטרף מורה שלישי יעקב שיין, ובמקומו של שכטל בא ברל רייסברג.

בזכרונות של אנשי רוזוואדוב מובאים שמותיהם של מורים נוספים, שאינם נזכרים בדו"חים שברשותנו. [ר' מאמרים של שפרגל יחיאל, רייך בעזשע, רייך אליעזר, פלוס שמעון].

בית הספר

בית ספר זה היה שייך לסוג בתי ספר ממדרגה שנייה (פחות מקצועות ופחות שעות לימוד). היו בו ארבע כיתות. בגלל המספר המצומצם של התלמידים למדו בהתחלה בחדר אחד שתי כתות. בתנאים אלה יכלו שני מורים בלבד לטפל בכל עבודת ההוראה. גם אחרי כן, כאשר בית הספר התרחב, לא עלה מספר המורים על 3 ומתפקידו של המנהל היה להכין את תכנית הלימודים, לפי שעות ומקצועות לכל כיתה וכיתה. החל משנת הלימודים 1904/1905 היה לבית הספר בניין

[1] Bericht des Curatoriums der Baron Hirsch-Stiftung des Volksschulunterrichtes im Königreich Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und im Herzogthume Bukowina.

משלו (שנרכש ב־9,841.68 קרון), ובו 8 חדרים: שלושה חדרי לימוד, חדר בשביל ההנהלה, חדר אוכל בו קיבלו ארוחה חלק גדול של התלמידים ושלושה חדרים שנועדו לדירה בשביל מנהל בית הספר.

ליד בית הספר היה גן (160 מ"מ) בו עסקו התלמידים בגננות וקיבלו שעורים מעשיים בלימודי טבע. כ"כ היה מגרש להתעמלות.

בשנה הנ"ל קיבל בית הספר „זכויות ממשלתיות", הווה אומר הוענק לו מעמד שווה לבית ספר ממשלתי.

התלמידים

לפי הדו"חות הנ"ל של הקרן למדו בבית הספר „בארון־הירש" ברוזוואדוב בשנות הלימודים:

1890/91		119 תלמידים
1895/96		75
1896/97	נרשמו	55 תלמידים חדשים
1897/98		106
1898/99		127
1899/1900		120
1900/01		119
1901/02		135
1903/04		147
1904/05		122
1905/06		126
1908/09		140
1909/10		148
1910/11		162
1911/12		177

החלוקה לפי הכיתות (אנו לוקחים כדוגמה את שנת הלימודים 1900/01) הייתה כדלקמן: כיתה 1 — 54 תלמידים; כיתה 2 — 37; כיתה 3 — 15; כיתה 4 — 13. ממספרים אלה למדים אנו כי חלק ניכר של התלמידים נשרו מבית הספר בהגיעם לכיתות הגבוהות יותר. פנו לעבודה, או הפכו חובשי בית מדרש.

יש לציין, כי בין התלמידים היו גם יוצאי הישובים הסמוכים לרוזוואדוב. מספרם הגיע בשנת הלמודים הנ"ל ל־15 (12.6%). יחס כזה היה גם בשנים האחרות.

מעניין ומאלף ביותר באשר לתנאים אשר שררו בגאליציה בראשית קיומו של בית הספר בגאליציה בכלל ורוזוואדוב בפרט הוא גיל התלמידים, אשר למדו ב־1900—1901.

מתוך עיון בסטאטיסטיקה זו מתברר לנו כי בכיתה הראשונה היו רק חמישה תלמידים אשר היו בכיתה זו בהתאם לגילם ואילו היתר היו מבחינת גילם מפגרים. בכיתה זו אנו מוצאים אפילו תלמיד בגיל 13—14 ואחד אפילו בגיל מבוגר יותר. הסיבה לכך הייתה פשוטה — התלמידים אשר נרשמו לבית הספר, אחרי שהוריהם חזרו בהם מהתנגדותם, היו בגיל מעל למקובל, אך לא ידעו קרוא וכתוב פולנית, ולא הייתה ברירה אלא לקבל אותם בכיתה הראשונה.

גם בכיתות האחרות מצויים תלמידים שלא לפי גילם (5 תלמידים בגיל 14 לומדים עוד בכיתה הרביעית). אין לתמוה, איפוא, שהייתה נשירה לפני סיום בית הספר (בגיל 14 נחשב אז נער ראוי כבר לחופה).

זאת ועוד. היו בין התלמידים אשר ישבו שנתיים באותה כיתה כאלה היו:

כיתה א' — 3
כיתה ב' — 3
כיתה ג' — —
כיתה ד' — 5

כעל סיבות לתופעה זו מצביע דו"ח רשמי: מחלות התלמידים, עצלנות, רשלנות (טאטענלאזיקייט) — חינוך לקוי (בבית — כמובן) „ימי העדר מבית הספר הראויים לעונש".

בסיבות אלו משתקף בצורה בולטת היחס של ההורים לבית הספר, אך גורם בלתי מבוטל ביצירת המצב היה המעמד הסוציאלי של ההורים, דבר אשר הדו"ח אינו לוקח בחשבון לחלוטין.

המעמד הסוציאלי של ההורים

מתוך הנתונים הכלולים בדו"ח אנו יכולים ללמוד הרבה על המצב הסוציאלי של היהודים בעיירה. ההורים מחולקים לפי מקצועם (ולפי מעמדם) לשמונה קבוצות.

הגיל של התלמידים

כתה	מספר התלמידים	6—7 שנים	7—8 שנים	8—9 שנים	9—10 ש'	10—11 ש'	11—12 ש'	12—13 ש'	13—14 ש'	מעל 14 ש'
א'	54	5	7	14	13	4	6	3	1	1
ב'	37	—	1	2	8	10	9	6	1	—
ג'	15	—	—	—	—	2	3	3	4	3
ד'	13	—	—	—	—	—	3	2	3	5

		מספר ההורים
(1)	פקידים, מורים, עורכי־דין, רופאים וכדומה	7
(2)	חרשתנים ובעלי מלאכה עצמאיים	28
(3)	סוחרים עצמאיים (האנדלטרייבענדע)	22
(4)	פקידים במפעלים פרטיים (כגון פנקסנים)	4
(5)	געזעלען (צ׳ילאנדניקס, שוליות) וכו׳	11
(6)	שכירי יום	18
(7)	מועסקים חלקית (עובדים בלתי קבועים)	7
(8)	נהגים מסעד ציבורי או פרטי	22
	סך הכל	119

פירושו של דבר, כי 22 ראשי משפחות כלומר 18.5% מקור מחייתם בסעד. אם נצרף לרובד זה את הקבוצות מס׳ 5, 6 ו־7, השייכות לו לכל הדעות, נקבל כי מחצית ההורים לפחות היו מחוסרי פרנסה! הנתונים מתייחסים לשנת לי־מודים אחת, אך לא ראינו שינויים ניכרים בשנים האחרות.

בקשר לכך כדאי להביא את הנתונים הבאים הנוגעים ל־119 תלמידים:

9 — שלא היה להם אבא
15 — שהאב לא דאג להם כלל וכלל
13 — שלא היה להם אם
2 — ללא אב ואם
9 — אבא ואמא לא דאגו להם.

מצב עגום ביותר מבחינה מוסרית אשר השפיע ללא ספק על מהלך הלימודים ועל התוצאות. מספר ניכר של תלמידים נשארו שנה שנייה בכיתה פשוט משום שאיש לא דאג לכך שיכינו את שעוריהם כסדרם ולא ייעדרו ימים שלמים מבית הספר. יש גם לקחת בחשבון את יחס הביטול לבית הספר לעומת ההתפארות בחיל שעשו התלמידים בלימודיהם אצל הרבי או באופן עצמאי בבית המדרש.

בשנה הנ״ל קיבלו 73 תלמידים (מ־119) ממשרד הפיקוח מלבושים ולבנים; 54 תלמידים קיבלו אש״ל במשך 113 יום. נוסף על כך קיבלו התלמידים חינם מכשירי כתיבה וספרים.

במשך שנת הלימודים האחרונה אשר ממנה יש לנו דו״ח (1911/12) הוציאו על הלבשה ואש״ל של התלמידים 864.59 קרון, ז. א. קרון ו־88 הלר לתלמיד; בשנת 1900/01 — 1,093.64 קרון, ז. א. 9.19 קרון לתלמיד.

מה לומדים בבית הספר

קודם כל שפת הארץ: פולנית. בדו״חות הקרן נמסר אפילו חלק של השיטות הפדגוגיות — מתודולוגיות בהן השתמשו מורי בית הספר. על עניינים אלה דנו גם בוועידות המורים, אשר נערכו בימי החופש, וגם בכתב העת לשאלות חינוך „אור״ (Światło) אשר מרכז המורים הוציא בשפה הפולנית בסטאניסלאוו. המורים התאמצו לדבר פולנית עם התלמי־דים מהרגע הראשון שנכנסו לכיתה. אך הואיל והתלמידים לא הבינו את השפה, הורשו המורים בהתחלה לתרגם את דבריהם לשפת „ז׳ארגון״. מאוחר יותר מותר היה להשתמש ב„ז׳ארגון״ רק משהיה צורך לפרש מלה חדשה „קשה״. הופעל גם לחץ, שהתלמידים ידברו ביניהם פולנית בבתיהם; „אך להעניש על דיבור ביידיש — כך נאמר בהוראות — אין צורך״.

מלבד פולנית שהייתה שפת ההוראה של המקצועות הא־חרים, למדו גם עברית, אך לימוד זה לא היה חובה. ואכן רו־אים אנו מהדו״חות, כי לא כל הזמן למדו עברית בבית הספר ברוזוואדוב. ייתכן, כי בכיוון כזה השפיעו החוגים החרדים אשר העדיפו ללמד את בניהם פולנית בגילוי ראש, כדי שיוכלו להבין את הסביבה בה חיו ולהשתמש בה במשרדים אשר אליהם נזדקקו מפקידה לפקידה בעל כרחם, מאשר לל־מוד את שפת הקודש בתנאים אלה. אגב, לשון קודש (ולא עברית) למדו אצל מלמדים אחרים ולא היה צורך במורים של הבארון הירש. נוסף על כך למדו „דת״ ישראל (שתי שעות ליום בכל כיתה), גרמנית, חשבון, ציור, התעמלות, זמרה וכו׳.

לפי אותן השנים, הרי שבתי הספר של „בארון הירש״ היו בתי ספר מתקדמים. תשומת לב הושמה למשל על הצד המע־שי של הלימודים, על התעמלות (80 שעה בשנה), עשו טיו־לים להכרת הארץ; למדו מלאכת יד את הנערים והנערות גם יחד. רבה הייתה החשיבות שבלימודים אלה בשביל ילדי ישראל. כ״כ הייתה הנהלת בית הספר שולחת מספר מסויים של תלמידים שסיימו את לימודיהם, לבית ספר מקצועי שב־עיר אחרת (ריישה), או שנשלחו להתמחות אצל אומן מומחה (בשנת הלימודים — 1900/01 — שני תלמידים).

די באַראָן הירש־שול אין ראַזוואַדאָוו

נ. ב.

די דאָזיקע שול איז געווען איינע פון די ערשטע אין גאַליציע, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן פון דער פונדאַציע פון באַראָן הירש. געעפנט העכסט וואַרשיינלעך דעם 1־טען סעפטעמבער 1890 מיטן אָנהויב פונעם שול־יאָר 1890/91.

פון אָנהויב האָבן די יידן באַצויגן זיך צו דער שול מיט גרויס חשד. די גאַנצע פונדאַציע, וואָס איר צענטראַלע האָט זיך געפונען אין ווין און באַשטאַנען פון פּראָמינענטע יידן, האַלב־אַסימילירטע, און איר אַמט־שפּראַך איז געווען דייטש, און אירע צילן „הויבן דעם קולטורעלן ניוואָ פון די יידן אין קעניגרייך גאַליציע און גרויספירשטנטום בוקאָווינע" — האָט נישט געקאָנט געפינען קיין לייטזעליקייט פון די יידן, וואָס האָבן נאָך געהאַלטן פון דער אַלטער טראַדיציע פון דערציען די קינדער אין חדר, אין דער ישיבה און בית המדרש, און מורא געהאַט פאַר יעדן ווינטל וואָס איז געקומען פון מערב. מכל שכן האָט די שול אַרויסגערופן אַ קעגנערשאַפט צוליב דעם, וואָס איר פאַרטראַג־שפּראַך איז געווען פּויליש, און אין דער שול, וואָס האָט זיך באַמיט צו זיין אַ מאָדערנע איז מען געזעסן אָן היטלען אויפן קאָפּ, און די לערער — נישט אַלע איבעריגנס — ווילנדיק, אַז די שילער זאָלן גוט איינלערנען די שפּראַך פון לאַנד [פּויליש], האָבן געפאָדערט פון די קינדער, זיי זאָלן צווישן זיך, בעת די הפסקות און אַפילו מחוץ דער שול, אויף דער גאַס, רעדן בלויז פּויליש.

אין באַריכט פאַרן שול־יאָר 1899/1900 — די פונדאַציע פלעגט אַרויסגעבן יאָר־יערלעך נאָכן פאַרענדיקן זיך פון לערניאָר אַ געדרוקטן אין דייטש באַריכט, זייטן יאָר 1894 ביזן יאָר 1913 [אין 1914 איז צוליבן אויסברוך פון דער מלחמה דער באַריכט שוין נישט דערשינען] — שרייבט זיך ספּעציעל וועגן ראַזוואַדאָוו אָט וואָס: „אין די ערשטע יאָרן האָט די שול געהאַט צו קעמפן מיט אויסערגעוויינטלעכע גרויסע שוועריקייטן. די אָפּגעלאָזנקייט פון דער יוגנט איז געווען דאָ אַזאַ גרויסע, ווי כמעט אין קיין שום אַנדער אָרט אין גאַליציע, אַזוי אַז די שול האָט מיט די גרעסטע אָנשטרענגונגען קוים געקאָנט באַהערשן די לאַגע. כדי צו קאָנען בעסער באַקעמפן דאָס שלעכטע האָט מען געמוזט די קינדער באַשעפטיקן — אַ חוץ די לערן־שעהן, ביז שפּעט אין דער נאַכט ביי האַנטאַרבעט, וואָס העלפט דערלערנען אַ פאַך און דערמיט האָט מען באַפרייט די קינדער פון דעם שעדלעכן איינפלוס פון דער שטוב און דער גאַס. אויב ס'וועלן זיין מיטלען, וועט מען אָרגאַניזירן ווערקשטעלן פאַר פּראַקטישער אַרבעט. די שול טוט אַלץ, כדי צו באַקעמפן די הערשנדיקע פאַרווילדונג..."

מיט דער צייט — ווי דאָס ווערט אויך אונטערגעשטראָכן אין איינעם פון די יערלעכע באַריכטן — איז די קעגנערשאַפט פון די יידן צו דער שול געפאַלן; מ'האָט אָנגעהויבן שיקן די קינדער אין דער שול, בפרט די אָרימערע שיכטן, אַזוי־ווי די שול איז געווען אינגאַנצן אָן אומזיסטע, און די אָרימערע שילער פלעגן נאָך באַקומען אומזיסט שול־ביכלעך און די נויטיקע שול־רעקוויזיטן, ווי אויך אומזיסטע מיטאָגן און אָנגעטועכטס.

מ'האָט אויך געפונען אַן אויסוועג צווישן דער שול און דער חדר, די קינדער, וואָס האָבן געלערנט אין שול אין די מאָרגן־שעהן, פלעגן לערנען אין חדר נאָכמיטאָג, און ווינטער־צייט אויך אין די אָוונט־שעהן.

צו דער צייט האָט אין גאַליציע פאַרפליכטעט אַ שולצוואַנג ד. ה. צו לערנען אין דער אַלגעמיינער מלוכה־פאָלקשול, אָבער אין דער שול האָבן יידן געשיקט זייערע קינדער נאָר אין אויסנאָם־פאַלן. קודם כל האָט מען אין די שולן געלערנט די יידישע קינדער אינאיינעם מיט די גוישע; צווייטנס האָט אין קלאַס געהאָנגען אַ קרייץ און די קינדער האָבן געמוזט זיצן אין הוילן קאָפּ, און דערצו נאָך זיך צוהערן שטייענדיקערהייט צו דעם פּאַציערש, וואָס די קריסטלעכע שילער האָבן געזאָגט יעדן טאָג ביים אָנהויבן די לעקציעס און ביים פאַרענדיקן זיי. די שול האָט אויך געלערנט אין שבת; פון קומען שבת אין שול פלעגן די יידישע קינדער באַפרייט זיין, אָבער דערפאַר האָבן זיי פאַרלוירן אַ טאָג־לערנען און מאָנטיק פרי, ווען זיי זיינען געקומען אין שול, זיינען זיי געווען ריקשטענדיק כלפּי די נישט־יידישע קינדער. זיי האָבן זיך אויך געפילט אין דער שול נישט באַקוועם צוליבן נישט קענען רעדן פריי פּויליש, וואָס האָט נישט איינמאָל אַרויסגערופן געלעכטער ביי די פּוילישע מיטשילער און נישט איינמאָל אויך ביי די לערער, וואָס צווישן זיי האָבן קיינמאָל נישט געפעלט קיין אויסגעשפּראָכענע אַנטיסעמיטן.

צוליב די סבות, ווי אויך צוליב דעם, וואָס די פאָלקס־שול איז סייווי געווען איבערפולט, האָט די שול־מאַכט נישט

מקפיד געווען אויף דעם שול-צוואַנג פון יידישע קינדער, בפרט אַז זיי האָבן דאָך געלערנט אין זייערע שולן, אין די חדרים, וואָס ס׳האָט גאָרנישט געקאָסט דער מאַכט.

ווען די באַראָן-הירש שול איז אַנטשטאַנען, האָט זי אירע שילער גענומען פון די רעזערוון, וואָס האָבן זיך כלל נישט געלערנט אין קיין שול, און נישט אַרויסגענומען די יידישע קינדער פון דער אַלגעמיינער פאָלקס-שול, מלוכהשער, דאָס ווערט באַזונדערס אונטערגעשטראָכן אין באַריכט פון 1894/1895, מעגלעך צוליב „פּאָליטישע" טעמים, ד.ה. מ׳האָט געוואָלט דערווייזן, אַז די שול דערפולט אַ וויכטיקע אויפגאַבע, וואָס איז פאַרויסגעזען דורכן עסטרייכישן געזעץ [און איז נישט קיין קאָנקורענץ — אינסטיטוציע]; פון דער צווייטער זייט באַפרייט זי די שול-מאַכט פון אויסגאַבן אויף צוגאַב-שולן אָדער קלאַסן פאַר די יידישע קינדער.

די לערער פון דער שול

אין שול-יאָר 1894/95 לאזר פרוכטמאן, ווירקלעכער לערער און „פּראָוויזאָרישער לייטער", וואָס אַרבעט („דינסטצייט") זייטן 21-טן אַפּריל 1890 (צי די גאַנצע צייט אין ראַזוואַדאָוו ?).

יאָאַכים גראָס, פּראָוויזאָרישער לערער פאַר העברעיש און הילפסלערער פאַר וועלטלעכע קעגנשטאַנדן: אַרבעט זייט 1-טן יוני 1896 (אין ראַזוואַדאָוו ?).

זייט יאָר 1896/7 אַרבעטן משה (מאָזעס) שפּינראַד, פּראָוויזאָרישער לערער, וואָס פירט אויך אויס די פונקציע פון שול-לייטער. שפּינראַד בלייבט ביז צום סאַמען סוף דער לייטער פון דער שול.

שמי הלל קאָרנגרין — הילפסלערער, וואָס דאַרף ערשט אָפּגעבן די סעמינאַר-מאַטורע.

1897/98 עדמונד שעכטעל, פּראָוויזאָרישער לערער (אַ חוץ דעם אַרבעט שפּינראַד אויך ווי אַ לערער).

1899/1900 קומט צו אַ דריטער לערער יעקב שיין און אויפן אָרט פון שעכטעל קומט צו בערל רייסבערג.

די שול

די שול האָט געהערט צו דעם נידעריקן טיפּ [וויניקער לערן-קעגנשטאַנדן און וויניקער לערן-שעהן] און באַשטאַנען פון פיר קלאַסן. אין אָנהויב — צוליב דער קליינער צאָל קינדער אין שול, בפרט אין די העכערע קלאַסן, האָבן געלערנט אין איין קלאַס צוזאַמען צוויי אָפּטיילונגען. צוליב דעם האָבן געקענט צוויי לערער אָנפירן מיט דער גאַנצער אַרבעט. אויך שפּעטער-צו האָבן אין שול געאַרבעט בלויז דריי לערער אין פיר קלאַסן און ס׳איז שוין געווען די זאַך פון לייטער צונויפצושטעלן דעם לערנפּלאַן, הן לויט די שעהן הן לויטן לערן-קעגנשטאַנד, אַזוי אַז אַלע קלאַסן זאָלן גלייכצייטיק זיין באַשעפטיקט.

פון שול-יאָר 1904/1905 פאַרמאָגט די שול אַן אייגענעם בנין (געקויפט פאַר 9,841.68 קראָנען), וואָס באַשטייט פון 8 חדרים (דריי קלאַסן, 1 צימער פאַר דער שול-לייטונג, 1 פאַר די מאָלצייטן, וואָס אַ גרויסער טייל פון די קינדער באַקומט, און דריי צימערן — אַ וווינונג פאַרן שול-לייטער).

ביי דער שול איז אויך געווען אַ גאָרטן (160 קוו. מעטער), וווּ די קינדער האָבן זיך פאַרנומען מיט גערטנעריי און דערביי געלערנט פּראַקטיש נאַטורוויסנשאַפט; אַ חוץ דעם האָט עגזיסטירט אַ פּלאַץ אויף גימנאַסטיק א.א.וו.

אין דעם יאָר האָט די שול באַקומען „עפנטלעכקייט-רעכט" ד. ה. געוואָרן גלייכגעשטעלט מיט דער מלוכה-שול.

אין דער שול האָבן געלערנט אין די יאָרן 1890/91 — 119 שילער. אין פאַרלעצטן לערניאָר 1911/12 — 177 שילער, וואָס ווייזט אויף אַ קענטיקן וווּקס.

פאַרן לעצטן לערן-יאָר, 1913/14 פעלן אונדז די געגעבענע. מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט מלחמה (יולי 1914) איז די שול פאַרמאַכט געוואָרן און די רייכע באַראָן-הירש-פונדאַציע איז אין רעזולטאַט פון דער מלחמה אינגאַנצן חרוב געוואָרן.

סאָציאַלער שטאַנד פון די עלטערן

פון די געגעבענע, וואָס מיר געפינען אין באַריכט פאַרן ערשטן לערניאָר קאָן מען אַ סך אָפּלערנען וועגן דער סאָציאַלער לאַגע פון די יידן אין שטעטל. די עלטערן ווערן איינגעטיילט לויט זייערע באַרופן (און ווילשטאַנד) אויף אַכט גרופן:

		צאָל עלטערן
(1)	באַאַמטן, לערער, אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים און דעסגלייכן	7
(2)	פאַבריקאַנטן און זעלבשטענדיקע בעל-מלאָכות	28
(3)	זעלבשטענדיקע סוחרים („האַנדעלטרייבענדע")	22
(4)	פּריוואַט אָנגעשטעלטע (צ. א. בוכהאַלטער)	4
(5)	טשעלאַדניקעס (געזעלן) און דעסגלייכן	11
(6)	טאָג-אָנגעשטעלטע	18
(7)	טיילווייז באַשעפטיקטע (נישט סטאַבילע אַרבעטער)	7
(8)	אָנגעוויזענע אויף עפנטלעכער צי פּריוואַטער צדקה	22
		119

ד. ה. קודם כל 22 ראשי משפחות לעבן פון אונטערשטיצונג, ד. ה. 18.5%. אוב אויב מ'וועט נאָך צורעכענען צו דער קאַטעגאָריע אָרימע — די גרופּע 5, 6 און 7, וואָס געהערן אַהער לכל הדעות, קומט אויס, אַז אַ העלפט עלטערן (לכל הפחות) איז געווען מחוסרי פרנסה!

אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן זיינען אין דער פראַגע קיין גרעסערע שנויים נישט פאָרגעקומען.

אין שייכות דערמיט איז כדאי צו ברענגען פאָלגנדיקע געגעבענע: פון די 119 קינדער זיינען:

- 9 — אָן אַ טאַטן
- 15 — וואָס זייערע פאָטערס האָבן בכלל נישט געזאָרגט וועגן זיי
- 13 — אָן אַ מאַמען
- 2 — קיילעכדיקע יתומים
- 9 — ביידע עלטערן האָבן נישט געזאָרגט וועגן די קינדער.

אַ באמת טרויעריקער מצב הן פון ווירטשאַפטלעכן הן פון מאָראַלישן שטאַנדפּונקט. דאָס אַלץ האָט געמוזט זיך אָפּרופן אויפן גאַנג פון די לימודים און זייער רעזולטאַט. אַ גרעסערע צאָל שילער איז געבליבן אויפן צווייטן יאָר, פשוט ווייל קיינער האָט נישט געזאָרגט, אַז דאָס קינד זאָל נאָרמאַל גרייטן לעקציעס צי נישט דורכלאָזן — אַ לערנטאָג.

וועגן דעם עקאָנאָמישן מצב פון די עלטערן דערציילן אונדז נאָך אַנדערע געגעבענע פון באַריכט. אין געגעבענעם יאָר האָבן 73 שילער (אויף 119!) באַקומען פון דער קוראַטאָריע מלבושים און וועש; 54 שילער האָבן באַקומען קעסט אין משך פון 113 טעג. חוץ דעם האָבן אַלע שילער באַקומען אומזיסט ביכער און שול־רעקוויזיטן!

אין לערן־יאָר (1911/12) האָט מען אויסגעגעבן אויף באַקליידונג און באַקעסטיגונג פון די שילער 864.59 קראָנען; ד. ה. אויף איין שילער 4 קראָנען און 88 העלער. אַ נישט קליינער סכום.

וואָס ווערט געלערנט אין דער שול

קודם כל די לאַנדשפּראַך איז פּויליש. די לערער האָבן געדאַרפט רעדן מיט די שילער בלויז פּויליש פון ערשטן מאָמענט, וואָס זיי זיינען געקומען אין שול. נאָר אַזוי ווי די שילער האָבן פאָרט נישט פאַרשטאַנען, וואָס מ'וויל פון זיי; האָט מען דעם לערער פון אָנהויב דערלויבט צו איבערזעצן דאָס געזאָגטע אין „זשאַרגאָן", שפּעטער האָט מען געמעגט זיך באַנוצן מיט „זשאַרגאָן" בלויז, ווען מ'האָט געוואָלט אויסטייטשן אַ ניי פּויליש וואָרט. מ'האָט אויך זיך באַמיט, די שילער זאָלן אפילו אינדערהיים רעדן פּויליש, נאָר שטראָפן פאַר רעדן יידיש — ווערט געזאָגט אין די אָנווייזונגען פאַרן לערער — דאַרף מען נישט. חוץ פּויליש, וואָס איז געווען די פאָרטראַג־שפּראַך פאַר די איבעריקע לימודים האָט מען אויך געלערנט העברעיש, אָבער דאָס איז נישט געווען אָבליגאַטאָריש.

אַ חוץ דעם האָט מען געלערנט יידישע „רעליגיע" [צו צוויי שעה יעדן טאָג און אין יעדן קלאַס]; דייטש, רעכענען, צייכענען, גימנאַסטיק, געזאַנג.

ביי דער שול האָבן עגזיסטירט אָוונטקורסן פאַר אַנאַלפאַבעטן דערוואַקסענע, ווי אויך פאַך־קורסן פאַר יוגנטלעכע; פון אַ ספּעציעלן פאָנד פון דער באַראָנין פאָן הירש.

אין 1900/01 האָבן זיך אויף אַזאַ קורס געלערנט 41 שילער'. אין יאָר 1899 — 61 א.א.וו.

אויך די קורסאַנטן האָט מען פאַרזאָרגט מיט באַקליידונג, באַקעסטיגונג א.א.וו.

די לערער פון דער שול האָבן אויך גענומען אַן אָנטייל און געזעלשאַפטלעכן לעבן פון די יידן אין שטאָט און מיטגעווירקט אויפן וועקן זיך פון נאַציאָנאַלן באַוווסטזיין.

היונק בארץ ציה

יוסף בורגר

וַיַּעֲבֹר הַחַמְסִין, שָׁקַט הַסַּמּוּם, –
זוֹ הַסּוּפָה הָאֲיֻמָּה הַמַּחֲרֶבֶת כֹּל,
הַמַּקְדֶּרֶת שָׁמַיִם, וּמַרְעֶשֶׁת יַמִּים,
וּכְעֵגֶל מַרְקֶדֶת עַמּוּדֵי חוֹל.

וַתָּשָׁב הַדְּמָמָה בַּצִּיָּה הַסּוֹעֲרָה,
וּכְאָז בַּצִּיּוֹן שָׁם הַחוֹל קוֹדֵחַ;
שָׁם בְּעַרְבוֹת אַפְרִיקָה, בַּמִּדְבַּר סַהֲרָה,
מָקוֹם אֵין זֵכֶר לְעֵשֶׂב, לְצוֹמֵחַ.

וּרְאֵה זֶה פֶּלֶא: בְּעֶצֶם הַשְּׁמָמָה,
בְּצֵל הֶרֶר צְחִיחַ, יְשִׁימוֹן עוֹלָמִים;
הִנֵּה יוֹנֵק רַךְ יְשַׂגְשֵׂג רָמָה,
יִיף, יַעַל אַךְ מַטַּע כְּרָמִים.

שַׂגְשֵׂג יוֹנְקִי, הַגְבֵּהַ צַמֶּרֶת,
עֲשֵׂה פֹּארוֹת וְאַךְ בַּצֵּל;
בְּטֶרֶם תֶּחֱזַק וְהָיִיתָ לְאֶרֶז
אַל תִּתְרָאֶה, פֶּן יְשִׁימוּךָ תֵּל.

הַסְתֵּר אָמִיר בֵּין עָבֵי עָל,
וְשָׁרָשִׁים הַךְ בְּמַחְשַׁכֵּי תְהוֹם;
שְׁתֵה בְּמַחֲבֵא פְּנִינֵי טַל,
וּבְהַצְנֵעַ יְנַק רַוֵּי אוֹר וָחֹם.

בְּיַד הַנֶּשֶׁר בַּעַל הַכְּנָפַיִם
בְּסֵתֶר מִסְתָּרִים לְךָ אֶשְׁלָחָה
כְּפַעַם בְּפַעַם אֵגֶל מַיִם,
לְהַשְׁקוֹתְךָ לְעִתִּים לְמַעַן תִּפְרָחָה.

הִשָּׁמֵר נָא אַךְ, יוֹנֵק רַךְ,
מִנִּטְפֵי מַיִם בִּלְתִּי צְלוּלִים;
רַק נֵטֶף זַךְ קִרְבְּךָ קַח,
וְהָיָה פִּרְיְךָ קֹדֶשׁ הִלּוּלִים.

תולדות שיר אחד

משה בן־מנחם

[א]

את השיר המובא לעיל כתב יוסף בורגר ב־1907 למאיר מוהר הצעיר, לאחר שנודע לו כי הוא כותב שירים בשפת עבר צחה, והוא משכיל ומעולה, בעל תנ״ך ובעל דקדוק, „ויש תקוה לאחריתו״.

הסמלים והדמויים וציורי הטבע בשיר „אפריקני״ זה, אינם אלא תבנית נוף עיר מולדתנו — רוזוואדוב מלפני מלחמת העולם הראשונה. בעודה בנויה על תלה, וחן המקום על יושביה. כמו בכל עיירה יהודית בימים ההם בתפוצות הגולה, היו גם בעירנו הקטנה „משכילים נאורים״ ו„מורדי־אור חשוכים...״ ובראות „הבערים בעם, ההולכים בחשך״, יונק רך משגשג ברמה ומרים ראשו אל על — להשכלה בת השמים — מיד הסתערו עליו כרוח סערה, — רוח זלעפות, שקורין: חמסין, סמום ועלעולת; הלא היא משלחת מלאכים רעים, השפונים־טמונים מתחת להרי־חושך שמאחרי אפריקה, ואלה שורפים את הינוקא בהבל פיהם ושמים אותו תל־עולם.

אך זרע ישרים לא יאבד בציה; בשממה הזאת של ערבות אפריקה, בביצה שבין שתי הסמטאות, המפרידה בין בית המלמד לבין בית הסופר סת״ם, „בחול הקודח שבישימון הנורא״, ישגשג ויפרח נטע נעמנים, ותואר לו והדר תאוה לעינים ויפה להשכיל; והוא „ייף, יעל אך מטע כרמים״. נס מן השמים! שכן בדרך הטבע הישימון הנורא מצמיח רק קוצים וברקנים ושאר גידולי בר. והמשכיל הותיק והמנוסה, שחזה מבשרו את הרדיפות והנגישות של „אנשי הכת...״ גוחן ולוחם לו לבן היקיר הגדל „בצל הרר צחיח״:

שגשג יונקי, הגבה צמרת,
עשה פארות, ואך בצל;
בטרם תחזק והיית לארז,
אל תתראה, פן ישימוך תל!

— כמובן שהכוונה כאן בצל החכמה ובחסותה. שכן בוודאי ידע המליץ מפי הספרים בתולדות הטבע שקרא, שאין שגשוג לצמח השדה אלא בשמש, שמרפא בכנפיה לחי ולצומח. אלא משל הוא: השמר מעינא בישא; „אל תתראה״ — למה יהיו הכל מסתכלים בך ומתמיהים?

בעיירה לא אהבו בני עניים המרימים ראש... והמשורר מזהיר את הצעיר שיהא נזהר מפגיעת הקנאים:

הסתר אמיר בין עבי על,
ושרשים הך במחשכי תהום;
שתה במחבא פניני טל,
ובהצנע ינק קוי אור וחם.

כאשר קרא ח. נ. ביאליק בשהותו בברלין כתב יד זה, התפעל ממנו, והביע את צערו שפייטן אלמוני זה לא נתפרסם בשום מקום בספרות העברית, ושמו כוסה במשאון. הוא, ידיד השירה והמשוררים, הרגיש בחושו העז שכותב השיר הזה

פייטן מחונן הוא. משורר אמת היודע לנגן על מיתריו הרגי־שים של „כנור ישורון" והוא הצליח פה להפיק ממנו צלילים אצילים, אלה המדובבים את השירה העברית הנאמנה, ומהווים את הפסוק המושלם.

וביחוד שיבח ביאליק ז"ל את הבית החמישי: „הסתר אמיר בין עבי צל", וכו'. בו ראה דוגמא של דבר מתוקן הן מבחינת הצורה והסגנון, והן מצד הרעיון והמשל הנאה.

[ב]

בבית הששי מופיע סמל חדש — „הנשר בעל הכנפים", והוא מוסיף על יפי השיר וערכו, בהכניסו לתוכו תמונה חדשה המעלה את הדמיון ומעשירו בעלילה נוספת. עד כאן מדובר היה על מראות ומקרים שונים, כגון: שמים, ארץ, צומח, סערה; ועתה משלב המשורר בתוך הציור הכללי של הנוף המדברי גם נפש חיה, בעל־חיים תנ"כי מובהק ומכובד מאד — הנשר הקל. ואף על פי שאין הפייטן מייחד את הדי־בור במיוחד על הנפש הפועלת החדשה, ואינו מייחס לה חשיבות כשהיא לעצמה, הרי עצם תפקידו של הנשר מחייה את היצירה כולה וממלאה תנועה ופעולה. הקורא מתעורר לראיה חדשה, והוא מרגיש שעליו למצוא את חידת המשורר לאמור: להמציא נמשל למשל! הבה נגלה לקורא גם רז זה: הנשר בעל הכנפים אינו אלא הבחור המשכיל והעילוי הגדול הנודע לתהילה בכל האיפרכיה כולה — הוא משה בן אלעזר רייך, שמרוב חיבה והערצה כינוהו הבריות „משהלי" וסתם משהלי בעיירה שלנו הוא משה רייך; ואילו שאר בני אדם בשם זה, ייקראו אך ורק משה, בלי התוספת הנלבבת „לי".

ומשהלי העלוי היה המתווך בין ר' יוסף המליץ ובין המשורר המתחיל מאיר מוהר, תלמיד־חבר וידיד נפש של „הנשר בעל־הכנפים". בידו נשלח השיר לתעודתו והוא מילא את שליחותו באמונה: שכן מגע אישי לא היה בין בן־החסי־דים ובין המלמד המשכיל, ומחשש רדיפה מצד החסידים הקנאים שפגיעתם רעה, עשה בסתר מעשהו, ואף התרה במשורר הצעיר שנוא הרבי: —

אל תתראה, פן ישימוך תל!

ר' שמואל הנגיד בשעתו, הוזיר הגדול של מלכות רמון ספרד, אחרי הנצחון הגדול שלו על יד העיר לורקה, שלח לבנו יוסף איגרת בשורה, קשורה לכנפי יונת דואר מהירה:

שלח יונה מבשרת — / ואם אינה מספרת —
באגרת קטנה אל / כנפיה מחברת — — —

אבל ר' יוסף בורגר ברוזוואדוב שבגאליציה, שלא היה נגיד, ולא היה חלילה, מפריח יונים, הגדיל לעשות — הוא שלח את אגרתו על כנפי נשר:

ביד הנשר בעל הכנפים,
בסתר מסתרים לך אשלחה;
כפעם בפעם אגל מים,
להשקותך לעתים למען תפרחה.

בהשכמת הבוקר, בבית המדרש, לפני התאסף העם לתפילת שחרית בציבור; על יד הגמרא הפתוחה, קראו שני הרעים הנלבבים את השיר הנחמד הזה, המתנגן מאליו על מליצותיו וחרוזיו התמימים; שיר של משורר המדבר בתום ובחום מלב אל לב, כאשר רק הימים הרחוקים והישרים ההם בעיירות ישראל ידעו לדבר שיר ולהאמין במליצה וביפיה! שונים היו החברים איש מרעהו: האחד מוחו חריף, תפיסתו מרובה, ידיעותיו רחבות, ובקיאותו בש"ס ופוסקים מפתיעה. ואילו השני — כולו לב עמוק, מעין צנוע של רגש, שירה, דמיון יוצר וחלומות ללא־פתרונים. אך בדבר אחד השתוו הרב והתלמיד — באהבת הלשון העברית ובהערצת השירה וגם בהוקרת ההשכלה. התעמקו החברים „ברעיון" הפליגו ב„מליצה המדברת", אשר שושני שפתיה תטופנה חמדת הדבר... ירדו לסוף דעתו ולמזימות רוחו ולקושט אמת אמריו של הבעל־מחבר, ותפסו את הסוגיה על בוריה. וגם כאן, כמו בלימוד מסכת סנהדרין או מסכת שבועות, משהלי המקשה, השואל ומשיב, ואילו מאיר שלא היה מקשן ולא איכפת היה לו מאי קשה לרש"י ול„תוספות" וכן לשאר המפרשים, היה שומע ותופס את הענין על פי דרכו. ישבו „היונק בארץ ציה" ו„הנשר בעל הכנפים" באחת הפינות בבית המדרש והשתעשעו בבת־היופי — השירה, המעירה ומעוררה רוח חנינה וחסד בנפשם! זה לא כבר, באחד הטיו־לים שלהם מחוץ לעיר, אצל „הגן הלבן" של הנסיך ליובו־מירסקי, קראו יחד בספר מליצת ישורון מאת שלמה לוינסון איש — מוהר, המשורר והחוקר בחסד; „האיש שהקדים את גדולי המשוררים, המשוררים ממש, שקמו לנו בצפון; שגם אד"ם הכהן, ואפילו יל"ג, עדיין שרויים היו באורו", כפי שכותב עליו יעקב פיכמן. היו הולכים וקוראים ומשיחים „בדברים הגדולים והגבוהים מאד, אשר יביאו לרוב ההשתו־ממות, „של מראיהם תאחזנו עליצות התמהון העז המסתער בקרבנו, בציור ענינים היוצאים מן המורגל". מליצתו הנעלה של אדם תנכ"י זה נזרעה ונקלטה בנפשם הרומנטית של השניים, וראיית עולמם בשעה זו הייתה דרך האספקלריה של „הפואטיקה" התנ"כית, וזו נסכה עליהם רוח שכרון מרנינה; כי „היופי — השיר, חמדת שעשועי אל עלי אדמות ניתן בלבבם".

משהלי, שהייתה לו ידיעה גם במדע ובחקירה, והיה בקי בגרמי השמים, בהסטוריה ובגיאוגרפיה ובלשון רומי ויוון, שלמד מפי אפרים אחיו הבכור, „הסטודנט הנצחי", קרא

לשיר כולו בשם אליגוריה, ולבית האחרון קרא „דידקטיקוס", כלומר: שיר־למד, שעניינו הוראה והקניית ידיעה והשכלה; והביא ראייה משירי התפארת של ויזל ורוב שירי אד"ם הכהן, יל"ג, וכן גטה, שילר, והרדר. הסביר העילוי, בעל הזכ־רון הנפלא, כי איכות הנשגב אינה נפסדת אם יש בה משלי חכמה ומוסר; כי כוח השופט אשר בנפש האדם יפעל על שני דרכים המתנגדים בעניינים, והמשל הוא תנא דמסייע לאידיאה. מתוך הקריאה החוזרת של הבית השביעי עמדו החברים, ראשית על החריזה המשובחת, המיוחסת, של הבית האחרון, שיש בו חריזה פנימית באמצע השורה, נוסף על החרוזים בסופי הדלת והסוגר. ולבסוף החליטו כי לשיר כזה התכוון בעל מליצת ישורון במאמרו: „נועם שקט, צח, נשקף מבין זוהר מרומים, / אף הוד אור מופיע וחן טוהר שחק, / מקצה שמים ועד קצהם ישקו".

[ג]

מיום שהגיע שיר זה לידו הייתה רוח אחרת על המשורר הצעיר. רווח לו מעט מצערו ומסערו שמלאו את נפשו הרג־שנית; ובחזרו בלילות נדודי שינה על החרוזים המשכרים: — הישמר נא אך, / יונק רך, / מנטפי מים בלתי צלולים; ', רק נטף זך / קרבך קח, / והיה פרייך קודש הילולים... / היה לו כמו שמע בת קול מנהמת ומנחמת יוצאת מגרונה של בת השירה ומכרזת: לך בכוחך זה! העלה אבר כנשרים, התרומם למעלה, למעלה; משורר אתה ולכך נוצרת! דברי ר' יוסף עוררוהו גם עודדוהו, מלאו את נפשו אומץ ונתנו גאווה ותקווה בלבו לימים יבואו. אבל בעקב התקווה נאחז היאוש, שכן תקווה ויאוש ירדו כרוכים לעולים שבלב המשו־ררים; ודוקא האמון שנתן בו המשורר הקשיש ערער את אמונתו בכוחות עצמו; שכן האמון מחייב את הנאמנים לעצמם... ומי כמוהו יודע עד כמה הוא עני ממעש, חדל ודל. „מטע כרמים" קרא לו, ואילו בעיני עצמו אינו אלא גרופית של שיקמה, צמח בלי יעשה קמח... והוא קרא על עצמו את דברי י. ל. גורדון הגדול בשבתו בעיירה נדחת בליטא:

צר לי עליך המשורר בן־אוני!
גם אתה, ידעתי, חלית כמוני,
נרדך יבאש מצחנה ורפש,
ומרחב־יה אין לך להלך־נפש.

וממעמקי הצער, שרק הנעורים הפורחים, העולים למעלה, יודעים אותו ומתעלים עמו, כתב בן השמונה־עשרה הנכאב שיר תשובה לאיש חסדו ומטיבו; שפך לפניו את לבו ההומה, התאונן על גורלו המר, והביע את פקפוקו ביכולתו להיות משורר ביום מן הימים. אדם שנוצר לגדולות... באשר לפי עניות דעתו ומיעוט כוחו, אינו אלא שיח צחיח העומד בצלו של ארז בלבנון, ומה הוא ומי הוא כי יושם אליו לב?!

נואש אמרתי לחיי
ואחדל ללחם ולהאבק.

שתי שורות אלה הן סיום של קינה ארוכה, בה תינה „היונק בארץ ציה" את תלישותו וחלישותו „בישימון הנורא" של העיירה, „הצוללת ביוון מצולה ובשנה"; וכה ישן גם הוא, הזלזל הצונח אין אונים! ואגב הקטנת עצמו, כדרכם של כל ענווי עולם, הגדיל להלל ולפאר את מלמדו להועיל, ר' יוסף אבושיס, ושמהו לגפן אדרת / בשירי תפארת... כמוהו כוויזל, וכלטריס, וכאד"ם הכהן, וכשלום הכהן; וכבוד הלבנון והוד הבשן והדר הכרמל, ניתן אך ורק לו ולא לאחר.

וחבל על דאבדין! כי בתמורות העתים נשכח השיר הזה מלב מחברו, ואין אנו יכולים ללמוד ממנו אלא דבר זה: כי יאוש ורפיון ידים השתלטו על הצעיר; כי „דאגות האדם הנה כשרשרת / ובעקב האחת אוחזת האחרת", כמאמר יל"ג; ומטע הכרמים הרך כמו צנח לארץ באין כוח להאבק על קיומו ושגשוגו.

אבל הגנן הגונן הטוב החיש את עזרתו לפרח השירה המתעלף, ועל כנפי הנשר שלח לו אגלי טל תחיה — שיר חדש — להחיותו. רק הבית הראשון והשלישי של שיר זה נשמרו בזכרון, ואלה הם:

קבל נא בזה את שירתי,
והיתה לך זאת לעדה;
כי בה נתתי לך הסכמתי,
שהנך משורר מבטן ומלדה.
אל תואש נא, אמץ ברך,
לבה בתקותך שלהבת אש;
כבר הנך עומד בחצי הדרך!
לכה הלאה, כי תקוה יש.

ר' יוסף בורגר מלמד להועיל היה, אישיות מחנכת ובעל השפעה בכל דרכיו. את מסירותו לחניכיו ולמקורביו הוכיח תמיד בכתב ובעל־פה. נוגעת ללב אצילות רוחו של המשכיל וכוונתו הטובה להאציל מרוחו על הצעיר המתלבט ואינו מאמין בעצמו. ואשרי התלמיד שהרב מאמין בו וחש עתידות לו: „כבר הנך עומד בחצי הדרך..." אל נא תעמוד מלכת אל עצמך; לך בכוחך, רק משוררים אמיתיים מתיאשים מעצמם, ורק בעלי עצמיות גדולה שואלים: „מי אנכי?!" ובימים ההם ההסכמה של ר' יוסף לאו מילתא זוטרתא היא! לא כל משכיל וכל תלמיד שלו זכה לגדולה זו. „משורר

מבטן ומלידה" קרא רק לאחד ומיוחד בעיירה — — — היש עוד מקום לספק וליאוש אחרי הקדשה כזאת ? !

ומי יודע אם לא דברים תמימים וחמימים אלה הכריעו בחייו של הבחור הנבוך הזה, אם לא בכוחו ולאורו של שיר זה הלך והגיע אל אשר הגיע ! הלא כך יאמר על עצמו :

עלה רך אני באילן־אל
נצן קט וחרד לקראת חמה.
בשקט אשא פגעי יום וליל,
מטרות־עוז וסערת־און מהמה.

דומה, הד קולו של השיר „היונק בארץ ציה", בא אלינו משורות פשוטות אלה, בהן פתח המשורר מאיר מוהר את ספר שיריו „עין בעין", ושם השיר — ראה פלא : „עלה רך" !

אל נא ישר אלי, לפני עת
עלה רך מבדך, נצן־נער . .

ואמנם כל ימיו ראה את עצמו כיונק בארץ ציה . . . ותמיד הלך לקראת פלאי נוף העבר, ותשוקתו לשוב כקדם אל חיק הילדות, שם בעיירה על שפת הסאן, בחרשה שעל הגבעה, ובסמטא של אבא־אמא, בשכנותו של ר' יוסף אבושיס, בעל „השירים לעת מצוא", אחד מן „היחידים הזורעים את שדות העתיד".

העיירות היו סלביות, היערות היו סלביים, תפוצות ישראל וקהילות הקדש היו בידי עשיו הרשע. אבל הילדות ושירת הנעורים היתה כגן־אלהים, כי שם אלהים. הולך סובב רוח השירה, ואל מקומו הראשון שב רוח השירה :

יום יבוא ולא עוד אתאפק :
עם בקר אשכים לשוב אלי־חיק
ימי הילדות, אליו אשתוקק.

אעזב הוה ושאון־פראים,
לדרך רחוקה פעמי אשים,
אל ראשית־חיי אשר שם אלהים.

עדי אבוא אל נוף־עבר,
מחוז־החסד, הטהר והיקר,
בו טל־הקדש ישק כל ככר.

אלה תולדות שיר אחד שחיבר משורר לכבוד רעהו לפני יובל שנים ומעלה — — —

מה שנראה ממש אינו אלא דמוי,
הכל פשוט, פתלתל, הכל צפוי, סמוי . . .

אחוזת־הקבר חוזרת לבעליה — מעשה שהיה

אליעזר רייך

בעודי ילד הדהדו הדברים בין כתלי בית אבי, ונשארו תקועים בזכרוני עד עצם היום הזה. את פשר הדברים לא הבינותי אז. רק גרעין הדברים — שהוציאו באישון לילה גופתו של מת בתכריכיו — העסיק את דמיוני, דמיון ילד שנתפטם בסיפורי מעשיות על שדים ומתים בטליתות הבאים עם חצות לערוך תפילתם בבית הכנסת הגדול וכל הבא עמם במגע נגרף על ידם בסערת תפילתם אל עולמם ואינו משאיר אחריו אלא את גווייתו האילמת. רק אחד נכנס ויצא בשלום מבית הכנסת באותה השעה — הלא הוא השמש'ל הזקן שהיה נוהג לעבור בחוצות העיירה כשמקל מעוקם בידו, גורר את צעדיו הקטנים, דופק על פתחי הבתים דפיקה קלה כאילו באה מעולמות אחרים ומנעים בקול רפה : „עורו נא, התעוררו נא, קומו נא לעבודת הבורא" — לתקון חצות.

ומעשה שהשמש'ל הזקן שגופו חלוש כגוף תרנגולת נשאר בבית הכנסת אחרי תפילת מעריב. נרדם על ספסל שבפינה, יגע מעמל היום, ולא נתעורר אלא עם המיית תפילתם של המתים, בחצות. „המתפללים" לא הטרידוהו, כי בעודו בחיים היה כאחד מהם, מהלך בין שני עולמות, בין תושבי העיירה ובין ארצות החיים. דומני, לא נמצאו רבים שידעו את שמו מלבד כינויו ; אנו הילדים ראינו בשמש'ל הקטן מין יצור טמיר המכסה בשתיקתו הזקנה סודות ידועים לו מעולם המתים, מעולם הלילות הארוכים, כי יש בכל מפגש עם המות מעין הצצה לעולמות הנצח. המת, בדמיונו של ילד, אינו אלא אותו החי שעבר לארץ אחרת, רחוקה וסגולות החי עדיין עמו. הייתכן כי אבי, סבי, ראש הקהל, ר' אנשל צאנגן ויקירי קרתא אחרים נפגשו עם מת, הוציאוהו מקברו, ולא ידעו

לספר אלא על דיני ערכאות פסקי דין, עורכי דין? ומה הם הסודות שגילה להם המת, האם לא שוחחו עמו, האם לא עבר רטט בהם כשגילו את עפרו. לא יראת המת ולא יראת שמים בחילול כבוד המת? ומדוע עשו זאת, ומדוע בחצות הליל בגנבה? כל השאלות הללו נקרו במוחי ולא יכולתי להבין למה נסבו דברי באי בתנו על סעיפי חוק, על עונשין, על שופטים וחמקו מן העיקר — מן הסיפור על עצם הפגישה עם המת. אולי אשם בכך משה צאנגן הקרוי מאזעס, אשר כל ימיו לא היו אלא שרשרת אחת של דיונים והתדיינויות, פסקי־דין וערעורים במשפטים שנגעו לו ושאינם שלו.

קמצן היה מאזעס מטבעו ונהג קמצנות אף בדיבור, כאילו הייתה מלה נשקלת בקרייצר אחד. שפתיו נפתחו רק כש־מדובר היה ב„טרמין" — היינו תאריך להופעה במשפט. אז באים היו אליו — מראים את פתק ההזמנה והוא ידע להבחין מהו הטרמין, קל או חמור. לפי הסעיף הנקוב ידע להשיא עצה, מה לטעון וכיצד לטעון, באיזה עו"ד יש לזלזל וכיצד להזהר מפני אחר. גם דודי מאזעס, כפי הנראה, היה מעורב בעניין שיסופר בו. וגם לאחר שחלפו שנים ודבר הוצאת המת נשכח, היה עוד דודי מאזעס חוזר על מהלך המשפט, נהנה מעצותיו לעו"ד ומצטער על כי לא טען בשעתו טענות שעלו זה עתה בדעתו. אולם כל זאת היה סתום לפני ולא נתחוור לי עד שלא סיפר לי על כך דודי ר' בער רייך, הוא היחידי מכל החבורה שנשאר עמנו בחיים. המעשה שקרה בעירנו ובבית אבי לפני ששים ושתים שנה (1903) סופר מחדש ברמת גן. עדות חיה מפי דודי, אחי אבי ע"ה. שניהם אברכים אז, לקחו חלק בהוצאת המת מקברו, למען הצל כבוד המשפחה, ולהחזיר מת אחר אל אחוזת קברו — מעשה שלא היה לו אח ודוגמא בעיירות גאליציא.

מוצאי שבת בחורף 1903, בביתו המרווח של אבא'לע רייך, בנו של הגביר ר' לייבוש רייך. אור זרוע על פני החדר הגדול אשר חלונותיו פונים לכיכר המרובעת. האור שבקע משתי מנורות הנפט מספר 16 הטביע את הבהובי האור הקלוש המנצנץ מיתר הבתים. אלומת האור שבקעה מביתו של אבא'לי שטפה את המדרכה שלפני הבית, עברה את הכביש ולחכה את כיכר־השוק עד לראטהויס שבטבורו. השולחן הגדול שעמד באמצעו של החדר, דפנותיו התחתיות הוצאו כדי הכפלת ארכו — סימן שתיערך הפעם סעודת „מלווה מלכה" ביד רחבה, כידו ולבו הרחבים של ר' אבא'לי. תנור החרסינה רחב המתניים וארוך הגוף עמד עטור כתר אריחים חומים־כהים עשויים כפתור ופרח, ציצים ועלים, כשלגבו שעונה אמי צפורה ז"ל בת ראש הקהל. „פורצ'י" כינוה בשם חבה, בת בכירה לאנשל צאנגן, אמונה על תולע, בהירה מחשבה שוקלת ומנחשת את סוד המלווה מלכה" ה־רחב. יושבת הייתה, משוחחת עם שכנותיה, עת שתי המשר־תות טרחו במטבח, המיסו את שומן האווזים לטומנו לפסח, ואילו את האווזים יגישו עוד הלילה לקרואים למלווה מלכה. גזרי העץ הלבנים דלקו בעליצות בתנור החרסינה ואת הלה־בות השובבניות יכולת לראות דרך דלתות הרשת הסוגרת על פי בטן התנור. לסעודה הוזמנו כ־2 מניינים מבין הקרו־בים ביותר מבית צאנגן־רייך ומאנשי שלומם. המשפחות צאנגן־רייך קשורים היו בעבותות נישואין וקרבה מסועפים ואף קשר עסקים ו„עסקי קהל". ותיקות הן המשפחות וימו־תיהן כימות העיר גופא.

שתיהן נתלו באילן רב פארות — ר' שכנא צאנגן, הגביר, הבר אוריין הבעל צדקה, המדביר באישיותו הפסקנית את כל הבא עמו במגע, תורה וגדולה, צדקה ומעשים טובים, יחוס אבות ויחוס עצמו, באו לדור אצל ר' שכנא. ומעשי אבות סימן לבנים. בנו של ר' שכנא, ר' מנדלי צאנגן, אברך משי היה, איסטניס ונעים הליכות, מקפיד על מלבושו ועל קצב צעדיו שיהיו מתונים כמתינות קולו. מייסד לעצמו מקום נפרד בלימוד שעורו היומי ואינו מתערב בהמולת האברכים בני גילו. נתברכו בו אמהות והוא עצמו ענק לגרגרת הוריו. ברוב פאר נחוגו כלולותיו עם יעלת החן בת הגבירים, רייזלה המשכילה והמדברת צחות שפת אשכנז ופולנית. את רייזלה הביא לביתו בן שתי הקומות עם המעקה ממנו הייתה צופיה רייזלה על הכיכר כשבידה ספר שירים לועזי או רומאן האסור בקריאה לגבר, אך יאה לבנות הגבירים.

לא עברו שנים רבות, ובעוד רייזלה בדמי ימיה ובשיא כבודה, ילדה למנדלי את שני הבנים, את שמעון ואת לוי, והנה צרה פקדה את ביתה — מגפת הטיפוס שפרצה בעיר קטפה את מנדלי הצעיר לימים על פני אביו, ר' שכנא. מאז שחה קומתו של ר' שכנא, התעטף האלון הזה צער על מות בנו וראה בזה עונש מן השמים. באו לו לר' שכנא ימים של יסורי נפש ודכדוך. מי לא נד לו? אך, נחטא לאמת אם נעלים מכם שגם שונאים היו לו, אם משום שנתקנאו בכבודו ואם שנתקנאו בממונו ואם משנאת חינם. היו ששמחו לאידו ולמותו של מנדלי שלא יעיב יותר זהרו על זוהרם של אבר־כים אחרים.

חש ר' שכנא ששמשו שוקעת ויומו מתקרב, הלך וקנה לעצמו אחוזת קבר על יד קברו של ר' מנדלי במרכז בית החיים. נמשך הגזע אל הענף הגדוע, לקיים את הנוף — ולו בבית העלמין.

ואמנם מן השמים קרבו את הקץ. ביום מן הימים נסע ר' שכנא לרגל עסקיו, לאן שנסע, ועודו בדרכים פרצה מגפת החולירע בסביבה. מיהר ר' שכנא לחזור לעיירתו ולא הספיקה מרכבתו להגיע לכפרים השכנים — ור' שכנא עצמו נפגע

במגפה שממנה נס — נפגע ומת, בדרך בואכה רוזוואדוב. ה„פיזיק״ רופא המחוז, היושב בטארנובז׳ג אסר איסור חמור להביא נגועי החולירע למקום שיש בו ישוב. וכך נטמן ר׳ שכנא בשדה הפתוח ולא בא אל נחלתו.

נחת רוח הייתה להם לשונאיו, ואילו בני צאנגן־רייך — קומתם שחה. שחה הקומה אך רוחם לא נפל בקרבם. רבה הייתה ידם אצל השררה וכוחם וכבודם עמם. באלף דרכים ניסו לעקוף את גזירת הפיזיק ולהביא את נזר המשפחה לקבר ישראל ולטמנו ב„קרקע״ שלו על יד מנדלי בנו יקירו. לא עבר זמן רב והרשות נתרככה, הפיזיק נתן הרשאה להעביר את ר׳ שכנא לבית העלמין שברוזוואדוב. גדולה הייתה התכונה לקראת ההלווייה. המספידים התכוננו לגייס להספידיהם את האראלים ואת המצוקים, הכל כיאות למת. שמחת האויבים הייתה עד ארגיעה, מהלכים היו חפויי ראש, שותקים וחורשים מזימות, למנוע כל התפארת והיקר שעתידים היו ליפול בחלקם של בני צאנגן־רייך בעטיו של אותו המת.

מה שלא המציא השכל — המציא המקרה. באותם הימים מוטל היה על ערשו השכיב מרע, משה יהודה, מלשין מוסר, הולך רכיל ומעורר מדנים בעדת ק״ק רוזוואדוב. רע ועיקש היה האדם. בעברו על פני קבוצת יהודים עומדים בשוק ומשיחים לפי תומם, היו המשוחחים מנמיכים קול לבל יגיע לאוזניו של מלשין זה. מפחותי עם היה ושונא הבריות. ילדי החדר מבטלים היו מעגל משחקם עם עברו את המדרכה. שונא ושנוא על ידי כולם. כך עברו עליו מרבית שנותיו. עתה עמד הוא לשבוק חיים ולהימסר לבית דין של מעלה. אך כפי שיתבאר, קלקל משה יהודה המת יותר משקלקל משה היהודי החי. משנעצמו עיניו של השכיב מרע, נחפזו שונאיהם של בני צאנגן לכרכו בתכריכים להוליכו בסתר לבית העלמין ולקברו בנחלה שר׳ שכנא הועיד לעצמו, במרכז בית העלמין, בין יקירי קרתא צד בצד עם בנו מנדלי צאנגן.

דבר קבורתו של משה יהודה באחוזת קברו של ר׳ שכנא לא נשמר בסוד. בעלי הדבר מהרו להפיצו ברבים למען הורד מעטה בושה על ראשם היהיר והמתנצח של בני צאנגן־רייך, כתם שלא יימחה לנצח.

מיותר לתאר איך בערה חמתם של בני צאנגן הנעלבים עד להשחית. האין להשיב את הנבלה, האמנם נגזר על מנדלי צאנגן לנוח עד קץ הימים בצדו של המוסר שדינו להקבר ליד הגדר ?

יותר מכולם נתחבטו הצעירים שבבני צאנגן רייך בשאלה „מה ייעשה ?״ נתחבטו וגמרו לעשות מעשה אשר לא ייעשה והוא חמור על פי דיני ישראל ולהבדיל אף לפי דיני עכו״ם יש בו חומרה רבה מאוד.

לשם כך נתכנסו באחד ממוצאי השבת בביתו של אבי ע״ה, ר׳ אבא׳לי רייך. היה זה ליל טבת, ליל כפור. העיירה כבר נמה שנתה. בזה אחר זה נכנסו לחדר המואר, כאילו גלשו אל תוכו בלי אומר ודברים, נתחייכו ותפסו מקום ליד השולחן הארוך. היו שם אברכים מבני המשפחה, חברי חברא קדישא שכבודם נפגע, גבאי בית הכנסת, הקברן — טוביה השמש ועוזרו השיל בוק, בנו של המלמד דרדקי שמואל בוק. היו עסקני הקהלה ובראשם סבי ראש הקהל ר׳ אנשל צאנגן וייבדל לחיים ארוכים דודי ר׳ בערל רייך. תוך כדי כך לא שם איש לבו לכך שבאחת מפינות השולחן עומד לייבאלי שמיד — השוטה הגלמוד. משרבב ידו בין עשרות הידיים השלוחות למשקה ולפירורי התופינים. ניחא, זהו דרכו של המשוגע להמצא בכל מקום ובכל עת. חושיו המעורפלים משכוהו למקום שיש בו אור וחום ויהודים. ואין אדם תמה על המצאו כאן.

הרמז ניתן, הקברנים הרימו שקיהם שהטילום עם כניסתם ליד פתח הדלת ויצאו ראשונים, אחריהם עשו דרכם שני מניינים יהודים בצעדים חפוזים מיהרו אל עבר בית הקברות אשר מעבר למסילת הברזל. הפעם עשו קפנדריא מחמת הקור ומחמת עינא בישא. אחריהם מיטלטלות גפיו הארוכות של לייבאלי כשקרעי בגדיו מתבדרים בשחור הלילה.

הקבוצה נכנסה אל תחום בית העלמין עברה על פני ה„אוהל״ של הצדיק ר׳ משה׳לי הורוביץ, נכדו של ר׳ נפתלי מרופצ׳יץ זי״ע. אצה ליהודינו הדרך אל מרכזו של בית הקברות, אל המקום שם חולל כבודו של ר׳ שכנא. מעטה האדמה היה קפוא, ראשונים נגשו למלאכה הקברנים והחרו החזיקו אחריהם כל הבאים. מהרו לכלות המלאכה. עוד טוביה השמש עוסק בפתיחת קברו של משה יהודה, עמל השיל בוק בכריית קבר חדש למענו, אי שם ליד הגדר — כראוי לו. החבורה ביקשה מהמת סליחה ומחילה בעשותם אתו חסד של אמת. עתה באו הדברים על תקונם, משה יהודה הובא אל מקומו וגם ר׳ שכנא יובא אל מקומו בכבוד הראוי לו. בלב קליל וכיוצאים ביד רמה חזרו אנשי שלומנו, העירה לשוב אל ביתו של אבאלי. בטוב לב „הגיבורים״ בצלי אווזיםביי״ש וביין טוקאי נפנה מבט כולם לעבר אבא׳לי המאחר, מבט המובן לבעל הבית — פתח בשיר והשמיענו קולך הערב ! מי לא הכיר את קולו כקול הפעמונים הצלולים ? טף וזקן היו באים לשמוע אל הרינה ואל תפילת המוספים שלו בימים הנוראים. חסידי הרבי היו עוזבים בראש השנה וביום הכפורים את בית מדרשו של הרב וחמקו אל בית הכנסת הגדול להקשיב לתפילתו של אבאלי שהייתה ממיסה אבן, וחזקה שהיא קורעת במתיקותה את רוע גזר דיננו. אף כי צעיר לימים היה אבי עדיין ולא היה ראוי לבוא במקום הש״צ הישיש הירא שמים ר׳ איציק ישעיה׳ס, הרי נועם זמירותיו ונגוניו שהביא עמו

ממסעותיו הרבים, דחקו את בעלי התפילה הישישים, בעלי שברון לב ושברון קול והכשירוהו לעבור לפני התיבה אף בכל נדרי, מוסף ונעילה.

הבין ר' אבאלי שהגיע הזמן לפצוח בשיר „צהלה ורנה באוהלי צדיקים" וסיים בזמר המבוקש „ברח דודי" זה הזמר שנתחבב על בית הרופצ'יצאים שבעתיים משהושר וסולסל ועובד ע"י אבאלי רייך.

שעה ארוכה התענגו המסובים על הטוב. אחר כך פנו איש איש לביתו ולייבאלי אל ספסלו שבפלוש.

עבר לילה ואתא בוקר. בוקר יום א'. יהודים השכימו אל סבלות השבוע, בהולים לתפילת השחרית. ראשונים לתפילה היו בעלי מלאכה והיוצאים לחפש פרנסה אל מחוץ לעיר, אחריהם באו בעלי בתים וחנויות ל„מנין" שני ושלישי אחריהם חובשי בית המדרש הסועדים על שולחן הוריהם, או הורי נשותיהם. בין המאחרים היה הפעם לייבאלי המשוגע. ישן היה אותו הלילה שנתו הגלמית, ומה שעבר עליו בטרם שנה התגלגל במוחו ההוזה והמבולבל אף לאחר שנתעורר על ספסלו. משנתבהרו קמעה עולמותיו פרץ אל בין המתפללים פולט מלים קטועות תוך צחוק ארוך ומתדרדר: „חא חא בחיי חא חא ראיתי הכל, הייתי שם. הוציאו את משה יהודה, בחיי אמך, ראיתי חא חא..."

במהירות הבזק נודע הדבר, ושונאיו של בית ר' שכנא טרודים היו לעשות כנפיים לשמועה. נזדרזו והודיעו לשוט־רים ולבית הדין שבמקום וביה"ד המקומי מצא כי חמור הפשע מכפי סמכותם לדון בו והעבירו את הענין לבית הדין הגדול אשר ברײשא הגדולה. מרײשא בא הצו לאסור את ראשי החבורה ולהובילם אל בית הכלא של המחוז. בין האסירים נמצא גם סבי ע"ה ר' אנשל צאנגן ראש הקהל. וראה זה פלא. בעוד „נשי" האסירים פורכות ידיהן ועוד השונאים שמחים לאיד ולעונשם החמור הצפוי למחללי ה„קבר" — לא נתרגשו בני צאנגן רייך כאילו בטוחים היו שלא „תפול שערה מראשם ארצה". אמנם — פסק מוזס — „לפי הסעיף הנקוב בחוק הפלילי חייבים העוברים עבירה זו בעונש של שלוש עד 5 שנים" אך מוזס ידע גם שגדול הוא המרחק בין כתב אישום עד לחיוב בדין ומהחיוב בדין ברײשא יש עוד דרך של ערעור בפני בית הדין העליון אשר בלמברג ואם חלילה גם למברג תרשיע אותם, הרי יש עוד דרך לאודיאנץ אצל הקיסר עצמו, בווינה. בלבו פנימה התפלל מאזעס שהדברים יגיעו עד לאו־דיאנץ. אף כי מאזעס עצמו היה בין הנאשמים, נשאר הוא רגוע מכולם, מחייך ונהנה מגודלו ומחומרתו של המשפט. וכל זמן שיש משפט ועניין בערכאות, הרי כולם תלויים בו ובתחבולותיו, ושמא מי יודע אם יתגלגלו הדברים עד לאודי־אנץ מי אם לא הוא יתייצב לפני הקיסר ויהי פה לשולחיו. ובינתיים:

העצורים הובאו לרײשא ושוחררו בו ביום בערבות עד שיינתן פסה"ד. ועד שיינתן פסה"ד יזרמו מים רבים אל הים. המשפט התנהל בעצלתיים. הרבה עשה הזמן, ויותר מזה הפרוטקציה אצל שופטי הצדק ועוד יותר מזה „המתן בסתר". החיים חזרו לתקנם, ר' שכנא נטמן באחוזת קברו, ב„קרקע" שלו ושונאי בני רייך־צאנגן חכו לשוא לראות בנפול אוי־ביהם. חזרו אף הם לטרדותיהם.

רײזלה האלמנה הצעירה מכרה את ביתה בין שתי הקומות, נטלה את שני ילדיה ובדמעות אלם עזבה את העיר והלכה לקראקוב ויש אומרים שלא ארכו הימים ומשם נדדה להולאנד.

אט אט שככו המריבות בין המחנות היריבים וקמעה קמעה נתפייסו, אם ליד שולחן ר' הרשלי ז"ל, אם בבית המדרש ואם ע"י הדור החדש שהחל מזדמן באכסנייתם של הציונים.

רק בחודש אלול משבאו לבית העלמין לפקוד את קברי אבות, היינו, אנחנו הילדים, מתלווים אל דודינו ודודותינו. הם הביאונו אל שתי המצבות הגדולות משכמן ומעלה מכל מצבות העץ והאבן. אל זו של ר' שכנא ושל מנדלי בנו, ובבואם הביתה מספרים היו על תפארת שהייתה ונגוזה.

ב„חדר" של המלמד הפולני

יוסף ויזן

מעלה אני בזכרוני את בואו של ה„רבי" מיאנוב לרוזוואדוב. קראו לו המלמד „הפולני" ושם ה„בעלפער" שלו — דוד.

מלמד זה, יצא לו שם כמלמד טוב, ועד כמה שזכור לי, היה מקבל גם שכר גבוה: כחמישה זהובים לשבוע. מעטים יכלו להרשות לעצמם לשלם סכום כזה, ביניהם היה חתנו של שמואל אהרן וואגשאל, יחזקאל לעזער, משה ויסל, מנדלי ויזן, זינדל טוכמן, קרײנדעל בוזשעס ודומיהם.

עד היום זכורים לי אותם ערבי־קיץ בבית שבו לימד משה

שלנגר. בתחילה היה לנו שם חדר אחד ודוד, הריש דוכנא, החזיק בשבילנו מה שנקרא בפיו „ועד". נוהג היה דוד לספר לנו ספורי זוועה שלשמעם סמרו שערותינו. למזלנו היה מס־פיק דוד לסיים את סיפוריו טרם היה מחשיך בחוץ, שאם לא כן היינו מפחדים לחזור לבדנו הביתה.

את השיעור בגמרא במסכת בבא קמא או בבא מציעא היינו מקבלים מפי המלמד „הפולני" בערבי החורף ב„קהל שטי־בעל" (חדר הקהל). על הנכנסים היה לעבור פרוזדור אפל, ממנו הוביל מבוי אחד לבית הכנסת וממולו הייתה דלת צדדית לקיתון אפל לגמרי, בו היו מגובבים „שמות" שונים, דפים מ„סידורים" ומספרים שונים. כל זה לא היה מפחידנו אילולא לוח הטהרה שהיה מונח שם, ומפניו פחדנו פחד מות.

זוכרני, באחד מחדשי החורף בשעת שעור גמרא, חמד לו לצון שאול, בנו של טוכמן והפריע בלימוד. תפס אותו המלמד שלנו בכתפיו, השליכוהו לקיתון האפל ולדקות אחדות נעל במנעול את דלת הקיתון. שאול, שזכורים היו לו סיפוריו של דוד על שדים ורוחות המשתוללים בקיתון בלילות, כמעט ופרחה נשמתו. משפתח לו הרבי את הדלת מצאו חיוור כמת ושעה ארוכה לא יכול להוציא הגה מפיו. נבהל הרבי מאוד, כי חרד שמא יספרו הילדים את העניין להוריהם ומטה לחמו ייכרת, על כן שידל אותנו לבל נספר בבית על המקרה. ואמנם השתקנו את העניין, כך הצלנו את הרבי ואת עוזרו דוד.

אכן הייתה זאת תקופה נהדרת שלנצח הרתה בזכרוננו את ה„חדר", את הרבי „הפולני" והבעלפער שלו דוד בעיירתנו הקטנה אך השוקקת חיים, רוזוואדוב.

„הקהילה" ברוזוואדוב, ארגונה ותפקידיה

אליעזר רייך

אין זה מן הדברים הקלים להגדיר במונחים ברורים את המוסד הנקרא קהילה, לתחום במדוייק את תחומי סמכויותיה ופע־לותיה, את הדרכים ושיטות ארגונה. נזכור עובדה אחת: רק בשנת 1927 יצא חוק ממלכתי המחייב עריכת בחירות דמוק־ראטיות למוסדות הקהילה. ואילו בכל השנים שקדמו ל־1927 שלט תוהו ובוהו בשיטת התארגנותם של מוסדות „הקהילה" ובחירת נציגיה. על פי רוב הייתה זו דאגתם של השלטונות (קודם האוסטריים ואחר כך הפולניים) מחד ודאגתם של הפרנסים מאידך שראשי הקהל יתמנו כ„קומיסארים ממלכ־תיים" (Komisarz Rządowy) על־ידי מושלי הנפה (ה־starosta) בטארנובז'ג ויהיו עושי רצונה של הרשות. שני השותפים האלה עשו כמיטב יכולתם למנוע בחירות בהן יבוא ה„המון" לביטוי. אל נשכח שימי שלטונו הארוכים של קיסר פראנץ יוסף (1916—1848) עברו עליו ברובם תוך קיום ממשל ומשטר פיאודאלי למחצה וכי רק בשנת 1907 ניתנה זכות בחירה כללית לאזרחי האימפריה האוסטרו־הונגארית בכלל. ואם לגבי המיעוטים הלאומיים הטריטוריאליים כך — לגבי היהודי לא כל שכן. עד 1907 שלטה שיטת האפוטרופ־סות ה„פטריארכאלית" ובשלב מתקדם יותר — הבחירות ה„קוריאליות" המבוססות על צנז ועל הדרג האקדמאי והמש־אירות את רוב התושבים מחוץ לתחום ההשפעה על החיים הפוליטיים.

זוהי הסיבה שבשנים 1907—1880, מוצאים אנו פעם ראשי הקהל נבחרים, ופעם — ממונים. אך בעצם אין אנו יכולים להבחין מה מידת החופש שניתנה לבוחרים את ראש־קהילתם ומה טיב הכפייה שכפו על הבוחרים לבחור את ה„מומלץ" על ידי הסטארוסטה. אנו שומעים כי את ראשי הקהילה לא הטרידה מעולם הדאגה, אם בני עירם יבחרו בם או לא וכי ברגע שמושל הנפה הצביע על מועמד הרי „הבחרותו" כאילו הייתה עובדא. ומה עוד, כאשר „ראש הקהל" נתברך ברצון להמשיך ולהנהיג את צאן מרעיתו, הרי השכיל במאמצים לא רבים להשכיח, ואף לבטל, את רצון רבים מפני רצונו. הדוג־מאות שתובאנה בהמשך רשימתנו מאשרות את העובדה, כי הכל תלוי היה במושל הנפה ובקשריו עם פרנס פלוני או אל־מוני. מצב זה נמשך עד שנת 1931.

מה שיכולתי להציל מפיו של דודי שיחי' שכיהן כראש הקהל במשך 32 שנים רצופות (1939—1907), היא שרשרת קצרה של 8 ראשי הקהל הבאים זה אחר זה: (1) ר' שלמה רייך המכונה „שלמה'לי פארלעגער" (בעל חנות למסחר סיטוני בטאבאק) (2) ר' משה'קי הירשפלד, (3) נחום ליכט, (4) ר' ברוכל בארגער (קיבל את ראשות הקהילה בשנת 1886), (5) ר' אנשל צאנגען (סגניו היו: מאיר ליכטמן וחיים כרמל), (6) ירחמיאל קנרק — בעל האחוזות המכונה „הנ־סיך", (7) ר' שמחה פלוימין, (8) יבדל לחיים ר' דב בר רייך

החי עמנו ברמת־גן עמ״י עש״ו. מתברר שתקופת כהונתם של ראשי הקהל עד ל־1907 הייתה קצרה ואין לדעת כיצד נהגה הרשות בארגון הקהילה לפני מנותה (או לפני היבחרו) את ר׳ שלמה רייך. על כל פנים אין להקדים את תקופת כהונתו של ר׳ שלמה רייך לשנות ה־70 של המאה שעברה.

ראש הקהל במועצתו

ראש הקהל, בין אם נבחר בין אם נתמנה, היה ממנה מועצה בת 8 אנשים ועל דעת המועצה נפל דבר. אם ראש הקהל נבחר, הרי הקדנציה שלו נסתיימה אחרי 4 שנים ואם הוא נתמנה בתורת „קומיסאר ממלכתי״ — הרי שהקדנציה שלו הייתה בלתי מוגבלת בזמן ורק ראש הנפה רשאי היה להפסיק את כהונתו, להכריז על בחירות או למנות קומיסאר ממלכתי אחר במקום המפוטר (כך קרה עם ר׳ שמחה פלוימין) — הכל בהתאם לנסיבות, לתנאי השעה וליחסים ששררו בין המועמד לבין ה„שררה״.

החל משנת 1931 נשתנו הדברים. החוקה, קודם לכן, והור־אות ביצוע שנתפרסמו בשנה זו קבעו, כי יש לערוך בחירות לקהילה כל 6 שנים, החוקה מבטלת סטאטוס של ראש קהל ממונה. המועצה שליד ראש הקהל נבחרת אף היא על ידי תושביה היהודים של העיר, ואין בידי הסטרוסטה לבטלה או לקצר מועד כהונתה. המועצה מנתה 8 יועצים והתשיעי הוירייליסט — הרב.

למי ניתנה זכות בחירה ?

זכות בחירה אקטיווית ניתנה לכל גבר יהודי שהגיע לגיל 24, ופאסיווית — לגיל 30. עד שנת 1931 רשאי היה להצביע רק מי ששילם מס קהילה הנקרא מס דומסטיקאלי. את המס הדומסטיקאלי ניסה להכניס ר׳ אנשל צאנגן עוד בשנת 1905 אך הדבר לא עלה בידו עד שבא בן אחותו ברל רייך וקבע הלכה למעשה מס זה. במחצית הזמן ניתנה זכות בחירה גם לאלה אשר שוחררו ממס דומסטיקאלי.

תפקידי הקהילה

מועצת הקהילה מנתה שוחטים, דיינים, מלמדי תלמוד תורה. הקהילה תמכה בהחזקתו של בית המדרש. בית המרחץ שייך היה לקהילה והוחכר לבלנים. הקהילה דאגה לאספקת קמחא דפסחא, למינוי משגיחים על טחנות הקמח ומשגיחים על האיטליזים.

השחיטה

2 שוחטים נתמנו לקהילה. השוחטים עבדו חליפות — כל אחד שבוע.

תקציב הקהילה

בימי שלטונם של האוסטרים היה תקציבה של הקהילה מגיע ל־12 אלף קרונים בקירוב, תקציב זה לא גדל בערכו הריאלי אף לאחר קום פולין העצמאית (1918). בתקופה זו (עשרים שנה) נצטמצמה פעילותה של הקהילה בעקבות אבדן השפ־עתה על רבים משטחי חייה של האוכלוסיה היהודית המקו־מית. הארגונים השונים שקמו מכוח עצמם, מלמטה, (סניף ההסתדרות הציונית, ה„פרץ פאריין״, ביה״ס העברי, אגוד הספורט — טרומפלדור, תנועות הנוער, הבנק, הספרייה העב־רית) לא נזדקקו לארגון הקהילתי, לא היו כפופים לו ואף העמידוהו בצל פעילויותיהם הענפות. הארגונים הנ״ל קיימו את מסגרותיהם ממסי־חבר, מתרומות וממפעלי תרבות שונים (הצגות, קונצרטים, הרצאות וכיו״ב).

תקציב ההוצאות

מקופת הקהילה כוסו ההוצאות :

לקיום	משפחת הרב	120	קרונים	לחודש
״	״ מורה ההוראה	100	״	״
״ 2	משפחות השוחטים	100	״	כ״א ״

משכורתו של מזכיר הקהילה (המנהל גם את פנקסי הלידות והנשואין) כוסתה אף היא מקופת הקהל. כן החזיק ה„קהל״ את מלמדי ת״ת, את הנאמנים ואת הראשי דוכנא של התל־מוד תורה. מקופת הקהל היו מפרישים סכומים לבדק בית הכנסת ובית המדרש, אף כי אלה קיימו קרנות משלהם שבאו מתרומות המתפללים הקבועים, מנדרי ה„עולים לתורה״ ומ„קערות ערב יום הכפורים״. הקרנות האלה הופקדו בידי הגבאים שנבחרו מדי שנה בשנה ב„אסרו־חג״ (של סוכות).

ההכנסות

מקור ההכנסות העיקרי הייתה השחיטה. הקהילה הייתה מד־פיסה פתקים „לשחוט עוף״, „לשחוט עוף גדול״ „לשחוט בהמה״, ומוכרתם למאן דבעי לשחוט. מקור הכנסה שני היה ממס הקהילה הנקרא מס דומסטיקאלי. שעור המס נקבע ע״י מועצת הקהילה והוערך על פי הישג ידו של הנישום. שעור המס הדומסטיקאלי נע היה בין 40 לבין 8 קרונים לשנה. עד 1907 ניתנה זכות בחירה למועצת הקהילה רק למשלמי המס. מכאן ואילך רשאים היו לבחור גם אלה אשר שוחררו ממס זה. אין לפנינו רשימת משלמי המס שיכולה היתה ללמ־דנו כמה מבין 600 המשפחות היהודיות שהיוו 80% מכלל תושבי העיירה, ידם השיגה לשלם את המס הדומסטיקאלי. על כל פנים לא נטעה, אם נעריך שלפחות מחצית התושבים היהודים משוחררים היו מתשלום המס. מקור הכנסה שלישי היה הקמחא דפסחא, הקמח למצות שהובא לעיר צריך היה

להכשרו של הרב ומתן ההכשר הותנה במס מיוחד אשר הקהילה הטילה על כל ק"ג של קמח. היה ש„הקהילה" הצמי־דה את טחינת החיטה לטחנת קמח מסויימת. מטעם הקהילה יצאו אז המכשירים את הטחנה, הנאמנים והמפקחים. ומס הקמח שהטילה הקהילה היה מעין שכר בעד הפיקוח על הכשרות.

הרב מטעם

נוסף על הרב דמתא, שמעיקרו היה רבי, המקיים חצר חסידות על כל סממניה (משושלתו של נפתלי מרופ־צ'יץ — ההורביצים), קיים היה ה„רב מטעם" (שנים רבות מילא את התפקיד הזה בעל הבית המיוחס ר' נפתלצ'י ברגלז). ה„רב מטעם" היה האישיות הדתית הרשמית המוכ־רת על ידי השלטונות, אליו הופנו הוראות השלטונות בענייני־דת, בידו הייתה הסמכות לאשר תעודות העומדות לקבל תוקף. אך לאמיתו של דבר מעמדו של ה„רב מטעם" לא חרג מסמכותו של מזכיר טכני. לגופם של העניינים הייתה הסמכות בידי ראש הקהל והרבי, והרב מטעם עשה את רצו־נם, אך לרבי לא ניתנה הנציגות הרשמית כלפי השלטונות, כי מכל נציג רשמי נדרשה השכלה חילונית של 4 כיתות בי"ס עממי, וידיעה מינימאלית בשפת המדינה. שני דברים אלה חסרו לבני הורוביץ, עד שעלה על כס הרבנות האחרון בשושלת הרופצ'יצאים ברוזוואדוב — הרב ר' נפתלי, אור עוז, הפך לתלמידו של אחד הגימנאזיסטים היהודים (יעקב רייך — היום חבר בקבוץ מרחביה), קנה ממנו את ה„השכ־לה" הנחוצה, עמד בבחינות והוכר כרב לפי כל הפרטים והדקדוקים, וכך איחד הוא את שתי הפונקציות גם יחד: זו של רבי חסידי ושל רב המוכר על ידי השלטונות.

החברה קדישא

החברה קדישא הייתה ממלכה בפני עצמה. מאזנה חיובי ולקוחותיה מובטחים תמיד. היא הייתה שליטה בכיפה ומוראה על העדה. אין בינה לבין ארגון הקהילה כל יחס של תלות פרט לסעיף אחד בתקנונה אשר אמר: חברה קדישא אם תפורק מסיבה כלשהי, — יעבור רכושה, תפקידיה והתחייבו־יותיה למועצת הקהילה עד אשר תבחר חברה קדישא אחרת במקומה.

מעמדה הכספי האיתן של החברה וכן כוח הסחיטה שבידה היקנו לחבריה עמדת „תקיפים". ראשי הקהל לטשו עין לחברות זו, ודאגתם נתונה הייתה לרכוש לצדם את החברה קדישא אם למטרותיהם הפוליטיות (להכות בירי‌בים) ואם להעזר בה עזרה כספית. אך קרה גם וראשי הקהל חפשו דרכים לפרק את החברה ולהעביר את רכושה וסמכויותיה אל תחום סמכויותיהם. (מעשה בראש הקהל ר' אנשל צאנגען שמפחד היה להטיל מס דומסטיקאלי, ובאין כסף לתקן את בית המדרש ולהקים בית מרחץ, ניסה לשכנע את אחיו, מוזס צאנגען, יו"ר החברה קדישא, שיתפטר הוא יחד עם חבריו מהנהלת החברה ובדרך זו להעשיר את קופת הקהילה).

שלוש תקופות בתולדות הקהילה

3 תקופות בולטות בתולדותיו הקצרות של הארגון הקהילתי ברוזוואדוב: (1) 1875—1907, (2) 1907—1931, (3) 1931—1939.

הקו המאפיין את התקופה הראשונה, הוא חוסר כל עצמ־אות וכוח הכרעה לפרנסי הקהילה והכנעה גמורה של הציבור לנבחרים או לממונים. מושלי הנפה ראו בראשי הקהל מכשיר לביצוע מדיניות מגבוה. ראשי הקהל נשאו חן בעיני השררה אם הצליחו לרתום למרכבתם את כלל ציבור היהודים, אם הצליחו להעסיק את הציבור בענייני דת, בהפחת סכסוכים לוקאליים (פסילת שוחטים, מלשינות, עסקי שושלת הרביים וכד'), בהצגת מועמדים לראשות הקהילה המתחרים זה בזה, אוכלים איש איש קורצת הסטרוסטה, וכל המיטיב ללחך פנכת המושל יוצא ביד רמה. הציבור מקבל הדברים כגזירה מן השמים והוא חסר תחושה, צורך ויזמה לשנות את פני הדברים. העוני המשווע משקע את רוב הציבור בדאגות פרנ־סה מרות, בדלות ובערות. אין תימה כי 7 מתוך 8 ראשי קהילה נתחלפו במשך 30 שנה (1875—1906), ואילו ה־8 כיהן רצופות 24 שנים (1907—1931) ועוד 8 שנים נוספות אחר' 1931.

רוח פרצים עברה את קהילות היהודים בגאליציה בשנת 1907 עם הבחירות לרייכסראט הווינאי, עם מתן ז"ב כללית לכל אזרחי אוסטרו־הונגריה ועם מתן נציגויות לאומיות בפרלמנט האוסטרי. על קולותיהם של מאות אלפי הבוחרים היהודים בגאליציה נלחמו הפולנים התופסים את מנגנון האד־מיניסטראציה. הם שאפו להגדיר את היהודים תושבי גאלי־ציה כ„פולנים בני דת משה" ולייצגם בפראקציה הפולנית. מאידך הספיקה כבר התנועה הציונית וההתעוררות הלאומית הכללית ברחבי מדינת המיעוטים לנטוע הכרה עצמית גם בקרב מחנה היהודים. בבחירות אלו הופיעו מועמדים יהודים וציונים (אדולף שטאנד) ובנפת רוזוואדוב „רץ" בנו של הגאון מלמברג — גדליהו שמעלקעס שהיה האהוד על המוני היהודים בסגולותיו הרוחניות ובנועם הליכותיו. יריבו ברחוב היהודים כאן היה הפרופיסור להסטוריה הנודע, הלאומני והאנטישמי — מיכאל בובז'ינסקי. זה האחרון לא חסך מאמ־צים וטרחה, בא לרוזוואדוב, איים ופייס, „שכנע" והזהיר את פרנסי הקהילה שישימו סכר לרוח ה„שמעלקיסטית" ויבטיחו

את קולות הציבור היהודי למועמד הפולני. ראש הקהל שהיה רגיל לציבור פאסיווי וחסר הכרה פוליטית עמד הפעם בפני ציבור מרדני שנפשו בחלה בנציגיו עושי דבר השררה. החזיתות היו ברורות: רוב הציבור — בעד שמעלקעס ואילו לצד בובז׳ינסקי התייצבו ראשי הקהל הנעזרים בחצר הרבי (כך היה ברוב עיירות גאליציה). על חטא התעוררותם זו של הבוחרים היהודים שהעזו להמרות את רצון הלאומנים הפולנים, שלמו יהודי רוזוואדוב ביוקר. נתמנה ראש הקהל — קומיסאר הממלכה — ובכוח מנוי זה כיהן במשרתו ובתפקידו עשרים וארבע שנים (להוציא את השנים 1918—1914, הן שנות המלחמה בהן התרוקנה העיירה מתושביה היהודים שחזרו אליה עם תום המלחמה). ראש הקהל בו מדובר הוא ר׳ דב בר רייך. האיש כה הוצמד אל נוף המשרה עד כי גם בבחירות 1931 קיבלה רשימתו 70% מכלל מספר המצביעים. אמנם יש חולקים על מידת הכשרות ששלטה בביצוע הבחירות, אך עצם העזותו של בר רייך להתמודד עם הדור החדש העויין, מידת התמיכה שזכה בה מצד השלטון הפולני, מעידים כי מעמדו בקרב הציבור היה עדיין איתן. אולם זהרה של ראשות הקהילה הועם קמעה קמעה. התחומים שבהם ראה פעם ראש הקהל את עיקר תפקידיו איבדו מחיוניותם ונקודת הכובד של הבעיות המעסיקות את הציבור הועתקה למגזרים חילוניים; בשטח תרבות הגוף, הרוח והארגון הכל־כלי. במועצת הקהילה הנבחרת ישבו עתה 4 ציונים ו־4 ממחנה האדוקים התומכים בראש הקהל — ברל רייך. בשנת 1937 שוב נתקיימו בחירות למועצת הקהילה ושוב, אם כי במספר קולות קטן יותר (כ־60%), נבחר הוא לעמוד בראשה עד שלהבות השואה הגדולה אחזו בה לכלותה יחד עם אלפי קהילות ישראל.

ערכתי רשימה זו שאינה אלא שלד דל מוקם מתילי תילים של סיפורים מקוטעים, שברי זכרונות ודברים ששמעתים יוצאים מפי דודי ר׳ ברל רייך. שבעים מתוך שמונים ושמונה שנות חייו (עמ״י עש״ו) שר אדם זה בקטע קטן שראה בו עולם ומלואו, שר עם ידידים ויריבים „ויוכל להם״. ואף בהיותו אוד מוצל מאש ובשובו מגלות רוסיה והוא כבר ישיש, עשה לליכוד שארית הפליטה, היה להם לפ הבפני השלטונות ואתם עשה את דרכו למדינת ישראל.

„מן הצרור״ — על פרנסים ועדתם

אליעזר רייך

לא מצא המלקט, גם לאחר שחיפש בנרות, סיפור זכרונות שידבר בשבחו ולו׳ של אחד משמונת ראשי הקהל, אשר הנהיגו את קהילתם במשך ששים שנה ומעלה. אמנם יודעים הסיפורים לעטור לראש כל אחד זרי שבחים על מעשיהם עד שלא הגיעו למעמד של ראש הקהילה או לאחר שסיימו כהונתם. אך למשך תקופת כהונתם נקשרו להם קופות של שרצים ומעשיות הבאות להפחית מאישיותם. מכאן אתה למד שיותר משׂשנאו את „שליחי הציבור״, שנאו את הרשות שמטעמה או למענה הופקדו על הכהונה, על כן טוב יעשה הקורא, אם יטיל ספק־מה באמיתות המסופר:

ר׳ שלמה׳לי פארלעגער (רייך)

קהל החסידים שהיה ממלא את ביתו של הרבי ממונקץ׳ וצבא על דלתותיו, יכול היה להבחין ביהודי בא בימיו יושב ליד פתחו של חדר הרבי, כותב „הקוויטלעך״, שונה בהליכותיו ובמגבעתו מיתר יהודי רוסיה הקארפאטית. שולי מגבעתו צרים משל המגבעות „ההונגאריות״ בעלות השוליים הרחבים והכיפה הגבוהה, ודיבורו רך משל דיבורם המקוטע של המונקצ׳אי ושל יהודי סלובקיה המזרחית. מכונס אל תוכו, כאילו נתון בעולם אחר, שומע ולא שומע את שיחם של מרי יום, כותבם על „פתק״, מקבל „הפדיון״, נעלם לשעה קלה לחדרו של הרבי, יוצא ומנחם בדברי הרבי: „הרבי אומר שהחולה יזכה לרפואה שלמה, התקיני השבת כחוק ואל תיפגם השבת בעצבות״, מטה אזנו כלפי אשה מתייפחת, שומע מכאנית המלל המהול התייפחות, כותב משאלתה על גבי פתק מהפתקים, את שם הזקוק לישועה ואת שם אמו, לוקח, אגב אורחא, את הפדיון, נעלם לרגע, יוצא ומכריז: „פלוני בן פלונית יזכה שיפסלוהו לשרות בצבא המדינה, בתנאי שיתענה בצומות בהרחקת שינה ואם אפשר — בהטלת מום כל שהוא בגופו וינצל מחילול שבת ומאכילת טרפות ונבלות״. יש שהרבי יפקוד להכניס את המבקש לחדרו ואז יחזור כותב הפתקים למקומו שבמסדרון, ישקע בזכרונותיו, ויעלה מתהום הנשייה את הימים והוא אז ראש הקהל ברוזוואדוב הרחוקה. הוא הוא ר׳ שלמה רייך המכונה שלמה׳לי „פאר־

לעגער" בעל ה„פארלוג" (מונופול על חנות טבק). כיצד נתגלגל ר' שלמה רייך מרוזוואדוב לכאן? על כך מספרים: מעשה ביהודי בעל הדרת פנים שנקלע לרוזוואדוב והוא אלמוני, לא ידע איש שמו ולא מקום מוצאו, הופיע בבית המדרש, לא ביקש מאדם שיארחהו, הופיע ונעלם. רצה המקרה ור' לייבוש רייך מצאהו שוכב חולה באחד ממחסני העצים, נאבק בחליו, בא ר' לייבוש רייך לבית המדרש, הפסיק את הקריאה ותבע מקהל המתפללים שיתרמו לריפוי החולה, ר' לייבוש רייך עצמו התחייב לתרום סכום כפול מגודל התרומה הגדולה ביותר. אספו ששים ריינוש, שכרו חדר, הביאו כלי מטה והכינו את החדר לחולה, אך משבאו לאסוף את החולה ולהכניסו אל חדרו, התגונן הלה בידיו וברגליו וסירב לזוז ממקומו. לקחו שמחה אראטן בכוח ותוך כדי טלטולו נמצאו בכיסי בגדו של העני שש מאות ריינוש. לא עברו ימים רבים ו„העני" האלמוני מת. דבר ה־600 ריינוש עשה לו כנפיים בעיירה ושבעתיים גדלה התמיהה להיכן נעלמו הכספים עם מותו של העני (המקרה ארע בפו־רים). מאחר ור' שלמה רייך היה אז ראש הקהילה, הרי „בדין" שיחשידו אותו. והחשוד על ממון חשוד ופסול לשמש ראש הקהל. לא יכול היה ר' שלמה רייך, אנין הדעת, לעמוד בבושה זו, קם ועזב את בני ביתו, נדד למרחקים והפך ל„קוויטל־שרייבער אצל הרב ממונקץ'; חתני העילוי אשר רובין נעלם אף הוא בבוקר לא עבות, נטש אשה ושני ילדים ושמועות הלכו כי הוא קנה תורה בברלין, שינה שמו והיה לאחד מגדולי המדענים אי שם בארה"ב.

ברוך בארגער

נמוך קומה, גוף מצומק, זקנקן בצורת קמץ, תנועותיו חפוזות, בעל חנות מכולת זעירה. טרוד בענייני פרנסה דלה, בולע תפילתו, בולע ומבליע את ימיו מלאי הטרדה וגם את משרת ראש הקהל שנפלה על ראשו כשם שירדו עליו פורענויות מפורענויות שונות. לא ראוי היה הוא ולא משרתו שיתקנאו בו ואף על פי כן נמצאו לו יריבים שלטשו עין למשרה. ומה עשו? יום אחד נכנסו הז'נדרמים, לקחו את ר' ברוכל מאחר כבוד, הוציאוהו וחבשוהו בכלא על שום זיוף המשקולות שבחנותו. יריביו החליפו בסתר המשקולות שבמאזני החנות ושילחו בו את השוטרים... פסלוהו לראשות הקהל.

נחום ליכט

משום מה עוברים הסיפורים בשתיקה על אישיותו ופעלו. נראה כי בר אוריין היה ובעל בעמיו ובעל בית בטור המערבי שבשוק. שמו של נחום ליכט נקבר תחת מפולת הצרות והפורענויות שירדו על בני ביתו. רוב בניו לקו בעמעום השכל, ובהסתלק נחום ליכט מן העולם השאיר אחריו אלמנה מטופלת בילדים דביליים והגדול שביניהם זאלקע — השוטה של העיר, מהלך קרעים, מחזר על הפתחים, אוסף פרוסות לחם ומביאן לאמו ולאחיו, אף הם מוכי שכל ונפש. השם זאלקע הפך להיות שם נרדף לשוטה וטרוף דעת.

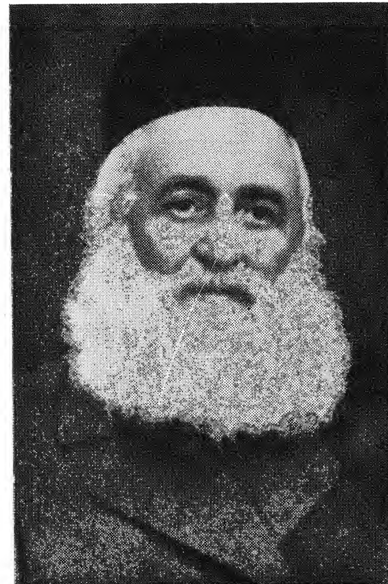
השלישייה: ר' אנשל צאנגען, מאיר'ל ליכטמן, חיים כרמל כולם אריות, כולם עשירים ומיוחסים, שלישייה זו מונתה „מטעם" לשמש ראשות הקהילה עד יעבור זעם, עד שהקהילה תבחר את נציגה האחד.

אנשל צאנגען בן לשושלת ותיקה ברוזוואדוב, אביו ר' מנדל צאנגען וסבו ר' מאמצי צאנגען — יהודים שנשרפו באהלה של תורה ונצטמצמו בד' אמותיה. לר' מנדל צאנגען 3 בנים: אנשל, משה (הקרוי גם מאזעס) ויהושע (אביו של העתונאי והסופר בן ציון צאנגען), ושתי בנות דבורה ושיינדל. את דבורה השיא ר' מנדל צאנגען לגביר ר' לייבוש רייך הוא אבי „הדגל הזהב" — כך קראו לעצמם בני הרייכים. וכך נמצא שמשפחת הצאנגענים נשתלבה בגזע הרייכים ויהיו לעץ ענף השולח פארותיו ופורש רשתו על העיר.

ר' אנשל צאנגען משמש סוכן להעברת איכרים לפרוסיה או לשלזיה, שותף לעסקיו של גיסו ר' לייבוש רייך, סוחר העצים הדנציגאי (שניהם, ר' אנשל ור' לייבוש, הם אבות זקנים לכותב השורות האלה), גבה־קומה, כחוש־בשר אינו מוציא סיגרו מפיו, שומע וממעט להשמיע, חשדן ונוהג זהירות, ריאליסט ונרתע מלפרוש כנפיים. קוצב לאשתו (סבתי מצד אמי ע"ה) לאה (ממשפחת בלוך) את קצבתה השבועית. כשם שנזהר בדבריו כך נזהר בממון לבל יעבור את הגבולות אשר התווה לעצמו. בכל אשר יפנה יוועץ במאזעס אחיו הידוע כבעל תחבולות בענייני חוק ומשפט. ר' אנשל הרחיק עצמו מכל עניין שהיה בו משום מחלוקת־ציבור, לא נמנה לא על כת ר' משהלי הורוביץ ולא על כת ר' מאירל הורוביץ, שני אחים, שניהם נכדים לר' נפתלי מרופשיץ. ר' משהלי זכה לכתר הרבנות ברוזוואדוב ואילו ר' מאירל — בדזיקוב, אך שניהם מתמידים בריבם והם עילה לשתי כיתות חסידים ברוזוואדוב. ר' אנשל מסור לעסקיי ואינו רואה עיקר בתלמוד תורה. אולי דוקא מפני כך ראו אנשי העיר לבחור בו כאחד בין שלושה חברי „ועד הקהי־לה" *. השניים האחרים היו: מאיר ליכטמן וחיים כרמל. מאירל ליכטמן, יהודי מרחוק בא, גביר, חותנו של הגביר האדיר ר' מושקה הירשפלד, הראשון לראשי הקהילה ברוז־

* על משה'קי הירשפלד ועל נוהגו בקהילתו היטיב לספר הסופר הידוע יצחק אבן ב"לעמבערגער טאגבלאט", 1912.

וואדוב (קדם לשלמה׳לי פארלעגער). מאיר ליכטמן בעל בתים הרבה, מלווה בריבית ואיש עסקים נשא לאישה את מאלי (מלכה) הירשפלד בתו של ר׳ משה׳קי, שביפיה, השכ־לתה ונועם הליכותיה לא יכלו לעמוד (ואף נכשלו) שרים ורוזנים. ברבות הימים „נענש ר׳ מאירל ליכטמן בידי שמים״. אשתו מאלי יצאה מדעתה ומתה, ר׳ מאיר חטא חטא עול־מים במכרו אחד מבתיו שבשוק לגוי, על כן „החלו שעירים מרקדים בביתו של ר׳ מאירל״ (ראה את הרשימה „אין אפטייקערס הויז״ המתפרסמת בספר הזה). את ביתו של מאיר ליכטמן החלו לפקוד פורענויות בזו אחר זו. מאירל

לייביש רייך

ירד מנכסיו הולך וירוד וממילא לא נתן ולא ראוי היה שיתן דעתו בענייני ציבור ונשארו בוועד הקהילה השניים, ר׳ אנשל צאנגען וחיים כרמל. חיים כרמל, צעיר לימים, אנין הדעת, תורה, דרך־ארץ, נקיון הדעת ונועם הליכות חברו בו, בן למשפחת טובים מקראקא הקריה המעטירה, בא לעיירתנו וקיווה להבנות בה. אך לא עברו ימים רבים ונסתבך בעסקי ממון, פשט את הרגל ונפסל לכהן בראשות הקהל. נשאר ר׳ אנשל יחידי מכל השלישייה והמשיך בכהונתו בעזרת ה„סטא־רוסטא״ שמינהו כקומיסאר מטעם הממשלה. הוא הוא שהנהיג את המס הדומסטיקאלי, אך נרתע מלגבות אותו. כבר סופר שאנשל צאנגען ניסה לבטל את האבטונומיה של החברה קדישא למען יוכל בכספיה לכלכל את צרכי הקהילה, אולם אחיו מאזעס צאנגען שהיה ראש החברה קדישא, לא נענה לדרישת אחיו אנשל שיתפטר מראשות החברה. החברה המ־שיכה לשמור על האבטונומיה וקופת הקהילה לוקתה בחסרון כמקודם, ומעשה שהיה: הקהילה עמדה בלא בית מרחץ, לאחר שהמבנה הישן נתמוטט צריך היה להקים בית מרחץ חדש — וכסף אין. טכס ר׳ אנשל צאנגען עצה שמא יש להעלות את המס הדומסטיקאלי — ונרתע, מחמת החשש מפני זעם הציבור שידו לא השיגה אף כדי תשלום המס המקובל. באותו המעמד נוכח גם מאזעס צאנגען שהפליט שלא בכוונה ואמר: „אם יביאו לפנינו את מטתה של הגבירה אשת ר׳ מאיר מנדל, הרי תתרום החברה קדישא לבניית בית המרחץ״ (ר׳ מאיר מנדל בעל אחוזות היה ועשיר מופלג). ואם כי מאזעס צאנגען לא נמנה עם בעלי השפעה על העול־מות העליונים, הרי, כך מסופר, יצאו דבריו „בשעת רצון״. למחרת היום הביאו את אשת ר׳ מאיר מנדל מאחוזתה שב־קוטובה וולה מתה, להקבר בבית עלמין שברוזוואדוב. נתכנ־סה החברה קדישא לדון במס קבורה. ר׳ מאיר מנדל הציע סכום של 500 פלורין והתנה שהסכום הזה לא יימסר לידיו של ר׳ שלמה מלצר גזבר החברה, על כי התבטא ואמר: „קימץ בשביל החיים — יפתח עתה ידו בשביל המתים״. החברה החליטה על דמי קבורה בסך עשרת אלפים ריינוש ועוד מאתים ריינוש קנס על העליבו את ר׳ שלמה מלצר. בהיותה החברה בטוחה ב„מנה יפה״ שתפול בחלקה החלה במשתה והלולא בעוד המת מונח לפניהם. שליחים ומתווכים חפזו לרכך את לב החברה וזו „הורידה מהמחיר״ ועמדו על המינימום של שבעת אלפים ריינוש. לתיווך שבין משפחת המת לבין החברה הזעיקו את ה„רוזן היהודי״ בעל האחוזות הנרחבות, את ירחמיאל קַנַאַרֶק. זה האחרון הציע שלשת אל־פים ריינוש, אך החברה בשלה — 7,000 טבין ותקילין. וזעקו־תיהן של נשים שלא יחללו את כבוד הגבירה ולא ילינו את המת (ערב שבת היה) אילצו את ר׳ מאיר מנדל לשלם ששת אלפים ריינוש ועוד מאתיים קנס בעד העלבת גזברה של החברה. אך משדרשה החברה התשלום במזומנים ולא נמצאו לו אותה שעה, החל ר׳ מאיר מנדל לנהל משא ומתן עם מחותנו ר׳ שלמה רוטנברג בדבר הלוואה. ר׳ שלמה רוטנ־ברג (גביר שמשפחתו התיחסה על המהר״מ מרוטנברג) נאות להלוות את הסכום בריבית של 11%. הכסף נמסר לקהילה, הקבורה נתקיימה כדת וכדין וזכתה הנפטרת שבמו־תה זיכתה את העיר בבית מרחץ חדש.

בהתקרב שנת 1907 היא שנת מלחמת הבחירות והתעמולה למען ונגד בובז׳ינסקי — שמעלקעס, התיצב סבי, ר׳ אנשל צאנגען, כדרך רוב הפרנסים והרביים שבגאליציה, לצידו של בובז׳ינסקי. אמי ע״ה ידעה לספר על הכבוד הגדול שזומן לה בהיות פרופ׳ בובז׳ינסקי אורחו של אביה — סבי, ואף הראתה לנו את המתנה — המזכרת שבובז׳ינסקי נתן לסבי — קנה־סיגריות עשוי ענבר משובח ועליו הקדשה.

אך ר׳ אנשל צאנגען הלך ונתרחק מעסקי הקהילה בגבור עליו המחלה הממארת. נפטר בעצם שנת הבחירות 1907.

עם פרוס השנה הסוערת היה כבר סבי רתוק למיטתו ולא כשר עוד להרתם לעסקי ציבור, הגיע הזמן להחליפו בראש קהל אחר, מה גם שאותה השנה נפסל ר׳ חיים כרמל ונמצא כל ועד הקהילה עומד על איש אחד — שכיב מרע. השלטונות נזקקו אותה שעה לאדם בעל השפעה רחבה למען הבטח את קולותיהם של רוב הציבור למועמד בובז׳ינסקי — ולא היה מועמד טוב מירחמיאל קנרק.

ירחמיאל קנרק

שמו הלך לפניו ברחבי גאליציה בשל נכסיו הרבים, בשל ידו המלאה, הרחבה והפתוחה לכל נצרך, בשל עלייתו המופלאה של נער כפרי זה, אשר בנערותו היה רועה שכיר, מוליך עגלים לבתי מטבחיים והגיע למעלת בעל אחוזות, יערות ושדות מרעה לרוב. מפקידה לפקידה היה בא מ„טירתו" שבאחוזותיו לרוזוואדוב בכרכרה רתומה לשלישייה, שואל לצרכי הציבור ומעניק צדקה לנצרכים, מוהר להכנסת כלה וכד׳. נחלאותיו ואחוזותיו הרבות לא הניחו לו מקום וזמן לעסוק בעסקי ציבור, אולם משנסתיימה שנת 1906 ונתפנה מקום לראשות הקהילה, קפץ על המציאה בנו, — משהלי קנרק, הצעיר והנמרץ. זכות אביו עמדה לו אצל פקידי הרשות להדיח את ר׳ אנשל צאנגען ממשרתו, כדי לבוא ולרשת את מקומו כראש הקהל. אך ספק נכנס בלבו, אם אמנם מן הראוי יהיה שיתיצב, כדרך ראשי הקהל האחרים, לצדו של בובז׳ינסקי בעוד לבו עם רוב הצעירים, המנהלים מלְחמת קודש למועמדותו של גדליה׳צי שמעלקעס. בעוד הוא מהסס ואתו גם הסטרוסטא אשר ידע, כי אין לסמוך על מהימנותו של משהלי קנרק בבחירות, הקדים אותו אביו, ירחמיאל, הנתמך בסתר על ידי הרשות, והוכתר כ„ראש הקהל מטעם". בטוח היה ירחמיאל קנרק, כי איש לא ימרה את פיו בבואו לקרוא את הציבור להצביע בעד בובז׳ינסקי, אולם מרה הייתה אכזבתו. באחת השבתות, כאשר הופיע „הרוזן היהודי הבלתי מוכתר" בבית הכנסת ועמד לפנות לציבור המתפללים שיתנו קולם לבובז׳ינסקי, נפגש בצעקות „בוז קנרק! — יחי שמעלקעס!" פצוע עמוקות ע״י המון כפויי תודה, נתכנס ר׳ ירחמיאל קנרק אל תוכו ודעתו חלשה עליו בפעילותו הציבורית הקצרה. בין היוצקים מים על ידיו של קנרק היה כבר אז בער רייך בן ה־29. הוא קיווה להיבנות באחד הימים מקרבתו לירחמיאל קנרק ומ„הכשרתו הפוליטית" שקיבל אצל דודו, אחי אמו — ר׳ אנשל צאנגען. בעוד בער רייך המוציא ומכניס אצל ירחמיאל קנרק, הוא קושר ואורג חוטים אל פקידי הרשות שימשו לו גשר אל ראשות הקהל. ואמנם לא ארך זמן כהונתו של ירחמיאל קנרק. נכשל גדליה׳צי שמעלקעס בבחירות לפרלמנט — אך רבים מדי היו חסידיו בעיר ומי יודע אם לא הרוב. בכך הועם כבודו של קנרק בעיני הרשות ו... בעיני עצמו; הוא עזב את פעולתו הציבורית ובמקומו נתמנה אחד מטובי בעלי הבתים, יהודי ירא שמים וישר הליכות ר׳ שמחה פלוימין.

ר׳ שמחה פלוימין (1907)

ר׳ שמחה פלוימין בובז׳יאני היה ומשנתמנה לראש הקהל מטעם מושל הנפה הושמו לצדו שני סגנים שאחד מהם היה בערל רייך. ר׳ שמחה פלוימין לא היה יכול להתעלם מהעוב־

משפחת פלוימין (באמצע עם המקל, ר׳ שמחה פלוימין)

דה שרוב רובו של הציבור חסידיו של שמעלקעס היו ובבואו להרכיב את מועצת הקהילה נאלץ להזמין את חסידי שמע־לקעס כחברים במועצה. לישיבה המרכיבה (קונסטיטואנטה) בא גם בערל רייך הסגן, אולם רוב חברי המועצה התנגדו לנוכחותו ולזכותו לשמש סגן. חברי המועצה עמדו על זכותם לבחור סגן מתוכם — סגן שמעלקיאני. ר׳ שמחה פלוימין לא ראה זכות לעצמו להתנגד לדרישת השמעלקיאנים ולא יצא להגן על „סגנו מטעם״.

דבר זה העלה את חמתו ודרבן את בער רייך להשתמש בכל הדרכים ולהגיע לרום פסגת שאיפותיו — אל ראשות הקהילה. לא קשה היה לשכנע את פקידי הרשות כי מועצת הקהילה שרובה אנטיבובז׳יאנית ובראשה ראש קהל תמים אינה לפי טעמה של המדיניות הגבוהה (ולא מכל שכן לפי מדיניותו האישית של בערל רייך). בבוקר לא עבות הופיע הסטרוסטה בכבודו ובעצמו בבניין מועצת העיר, קרא לר׳ שמחה פלוימין ולבער רייך שיתיצבו לפניו. בער רייך לא הופתע מהזמנה זו בעוד שר׳ שמחה פלוימין לא ידע את נפשו ולא ניחש מה טומנת הזמנה זו בחובה. הפרוצדורה הייתה קצרה, ר׳ שמחה פלוימין הואשם ע״י מושל הנפה על כי לא ערך בחירות במועדן, התרשל בתפקידו, וגילה קוצר יד במילוי תפקידו. עַל כן תועבר משרת הקומיסאר הממשלתי לידיו של בערל רייך. בר רייך קיבל את המינוי, פיזר את המועצה השמעלקיאנית והכין עצמו לערוך הבחירות שלא ערכן ר׳ שמחה פלוימין. היה זה בסופה של שנת 1907. הבחירות לקהילה נערכו רק כעבור 24 שנים, בשנת 1931. ומשנערכו הבחירות, שוב „נבחר״ בערל רייך לראש הקהל ועמד בראשה עד אשר נכנסו קלגסיו של הצורר ומחו את הקהילה יחד עם אלפי קהילות ישראל אחרות.

ברל רייך

במשך 25 שנים כיהנו 6 ראשי קהל ואילו ברל רייך נצמד למשמרתו ועמד בה ברציפות, בין לרצונו של הקהל בין נגד רצונו, 32 שנים. פעילותו הציבורית מכסה תקופה של 40 שנים. חסידיו ויריביו, משחזורים אל זכרונות עיירתם — חוזרים אל דמותו, ונדמה כאילו נתקפלו כל קודמיו ונצטמ־צמו רישומיהם על עיירתם בשעה שהשם בערל רייך זהה עם תקופת פראנץ יוזף, עם מלחמת העולם הראשונה, עם דמות העיירה בהתחדש המדינה הפולנית. ברל רייך מקפל בתוכו את תקופת שינוי הערכין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, על המשברים הכלכליים שבה, על האנטישמיות שבה, על שגשוג התנועה הציונית בעיירה, על מלחמת הישן בחדש ולבסוף על השקיעה של העיירה שלא הפציע לה עוד שחר.

ולוּ באנו לגולל את מעלליו ואת מפעליו — תקצר היריעה.

השו״בים

ניסן כ״ץ

ר׳ שמעון שוחט היה האחרון למשפחה, ששמשו בתור שו״בים במשך שלש דורות. הוא היה הדור השלישי של השו״ב הק־בוע הראשון ברוזוואדוב. מתי, ומאין בא? מי היה השו״ב הראשון הזה?

שנת 1849 הייתה שנת רעב בכל ערי גאליציה, כי אחרי התקוממות של שנת 1848 והעברת הקיסרות האוסטרית מידי פראנץ שני לידי פראנץ יוזף וכל הכרוך בשינויים אלה, גרם לעוני ודילדול בארץ, ובפרט בין היהודים יושבי הארץ הזאת, כי הדרכים היו משובשות, וכל יציאה בדרך הייתה בחזקת סכנה, ובגלל זאת ירד המסחר פלאים והיהודים שהיו אנשי מסחר סבלו מזה יותר מכולם. באותה שנה, יצא רבי הערש מרומאנוב להסתובב בערים ולאסוף כסף בכדי לפרנס את עניי ישראל ולתמוך בסוחרים הירודים שהפסידו את כספם ונחוץ לשקם אותם ולתת להם אפשרות קיום. ר׳ הערש שנקרא „משרת״ מפני שהיה מקודם משרתו של ר׳ מנדלי מרומנוב, או שנקרא פשוט הרבי ר׳ הרש, היה מקובל בעת זו כמנהיג הרביים והחסידים בארץ הזאת, ונוצרה אגדה שהוא לא יצא רק לקבל כסף אלא גם להפרד מחבריו הרביים לפני מותו כי ידע שהגיע יומו. בדרכו זו ליווה אותו אברך אחד בשם אנשל כץ שהיה חסידו הנלהב. ר׳ אנשל היה יהודי גבוה משכמו ומעלה, גברתן יוצא מן הכלל בין יהודי גאלי־ציה בימים ההם. הוא היה מגויס לצבא האוסטרי וזה לאו מילתא זוטרתא היא, וכנראה שבגלל זה לקח אותו הרבי בתור שומר ראש כביכול.

ובכן במסע זה הגיעו גם לדזיקוב ששם שימש ברבנות חברו ר׳ אליעזרל הורוביץ אביו של ר׳ משה׳ל ששימש אחרי

כן רב ברוזוואדוב ובנו של ר׳ נפתלי מרופשיץ שהיה רבו הנערץ של ר׳ הרש. בהגיעו שמה חלה ר׳ הרש בהצטננות חזקה. ובקבלו נזיפה מחברו ר׳ אליעזר׳ל למה סיכן את נפשו בנסיעה קשה כזאת, כי חורף קשה היה השנה ההיא, החליט הרבי לשוב מיד הביתה לרומנוב. בשעת הפרדה פנה ר׳ אליעזר׳ל לאברך ר׳ אנשל ואמר לו: יונגערמאן, כדאי שתלמד להיות שו״ב ותחזור הנה בכדי להיות שו״ב בעיירה הסמוכה רוזוואדוב. רצוי שישרת כאן שו״ב חסידי ואתה מתאים למקום הזה. מה דעתך רבי ר׳ הרש? — על זה ענה הרבי: בוודאי ובודאי אני בעד זה.

תשובת הרבי שלו הספיק לר׳ אנשל וענה: לא אעשה כדבריכם.

הם שבו לרומנוב. הרבי לקה בדלקת הראות ואחרי כמה שבועות נפטר במחלה זו. אחרי פטירתו של הרבי ישב ר׳ אנשל ללמוד הלכות שחיטה ואחרי שנה ומחצה קבל סמיכה. עזב את ביתו ונסע לדזיקוב. הרבי ר׳ אליעזר׳ל נתן לו המלצה ושלח אותו לרוזוואדוב ואמר לו: תדע ששם מקום קשה מאד, אף שו״ב לא הצליח עוד להחזיק שם מעמד, אבל כחך במתנך ואני מקווה שתצליח לכבוש את המקום הזה.

רוזוואדוב הייתה עיירה קטנה בימים ההם ויהודים בה מעט, ושו״ב קבוע טרם הצליח להתיישב שם. כי לא די שקשה היה לשו״ב להתפרנס בכבוד בקהילה קטנה כזאת, עוד הייתה צרה אחרת בגלל איומי הקצבים. אף שו״ב לא הצליח להישאר שם יותר מכמה שבועות, כי כאשר הטריף להם איזה בהמות, (כי קנו תמיד בהמות זולות ולרוב חולות) התנפלו הקצבים על השו״ב ולא פעם קרה שהקצבים כיבדו את השו״ב במכות רצח. כל שו״ב עזב את העיירה.

פעם ישבו ראשי הקהילה ודנו בעניין זה, והחליטו לקנות סוס, וזה יעמוד על יד בית המטבחיים, ואחרי שהשו״ב יגמור את עבודתו יעלה על הסוס ובשעת הרכיבה כשיתרחק מבית המטבחיים עד שהקצבים לא יכלו כבר להשיגו, יודיע להם אם הבהמה כשרה או טריפה. אבל גם זה לא עזר הרבה.

ר׳ אנשל הגיע לרוזוואדוב בהחלטה נחושה שעליו להשתקע בעיירה זו, ויהי מה, בשנת 1851. בימים הראשונים לבואו התנהג כמנהג הנהוג לפניו, הסוס חיכה לו, בכל פעם בשעת השחיטה, והוא השתמש בו כמנהג כל השוחטים לפניו. המצב נמשך בערך ששה עד שמונה שבועות, אבל הוא הרגיש שמצבו הולך ומחמיר מיום ליום, כי במשך הזמן הזה נטרפו מספר בהמות. אמנם הקצבים חרדו קצת מפני השו״ב הזה שהוא גברתן יותר מן הרגיל אצל שו״בים בני מינו, בכל זאת לא יכול היה המצב הזה להימשך זמן רב. פעם עסק ר׳ אנשל בבדיקת ריאה של בהמה, והקצב עמד וניפח אותה אם יש איזה מום בריאה של הבהמה; נחוץ לנפח את הריאה, ואם היא לא עולה על ידי נפיחה, סימן שהבהמה חולת שחפת והיא טרפה. המצב היה קשה, נראה היה שאין שום סיכויים להכשיר את הבהמה הזאת. ובעת שהשו״ב עוד עמד וחיפש דרכים איך הוא יכול להכשירה, ראה פתאום שהקצבים שעמדו מן הצד מסתודדים ביניהם: עד מתי הוא ישאר עוד כאן, הוא ידלדל אותנו, צריכים להיפטר ממנו לסלק אותו מכאן בהקדם, כי הוא נמצא כבר יותר מדי זמן אצלנו. באותו רגע הוציא ר׳ אנשל את הריאה מידי הקצב המנפח אותה, והצליף בה פני הקצבים מימין ומשמאל, וצעק: „הקץ למצב הזה כאן, אם בכח תלוי הדבר, יש לי כח כמותכם. אתם לא תהיו קצבים כאן ואני כן שו״ב אשאר במקום הזה, וכדי שתלמדו לקח, לא ישחט לכם במשך חודש ימים שום בהמה, ואטליז שלכם ישאר סגור במשך אותו הזמן. זהו העונש על התנהגותכם, ומהיום והלאה תבוטל עמידת הסוס על יד בית המטבחיים. אני יכול לפסוק כשר וטריפה בלי עזרת הסוס. אוי ואבוי למי שיתחצף נגדי. אני אעביר את משפחתי הנה וכאן אשאר״.

הוא נשאר שו״ב ברוזוואדוב עד יום מותו והוריש את זכותו לבנו ר׳ אברהם ששימש שו״ב בעיירה עד התחלת המלחמה הראשונה והלה הוריש את זכותו לבניו שמעון ואליעזר. הראשון מילא את תפקידו זה עד בוא השואה.

די שו"בים

ניסן כץ

ר' שמעון שוחט איז געווען דער לעצטער פון דער משפחה, וואָס איז במשך דריי דורות געווען שוחטים אין ראַזוואַדאָוו.

פון וואַנען איז די משפחה געקומען און אין וועלכער צייט? דאָס יאָר 1849 איז געווען אַ הונגער־יאָר אין די גאַליציאַנער שטעטלעך. דער אויפשטאַנד פון 1848 און די ענדערונגען פון דער מאַכט אין עסטרייך האָבן געבראַכט אַרימקייט אין לאַנד, בפרט האָבן פון דעם געליטן די יידן. די וועגן זיינען געווען מסוכן, מ'האָט נישט געקענט פאָרן פון שטאָט צו שטאָט און דאָס האָט אָפּגעשטעלט דעם האַנדל און געליטן דערפון האָבן דער עיקר די יידן.

אין דעם יאָר איז דער באַוווסטער רבי ר' הערש פון רומאַנאָוו, אַרויס „אויף דער מדינה" צוזאַמענעמען געלט פאַר אַרימע יידן, וועלכע זיינען צוגרונד געגאַנגען צוליבן אויפשטאַנד.

ר' הערש וועלכער איז באַקאַנט געווען מיט דעם נאָמען „משרת", ווייל ער איז געווען זיינער צייט דער משרת פון ר' מענדל רומאַנאָווער, איז געווען באַוווסט אַלס דער מנהיג פון די חסידים אין גאַליציע. מען האָט געשמועסט, דאָס ר' הערש איז נישט נאָר אַרומגעפאָרן אין די שטעטלעך בכדי צוזאַמענעמען געלט פאַר אַרימע יידן, נאָר אויך בכדי צו געזעגענען זיך מיט די חסידים און רביים פאַר זיין טויט, וויסנדיק דאָס דער טאָג דערנעענטערט זיך.

דעם רבין ר' הערש האָט באַגלייט אין זיין וועג אַ יונגערמאַן מיטן נאָמען אַנשל כץ, וועלכער איז געווען זייער אַ באַגייסטערטער חסיד.

ר' אַנשל כץ איז געווען אַ הויכער און שטאַרקער מאַן, וועלכער האָט געדינט אין עסטרייכישן מיליטער, און ווייזט אויס, אַז דאָס איז געווען איינע פון די סיבות, וואָס ר' הערש האָט אים גענומען אַלס זיין באַגלייטער. גייענדיק צווישן די גאַליציאַנער שטעטלעך זיינען, דער רבי ר' הערש מיט זיין באַגלייטער ר' אַנשל כץ, אָנגעקומען קיין דזשיקאָוו, וווּ דער רבי פון שטאָט איז געווען ר' אליעזרל הורוויץ, דער פאָטער פון ר' משהלען. און דאָ איז ר' הערש קראַנק געוואָרן און באַשלאָסן צוריקפאָרן קיין רומאַנאָוו. דאַמאָלסט האָט זיך געווענדט ר' אליעזרל צו ר' הערש, פאַרלייגנדיק, אַז ר' אַנשל זאָל זיך לערנען שחיטה און ווערן שוחט פון דעם שכנותדיקן שטעט, ראַזוואַדאָוו.

פאַרשטענדלעך, איז ר' אַנשל האָט מסכים געווען דאַצו.

ר' הערש און ר' אַנשל זיינען צוריקגעפאָרן קיין רומאַנאָוו און נאָך אַ קורצער צייט איז ר' הערש נפטר געוואָרן.

ר' אַנשל האָט אָנגעפאַנגען לערנען הלכות שחיטה און נאָך אַנדערהאַלבן יאָר האָט ער באַקומען סמיכה. ער האָט פאַרלאָזט זיין שטאָט און אַריבער קיין ראַזוואַדאָוו, באַקומען די המלצה פון דעם רבין ר' אליעזרל.

ר' אליעזרל האָט אויפמערקזאַם געמאַכט ר' אַנשלען, דאָס זיין אַרבעט וועט זיין אַ שווערע, ווייל די קצבים פאַרטרייבן די שוחטים, ווען זיי מאַכן טרפה אַ בהמה, און ביז היינט האָט קיין שום שוחט נישט באַוויזן צו בלייבן אין ראַזוואַדאָוו אַ לאַנגע צייט. די לאַגע איז געווען אַזוי אָנגעשטרענגט דאָס ביים שעכט־הויז איז געשטאַנען אַ פערד אָנגעגרייט פאַרן שוחט און ווען עס איז אויסגעקומען טריף צו מאַכן אַ בהמה, איז דער שוחט שנעל אַוועק אויפן פערד, צו פאַרמיידן די נקמה פון די קצבים.

אין אַזאַ צייט איז ר' אַנשל געקומען קיין ראַזוואַדאָוו אָנ־בערנעמען די שחיטה אין שטעטל. דאָס איז געווען אין יאָר 1851.

די ערשטע צייט האָט זיך ר' אַנשל געפירט ווי די פריערדיקע שוחטים, אין פאַל פון טרפה־מאַכן אַ בהמה, איז ער שנעל אַוועק מיטן פערד, וואָס איז געשטאַנען ביים שעכט־הויז.

די קצבים האָבן אַביסל מורא געהאַט פאַר דעם הויכן און שטאַרקן שוחט, אָבער נישט לאַנג האָט דאָס געדויערט.

איין מאָל איז אויסגעקומען, דאָס בשעת דער בדיקה פון דער ריאָה (לונג) האָט זיך אַרויסגעוויזן, דאָס די בהמה איז טרפה. די קצבים האָבן זיך געערגערט און גערעדט צווישן זיך דאָס מען דאַרף פאַריאָגן דעם יונגן שוחט, ווייל ער וועט זיי ברענגען צו אַרימקייט.

ר' אַנשל הערנדיק דאָס האָט אַרויסגעריסן די לונג פון קצבס הענט און שמייסנדיק מיט איר איבער די פנימער פון די קצבים האָט ער געשריגן, דאָס ווען עס גייט אין כח, איז ער שטאַרקער פון זיי, און ער וועט דאָ בלייבן שוחט, גיכער וועלן זיי ווערן אויס קצבים, און בכדי זיי אָנצולערנען, וועט ער אָפּשטעלן די שחיטה אויף אַ מאָנאַט צייט און זייערע געוועלבער וועלן בלייבן ליידיק. פון דעם טאָג האָט ער אויך מבטל געמאַכט דעם מנהג פון אַנטלויפן אויפן פערד, בשעת טרפה־מאַכן אַ בהמה.

פון דאַמאָלט איז געבראַכן געוואָרן דער טעראָר מצד די קצבים.

ר' אַנשל איז געבליבן שוחט אין שטאָט און נאָך אים האָט איבערגענומען די ירושה ר' אברהם, זיין זון, וועלכער איז געוועזן שוחט אין שטאָט ביז דעם ערשטן וועלט־קריג. ר' אברהם האָט איבערגעלאָזט זיין זכות אַלס שוחט זיינע זין ר' שמעון און ר' אליעזר. דער ערשטער איז געווען שוחט אין שטאָט ביז דער שואה.

חרש נופל השלג...

משה בן־מנחם

חֶרֶשׁ נוֹפֵל הַשֶּׁלֶג וְעוֹטֵף אֶת בֵּיתֵנוּ הַקָּט
בִּרְחוֹב "הַיּוֹאֵלִים", בְּקָצֵהוּ, סָמוּךְ שָׁם לַחֹרֶשׁ הַמְּעָט.
מְשֻׁלְהֶבֶת־פָּנִים נִצֶּבֶת אִמָּא לְיַד הָאָח,
לְמוּד אַבָּא כְּמוֹ זֶמֶר, קוֹל אָחוֹת וְקוֹל אָח.
מֵאֶרֶץ רְחוֹקָה הִנֵּה בָּאתִי, – וְשׁוּב פֹּה אֶדְרֹךְ עַל הַסַּף,
עֲזַבְתִּיו מְלֵא חֲלוֹמוֹת־הַנֹּעַר, וּבְלֵב כֹּה צָעִיר וְנִכְסָף.

לָבָן, טָהוֹר הָעוֹלָם, כְּמוֹ בַּיָּמִים הָהֵם – – –
עַל תִּלָּהּ הָעֲיָרָה עוֹמֶדֶת וְעַל הַמִּשְׁמֶרֶת הָאֵם:
כָּל רַע לֹא יְאֻנֶּה פֹּה לַיֶּלֶד!.. וּבָעֶרֶב בְּרֶדֶת הַצֵּל,
בְּרֹךְ אֶל חֵיקָהּ תַּאַסְפֵנִי וּמֵרוּחָהּ הַטּוֹב לִי תַּאֲצִיל!
לֹא יָדְעוּ מָנוֹחַ רַחֲמֶיהָ, וּפַחַד לִבָּהּ לֹא פָּג
אַף רֶגַע בְּרָחֳקִי מִמֶּנָּה! שַׁבָּת בַּעֲיָרָה אוֹ חָג, –
מִבֵּית־אֱלֹהִים הִיא חוֹזֶרֶת, כְּלוּלָה בְּשַׂלְמַת יוֹם־טוֹב,
וְסִדּוּר "קָרְבַּן־הַמִּנְחָה" עוֹד מִדִּמְעוֹת עֵינֶיהָ רָטֹב.
קוֹרְנוֹת כֹּה פָּנֶיהָ, כָּל יְקַר־אֵם תּוֹכָן – אַהֲבָה וָחֹם...
– "מַה יָּפִית, אִמָּא!" קָרָאתִי, וָאִיקַץ – וְהִנֵּה חֲלוֹם – –
לֹא אָח, לֹא אָחוֹת בַּעֲיָרָתֵנוּ, קוֹל אַבָּא־אִמָּא נָדַם, –
וְהַשֶּׁמֶשׁ זוֹרַחַת בְּפּוֹלִין, וְהַשֶּׁלֶג, הַשֶּׁלֶג הוּא דָם!

מלחמת העולם הראשונה

הם באים

משה בן־מנחם

[א]

לפנות ערב נתבהרו השמים, הגשם פסק, והכוכבים יצאו כשהם נוצצים בטהרה ומביטים בשקט מוצנע לעולם השפל. מן היער העבות, שנמשך בצדי הכביש כחומה בצורה, נעורה פתאום רוח קרירה ספוגת ריח שלכת ורקבון לח. נשבה הרוח בפני הפליטים העייפים, כאומרת לחסום בפניהם את הדרך להשיבם לביתם.

בשארית כחן דשדשו הרגלים, המטומטמות מחמת הליכה רבה. בקרקע היער המרופד אזוב ספוגי, מחטי אורן, ואצ־טרובלים חדשים וגם ישנים.

סוף סוף הגיעו לישוב. על פרשת דרכים נשתרבבה לעומתם יד של עץ ועליה כתוב באותיות גדולות: „כפר נורד". יד זו שהראתה לנודדים את הדרך, כאילו דיברה בלשון בני אדם: לכו מהר, המלטו על נפשכם!"

מבין שמונה עשרה המשפחות שעזבו יחד את רוזוואדוב הבוערת באש, נשארו ללון בכפר רק שמונה. יתרן לא הסכי־מו להצעתו של השוחט והחזן ר' מנחם מנדל, לנוח בכפר הלילה, והמשיכו את דרכן הלאה. הללו טענו: בגלל דרך המלך העובר כאן, אין המקום בטוח לגמרי מפלישת הקוזא־קים; ובכל שעה יכולים הללו להגיע הנה על סוסיהם הקלים. כדאי לנו, אמרו, להתענות בדרך עוד לילה אחד ובלבד שנהיה בטוחים מפחד הרוסים.

יהודי העיר עם חיילים יהודיים מהצבא הרוסי ליד קברי החיילים מן הצבא האוסטרי (1915); מימין לשמאל: ישכר (בעקער) פעלדמויז, ניסן מלמד, ברוך רוקער

[ב]

מיואשים ומטושטשים מחמת טלטולי הדרך המייגעת ומפחד הבאות, נתכנסו הפליטים הנשארים בביתו של ר' נתנאל טראפיקאנט. אזרח הכפר נורד ומכירו של השוחט משנים רבות, עוד מאותם הימים שהיה סמוך על שלחנו של חותנו ר' ישעיה שוחט בבאראנוב.

בזכותו של השוחט קיבל בעל הבית את כל הפליטים בסבר פנים יפות, הראה לכל אחד יחס של חיבה יתירה, ניחמם בפתגמי נחמה שונים וביקשם שיראו את עצמם כאילו בביתם הם: „אין דבר, אמר, השי"ת ירחם, המלחמה תיגמר במהרה, והכל ישובו אל ביתם ונחלתם. אין כל ספק שכך יהיה, אם ירצה השם, ומאי דעביד רחמנא לטב עביד! הקו־זאקים, אמר ר' נתנאל בודאות גמורה, לא יגיעו הנה; מאחו־רי הכפר ישנה גבעה גבוהה, עליה העמידו האוסטרים תותח כבד, ושם יחסמו בפניהם את הדרך.

אשתו הגישה תיכף חלב חם לילדים וליקר מתוק לנשים, וברכה אותן ואת עצמה לחיים בשמחות, ובשנה טובה ומתו־קה. לגברים הגיש ר' נתנאל עצמו אוקוביט חריף, שתה עמהם לחיים בנענועי יד ממושכים, כדרך החסידים: יהי רצון שנשתה לחיים בביתו של הרבי מרוזוואדוב, מהשם יתברך לא יפלא שום דבר!

דמעות נראו בעיניו של בעל הבית. שני בניו חיים־ברוך ושמחה־טוביה שרתו בצבא, והוא ואשתו התכוננו לעזוב את הכפר ולעבור לעיר המחוז ריישא. הגויים שכניהם, איימו עליהם שיהרגום עם כניסת „המוסקל". וכבר רואים הם את עצמם כעקורים מביתם וכאורחים־פורחים בכפר. אמנם הז'נ־דארמים הם ש„לו", וכל זמן שהם כאן אין כל סכנה נשקפת לו; גם ר' משה לייבלי מטיצ'ין הבטיח לו שלא תהיה מלחמה, מפני שאין לו כוח למלחמות... אבל הבוקר שמע שהז'נ־דארמריה נעלמה פתאום! — על כן החליט לעזוב את הכפר.

שמועה זו הדהימה את הפליטים: אוי ואבוי להם, למה נשארו ללון? בלי ז׳נדארמריה, ובעל־הבית עצמו מתעתד לעקור מכאן! איה״ש השכם בבוקר יצאו מכאן לריישא, סוסים ישכרו ועגלות בכפר וימלטו על נפשם בעוד מועד. עניין הגבעה והתותחים — שוב אין בו משום נחמה; בלוב־לין היו אלפי תותחים ולא היה בהם ממש! גם לצאר, ימח־שמו, ישנם תותחים; אמנם קלים בהרבה מאלה שלנו, אבל מספרם מיליונים! לא, אין אמון בתכסיסי המלחמה של הגנרל דאנקל; רק בתמרונים הוא גיבור, ואילו בשדה המל־חמה הוכה בידי נקולאי ניקולאיביץ, דודו של הצאר ימח־שמו! אוסטריה! — אוי ואבוי לגבורתה!

ואף על פי שכולם עייפים ורעבים היו, לא נתנה דעתם על שינה ואכילה. גם הילדים הכירו בחומרת השעה ולא הטריחו הפעם את אמותיהם בשום דבר.

השעות עברו מתוך ציפיה של חרדה וקשי ההסתגלות לנכר. לא הועילו סיפורי הצדיקים של ר׳ בנימין המלמד ודברי הפוליטיקה של השוחט. שום דבר לא גרם להקלה. הבית עמד סמוך לכביש; מצדו השני נשקף הביתה, דרך חלונותיו הרחבים, סילואט של גן גדול, והוא הלך אימים על יושבי הבית ברשרוש עציו הגבוהים, העטויים מעטה חשך מעובה, אורב.

דממה כבדה רבצה כהר גדול. ותמוה היה בעיני הפליטים שאין לראות אף חייל אוסטרי בדרך כאילו כלתה רגלו מן המדינה, כאילו, חלילה, אין כבר מלכות אסטרייך בעולם! וחשוד מאד היה בעיניהם השקט המעיק הזה שהשתרר לפתע גם באויר! נשימה עצורה זו לא נבאה טובות, משהו יתרחש כאן ברגעים הקרובים, אין הטבע סובל ריקנות!

כל רשרוש קל בחוץ הבהילם, כל תנועה בלתי צפויה, עוררה חרדה: הם באים הם באים! שעת חצות הגיעה, הפלי־טים לא יכלו לעמוד עוד מרוב דכאון ועייפות, וכשלושים נפש השתטחו תוך יאוש על ערמות השחת והתבן שפיזר בעל הבית, כמו בערב פסח, על הרצפה. עד מהרה השתררה דומיה עמוקה בחדר הגדול, ששימש חנות ובית מרזח כאחד. הפלי־טים נרדמו כולם, האחד ליד השני, והכל נשתקע בשנה עמוקה וכבדה.

[ג]

אויר דחוס ומחניק, כזה שבבית מרחץ בערב שבת עמד בחלל החדר האפל למחצה. קרירים הלילות בפולין בשלהי אלול; יהודים חוששים להצטננות, ועל דעת איש לא עלה הרעיון הפשוט לפתח אשנב, למען יכנס אויר צח מן החוץ. קשה היה המחנק בבית, אך הישנים לא הרגישו בו, יגעים ורצוצים היו, ואויר צח למה להם?

בקצה התנור הרחב והצונן, על כרכוב מאובק משנים, עמדה עששית נפט מפויחה, שצואר זכוכיתה מבוקע היה לארכו, וזו האירה באור עצלתים מזוהם את פני הישנים העלובים, הקרובים כל־כך ללב ההומה להם מחמת רחמנות.

הכל ישנו, פרט לאחד — דניאל בנו של השוחט. הוא ישב באחת הפינות האפלות ביותר בגבו אל הקיר והסתכל ארו־כות בפני הישנים, הסתכלות שיש בה משום תעוב וסקרנות כאחד; כמעט כלם נחרו דרך חטמים סתומים, חרקו בשניהם חרוק מגרם, מצלצל, ודברו מתוך טירוף של שינה דיבורים קטועים ותמוהים.

דניאל נער אסטניס היה והעיפוש שבחדר עורר בו בחילה וכאב ראש, ובשום אופן לא יכול היה להרדם כדוגמת אחרים.

משא אחותו הקטנה בדרך הנדודים הארוכה התיש את כוחו. ידיו נחלשו וכאבו, גבו כאילו נתפקק, וברגלו האחת חש פצע צורב, לח ודביק. בשעה זו משתוקק היה לדבר אחד בלבד: להתרחץ! להשליך מעליו את הבגדים המזוהמים מבוץ ומזיעה, לקפץ לתוך הסאן האיתן והצלול, ולטהר עצמו ארוכות, טהרת גוף ונפש.

מי שהוא התהפך על משכבו. ביקש להתמודד ולא הספיק לו המקום; חפץ לגול מעל עצמו רגלים זרות, ולא גמר. ילד התייפח פתאום מתוך חלום רע ונדם. עכבר כרסם בין קיר וארון ומתחת לרצפה פסק. חרש חרש התהלך הרוח בחוץ הדומם והאפל מאד, פסע על ראשי עצם נמים, ולחש באזני הלילה לחשי סתו סלאוויים, אבלים מאד.

פתאום, לפתע פתאום, והדבר בא במחי אחד ובשלמות: דפיקות חזקות נשמעו בשער, דפיקות עזות, תובעות, מת־פרצות כזרם עז! ועם כל דפיקה נדברו מאחור קולות רבים בלשון בלתי מובנת. דניאל קפץ ממקומו כאילו כל אגרופי העולם הלמו עליו: „אבא, דופקים! א־בא! הורסים את השער!״

ר׳ מנחם־מנדל השוחט נרתע בבהלה ממשכבו, והפליט בילל, כמתוך תהום של אימים: „גוואלד! יהודים, הם באים״ הוא רעד כולו, משל למנגנון שנפגם פתאום מפני מכה חזקה שספג במרכז הכוח שלו. הוא הסס, ופרפר בתוך תוכו, הוא ניצוד במין רשת סמויה של שיתוק נפשי, הוא אבד בתוך עצמו ולא יכול להגיע במשך דקות מספר אל מרכז הכוח של נפשו...

כל הישנים נתעוררו ואף אחד מהם לא זז ממקומו, אף על פי שכולם ידעו שמי שהוא מוכרח יהיה לקום ולפתוח את השער.

וכמו תמיד, ובכל מקום, נמצא גם כאן האחד הנבחר שקיבל על עצמו את כל האחריות שבהכרח: היה זה יעקב רויזס, יעקב הזקן. איש כפר היה ומעורב בין הגויים מנעוריו,

ומדבר בלשונם כאחד מהם; והוא שאמר הראשון: „צריך לפתוח, יהודים", והוסיף כמו לעצמו: „אין זה צחוק!" ובצ־עדים בטוחים ומאוששים, כמי שיוצא לבאר לשאב מים, הלך הישיש לפתוח את השער המורעש, מלווה בבכיות כבושות של הפליטים ובקריאות „שמע ישראל!".

[ד]

אך נפתח השער ולחדר פרצו כעשרה קוזאקים מזוינים עד לשינים והכניסו אתם פרצופים עזים, לשון זרה, קור ליל סתו, ואימת מות.

פנס חשמלי גדול זרק אור בולש ומסנוור על פני האנשים היושבים על הרצפה. אחרי שיחה קצרה בינם לבין עצמם, שתכנה היה בערך: „ז'ידים מלוכלכים, כאותם שראינו כבר בדרך", התחיל אחד הקוזאקים למנות בקול את כל הנמצאים בחדר. הוא טעה בספירה, וחזר ומנאם שנית, רשם את מספ־רם בפנקס ונסתלק. כעבור כמה דקות הופיע עוד אחד, קצין, ומנה מחדש, כאילו הספירה הראשונה אין בה ממש.

לבסוף נצטוו כולם לקום ולהרים ידים. הפקודה בוצעה במהירות ובסדר נאה הראוי לתהילה, כאילו נתמחו מכבר בתרגיל זה.

הדרת פניו ותלבשתו הנאה של ר' הירשלי ניסנס, עוררו את תשומת לבו של הקצין הצעיר, ויתן פקודה: „קחוהו"! תפסוהו שני קוזאקים גבוהים לר' הירשלי החסיד וסחבוהו החוצה. נתעלף ר' הירשלי בידיהם של הקלגסים המזוינים וראשו צנח ונתלה לו למטה, כמעין עוף שחוט. שמטוהו הקוזאקים בסמוך לפתח ונשאו עיניהם אל הקוזאק הממונה עליהם; הלה הצביע על יעקב הזקן, זה שפתח להם את השער, והוא הלך לקראתם עוד בטרם שהספיקו לקחתו בידי־הם; הובילוהו ליעקב הזקן החוצה וכעבור דקה אחת פלחה יריה חדה ונמרצת את חלל הלילה; אחריה עוד ירייה ועוד ירייה, שלוש במספר! „ברוך דיין האמת!" אמרו היהודים בלחש, כל אחד לעצמו, ולא זעו מפחד הזקיפים שהועמדו על יד הפתח מבפנים. מרוב אימה כבש כל אחד את בכיו הרוטט ולא נתנהו לפרוץ. גם הילדים הקטנים היו כמחרישים, לא נשמע הגה. סמוך לחלונות, מקום שם נשמעו היריות, צחק מי שהוא, הודלק גפרור וכבה מהר. היו כאלו בין הפליטים שנדמה היה להם כאילו ר' יעקב מדבר שם... פחד נפל עליהם מן המחשבה בלבד! רק רעיון אחד נקר במוחות: כיצד יובא ההרוג לקבר ישראל? רבונו של עולם, במה חטא יעקב זה, יהודי כשר וישר, שהגיע לו ככה?

למחרת, בבקר השכם, חזר יעקב הזקן כשהוא מעשן במק־טרתו הקצרה טבק של מחורקה מעלה סרחון זר ומשונה. בידיו החזיק כיכר לחם גדולה ושקית לבנה, שבתוכה היו תה וסוכר. צעקת פחדים פרצה מפי הפליטים, ואחריה — בכי משונה, כמו זה שבחלום, או של משוגעים. הזקיפים בפתח צחקו בקול רם ומבדח: „חזר העברי!" עברו כמה רגעים עד שהדבר נתקבל על הדעת, עד שהשכל הסכים שאמנם הוא הוא יעקב דורפסלייפר, שהוצא אמש להורג! לא היה אף ספק קל שנורה מאחורי החלון; והנה הוא עומד לפניהם, מעשן את מקטרתו במנוחת נפש, וחוזר ואומר תוך חיוך צדיקי טהור: „ברוך השם, יהודים, ברוך השם!".

[ה]

עם התקדמותו של הצבא הרוסי לפנים המדינה, לטארנוב ולפשמישל, הוטב במקצת מצבם של היהודים הכלואים במחנה־הסגר בכפר. השמירה עליהם שוב לא הייתה חמורה כל כך כבימים הראשונים לכיבוש, פחד המות סר, וגם תנאי הכלכלה הגרועים הוטבו בהרבה. מוישקה סולדאט הישר באדם, מוישקה מולדובן מלוצק, הופיע להם פתאום כמלאך מושיע. הביא לחם, תה, סוכר, ושק קמח לבן כשלג; שיחד את הזקיפים — איכרים תמימים מאוקראינה — ושימש מליץ בינם לבין הכלואים, שלא ידעו את לשונם, ומטעם זה פחדו לעשות גם מה שמותר הה להם לפי החוק. ובתיווכו של החייל היהודי הייתה אפילו התחלה קטנה של מסחר עם הקוזאקים, שלא היו נוראים כל כך כפי שנצטיירו בדמיונם המבוהל של יהודי גאליציה הרכים ומפונקים מטבעם.

בערב ראש־השנה בבוקר ניתנה הרשות מאת המפקד לצאת השדה ולאסוף תפוחי אדמה וירקות למאכל. החברה הצעירה מבין הכלואים הצטיידו בשקים, בסלים ובכלי עבודה שונים ויצאו, בהנהלת בחור אחד מבני המקום, אל שדות האחוזה הברוכים, שנעזבו מבעליהם העשירים, והיו שופעים יבול למכביר בשביל אלפי אנשים אבל לא היה מי שיאספהו הביתה.

בביטול, כמעט בשנאה, התייחס ר' הירשלי לאותו ראש־השנה של שנת תרע"ד. כל ימי ההסגר התהלך כנזוף, שתק שתיקה כבדה וקודרת והוציא את עצמו מכלל האנשים שהראו במדת מה התעניינות בהכנות שנעשה לכבוד החג הגדול והקדוש הזה. ר' הירשלי השתקע בתוך נפשו כציפור חולה בכלוב. התבודד בירכתי הבית בין התנור הרחב והשול־חן שעל־ידו, ולמד כל הימים ב„חק לישראל" ספר שרק אותו בלבד הצליח להשיג בכפר הנידח הזה. ר' הירשלי העמיד פנים של „ברוגז" על העולם כולו, משל למי שנעשה לו עוול גדול על לא עוון בכפו! למעלה מחמישים שנה חי היה בקר־בתו של הרבי שליט"א. ולא היה עניין חשוב שהרבי לא יפנה אליו בזה הלשון: „נו, הירשלי, מה אתה אומר לכך?" והרבי, החכם הגדול, היה רואה את דבריו ומקבל את דעתו

של הירשלי שלו. והנה הושלך פתאום ממסילת חייו לצדי הדרך ככלי אין חפץ בו; נפשו יוצאת אל הרבי האהוב, אל פניו המאירים, אל אמרי פיו המחוכמים; ממעמקי נפשו הוא קורא אליו, הרחוק, ואינו נענה!

האין זה עונש מן השמים על סירובו לרבי? הרבי הפציר בו שילווה אליו לווינה. שמועה שמע שעתידים הם הרוסים לפלוש למדינה, ויברח בעוד מועד. ולר' הירשלי מקורבו התחנן ממש: „בוא אתי, הירשלי, ותהיה סמוך על שולחני!" והוא העיז לא לציית! פחד נפל עליו מפני המקומות הרחוקים ההם, נפשו נבהלה מפני הגויות המרובה המזומנה לו בעירו של פראנץ־יוסף.

ר' הירשלי ניסנס אסטניס היה וחלש, ובאותם הימים תקפהו „המיחוש" שלו הרע, והרעיון שמא ימות הלילה בנכר וייקבר בקבורת האשכנזים האפיקורסים, חיזק בו עוד יותר את התנגדותו לנסיעה ההיא. והוא עמד בתוקף על דעתו, התעקש: לאו! ועל זה נענש. עוד מהדדים בנפשו דבריו האחרונים של הרבי: „הלואי, הירשלי, ולא תתחרט!" והנה הוא טובע עכשיו ביוון מלכות הרשע של הצאר הצורר, ואין מי שירחם עליו. ראש השנה — ובלי מקווה ובלי שופר! האם לא כלו כל הקיצין? היש טעם בחיים כאלה? הה, כמה מתחרט הוא עכשיו שלא הלך עם הרבי!

ור' הירשלי יודע בתכלית הידיעה שרק דרך אחת לפניו: לקום ולברוח מכאן! לא רחוק, בכפר הסמוך גרמבוב, ישנה עדה גדולה של יהודים; הוגד לו ששם לא הייתה כל שריפה, וממילא נשארו בודאי רובם בבית. מסתמא יתפללו שם כדבעי, גם מקווה וגם שופר יש להם! לשם מחויב הוא ללכת, לברוח בהחבא מן המחנה בלילה, ואם יתפסוהו — ייהרג על קידוש השם!

„מסירות נפש...", מצעק כמין בת־קול בלבו של ר' הירשלי „זוהי הדרך היחידה, לך בה!" אבל שני קולות לו לאדם בר־דעת במעמקי נפשו, ושני הקולות אינם שווים, מתנצחים הללו תמיד זה עם זה, מה שהאחד מתיר השני אוסר, ואין שלום לנשמה הנבוכה. ור' הירשלי לא ידע לשית עצות בנפשו, ובסופו של דבר נשאר במחנה ולא ברח.

ביום א' דרש השנה נתכבד ר' הירשלי ב„שחרית", ודחה את הכבוד; הניע כמה פעמים בראשו המכוסה בטלית, לאות לאו, כאילו תבעוהו חס ושלום לדבר עבירה. ראו שכך, עמדו וכבדו יהודי אחר ב„שחרית" במקומו; וחרה לו הדבר על שלא הפצירו בו יותר והלכו מיד לאותו אדם, כאילו יכול מי־שהוא למלא את מקומו. קם ר' הירשלי בחמתו והודיע בפירוש שאין הוא רוצה לשמוע את קול ה„טריפה" של המתנגד הלז! הגיע הדבר למחלוקת. ועוד מעט ופרצה גם מלחמת־ידים בעדה הקטנה המלאה מרירות ורוגז גם בלאו הכי. שני קצבים היו שם, ביניש וצלאיש, נתרתח דמם ביותר, קפצו ונשבעו בחייהם ובחיי נשותיהם ובניהם, שאם לא יגש וולף־בר הנגר ל„עמוד" יעשו את ר' הירשלי החסיד לגל של עצמות, ובו במקום ינקרו אותו כנקר את הבהמה השחוטה! והסוף היה שאחד הניד"ל התפלל שחרית, ור' הירשלי הנעלב ויתר גם על „חמישי".

ביום השני של ראש־השנה, בבוקר השכם, נעלם ר' הירשלי מן המחנה. כלתו, אשת החזן, רצתה להגיש לו כוס קהוה, והנה ראתה שאיננו וגם הטלית־ותפילין שלו לא היו במקום הקבוע. קמה בהלה, חפשוהו בכל המקומות: מאחורי הבית, במחסן התבואה, בעלייה למעלה ובמרתף למטה, הציצו פעמיים לבית־הכסא שעמד בסמוך לטחנת המים החרבה — ואיננו. פחד אחז את כל הכלואים המבוהלים: מי־יודע אם הקוזאקים, שנעלמו גם הם פתאום מן הקסרקטין שלהם, לא לקחוהו אתם לרוסיה ולסיביר כבן־תערובות, כעירבון לשבוי חשוב מבית המלכות שלהם! ואם לא ישיבו אותו להם לא ישיבו לאסטרייך את ר' הירשלי! פתאום בא מוישקה סולדאט והודיע את הבשורה הטובה שחפשים הם; בטל ההסגר, ורשאים הם לחזור לביתם! מעתה הפכה הבהלה לחרדה של שמחה; שום איש לא נתן את דעתו על ר' הירשלי ניסנס, ואפילו השוחט לא דאג לאביו. מובטח היה לו שימצאוהו בדרך או בכפר גרמבוב, אשר לשם בוודאי הלך להתפלל בציבור. כל אחד נפרד מתוך דמעות מבעל הבית ואשתו שאיכסנו אותם במשך כמה ימים ומלאו עד כמה שאפשר את כל מחסורם. לקחו בידם את חפציהם המעטים, החזיקו בילדים הקופצים משמחה, ושמו פניהם לדרך העולה לכפר גרמבוב, בתקווה להגיע שמה עוד לפני תפילת מוסף.

חסדי היום הבהיר נמשכו להם לפליטים העלובים כאותות מבשרים טובה מן השמים. כמין חיות חדשה ניתנה בהם והם נישאו ברוח התקווה הביתה, לעיירה היקרה, החרבה, שקיוו להקימה מחורבנה ולהאחז בה מחדש בכוח אהבתם. ברוך השם שהכל עבר בשלום, הרהר ר' מנחם מנדיל בלבו, אגב הליכה בצדי הדרך היבשים, סמוך לאילנות הנאים, ועיניו תלויות במרחק זרוע האור אשר לפניו, כמחפש שם את השם יתברך, המשיבהו שנית אל ביתו. רק תשוקה אחת פעמה בלבו: להגיע בשלום עם משפחתו לעיירה ולמצוא עוד את אמו החולה, שנעזבה לבדה בביתה, בחיים. לאביו לא חשש, הוא ידע שימצאהו בריא ושלם. גם הטינא שבלב על אביו, על שפרש מן הציבור ועורר עליו את חמת הבריות, השקיטה בקרבו את חרדתו לו. תכניתו של ר' מנחם הייתה: ללון הלילה בכפר ולמחרת, איה"ש כעלות השחר, לשכור עגלה וסוסים ולשוב לרוזוואדוב. עזה הייתה החלטתו הפעם: יבוא מה שיבוא! הוא לא יעזוב שנית את ביתו. הבריחה הזאת,

אמר לעצמו, הייתה השטות הגדולה ביותר שעשה בחייו. הלואי ולא שמע בקולו של „בעל הבשורות", גיסו ר' יוסף מו"ץ, בגללו עזב את ביתו, וכבר קיבל, ב"ה שכר בריחה.

בתחילה סבורים היו הנודדים שהדרכים משובשות בגייסות וחששו מאד מפגיעתם הרעה. אך באמת מעטים היו החיילים שנזדמנו להם בדרכם. והסיקו מכאן מסקנה שהצאר נחל מפלה בקרפאטים, וחיילותיו — מהם נהרגו, מהם נלקחו בשבי ויתרם נפוצו לכל רוח. רק חיילים בודדים באו לקראתם; היהודים המבוהלים ברכום לשלום בהשתחויה ובהסרת הכובע כמו לפני פריצים...

החיילים החזירו להם שלום רפה או שלא הביטו בהם כל עיקר; „אין לירא מפניהם", התנחמו רבים, „סוף סוף נתרגל האחד לשני. ועד אשר ישובו האוסטרים ויכבשו את המדינה, אפשר יהיה לחיות אתם יחד. וכי כיצד חיים מיליונים יהודים ברוסיה זה מאות בשנים ?"

במעלה הגבעה הנשקפת על פני הכפר הקרוב גרמבוב, ראו הפליטים דבר משונה שהקפיא את דמם בעורקיהם ונטל מרגליהם הכושלות את שארית כוח ההליכה: בראש גלוי, כמין כומר, רחמנא ליצלן, ובלי בגדו העליון, עמד ר' הירשלי בין שני קוזאקים מזוינים, אחד מימינו ואחד משמאלו, בידיו קלשון ארוך, בעל שינים נוצצות בשמש, והוא לוגז ומעמיס חציר מעגלה הפוכה, המונחת בתעלה שבצד הדרך, אל עגלה אחרת העומדת בסמוך לה באמצע הכביש. החציר המפוזר תלים תלים מסביב, היה נראה רב כל כך, שאי אפשר היה להאמין שר' הירשלי החלש יספיק ביום מן הימים להעמיסו בכוחות עצמו על העגלה המחכה לגמר מלאכתו.

פניו של ר' הירשלי נפוחים ואדומים היו כמו ממחלת ה„שושנה", ועקבות דם קרוש נראו ליד פאתו השמאלית, הגזוזה עד למחשוף הלובן שבבשר. וכך היה המעשה: כשנתפס בדרכו על ידי הקוזאקים שעגלתם נתהפכה באחד המכתשים שבכביש, נתקשה תחילה בכוונתם ולא השיג בשכלו מה הללו רוצים ממנו. כסבור היה ששואלים אותו להיכן דרך זו מובילה, ואמר להם בלשון פולין, שידע כמו שיודעים לשון תרגום, בעשותו תוך כדי דיבורו תנועות אפיקות בשתי ידיו: „טאם", כלומר: שם; ובראותו שאין דעתם נוחה ממנו והם מראים לו בידיהם על העגלה ההפוכה, וליתר דיוק עמדו ותחבו לידו קלשון, ודחפוהו תוך צעקות וגדופים אל התעלה, וצווהו ברמיזה לקחת מכאן וליתן שם, — עקירה והנחה ממש; — אז הבין שהוא בצרה גדולה, והתחיל להסביר לגויים שלא יתכן כדבר הזה. „סטארי", אמר בתחנונים, זקן הוא, בן שבעים, ולא לפי כוחו הוא לעבוד עבודה קשה כזו. ראה שאין מועיל בסתם תחנונים, התחיל לבכות, לא כמו שבוכים בראש השנה ויום כיפור, בכי של גברים יהודים, שיש בו כבוד וגבורה, כי אם בכי ילדים חרדים, כדרך שהיה בוכה לפני ששים שנה ויותר לפני אמו ריביש; בכי ישן־נושן שחזר אליו ברגע זה. בכה ר' הירשלי לפני השבאים שלו וחזר ואמר: נובי־רוק (ראש השנה), פראזניק (חג), חזיי, גוספודין (אדון), וכל מיני שמות ותוארים שידע או שהמציא באותו מעמד, וללא הועיל. את הקלשון שהוציא מידיו מחמת מוקצה, תחבו הגויים שנית לידיו, והפעם בלוויית הצלפות פרגול על הפנים ובעיטות בברך ובמקומות אחרים שבגופו. ר' הירשלי נפל לארץ וצעק „שמע ישראל" והתוודה. הצלפות חדשות של המגלב הקוזאקי העמידוהו על רגליו, חלצו את עצמותיו ועוררו בו כוחות סמויים, והוא החל בעבודה וגם יכול לה. ר' הירשלי לא הרבה אחר כך לספר בעניין זה, ומה שנודע על פרטי המקרה הנורא הזה — מפי הרבי שבא לגור ברישא נודע, שלפניו גילה ר' הירשלי הכל, והרבי מסר את הדבר למקורביו.

בהגיע הפליטים, ובתוכם ר' מנחם מנדיל השוחט ובני ביתו, סמוך למקום המעשה, הסבו את עיניהם מר' הירשלי ומן הקוזאקים, והמשיכו בדרכם כאילו אינם רואים כלום וכאילו הם עצמם אינם ולא כלום. אף הוא ר' הירשלי גופו, התנכר לעצמו כל אותה שעה, הסתווה במסווה היסורים כמו בצעיף שחור, ולא נתגלה משום צד לא לעצמו ולא לאחרים שראו אותו בקלקלתו. שקוע היה בעבודה כמו באיזו סוגיה חמורה, והרגיש מעין אחד מששים מאותה „מסירות נפש" שרצה לקיימה ולא אסתייע מילתא.

הגירוש בשנת 1915

יעקב רייך

כרעם ביום בהיר ירדה עלינו גזירת הגירוש של ערב חג השבועות 1915. היהודים תושבי רוזוואדוב, שלא הצליחו להימלט מהכיבוש השני המהיר של הצבא הרוסי או שנלכדו בדרך בריחתם לווינה, חזרו לעיירה והחלו לעסוק מחדש במלאכותיהם, ובעיקר במסחר עם הצבא החונה והנע לחזית וממנה.

כרגיל עסקו היהודים בהכנת התבשילים ודברי המאפה. בחזית הורגשה נסיגה והיהודים סבלו מהטרדות חיילים, לרוב קוזאקים, שאגב עסקו בשוד ובחיפוש אחר מרגלים. ידועה הייתה אמרתם „פרסמוטרים" (נערוך חיפוש).

ביום בהיר אחד, היה זה ערב החג, יצאה גזירה מאת המפקד הרוסי במקום, כי על כל היהודים, ללא יוצא מן הכלל, לפנות את העיר ולהימצא בערוב אותו היום מעבר לנהר סאן.

לי הייתה סבתא משותקת, כלי רכב לא היו בנמצא ולא מצאנו כל אפשרות לקחתה אתנו. ניסינו כל אמצעי שידול שלפחות לאחד מקרוביה יותר להישאר אתה, אך לשווא. על החומרה של גזירה זו אפשר ללמוד מכך שנאלצנו להשאירה משותקת וגלמודה, באין נפש חיה לקיים את נפשה ולשרתה.

כל היהודים, פרט לסבתא, עזבו את העיר וחצו את הסאן מי לראדומישל ומי דרך הכפר יוסקוביץ. נוצר מצב ביניים. מגורשי העיר התרכזו בראדומישל עוד בטרם נכבשה זו בחזרה ע"י האוסטרים.

הייתי אז בן תשע ואת ההפוגה הזאת ניצלתי לביקור יום־יומי אצל הסבתא. הייתי מביא לה מזון ועידוד. מרחוק, כנראה מרוב פחד, הייתי קורא בקול: „סבתא, את חיה?", ועם קבלת התשובה הייתי מוסר לה את המצרכים ומסתלק במהירות. הדבר נמשך כמה שבועות.

בהתקרב הצבא האוסטרי לסאן יצאה הגזירה שעל כל התושבים היהודיים בראדומישל, כולל המגורשים מרוזוואדוב, לפנות את העיר. הפעם הצלחנו לקבל היתר בשביל סבא להישאר ברוזוואדוב עם הסבתא, ואילו אנו, יוצאי רוזוואדוב והיהודים מראדומישל, הולכנו בזקנינו ובטפינו לתחנת הרכבת שבקרבת זקליקוב.

העמיסו אותנו על קרונות־משא עם ליווי צבאי כדי להסיענו לעמקי רוסיה. התחלנו במסע שארך חודשיים ואשר בימים כתיקונם לא היה נמשך יותר מיומיים. הקווים היו עמוסים צבא נע. שיירתנו זחלה לאטה וימים תמימים חנתה בצדי תחנות הרכבת. עד היום לא ברור לי מה ראו הרוסים לגרור בנסיגתם זקנים נשים וטף יהודיים. (אותו החזיון חזר גם בימי מלחמת העולם השנייה, שלא במתכוון ניצלו ע"י כך המגורשים ממוות).

בתחנות רכבת שבהן התעכבה רכבת הפליטים, ביום או בלילה, חיכו לנו נשים יהודיות צדקניות. ועדים יהודיים קמו בערים כדי לקבל את פני המגורשים ולהשקותם משקה חם ולהאכילם. סולידאריות יהודית נתגלתה לנו בדרך ייסורינו, בקרונות־משא, חסרי כל תנאים היגייניים, בצפיפות של עשרות נפשות ביחד על פני דרגשים של שתי קומות. הסעד הזה נטע בנו הרבה עידוד והעמיק את תחושתנו היהודית המשותפת. ביחוד הושפענו מכך אנו, הילדים. הוועדים השתדלו אצל הגוברנטורים השונים להפסיק את נדודינו ולהחנותינו באחת הערים, אך לשווא.

חודש לאחר חג השבועות התחיל מסע הגירוש והסתיים רק בראש השנה. סוף סוף הורידו אותנו בעיר אופה, בימי גשם וסגריר. אולם גם פה לא באנו אל המנוחה. העלו אותנו על ספינות והשיטו אותנו בנהר ביאלה, למחוז הטאטארים. את היהודים מרוזוואדוב הפרידו מיהודי ראדומישל. את הראשונים חילקו בין 3 כפרים טאטאריים (הכפר המרכזי נקרא טאקטלאטשוק) ואת יהודי ראדומישל הושיבו בסביבות העיר מאנגלינסק, גם היא מיושבת בעיקר ע"י טאטארים.

כשרון ההסתגלות היהודית התחיל במהירה להוכיח את עצמו. תוך זמן קצר הקימו כעין קהילה עצמאית. הסנדלרים, החייטים, האופים החלו במלאכתם, גם שוחט היה אתנו ומובן שגם המסחר התחיל פורח. בעלי תפילה נתנו קולם בשיר בתפילות שבת וחג ובקושי יכולת להבדיל בין העיירה המקורית לבין מקום הגלות.

הצעירים והילדים למדו מהר טאטארית ושימשו מקשרים בין האוכלוסיה המקומית וההורים בעסקי מסחר.

נמצאנו הרחק מהחזית ועיתונות כמעט ולא הגיעה אלינו. לא הרגשנו לא במהפכת פברואר ולא בזו של אוקטובר.

נודע כי הצאר סולק. למה ומדוע לא ידענו, אולם הבחננו ששעת השחרור מתקרבת. יחידים וקבוצות החלו עוזבים על חשבונם ועל דעת עצמם את הכפרים, בדרכם חזרה לאופה ומשם, בשנת 1918, החלו לאט לאט לחזור לבתיהם, חוץ מאלה שהלכו לעולמם בימי הגלות ועצמותיהם טמונות ונשכחות ברחבי הפזורה השונים.

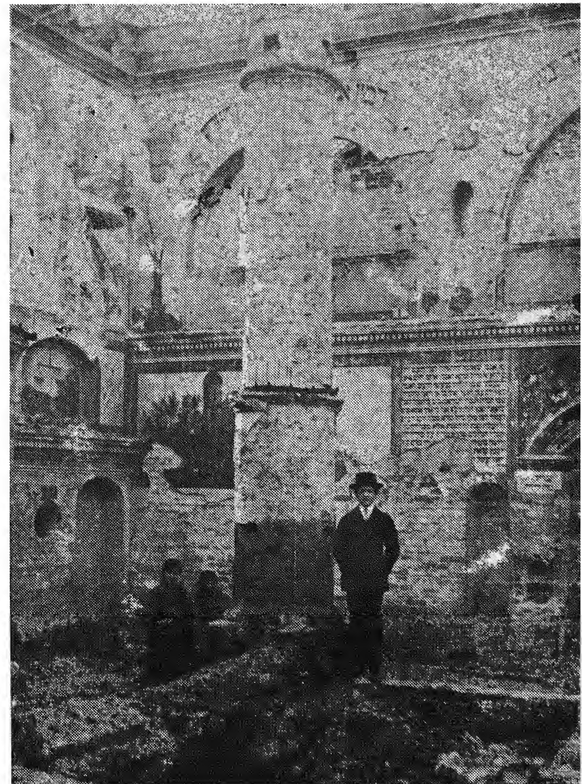
החורבן הראשון

אליעזר חסיד

ייתכן ומצבה הגיאוגרפי של רוזוואדוב — היותה עיירת ספר — תרם משהו לפתרון בעיית פרנסתם של יהודי רוזוואדוב, אך אין ספק שמצב גיאוגרפי זה, היה הגורם העיקרי לחורבנו הראשון של הישוב היהודי אחרי מלחמת העולם הראשונה. כי אין לשכוח שהישוב אשר קם מחדש אחרי גמר המלחמה לא היה דומה כלל לישוב הישן. השתנה הווי החיים, השתנו פני החיים הצבוריים ונתערערו יסודות החיים המסורתיים שנמשכו מזה כמה דורות. אחרים היו גם היהודים שחזרו לעיירה מערי מרכז אירופה אחרי שנמלטו מרוזוואדוב בראשית המלחמה וגם אלה שחזרו מגלותם בטאקטאלצ׳וק, שמה גורשו ע״י שלטונות הצבא הרוסי. שונים היו לא רק בלבושם החיצוני, אלא גם בתוכן חייהם הרוחניים.

מאחר שאני עזבתי את העיירה עם נסיגתו השנייה של הצבא האוסטרי בחשון תרנ״ה, בערך באוקטובר 1914, ולא שבתי אליה עוד, אין אני רואה עצמי מוסמך להוציא משפט על חיי היהודים ברוזוואדוב לאחר קום הרפובליקה הפולנית ולהשוותם עם אלה שהיו במונארכיה האוסטרו־הונגרית. אך דומני כי לא שפר גורל היהודים במשטר הרפובליקאי מגורלם במשטר המונארכי. במונארכיה האוסטרו־הונגרית, הרגישו את עצמם היהודים פחות נחשלים, כי הם חיו במדינה שהייתה מורכבת מעמים רבים והם היו מיעוט בין מיעוטים רבים, אם גם רבים וגדולים מהם. אמנם גם במונארכיה שלטו בהם הפולנים שנהנו מאוטונומיה גמורה בגאליציה, והיו תמיד בקואליציה עם המפלגות הגרמניות ששלטו במוסדות השלטון המרכזיים, אך הייתה להם בכל זאת ההרגשה שבתור אזרחים של מדינה מונארכית־פרלמנטרית, יכלו תמיד בעת הצורך לפנות לשלטונות המרכזיים בווינה, ועד כמה שידוע לי גם נענו לא פעם. ראשית צעדיו של השלטון הפולני היו מלווים פוגרומים של ההלרצ׳יקים, לאחר מכן נתנסו במשטרו של גראבסקי ולבסוף בא שלטונו של פילסודסקי. בפגישותי עם בני־עירנו שחיו במשטר הפולני קיבלתי תמיד את הרושם שהחליפין „זקליקוב תמורה וינה" לא היו מהמוצלחים ביותר. היהודים אשר זכרו את הקשר עם ארצות מרכז אירופה ותרבותה, לא הרגישו את עצמם מאושרים מניתוק קשר זה, שבעקבותיו הפכו פתאום להיות אזרחים של מדינה דמוקראטית להלכה ומצרה צעדיהם למעשה. אינני יודע באיזו מידה הצליחה לשמור העיירה על מעמדה המיוחד כחלוץ התנועה הציונית והתרבות העברית בכל החבל הזה של גאליציה המערבית־צפונית, שלפני המלחמה. ההתפתחות הטכנית לא פסחה על העיירה וגם בחיים הכלכליים, חלה התקדמות רבה, בעקבות התעשיה הצבאית שהוקמה בסביבה והודות לעובדה שהפכה לצומת דרכים חשובה בשביל הרכבת לפולין הקונגרסאית. אין ספק שהקשר עם יהדות פולין העשיר גם את החיים החברתיים והתרבותיים של העיירה אך לא היה בכל אלה משום תחליף לחורבן חיי מסורת ותרבות מקוריים שנמחקו ביד אכזרית.

יש לציין כי ראשית הירידה של החיים המסורתיים של הישוב היהודי ברוזוואדוב, שהתנהלו למעלה ממאתים שנה התחילה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה. לירידה זו גרמה לא רק העובדה שעם הגיוס הכללי עזבו את העיירה כל אלה ששרתו פעם בצבא, אלא שעם הגיען של פלוגות הצבא הראשונות, קם משטר צבאי בעיירה שהטיל את מרותו על כל שטחי החיים. זוכר אני את הרושם המדכא שעשתה פקודת הצבא, שעל היהודים לפתוח את חנויותיהם גם בשבת,

בית הכנסת ההרוס

אחרת יפתח אותם הצבא. החנוונים פנו לדיין העיירה והלה השיב שאין הם יכולים להפר את פקודות הצבא, אלא שעלי־הם להזהר שלא ליהנות מן הרווח המופק ביום שבת ועליהם למסרו למוסדות צדקה. קל לתאר את מצב רוחם של היהודים בשעת תפילת השבת בבית הכנסת או בבית המדרש, ביודעם כי כל רכושם אשר בחנויותיהם נמצא בידים בלתי נאמנות. והרי לא היה דבר שהצבא לא היה זקוק לו. כתחנת הרכבת האחרונה לפני הגבול הרוסי וכנקודת מערך לקראת ההתקפה על הצבא הרוסי, היה הכרח להכין ברוזוואדוב מלאי עצום של מזון ושל ציוד צבאי והנדסי, שיוכל ללוות את הצבא בשטח ללא רכבת וללא דרכים סלולות בפולין הרוסית. כך נתרוקנו מהר כל חנויות המכולת ע״י החיילים וכל הסחורה האחרת, נרכשה ע״י מפקדת הצבא. זה היה גורל החנויות הקמעוניות והסיטוניות כאחת. אמנם הכל נמכר ברווחים הגונים, אלא שחידוש המלאי עלה בקשיים מרובים. תנועת הרכבות אמנם לא נפסקה, להיפך, רכבות הגיעו כמעט ללא הפסק בכל שעות היום והלילה, אך כמעט כל המטען שהביאו היה מיועד לסיפק צרכי הצבא, לקראת זינוקו על הגבול הרוסי. לא רק סחורה המיועדת לצבור האזרחי נתקבלה בכ־מות קטנה ובאיחור רב, גם הדואר, שהצטיין כל השנים במהירות ובדיוק, סידוריו השתבשו.

המצב בעיירה הלך והחמיר עם התקרב שעת האפס להת־חלת הקרבות. לעיירה זרמו חיילים ללא הפסק אולם כנראה שאלה לא הספיקו לכל המבצעים הנחוצים להכנת הפלישה, וכל צעירי העיירה גויסו לעבודות שונות. הרכבות הביאו אלפי טונות של מזון וציוד צבאי והנדסי, כמויות שנראו בעיני בני העיירה כאגדתיות. היה צורך לפרוק ולאחסן בחצר הענקית של המנסרה. גם חיל ההנדסה להקמת הגשר על הסאן בברנדוויצה לא הספיק כנראה. הגשר הראשון היה אמנם זמני ונבנה מעץ, אבל הקמתו, הכנת הדרך אליו וגם סלילת הדקוביל שבו יובל כל הציוד והמזון אל מעבר לסאן הצריך כוח אדם רב, והצבא מצא לנכון לצרף אליו גם את צעירי העיירה. החיילים סובבו ברחובות, נכנסו לבתים ולקחו אתם לעבודה כל צעיר שנמצא בהם. קל להבין את סבל הצעירים שנאלצו לעבוד עבודה מפרכת שלא היו רגילים בה, והיו חוזרים בערב הביתה שבורים ורצוצים. בידי הצבא לא היו רשימות, הוא גייס לעבודה את כל מי שנזדמן לו. משום כך הלך ופחת מספר הצעירים המגוייסים, כי רבים מהם הצליחו להתחבא.

בעיירה נוצרו אז מקורות פרנסה חדשים שהזמן גרמם. הצבא הרב שהתרכז בעיירה היווה קהל קונים עצום לכל מיני מאפה, פירות ומשקאות, וכל מי שהיה מצליח לקנות חומרי אפייה, היה זוכה לרווחים ניכרים. דוכנים צצו בכל פנה וכל מה שהוצע למכירה, כל מיני סדקית בכלל, נחטף כבכורה בטרם קיץ. ואם אמנם קשה היה להשיג חמרים בשוק האזרחי, היו שנעזרו בחמרים שהצבא מצא לנכון להמציא, בכדי לספק את צורכי החיילים. לא נדירים היו המקרים, שחיילים ראו לעצמם זכות לשכוח לשלם עבור הסחורה, אלא שאיש לא העיז לקבול, ומה עוד שההפסד היה כנראה קטן יחסית.

לעומת הרווחים הקטנים של בעלי הדוכנים המרובים, היה מספר קטן של יהודים שרווחיהם היו גדולים בשמשם ספקים לצבא, אשר היה מעונין לקנות במקום את כל החמרים שרק ניתן היה להשיג, ונוח היה לו להשתמש בתיווכם של אנשים שידעו לרכז את ההספקה תמורת אחוז ריוח מסוים.

כל זה ארך רק שבועות מעטים, בהם שמשה העיירה בסיס לאחת מזרועות הגייסת של גנראל דאנקל שפתחה בפלישה לפולין הקונגרסאית. הציבור היהודי הפטריוטי האמין בנצ־חונו המהיר של הצבא האוסטרו־הונגרי וחשב שהצבא יתק־דם במהירות ויפלוש לתוך השטח הרוסי ואז תתרחק ממילא החזית מהעיירה והחיים ישובו לקדמותם. ואכן השבועות הראשונים נתנו יסוד לאשליה זו. הצבא האוסטרי התקדם תחילה ללא קרבות קשים ואולי גם ללא מגע רציני עם הצבא הרוסי. היהודים בפזיזותם הרגילה התחילו ללעוג לצבא הרוסי, במיוחד כאשר שבויים רוסיים החלו לעבור בעיירה, וקראו בכל יום את הבולטינים של המטכ״ל האוסטרי על התקדמות הצבא. אך עד מהרה חלפה השאננות והפכה לדאגה חמורה. כבר בשבוע השני לחודש אלול התחילו להישמע התפוצציות עמומות, בהן ניתן היה להבחין הפגזות תותחים. רעש ההתפוצציות שהלך וגבר, לא השאיר מקום לספקות כי אמנם מתנהלים קרבות, שזירתם הולכת וקרבה לעיירה. עברו ימים לא מרובים ואותם החיילים האוסטרים והגרמנים שראינום מקודם במדים חדשים ובציוד חדש ומבריק, החלו לצעוד מצפון דרומה. אך לא הייתה זאת הצ־עידה הגאה בטורים מסודרים. עייפים, מלוכלכים ומרוגזים וכנראה גם רעבים עברו במהירות וללא סדר בעיירה. פלוגות ההובלה שהקפידו בהליכתם על סדר מופתי ועל הקצב, נראו בשובם כאילו מתחרים אחת עם רעותה מי יקדים בנסיגה. וכשם שגזרו מקודם על האפלה גמורה, לבל תחדור אף קרן אור אל הרחוב, (המדובר במנורות נפט), כך זירזו עכשיו את כל דיירי הבתים להרבות באור עד כמה שאפשר בחלו־נות הפונים לרחוב, בכדי להאיר את הדרך לרכב החוזר בדהירה. הנסיעה המבוהלת גרמה להרס כל הכבישים והיו שנסעו בשוק המרוצף ואפילו על המדרכות ובלבד להתקדם במהירות האפשרית דרומה. נקל היה להכיר כי ההתפוצצו־יות מתקרבות לעיירה, אך לא היינו עדיין למודי קריאה

במונחים שבבולטינים הצבאיים, ורבים היו שהאמינו לדברי חיילים וקצינים, כי זוהי נסיגה מוסוות על מנת לרמות את האויב, שמתכוננים להנחית עליו מכה ניצחת. על כל פנים לא שיער איש כי החזית קרובה כל כך. גדולה הייתה לפיכך הפתעת כולנו כאשר שבוע לפני ראש השנה בשעות הבוקר, התחילו נופלים פגזים בשוק העיירה ואחדים מהם פגעו בבתים. ולא עוד אלא שגם כדורי רובים נשמעו נופלים כברד בכמה מחלקי העיירה הפונים לסאן. היו גם שהבחינו בפלו־גות חיל רגלים שהתקדמו בכיוון לסאן, התפרסו וירו ברו־ביהם, מה שהוכיח כי הצבא הרוסי נמצא כמטווחי רובה מרחובות העיירה.

אין לתאר את הפאניקה ואבדן העצות שהשתררו בעיירה. החלו רווחות שמועות על מנוסה מבוהלת מהעיר. ואכן תוך שעות מעטות החלו היהודים עוזבים בחפזון את העיר שהפ־כה לחזית מבלי לדעת לאן פניהם מועדות.

אלה שעזבו ראשונים הספיקו עוד לשכור עגלות, הבורחים אחריהם הלכו ברגל, כשבידיהם חבילות עם מעט צרכי אוכל. מן הבורחים הראשונים היו שהספיקו להגיע עד ריישא (ז'שוב) ומשם ברכבת לארצות דרומיות מערביות של המו־נארכיה כדי לחכות שם עד יעבור זעם. רבים אשר לא היו להם האמצעים להרחיק נדוד, נמלטו אל הכפרים הסמוכים, מתוך הנחה כי הסתערות הרוסים תכוון נגד רוזוואדוב כצומת רכבות וכי הכפרים שאינם אובייקטים צבאיים לא יופגזו. ואמנם אחרי שהצבאות הרוסיים הדביקום חזרו רבים מהם אחרי ראש השנה לעיירה.

אולם מה שונים היו פני העיירה מאלה שלפני שבוע אחד! כמחצית בתי השוק היו הרוסים בחלקם הגדול, וברחו־בות נראו רק חיילים רוסיים. התושבים שנשארו בעיירה הס־תגרו בבתיהם, כי מי שהעיז לעבור ברחוב, היה צפוי להרקת כיסיו ולשדידת שעונו, או כל חפצי ערך אחרים שהיו ברשו־תו, על ידי החיילים הרוסיים. הם גם לא נרתעו מהתפרצויות לתוך הבתים בדרשם „קושיט" (לאכול) ואם גם ענו להם ברוסית צחה „ניטשוו" (אין שום דבר) לא נמנעו מלערוך חיפושים על מנת לקחת מכל הבא ליד. כאשר העירו על כך את תשומת לבה של מפקדת הצבא, הוצבו משמרות במקו־מות שונים, בכדי למנוע מעשי שוד. מלאי המזון אזל, ומי שברשותו נשארה כמות כלשהי של קמח, אורז או קטניות, יכול היה למכור מצרכים אלה בהון תועפות. היו מקרים שחיילים יהודים סיפקו פה ושם למשפחה יהודית מכל מה שהשיגה ידם. מדי פעם נשמעו יריות תותחים, אבל אלה נתקבלו באהדה, כי הרי „משלנו" הן.

מצב זה נמשך עד חול המועד סוכות, עד שובו של הצבא האוסטרי לעיירה. היהודים קיבלו את פני החיילים האוסטריים בשמחה רבה ולא מעטים נשקום ממש. כולם קיוו שעתה ישובו בקרוב החיים למסלולם הקודם וכל אחד יחזור למשאו ומתנו או לאומנותו. אולם במהרה נוכחו לדעת כי תקוותם נתאכזבה, ושהחיים נעשו קשים עוד יותר. הוברר כי הצבא הרוסי נשאר גם מדרום לסאן והעיירה הייתה ממש בחזית. מידי פעם בפעם נשלחו משמרות לחפירות שהיו על יד משרפת הלבינים והיריות נשמעו תכופות. בכל יום אחר הצהריים ולפעמים גם כמה פעמים ביום, ניסה הצבא האוס־טרי להביא רכבות לרוזוואדוב, ואז לא אחרה לבוא תגובת הרוסים בהפגזה, שפגעה גם בעיירה.

פעם נעשה נסיון להסיק את בית המרחץ, אך הרוסים שהבחינו בעשן שיצא מן הארובה, חשבוהו לעשן של קטר רכבת והתחילו תיכף בהפגזה. פגז אחד שפגע בבית המדרש שהיה ליד בית המרחץ נשאר תקוע בקיר העץ. ככל שעברו הימים נעשו החיים קשים יותר, הספקת מזון לא הייתה והמעט שנשאר הלך ואזל. לא פעם נאלצו לפשוט בשדות בכדי להוציא בידים תפוחי אדמה למען החיות את נפשם, וזאת חרף הסכנה להיפגע מכדורי רובה שנפלו מסביב.

לאט לאט התחילה להבשיל ההכרה בלב הנשארים בעיר, כי הולכים ופוחתים הסיכויים להחזיק מעמד עד אשר ישובו החיים לתיקונם. התחילו לחפש אפשרויות למלט את נפשם על ידי עזיבת העיר בעגלה. לא הייתה זאת משימה קלה ביותר כי האיכרים פחדו לנסוע בדרכים, מתוך חשש שסו־סיהם יוחרמו יחד עם מרכבתם, דבר שכיח בימים ההם. ככה התחילה אחרי שבועות מעטים עזיבה שנייה. יום יום מילטה את נפשה משפחה אחרת, אחרי שהצליחה לשכור עגלה בכסף מלא. מהן שהספיקו להגיע לאחת מתחנות הרכבת שהסיעתן לארצות המונארכיה הרחוקות יותר, ומהן שנשארו תקועות והצבא הרוסי הדביקן אחרי שפלש שוב לגאליציה והפעם בעומק רב יותר.

הכיבוש הרוסי ארך הפעם כשבעה חדשים ומספר היהודים שנשארו בעיירה, יחד עם אלה שברחו ונשארו בשטח הכי־בוש הרוסי וחזרו אחר כך הגיע לכמאה משפחות. מפי אנשים שהיו בעיירה נמסר לי כי החיים הסתדרו איך שהוא והיהו־דים שוב מצאו שם את פרנסתם. עד אשר הגיעה שעתם של הרוסים להיגרש ואז גזרו שלטונות הצבא הרוסי על גרוש כל היהודים אשר בחבל הסאן לפנים רוסיה. בערב חג השבו־עות תרע"ה (1915) גורשו כל יהודי רוזוואדוב יחד עם כל היהודים שהיו בפינת הסאן לתוך רוסיה, לכפר טאקטאלא־צ'וק, מחוז מנדולינסק, פלך אופה, שם נשארו עד אשר הוח־זרו לרוזוואדוב בגמר המלחמה. אם אינני טועה נשאר בעיי־רה רק משה זוסמן, שהורשה על ידי הרוסים להישאר על מנת לטפל באמו הנכה.

דער ערשטער חורבן

אליעזר חסיד

מעגלעך אַז דאָס, וואָס ראַזוואַדאָוו איז געווען אַ גרענעץ־שטעטל, האָט בייגעטראָגן צו דער פרנסה פון אירע יידן (אַ צאַל־שמוגלערס האָבן דאָרט זייער סחורה געקויפט) ; עס איז אָבער קיין ספק נישט, אַז איר געאָגראַפישע לאַגע איז געווען דער הויפּט־גורם צום ערשטן חורבן פונם יידישן ישוב, וואָס עס האָט מיט זיך געבערענגט די ערשטע וועלט־מלחמה. דער ישוב וואָס האָט זיך געשאַפן נאָך דער מלחמה, איז נישט געווען אַ רעקאַנסטרוקציע פונם אַלטן ישוב ; נישט דער זעלבער לעבנס־שטייגער, נישט דאָס זעלבע געזעלשאַפטלעכע לעבן. די יידן, וואָס זיינען צוריקגעקומען פון צענטראַל־אייראָפּע, נאָכדעם ווי זיי האָבן געפליכטעט אַהין אין אַנהויב פון דער מלחמה און אויך די וואָס זיינען צוריקגעקומען פון טאקטאלאטשוק, וווהין די רוסישע מיליטער־באַהערדן האָבן זיי פאַרטריבן — זיינען געווען גאַנץ אַנדערע ווי פריער. נישט נאָר די מלבושים האָבן זיך געענדערט, נאָר אויך דאָס גייסטיקע, פּאָליטישע און עקאָנאָמישע לעבן.

אַזוי ווי איך האָב פאַרלאָזט דאָס שטעטל מיט דעם צווייטן ריקצוג פונעם עסטרייכישן מיליטער, אין חודש חשון תרנ״ה, בערך אָקטאָבער 1914, און מער בין איך דאָרט נישט געווען, פיל איך מיך נישט קאָמפּעטענט אַרויסצוגעבן אַן אורטייל איבער דעם לעבן פון די יידן אין ראַזוואַדאָוו אין דער פוילישער רעפובליק. אָבער מיין איינדרוק איז, אַז עס איז זיי אינם רעפובליקאַנישן רעזשים נישט בעסער געגאַנגען ווי אינם מאנארכיסטישן.

דאָס רעגירן פון די פּאָלאַקן האָט זיך אָנגעהויבן מיט קאַלטע און אויך נישט אַזוי קאַלטע פּאָגראָמען פון די האַלערטשיקעס, די באַפרייערס, וואָס האָט געהאַט זיין המשך אינם גראבסקי־רעזשים און זיך געענדיקט מיט דעם רעגירן פון די פּאָלקאָווניקעס. איך האָב תמיד געהאַט דעם איינדרוק אַז דער טויש „זאַקליקאָוו שטאָט ווין” איז נישט געווען פון די געלונגענסטע. די וואָס האָבן געדענקט די פאַרבינדונג מיט די צענטראַל־אייראָפּעאישע לענדער און זייער קולטור, האָבן זיך נישט גוט געפילט ווען זיי זיינען געוואָרן בירגער פון אַ מדינה וואָס טעאָרעטיש איז זי געווען דעמאָקראַטיש, אָבער פּאַקטיש האָט זי די יידן אונטערדריקט.

ס'איז באַקאַנט אַז די טעכנישע אַנטוויקלונג פון שטעטל האָט געשאַפן מער באַקוועמלעכקייטן ווי פאַר דער מלחמה ; אויך דאָס עקאנאמישע לעבן האָט זיך שטאַרק אַנטוויקלט, אין צוזאַמענהאנג מיט דער קריגס־אינדוסטריע, וואָס איז אַנשטאַנען אין דער געגנט. אָן שום ספק האָט אויך די פאַרבינדונג מיט דעם פוילישן יידנטום רייך געמאכט דאָס געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע לעבן פונעם שטעטל — אָבער דאָס אַלץ קאָן נישט פאַרלייכטערן דעם שמערץ איבער דעם חורבן פון אַ טראַדיציאָנעלן און אָריגינעל־קולטורעלן לעבן וואָס איז געלאָפן דורך דער גאַנצער איבער צוויי־הונדערט־יעריקער עקזיסטענץ פונעם יידישן ישוב אין ראַזוואַדאָוו. כ'מיין דאָ דערמיט נישט נאָר דאָס פאַרלאָזן פון טראַדיציאָנעלן לעבן פון די, וואָס האָבן געדינט אין מיליטער נאָך דער אַלגעמיינער מאָביליזירונג, נאָר אויך דעם מיליטערישן רעזשים, וואָס האָט באַצוווּנגען אַלע לעבנס־שטחים, באַלד ווי די ערשטע מיליטערישע אָפּטיילונגען זיינען געקומען אין שטעטל. איך געדענק דעם טרויעריקן רושם, וואָס עס האָט געמאַכט דער מיליטערישער באַפעל, אַז אַלע קראָמען מוזן געעפנט ווערן שבת, אויב נישט וועט דאָס מיליטער זיי עפענען כדי זיך צו נעמען אַלץ וואָס איז נויטיק. די יידן האָבן געפרעגט דעם רב און דעם דיין, וועלכע האָבן געפסקנט, אַז מ'קען זיך נישט קעגנשטעלן דעם באַפעל פון מיליטער, אָבער מ'זאָל געוואָרנט זיין פונם ריווח, נישט קיין הנאָה צו האָבן, נאָר אים געבן אויף צדקה־צוועקן. מ'קאָן זיך פאָרשטעלן דאָס בהלותדיקע שבת־דאַווענען אין שול אָדער אין בית־המדרש, וויסנדיק אַז דאָס גאַנצע פאַרמעגן אין די געשעפטן געפינט זיך אין נישט פאַרלעסיקע הענט. עס איז דאָך נישט געווען קיין זאַך וואָס דאָס מיליטער האָט נישט באַדאַרפט. די געשעפטן זיינען שנעל אויסגעליידיקט געוואָרן און די לעבנסמיטל זיינען שנעל אויסגעקויפט געוואָרן פון די זעלנער. אַלע אַנדערע מאַטעריאַלן האָבן די מיליטער־באַהערדן אויסגעקויפט, אַזוי פון די דעטייל־געשעפטן ווי פון די הורט־מאַגאַזינען. אמת, מ'האָט אַלסדינג פאַרקויפט מיט ריווח, אָבער באַנייען דעם פאָרראַט איז אָנגעקומען מיט גרויסע שוועריקייטן. דער באַנפאַרקער איז אמת נישט אָפּגעשטעלט געוואָרן, להיפך די צוגן זיינען אָנגעקומען אָן אויפהער, אַזוי בייטאָג ווי ביינאַכט, אָבער זיי האָבן געבערענגט כמעט נאָר דאָס, וואָס עס האָט באַדאַרפט דאָס מיליטער, וואָס האָט זיך געגרייט צו זיין מאַרש צו דער רוסישער גרענעץ. נישט נאָר סחורה וואָס איז געווען באַשטימט פאַר דער ציוויל־באַפעלקערונג איז

אָנגעקומען אין אַ קנאַפער מאָס און מיט אַ גרויסער פאַרשפעטיקונג, אויך די פאָסט איז אָנגעקומען נישט פינקטלעך. עס האָט זיך געמאַכט, אַז ס׳זיינען פאַרגאַנגען טעג אָן פאָסט, אַזוי אַז מ׳האָט זיך אויף איר נישט געקאָנט פאַרלאָזן.

מיט דער דערנענטערונג פון דעם אָנהויב פון די קאַמפן איז די לאַגע אין שטעטל כסדר שווערער געוואָרן. דאָס שטעטל איז אַלץ פולער געוואָרן מיט זעלנער, וועלכע האָבן אָבער אָפּנים נישט גענוגט בכדי אויסצופירן אַלץ, וואָס איז נויטיק געווען צו דער צוגרייטונג פון אַן אינוואַזיע, און די מיליטער־באַהערדע האָט פאַר נויטיק געהאַלטן צו מאָביליזירן צו דער אַרבייט אַלע יונגעלייט פונעם שטעטל. די כסדר אָנקומענדיקע צוגן האָבן געבראַנגט טויזנטער טאָנען שפייז און מיליטערישע אויסריכטונג, וואָס האָט אויסגעזען אין אונדזערע אויגן ווי אַן אגדה, — דאָס אַלס האָט מען געמוזט אָפּלאָדענען און מאַגאַזינירן אינם ריזיקן הויף פונעם טאַרטאַק, (איך דערמאָן זיך ווי מען פלעגט דערציילן פון די טויזנטער און טויזנטער קעסטלעך געמאַלענער קאַווע און ענלעכע שפייז ; מיר האָבן נישט געקאָנט בכלל גלויבן, אַז עס איז אַזויפיל פאַראַנען אויף דער וועלט). אַחוץ דעם האָט אָפּנים די פיאָנערישע אָפּטיילונג אַליין נישט באַוויזן אויפצושטעלן די בריק איבער דעם סאַן אין בראַנדוויצע. די ערשטע בריק איז געווען אַ פראָוויזאָרישע און איז געווען פון האָלץ, אָבער איר אויפשטעלן און דאָס צוגרייטן דעם וועג צו איר ווי דאָס לייגן פון דעם דעקאָוויל מיט וועלכען מ׳זאָל טראַנספּאָרטירן די שפייז און אויסריכטונג איבער דעם סאַן — דאָס אַלץ האָט באַדאַרפט אַ סך מענטשלעכע כוחות. זעלנער זיינען געגאַנגען אין די גאַסן און איבער די הייזער און מיט זיך מיטגענומען יונגע מענטשן וואָס זיי האָבן געטראָפן. מ׳קאָן זיך פאַרשטעלן ווי מיד און צעבראָכן די יונגעלייט זיינען אין אָוונט אַהיימגעקומען נאָך די טעג פון שווערע אַרבייטן צו וועלכע זיי זיינען נישט געוווינט געווען. מיר דוכט זיך, אַז זייער צאָל איז אַלע מאָל קלענער געוואָרן, ווייל אַ סך האָבן מיט דער צייט געפונען אַ מעגלעכקייט זיך צו באַהאַלטן, און די זעלנער האָבן נישט געהאַט קיין ליסטעס, נאָר גענומען מיט זיך צו דער אַרבייט וועמען זיי האָבן געטראָפן.

עס האָבן זיך דעמאָלט געשאַפן צייטגעמעסיקע פרנסות. דאָס מיליטער וואָס האָט זיך אַלץ מער קאָנצענטרירט אין שטעטל, איז געווען אַ גרויסער באַדאַרפער פון יעדן געבעקס, פירות און משקאות, און ווער עס האָט זוכה געווען צו קויפן מאַטעריאַל אויף געבעקס האָט נישט שלעכט פאַרדינט. שטעלעכלעך זיינען אַרויסגעוואַקסן אין פאַרשידענע עקן, און אַלס וואָס מ׳האָט אָנגעבאָטן, אַפילו קליינע גאַלאַנטעריע, איז זייער שנעל אויספאַרקויפט געוואָרן. און ווען ס׳איז שוין שווער געווען צו באַקומען רוימאַטעריאַל, האָט דאָס מיליטער אַליין צוגעשטעלט כדי די באַדערפנישן פון די זעלנער צו דערפולן. ס׳איז אויך פאָרגעקומען, אַז זעלנער האָבן פאַרגעסן צו באַצאָלן, אָבער קיינער האָט נישט געקלאָגט, ווייל דער שאָדן איז אָפּנים נישט גרויס געווען.

לעבן די קליינע פאַרדינסטן פון די אַלע וואָס האָבן געהאַט שטעלעכלעך, זיינען אויך געווען ווייניקע, וואָס האָבן געהאַט גרויסע רווחים, דינענדיק ווי צושטעלערס פאַרן מיליטער. די מיליטער־באַהערדן זיינען געווען פאַראינטערעסירט צו קויפן אַלץ וואָס מ׳האָט געקענט באַקומען אויפן פלאַץ, און עס איז זיי באַקוועם געווען זיך אַרויסצוהעלפן מיט מענטשן וואָס האָבן פאַר אַ געוויסן פּראָצענט ריווח געקענט ד׳ באַליפערונג קאָנצענטרירן.

דאָס אַלץ האָט געדויערט ווייניק וואָכן, אין וועלכע דאָס שטעטל איז געווען אַ באַזע פאַר איין אַרעם פון דער גענעראַל דאַנקעלס אַרמיי, וועלכע האָט אָנגעהויבן די אינוואַזיע קיין קאָנגרעס־פוילן. די יידישע באַפעלקערונג, זייענדיק פאַטריאָטיש געשטימט, האָט געגלויבט אין אַ שנעלן נצחון פון דער עסטרייך־אונגאַרישער אַרמיי און געמיינט אַז דאָס מיליטער וועט שנעל ווייטער גיין און אַריינדרינגען אינעם רוסישן שטח, אַזוי אַז דער פראָנט וועט זיך אַלץ דערווייטערן און דאָס לעבן אין שטעטל וועט זיך צוריקקערן צום אַמאָליקן שטייגער. אין אמתן האָבן די ערשטע וואָכן נאָך פאַרשטאַרקט די אילוזיע ווייל דאָס עסטרייכישע מיליטער איז אין אָנהויב פאַרגעגאַנגען אָן שווערע קאַמפן. אונדזערע יידן האָבן אָנגעהויבן זיך לוסטיק צו מאַכן איבער דעם רוסישן מיליטער, בפרט ווען זיי האָבן געזען רוסישע געפאַנגענע אין שטעטל און יעדן טאָג געלעזן די באַריכטן פונעם עסטרייכישן גענעראַל־שטאַב איבער דעם פאַרויסגיין פונעם מיליטער. אָבער צוביסלעך איז אַוועק די רואיקייט. אייגנטלעך האָט מען שוין אין דער צווייטער וואָך פון חודש אלול אָנגעהויבן צו הערן געדעמפטע עקספּלאָזיעס, אין וועלכע מ׳האָט געקענט דערקענען דעם קול פון קאַנאָנען, אָבער דער גרויסער אָפּטימיזם האָט נישט צוגעלאָזט צו קיין שלעכטע געדאַנקען. ווען דער רעש פון די עקספּלאָזיעס איז אַלץ שטאַרקער געוואָרן, האָט שוין מער נישט געקאָנט זיין קיין ספק, אַז עס גייען אָן קאַמפן, און אַז דער פראָנט דערנענטערט זיך צום שטעטל. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און די עסטרייכישע און דייטשע זעלנער, וועלכע מיר האָבן פריער געזען אין זייער מונדירן, מיט נייער און גלאַנצנדיקער אויסריכטונג, האָבן אָנגעהויבן צו מאַרשירן פון צפון קיין דרום. מידע, שמוציקע, אויפגערעגטע און אָפּנים אויך הונ־

געריקע זיינען זיי שנעל און אין אומאָרדנונג אַדורך דאָס שטעטל. די טראַנספּאָרט־אָפּטיילונגען, וועלכע האָבן אַהינצוועגס שטאַרק געהיט די אָרדנונג, האָט מען איצט געזען, ווי זיי וואָלטן מיט זיך קאָנקורירט, ווער ס'וועט שנעלער אַוועק. אַזוי ווי מ'האָט פריער שטאַרק אויפגעפּאַסט, אַז ס'זאָל זיין שטאַק־פינסטער, ס'זאָל חלילה נישט דורך די פענסטער אַדורכדרינגען קיין ליכט־שטראַל (עס רעדט זיך וועגן נאָפּטלאַמפּן) — אַזוי האָט מען יעצט פאַרלאַנגט פון די איינוווינער, די גאַסן דורך די פענסטער, וואָס מער צו באַלויכטן, כדי דעם וועג צו באַלויכטן. דאָס בהלהדיקע פאָרן האָט די שאָסייען אינגאַנצן צעשטערט, אַ טייל זיינען געפאָרן אויפן געפּלאַסטערטן מאַרק און אויף די טראָטואַרן, אַבי וואָס שנעלער אַוועק. אַ סך האָבן געגלויבט די זעלנער און אָפיצירן וועלכע האָבן אונדז דערציילט, אַז מ'גייט בכוונה צוריק, כדי דעם שונא צו פאַרנאַרן און אים דעם אמתדיקן קלאַפּ צו געבן. אָבער קיינעם איז נישט איינגעפאַלן, אַז דער פראָנט איז שוין אַזוי נאָענט. דערפאַר איז אַזוי גרויס געווען אַלעמענס איבעראַשונג, ווען גענוי אַ וואָך פאַר ראש השנה, האָבן אין דער פרי אָנגעהויבן קאַנאָנען־געשאָסן צו פאַלן אין מאַרק און אויך אין הייזער. אין אַ טייל ערטער פון דער זייט סאַן זיינען אַפילו געוועער־קוילן געפאַלן. טייל האָבן אַפילו באַמערקט, ווי איין אָפּטיילונג זעלנער האָט מאַרשירט אין דער ריכטונג פון סאַן, האָט זיך געלייגט אין אַ שווארמליניע און געשאָסן פון די ביקסן.

די פּאַניק און קאָפּלאָזיקייט, וואָס האָט באַהערשט דאָס שטעטל, איז נישט צום באַשרייבן. באַלד האָט מען אָנגעהויבן צו דערציילן אַז דער און יענער האָט שוין פאַרלאָזט ראַזוואַדאָוו. אין ווייניקע שעהן, אָן אַסך צו איבערלייגן און נישט וויסנדיק וווהין, האָבן די יידן אין איילעניש אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל וואָס איז געוואָרן קריגספראָנט. די ערשטע האָבן נאָך געקענט דינגען אַ פור ; די וואָס זיינען שפּעטער אַנטלאָפן זיינען געגאַנגען צופוס, טראָגנדיק אין די הענט פּעקלעך מיט אַביסל שפּייז. פון די ערשטע זיינען אַ טייל געקומען ביז ריישע און דאָרט האָבן זיי נאָך דערכאַפּט אַ צוג, וועלכער האָט זיי געברענגט אין די דרום מערב לענדער פון דער מאָנאַרכיע. אַסך איז גאָר נישט איינגעפאַלן, און אפשר אויך נישט די מיטל געהאַט ווייט צו וואַנדערן, זיי האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען פון מלחמה־פעלד, אָננעמענדיק אַז ראַזוואַדאָוו האָט מען דערפאַר באַשאָסן, ווייל עס איז ביים סאַן און אַ באַן־קנאָטנפּונקט, אָבער מען וועט דאָך נישט באַשיסן סתם דערפער. און טאַקע נאָכדעם ווי דאָס רוסישע מיליטער האָט זיי דעריאָגט, האָבן זיי זיך נאָך ראש השנה צוריקגעלאָזט קיין ראַזוואַדאָוו.

אָבער ווי אַנדערש זעט דאָס שטעטל אויס ווי פאַר אַ וואָך! ס'איז דאָך נישט צו דערקענען. אַ העלפט הייזער אין מאַרק איז געווען צום גרעסטן טייל צעשטערט, און אין די גאַסן האָט מען רוסישע זעלנער געזען. די בירגער וואָס זיינען געבליבן אין שטעטל, האָבן זיך פאַרשלאָסן אין די הייזער, ווייל ווער ס'האָט געוואַגט זיך אַרויסצווייזן אין גאַס, כדי אַ נויטיקע זאַך צו קריגן, האָט זיך געמוזט ריכטן, אַז די רוסישע זעלנער וועלן אים די קעשענעס אויסליידיקן און דאָס זייגערל אָדער יעדע אַנדערע ווערט־זאַך אַוועקנעמען. דעם אמת זאָגנדיק, האָבן זיי זיך גאָרנישט געשעמט אַריינצוגיין אין די וווינונגען און פאַרלאַנגען „קושאַט” [עסן] און אַפילו די ריין רוסישע תשובה „ניטשעוואָ” האָט זיי נישט אָפּגעהאַלטן צו זוכן, כדי מיטצונעמען וואָס זיי האָבן נאָר געוואָלט. ווען מען האָט זיך געווענדט צום קאָמענדאַנט האָט ער געשיקט וואָך אין די פאַרשיידענע פלעצער, כדי צו שיצן פון רויב.

קיין שפּייז איז בכלל נישט געווען, און אַז מ'האָט צופעליק געוואָר געוואָרן אַז ביי עמעצן איז געבליבן מעל, רייז אָדער אַנדערע שפּייז, האָט מען אים ממש באַגילדעט, כדי צו קענען די נשמה דערהאַלטן. עס זיינען געווען פאַלן וואָס יידישע זעלנער האָבן געברענגט עפּעס שפּייז וואָס זיי האָבן נאָר געקענט באַקומען פאַר אַ יידישער משפּחה. עס האָט זיך געמאַכט, אַז ווען מען האָט געהערט שיסן קאַנאָנען, האָט מען דאָס אָנגענומען באַהבה, ווייל זיי זיינען דאָך „אונדזערע”.

אַזוי האָט עס געדויערט ביז חול־המועד סוכות, ווען דאָס עסטרייכישע מיליטער איז צוריק אַריין קיין ראַזוואַדאָוו. די יידן האָבן זיי מקבל פנים געווען מיט גרויס שמחה. אַלע האָבן געהאָפט אַז באַלד וועט דאָס לעבן ווידער אַריין אין די פריערדיקע שינעס און יעדער וועט צוריק צו זיין האַנדל און וואַנדל; זיי האָבן זיך אָבער שנעל איבערצייגט אַז נישט נאָר די האָפנונג איז נישט מקויים געוואָרן, נאָר דאָס לעבן איז נאָך שווערער געוואָרן. עס האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז די רוסן זיינען געבליבן אויף דעם דרום־זייט פון סאַן, און דאָס שטעטל איז ממש געווען אויפן פראָנט. די אקאפעס זיינען געווען ביי דער צעגעלניע, און מען האָט געהערט אָפטיקע שיסערייען. יעדן טאָג נאָכמיטאָג, טיילמאָל אויך אַ פאָר מאָל אין טאָג, האָבן די עסטרייכער געפרוּווט ברענגען אַ צוג קיין ראַזוואַדאָוו, אָבער באַלד האָבן די רוסן געענטפערט מיט קאַנאָנען, פון וועלכע אויך דאָס שטעטל האָט געליטן. איין מאָל האָט מען געפרוּווט הייצן אין מרחץ, אָבער די רוסן דערזעענדיק דעם רויך האָבן געמיינט אַז עס קומט פון אַ לאָקאָמאָטיוו, האָבן זיי אָנגעהויבן צו שיסן. איין

שראפנעל האָט געטראָפן אין בית־המדרש און געבליבן אין דער הילצערנער וואַנט. אַזוי איז דאָס לעבן אַלץ שווערער געוואָרן, ווייל קיין שפּייז־צופיר איז נישט געווען און דאָס ביסל וואָס איז געבליבן האָט זיך אויסגעלאָזט. נישט איין־מאָל האָט מען זיך געמוזט לאָזן אין די פעלדער, כדי מיט די הענט אַביסל קאַרטאָפל אויסצוגראָבן, דאָס לעבן צו דער־האַלטן, כאָטש אין די פעלדער זיינען געפאַלן קוילן פון ביקסן.

צוביסלעך איז רייף געוואָרן דאָס באַוווסטזיין ביי די וואָס זיינען איבערגעבליבן, אַז די אויסזיכטן אויסצוהאַלטן, ביז דאָס לעבן וועט זיך ווידער נאָרמאַליזירן, ווערן וואָס אַמאָל קלענער. האָט מען אָנגעהויבן זוכן מעגלעכקייטן זיך צו ראַטעווען און פאַרלאָזן די שטאָט מיט אַ פור, אַ זאַך וואָס איז נישט לייכט געווען, ווייל די פוּערן האָבן מורא געהאַט צו פאָרן, מען זאָל זיי נישט מאָביליזירן מיט פערד און וואָגן, וואָס עס איז נישט זעלטן פאָרגעקומען. נאָך אייניקע וואָכן האָט זיך אָנגעהויבן די צווייטע פליכטונג. יעדן טאָג האָט געפליכטעט אַן אַנדערע משפחה, נאָכדעם ווי עס איז געלונגען צו דינגען פאַר גוט־געלט אַ פור, וואָס זאָל זיי ברענגען אין איינער פון די נעענטסטע פלעצער ווו ס׳איז קיין מאָמענ־טאַלע לעבנס־געפאַר נישט געווען. אַ טייל האָבן זיך נאָך דערשלאָגן צו אַ באַנסטאַנציע און דערגרייכט אַ צוג, וואָס האָט זיי אין די ווייטערע לענדער פון דער מאָנאַרכיע גֶעבּ־רענגט, און אַ טייל זיינען געבליבן שטעקן אַזוי, אַז דאָס רוסישע מיליטער האָט זיי אָנגעיאָגט, ווען עס איז ווידער אַריינגעדרונגען קיין גאַליציע און דאָס מאָל אַ סך טיפער.

די רוסישע אָקופּאַציע האָט דאָס מאָל אַ 7 חדשים געדו־יערט און די צאָל יידן וואָס זיינען געבליבן אין שטעטל, האָט דערגרייכט בערך 100 משפחות. אָבער מענטשן וואָס זיינען אין שטאָט געבליבן האָבן מיר דערציילט, אַז דאָס לעבן האָט זיך ווי נישט איז ווידער גערעגלט, און די יידן האָבן דאָרט געפונען זייער פּרנסה, ביז דאָס עסטרייכישע מיליטער איז ווידער פאַרגעגאַנגען און די רוסן האָבן באַ־פוילן אַרויסצוטרייבן אַלע יידן פונם סאַן־ווינקל קיין טיף רוסלאַנד. דאָס איז געשען ערב שבועות תרע״ה (1915).

ווען כ׳בין מיך נישט טועה, איז אין שטעטל געבליבן נאָר משה זוסמאַן, וועמען די רוסן האָבן דערלויבט צו בלייבן כדי זיין מוטער צו פלעגן, וועלכע איז געווען אַן אינוואַליד. די ראָזוואַדאָווער יידן האָבן די רוסן פאַרטריבן אינעם דאָרף טאַקטאַלאַטשוק, מענדזעלינסקער פּאַוויאַט, אופאַער גובער־ניע, ווו זיי זיינען געבליבן ביז׳ן סוף פון דער מלחמה. דאַן זיינען זיי צוריקגעקומען קיין ראָזוואַדאָוו.

כרוניקה של המנזר הרוזוואדובאי

מ־15.9.1914—15.11.1919

(תמצית)

15.9.1914: הפצצת רוזוואדוב ב־8 בערב, האש לוחכת כמ־עט את כל העיר. הצבאות הרוסיים עברו את הנהר סאן ונמ־צאים ברוזוואדוב.

16.9.1914: המנזר מלא וגדוש בני הדת הקאתולית ויהו־דים. במקום המקהלה במסדרונות, בבית הכומר בחדר האוכל של המנזר, במרתף, בגן ובעוד מקומות. במשך ימים תמימים עולים הצבאות הרוסיים על בויאנוב (Boyanów). במנזר נמצאת המפקדה הראשית: שני גנראלים, עם המפקד ז׳לינסקי, במטה גם שני פולנים. במנזר שוכן גם בית חולים צבאי.

אבידות המנזר בעת מלחמת העולם הראשונה מסתכמות ב־62,284 כתרים.

1918: בין היהודים בהלה גדולה. פה ושם פרעות, בייחוד בכפרים. היו מעשי ביזה חלקיים ברוזוואדוב. הגדילו את כוחות המיליציה (הפולנית). ב־5 בנובמבר איכרים־עריקים, לרוב מפלאוו (Plawo) ומטורביה (Turbia) בוזזים ומנפצים את השמשות אצל יהודים. האיכרים השתכרו אצל היהודים למרות שהחנויות היו סגורות ואחר התנפלו עליהם. בפקודתו של סגן לנדושקא שפכו המון ספירט ורום לתעלות כדי להפ־סיק את השיכרות ואת הביזה.

12.11: בשעה 2 אחר הצהריים שוטר אחד, בנו של הסוחר ויג׳יקובסקי, המית ביריה או יותר נכון פצע, כי הקרבן עדיין חי, חייל קלוסקא מאגאטובקא (Agatówka). בני טורביה התנקמו בשל כך באופן אכזרי בבניו של ויג׳יקובסקי ובאב, זה שירה, היכוהו עד לאיבוד ההכרה, ניפצו את גולגולתו, לשני עקרו את שיניו ואת האב היכו בפניו ובעטו בו. אחר

כך התנפלו על חנויות היהודים, החריבו אותן ובזזו אותן ללא רחמים, והפליאו לעשות מכולם בני טורביה ופלאוו. פירקו מן המיליציה את נשקה, פיזרו את הצבא והוציאו 100 רובים מן המחסן. בשעה 10 הגיע צבא מניסקו ומרודניק ופיזר את הכנופיות הבוזזות. ב־13 בנובמבר יותר ממחצית היהודים, מתוך שלושת אלפים, עזבו את רוזוואדוב.

שנת 1919: ב־15 בינואר הגיעה לטורביה משלחת־עונ־שין צבאית, המחפשת אחר חפצים גנובים. לוקחים בחזרה את הרובים, מלקים כהוגן 25 מלקות בישבן, בייחוד את הקטינים — בעד כל זה נותנת טורביה אש"ל, ומספרים גם שעשרה כתרים כל יום, בשביל כל חייל. מספרים שמשלחת דומה נמצאת בסובוב (Sobów) ובעתיד הקרוב גם ברזיציצה (Rzeczyca Dluga) ובפלאוו. ברוזוואדוב, לאחר שפוזרה ה־מועצה שמנתה את עצמה בחרו על פי „רצון העם" וועדה מייעצת חדשה המורכבת מ־30 איש (24 בני הדת הקאתולית ו־6 יהודים).

1920: היהודים מצפים לבולשוויקים ואפילו אינם מסתי־רים זאת. יש גם מבין האיכרים ששמחים על כך ואומרים שיקבלו אדמות חינם. אין להשיג בשום אופן בשר. היהודים טוענים כי אם יקבלו 140 מארקים בעד קילוגראם, ישחטו פרות ויהיה בשר, אבל מניין לקחת את הכסף?

נשמת כל חי — —

משה בן־מנחם

שַׁבָּת בָּעוֹלָם, בֹּקֶר חֹרֶף, כִּכַּר בָּעֲיָרָה מַשְׁלֶגֶת,
רוֹגְשִׁים הַגּוֹיִים! וּבְתָוֶךְ עֵדָה קְדוֹשָׁה וְנִלְעֶגֶת...
הַשַּׁ"ץ רַבִּי מֶנְדִיל, וֶאֱלִימֶלֶךְ "בַּעַל־קוֹרֵא", גַּם יַחַד
יוֹצְאִים בְּרִקּוּד־"בֵּית־הַכְּנֶסֶת", שָׁרִים וּלְבָבָם מֵת מִפַּחַד:
הָרֹאשׁ הַמְגֻלֶּה מִתְבּוֹשֵׁשׁ כֹּה לְמַרְאֵה הַטַּלִּית הַמְצֻיֶּצֶת,
הַבּוֹכָה לִקְרָעֶיהָ וְלָאָרֶץ נִגְרֶרֶת כְּנָפָהּ הַמְקֻצֶּצֶת!
"שִׁיר "מַה־יָּפִית", "זִ'יד צָרוּעַ!" יְצַו הָרָשָׁע בֶּן הַכֹּמֶר,
וְצוֹחֵק הַגֶּרְמָנִי הָרוֹצֵחַ עֵת בְּפִי הַיְּהוּדִים זֶה הָאֹמֶר:
"נִשְׁמַת כָּל חַי!" וֶאֱלִימֶלֶךְ תּוֹמֵךְ בְּרֵעֵהוּ הַמָּט:
"חֲזַק נָא רַ' מֶנְדִיל!" "אוֹי לִי, מֶלֶךְ, כֹּחִי יַעַזְבֵנִי כִּמְעַט!"
בְּתַכְרִיכֵי טֹהַר הַשֶּׁלֶג אֶת פְּנֵי הַקְּדוֹשִׁים כְּבָר יְכַס — — —
אֵי שָׁם עַל אִילָן בַּשַּׁלֶּכֶת עוֹרֵב מַר יִצְרַח וְיִכְעַס!
לֹא אוֹת, לֹא מוֹפֵת בַּשָּׁמַיִם — — רַק מִגְדַּל הַנּוֹצְרִים הַגָּבוֹהַּ
שׁוֹלֵחַ צְלָב חַד כְּלַפֵּי מַעְלָה, – סַכִּין אֲרֻכָּה בְּלֵב אֱלוֹהַּ — — —

בפולין העצמאית

ההתחלה

ח.ס.

העיר שלנו הייתה קטנה מאוד. עד גמר המלחמה העולמית הראשונה חשבנו שהיא שייכת רק ליהודים. בכלל לא שמנו לב לנוצרים אם כי פחדנו פחד מוות מפני „שקצים".

ילדי היהודים היו התלמידים הטובים ביותר בביה"ס. לימוד בביה"ס היה חובה ומי ידע את השפה הגרמנית כפי שידעוה יהודים ובניהם ?

פתאום השתנה המצב, המלחמה הרסה דוקא בתים יהודיים. קמה העצמאות הפולנית ואתה האנטישמיות הפרועה שבערה בקרבם במשך דורות. התחילו לרדוף אותנו. שנת 1918, הייתה שנת מאורעות גדולים. כלם פחדו — פן יבואו חייליו של האלר, ששמעם הגיע לעיירתנו. בית הנתיבות היה באמצע העיר. מסביב הייתה כיכר ענקית. ובהגיע הרכבת עם צבאו של האלר חשכו פני העיר. כל הדלתות והחלונות נסגרו. ההלרצ'יקים רצו מחנות לחנות ודרשו מתנות. צעקו, היכו והתפראו כמו חיות טרף. יום אחד התנפלו על בית המדרש, שם נמצאו באותו בוקר יהודים מתפללים. הצעקות נשמעו בכל העיר. משפחה אחת, אם ובנותיה, רצו ובידיהם מוטות ואבנים להציל את אביהם. אלה שבפנים הקימו בינתיים באריקדה מעצים. הפורעים התאמצו לפתוח את הדלת, אחד מהם ניסה אפילו להכנס דרך החלון. יהודי אמיץ תפס גזר עץ והרביץ בו. הבן בחוץ שהבחין באביו רץ לעזרתו ומשך את החייל החוצה. הייתה זו מלחמה ממש. האחיות ידו בו אבנים.

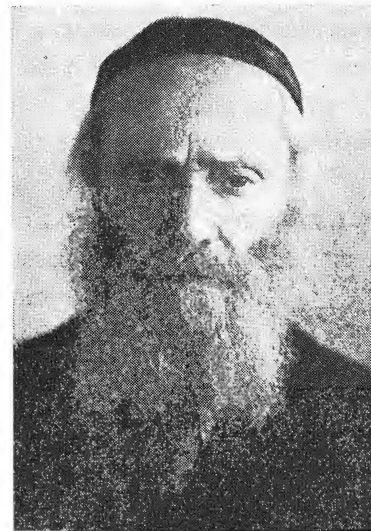
פתאום באה הישועה בצורה בלתי צפויה. נשמעה צפירה חזקה של הרכבת, שקראה את המתפרעים לחזור לרכבת. הם שמעו את הצפירה ורצו לרכבת.

בין שתי מלחמות עולם

אביגדור בירנבוים

זכרונותי מעיירתי רוזוואדוב, אשר בה נולדתי וגדלתי, מתחילים בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשלהי קיץ 1914. הייתי ילד בן שבע. בשבילנו, הילדים, הייתה ההתחלה קצת משעשעת. פורקי עול מהליכה לחדר, רצנו בשוק הגדול והמרווח. הנה — קבוצת מגויסים צועדת לתחנת הרכבת בליווי תזמורת עירונית, המנגנת שירים פולניים, אשר אבק שריפה נודף מהם. ושם, על יד הבארות, מסתודדים יהודים בקבוצות, ומחווים דעותיהם בהלכות אסטראטגיה, כל אחד לפי רוח הלחימה הפועמת בו. הפתעה לא קטנה הייתה עבורנו, כאשר גדוד פרשים ססגוני של אולאנים והוזארים במגבעות פאר, במכנסים ירוקים־אדומים עבר את העיר. הוצאנו להם חלות עוגות, והם כיבדונו בשוקולד ובצנימים. אולם, הייתה זאת שמחה לרגע קט. עד מהרה התחילה המלחמה להראות את צפורניה החדות. התחיל מחסור חמור במזון, בסוכר ואח"כ בלחם. כמה שבועות לאחר מכן התחיל הצבא האוסטרי בנסיגה מבוהלת. רוב האוכלוסיה היהודית עזב את העיר בעוד מועד. אבי — הערשעלע בירנבוים ז"ל ואמי מעמעלע ע"ה, עם שבעת ילדיהם נשארו תקועים במקום. נחפזנו לצאת את העיר, אולם, הרוסים הקדימו אותנו, וכאשר רק יצאנו את העיר, פגשנו ביערות בסיור רוסי, שחסם את הדרך בפנינו. בקושי ובנסים חזרנו העירה, והנה, שוד ושבר. חצי העיר שרופה, גם ביתנו עלה באש, ומכל רכושנו לא נשארו אלא כמה תרנגולות ואווזים מסתובבים מפוחדים בחצר. יצאנו לשוק והנה על פני הכביש צועד הצבא הרוסי בלי הפוגה. באלפים: קוזאקים, קאצאפים; חמושים מכף רגל ועד ראש בכל מיני כלי זיין: בכידונים, בסכינים על

חזיהם ובידיהם מגלבים ארוכים, ורוכבים על סוסים מהירים כשדים. עמדנו בעירום ובחוסר כל, ואמי ע״ה הזילה דמעות על אבדן הרכוש והבית, והנה, יצא חייל אחד מן השורה ואמר ביידיש: „אל תבכו בזמן שהצבא הרוסי צועד קדימה אי? זה נאה״. ואל אבי ואלינו פנה ואמר, שנסיר את הכובעים מן הראש ונעמוד דום. כעבור רבע שעה חזר ואמר שחייל אחד יפתח את אחד הבתים למעננו ויכניס אותנו לתוכו. הוא עצמו הביא חבילות בגדים ונעליים עבור הילדים. כשוך הקרבות בעיר, עברנו לגור לביתו של דודי מרדכי בירנבוים ז״ל. בביתו היו כמה משפחות פליטים מן הכפרים אשר בסביבה. למרות הפחד והאימה מפני הקוזאקים והרעב המציק היו האנשים מנהלים ביניהם ויכוחים על תוצאות המלחמה. לפעמים ישבו שם חיילים יהודים רוסיים שבאו לשוחח קצת

הרשלה בירנבוים 1874—1949

עם יהודים. התפתח ויכוח סוער, שפלג את המשתתפים לשני מחנות. החיילים היהודיים הרוסיים היו פאטריוטים של „פאניע גנב״, כפי שהם התבטאו, וטענו, שהרוסים יכסו את יריביהם בכובעיהם והינם עומדים כבר היום לפני שערי וינה. לעומתם טענו אלה „משלנו״ שעד שהרוסים יגיעו לשערי וינה יאבדו את מגפיהם. סופו של ויכוח כזה היה שפיתת הסיר והכנת תה ושתיה בצותא. החיילים היהודיים השאירו קצת סוכר עבור הילדים. בינתיים, הלך המצב והורע מיום ליום. הפגזים התפוצצו סמוך לבית, וחדרו אף לתוך הבית, וצריכים היינו לרוץ למרתף ששימש כמקלט. בלילה קשה כזה הופיעו שוב חיילים אוסטריים בעיר ויעצו לנו לנוס מן העיר מוקדם ככל האפשר כי גם הם עצמם לא יחזיקו בעיר זמן רב. בזמן הרעשת העיר ע״י תותחים רוסיים נמלטנו, כל עוד נפשנו בנו, מן העיר, עד שהגענו, אחרי טלטולים ותוך סכנת נפשות, לעיר הסמוכה — טארנוברזג. שם „תפסנו״ את הרכבת האחרונה שהסיעה פליטים, בעיקר יהודיים, לעורף. וכך הגענו אחר סבל רב לצ׳כיה. לאחר שנה, בערך, כאשר שטחי גאליציה שוחררו מידי רוסיה חזרנו לרוזוואדוב. אולם, העיר לא הייתה כבר כפי שהכרתיה מקודם. פנה זיוה פנה הודה. בכל שררו עזיבות והרס, מחצית העיר שרופה ומרוקנת מתושביה. איתרע מזלו של הדור ההוא — במיוחד הילדים, שהיו בגיל בית ספר. האבות הלכו לצבא, האמהות עסקו בפרנסה. החינוך היה בשפל המדרגה. החדרים ובתי הספר היו עזובים. הילדים ניהלו מלחמות ביניהם. מחוסר כיתות לימוד בעיר הייתה הכיתה שלנו, (בביה״ס העממי) כיתה ג׳, מחוץ לעיר, בבית עץ נמוך קומה ע״י חורשה, ממול המנזר הנוצרי — סביבה גויית טהורה. בצאתנו מן הכיתה, התנפלו עלינו ה„שקצים״ מכל העברים והחל קרב אבנים שנמשך שעות ארוכות. הנני לציין, שלמרות הקשיים האלו ולמרות שהיינו מעטים במספר לא נטשנו את המערכה והמשכנו לבקר בבית הספר.

הבשורה על הצהרת בלפור הביאה עמה רוח חדשה. ההתרגשות הייתה גדולה. באותו זמן קמה גם תנועת החלוץ בעירנו. ההבחנה בין דתי ללא דתי טרם הייתה בעירנו וכל מי שיכול היה לאחוז במעדר או באת היה לחלוץ, וכולם היו מוכנים לעלות ארצה. בינתיים קדרו שמי עיירות פולין וכוסו עננים כבדים מבשרי פרעות. האימפריה האוסטרית התמוטטה, והפולנים, שכורי שמחה ושתויי יין, „עשו להם שמח״, התעללו ביהודים ושדדו מרכושם. בעירנו התארגנה בימים ההם „הגנה עצמית״ מחיילים יהודיים שחזרו הביתה. הם סיירו בעיר ובדרכים המובילות לעיר כשרוביהם על כתפיהם אבל, מצב זה לא נמשך זמן רב. המיליציה הפולנית שהוקמה, הבינה שההגנה העצמית יכולה להפריע ל„הכלופצעס״ שלהם מלפשוט את ידיהם בחנויות היהודים. היא פירקה איפוא את „ההגנה העצמית״ והחרימה את נשקה. היו בזה אות והזמנה לפוגרומים. ובכן, רוזוואדוב טעמה מספר פעמים התפרעויות של ההמון שחפצם היה רק שוד. כל החנויות בעיר שודדו עד תום. במרוצת הזמן, השתפר המצב, והחיים הכלכליים בעיר נכנסו לאפיקים נוחים ויציבים. גם החיים הציבוריים היו מפכים על מי מנוחות. הנוער, שהתחנך בין כתלי בית המדרש, לבו היה ער ופתוח לצעדי ההיסטוריה, וראה בעלייה לארץ הגשמת תקווה נושנה של „ושבו בנים לגבולם״. כותב שורות אלו היה בין מניחי היסוד של תנועת „צעירי מזרחי״ בעירנו.

פתחנו מועדון בו התנהלה עבודה תרבותית פורייה. הייתה תקופה שניהלנו גם בית ספר עברי דתי (חדר מתוקן). השׂ־

תתפנו בכל פעולה ציונית בעיר. היה לנו נציג בועדת הקק"ל, ובכל המגביות עבדנו במשותף עם שאר ההסתדרו־יות. משורותינו עלו ארצה הרבה חברים אחרי תקופת הכש־רה. הנוער הדתי לא הסתפק בפעולות מפלגתיות גרידא. הוא קבע לו עתים לתורה וזאת דווקא בביהמ"ד, מקום התפילה. כי אמרנו, שלימוד גמרא הוא כעין עבודת השם בדביקות בניגון ובהתלהבות. מלבד זאת, נגע ללבו גם העני עובר אורח או יהודי עני שנשאר תקוע חולה בעיר. הפעולות למ־ענם התרכזו בביהמ"ד, אשר היה מבצר העניים. במשך הזמן, כאשר התרבו היורדים מנכסיהם במלכות פולין, וגל העניים גאה, נוסדה בעירנו קופה לעניים, וגם הוקמה אכסניה עבור עניים עוברי אורח. אבי ז"ל, הערשעלע בירנבוים. היה גבאי במוסדות הנ"ל, נוסף על היותו גבאי בביקור חולים ובחברה קדישא. מספר שנים לפני בוא השואה ארגנו את ה„שומר הדתי" ו„בני עקיבא". המחנכים בתנועות אלו היו אחי יהושע בירנבוים ז"ל, משה זילבר ז"ל, וייבדלו לחיים טובים, מאיר פינגערהוט ומשה וקס. הארגונים האלו התפתחו והיו כפרחי ניצה. מיטב הנוער הדתי השתייך והתרכז סביבם והיו לשם ולתפארת לעיר. עד שעלה האשמדאי הנאצי וחבל בנטיעות. זה היה יום מר. יום ב' דחוהמ"ס 1939 כאשר הגסטאפו הוציא פקודה כי על היהודים לעזוב את העיר. כבר השכם בבוקר התחילו לזרום מכל קצווי העיר אנשים, נשים וטפיהם אל השוק עם חבילותיהם. הסתכלתי דרך חרכי התריסים ואימה נפלה עלי. כל השוק הגדול התמלא יהודים. כולם עמדו במין שלווה כאילו היו מחכים לנס, שתפתח האדמה את פיה וכל הרשעה תרד תהומה. התחלחלתי כבר מפחד שמא אאחר את המועד ולא אוכל להיות שם. אברי היו משותקים. לא נגעתי בדבר, ולא יכולתי לארוז דבר ולהתכונן ליציאה, כי עד הרגע האחרון לא האמנתי בדבר הזה, שאפשר לגרש אוכ־לוסיה שלימה חפה מפשע, ולהוציאם מבתיהם אשר גרו בהם מדורי דורות ולשלחם בידים ריקות לשטח הפקר... התעו־ררתי, כשאשתי נכנסה מחוץ לבית ואחריה אנשי הגסטאפו שצרחו „הערויס, שנעלער הערויס". וככה יצאנו אני, אשתי וילד בן שנתיים, ועזבנו בית מלא כל טוב וחנות מלאה ועמו־סה סחורה, בידים ריקות. אך הגענו לשוק, ניתנה פקודה לזוז. דפקונו לעבר מעבר נהר סאן. גדול היה היאוש ועוד יותר הצער לראות איך נרמס ברגל גאוה צלם אלוקים. בפי־נות הרחובות אשר על המסלול שצעדנו בו, צבאו תושבים נוצריים בפרצופים צוהלים ושמחים, ונחיריהם רועדים לריח השוד והגזל של רכוש ועמל דורות. ואין זה עדיין הכל, הזוועה התחילה ע"י הנהר סאן, כאשר כל משפחה רצתה כבר להיות בעבר השני של הנהר, כנמלטים מאנייה בוערת, ושמה עמדו קציני הגסטאפו וגזלו וחמסו מכל אשר בא ליד. ארוכה ועקובת דם הייתה הדרך עד הגיענו הלום, וכעת, בהיותנו בציון, מצוה עלינו להנציח את זכר אלו אשר נפלו כקדושים ולא זכו לראות את ציון. יהא זכרם ברוך.

זכרונות און איינדרוקן

א. בירנבוים

איך געדענק ראַזוואַדאָוו, מיין געבורט־שטאָט, פון סוף 1914, בעת איך בין אַלט געווען 7 יאָר; דעמאָלט איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט מלחמה. באַפרייט פון גיין אין חדר זיינען מיר קינדער געוואָרן די בעלי בתים פון דעם ברייטן און גרויסן מאַרק. באַשעפטיקונג האָט נישט געפעלט. דאָרט מאַרשירט איין גרופּע איינגערופענע צו דער באַן־סטאַציע, באַגלייט מיט מוזיק. דאָ שטייען רעדלעך יידן און ווייזן אַ־רויס בקיאות אין סטראַטעגיע. די שמחה שטייגט, ווען עס קומען אָן פאַלקן פון עסטרייכישע רייטער־הוזאַרן, אולאַנער מיט זייערע פיל פאַרביקע מונדירן און רייטערלעכע פערד. אָבער באַלד האָט די מלחמה אָנגעהויבן צו ווייזן דעם ריכ־טיקן פּרצוף — דעם הונגער. און די שיינע וואונדערלעכע אַר־מיי איז שנעל צעקלאַפּט געוואָרן און בלויז רעשטלעך האָבן זיך איילי‌ק צוריקגעצויגן. דער פראָנט האָט זיך אָוועקגעש־טעלט ביים נאָענטן טייך „סאַן", ביי דעם אַזוי באַלעבטן דורך אונדזז קינדער, שטראַם, וועלכער איז אין די הייסע זו־מער־טעג געווען די גרעסטע אַטראַקציע פאַר אַלט און יונג. דער רוב הייזער פון שטעטל איז אַוועק מיטן רויך; אויך אונדזער הויז און אייגנטום איז דעמאָלט פאַרברענט געוואָרן. דער רוב פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך עוואַקו־אירט קיין טשעכיען און אונגאַרן. די וועלכע זיינען געבליבן אויפן אָרט, זיינען פאַרנומען געוואָרן דורך דער רוסישער אַרמיי אין טיפן רוסלאַנד. אונדזער פאַמיליע האָט געהאַט די „זכיה" קענען צו לערנען פנים אל פנים די קאַזאַקן מיט

די פיקעס, אָבער אויסניצעצנדיק אַ מאָמענט, ווען דאָס שטעטל איז איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט, איז מיין פאָטער געלונגען צו ברענגען די גאַנצע פאַמיליע (פאָטער, מוטער און 7 קינדער) נאָך טארנאָבזשעג כאָפּן דעם לעצטן צוג און אַזוי אַרום זיינען מיר געקומען נאָך טשעכיען.

ווען די רוסישע אַרמיי האָט געמוזט פאַרלאָזן די געביטן פון גאַליציען, זיינען מיר אַהיימגעפאָרן, אָבער ראַזוואַדאָוו איז חרוב. און מען דאַרף אָנהויבן אַלץ אויפדאָסניי. שווערע צייטן. פיל פאָטערס רופט מען איין צו ראַטעווען די עסט־רייכישע אימפּעריע. און די מוטערס דאַרפן זאָרגן פאַר פּר־נסה און דערציען קינדער, אָבער פּרנסה איז נישטאָ. חדרים און שולן פעלן, אָבער די קינדער פעלט נישט קיין באַשעפ־טיקונג — מען פירט טעג און נעכט מלחמות צווישן זיך און מיט די שטעטישע שקצים.

צום סוף פון קריג איז געקומען אַ בשורה וועגן דער באַל־פור־דעקלעראַציע. די באַגייסטערונג איז געווען שטאַרק. עס איז אָרגאַניזירט געוואָרן דער „החלוץ" מען האָט אָנגעהויבן באַארבייטן די ליידיקע פּלעצער. ווער עס האָט נאָר געקענט האַלטן אַ האַק און אַ זעג, איז געוואָרן אַ „חלוץ" — גרייט צו פאָרן קיין ארץ־ישראל.

דערווייל האָט די לופט אין די פּוילישע שטעט און שטעט־לעך אָנגעזאָגט אַ שטורם. די עסטרייכישע אימפּעריע איז צוזאַמענגעבראָכן. פּוילן איז געוואָרן זעלבסשטענדיק און פאַר גרויס פרייד האָבן פּוילישע סאָלדאַטן געריסן יידישע בערד און פּיאות און געפּלינדערט יידישע געשעפטן. באַזונ־דערס האָבן זיך אויסגעצייכנט די אַזוי גערופענע „האַלער־טשיקעס". אין אונדזער שטעטל איז אין יענער צייט אָרגאַ־ניזירט געוואָרן אַ זעלבסטשוץ פון יידישע סאָלדאַטן צוריק־געקומענע פון פראָנט, אָבער די פּוילישע מיליץ האָט גוט פאַרשטאַנען, אַז דאָס קאָן זיין אַ שטערונג פאַר זייערע „כלאַפּצעס" צו רויבן יידיש האָב און גוטס, האָבן זיי די זעלבסטשוץ אַנטוואָפנט און אויפגעלעזט, אַזוי אַרום איז דער וועג פאַר פאָגראָמען געוואָרן פריי.

וכך הווה. עס האָבן זיך אָנגעהויבן „ראַזרוכעס". ד. ה. פּשוט גערעדט, פּאָגראָמען אויף יידן. טויזנטער פּויערן פון די אַרומיקע דערפער האָבן אָן שום שטערונג אָנגעהויבן אַ סיסטעמאַטישן רויב און אויסגעליידיקט אַלע געשעפטן. עס האָט פאַרנומען פיל, פיל צייט, ביז דאָס לעבן האָט זיך נאָר־מאַל איינגעשטעלט. די בעלי מלאָכות האָבן צוריק אויפגעש־טעלט זייערע וואַרשטאַטן, די סוחרים זייערע געשעפטן און די עקאָנאָמישע לאַגע האָט זיך סטאַביליזירט. דאָס קהילה־לעבן איז געפלאָסן רויק. יידן האָבן געגרינדעט סאָציאַלע חברות פאַר קראַנקע און אָרעמע, חברת „בקור חולים" חב־רת „תומכי עניים". דאָס אַלץ שלא על מנת לקבל פּרס. מיין פאָטער הערשעלע בירנבוים ז"ל און אויך אַנדערע בעלי בתים האָבן אָוועקגעגעבן אַ סך צייט דער דאָזיקער אַרבייט.

בכלל האָט דאָס שטעטל ראַזוואַדאָוו, וואָס דאָס רוב באַפעל־קערונג איז געווען אַ יידישע, געהאַט אַ נאָמען אין דער גאַנצער געגנט מיט אירע איבערגעבענע ציוניסטן, מיט איר געלונגענער באַגאַבטער יוגנט, מיט די „חלוצים" און מיט איר רעליגיעזער יוגנט. ס'רוב חובשי ביהמ"ד־יוגנט האָט זיך גרופּירט אַרום די „צעירי מזרחי"־אָרגאַניזאַציע, וועלכע איז דורך אונדז געגרינדעט געוואָרן. איר לאָזונג איז געווען: ארץ ישראל, עם ישראל ואורייתא חד היא. מיר האָבן קובע עתים געווען צו לערנען גמרא און אַנדערע לימודי קודש אין בית המדרש און דאָס מיט ברען און התלהבות; דאַקעגן ציוניסטישע טעטיקייט האָבן מיר געפירט אין אונדזער לאָ־קאַל. מיר האָבן געפירט אַ פּרוכטבאַרע קולטורעלע אַרבייט און געווען אַקטיוו אין אַלע אונטערנעמונגען לטובת די נאַצ־יאָנאַלע פאָנדן, וועלכע זיינען דורכגעפירט געוואָרן בשות־פות מיט אַנדערע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס. אַ באַזונדער קאַפּיטל איז געווען השומר־הדתי — בני עקיבא יוגנט, וועל־כע איז אָרגאַניזירט און געפירט געוואָרן דורך די חברים: משה'לע זילבער ז"ל, מיין ברודער יהושע בירנבוים ז"ל וי־בדלו לחיים ארוכים מאיר פינגערהוט, משה וואַקס און אַנ־דערע. עס איז געקומען דער 1טער סעפּטעמבער 1939. ווען נאָר די געסטאַפּאָ איז געקומען קיין ראַזוואַדאָוו, האָט זי באַ־פוילן, אַז יידן זאָלן פאַרלאָזן די שטאָט און גיין — צו די רוסן. דעם צווייטן טאָג חוהמ"ס (ת"ש) 1939 באַלד פרי האָבן יידן אָנגעהויבן שטראָמען צום זאַמעל פּונקט־צום מאַרק. איך האָב אַרויסגעקוקט דורך די צוגעמאַכטע לאָדנס. דער מאַרק איז פול מיט מענער, פרויען און קינדער. מען שרייט נישט, מען וויינט נישט; עפּעס הערשט אַ רואיקייט, אַ גלייכגילטיקייט, אָדער אַ דערוואַרטונג אויף אַ נס, אַז די ערד זאָל זיך שפּאַלטן און אַריינגעמען דאָס גאַנצע שלעכ־טס. איך בין געשטאַנען צוגעשמידט צום פענצטער, נישט קאָנענדיק אויפהייבן קיין האַנט אָדער פיס, עפּעס האָט זיך נישט געוואָלט גלויבן, אַז מען קאָן נעמען אַ גאַנץ פרידלעכע אומשולדיקע באַפעלקערונג און באַזייטיקן זי פון אירע איינ־געזעסענע היימען און שיקן זי זוכען אַ היים. אויפגעוועקט פון די זיך אַריינרייסנדע אין שטוב געסטאַפּאָ־לייט: „הע־רויס, שנעלער הערויס". און אַזוי זיינען מיר אַרויס אין גאַס איבערלאָזנדיק אַ שטוב פול מיט אַלעם גוטן און אַ געשעפט, געפּאַקט מיט סחורות, און אַרויס ליידיק. און באַלד איז גע־פאַלן אַ באַפעל צו רירן און מען האָט אונדז געטריבן אין דער ריכטונג צום טייך סאַן. אין די ווינקלען־גאַסן איז געש־

טאַנען די קריסטלעכע באַפעלקערונג, באַגלייטנדיק אונדז מיט שפּאָט־בליקן און געלעכטער, וואַרטנדיק אַזוי ווי די היענעס אויף רויב. די אמתע בהלה האָט געהערשט ביים אַריבערשיפן זיך איבער דעם טייך, יעדער האָט געוואָלט ווי אמגיכסטן זיין אויף דער צווייטער זייט אַזוי, ווי מ׳אַנט־לויפט פון אַ מגפה, אָבער דאָ זיינען געשטאַנען געסטאַפּאָ און האָבן געניישטערט און צוגענומען, וואָס עס לאָזט זיך. אַזוי אַרום זיינען מיר אַריבער דעם סאַן, און זיינע וואַסערן זיינען געפלאָסען רואיק און גלאַטן, נישט פילנדיק דעם שטורעם פון אונדזערע הערצער, וועלכע זיינען געווען פול מיט צער און יאוש.

אונדזער שטעטל

וואָלף ווייינשטאָק

נאָכן צוזאַמענברוך אין 1918 פון דער קייזערלעכער עסט־רייכישער אימפעריע, און דעם אַנטשטיין פון דער פוילישער רעפּובליק האָבן די האַלערטשיקעס פון האַלערס אַרמיי אַהיים פאַרנדיק פונעם פויליש באָלשעוויסטישן פראָנט, אַראָפּגיי־ענדיק פון דער באַן צוזאַמען מיט עטלעכע אַרטיקע כוליגאַ־נעס, אַדורכגעפירט אַ פּאָגראָם, איבערדרייענדיק אַלע יידישע טישלעך, סטראַגאַנעס, אין מאַרק, געריסן בערד ביי די יידן א.א.וו. צוקומענדיק צום רב׳ס בית־המדרש, ווו יידן האָבן געדאַוונט, האָבן זיי באַגעגנט אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד ס׳האָט זיי באַגעגנט מיט פּעטש רחל סופר (טאָבי אַדאַלעס טאָכטער), און די יידן, וואָס זיינען אַרויס פון בית המדרש.

ס׳איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ זעלבסטשוץ פון דעמאָבאַ־ליזירטע יידישע זעלנער; אין אַ שיינעם טאָג האָט דער שטאַטסקאָמענדאַנט אַנטוואָפנט די יידישע מיליץ, און דער־מיט דערמעגלעכט דעם פּאָגראָם. עס זיינען דאַמאָלס גוט צעשלאָגן געוואָרן הענעך וויזן, און מוישע אלטערס (לייב־לער׳).

אין דער צייט איז אַנטשטאַנען די פּועלי־ציון־פּאַרטיי. אַ גאַנץ גרויסע צאָל חברים אַרבעטער, בעלי־מלאכה, האָבן פאַרלאָזט די אַלגעמיינע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וועלכע האָט שוין עקזיסטירט פון פריער, מיטנעמענדיק אַביסל איינ־ווענטאַר און אַביסל ביכער. אין דער פערוואַלטונג פון דער פּאַרטיי זיינען אַריין שיינצי ראַטענבערג, (שלמה ראַטענ־בערגס טאָכטער) יעקב פלוס, דוד פלוס, לייב רייכנטאַל (פלוס), מאַשקע שויער, דוד אנהיזיגער, בערל רייס, אברהם פּאַס, מיט ישראל עלי אבטעלאָן אַלס פאָרזיצער.

די גאַס פון די פּאַכלייט, וואָס איז באַשטאַנען כמעט פון איין משפחה, איז אָנגערופן געוואָרן צוליב דעם די גאַס פון די יואליס; אַז עס איז פאָרגעקומען אַ שמחה, האָט מען זיך געווונטשן, איה״ש ביי מיין יואל און ביי דיין יואל.

די גאַנצע אינדוסטריע אין אונדזער געגנט אין די דאַמאָלס־דיקע צייטן איז באַשטאַנען פון איין טאַרטאַק, וועלכער איז געווען פאַרפאַכטעט צו אַ ייד, וועלכער האָט נישט גערן צו־גענומען יידישע אַרבעטער, ערשטנס האָט ער געהאַט ביליגערע אַרבעטער, קריסטן פון דער דאָרפישער באַפעלקערונג, צווייטנס צוליב פּאָליטישע טעמים.

ביי די פּועלי ציון פלעגן פאָרקומען פאָרלעזונגען אויף פּאָליטישע און ליטעראַרישע טעמעס. די אַלע פאַרלעזונגען האָט באַזוכט אַ גרויסע צאָל חברים ווי אויך סימפּאַטיקער פון דער פּאַרטיי. די פּאַרטיי האָט אויך גענומען אַן אַקטיו־ן אַנטייל אין קהל, אין געמיינדע (שטאַטראַט); אין די וואַלן צום סיים, און האָט אין אַסך פראַגן מיטגעאַרבעט מיט דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. אין דעם פּאַרטיי־לאָקאַל האָט מען זיך אויסגעלעבט געזעלשאַפטלעך, מ׳האָט געלייענט פאַרשידענע צייטונגען, טעגלעכע און זשורנאַלן, דעם „מאָ־מענט״, „פאָלקס־צייטונג״, „ליטעראַרישע בלעטער״, און אַנדערע; מ׳האָט געשפּילט אין שאָך, פינג־פּאָנג, עס איז אויך טעטיק געווען אַ דראַמ. קרייז, אונטער דער לייטונג פון יוסל האקל, שמואל סאַפיר, לייב רייכנטאַל (פלוס), יעקב פלוס, פון צייט צו צייט האָט מען אַדורכגעפירט פאַרשטע־לונגען פון יידישע דראַמאַטורגן, אנסקי, פּרץ הירשביין, און אַנדערע. עס זיינען אויך פאַראַנשטאַלטעט געוואָרן טאַנץ־אָוונטן, און זאַמלונגען פאַרן נאַציאָנאַל־פאָנד, די הכנסות פון די אַלע אימפּרעזן זיינען געגאַנגען אויף פאַרגרעסערן די ביבליאָטעק.

עס איז אויך אָרגאַניזירט געוואָרן אַ יוגנט־גרופּע, מיט מייליך ראַטענבערג אין דער שפּיץ, און דוד שייער אַלס סעק־רעטאַר. דאָס אַלץ האָט נישט לאַנג געדויערט. דער גרעסטער טייל פון די מיטגלידער איז אַוועק קיין אויסלאַנד, צי אין אַנדערע שטעט, אויף אַזאַ אויפן איז די פּאַרטיי ליקווידירט

געוואָרן פון זיך זעלבסט. אָבער ס׳האָט נישט לאַנג געדויערט און די געציילטע איבערגעבליבענע האָבן גענומען אָרגאַניזירן די יונגע גרופּע „יוגנט", וואָס האָט פאָרטגעזעצט די אַרבעט. נאָך דער שפּאַלטונג פון פּועלי ציון אין 1924 זיינען זיי אַריבער צו די לינקע פּועלי ציון. מ׳האָט איבערגענומען דעם אינווענטאַר און די ביבליאָטעק, מיט וועלכער ווײנשטאָק וואָלף האָט אָנגעפירט, ביז זי איז געוואָרן ליקווידירט דורך דער מאַכט און איבערגעגעבן געוואָרן דער קהילה אין 1937. מיט אַ צייט שפּעטער איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ יידישע שול, איר לייטער איז געווען יעקב פלוס, וועלכער האָט זיך פאַרבונדן מיט ציישאָ. יידישע ליטעראַטור און געשיכטע האָט געלערנט יעקב פלוס, יידיש שרייבן דוד שייער, פּויליש — בעריש רייך, אַריטמעטיק עוזר אנהיי־גער, אויך דאָס האָט נישט מאַריך ימים געווען, צוליב דעם וואָס מ׳האָט נישט געקענט באַקומען קיין לעגאַליזאַציע פון דער מאַכט. נאָך אַ קורצער הפסקה בעת אַ באַזוך אין שטאָט פון דעפּוטאַי׳ קאַרל אייזנשטאַט, וועלכער איז געוויילט געוואָרן אין אונדזער ראַיאָן, האָט אים באַזוכט אַ דעלעגאַציע פון דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע, די חברים: יעקב פלוס, לייביש רייכנטאַל (פלוס), אַברהם גאָלדמן און דוד שייער, און געבעטן דערלעדיקן די לעגאַליזאַציע. ער האָט אינטערווענירט אין דער לעמבערגער וואַיעוואָדזטווע. דאָס האָט געשטאַרקט דעם באַזיס פון אונדזער טעטיקייט. עס זיינען אַריין אין דער פאַרוואַלטונג פון דער פּרץ־ביבליאָטעק פרישע חברים; דוד שייער, ישראל קילער, עוזר אנהיזיגער, ווײנשטאָק וואָלף, חיה רבקה אייכנבוים (פלוס), יוסף אויסיבל, יוסל גראָס. מ׳האָט אָרגאַניזירט פון צייט צו צייט פאַרשידענע פאָרלעזונגען פון אייגענע כוחות, (שמואל סאַפּיר) און פרעמדע. מ׳האָט אויך אַראָפּגעבראַכט פון די גרעסערע שטעט רעפערענטן: יואל מסטבוים, ש. יוריס, שניידערמאַן, פּיעקאַזש, און אַנדערע. פון די הכנסות האָבן מיר איינגעקויפט אַלע נייעסטע ביכער. מיט דער צייט האָבן מיר געהאַט הן אַ גרויסע צאָל ביכער ווי אויך לייענער אַסאַך.

כ׳וויל אויך דאָ דערמאָנען ספּעציעל ישראל וויזן ז״ל הערש וויזנס זון, וואָס האָט פיל געהאָלפן אונדזער ביבליאָטעק.

מיט דער צייט זיינען די גרינדער פון דעם פּרץ־פאַראיין אַוועק פון דער לייטונג. דאָס איז געווען אין די יאָרן 1932—1937. עס זיינען געקומען יינגערע חברים, משה אנהיזיגער, געקומען פון ווילנע, געלערנט אין גימנאַזיע דאָרט, געמוזט איבעררייסן דאָס לערנען צוליב פינאַנסיעלע טעמים; חנינה העלער, וועלכער האָט געאַרבעט ביי יוסל נויעכס אַלס שניידער, עלי זילבערמאַן, יידל שפּרינגער, די אַרבעט איז אַוועק אויף אַנדערע רעלסן, דאָס איז געווען אין דער צייט נאָך היטלערס קומען צו דער מאַכט, עס האָט אָנגעהויבן בלאָזן מיט שטאַרקע אַנטיסעמיטישע ווינטן.

צוליב פאַרשידענע סיבות איז די קליינע צאָל יידן וואָס איז געווען באַשעפטיקט און געלעבט אין די דערפער, געמוזט פאַרלאָזן זייערע וווינערטער און אַריבער די דערנעבנדיקע שטעטלעך. דער גרעסטער טייל יידן פון דער שטאָט האָט באַדאַרפט ציען פרנסה פון די פּויערים קריסטן, וואָס זיינען געקומען אויף די ירידים צו פאַרקויפן זייערע אגראר־פּראָדוקטן, און איינקויפן ביי די יידן פון דער שטאָט אַלע אַרטיקלען פאַר זייער געברויך. די יידישע באַפעלקערונג איז די לעצטע יאָרן, מיט קליינע אויסנאַמען, נישט צוגעלאָזן געוואָרן צו קיין שום מלוכה׳שער באַשעפטיגונג. דאָס אַלעס האָט משפּיע געווען אויף די יידישע לינק־געשטימטע אַרבעטער. אונטער דעם דעק־מאַנטל פון דער פּרץ־ביבליאָטעק, האָט זיך דער יונגער אקטיוו פאַרבינדן מיט דער אומלעגאַלער קאָמוניסטישער באַוועגונג אין ריישע, און אויסגעפירט אַלע אירע אָנווייזונגען, און אויפגאַבן. מ׳האָט פאַרשפּרייט, אין די אַרימיקע דערפער, ווי אויך אין דער שטאָט אומלעגאַלע ליטעראַטור, זיי זיינען אויך געווען פאַרבונדן מיט דער קריסטלעכער פּוילישער ראַדיקאַלער באַוועגונג, מ׳האָט אָנגעהויבן אבאנירן די לינקע צייטונגען און זשורנאַלן „דער פריינד" אין יידיש און אין דער פּוילישער שפּראַך, און אַנדערע אומלעגאַלע אויסגאַבן וואָס זיינען אַרויס. אין דער צייט זיינען צוגעקומען נייע חברים, חלוצים, דעפּאָרטירטע פון א״י דורך דער ענגלישער מאַנדאַטאַר־מאַכט פאַר קאָמוניסטישער טעטיקייט. דאָס זיינען: לייביש קאַרפּף (בירנבוים), געפאַלן אין קאַמף געגן די פאַשיסטן אין שפּאַניען, באַזשי זילבער און מוישינקע זילבער. באַזשי איז אומגעקומען אין לעמבערג. מוישינקע זילבער געפינט זיך היינט צוטאָג אין אַמעריקע.

דער יונגער אַקטיוו איז געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיטן „אַגרוד" וועלכע האָט געהאַט אינפאָרמאַציעס וועגן דער מעגלעכקייט פון דער איינוואַנדערונג קיין בירא בידזשאַן. עס איז אויך טעטיק געווען דער „מאָפּר", הילף פאַר פּאָליטישע אַרעסטירטע. דער גאַנצער אַקטיוו איז אין 1937 ליקווידירט געוואָרן דורך דער פּאָליציי, דאָס זיינען: (1) משה אנהיזיגער, וועלכער איז אָפּגעזעסן 3 יאָר תפיסה אין ריישע, אַרויס אויף דער פריי נאָך מוטיקער, געפאַלן אין קאַמף צוזאַמען מיט דער הברטע סורטשע לינדענבוים אין לעמבערג אין 1941 יאָר בעת דעם אָנפאַל אויף ראַטנפאַרבאַנד; (2) חנינה העלער (פּראַסט) אָפּגעזעסן אַן אורטייל פון 3 יאָר אין ריישע אַרויסגעקומען פון דאָרט נאָך מער איבערגעגעבן

דער אַרבעטער זאַך, געפינט זיך היינט אין ישראל; (3) יידל שפּרינגער, געפינט זיך היינט אין לאַנד.

באַלד נאָכדעם איז דעלעגאַליזירט געוואָרן די „פּרץ־ביבליאָטעק", און דער גאַנצער אינווענטאַר אין די ביבליאָטעק האָט איבערגענומען די קהילה; מיט דעם איז פאַרענדיגט געוואָרן די טעטיקייט פון דער פּרץ־ביבליאָטעק.

די לעצטע יאָרן פאַרן קריג איז אין דער אומגעבונג פון דעם שטאָט אַנשטאַנען דער „צאָפּ", דער צענטראַלער ראַיאָן פאַר אינדוסטרי. דאָרט זיינען געווען באַשעפטיקט אַ גאַר גרויסע צאָל פּוילישע אַרבעטער. דאָס האָט געשאַפן אַ שטיקל קאָניונקטור ביי דער יידישער באַפעלקערונג אין שטאָט, דער פדיון האָט זיך געהויבן ביי די סוחרים, און בעלי מלאָכה׳ס, און די אָרטיקע פּוילישע אַנטיסעמיטן האָבן שוין דעמאָנסטרירט און געקלעפּט לאָזונגען אויף די ווענט ("Cop bez Żydow"), (דער צענטראַלער ראַיאָן אָן יידן), ("Swój do swego") אין אַנדערע נאַציִשן לאָזונגען.

נישט לאַנג נאָך דער אָקופּאַציע פון דייטשן מיליטער פון אונדזער שטאָט, זיינען דער גרעסטער טייל יידן פון ראָזוואַדאָוו אַרויסגעטריבן געוואָרן אויף דער צווייטער זייט פון סאַן, אַ גאַנץ קליינער טייל זיינען איבערגעבליבן אין די דערנעבנדיקע דערפער, דאָס זיינען געווען עלטערע מענטשן און קראַנקע וועלכע זיינען נישט געווען אימשטאַנד צו וואַנדערן, אָבער דער גרעסטער טייל פון אונדזער שטאָט, האָט זיך צום גליק געפונען אין לעמבערג. בעת אַ רעגיסטראַציע פון די וואָס ווילן צוריק אַהיים פאָרן צו די דייטשן, האָט דער גרעסטער טייל זיך פאַרעגיסטרירט צוריק אַהיים צו פאָרן, נאָכן פאַרענדיקן די רעגיסטראַציע האָט די מאַכט צוגעשטעלט עשאַלאָנען, און אַלע יידן פון פּוילן איבערגעפירט אין טיפן רוסלאַנד ווו אַ קליינער טייל איז אויסגעשטאָרבן. דער גרעסטער טייל האָט אויסגעהאַלטן דעם מלחמה־קאַשמאַר, און דער ווייט גרעסטער טייל פון זיי געפינט זיך היינט צו טאָג אין ישראל.

כ׳וויל דאָ דערמאָנען עטלעכע מענטשן, מיט וועלכע מיר האָבן זיך אַסאַך מאָל צוזאַמענגעטראָפן אין באַרירט פערשידענע אַקטועלע פּראָבלעמען פון דעם יידישן לעבן בכלל דוד לייב בלימאַן, בעריש מאַלער, אַ געזעלשאַפטלעכער עסקן, אַ לאַווניק אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, אַן אַקטיווער מיטגליד אין דער ציוניסטישער באַוועגונג; אומגעקומען צוזאַמען מיט דער משפחה; זיסל צין — אַן האַנטווערקער, דאַזאַר אין דער קהילה, געפירט אַ עקשנותדיקן קאַמף פאַר לינדערן די שטייערן פון די בעלי־מלאָכה׳ס, פאַרזיצער אַ געוויסע צייט פון האַנטווערקער פאַריין, וועלכער האָט אויך געהאַט אָרגאַניזירט אַ קאָנסום, וואָס האָט נישט לאַנג אַנגעהאַלטן. ער געפינט זיך היינט צוטאָג אין אַמעריקע.

חיים אפרים אנהיזיגער, אַ עמך־ייד, אַ בעל־מלאָכה אָפּגעאַרבעט דעם טאָג, דערנאָך גענומען אַ ספר אין דער האַנט. מיט דעם האָט ער געענדיקט זיין טאָג טעגלעכע אַרבעט. אין משך פון לאַנגע יאָרן האָב איך נישט געהערט קיין הויך וואָרט פון דעם ייד, אומגעקומען מיט דער טאָכטער טאָבי אנהיזיגער אין זאַקליקוו; יוסל לינזענבוים געפירט אַן אָפן הויז, ווער עס איז אַריינגעקומען הונגעריק, איז אַרויס אַ זאַטער; ספּעציעל אַרימע־לייט פון דער פרעמד. זיין הויז האָט זיך געפונען נעבן בית המדרש, אין דער שול, און אויב עס האָט זיך דאָרט געפונען אַן אָרימאַן, וואָס איז געבליבן אָן אַ נאַכטמאָל, האָט מען אים אַריינגעשיקט אָדער בעסער צוגעפירט צו יוסל קצב, און עס איז נישט געווען אַזאַ פאַל, אַז עמעצער זאָל נישט קריגן אָפּצועסן.

די פרוי זיינע מעכטשע, אַליין אַ קראַנקע, פלעגט גרייטן דאָס עסן, וואָס האָט קיינמאָל נישט אויסגעפעלט, אומגעקומען מיט דער טאָכטער ביילי מיט איר משפחה, ווען זי האָט געפירט די קראַנקע מוטער אין מיטן גאַס.

מייער קאַטץ, אַזוי פיל איידלקייט און געדולד, אַלע אָרימע־לייט וואָס האָבן אַדורכגעוואַנדערט די שטאָט און זיי איז אויסגעקומען צו איבערנעכטיקן אין שטאָט, איז דאָס געווען ביי אים, אין טישלער וואַרשטאַט, געהאַט גענוג אויסצושטיין פון זיי, און אַלעס פאַר ליב גענומען. דעסגלייכן זיין ברודער לייביש קאַטץ געשטאָרבן אין רוסלאַנד; יוסל לאַסט אַ פאַלקס־מענטש. אויב אַ בעל־מלאָכה האָט זיך גענויטיקט אין אַן הלוואָה פון דער האַנט, האָט מען געוווּסט די אַדרעס: יוסל לאַסט. און מ׳האָט עס גלייך באַקומען. אַז עס פלעגט קומען דער ווינטער מיט די שטאַרקע קעלטן, האָט ער אַהיים געשיקט די נויטבאַדאַרפטיגע האָלץ צום הייצן, אומגעקומען מיט דער משפחה. שמואל שעכטער, אַ שוסטער, ביי וועלכען איך האָב אַ געוויסע צייט געאַרבעט מיט אַ 43 יאָר צוריק אין 1922 נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַז עס איז געקומען דער טאָג דאָנערשטיק פלעגט ער אַוועקלייגן די גאַנצע אַרבעט און גענומען נאָך אַ ייד צו זיך און געגאַנגען צוזאַמענגעמען אויף שבת פאַר יידן, וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין דעם. וואָס אַ אמת, דאָס ווייב זיינע איז נישט געווען זייער צופרידן פון דעם, ווייל זי אַליין אַלס בעלת־בית פון שטוב האָט גענוג שווער געקעמפט פאַר פרנסה. און אַזעלכע יידן וואָלט מען געקענט אויסרעכענען אַ היפשע צאָל, דער ווייט גרעסטער טייל פון דער שטאָט זיינען געווען געבונדן ווי איין משפחה מיט אָן אויסנאַם פון אַפאָר מאַשקעס.

כ׳וויל אויך דאָ פאַראייביקן אַ פאָר חברים, וואָס האָבן

מיט אַ עקשנעסדיקן ווילן אַנגעפירט די פּרוכטבאַרע און נוצלעכע פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע קולטור־טעטי־קייט און געפאַלן אין דער צווייטער וועלט מלחמה.

(1) לייב קאַרפּף בירנבוים געפאַלן אין שפּאַניען
(2) שמואל סאַפּיר (מאַנגאַל) געפאַלן אין לעמבערג, 1941
(3) באַזשי זילבער געפאַלן אין לעמבערג, 1941
(4) לייביש רייכנטאַל (פלוס) געפאַלן אין דער באַפ־רייאונג־מלחמה 1948 אין ירושלים
(5) יעקב פלוס, געשטאָרבן אין ראַטנפאַרבאַנד
(6) דוד שייער, געשטאָרבן אין ראַטנפאַרבאַנד
(7) ישראל קילער אומגעקומען אין פראַנקרייך.

די געשיכטע פון שטעטל

דב האוזער

די רביים

דאָס שטעטל איז אַ יוצא מן הכלל. ווער עס איז געווען דאָ אַמאָל פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט געקענט זען, ווי דאָס שטעטל איז אַ קליין ארץ ישראל.

אַזוי ווי עס איז געקומען דער פרייטיג, ווערן די געשעפטן געשלאָסן; פון 12 אַזייגער ביי די פרומע יידן און ביי די נישט פרומע — שפּעטער. פּאַרנאַכט זעט מען יידן אין קאַ־פּאָטעס און שטריימלעך צוזאַמען מיט זייערע קינדער גיין צום דאַווענען.

אין שטעטל איז געווען אַ בית־המדרש, דער היכל הקודש. מען האָט געקענט דאָרט הערן יומם־ולילה לערנען תורה. געדאַווענט אין דעם בית המדרש האָבן די שיינע, ערלעכע און אַנגעזעענע בעלי־בתים, ווי אויך די חסידים פון רבי משה׳לע האָראָוויץ.

הרבי ר׳ משה׳לה,
הנכד של מייסד החצר ההורוביצי

אין שטעטל זיינען געווען 2 רבנים, צוויי ברידער, די זין פון באַוווסטן גאון און תלמיד־חכם דער רבי רב אפרים האָראָוויץ ז״ל.

הרב נפתלי האָראָוויץ און הרב משה׳לע האָראָוויץ. האָבן געלעבט צווישן זיך נישט בשלום, זיי האָבן איינער מיטן צווייטן נישט גערעדט. יעדער פון זיי האָט געוואָלט צוציען צו זיך וואָס מער חסידים. איינער איז נישט געקומען אין תחום פון צווייטן. פונדעסטוועגן, ווען עס איז געקומען פּורים, האָבן זיי זיך געשיקט משלוח־מנות.

דאָס שיקן משלוח־מנות האָט זיך אויסגעלאָזט צו די בעלי־בתים׳ס קעשענע. ווייל זיי האָבן געדאַרפט שיקן דיביידע רבנים, ווייל אויב זיי שיקן בלויז צו איין רבין און דעם צווייטן נישט, וועט עס הייסן, אַז מען פאַרשעמט אים, האָט מען געשיקט צו ביידע רבנים.

פאַרוואָס זענען די צוויי ברידער־רבנים געווען ברוגז ?

ווען דער רבי ר׳ אפרים׳ל דער פאָטער איז נפטר געוואָרן, איז געבליבן אַ גרויסע ירושה, און קיין צוואה איז נישט

על קבר אבות (הרבי ר׳ הרשלה עם החסידים)

געווען. און אַזוי ווי דער רבי רב נפתלי איז געווען דער עלטערער, האָט ער געוואָלט אַ גרעסערן חלק פון דער ירו־שה, און דער יינגערער רב משה׳לע האָט געוואָלט אַז מען זאָל צעטיילן די ירושה אויף גלייך. סוף הדבר: דער רבי רב נפתלי האָט באַקומען 2 דריטל פון דער ירושה, און דער רבי רב משה׳לע האָט באַקומען בלויז איין דריטל, און דאָס האָט געברענגט צו אַ מחלוקת. און במילא זיינען די בעלי בתים פון שטאָט אויך צעטיילט געוואָרן אויף צוויי מחנות.

ווען עס איז געקומען אַ יום־טוב און די חסידים פון דער געגנט זיינען געקומען צו די רביים, האָט מען געקענט זען דעם אונטערשייד פון די רביים׳ס סימפּאַטיקער. דער רבי רב משה׳לע האָט געהאַט מער חסידים; כמעט צוויי דריטל שטאָט בעלי־בתים האָבן שטאַרק גערן געהאַט דעם רבי׳ן רב משה׳לע. דאָס הדרת פּנים פון דעם רבין און זיין שכל, און זיין יראת שמימדיק פּנים האָט געקענט צוציען חסידים. זיין בית־המדרש איז געווען זייער שיין. שיינע הויכע ווענט מיט הויכע לאַנגע פענסטער.

איך גופא האָב געהאַט אַ סימפּאַטיע צום רבין רב נפתלי, ווייל מיין פאָטער ז״ל איז געווען זיין חסיד, אָבער דעם רבין רב משה׳לע האָב איך באַזוכט, ווען איך בין אַלט גע־ווען 10 יאָר. מיין מוטער האָט געוואָלט, דאָס איך זאָל גיין ברוח התורה, האָב איך געמוזט גיין יעדן שבת אין רב נפתליס בית מדרש דאַווענען און נאָך דעם בין איך גלייך געגאַנגען צו דעם רב׳ס טיש, און זיך אַוועקגעזעצט ביי דעם רב׳ס רעכטע האַנט, און אונטערגעהאָלפן דעם רבין ביים זינגען דעם שלום עליכם, מיטן אשת־חיל. דער רבי האָט געזונגען די נגונים פון זיין פאָטער רב אפרים׳ל ז״ל, זייער שיינע און מאַנאטאנע נגונים. דער רבי האָט געהאַט זייער אַ שיין קול און אַ הויך קול, דער קול איז געווען פשוט ווי אַ קול־השופר. אויך האָט דער רבי געמאַכט פאַרשידענע מינעס ביים זינגען. איך האָב געמיינט, אַז ער איז אין הימל און ער רעדט דאָרט מיט מלאכים. ער פלעגט אויך זינגען מיט פאַרמאַכטע אויגן, בכדי ער זאָל קענען זאָגן די ווער־טער מיט מער כוונה. ווען איך האָב געגעבן אַ בליק אויף דעם רבינס פּנים, האָב איך געזען, ווי די שכינה וואָלט גע־רוט אויף אים. ווען דער רבי האָט פלוצלונג געגעבן אַ מאַך אויף די אויגן, האָב איך זיך פשוט דערשראָקן. ס׳האָט זיך געדאַכט, ווי ער וואָלט געהאַט א שמועס מיטן רבשל״ע און פלוצלונג האָט ער איבערגעהאַקט דעם שמועס.

ווען דער רבי האָט געזונגען דעם „אשת־חיל״ מיט דעם האַראָוויצער ניגון, האָט מען געקענט פילן ווי די ווענט זינ־גען מיט.

ענדיקנדיק דעם „שלום עליכם״ — האָט דער רבי געמאַכט אַ הפסקה אויף אַ שעה און זיך גענומען אַ ביסל לערנען תורה און איך בין געגאַנגען צו זיך אַהיים מקבל שבת זיין, נאָך דעם בין איך געגאַנגען צום רבינס טיש.

צום רבינס טיש זיינען געקומען שיינע און אָנגעזעענע בעלי־בתים. אַלע טעג פון דער וואָך האָבן זיי געמאַכט שיינע געשעפטן, און שבת האָבן זיי הנאה געהאַט פון רבינס טיש, צוגעהערט זיך צום רבינס שיינע זמירות, געכאַפּט שיריים און צוגעשטעלט ביער.

ס׳איז געווען אַ גרויס תענוג צו זיצן ביים רבינס טיש. באַזונדערס ווען דער רבי האָט געזאָגט תורה און פאַרשי־דענע פשטלעך מיט אַזוי פיל חכמה און פאַרשטאַנד, אַז אַפילו דער גרעסטער אַנאַלפאַבעט האָט אים געקענט פאַרשטיין.

נאָכן תורה האָט מען זיך גענומען צו גשמיות; מ׳האָט געעפנט אַ פעסל ביער און דער עולם האָט זיך געלאָזט וואָוילגיין, כדת וכדין. ביים רבינס טיש האָט מען געקענט פאַרברענגען ביז 2 אַזייגער ביינאַכט, נאָכדעם איז זיך יע־דער געגאַנגען צו זיך אַהיים באַגייסטערט.

מיין אָנהייבן גיין אין שול

ווען איך בין אַלט געוואָרן 5 יאָר, און דער מנהג איז געווען ביי אונדז אין שטעטל, אַז בן חמש למקרא, האָב איך אָנגע־הויבן לערנען חמשה חומשי תורה. עס איז געווען אין שטע־טל אַ ספּעציעלער רבי פון חומש. אַ יוצא מן הכלל איז ער געווען. אַ גרויסער קפּדן. ער האָט ליבט געהאַט הויך צו שרייען און אַפילו צו שלאָגן איבער די הענט מיט אַ קאַנט־שיק, איך האָב קיינמאָל נישט אַריינגעכאַפּט קיין קאַנטשיק, און קיינמאָל האָט ער מיך נישט געשלאָגן.

ווען איך האָב שוין באַהערשט חומש מיט רש״י, האָב איך אָנגעהויבן צו גיין צו אַ בעסערן רבין. ביי דעם רבין האָב איך שוין אָנגעהויבן לערנען גמרא, דקדוק און תנ״ך. דאָן האָב איך שוין געהאַט 7 יאָר. די פוילישע שולע האָט מיר נאָך מוסיף געווען. איך האָב פשוט געלערנט יומם ולילה. אויפגעשטייענדיק 7 אינדערפרי — האָב איך געדאַרפט צו־צוגרייטן צום גיין אין דער פוילישער שולע, זייענדיק דאָרט ביז 12 אַזייגער. קומענדיק אַהיים אויף מיטאָג האָב איך גע־האַט נאָך צייט אויף אַ האַלבער שעה צום עסן און שוין געמוזט ווייטער צוגרייטן זיך צום גיין אין חדר אַריין. אין חדר בין איך געזעסן ביז שטאָק אין דער נאַכט, ביז 9 אַזיי־גער. דאַמאָלט ערשט האָב איך זיך געמוזט צוגרייטן צום יידישן חדר און צו דער פוילישער שול. איך האָב געהאַט אַזאַ מישמאַש מיט׳ן לערנען.

ווען איך האָב שוין סוף סוף באַשלאָסן צו גיין שלאָפן,

בין איך נישט געשלאָפֿן, נאָר די אַלע אויפֿגאַבעס זיך גע־חזרט אין בעט, און חזרנדיק די אויפֿאַבעס בין איך איינ־געשלאָפֿן און האָב געחלמט נאָר פֿון שולן און אויפֿגאַבעס.

בײַ דעם רבין, וואָס איך האָב בײַ אים געלערנט גמרא, איז מיר נאָך געווען מיטצולײַדן, ווײַל אין יידיש האָב איך גיכער באַגריפֿן און בין געגאַנגען פֿאָרויס אין לערנען. ווען איך האָב שוין געהאַט גוט באַהערשט די גמרא, האָב איך אָנגעהויבן צו גיין צו נאָך אַ בעסערן רבין, וועלכע די שיינע בעלי בתים, וועלכע האָבן געוואָלט דאָס זייערע קינדער זאָלן זיך גוט לערנען, האָבן אַראָפּגעברענגט פֿון אַ געוויס שטעטל יאַנוב. דער רבי האָט געהאַט מיט זיך אַ צוהעלפֿער, זיינס אַ ברודער. דער רבי האָט געהאַט באַזונדערע מנהגים און שיטות פֿון לערנען, בײַ דעם רבין האָב איך געלערנט גמרא רש״י און תוספות, און אַפֿילו טייל מאָל גמרא אוי־סעווייניק. דער רבי האָט געלערנט די תלמידים צו גיין אין וועג פֿון רוח התורה. יעדער תלמיד האָט געמוזט גיין אין אַ סאַמעטן היטל. מען האָט געמוזט הארכן דעם רבי׳ן, אַלעס וואָס ער האָט נאָר געהייסן. דער בעלפֿער האָט געהאָלפֿן ביים אַרויסגעבן די אויפֿגאַבן די תלמידים.

איך בין געגאַנגען מיט אַ כתה פֿון אַ 10 תלמידים. די בעס־טע פֿון חדר.

דער סדר היום פֿון לערנען איז געווען, אַז יעדן טאָג האָט מען געדאַרפֿט אַ דורך לערנען דריי ביז פֿיר דפֿים גמרא מיט רש״י. דער רבי האָט מיט אונדז אַדורכגעלערנט די דפֿים איבערן טאָג, און אויף צומאָרגנס האָט יעדער תלמיד גע־דאַרפֿט שוין קענען די 4 דפֿים פֿאַרלייענען פֿאַרן רבין. דער בעלפֿער האָט אַרויסגעקליבן די גאָר בעסטע פֿון דער כתה און האָט גענומען מיט די תלמידים לערנען איבערשטונדן, ד.ה. 4 פֿאַרטאָג האָבן זיך די געציילטע תלמידים, און איך צווישן זיי, געמוזט אויפֿהייבן און געגאַנגען לערנען נאָך אַ פּאָר דפֿים גמרא.

ווען דאָס גאַנצע שטעטל איז נאָך געשלאָפֿן אין זיסן שלאָף, זיינען מיר עטלעכע תלמידים שוין געשטאַנען אויף די פּיס מיט דער גמרא אונטערן אָרעם און געגאַנגען אין בית־המדרש. מיר האָבן זיך צוזאַמען געטראָפֿן מיט בעלפֿער און זיך אַוועקגעזעצט לערנען. געלערנט האָט מען ביז 6 אין דער פֿרי; ווען דער עולם האָט שוין אָנגעהויבן צו קומען צום דאַווענען, האָבן מיר תלמידים איבערגעהאַקט דאָס לער־נען און זיך גענומען מיטדאַווענען בציבור. דערנאָך איז זיך יעדער געגאַנגען אַהיים עסן פֿרישטיק. מיין פֿרישטיק איז געווען כאַפּענדיק, אַ זעמעלע אָנגעשמירט מיט פּוטער און באַלד געמוזט לויפֿן אין דער פּוילישער שולע.

איך האָב געמוזט גיין דאַווענען 2 מאָל אַ טאָג. אינדערפֿרי און ביינאַכט, געלערנט האָב איך אויך בײַ חסידישע רביים. אויב איך בין נישט אַמאָל געגאַנגען צום דאַווענען, האָב איך אויף צומאָרגנס אַריינגעכאַפּט שלעק פֿון רבין. וועגן גיין אין אַ קינאָ אָדער טעאַטער האָט מיר גאָרנישט געטאָרט קו־מען אויף די געדאַנקען. ווײַל ווער עס איז געגאַנגען אין קינאָ אַריין, האָט באַקומען גרויסע שלעק פֿון רבין און אַ שטראָף. די שטראָף איז געווען, אַז אַלע תלמידים האָבן גערודפֿט דעם באַשטראָפֿטן, נישט גערעדט מיט אים און אָנגעטאָן אים פֿאַרשיידענע צרות.

איך געדענק דאָס עס האָט איינמאָל געשפּילט אין שטעטל אַ טעאַטער „דער דיבוק״, איז איין תלמיד אַוועק פֿון לער־נען און געגאַנגען אין טעאַטער.

אויף צומאָרגנס ווען דער תלמיד איז געקומען אין חדר אַריין און דער רבי האָט געדענקט, אַז ער איז נעכטן נישט געווען ביים לערנען, האָט דער רבי אים געפֿרעגט, פֿאַר וואָס ער איז נעכטן נישט געווען ביים לערנען, און ווו ער איז געווען, דער תלמיד האָט נישט פֿיל געקלערט און האָט דער־ציילט, אַז ער איז געווען אין טעאַטער אויפֿן „דיבוק״.

דאַן איז דער רבי געוואָרן שטאַרק אין כעס און האָט גע־נומען דעם תלמיד און האָט אים אויסגעצויגן אויף דער ערד, ער האָט אים געטראַטן, געשלאָגן און גערופֿן אַלע תלמידים, אַז יעדער זאָל אים געבן מלקות אַ שטראָף.

דער תלמיד פֿון אַזוי פֿיל שלעק האָט אָנגעהויבן צו שריי־ען, אַז ער וועט שוין מער נישט גיין אין טעאַטער, און אויך נאָך די שלעק האָט מען דעם תלמיד אָנגעהויבן שטאַרק צו רודפֿן און פּיינט געהאַט. אַזאַ דיסציפּלין האָט געהערשט אין דעם חדר, וואָס איך בין געגאַנגען.

איינמאָל האָט זיך אַ תלמיד געמאַכט אַ בילד מיט זיין שוועסטער און אירע חברות צוזאַמען. און דאָס בילד האָט דער פֿאָטאָגראַפֿיסט אַרויסגעשטעלט אויף דער וויסטאַווע, האָבן איינציקע פֿון די תלמידים דערזען דאָס בילד, דאַן האָט דער תלמיד מער נישט געדאַרפֿן.

די תלמידים האָבן אים אָנגעהויבן רודפֿן און פּיינט האָבן און מען האָט דעם תלמיד נישט געגעבן קיין מנוחה און רו.

יעדער תלמיד האָט געמוזט אָפּגעבן אַ דין וחשבון, ווי אַזוי ער פֿירט זיך אויף אין דער היים און אויף דער גאַס, וויפֿל מאָל ער הארכט זיינע עלטערן אין טאָג און צי ער האָט זיך גוט אויפֿגעפֿירט. אויב דער תלמיד האָט זיך נישט גוט אויפֿגעפֿירט אין דערהיים ווי עס דאַרף זיין, דאַן האָט ער באַקומען זיין שטראָף. אויך ווען עס איז געקומען די צייט פֿון דאַווענען מנחה, מעריב האָבן אַלע תלמידים געהאַט אַ באַזונדערן טיש אין בית המדרש, און געמוזט אַוועקזעצן זיך און אַלע האָבן געמוזט נאָכענטפֿערן צוזאַמען נאָכן חזן

„ברוך הוא וברוך שמו" — „אמן", און ווער עס האָט נישט געענטפערט, האָט מען שוין געהאַט אויף אים אַן אויג.

ווען עס איז געקומען דער שבת, האָט זיך יעדער תלמיד געמוזט צוגרייטן אין חדר דאָס לערנען פון אַ גאַנצער וואָך און זיך גוט אַדורכחזרן אַלע דַפים גמרא. דאָס איז נישט גע־ווען פון די גרינגע זאַכן, מען האָט געמוזט אויפהויבן זיך דאָנערשטיק 2 ביינאַכט עטלעכענע תלמידים צוזאַמען און איך אויך צווישן זיי, און געגאַנגען זיינען מיר אין בית המדרש און זיך גענומען אויפמישן די גמראָס און זיך אַלעס איבערגעחזרט, וואָס מיר האָבן אַ גאַנצע וואָך אַדורכגעלע־רנט, דאָס איבערחזרן האָט גענומען ביז 6 אַזייגער פאַרטאָג. ווען מען האָט שוין געענדיגט דאָס חזרן, איז זיך יעדער געגאַנגען און זיך געחזרט אַפילו גייענדיק אויף דער גאַס פון אויסנווייניג, בכדי נישט צו פאַרגעסן.

דעם גאַנצן טאָג פרייטיק האָט מען נישט צוגעלערנט קיין נייע דפים גמרא, נאָר מען האָט אַלעס איבערגעחזרט און אַזוי האָט מען זיך געחזרט ביז שבת בייטאָג.

עס זיינען געווען תלמידים, וואָס די גאַנצע וואָך האָבן זיי נישט אַזוי גוט אויפגענומען דאָס לערנען און עס איז זיי געווען שווער אויפצונעמען און זיינען נאָך נישט געווען רייף צום שבת. דאַן זענען געקומען צו מיר תלמידים שבת פאַרטאָג און מיך אַרויסגעשלעפּט פון בעט, בכדי איך זאָל גיין זיי צוהעלפן. חאָטש איך האָב נישט געהאַט קיין חשק צו גיין, פונדעסטוועגן האָב איך געמוזט אויפשטיין און גיין.

ווען עס איז שוין געקומען דער נאָכמיטאָג זיינען שוין גע־ווען די שעות־המכרעות און יעדער תלמיד איז געגאַנגען צו אַ געלערנטן בעל־בית זיך צו פאַרהערן ביי אים. ווי אַזוי האָבן דאָס די תלמידים געמאַכט ?

די בעלי־בתים זיינען נישט געווען קיין באַשטעלטע, ד.ה. אַז דער און דער תלמיד זאָל האָבן צו גיין צו דעם אָדער צווייטן בעל־בית זיך צו פאַרהערן — נאָר יעדער תלמיד, ווי עס האָט זיך אים נאָר געגלוסט, צו וועלכן בעל־בית צו גיין, איז ער געגאַנגען.

דער תלמיד האָט עס געמאַכט מיט אַזאַ אופן : ער האָט אָנגעקלאַפּט ביי אַ געוויסן בעל־בית ביי דער טיר, מען האָט אים באַלד געעפנט, כאָטש דער בעל־בית איז געשלאָפן געשמאַק דעם שבתדיקן שלאָף, פונדעסטוועגן האָט אים נישט פאַדראָסן, וואָס מ'האָט אים איבערגעוועקט, און האָט אויפגענומען דעם תלמיד בסבר פנים יפות און האָט אויך אוועקגעשטעלט אַן אויפנאַם אויפן טיש און האָט זיך אַוועק־געזעצט מיטן תלמיד פאַרהערן.

ווען דער תלמיד האָט שוין אָנגעהויבן זיך צו פאַרהערן, איז ער דעמאָלס געזעסן ווי פאַר אַ כס הכבוד, מיט גרויס פחד, אַז ער זאָל ח"ו נישט אַדורכפאַלן און זאָל נישט זאָגן מיט קיין גרייזן.

אויב דער תלמיד האָט גוט פאַרגעלערנט מיט גרויס פאַר־שטאַנד און מיט שכל, איז דער בעל בית געווען פון אים זייער צופרידן און האָט אים מכבד געווען מיט אַ שיינעם אויפנאַם, וואָס ער האָט נאָך געהאַט צוגעגרייט פון פריער, און נאָך שבת האָט דער בעל בית געלויבט דעם תלמיד פאַר זיין רבין.

אויך דער תלמיד האָט זיך זייער גוט געפילט אַפּנעמענדיק אַ גוטן גרוס, און דאַן האָט ער באַקומען נאָך מער חשק צום לערנען.

איך האָב זיך איינמאָל פאַרהערט ביים ראַזוואַדאָווער רבין רב נפתלי האָראָוויץ, ווייל אַזוי ווי איך בין שטענדיק אַריינ־געקומען דאָרט, האָב איך באַשלאָסן זיך ביי אים צו פאַר־הערן. באַשלאָסן האָב איך נאָך פרייטיק זיך צו פאַרהערן ביים רב איז נישט קיין קלייניקייט, האָב איך זיך געמוזט גוט צוגרייטן.

פונקט די וואָך האָב איך געלערנט אין צווייטן פרק פון בבא־קמא און די גמראָ איז אַביסעלע שווערער ווי ברכות אָדער בבאַ־מציעא, האָב איך זיך געמוזט אַזוי צוגרייטן, אַז איך זאָל קענען ווי אַ וואַסער.

ווען עס איז געקומען שבת פאַר נאַכט, האָב איך פשוט געפילט אַז אַ ציטערניש נעמט מיך אַרום, פיל האָב איך נישט געקלערט, ווייל איך האָב געוווּסט, אַז אויב איך וועל פיל קלערן וועט נישט טויגן, נאָר האָב באַלד באַשלאָסן צו גיין צום רבין און בין געגאַנגען.

ווען איך בין אַריין געקומען צום רב, איז דער רב פונקט געזעסן ביים טיש און געווען שטאַרק פאַרטיפט אין גמרא „בבא בתרא". ווען איך בין אַריינגעקומען און האָב זיך געפּ־רעגט, אויב איך קען זיך פאַרהערן, האָב איך באַקומען אַ פּאָזיטיווע תשובה און ער האָט מיר געהייסן זיך אַוועקזעצן צום טיש. דער רבי איז געזעסן אויף אַ שיין הויך אויסגע־פיטערט בענקל ביים מיט טיש, און איך האָב זיך אַוועקגע־זעצט פון זיין רעכטער האַנט. דער רב האָט מיר געהייסן אויפמישן די גמרא און אָנהויבן זאָגן די גמרא.

איך האָב געוווּסט איין זאַך, אויב איך וועל אָנהויבן מורא צו האָבן און שרעקן זיך, וועט מיר דאַן זיכער נישט געלונ־גען און איך וועל אַדורכפאַלן, אָבער איך האָב זיך באַ־הערשט און אָנגעהויבן צו זאָגן די גמרא מיט גרויס התלה־בות און מוט. ווען איך האָב נאָר געענדיגט די משנה, האָט דער רבי באַמערקט, דאָס איך האָב אַהנונג און ווייס אין לערנען, דאַן האָט ער מיר נישט געגעבן פיל צו זאָגן אין דער גמרא חוץ משנה האָב איך נאָך געזאָגט אַ האַלבן

עמוד גמרא, און מיט דעם האָב איך געענדיקט. האָט דער רבי מיך אויסגעפרעגט פיל קשיות און האָט געוואָלט מיך כאַפּן אויף אַ גרייז, אָבער איך האָב זיך נישט געלאָזט און האָב געענטפערט אויף אַלע פראַגן דרייענדיק מיטן גראָבן פינגער. דאַן איז מיר געוואָרן לייכטער צו ענטפערן.

איך האָב באַמערקט לויטן רבינס שמייכל, דאָס איך האַלט אויפ'ן וועג, אַז ער איז צופרידן פון מיר, האָט ער מיך מכבד געווען מיט פאַרשידענע ממתקים און אַ כוס ביער, איך האָב פּונקט געהאַט אַ גוטן אַפּעטיט נאָך אַזאַ קאַמף. איך האָב טועם געווען מיט אַ גרויסן אַפּעטיט און שטאַרק געדאַנקט דעם רבין און בין אַוועקגעגאַנגען.

ווען עס זענען אַוועק אַ פּאָר טעג פון מיינע פאַרהערן האָט דער רב צו וויסן געגעבן מיינס אַ משפחה וועלכער איז געווען זיינס אַ חסיד, אַז איך בין רייף אין לערנען און דער רבי איז געווען באַגייסטערט פון מיין זאָגן אין דער גמרא. דער קרוב האָט צוּוויסן געגעבן מיין מוטער וועגן דעם, דאַן האָט מיין מוטער מיטן קרוב באַשלאָסן מיך צו שיקן אין אַ ישיבה לערנען צום באָבעווער רבין, וועלכער האָט געלערנט מיט געציילטע תלמידים און עס האָט געהייסן אַ שטיקל ישיבה. די בשורה האָב איך אויפגענומען נישט מיט קיין גרויס חשק, ווייל דאַמאָלס בין איך אין גאַנצן אַלט געווען 12 יאָר און צו פאָרן אַליין אין דער פרעמד אַריין האָט זיך מיר נישט געגלוסט, כאָטש ווו איך האָב געדאַרפן פאָרן האָב איך געהאַט אַ פעטער, ביי וועלכען איך וואָלט זיך געקענט אויפהאַלטן. פונדעסטוועגן האָט זיך מיר נישט געגלוסט צו פאָרן. קען זיין דאָס איך וואָלט יאָ געפאָרן, נאָר עס האָט גראָד אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה אין 1939. און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ צווייטע פרשה אין מיין לעבן.

ווען עס איז געקומען נאָך שבת, האָבן די אַלע בעלי־בתים, וואָס האָבן פאַרהערט די תלמידים שבת, אָפּגעגעבן אַ גרוס די עלטערן פון די תלמידים ווי אַזוי זיי קענען. עס איז געווען אַ גרויסער טייל, וואָס האָט גוט געקענט, און אַ קלענערער טייל — אַ ביסל שוואַכערער. אויך דער רבי האָט באַקומען דעם זעלבן גרוס. דאַן האָט דער רבי געקענט אונטערשיידן די בעסערע פון די ערגערע, מיט די בעסערע האָט דער רבי געלערנט מער דפים גמרא איבערן טאָג מיט תוספות און רמב"ם, ד. ה. אויב די ערגערע האָבן געלערנט 6 עמודים אַ טאָג, האָבן די בעסערע געלערנט 10 עמודים מיט תוספות און רמב"ם. אויך דער בעלפער פון רבין האָט געגעבן פאַר די בעסערע תלמידים ספעציעלע שעהן פאַר־טאָג, נאָך צוגעלערנט 2 ביז 3 עמודים גמרא.

די יידישע שילערס אין די פּוילישע שולן

אין שטעטל איז געווען אַ פּוילישע שולע. יעדער יינגל האָט געמוזט גיין אין דער שולע. ווער עס איז נישט געגאַנגען האָט באַקומען אַ שטראָף. אָנגעהויבן צו גיין אין דער שולע האָט מען ביי 7 יאָר, אין דער שולע האָבן זיך געלערנט יידישע מיט פּוילישע יינגלעך צוזאַמען. עס איז געווען אַ גרויסער פּראָצענט פון די פּוילישע וועלכע האָבן זיך נישט גוט געלערנט. זיי האָבן פּשוט געהאַט שמאַטע־קעפּ. ביי די יידישע איז געווען אַ קליינער פּראָצענט, וועלכע האָבן זיך נישט גוט געלערנט, ביי די יידישע איז נישט געווען קיין וווּנדער וואָס זיי האָבן זיך נישט אַזוי גוט געלערנט, ווייל זיי האָבן גערעדט אין דער היים נאָר יידיש, און געגאַנגען אין יידישן חדר, און יידיש מיט פּויליש זיינען צוויי געגן־שפּראַכן.

יידישע שילער פון פּוילישע שולן

איך בין געגאַנגען אין יידישן חדר און אין דער היים האָב איך גערעדט נאָר יידיש, אַלעס אויף יידיש יעדן שריט און טריט. ווען איך בין געגאַנגען אין די פּוילישע שולען האָט דער יידיש מיר זייער פיל געשטערט, עס איז מיר געווען זייער שווער אַדורכצופירן פּוילישע אויפגאַבן א.א.וו. אָבער פונדעסטוועגן האָב איך געבראָכן טירן און בין נאָר איינ־מאָל געבליבן אַ פּוילישע קלאַס צוויי זמנים.

אַ צווייטע סיבה וועלכע האָט געשטערט די יידישע יינג־לעך זיך צו לערנען אין די פּוילישע שולען איז דאָס, וואָס די לערער זיינען געווען אַנטיסעמיטן און האָבן נישט געהאַט גערן דעם יידישן שילער. אויב עס זיינען געווען שילער וועלכע האָבן זיך זייער גוט גלערנט האָט מען זיי אַדורך געלאָזט פאַר מיטלמעסיקע, אָבער פאַרקערט ביי די פּוילישע שילערס וועלכע האָבן זיך נישט אַזוי גוט געלערנט, האָט מען זיי אַדורך געלאָזט פאַר גאָר גוטע. פּשוט עס האָט זיך געשפּירט די אַנטיסעמיטישע אַטמאָספער אין אַלע ווינקלען.

די אַנטיסעמיטישקייט צווישן די שילערס איז געווען זייער שטאַרק. די גויים האָבן ליב געהאַט צו פאַרטשעפּן יידישע

שילערס. שטענדיק ווען עס איז געווען אַ הפסקה, האָבן די קריסטלעכע שילערס אָנגעפאַלן אַזוי סתם אָן אַ סיבה אויף יידישע שילערס און זיי געשלאָגן. אַמאָל האָבן די יידישע צוגענומען די שלעק אָן ווידערשטאַנד און אַמאָל מיט אַ ווי־דערשטאַנד. מערסטנטייל האָבן אַריינגעכאַפּט די יידישע שילערס, ווייל קריסטלעכע שילער זיינען געווען מער ווי יידישע.

איך אַליין האָב געהאַט אַמאָל אַ פאַל, ווען איך בין גע־גאַנגען אין די 5־טע קלאַס, בין איך געזעסן אין איין לאַווקע מיט קריסטן און לעבן אַ קריסט מיטן נאָמען גיי. איינמאָל האָט דער קריסט אויף מיר געשריגן ז'יד („ייד"). דאָס האָט מיך זייער שטאַרק פאַרדראָסן און איך האָב אים געגעבן אַ קלאַפּ. דער קריסט האָט מיר צוריקגעגעבן און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געשלעג אין קלאַס. אין קלאַס האָט מען זיך נישט געטאָרט שלאָגן, נאָר גראַד איז דער לערער נאָך נישט געהאַט געקומען, האָט מען זיך דערלויבט צו שלאָגן. איך האָב געזאָגט צום קריסט, דאָס ער זאָל מיט מיר אַרויסגיין אין קאָרידאָר און דאָרט וועט מען זיך שלאָגן. דער קריסט האָט מסכים געווען און מיר זיינען געגאַנגען אין קאָרידאָר זיך שלאָגן. עס איז אַרויסגעגאַנגען די גאַנצע קלאַס שילערס צו זען ווי אַ ייד מיט אַ קריסט שלאָגן זיך.

מיר האָבן אָנגעהויבן דאָס געשלעג; איינמאָל האָט ער מיר דערלאַנגט און איינמאָל איך. מיר האָבן זיך געלייגט אויף דער ערד און זיך געטאַטשעט און זיך פאַרשמוציקט. פּלוצלונג האָב איך באַקומען אַ געלעגנהייט צו דערלאַנגען און האָב דעם קריסט געגעבן אַ גוטן פּאַטש אין פּנים און האָב אים געלאָזט בלוט פון דער נאָז. דאַן איז דער קריסט געוואָרן שטאַרק אויפגערעגט און האָט צוגערופן אַלע קריסטן אויף הילף. האָב איך גערופן די יידן אויף הילף. האָט זיך אָנגעהויבן אַן אמת געשלעג יידן מיט קריסטן. דער געשלעג האָט געדויערט ביז דער לערער איז געקומען און אַלעס איז זיך צולאָפן אין קלאַס אַריין.

דער לערער האָט באַמערקט אַז דאָ איז פאָרגעקומען אַ געשלעג און האָט אָנגעהויבן צו פאָרשן, וואָס דאָ איז פאָר־געקומען, ער האָט זיך געפרעגט, ווער עס איז געווען דער גורם פון געשלעג, קיינער האָט נישט געענטפערט. פּלוצלונג האָט דער לערער געוואָרן אַ בליק אויף דער צווייטער לאַווקע, וווּ איך בין געזעסן נעבן קריסט גיי, און האָט באַמערקט דאָס מיר זיינען ביידע צעקאַלעטשעט אויפן פּנים. האָט דער לערער אונדז געהייסן אויפשטיין און דערציילן פאַר וואָס מיר זיינען אַזוי צעדראַפּעט. מיר האָבן געמוזט דערציילן דעם אמת.

דער לערער האָט אונדז ביידע אַרויסגערופן און געהייסן אוועקשטעלן זיך אין ווינקל אַלס שטראָף ביז דער פּאַוזע. מיר האָבן געדאַרפט שטיין אויסגעדרייט צו דער וואַנט און נישט רירן זיך. דאָס איז געווען אונדזער שטראָף.

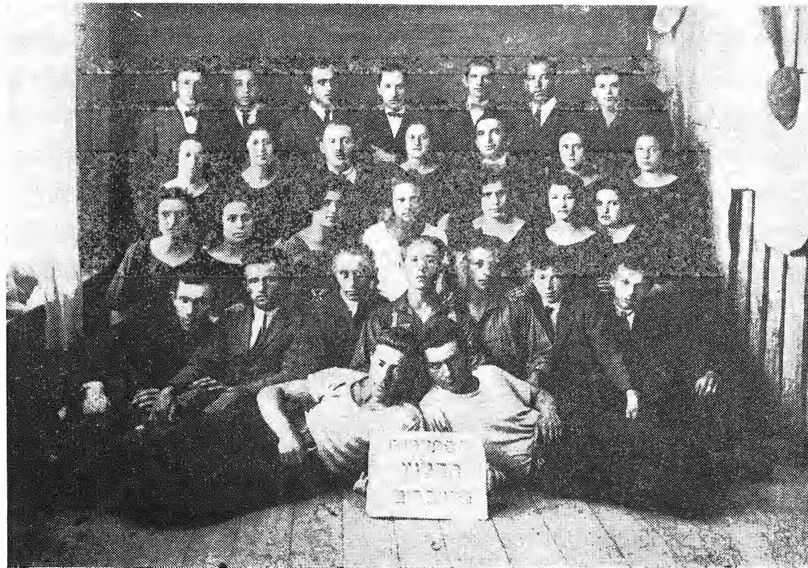
נאָך דעם געשלעג האָט שוין דער קריסט מיט מיר געלעבט אַנדערש. ער האָט שוין נישט געוואַגט אויף מיר צו שרייען „ז'יד".

אַזוי איז עס געווען: ווער עס האָט מורא געהאַט פאַרן קריסט, אויף דעם האָבן זיי געבילט. און ווער נישט פאַר דעם האָבן זיי געהאַט דרך־ארץ און אים נישט געטשעפּעט. עס זיינען געווען פיל פאַלן, וואָס די יידישע שילערס זיינען אַהיים געקומען פון דער שולע צעקלאַפּט און צעדראַפּעט; דאַן האָבן זיך שוין אַריינגעמישט די עלטערן פון די שי־לערס. זיי זיינען געגאַנגען צום דירעקטאָר און זיך פאַרקלאָגט. פיל געווירקט האָט דאָס נישט, ווייל עס זענען געווען אויך לערערס אנטיסעמיטן וועלכע האָבן טיילמאָל אויך מיטגע־האָלפן און האָבן הנאה געהאַט, ווען אַ ייד איז געוואָרן צעקלאַפּט.

עס זיינען געווען יידישע שילערס וועלכע האָבן געטראָגן פּאות. די פּאות האָבן געשטאָכן די קריסטנס אויגן און זיי האָבן געריסן ביי די פּאות און געשפּיגן אויף זיי. שילער וועלכע האָבן געטראָגן שיינע געקרייזלטע פּאות, גייענדיג אין דער פּוילישער שול, האָבן זיי די פּאות פאַרוואָפן אונ־טער די אויערן, כדי מען זאָל זיי נישט באַמערקן. איין שילער מיט געקרייזלטע פּאות האָט זיך נישט אַזוי גוט גע־לערנט (געהאַט אַ שלעכטן קאָפּ). איינמאָל האָט ער געדאַרפט זאָגן אַ „אַפּאָוויאַדאַניע" — אַ שיעור פאַרן לערער, און האָט נישט געקענט „אַפּאָוויאַדען". איז דער לערער צו אים צו־געגאַנגען און האָט אים אָנגעכאַפּט ביי די פּיאות מיט גרויס הנאה און שפּאַט און האָט זיי געשלעפּט און דערביי זיך אויסגעדריקט אויף פּויליש: Żyd z francuskimi pejsami, (דער ייד מיט פראַנצויזישע פּאות), דאָס האָט געמאַכט זייער געמאַכט זייער אַ מיאוסן איינדרוק אויף די יידישע שילערס, אָבער מען האָט דאָך געמוזט שווייגן, ווייל עס איז דאָך אַ לערער און מיר זיינען זיינע שילערס. די קריסטן האָבן געקוועלט פון אַזאַ סצענע. עס האָט געבראַכט דערצו, אַז פיל בעלי בתים האָבן נישט געשיקט זייערע קינדער אין דער פּוילישער שולע, נאָר זיי האָבן געדונגען פּריוואַטע לערער און געלאָזט לערנען זייערע קינדער אין דער היים.

די יידישע יוגנט אין שטעטל

די יוגנט אין שטעטל איז געווען צעטיילט אויף פאַרשיידענע מחנות און פּאַרטייען, פּאַרטייען זיינען געווען אין שטעטל פון רעכטס ביז לינקס. פון מזרחי, עקיבא ביז השומר הצעיר,

הסתדרות החלוץ:
יצחק גרוס, מנדל פייט, דוד שנל, משה שטרום מלך פלוימין, שייע אנהיזיגר ז״ל, גיטל עדר, מלכה רייזל פרידמן ז״ל, שכטר מנדל ז״ל, דוד לייב בלימן ז״ל, חיה בירנבוים, וכנמארק שפרה, קרוליק, אלטע זילבר, שרה קרוליק, אהרן רוזן, משה זילבר, יצחק בירנבוים, פיניע וכנמארק, אברהם וינשטוק, אברהם פנסר, פיניע קרוליק.

קומוניסטן. אזוי ווי אַ יינגל אָדער אַ מיידל האָבן געענדיקט די פאָלקס־שולען און איז געוואָרן זעלבסשטענדיק און האָט שוין געקענט הערשן אויף אייגענע דעות און זיין פאַר־אַנטוואָרטלעך פאַר זיינע מעשים, איז מען אַריינגעטראָטן אין אַ געוויסער פאַרטיי.

אין דער פאַרטיי האָט די יוגנט געקענט זיך אַנטוויקלען און רייף ווערן. 80% יוגנט האָט געהערט צו פאַרשידענע פאַרטייען, אַפילו יידישע קאָמוניסטן זיינען אויך געווען אין

השומר הצעיר ״קבוצת נמרים״
אריה שרף, צבי רייז, יצחק שר, יונה גרינבוים, יצחק וסרשטין, אליעזר גרטן, צבי כץ, שמואל גולד

שטעטל, וואָס זיינען אָפּגעזעסן צו 5 יאָר, אין טורמע דער פאַר.

ווען עס איז געקומען שבת, האָבן אַלע יוגנטלעכע פון די פאַרטייען זיך צוזאַמענגעקומען אין לאָקאַל. מען האָט אָנגעהויבן צווישן זיך פאַרשידענע וויכוחים און שיחות, טייל האָבן גערעדט ערנסט און טייל האָבן זיך סתם געוויצלט. די שיחות האָבן זיך געקענט אָוועקשלעפּן אַ פּאָר שעה, נאָך די שיחות האָט מען זיך גענומען צום זינגען און טאַנצן און געלאָזט זיך ווייל גיין. נאָך דעם אַלעמען איז אַלעס אַרויס־געגאַנגען שפּאַצירן אויף די גאַסן. נאָך דעם איז מען געגאַנגען אין קינאָ און מיט דעם האָט מען פארענדיקט דעם שבת.

די יוגנט האָט פאַרברענגט די יום־טובים זייער גוט. נישט נאָר אַזוי מיט גשמיות, נאָר אויך מיט רוחניות. דעם גאַנצן יום טוב האָט מען פערברענגט מיט שיחות, טענץ מיט גע־לעכטער, מיט שפּאַצירן מיט צוזאַמענטרעפן זיך חברים־רות.

ווען עס איז געקומען ל״ג בעומר, האָט מען שטענדיג גע־מאַכט אַ טיול. ל״ג בעומר איז געווען דאָס אינטערעסאַנטסטע אין דער פאַרטיי. מען האָט געמאַכט אַ וויטשעטשקע אין ווייטן וועג אַריין. מען האָט זיך צוזאַמענגענומען אַלע חב־רים־רות און מ׳איז געפאָרן אין אַ צווייטער שטאָט אויף גאַסט, צו דער זעלבער פאַרטיי. די יוגנט אין דער פאַרטיי האָט געהאַט ספּעציעלע מונדירן. אַ גרינע רובאַשקע מיט אַ

השומר הצעיר והחלוץ

תרצה אנהיזיגר, יקותיאל גולדמן, פיניע קרוליק, פייבל בירנבוים, עלקע שלנגר, סנדרוביץ אידה, שלמה גרינבוים, פנסטר אברהם, השיו זלצמן, יצחק שר, בזו זילבר, פרומה שנל, עלקע בינשטוק, מרים עדר, דוד לייב בלימן, עדה פרידמן, משה זילבר, מרים סופר, אלטע זילבר, פליקצו גולדה, לייב שרף, סימה זילבר, השוי כץ, חיה רבקה זלצמן, פרידה גולדמן, מינדל אנהיזיגר

שולמית שוורץ, יתומה שחונכה אצל משפחת אליעזר שוורץ (רחליס)

בינדע. די לינקע פאַרטיי איז געגאַנגען מיט אַ רויטער בינ־דע. זיי האָבן אויסגעזען ווי ריכטיקע חלוצים פון יידישן פאָלק. עס איז געווען זייער לוסטיק, מען האָט געזונגען אָן אַ שיעור, נישט געוווסט קיין גענוג, ביז מען איז אָנגעקומען אויפן אָרט; ווען מען האָט זיך שוין צוזאַמענגעטראָפן מיט דער פאַרטיי פון דער צווייטער שטאָט, האָט מען צוזאַמען מיט זיי פאַרברענגט. מען האָט נישט געדאַרפן קיין שענערס און קיין בעסערס ווי יוגנט פון פאַרשידענע שטעטלעך פאַ־ראייניקן זיך און פאַרברענגען צוזאַמען.

התקופה 1929 — 1939

אריה גרינבוים, יוכבד סנס

היקף היישוב והמצב הכלכלי

היישוב היהודי ברוזוואדוב מנה בתקופה ההיא כ־3,500 יהודים מתוך כ־5,000 כלל התושבים בעיר. כמעט ולא היו תנודות באוכלוסיה בתקופה ההיא. ההגירה לארצות הברית כמעט נפסקה והעלייה לארץ ישראל הייתה בממדים קטנים.

המשבר הכלכלי שעבר בשנות 1928—1929 על העולם כולו, לא פסח על רוזוואדוב. מצב התעסוקה והמסחר היה ירוד בשנים אלו, אולם לאחר שנת 1929 התחילה התאוששות מה בכלכלת העיר. החלה להתפתח התעשייה הזעירה, תעשיית עץ, תעשיית לבנים, ייצור סלים בסביבת רודניק. כל זה סיפק תעסוקה למאות פועלים, דבר שהביא גם להתאוששות במסחר.

ההתאוששות הכלכלית הגיעה לשיאה עם הקמת מרכז תעשייתי גדול באזורנו שידוע היה בשם .C. O. P בשנת 1935/36. אלפי פועלים הגיעו לסביבת עירנו וכמובן הביא הדבר לפעילות מסחרית מוגברת ושיפור מקורות הפרנסה של היישוב היהודי.

זמן לא רב נמשכו „הימים הטובים". יחד עם השגשוג הכלכלי, הביא אתו המרכז התעשייתי החדש גל של אנטי־שמיות.

הפועלים שהגיעו לסביבתנו ובמיוחד הפועלים משלזיה, התחילו להשתולל, היו התפרצויות והתנפלויות על יהודים ברחובות. על יד חנויות יהודיות נעמדו „פיקטניקים" ולא נתנו להכנס לנוצרים.

הפעילות המפלגתית הפוליטית

בתקופה שלאחר שנת 1929 התחזקה הפעילות המפלגתית הפוליטית בעירנו, כל הזרמים הפוליטיים ביהדות הגבירו את פעילותם.

רוב האוכלוסיה, ובעיקר הנוער, מצאו את מקומם במפלגות הציוניות.

מפלגת הציונים הכלליים, הוותיקה שבמפלגות בעיר, המשיכה בפעולותיה הציוניות והתרבותיות. ספריית „בן יהודה" גדלה ושירתה חלק גדול מהאוכלוסיה. הפעילים במפלגה היו: זיסל זילבר, ד"ר שווארץ, ד"ר טהלר, משה זילבר, בנימין בוך, חיים דוד שפרינגר, מונייך אברהם ואחרים.

בשנות השלושים הוקם ארגון תנועת הנוער של הציונים הכלליים בשם „עקיבא" בהנהגת משה איימר, שלמה רוקר, משה שווארץ ואחרים, שריכזו סביבו חלק ניכר מהנוער בעיר.

המפלגות הסוציאליסטיות הציוניות התפתחו בשנות השלושים. הוקמה בעירנו „הליגה למען א"י העובדת" („ליגע פאַרן אַרבעטנדן ארץ ישראל"), שריכזה את כל המפלגות הסוציאליסטיות הציוניות. הפעילים במחנה זה היו: דוד ליב בליימן, ליאון בירנבוים, ברוך בורגר, ד"ר טראונשטיין, ידידיה גרינבוים ואחרים.

השומר הצעיר ריכז סביבו חלק גדול מהנוער. מספר ניכר של חבריו יצאו להכשרה למען התכוננות לעלייה לארץ ישראל, אולם רק חלק קטן מהם השיג „סרטיפיקאטים". בתקופה זו הפעילים בהשומר הצעיר היו: שמואל פרליבטר, ירמיהו בך, ירמיהו פינקס ואחרים.

המפלגה הציונית הדתית „מזרחי" התארגנה בסוף שנות העשרים וניהלה פעילות בעיר בהנהגת חיים וולף בירנבוים,

התייעצות ברחוב:
מימין לשמאל: ח. ד. שפרינגר, ד. ל. בלימן, ד"ר טאלר, ד"ר נובר ולייזר בירנבוים.

בית הספר העברי:

עומדים מימין לשמאל: הולנדר יצחק, זילבר בזיו, בירנבוים פייוול, פנסטר אברהם, אנהיזיגר ישעיהו, גולד שמואל, בירנבוים יצחק, ויינשטוק אברהם, אנהיזיגר ח. נ., רייס הרש, שארף לייבל.

יושבים מימין: גולדמן יקותיאל, פרידמן איידל, עדר מרים, המורה שוחט, רוזן חייה, ויינשטוק בריינדל, קרוליק פנחס.

יושבים למטה: יונה־סיליבר משה, קולר משה.

השיו זלצמן, מלכה שרייבר, גולדה פליקצו, דוד לייב בלימן, קריינדל ויינשטוק, אברהם פנסטר, שמואל נעמען, שבע בנד, שרה רייז, רחל פנקס, ביילע ליבע מור, עלקע שלנגר, ביילע מלר, אברהם וינשטוק, מרים סופר, חיה זילבר, אדה פרידמן, רחל פליקצו, דבורה אויסאיבל, שיינצ׳ע הופרט, אהרן זילבער, חיים נחמן אנהיזיגר, ישראל וויזן, שמואל גולד, הנה שטלנגר, אברהם גלבווקס, מלכה שלנגר, דוד בירנבוים, שייע רוקר, שרה וכהולדר, שולמית בירנבוים, רוחצ׳ע בוך, המורה אייזן, מאיר וחיה מור, ברכה שכטר, חייטשע קליינקופף — היתר אינם מוכרים — לכבוד ביקורו של דניאל פרסקי

מאיר הגר, מרדכי פינגרהוט, שמואל יהושע פלעדל ואחרים.

בשנת 1933 הוקם ארגון הנוער של המזרחי בשם „השומר הדתי", בהנהגת מאיר פינגרהוט, זיסל פלדמויז, אביגדר בירנבוים, יהושע בירנבוים ומשה זילבר (בן מרדכי).

היו גם בעירנו רביזיוניסטים אחדים ואף אנשי הפלג של גרוסמאן עם ד"ר נובר בראש, אולם פעלותם בעיר כמעט ולא הורגשה.

המפלגה הקומוניסטית בפולין הייתה אסורה ואנשי המפלגה הקומוניסטית היהודיים בעירנו ניצלו לצורך תעמולתם את הספרייה ע"ש י. ל. פרץ. הספרייה שימשה במידה גדולה מסוה לפעילות הקומוניסטית בעיר. היו מקרים שנאסרו יהודים בעד פעילותם הקומוניסטית ואחדים מהם אף ישבו בבית הסוהר שנים.

הפעילות התרבותית

בהשתתפות כל הזרמים הציוניים בעיר הוקם ב־1930 בית ספר עברי בו למדו ילדים בגיל בית הספר, אחר הצהרים.

הלימודים בבית הספר העברי כללו: לימוד השפה העברית, ספרות עברית, תנ"ך, גמרא והיסטוריה יהודית.

המורה הראשון היה חייט, אח"כ באו: המורה בן עירנו, משה פליקצו שלימד את המקצועות עברית, ספרות עברית ותנ"ך, והמורה משה קיזלשטין שלימד גמרא. למדו בו חלק גדול מהילדים היהודיים והנוער המתבגר, והודות לו נמצאו בעירנו מאות יהודים דוברי עברית.

הרוח החיה של בית הספר העברי היה הפעיל הציוני הוותיק, דוד ליב בליימן. הוא שדאג לצד החמרי של בית הספר.

התארגנו להקות תיאטרון שונות, ומדי פעם לפעם היו הופעות של מחזות מרפרטואר התיאטרון היהודי הידוע, כגון „יאשע קאלב", „הדיבוק" ואחרים.

פעילות ספורטיווית

הפעילות הספורטיווית התנהלה במסגרת הארגון הספורטיווי בשם „טרומפלדור" בהנהלת העסקן יעקב גולדמן. בשנות השלושים היה הארגון בשיא פעילותו. הנבחרת של כדור רגל ידועה הייתה בכל הסביבה. לחגיגת 10 שנות קיום הארגון של העיירה הוזמנה הנבחרת היהודית הידועה „מכבי" להתחרות בקראקוב.

ארגון הקהילה והחיים הדתיים בעיר

בראש מועצת הקהילה היהודית בעיר, בהתחלת שנות ה־30, המשיך לעמוד ר' ברל רייך. אולם בשנים שלאחר מכן גברה השפעה הציונים בעיר ובבחירות למועצת הקהילה קבלו רוב. בראש המועצה הועמד ד"ר טהלר, נציג הציונים הכלליים, שעמד בראשה עד לפרוץ המלחמה.

גם במועצת העיר היו נציגים יהודיים במספר לא מבוטל, אף כי השלטונות השתדלו להפריע לכך בכל האמצעים (סיפוח כפרים לשטח העירוני וכו'). הייתה גם תקופה בה שימש ר' ברל רייך הן כראש העיר והן כראש הקהילה היהודית.

נוער עברי ליד "בית יהודה" עם המורה לעברית משה פליקצו והמדריך הציוני דוד לייב בלימן (למעלה מימין)

קבוצת תרומפלדור

שמעון מאלער, משה אנהיזיגר, יקותיאל גולדמן, משה שכטר, יעקב הירשהורן, צבי רייס, שמואל לינדזנבוים, יעקב גרינבוים, שמואל גולד, לייביש גרייזמן, מל מור.

עם הנשיאות לפני המשחק עם מכבי קראקוב אחרי קביעת "הנבחרת" לרגל היובל "10 שנות תרומפלדור"

השיו סנדרוביץ, לייביש גרייזמן, יעקב גרינבוים, בונצוי גרינבוים, שפס, יחיאל מור, גרינבוים, שמואל גולד, יעקב הירשהורן, ידידיה גרינבוים, לייב שפרינגר, ד"ר לנדאו, יעקב גולדמן, אביגדור סובול, משה בלזבלג, מאיר גרייזמן, גרינוולד, השיו ויזן.

בשנת 1932 נפטר רב העיר האדמו"ר רבי אפרים הורוביץ זצ"ל ובמקומו הוכתר בנו הבכור הרב נפתלי, ששימש גם כאדמו"ר. אחיו הרב משה לא הסכים לוותר על זכויותיו וגם הוא הוכתר כאדמו"ר וחלק ניכר מחסידי העיר תמכו בו.

שו"בי העיר עד לפרוץ המלחמה היו: ר' מנדל שלנגר, הידוע בפקחותו וכבעל תפילה מעולה, ר' אליעזר כץ ואחיו ר' שמעון כץ. כולם נרצחו על ידי הרוצחים הגרמנים.

שמשי בתי הכנסת בעיר היו:

ר' חיים קורן, שימש כשמש בית המדרש הגדול; ר' השל בוך, שימש כשמש בית הכנסת ובית הדין.

קבוצת תרומפלדור בחגיגת 10 שנות קיומה עם נבחרת "מכבי", קראקוב

בשנות השלושים הוקם בעיר „בית אורחים" ששימש כמ־קום לינה לעניים שעברו את עירנו. בית זה הוקם ונוהל בהתנדבות, על ידי ר' ברוך ויינמן ז"ל.

התארגנה גם תמיכה כספית מאורגנת לעניים עוברים ויש להזכיר לטובה בהזדמנות זו את ר' שמואל שכטר ז"ל ור' מאיר כ"ץ ז"ל.

מיד אחרי פרוץ המלחמה התחילה בריחת האנשים מהעיר; וכשם שברחו מהעיר ללא תכנית כך חזרו לאחר ימים ספו־רים עייפים, רעבים ושבורים.

עברו ימים ספורים מאז כניסתם והצוררים ניגשו להגשמת תכנית הגירוש שלהם.

בחול המועד סוכות ב־2 אוקטובר 1939, התחיל גירוש היהודים מהעיר. במשך יום אחד גורשו אנשים נשים וטף באכזריות, בחוסר כל לעבר השני של הנהר סאן. חלק קטן מיהודי העיר נשאר בסביבת העיר ואף חזר העירה לאחר זמן מה ואילו הרוב הגדול נדד מזרחה, לאיזור שהיה בידי ברית המועצות.

יידישע אינדוסטרי־אונטערנעמונגען

נ. ב.

לויט אן אנקעטע, וואָס ס'האָט דורכגעפירט דער דזוינט אין גאַנץ פּוילן אין יאָר 1921, וועגן יידישע אינדוסטרי־אונטערנעמונגען, איז אין ראַזוואַדאָוו געווען 102 אַזעלכע אַנשטאַלטן, וואָס מ'האָט אונטערזוכט [1]. פון דער צאָל 102 זיינען בלויז 97 געווען טעטיק. די צאָל מענטשן, וואָס זיינען אין די אונטערנעמונגען געווען באַשעפטיקט, האָט באַטראָפן 170, צווישן זיי האָבן זיך געפונען די 97 אייגנטימער פון די אונטערנעמונגען גופא. דאָס מאַכט אויס 57.1%, פון דער צאָל באַשעפטיקע; משפחה־מיטגלידער: 14 — 8.2%; לוין אַרבעטער 59 — 34.7%; צווישן די לוין־אַרבעטער זיינען געווען: יידן 47 (27.6%); דערפון מענער — 29, פרויען — 6, קינדער 12. די 12 (7.1%) פּוילישע לוין־אַרבעטער זיינען אַלע געווען מענער.

פון דער סטאַטיסטיק איז צו זען, אַז קיין גרויסע אונטער־נעמונגען זיינען אין ראַזוואַדאָוו ניט געווען, און אַז אין רוב אונטערנעמונגען האָט געאַרבעט איין (1) מאַן, ד. ה. דער באַלעבאָס גופא. די איבעריקע בעלי בתים האָבן זיך אַרויסגעהאָלפן מיט די משפחה־מיטגלידער (ווייבער, צי אַפילו האַלב דערוואַקסענע קינדער). 70 אונטערנעמונגען

[1] Żydowskie przedsiębiorstwa w Polsce według ankiety z 1921 r. T. V, VI Małopolska opracowano pod kierunkiem Eliezera Hellera, Warszawa 1923.

האָבן זיך באַגאַנגען אָן לוין אַרבעטער און אין בלויז 27 זיינען געווען לוין־אַרבעטער, פרעמדע, אין דער צאָל פון 59 פּערזאָן.

די לוין אַרבעטער זיינען דער עיקר געווען יידן; דאָס איז פאַרשטענדלעך, ווייל יידן זיינען סוף־כל־סוף געווען צווישן זיך געבונדן; צווייטנס צוליב דעם ווייל די נישט יידן האָבן געהאַט אַנדערע פרייע טעג, ימים טובים (די יידן שבת און די פּאַליאַקן זונטיק און חגאות). און אַזעלכע קליינע אונטערנעמונגען, וואָס זיינען בדרך כלל געפירט געוואָרן אין די אייגענע דירות, צו אין געביידעס לעבן דעם אייגענעם וווין־אָרט, זיינען שבת געווען פאַרמאַכט.

די אונטערנעמונגען האָבן געהערט צו פאָלגנדע קאַטעגאָריעס:

		אונטערנעמונג	באשעפטיקטע אין איר פערזאנען
(1)	שטיין־אַרבעט	1	6
(2)	מעטאַל־אינדוסטריע	4	4
(3)	מאַשינען־און אַפּאַראַטן־אינדוסטריע	4	4
(4)	האָלץ־אינדוסטריע	4*	23
(5)	לעדער פעל און ענ. אינדוסטריע	1	1
(6)	טעקסטיל־אינדוסטריע	2	3
(7)	באַקלייד און פוץ־אינדוסטריע	66	110
(8)	שפייז־אַרטיקלען און גענוס־מיטלען	8	12
(9)	בוי־אַרבעט	2	2
(10)	גראַפישע אינדוסטריע	2	2
(11)	רייניקונגס אנשטאַלט	2	3
			170

בלויז אין דער קאַטעגאָריע 1, 4, 8, און 17 האָבן זיך געפונען לוין־אַרבעטער פון דעם אין באַקליידונגס־פאַך (דער עיקר: שניידעריי) 32 לוין־אַרבעטער (אויף דער אַלגעמיינער צאָל 59 לוין־אַרבעטער וואָס האָבן געאַרבעט אין ראַזוואַדאָוו, ד. ה. 54.25%).

די קאָאָפּעראַטיווע באַנק

וועגן דער באַנק אין ראַזוואַדאָוו געפינען מיר אייניקע סטאַטיסטישע אָנגאַבן און באַריכט, וואָס ס'האָט פאַרעפנטלעכט אין יאָר 1938 דער Związek Żydowskich Spóldzielni w Polsce די אָנגאַבן זיינען פון יאָר 1937.

די באַנק איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1926. אָנהויב 1937 י. זיינען געווען 241 מיטגלידער, צוגעקומען אין לויף פון יאָר 19, אַרויסגעטרעטן 17; געבליבן איז אויפן סוף יאָר: 243;

פון זיי זיינען געווען סוחרים און פאַבריקאַנטן	161
האַנטווערקער	35
ביוראַ־אָנגעשטעלטע	15
פאַרשיידענע	32
ס"ה	243

די הויך פון פאַי לויטן סטאַטוס פון באַנק האָט באַטראָפן 25 זל. די מיטגלידער זיינען געווען פאַראַנטוואָרטלעך אויף נאָך 10 זל. אין משך פון יאָר האָט מען אַריינגעטראָגן פּקדונות אויף אַ סכום פון 110,765 זל., אַרויסגענומען האָט מען פּקדונות אויף אַ סכום פון 109,520 זל. די צאָל פּקדונות אויף סוף יאָר האָט באַטראָפן 81.

מיט דער באַנק האָט אָנגעפירט אַן אומזיסטע דירעקציע; די צאָל באַאַמטע (באַצאָלטע) האָט באַטראָפן 3. זייער געהאַלט האָט באַטראָפן צוזאַמען 3,832 זל. אַ יאָר.

אין משך פון יאָר האָט די באַנק אַרויסגעגעבן הלוואות צו 186 פּערזאָן אויף אַ סומע פון 86,350 זל. די צאָל לוים צום סוף יאָר האָט באַטראָפן 220. וועקסלען האָט אין לויף פון יאָר די באַנק דיסקאָנטירט אויף אַ סכום פון 145.301 זל. דאָקומענטן אויף אינקאַסאָ האָט די באַנק באַקומען 5.317 אויף אַ סכום פון 685.830 זל. דער ריינער רווח פון דער באַנק האָט באַטראָפן אין משך פון יאָר — 1.125 זל.

שווער פון די טרוקענע ציפערן איז צו זען, אַז דער עקאָנאָמישער מצב פון די מיטגלידער פון קאָאָפּעראַטיוון באַנק איז נישט געווען קיין געהויבענער; און זיי בילדן דאָס דעם רוב מנין און רוב בנין פון גאַנצן יידישן ישוב אין שטעטל, דער דורכשניטלעכער סכום פון אַן הלוואה האָט באַטראָפן אינגאַנצן 465 זל. מ'זעט אויך, אַז אַ גרויסע צאָל „שפּאָרערס" האָט אין משך פון יאָר אַרויסגעצויגן אירע פּקדונות; צווישן זיי געפינען זיך קודם כל יורדים, פּאַרימטע, און זיכער אויך געציילטע, וואָס האָבן פאַרלאָזט די שטאָט און געפאָרן זוכן גליקן ערגעץ־אַנדערשוואו.

דער עיקר האָט די באַנק געדינט אויף צו דיסקאָנטירן אַ וועקסל. אויך דער רווח פון באַנק באַווייזט, אַז די באַנק־מיטגלידער האָבן אויך פון איר נישט געקאָנט ציען קיין רווחים; נישט געווען קיין „באַנקירן", אינגאַנצן האָט די הכנסה — אויף יעדן איינעם פון די אקציאָנערן — דורכשניטלעך באַטראָפן אין לויף פון יאָר 5—4 זל.

דער דירעקטאָר פון באַנק איז אין די לעצטע יאָרן געווען זילבער זיסל.

* 5 נישט טעטיק.

פנים אל פנים מיט דעם ראבינאט און ראשי הקהילה

יעקב גולדמן

אין אַ געוויסן פֿאַרמיטאָג, ווען איך האָב ווי יעדען טאָג באַזוכט די וווינונג פֿון מיינע עלטערן (איך אַליין האָב גע־וווינט און געהאַט דעם ביוראָ ביי אַנטעק מיגיעלסקי אין האָטעל, דאָס צווייטע הויז פֿון קינא) האָט מען מיר געזאָגט,

מרים (מאריאמצי), אשת הרב ר' נפתלי

אַז דער שמש פֿונם רב האָט מיך געזוכט און געבעטן קומען צום רב אין אייגענעם בית המדרש. נישט קלערנדיק לאַנג, צו וואָס און צו ווען מען רופֿט מיך, האָב איך זיך אַ לאָז געטון צום רב.

ווען איך בין אַריינגעקומען אין בית המדרש, האָב איך צו מיין פֿאַרוווּנדערונג דערזען זיצן ביי אַ טיש דעם ראַבינאַט (ר' נפתלי, ר' משה'לע און דעם דיין י. רוקח. ביים צווייטן טיש, אין דערזעלבער ליגיע, זיינען געזעסן די „ראשי העיר". אַרום די טישן זיינען געזעסן סתם „קיביצערס" (צוקיקערס).

נישט וויסנדיק צו וואָס מען רופֿט מיך, האָב איך אויף קיין פֿאַל זיך נישט געקאָנט פֿאָרשטעלן, אַז די גאַנצע לעבעדיקע דעקאָראַציע אַרום ראַבינאַט איז צוליב מיר.

איך האָב אויך געזען דורך דעם פֿענסטערל פֿון פּרויען־שול עטלעכע פֿרויען און צווישן זיי די סימפּאַטישע רעבי־צענס.

הרב ר' נפתלי האָט מיך געבעטן זיצן און נאָכדעם האָט ער אָנגעהויבן מיט אַ קליינער הקדמה אַביסל מיך געלויבט בפני כל עם ועדה. נאַטירליך ער האָט אָנגעהויבן פֿון זכות אָבות און נאָכדעם איז ער אַריבער צום „עצם הענין":

„גאָלדמאַן, זייט אַ צייט באַקלאָגן זיך ביי אונדז בעלי־בתים, אַז אין אייער קינאָ־טעאַטער שפּילט מען פֿרייטיק צו־נאַכטס. זיי טענהן אַז דער ענין איז גורם צו חילול השבת פֿון זייערע קינדער, וועלכע קענען נישט ביישטיין דעם „יצר־הרע" און גייען אין קינאָ.

דער ראַבינאַט ווענדט זיך צו אייך און בעט צוליבן גוטן יחס וועלכער האָט ביז היינט צווישן אונדז געהערשט אויפֿ־צוהערן שפּילן פֿרייטיק־צונאַכטס. לויט ווי מען אינפֿאָר־מירט אונדז האָט איר עטלעכע פֿרייע טעג אין דער וואָך, איז

שאול האפערט, יד ימינו של הרבי

חיים־אפרים ויזן, מנכבדי הקהילה

דאָך אַ שאלה: פאַרוואָס נישט שפּילן אַן אַנדערן טאָג שטאָט פרייטיק צונאַכטס. דאָס איז אַלעס".

איך קוק זיך אַרום איבער דעם זאַל, עס האָבן זיך אינצ־ווישן פאַרגרעסערט די קיביצערס. איך האָב נישט באַמערקט קיין איינציקן בייזן בליק. עס איז געווען צו באַמערקן אַ נייגיריקייט ביי אַלע אויף מיין ענפער.

יהודית הורוביץ,
בת הרבי ר׳ נפתלי זצ"ל

איך האָב אָנגעהויבן צו רעדן:

„חשובער ראַבינאַט, איך בין ערשטוינט צו הערן אומבאַ־רעכטיקטע טענות פאַר שפּילן אין קינאָ אין די לעצטע צייַ־טען פרייטיק־צונאַכטס. און איך ענטפער׳ט:

1. פאַרוואָס קאָן אַן אַנדערער טאָג נישט פאַרטרעטן פרייטיק? פרייטיק איז אַ אָוונט נאָך אַ וואָך פון האַרעוואַניע און עס גליסט זיך יעדן אָפּרוען.
2. עס וועט זיך דאָ נישט געפינען קיין איינער וועלכער וואָלט געקאָנט זאָגן, אַז איך האָב אים צוגערעדט גיין פרייטיק אין קינאָ.
3. בנוגע „חילול השבת": איך קאָן באַהויפּטן, אַז ווען די אין די פּריוואַט־וווינונגען יוגנט וואָלט נישט געווען אין קינאָ, וואָלט אַ יעדער פון זיי געהאַט די מעגלעכקייט צו באַגיין מער עברות ווי אין קינאָ.
4. דער רב האָט אַליין באַמערקט, אַז זייט אַ צייט שפּילט מען פרייטיק. שטימט, איך שפּיל זייט דער צייט, וואָס איך האָב אַ קריסטלעכן שיתוף. לכן, מיט וואָס פאַר אַ טענה קאָן איך קומען צו מיין שיתוף און אים זאָגן: הער נאָר שיתוף מיינער, מיר מוזן אויפהערן שפּילן פרייטיק, ווייל דאָס איז חילול ה־שבת. איך בין איבערצייגט, אַז ער וועט קלערן, אַז איך בין משוגע געוואָרן. (איך האָב געמאַכט אַ קליינע פּויזע, און דער רב ר׳ נפתלי האָט דאָס באַ־נוצט, כדי מיך צו פרעגן).

הרב ר׳ נ.: וויפל אומגעפער איז אייער פאַרדינסט פרייטיק־אָוונט, אפשר וואָלטן מיר אייך געקאָנט דאָס ענ־שעדיגן?

איך: דאָס קומט זיכער נישט אין פראַגע. מיר שפּילן כדי צו פאַרדינען, אָבער מיר ווען קיינמאָל נישט צושטי־מען נעמען געלט פאַר נישט שפּילן, ווייל דאָס איז נישט מאָראַליש.

און יעצט נאָך אַ באַמערקונג:

די קאָנצעסיע מיינע געהערט ביז צום היינטיגן טאָג נאָך דעם „שטשעלעץ" (אַ קריסטליכע געזעלשאַפט), אַז דער ענין וועט דערגיין צו די קריסטן בכלל און צום שטשעלעץ בפרט,

חנה׳לה בת ר׳ אפרים׳ל הורוביץ

אלתה חייה, אשתו של הרב ר׳ משה׳לה

וואָס וועל איך טענהן? (איך האָב ווידער געמאַכט אַ פּויזע).

הרב ר' נ.: און וואָס וועלן מיר ענפערן די בעלי בתים, וואָס האָבן זיך צו אונז געווענדט?

איך: א) אַז זיי זאָלן, אַ יעדער פון זיי פּרוּוון צו איבערצייגן זייערע קינדער, אַז גיין אין קינא פּרייטיק־צו־נאַכטס איז אַן עבירה. איך פאַרזיכער אייך, אַז איך פון מיין זייט וועל אין דעם ענין בלייבן פּאַסיוו, ווי דאָס וואָלט מיך גאָר נישט אָנגעגאַנגען.

צום שלוס בין איך גרייט איינצוגיין אויף פאָלגענדער פשרה: איך בין גרייט צו נעמען אַ שטר־מכירה פּונקט ווי יעדע טראַפיק וואָס האָט ביי זיך אין דער טראַפיק אַ קריסטלעכן פאַרקויפער.

הרב ר' נ.: דאָס קומט נישט אין פראַגע. אין טראַפיק גייען בלויז קריסטן, אָבער אין קינא גייען אויך יידן.

איך: איך באַדויער זייער אָבער קיין אַנדערע עצה זע איך נישט. (און ביי דעם האָב איך זיך געפּרוּווט אויפצושטעלן).

הרב ר' נ.: נאָך אַ מאָמענט, אָבער וועניגסטנס מאָרגן שפּילט נישט.

איך: איך קאָן דאָס נישט טון, מיר האָבן באַשלאָסן יאָ צו שפּילן (און דאַביי האָב איך זיך אויפגעשטעלט).

לאַנגזאַם האָבן זיך אַלע אויפגעשטעלט און עס האָבן זיך געבילדעט פאַרשידענע גרופּעס וועלכע האָבן מיטאיינאַנדער גערעדט. איך בין נישט געבליבן פאַראייינזאַמט. צו מיר איז צוגעטרעטן די יונגע רביצן (די פרוי פון ר' משה'לע).

רעביצן: זייט מודה הער גאָלדמאַן, אַז ווען דער שווער וואָלט געלעבט, וואָלט איר אים נישט אָפּגעזאָגט.

איך: איר האָט אַ טעות, רעביצן, איך בין אייך מבטיח, אַז איך שעץ הרב ר' נפתלי און הרב ר' משה'לע נישט ווייניקער ווי זיין פאָטער אָבער מען דאַרף נישט פאַרלאַנגען קיין אוממעגלעכע זאַכן.

זייט געזונט רעביצן און בין מיט אַ פאַרנייגונג אַוועק. איך האָב זיך פאַרנייגט פאַרן ראַבינאַט און האָב זיך געווענדט צום אויסגאַנג. עס האָט זיך מיר אָנגעשלאָסן אַ יונגערמאַן מהמקורבים פון „הויף". אַז מיר זיינען שוין געווען דרויסן זאָגט ער צו מיר:

. . . איך האָב אייך באַוואונדערט, איר האָט געהאַט אַזאַ כח אייך אנטקעגן צושטעלן דעם ראַבינאַט און אַזוי פיל בעלי־בתים. אַלע זיינען דאָך געווען קעגן אייך.

איך: איר האָט אַ טעות, ליבער פריינט, אַלע האָבן געוווּסט, אַז עס איז געווען „אַ ברכה לבטלה". איר אויף מיין אָרט וואָלט געווען געהאַט דעמזעלבן כח.

אַז איך בין אַריין אין דער וווינונג פון די עלטערן איז די מוטער געווען די ערשטע, וואָס האָט געפרעגט, וואָס עפּעס האָט מיך דער ראַבינאַט געברויכט?

מען האָט זיך געזעצט ביים טיש און איך האָב אָנגעהויבן בקיצור צו שילדערן וואָס דאָרט איז פאָרגעקומען. ביים סוף איז די מוטער געווען די ערשטע וואָס האָט געפרעגט, מיט וואָס מיר זיינען זיך פונאַנאַנדער געגאַנגען. איך האָב געענטפערט מיט אַ שמייכל: „מיט דעמזעלבן מוט וואָס מיר האָבן זיך געזעצט צום טיש. יעדער איז געבליבן ביי זיין דעה". איך האָב איר אַפילו דערצעלט די באַגעגניש מיט דער יינגער רעביצ'ן.

דער פאָטער האָט זיך גאָרנישט אָנגערופן, טראָצדעם וואָס איך האָב גוט געוווּסט, אַז דער ענין אינטערעסירט אים. מיין פאָטער איז תמיד געווען אין אַזעלכע מאָמענטן „למראית עין" דער נישט פאַראינטערעסירטער. ער האָט זיך צוריקגעהאַלטן פון זאָגן אַ דעה, כדי נישט קאָלע מאַכן דעם ענין. קוקנדיק אויף אים, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז פון איין זייט איז ער צופרידן וואָס איך בין אַוועקגעגאַנגען „אַ גערעכטער" פון דער צווייטער זייט, האָב איך גוט געוווּסט פון וואָס ער וואָלט הנאה געהאַט.

אין דעם מאָמענט איז צו מיר צוגעגאַנגען די מוטער און פרעגט מיך כאילו זי האָט נישט געהערט דעם ענדע: און וואָס וועסטו יעצט טון?

צום ערשטן מאָל האָט דער פאָטער זיך אָנגערופן: וואָלסט אים בעסער געלאָזט זיך אָפּרוען אָדער גאָר געגעבן מיטאָג צו עסן.

די מוטער האָט יעצט געקוקט אויף מיר, וואָס איך וועל זאָגן. איך האָב זיך אויפגעשטעלט און זי שטיל געפרעגט: (אָבער אַלע האָבן געהערט) וואָלסטו הנאה געהאַט, מוטער, ווען איך זאָל נישט שפּילן? זי האָט קוקנדיק אויף מיר געענטפערט מיט אַ שמייכל: דו פרעגסט נאָך?

נו, אויב אַזוי, האָסטו געפּועלט, מוטער. כ'האָב אין זעלבן מאָמענט געגעבן אַ קוק צום פאָטער און באַמערקט אַז אויך זיינע אויגן האָבן יעצט אַנדערש אויסגעזען.

מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָב געטראָפן מיין באַגלייטער פון נאָך דער אספה ביים ראַבינאַט. ער האָט זיך אָנגערופן:

. . . הער גאָלדמאַן, איר זענט געקומען ווי געוווּנשען.

איך: וואָס האָט פּאַסירט?

ער: פרעגט נישט, מען האָט שבת נישט אויפגעהערט פון אייך רעדן.

איך: (לאַכנדיק) גוסט צו שלעכטס?

ער: (אויך לאַכנדיק) נאַטירלעך גוטס. ספּעציעל דערפאַר, וואָס מען האָט זיך נישט געריכט דאַרויף נאָך אייער אָפּזאָג.

א י ך: איינס צום אַנדערן האָט נישט קיין שייכות. דאָרט האָט געמוזט זיך פאַרענדיקן מיט דער געראַכטיקייט. דאָס וואָס איך האָב דערנאָך פרייוויליק געטון, דאָס איז שוין מיין פריוואַטער ענין.

ע ר: דער עיקר, אַזביידע צדדים האָבן יעצט הנאָה.

א י ך: אַפילו דער דריטער צד.

ע ר: ווער איז דער דריטער צד?

א י ך: איר, (און דערביי האָב איך דערלאַנגט די האַנט) אַ גוטען!

לאַכנדיק האָבן מיר זיך צעשיידט.

די ליגע פאַרן ארבעטנדיקן ארץ ישראל

ידידיה גרינבוים

די ליגע פאַר אַרבעטנדיקן ארץ ישראל אין ראַזוואַדאָוו איז געווען אין די דרייסיקער יאָרן אַנגעזעעזן אין שטאָט. און דאָס אַדאַנק אַזעלכע טייערע און איינפלוסרייכע פּערזענלעכקייטן, וועלכע זיינען פון אונדז אַוועקגעריסן געוואָרן, דורך די נאַצישע מערדערס, אַדער אומגעקומען אין רוסלאַנד פון הונגער און נויט. איך וועל דערמאָנען אַ פּאָר פון זיי און אָנהויבן מיט דעם עלטסטן פון די ציוניסטישע פירער אין שטאָט: ד ו ד ל י י ב ב ל י מ אַ ן ע״ה. ווי לאַנג איך האָב אים געקענט, האָט ער געלעבט אין זייער שווערע אומשטענדן. און דאָס האָט אים נישט צוריקגעהאַלטן פון אַוועקצוגעבן זיין גאַנץ לעבן פאַר דער דערציונג פון דער יוגנט אין שטאָט. עס איז אים אויך אויסגעקומען צו ווערן באַליידיקט נישט איינמאָל פון קעגנער, אַדער עלטערן פון קינדער, וועלכע זיינען נישט איינשטימיק געווען מיט זיין אַרבעט. נאָר דאָס האָט אים נישט צוריקגעהאַלטן. ער האָט זיין צייט, חכמה און אינטעליגענץ אָפּגעגעבן דעם ציוניסטישן אידעאַל.

ווער געדענקט נישט אונדזער טייערן חבר ב ר ו ך ב אַ ר ג ע ר? עס איז געווען אַ כבוד צו באַלאַנגען צו אַן אָרגאַניזאַציע, פון וועלכער איז געווען איינער פון די פירער. ער האָט אונדז שטאָלץ פאַרטרעטן אין דער ראַזוואַדאָווער קהילה, ווי אויך ביי פאַרשיידענע אַנדערע געלעגנהייטן. זיין הויז איז געשטאַנען אָפן פאַר די חברים און נישט איינמאָל פלעגן מיר זיצן ביז שפּעט אין דער נאַכט און אויסאַרבעטן פלענער פאַר פאַרשיידענע פּאָליטישע און אַנדערע אַקציעס. פיזיש נישט קיין שטאַרקער איז ער קיינמאָל נישט מיד געוואָרן און האָט זיך קיינמאָל נישט אָפּגעזאָגט פון קיין שום אַרבעט, וועלכע מען האָט אויף אים אַרויפגעלייגט. איך האָב אים געזען דאָס לעצטע מאָל אין 1941 אין אַ שטאָט אין רוסלאַנד, אַ פּאָר טעג שפּעטער, ווען איך בין געוווירע געוואָרן, דאָס ער איז קראַנק געוואָרן אויף טיפוס (וואָס האָט דאַמאָלסט געבושעוועט און אַוועקגעשניטן טויזנטער לעבנס) און ער געפינט זיך אין האָספּיטאָל, בין איך מיט זיין שוואָגער העשל ראָזען געגאַנגען אים זוכן אין שפּיטאָל און מיר האָבן אים שוין מער נישט געקענט געפינען. מיר האָבן אים נישט געקענט ברענגען צו קבר ישראל, זאָל אים די ערד גרינג זיין.

לייזר בירנבוים

א ל י ע ז ר ב י ר נ ב ו י ם. ער איז נישט געווען קיין געבוירענער אין ראַזוואַדאָוו. נאָר זינט ער איז געקומען צו אונדז אין שטאָט אַריין, ביז צום איבערציען זיך קיין טאַרנע (1938 גלויב איך) האָט ער מיט אונדז מיטגעאַרבעט און מיר זיינען שטאָלץ געווען צו האָבן אַ מאַן מיט אַזעלכע פעאיקייטן אין אונדזערע רייען. אַ סך פון אונדז געדענקען נאָך אים געוויס אַלס רעדנער ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן. ער

איז געווען אונדזער פאַרשטייער אין שטאָטראַט (געמיינדע) ווי אויך פאַרנומען אַנדערע אמטן אין שטאָט. אין אונדזערע רייען האָבן זיך געפונען זייער פיל געטרייע חברים און עס איז שווער זיך אָפּצושטעלן אויף יעדנס פּערזענלעכקייט. מערערע פון זיי זיינען אומגעקומען פון די רוצחישע הענט. איך ווייס, אַלס געוועזענער סעקרעטאר פון דער ליגע אַ ריי יאָרן, ווי טריי זיי זיינען אַלע געווען, זיי האָבן זיך קיינמאָל נישט אָפּגעזאָגט פון קיין אַרבעט. ווער געדענקט נישט מיט וואָס פאַראַ איבערגעגעבנקייט זיי פלעגן אַרבעטן ביי די וואַלן צום ציוניסטישן קאנגרעס, צו דער קהילה צו שטאָט־ראַט ? !

מיר וועלן קיינמאָל זיי נישט פאַרגעסן.

„יד חרוצים"

משה שר־מהלר

לאחר מלחמת העולם ה־1 נוסד בעיירתנו ארגון של בעלי־מלאכה „יד חרוצים" שיזם פעולות ומוסדות עזרה בכל שטחי החיים החברתיים. עיקר הפעולות התרכז בעזרה הדדית ועזרה לנזקקים באמצעות הקופה „גמילות חסדים" וחברת „בקור חולים" שנוסדו ליד הארגון. נציגות הארגון הוכנסה גם להנהלת סניף הבנק הקואופרטיווי העירוני Zydowski Bank Spółdzielczy. ארבעה נציגי ארגון „יד חרוצים" שימשו כחברים במועצת העירייה.

אברהם ואליעזר וינשטוק, בניו של בנימין וינשטוק

הארגון נתן הלוואות ללא רבית באמצעות קופת „גמילת חסדים" או „הבנק הקואופרטיווי" ותשלום שכר לימוד „לתלמוד תורה" למחוסרי אמצעים. נוסף לכך התנהלו גם פעולות חברתיות פוליטיות.

הארגון היה פעיל עד שחוסל הישוב היהודי ע"י גירוש האוכלוסיה היהודית מהעיר בחוה"מ סוכות 1939.

ההנהלה כללה את החברים הבאים :

יו"ר : ברל רייס (המבוגר)

סגן יו"ר : מ. ברגשטיין

מזכיר : ישראל אפטלין

חבר : ברל רייס (צעיר)

חבר : אברהם מאהלר

" משה שער־מהלר

" מרדכי רייכר

" יוסף שפירא

כמזכיר „גמילות חסדים" שימש : מרדכי רייכר

הנהלת „ביקור חולים" : אנהיזיגר ישראל, נטע ושלמה בוך.

נציגי הארגון בבנק „ספולדזילצ׳י":

בריש מאהלר — זיסל ברונפלד

משה בוך — שמעון פלוס

מנהלי בית הספר העברי

אריה גרינבוים

כאחד מחניכי בית הספר העברי בעירנו מוצא אני לחובה להעלות אי אלה זכרונות מימי לימודי בבית ספר זה.

כשהמדובר בבית הספר העברי ברוזוואדוב יש להזכיר בראש ובראשונה את האיש שהיה הרוח החיה של בית הספר, משה פליקצו ז״ל. בקי בכל תחומי היהדות היה גם מחנך ומורה בחסד עליון, אשר ידע להלהיב לבבות בעת הוראת תורת ישראל ושפת הקודש. כמה כוח ומרץ השקיע על מנת להנחיל לנו ידיעות בשפה העברית ובדברי ימי ישראל, ומה גדולה הייתה אהבתו לישראל ולארץ ישראל, אותה השתדל להחדיר גם לליבותינו. זכורים לי היטב שיעוריו בשפה העברית ובספרותה, עת לימד אותנו שירי ביאליק וסיפורים של פרישמן ופרץ, או בזמן שטרח ללמדנו את תורת הדקדוק הקשה. וכן השעורים בנביאים ובכתובים.

משה פליקצו, מורה בבית הספר העברי, ניספה בשואה

משה גיזלשטיין ז״ל, הורה לנו תורה וגמרא בבית הספר. הוא היה ממשיך מסורת אביו, מלמד התורה הידוע בעירנו, ר׳ ניטה׳לע מלמד ז״ל. כל מאמציו היו לחנכנו ליהודים שומרי מסורת אבותינו.

ואחרון אחרון, דוב לייב בלימן ז״ל. פעולותיו של איש זה למען התנועה הציונית בעירנו בוודאי ייכתבו בספר זה. כאן ברצוני רק לציין, כי דוד לייב בלימן היה גם המייסד הראשי של בית הספר העברי ומנהלו האדמיניסטראטיווי.

רצה הגורל ושלשת האנשים האלה, אשר פעלו כה הרבה למען א״י, לא זכו להגיע אליה. היד הרצחנית של הנאצים פגעה בהם והם נאספו יחד עם כל קדושי ישראל.

קן השומר הצעיר ברוזוואדוב

אליעזר בן אבא רייך

מעטים היו קני השומר בגאליציה, אשר הטביעו חותמם על הציבור היהודי שבעירם ועל הסביבה, כפי שהשפיע קן השומר הצעיר ברוזוואדוב על הקהילה היהודית המקומית בכל שטחי חייה, על כל שכבותיה וגילאיה.

יחסית, קם קן השומר הצעיר במאוחר — 1924. שכרון הלאומיות הפולנית גלש אז לשוביניזם, לאנטישמיות ולהצרת גבולם הכלכלי של הציבור היהודי הנדחק יום־יום ממקורות פרנסתו הדלים. הימים הם ימי גראבסקי, הממציא שמות למסים ולהיטלים, שבאו לנשל ולדלדל את היהודי עד הוצאת נשמתו. במקביל למדיניות הפינאנסית האנטי־יהודית הידועה לשמצה, פעלה „התנועה הקואופראטיווית" „המתקדמת" "Kółka Spółdzielcze", "Kółka Rolnicze". למיניהן פעלו כולן בסיסמה הידועה Swój do swego.

גרמניה המנוצחת, המדולדלת והמסוכסכת מבפנים לא הייתה עוד שוק לייצוא לעצים, ענף שהיה מפרנס במשך שנים רבות רבבות משפחות, והקים שכבות אמידות ויחסיות. נעלם סוחר היערות, נעלמו משיטי הדוברות „סוחרי־דנציג". נשמט והלך בסיסם הכלכלי של בעלי המלאכה

קן השומר הצעיר

היהודיים בעיירה: של הנגר, של החייט, של הסנדלר וכו'. אל העיירה היהודית הגאליצאית פרצו האיכרים מהסביבה החקלאית — בניהם של בעלי המשקים הננסיים. פולין המ־שוחררת לא התכוונה לריפורמה אגרארית שיש עמה משום פתרון לשאלת האיכרים מוכי הדלות. ארה"ב של אמריקה נעלו את שעריהן, והנהיגה את ה־Quota. נסתתמו כל מקו־רות הפרנסה. הצעיר היהודי בפולין המשוחררת נשא עיניו לסיכוייו בעתיד — והנה הם אטומים וחסרי תקוה. כל אלה — בעוד יהדות גאליציה טרם רפאה פצעיה מהעקירה הגדו־לה של שנות המלחמה הגדולה, של פרעות האלר ושל מלחמת „הנס על הויסלה".

כל הגורמים שנמנו לעיל פעלו במשנה תוקף על רוזווא־דוב בהיותה לפני המלחמה עיירת־גבול שבין גאליציה לפולין; בהיותה צומת דרכים על קו למברג־קראקוב־וינה,

המורה משה פליקצו עם בוגרי בית הספר העממי העברי

ולאחר מכן, למברג־וארשא. קשרים רבים קשרוה לגרמניה ולווינה, ועתה נוספו אליהם קשרים עם פולין „הקונגרסאית" לשעבר. עוד בשחר ימיה של הציונות המדינית, נוסד כאן „בית יהודה" — סניף להסתדרות הציונית. מורים הובאו ללמד את הבנות עברית בעברית. נמצאו יהודים שקנו „מושבות" בפלשתינה, קראו את „הצפירה", הפיצו את הקופסה הכחולה, והפגינו מהפכנותם נגד הרב בשירם את „התקוה" אחרי הקפות בשמחת תורה.

הצהרת בלפור, ובעקבותיה החלטת סן רימו, הצמיחו כנפיים לסניף ההסתדרות הציונית, שהוקם מיד עם שובם של רוב תושביה היהודיים של רוזוואדוב לביתם אחר גלות וינה (1914—1918). הוקמה הספרייה העברית והוקם בית ספר ערב ללמוד העברית החיה. הדיבור העברי נצטלצל בחוצות העיירה. בבית ההסתדרות הציונית יכולת למצוא את „העולם", את העיתונות היומית ואף את הפריודיקה שיצאה בעברית. את החיבה לשפה העברית הנחילו לנו בני הדור הקודם, „המשכילים הנערצים", ביניהם המשורר העברי מאיר מוהר (עתה בת"א), העילוי ר' משה רייך (מוסד הרב קוק — ירושלים), אלעזר שטורך־חסיד (חיפה) והעסקן הבלתי נלאה דוד לייב בליהמן.

רבים מבני הדור הקודם נישאו על כנפי הבשורה של הצהרת בלפור, חזרו לשעה לעיירה אחרי „גלות וינה", ובפיהם בשורת העלייה החלוצית וההכשרה לעבודה חקל־אית. ילדים היינו, וראינו את הבחורים ששרתו בצבא האוס־טרי עם שובם מחזיתות המלחמה משכירים עצמם לבעלי

הסתדרות "גורדוניה"
יהודית פרידמן, אידה סנדרוביץ, רחל בוך, עלקע וינשטוק, סידזיו רוזנבוים, הנה שלנגר, אברהם פנסטר, אלטע זילבר, חנה לייבלר, פפלו רוזנבוים, שלמצ'ו, בת ניסן גריזמן, שבע פלזן, הניו זלצמן, גולדה פליקצו, רחל בירנבוים.

חצרות גדולות, לעדרן, לחרשן ולהפכן לגינות מצמיחות בצל ותפוחי אדמה... בני בעלי בתים, אברכים משכילים, „עוב־דים את האדמה", מצטלמים כל אחד ומעדר ביד, כששרוולי הכתונת מופשלים, „והזיעה ניגרת מאף" — ו... בלי כיסוי ראש. אז — שנוי ערכין שחרש רישומיו עמוק בלב הילדים בני גילנו. ארץ ישראל ועבודת אדמה, בחצרו של ר' יעקב שרייבר סוחר הברזל! בין שעור לשעור, חמקנו מה„חדר" של ר' יוסף באַרגער לחצר זו לראות את החלוצים מנקים השטח מגרוטאות ברזל, עודרים האדמה, מכינים אותה לזרי־עה ערוגות ערוגות, והעברית שבפיהם ספק אשכנזית, ספק ספרדית, ספק מאפו, ספק מנדלי. משזוהתה א"י עם עבודת כפיים, חדלה הציונות להיות נחלת בני בעלי בתים בלבד. עתה נצטרפו לחלוצים בני עגלונים ובני דייגים, שלגביהם ענין לשון הקודש וההסתדרות הציונית טפל, ועיקר להם — העלייה לא"י.

כל הדור החלוצי ההוא נלעם כאילו בחתף. מהם עלו לארץ ישראל, והיו כאן ממייסדיה הראשונים של כרכור ע"י חדרה. רובם נדדו לכרכי העולם ולא נודע לנו, לילדים, מה עלה להם. רק הד רחוק וזכרונות עמומים נשמרו בלבנו. נחוץ היה שתעבורנה שנים מספר, עד שגדלנו והיינו לנערים, כדי שהגחלת הציונית תתלקח מחדש, והפעם בשינוי צורה, בעצמה ובאיכות אחרת, ותבער עד כבותה באשה של המל־חמה השנייה.

הגימנסיה בניסקו וקן „השומר הצעיר"

עיירתנו אמונה על מסורת חסידות רופצ'יץ. שבעים עד שמונים למאה יהודים היו עניים ומרודים. מובן שלא השל־טונות, ואבות העיר על אחת כמה וכמה לא נתנו דעתם ורצונם להקים גמנסיה. הרוצים ללמוד בגמנסיה „גלו" למקום תורה, לעיירה הסמוכה, ניסקו, מרחק של 12 ק"מ. בוקר בוקר, שרכה את דרכה הרכבת מרוזוואדוב לניסקו, ונשאה עמה תלמידים כ־60 במספר, ומתוכם כ־25 תלמידים יהודים, נערים ונערות בגיל 12—17. יום יום נצטופפנו, יהודים לחוד וגויים לחוד, בתאי רכבת נפרדים. ונוח היה להם בנפרד. אנחנו שרנו את שירינו, והם את שיריהם. אנחנו דיברנו בשפתנו, והם בשפתם. הדיבור הפולני חייבנו רק מרגע שנכנסנו לחצר בית הספר ועד שעזבנוהו, ואצנו במרוצה אל תחנת הרכבת המיותמת שבניסקו, שמא תזדמן ותעבור רכבת משא ונצליח להתלות בה, או להתגנב ל„קרון המש־רד", ולהגיע לפני שקיעת השמש. עפ"י רוב, יושבים היינו באולם ההמתנה המשועמם והקר, ומצפים שעות לבוא הרכ־בת; מכינים שעורינו בצינה וברעבון ומחפשים דרכים להפיג את השממון. רק שני בתים — בקתות סמוכים היו לבית הנתיבות, זה של היהודי שֶק וה„מלון" לעוברים — „מלון ולדמן". רק פעם בשבוע, ביום שבת, ניתנה לתלמידים היהודים דריסת רגל במלון ולדמן. לא יכולנו לחלל את השבת בפרהסיה, לצעוד בשבת בריש גלי אל תחנת הרכבת

ולנסוע ולחזור מתחנת הרכבת דרך חוצות העיר. יתירה מזו: להבדיל משאר העיירות, עמד בית הנתיבות ברוזוואדוב בטבורה של העיר, ואי אפשר היה לחמוק מעיני הבריות וללכת דרכים עקלקלות. די בזיון וקצף סבלו הורי התלמי־דים היהודים על כי בניהם כותבים בשבת. אך, מעשה זה על פי רוב הוכחש על ידיהם, מה שאין כן להתפש בקלקלת הנסיעה בשבת. ע"כ נוהגים היו הגימנאזיסטים היהודים „להתארח" במלון ולדמן ובבית הקצב שק מבוקרו של יום ששי עד צאת הכוכבים במוצאי שבת. „מתארחים" — פירושו לינה באחת הפינות ושתיית תה, וגם לכך לא עמד לנו כספנו. ימי שעמום עד יציאת הנשמה היו לנו ימי ששי

הבלטת היהדות עם שמץ של יהירות לאומית. ומשייסדנו את ה„קן", נתבלטו לעין כל הסולידאריות והחברות העמוקה שבין ה„אחים" (כפי שקרא כל חבר התנועה לרעהו). העזרה ההדדית בלימודים והדאגה לשמור על כבודו ועל הצלחתו של כל „אח" בביה"ס נזדקרו על רקע של אווירת ההתחרות והחנופה, ששררה בין התלמידים הפולנים. זכורני, חגים לאומיים פולניים (השלושה במאי, יום העצמאות) בהם היו צועדים תלמידי הגימנסיה לפי כיתותיהם ועל דגלוני הלאום לכנסייה, לתפילת הודיה. אנחנו, התלמידים היהודים, נערכנו על אפם ועל חמתם של המורים, בקבוצה נפרדת, הסוגרת את המצעד, כ„מיעוט לאומי", כביכול, בטענה שנלווה את

השומר הצעיר — גדוד בוגרים עם המחנכים:
לייב שפרינגר, מונדק לורבר, פייבל בירנבוים, יצחק אבנון, חנה רייז, אליעזר רייך, מינדל אנהיזיגר, פרומה שנל, שמואל גולד, צבי רייז, בזיו זילבר, סימה זילבר, פרידה גולדמן, ריבה וכטל, מלכה שרייבר, שרה רייז, דבורה אויסאיבל, יעקב רייך, רוזה גולדמן, רוחצ'ה פנקס, נחמה שלנגר, קיילע שרף, יוסף שפרינגר, שמעון רייך, אברהם שפרינגר, אברהם קסלר, גיטל אנהיזיגר, שרה לינדנבויב, טובה אנהיזיגר, העניו פייער, העניו ליפשיץ, ביילע מאלער, מקס בירנבוים — היתר אינם מוכרים.

ושבת. לא פעם קצה רוחנו והעדפנו לעשות הדרך ברגל, דרך של 12—14 ק"מ ובלבד לא להשאר בשבת אחה"צ הרחק מהעיירה שלנו התוססת. אולם, בבואך העירה, מי פתי ויאמין לך, כי אמנם הלכת ברגל, ולא חללת השבת בנסיעה ברכבת, או בעגלת איכרים? „ואם אפילו הלכת האם לא עברת תחומה של שבת, מאי נפקא מינה נסיעה או עבירת תחום שבת?" הנסיעה בצוותא, השבתות בצוותא ודמותה התרבותית של עירנו, עשונו יחידת נוער מלוכדת בבית הספר ומחוצה לו, מתבדלת ומובדלת. התנהגותנו בבית הספר — היה בה משום הפגנת הייחוד, שתכנו —

המצעד עד לכנסייה, ומשם נפנה בנפרד לבית הכנסת לת־פילת הודיה נפרדת. הבאנו הדברים עד כדי כך, שפעם הציע לנו מנהל הגימנסיה, הליברלי (ד"ר צויקובסקי) היחיד בין צוות מורים לאומניים שונאי יהודים, להשתחרר לשעה, ולחוג את יום הצהרת באלפור (או פתיחת האוניברסיטה על הר הצופים). התנהגותנו זו נטלה מלכתחילה את העוקץ ואת הטעם של המילה „ז'יד", שהתלמיד הפולני רצה לא פעם להטיח בנו. עם שובנו מניסקו לרוזוואדוב, ממהרים היינו לביה"ס העברי, ללמוד פרק בספרות העברית החדשה, תורת הלשון, הסטוריה יהודית ותנ"ך. השפה העברית המדו־

ברת נשתגרה על פינו ויכולנו לפנות לספר ולעתון עברי. אך, עדיין, עולמנו סגור ומסוגר היה ומצומצם בתחומי העיירה ובית הספר, עד שאירע מקרה פעוט, ואחד התלמידים (הוא אז בכיתה י״א) חזר מביקור קרובים בעיר יאסלו, והביא עמו את בשורת השוה״צ.

היה זה בשנת 1924.

שלא כרוזוואדוב — יאסלו, שיהודיה אמידים, קצוצי זקן ופיאות, נעריה ונערותיה מדברים פולנית, ומחקים מנהגיהם של הגימנזיסטים הפולניים. האקדמאים בני יאסלו הביאו עמם מקראקא ומלמברג את אפנת ה„סקויט״ (הצופה) היהודי ונטעוה בקרב תלמידי הגמנסיה היהודיים שבמקום. בדומה לסקויטים הפולניים, היה גם ל„סקויט״ היהודי נוסח של תלבושת, אמונים בתרגילי סדר, סיסמאות, עקרונות, טיולים, שירים ושיחות.

ליאסלו זו נקלע אחיו של כותב השורות האלה. (יוסף רייך, עתה רופא בליאון שבצרפת). משחזר הביתה לרוזווא־דוב, גמר אומר לעשות כמעשה בני יאסלו. אך כיצד עושים זאת ? קם ונסע ללמברג והביא עמו חוברות הדרכה לצופיות וספרי עזר, כולם כתובים פולנית, ללמדך כיצד עושים טיו־לים ; כיצד קושרים חבלים ; כיצד מבשלים בשדה ; את נוסח השבועה הצופית, על מה ישוחחו בקבוצות גילאים שונות ; וכו׳.

את יסודות התורה קיבל מההנהגה הראשית של השומר הצעיר בגאליציה, ששכנה כבוד בלמברג, ומסרה לנו, לצעי־רים יותר, בני הכיתות ט—י. מאז חשנו עצמנו בוגרים יותר, אחראים יותר וחלק מתנועת נוער גדולה, שואפת, חולמת, בעלת אופקים ומלאת תוכן חדש, רחוק ומעורפל. הוסף על כך את הקדרות שבבית ההורים העניים, את אוירת השנאה, שאפפה אותנו בבית הספר, את „אגדת מצדה״, טרומפלדור ואת ספר „יזכור״ לאור המדורה ביער — ולא יקשה עליך להבין כמה העשיר עולם חוויותינו, על רקע של דמדומי עולמות, הרס ערכין ושינוייהן, חיפושי דרך ולבטים של בני 15—16, נתונים בכף הקלע הרוחנית, בין הרומנטיקה של ראשוני השומרים בא״י, לבין עולמו של י. ל. פרץ, בין אהבת הנוף הפולני וחרוזי החוזה הפולני, לבין גבוריו של בז׳ז׳וב־סקי המהפכן.

היו ימים בהם העדפנו להשאר בכיתות בית הספר עם תום שעות הלימודים, לשוחח על עניינים העומדים ברומו של עולם. אף יש ונתכנסנו אצל אחד החברים בשעות שלפני ואחרי חצות, לשמוע הרצאה בנושאים שונים, החל בביולוגיה וגמור בבובר או ב„פלשתינוגראפיה״ (גיאוגרפיה של א״י).

דרך עיירתנו עברו אלפים יהודים שנסעו מפולין הקונגר־סאית בכוון לא״י, דרך למברג, עד נמל ההפלגה קונסטאנץ שברומניה. זוהי עליית גראבסקי, העלייה הרביעית. אינני זוכר מנין נודע לנו כי באחת הרכבות העוברות את רוזווא־דוב, ב־1.00 אחר חצות, יעשה את דרכו לא״י הסופר הוגה הדעות ר׳ הלל צייטלין. אחרי שעות של ציפייה, הגיע ה„ישיר״ וארשא־קונסטאנץ. אך נעצרה הרכבת, וקבוצתנו פרצה אל התא בו נמנם הסופר הזקן. ביקשנוהו שיזכה אותנו באוטוגרף, הוא שלף פתק מפנקסו ורשם „אני ישן ולבי ער״. בתשובה על האוטוגרף זיכינוהו אנחנו בברכת „עלה והצלח״ !

מכאן ואילך, גברה התעניינותנו בא״י ובעברית, כשפה המדוברת בכל שעות היום, ואף בין כתלי בית הספר. לפול־נית נזקקנו רק בשיחותינו עם התלמידים הפולניים ובמענה למורים. מספר התלמידים היהודיים הגיע ל־7%—8% בלבד. אך, משקלם הספציפי הספיק כדי לעורר כבוד, הערכה, ואף סלחנות, מצד ההנהלה במקרים שמעשינו חרגו מן המקובל. אך, ככל שגדל והעמיק ליכודנו, כן גברה שנאתם של המורים והתלמידים, כלפינו. הקדמנו רפואה למכה, הושבנו עצמנו שכנים על הספסלים האחוריים. במו ידנו יצרנו גיטו לפני שיצרוהו הם.

הקן והעיירה

למראה התלבושת השומרית, העניבה, מקלות הטיולים, הצעידה בסך (בנים ובנות) בחוצות העיירה, השירה העב־רית, המסדר וההפקדות בעברית, התקיעה בחצוצרה — פערו פיהם זקן ונער. „הכל זה למען ארץ ישראל ?״ „וכי מה קשר בין לינה לילית ביער לבין בניין ארץ ישראל ?״ — תמהו התמימים ולעגו המפוכחים. עדיין, הקן השומרי ותל־

בקורו של מרדכי אורן בקן של השומר הצעיר

אריה שפרינגר, אליעזר גרטן, מונדק לורבר, בזיו זילבר, שמואל גולד, חנה רייס, מינדל אנהיזיגר, אריה שרף, אליעזר רייך, מרדכי אורן, יעקב רייך, יקותיאל גולדמן, צבי כץ, יצחק וסרשטין, פרומה שנל, מלכה שרייבר, פרידה גולדמן, יצחק שר, סימה זילבר, אהרן זילבר, יונה גרינבוים, צבי רייס, שרה רייס, פייבל בירנבוים, תרצה אנהיזיגר, שמואל נעמן, יהודה שפרינגר, ישעיהו גרינבוים, אברהם שפרינגר, מקס שפרינגר.

השומר הצעיר:
שמואל נעמן, אהרן זילבר, חנה רבקה זלצמן, פרומה שנל, גולדה פליקצו, מינדל אנהיזיגר, אהרן רוזן, קיילע שרף, צבי רייס, שמואל גולד, שלמה גרינבוים, מרים עדר, תרצה אנהיזיגר, עלקע וינשטוק, לייב בלימן, דבורה וינמן, עדה פרידמן, בריש זילבר, שלמה גרינבוים, צפורה בירנבוים, אלטע זילבר, יצחק שר, סימה זילבר, פרידה גולדמן.

מידי הגמנסיה הם שניים שהם אחד. עדיין, לא הגיע הזמן להכניס אל תוך מסגרתנו את העשרות הרבות של בני גילנו, שלא זכו להיות גימנזיסטים, אם כי נפשם יצאה אלינו. קודם עלינו להיות ראויים לכך; ללמוד כדי ללמד ולהדריך. „השומר הוא נאמן לעמו, לארצו ולשפתו", „השומר חובב הטבע", „השומר הוא אחיעזר ואחיסמך", „השומר מצניע לכת", „השומר טהור במחשבותיו ודובר אמת" — הנעמוד בכל אלה, אנחנו, לפני שנבוא לדרוש קיום המצוות מחני־כינו?

עברה עלינו שנת 1924, ובקיץ שנת 1925 חלה התזוזה לקראת הסתערות פעלתנית. תנועת השומר הצעיר צעדה קדימה לקראת גיבוש אופיה החלוצי המגשים. בטרנבה ויז'נה שבגאליציה המזרחית נתארגנה „מושבת המנהלים" (כך קראו אז ל„מחנה מדריכים" של השומר הצעיר, ובסיומה — כנס ארצי של חברי השומר הצעיר בגאליציה. מחנה המד־ריכים עמד בסימן התביעה להקים מחדש את התנועה, ולצקת תוכן חלוצי מובהק אל תוך המסגרת החינוכית. בכנס נקראו בוגרי התנועה לעלות לא"י, ולהקדים הכשרה בעבודה חקלאית למתעתדים לעלות. עלינו, בני כיתה ט'—י', הוטל להסתער על הנוער בעיירות, לחנכו ולהביאו לחלוציות.

עצם המפגש עם נוער יהודי מכל קצווי הארץ, היציאה הראשונה מתחומי העיירה, הווי החיים, מחנה נוער אדיר בהרי הקרפטים המיוערים, ההרצאות והשירה בצוותא, סי־פורי השליחים מארץ ישראל, העלונו אל במתי על והקנו לנו אווירה רוחנית ספוגת שאיפות וצווים פנימיים להקנית מחוויותינו לאחרים. להרחיב המסגרת, לפעול ולהפעיל.

שנות הפעולות הגדולות 1925—1926

משחזרנו ממושבת המנהלים, לא קשה היה עלינו להקים קן רב היקף. כבר באותה השנה הגיע מספר חברי הקן ל־100 בערך. משובצים בקבוצות ובגדודים, שכבה שכבה ומדריכה, עם מועצת המדריכים והנהגת הקן.

הקן השומרי „בלע" את בית הספר לעברית על כרעיו ועל קרביו. מימדיו הרחיבו, מאחר שחייב כל חניך הבא ומצטרף לקן, ללימוד עברית. קן השומר הצעיר ברוזוואדוב היה בין היחידים בגאליציה שמראשית קיומו ועד השואה הדהדה בין כתליו ברעננות העברית, הן בפי ה„כפירים" בני ה־11—12 והן בפי השומרים החלוצים, החוזרים מההכשרות, ומכינים עצמם לעלות לארץ ישראל. „השומרים" נטלו לידם את הדאגה לעריכת נשפי הקרן הקימת. הם היו ה„שאור" שבעיסה בקלוב לכדורגל „טרומפלדור". הם שפתחו שעורי ערב להשכלת נערים שוליות; הפיצו את השקל; ערכו הצגות שהכנסותיה נועדו לבית הספר העברי, או למחנות קיץ. השפעת הקן פעלה ישירות על חלק ניכר של נערים ונערות בוגרים, שלא מצאו עוד מקום במסגרת החינוכית של השומר הצעיר. הללו נתארגנו במסגרת ה„חלוץ" —

מסגרת שכללה גם את ה„שומרים הבוגרים", ומובן, שאלה האחרונים היו הרוח החיה והמפעילה את „החלוץ" שבמקום. ולא די באלה: בגימנסיה שבניסקו למדו גם תלמידים יהודים שבאו מן העיירות הסמוכות או מכפרי הסביבה. הקן ברוז־וואדוב היה להם דוגמה. הם קראונו להדריכם ולהקים קנים בעיירותיהם. וכך הוקם קן השומר הצעיר ברודניק ע"נ סאן, בפשבורסק, ולזמן מה גם בטארנובז'ג, עיר המחוז. שליחי מצווה הבאים מרוזוואדוב שימשו גם מורים לעברית לילדי כל העיירה.

האווירה החדשה שהעלה עמו הקן השומרי פעלה גם בעקיפין. נערים שלא מצאו מקומם ב„שומר הצעיר" יצאו ללמוד, מי לווילנה הרחוקה, ומי לגימנסיה „תרבות" שבקרא־קוב. בעקבות השומר הצעיר קם בעיירה „החלוץ הצעיר", „גורדוניה" ולאחר מכן השומר הדתי. ואמנם, לא עבר זמן רב והקן ברוזוואדוב הוכר כקן מרכזי ב„גליל רישא־רוזווא־דוב", ועליו הוטל, מטעם ההנהגה הראשית שבלמברג, לדאוג לקני התנועה שבגליל זה, להדריכם ולארגנם. בקיץ שנה זו ביצענו מפעל רב מימדים. ארגנו את „מושבת הקיץ" הגלי־לית בקולקוב שעל יד סאנדומירז'. העמסנו על עצמנו אחריות כספית וארגונית גדולה מכפי גילנו (אנחנו אז בני 17) ועמדנו בה. במושבת קיץ זו קשור זכרונם של רבים היושבים היום במרחביה, בעין המפרץ, בניר דוד, ביד מרדכי ובמקו־מות אחרים בארץ. שנת 1926 הייתה שנת התגבשות רעיונית בתנועה הקיבוצית בארץ ישראל ובמקביל לה — הגיבוש בניסוח המטרות החינוכיות בתנועה החינוכית בגולה. בחורף אותה השנה נתארגן בגאליציה קבוץ העלייה א' של השומר הצעיר בגאליציה (היום קיבוץ מרחביה), והפלוגה הראשונה עלתה. בקיץ שנת 1926 נתקיימה מושבת המנהלים בז'לונה שליד העיר סטרי. למושבה הזו שלחנו מבנות הקן, דבר שגרם לסערות אימים בעיירה, ולהחרמת הורי הבנות. הר־חבנו את צוות המדריכים לקראת קליטה גדלה והולכת. הבוגרים שבינינו, שעמדו בבחינת הבגרות, עזבונו, ואנו, תלמידי כיתה י"א, נטלנו העול כולו על עצמנו. גם האווירה בגימנסיה הלכה הלוך ורע. הגיעו אלינו שמועות, שחושדים בנו בקיום תנועה מהפכנית. החשד הזה גבר לאחר שאחד מהמפקחים (סובינסקי) על הגמנסיות נרצח על ידי תלמיד אוקראיני. הימים הם ימי הדיקטאטורה של פילסודסקי (אחרי הפיכת ה־26 במאי), ימי בראזה קרטוזה והתפשטות השפעתה של התנועה הקומוניסטית על הנוער היהודי. השנאה ליהודים לא ידעה מעצור אף במוסד חינוכי. כל ההודעות על חובת התלמידים להתארגן ב־.P.O.W, או על טיול מאורגן מטעם בית הספר כללה את ההערה: „חוץ מהתלמידים בני דת משה".

כותב השורות האלה נעצר ברדתו, פעם, מהרכבת בתחנת הרכבת של העיירה רודניק, ונחקר במשטרה יחד עם חניכי הקן השומרי בעיירה זו במשך שעות ארוכות. על כל עבירה קטנה, שיכולה להתפרש כפגיעה בכבוד מדינת פולין, איימו בהוצאה מבית הספר. מאידך, לכלל עונשים מרחיקי־לכת לא הגיעו הדברים. המורים והנהלת בית הספר ידעו, כי פנינו ל„פלשתינה", ומן ההגיון להפטר מעמנו בטוב. לקראת הקיץ 1927, לחדשי חופשת המעבר בין כיתה י"א לי"ב, הכינונו עצמנו ליציאה להכשרה. הקן היה מבוסס דיו, והצ־עירים שבו, חברי קבוצות „נשרים", היו כשרים כבר לקבל לידיהם את הנהלת הקן על קבוצותיו וגדודיו.

רשת ההכשרות החלוציות עיקרה בתחומי הספר היה, על גבול גאליציה — ברית המועצות, בסביבת צ'ורטקוב — מילניצה, באחוזות של יהודים או פולנים. מעמדנו היה כמעמד הפועל החקלאי העונתי, ועבודתנו — עדור ודילול של שטחי סלק סוכר. קשים היו ימי ההסתגלות לעבודה מפ־רכת „משמש עד שמש", בין אוכלוסיה אוקראינית ענייה. קשים היו תנאי הדיור והכלכלה. אך, חזרנו גאים, כשמאחו־רינו ניסיון של חיי פועל, ניסיון של „חיים בקיבוץ", הצעי־רים ראו בנו גיבורים הראויים להערצה, וליצני הדור היו מהתלים בנו: אכן כבר עמדתם בבחינות הבגרות, לשם כך שלחו אתכם לגימנסיות?

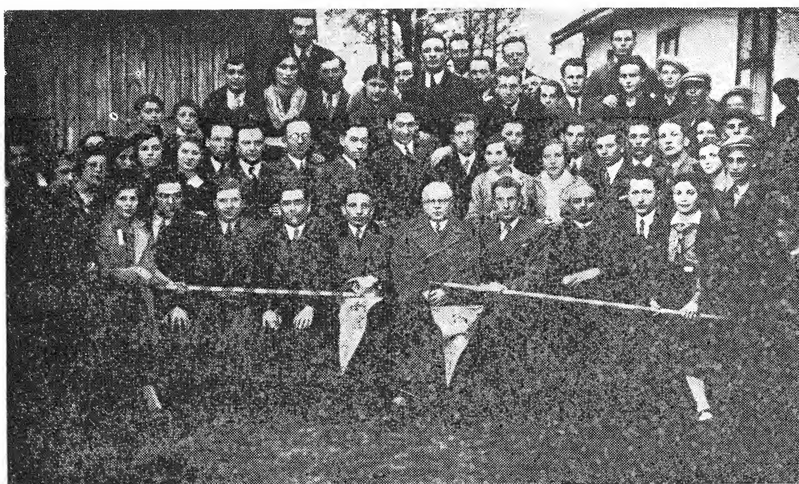
הכשרה 1922
פייבל עדר ז"ל, משה אשר פרלמן, יחיאל מור, מוטל אנהיזיגר ז"ל, משה גרטען, אברהם ורשבסקי — היתר אינם מוכרים

שנת 1927/28, שנת בחינות הבגרות שלנו, לחצה עלינו בריבוי תפקידיה — הקן בשיא פריחתו, פורש כנפיים על „החלוץ" ומעמיס על שכמו את דאגת קיומו והרחבתו של בית הספר. בוגרי הקן מעמיקים בויכוחים בנושאים כגון: „הקמת הקיבוץ הארצי של השומר הצעיר בארץ", „תנועה ומפלגה", „צופיות וחלוציות", „אנחנו ותנועות הפועלים", „מהות הסתדרות העובדים", „התיישבות ומלחמת מעמדות". ובמקביל, בשעות הקטנות של הלילה, דגירה על אוזֶכובסקי, ומיקולי ריי מנגלוביצה. הרקע לכל אלה — המשבר בארץ ישראל, הירידה, דו"ח של הרי סקר, סגירת העלייה, חוסר עבודה בארץ. יש להתכונן לנשימה ארוכה לקראת זמנים טובים יותר, ובינתיים, להעמיק את החינוך, להשאיר מעט

הסתדרות צעירי וחלוץ מזרחי

דוד גרינבוים, נתן קליינמן, מאיר פינגערהוט, לוזר רוזן, שלמה רוקר, יוסו לינדזנבוים, משה רוזן, אביגדור בירנבוים, ויזנפלד, משה ווקס, זיסל פלדמויז, נחמן וויזן, אהרן בר, מוטוי וויזן, ישראל פלזז, מוניק איימר, משה הופרט, שמואל קליינמן, יצחק, קנרק, בירנבוים חיים וולף, ישראל זלמן ליפשיץ, משה שוורץ, אליעזר קופפרברג, לייביש קופפרברג, יוסף מלך ברנדמן, אליעזר קניגסברג, היתר לא מוכרים.

30 שנה להסתדרות התנועה הציונית ברוזוואדוב

ד"ר שוורץ, מרדכי ברגשטיין, בני בוך, בת שלמה מרדכי וויזן, חיים דוד שפרינגר, דב וויזנפלד, מוניק איימר, לאזר רוזן, יאשע לינדזנבוים, הרש ברייט, יוכבד לב, הירש בת החייט, סנדרוביץ הרש, שלמה רוקר, נחמן וויזן, וויזנפלד, משה רוזן, חנה שפילמן, שפילמן, אפרים זילבר ז"ל, משה הופרט, חיים פייט ז"ל — היתר אינם מוכרים.

מהבוגרים בקנים ורובם בהכשרות קבועות לקראת „לכש־ירחיב", ולמנוע את הליכתם לאוניברסיטאות. יש להעדיף את היציאה להכשרה על ההליכה לשרות בצבא בדרך של ויתור על האזרחות הפולנית. על קו זה הוחלט בכנסי התנו־עה. רבים לא עמדו בניסיון; עזבו, או הוצאו מן התנועה מקבוצת „נשרים" נותרו רק שניים (כעת בקיבוץ מרחביה). אך, הקן חזק היה דיו, ולא נתערערה המורשת החינוכית. כמעט דור שלם בעיירתנו, שהיה אתנו בקן, או בהדרכת הקן ובהשפעתו — עלו ארצה בשנים 1929—1933. תחלתם במח־נה הקיבוצים בנס ציונה, אח"כ במזרע, בתל עמל, בעין המפרץ וביד מרדכי. ובהזדמנם באקראי לעיירת מולדתם בשנות השלושים, מצאו עצמם מוקפים הילה של אגדה בציבור האוכלוסיה הוותיקה ובקרב דור שומרים חדש המת־חמם באורם של הראשונים. השרשרת שטבעותיה הראשונות חושלו ע"י קבוצת „נשרים", נמשכה, עד אשר נותקה בספ־טמבר 1939.

חוג מוריה אצל קן "השומר הדתי" (1935)
אברהם שרייער, צבי פלוס, מאיר ווקס, מוניק בירנבוים, צבי זילבר, יוסף פלזן, מגיו המר,
יחד זיסמן, דבורה רוזנבג — לא ידוע

תנועת הנוער „עקיבא" ברוזוואדוב

יוכבד רייך (לבית הירש)

כדי להעלות זכרונות על תנועת הנוער עקיבא ברוזוואדוב עלינו להפנות מבטנו לאחור, כ־25 שנה, לעבר העיר.

צעירי העיר ברובם היו מאורגנים בארגונים ציוניים מהם שאבו את הידיעות על העולם היהודי בפולין ומחוצה לה, ובהם הוצתה בלבם הזיקה לארץ האבות.

מבין התנועות שפעלו בעיר, כגון „השומר הצעיר", „החלוץ", „ביתר", ואחרות, הייתה בולטת ביותר תנועת הנוער „עקיבא", אליה השתייכתי גם אני שנים רבות, ונטלתי חלק פעיל בפעולותיה השונות.

התנועה הייתה פתוחה לכל צעיר וצעירה, ורבים מבני רוזוואדוב מצאו בה תוכן לחייהם ותקווה לעתיד. מדריכי התנועה סיפקו לחניכים חומר רוחני מגוון מאד, ולעיתים קרובות באו שליחים מארץ ישראל, שקרבו עוד יותר את הח־ברים לרעיון הציוני, במיוחד בשירים העברים מושכי הלב.

ראוי לציון מפעלם של יוסף זלינקובסקי, שיסד את הסניף ברוזוואדוב, ושל יואל דריבלט ז"ל, האדם הבלתי נשכח, המעיין המתגבר של ידיעות, המסור לתנועה בכל נפשו, ועמם גם דולק ליבסקינד שנפל מות גבורים בקראקוב.

בסוף רוצה אני להזכיר מספר חברים יקרים לי ביותר, שנהרגו, ביניהם אחי היקר פנחס הירש שנפל קרבן כחייל בן 23, שרה פלדמויס — חברה מסורה, אצילת נפש, האחיות שטיינפלד ומשפחותיהן, שנטבחו ע״י צוררי היהודים וכן רבים אחרים, שזכרם יעמד לנגד עינינו לעד.

היו אלה פרחים רעננים שנקטפו בחצי ימיהם, ולא ניתן להם להגשים את אידיאל חייהם.

אנו המעטים, שהגענו ארצה, זכינו להגשמת שאיפותינו בחלקן — השתתפות בבניין הארץ ובשמירה עליה, ועל ידי כך נקים יד ושם לאחינו היקרים.

הסתדרות המזרחי

זיסל פלדמויז, יוסף מלך ברנדמן, משה זילבר בן ביקובקער, מאיר פינגרהוט, מאטעס ברנד ז״ל, משה וקס, לייזר בינשטוק, יעקב זיסמן, משה כץ, פייבל ווקס ז״ל, פנחס בלזבלג, ווייסל, שמיד, מאטע ווייזן, אברהם איימר, אביגדור בירנבוים, נתן קליינמן, משה שכטר, יצחק פייט.

השומר הדתי ה׳תרצ״ב

הרש זילבר, זיסל פלדמויז, מאיר ווקס, השיו פלוס, משה זילבר, מאיר פינגרהוט, יוזיו זילבר, חיים ברייט, מרדכי רייזנר — היתר אינם מוכרים.

„השומר הדתי" ברוזוואדוב

אריה גריינבוים

יהודי עיירתנו אורגנו בארגונים הציוניים השונים מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה. תחילה התארגן ה„חלוץ" ואחר כך הוקם „השומר הצעיר". נוסד גם סניף של „הסתדרות הציונים הכלליים" וחלק גדול מהיהודים הדתיים של רוזוואדוב הצטרף בשנות העשרים הראשונות להסתדרות ה„מזרחי"

השומר הדתי
משה כץ, מאיר פינגרהוט, יעקב זיסמן, איציע פייט, פלדמויז, לייזר בינשטוק, ישראל פלזן, דוד בירנבוים, משה ווקס, מאיר וקס, יאיר נכט.

ו„צעירי מזרחי". אולם בעת ההיא עדיין לא נמצאה מסגרת ארגונית מתאימה עבור הנוער הדתי בעירנו.

רק בשנת 1930 הוקם בגאליציה ארגון צופים ציוני דתי בשם „השומר הדתי" ומיד אחר כך הוקם גם סניף ברוזוואדוב.

מארגן הסניף ומנהלו בתקופה הראשונה לקיומו, היה מאיר פינגרהוט. לאחר שזה עלה לארץ ישראל, נוהל הסניף לסירוגין על ידי זיסל פלדמויז ומשה וקס.

תחילה מנה הסניף עשרות בני נוער, ובמשך הזמן גדל מספר חבריו וכלל חלק ניכר מהנוער בעירנו. במשך שנות קיומו של הסניף נוהלו בו פעולות רבות של הדרכה ציונית־חלוצית ברוח „תורה ועבודה", כגון: פעולות צופים, טיולים ומושבות קיץ.

במסגרת ה„שיחות" נערכו גם שעורים בדברי ימי ישראל, בתולדות הציונות ועוד. יוזמי הפעולות היו חברי ה„מזרחי" ו„צעירי מזרחי" וביניהם שלשת האחים בירנבוים, יהושע ז"ל וייבדלו לחיים אביגדור ודוד, ובתקופה הראשונה יעקב זיסמן, אליעזר פייט ואחרים.

לחברי „השומר הדתי" זכורות ודאי הבחינות בתורה ובדברי ימי ישראל כשהחברים הוותיקים של ה„מזרחי" משמשים בהם כבוחנים. ביניהם היו ר' חיים וולף בירנבוים ז"ל, ר' מאיר הגלר ואחרים.

השומר הדתי

גם בתחומי תרבות שונים לא פיגר „השומר הדתי" בריז:־וואדוב אחרי ארגונים אחרים. נערכו הצגות חובבים, אורגנה ספרייה וכל אלה תרמו לא מעט להעלאת הרמה התרבותית בעירנו.

בפרוץ המלחמה בשנת 1939 נפסקו פעולות הארגון וגורל חברי „השומר הדתי" היה כגורל כל התושבים היהודיים בעירנו.

דער אמאטארן־קלוב

יעקב גאָלדמאַן

צום ערשטן בין איך געוואָרן איינגעלאַדן אַנטייל־צונעמען אין דער אָפּערעטע „דאָס אידישע הערץ".

די אָפּערעטע איז אַדורך מיט אַ גרויסן ערפאָלג. זי איז אויך געווען דער גורם צו דער גרינדונג פון אַ שטאַבילן אמאטארן־קלוב ביים פאַריין „בית יהודה".

וואָלוויש גרייזמן ז"ל וועלכער איז דאַמאָלס געשטאַנען בראש פון פאריין האָט זיך געווענדט צו מיר, איך זאָל אָר־גאַניזירן דעם אמאטארן־קלוב און שטעלן אַ דראמע. ער האָט באַזאָרגט דעם טעקסט פון „דארפסיונג" פון קאברין; כדי מיר זאָלן זי שטעלן.

ביים זוכן מיטגלידער פון קלוב האָב איך געהאַט גרויסע שוועריקייטן מיט פרויען־ראָלן.

מן המחזה "דאָס יידישע הארץ", יעקב גולדמן ורחל קורן

מן המחזה "דאָס יידישע הארץ" — רחלה קארן וסאלי גולדמאן

שוין ביי דער אפערעטע דאָס "יידישע הערץ" איז געווען שווער צו געפינען אַ מיידל פאַר דער הויפּטראָל.

די צרה איז נאָך געווען וואָס זי האָט געמוזט קאָנען זינגען. אין „דאַרפסיונג". האָבן אָנטיילגענומען: מאַניעק קראַפף ז"ל, אפרים רייך (וואַטציאַז), בעריש זילבער ז"ל, אייזען (דער העברעאישער לערער), בערל וואַסערשטיין, עטקע פייער, און די צווייטע פרויען־הויפּטראָל האָט געשפּילט — לייב זעמלער. די איבריקע אנטיילנעמער געדענק איך לײַדער נישט.

פאַרוואָס עפּעס האָט געשפּילט אַ ייִנגל די הויפּטראָל פון אַ מיידל? דעמאָלט זיינען נאָך געווען אין ראַזוואַדאָוו גענוג עלטערן ובעיקר פאַטערס, וואָס האָבן נישט דערלויבט זייערע טעכטער גיין מיט בחורים און אוודאי נישט שפּילן טעאַטער. איך האָב זיך געמאַטערט מיט אַרומזוכן און געפינען אַ מיידל, וועלכע האָט מיט פאַרגניגן געוואָלט מיטשפּילן, אָבער זי האָט עס אָפּהענגיק געמאַכט פון איר פעטער, יוסף (אבישיס) בארגער.

סנדרוביץ קלרה חייצ'ה,
שחקנית של החוג הדרמטי

אַ זייער באַליבטער מלמד, און אַפילו אַ שטיקל משורר. זיינע געוויסע שירים זיינען געדרוקט געוואָרן אין ישראל.

איך האָב זיך דערפרייט, וואָס דאָס איז אָפּהענגיק פון יוסף אבישיס ז"ל, ווייל ער איז געווען אויך מיין רבי. איך האָב זיך געוואָנדן צום רבין:

— רבי, איר וווּנדערט אייך, ווי איך זע, וואָס איך טו דאָ ביי אייך. איך וויל צוטרעטן תיכף צו דער זאַך: דער ווינטער ווערט פון טאָג צו טאָג הארטער. עס זיינען דאָ ביי אונדז אַ היפּש ביסל אָרימע לייט, וואָס האָבן נישט גענוג געלט אויף צו קויפן האָלץ, כדי עס זאָל זיין וואַרם אין דער דירה. האָבן מיר באַשלאָסן מאַכן אַ פאָרשטעלונג און פון דער הכנסה קויפן האָלץ פאַר נויטבאַדערפטיקע. מיר האָבן שוין דעם גאַנצן אנסאמבל פון שפּילערס, נאָר עס פעלט אונדז נאָך איין מיידל. האָבן מיר זיך געוואָנדן צו ד. וו., האָט זי אונדז געענטפערט, אַז זי איז מסכים מיטן תנאי, דער פעטער יוסף זאָל מסכים זיין.

דער רבי האָט מיר געענטפערט מיט אַ משל:

אין אַ פוילישׁ קליין שטעטל איז געווען אַ סופר, וועלכער איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם, אָבער דער קבצן איז נישט געווען קליינער נאָר אפשר נאָך גרעסער. ויהי — און עס האָט אַמאָל געטראָפן אין אַ פרייטיק־טאָג, אַ זייגער 10 פרי בערך, בשעת דער סופר איז געזעסן מיט אַ איינגעבויגענעם קאָפּ איבער אַ גמרא, האָט זיך געעפנט די טיר און זיין ווייבל רוקט זיך אַריין אין שטוב. דער סופר דרייט אויס אַביסל דעם קאָפּ, צו דער טיר. דערזעענדיק דאָס ווייב, דרייט ער צוריק דעם קאָפּ צו דער גמרא און עס דערהערט זיך דאָס מידע קול פון זיין ווייב (מלכה הייסט זי): מרדכי, דער זייגער איז 10, איך בין דורכגעגאַנגען אַלע שפּייזגעוועלבער (מכולתן) און אין אַלע געהערט דעם זעלבן פּזמון: מלכה טייערינקע, עס איז נישטאָ קיין פלאַץ מער אין ביכל פון חובות; האָט מיר אַ גוטן שבת. אַז איך פרעג זיי מיט וואָס זאָל איך מאַכן דעם שבת, ענטפערן זיי מיר: פרעגט אייער ר. מרדכי, ער איז אַ קלוגער ייד. נו, חכם מיינער, זאָג, וואָס זאָל איך איצט טאָן?

ר' מרדכי גיט זיך אַ קראַץ אין קאָפּ, דערנאָך אַ גלעט די ברייטע באָרד און ענטפערט: מלכה, איצט איז דער זייגער 10, ביז 2 אַ זייגער איז אַ קימא־לן פון 4 שעה, גיי זיך נאָך איבערשפּאַצירן, דער אויבערשטער וועט העלפן. (ער נעמט דערביי אַ גוטן שמעק־טאַבאַק).

מ ל כ ה: (מיט אַ מידן קול שאַרנדיק זיך צו דער טיר) אַלע מיינע שונאים זאָלן מאַכן אַזעלכע שפּאַצירן, — און גייט אַרויס, נאָכן פאַרלויף פון אַ האַלבער שעה עפנט זיך ווידער די טיר און עס קומט אַריין מיט שווערע טריט מלכה. מרדכי רירט זיך נישט; ער האָט מורא צו קוקן, און מלכה שווייגט. הייבט ער אויף־דעם קאָפּ און דערזעט מלכהן און נעבן איר שטייט אַ פולער קויש עסנוואַרג.

מ ר ד כ י: האָ מלכה מצליח געווען? דער אויבערשטער האָט דאָך געהאָלפן!

און מלכה דערציילט:

אַרויסגייענדיק טראַכט איך, וואָס טוט מען? פּאַלט מיר איין, אַז איך בין נאָך נישט געווען ביי שלום דעם הויקער. לאַמיך כאָטש נעמען אַ האַלבן פּוד קאַרטאָפּל. איך נעם שפּאַנען צו שלומן; אַז איך קום צו צום ברונען אַנטקעגן שלומען, זע איך ווי נעבן ברונעם האָט זיך געלאָזט אַ קו וואָס איז אַוועק צו שלוינען שלומקע... [illegible]

דער קו האָט נישט פאַראינטערעסירט מיינע אויגן. מיך האָט פאַראינטערעסירט דאָס קערבל, וואָס האָט געשטעקט אין דער גרינלעכער סחורה. אָבער מען טאָר נישט לאָנג קלערן, איך נעם אַרויס מיט די שפּיץ פינגער דעם קערבל, וואָס עס אָפּ ביים ברונען און גיי שנעל אין געוועלב מיט אַ בליש־טשינדיק קערבל. דאָס איז אַלץ.

מלכה — אַ גליקלעכע זעצט זיך ביים טיש, שמייכלט און פרעגט: מרדכי, וואָס רעדסטו נישט קיין וואָרט אַפילו אַז דער אויבערשטער האָט געהאָלפן?

מ ר ד כ י: מלכה, נעם דעם קאָשיק און טראָג אים אַוועק. געפין דיר איין אָדער 2 אָרימע לייט און גיב זיי אַוועק די סחורה, ווייל פון צואה טאָר מען נישט קיין שבת מאַכן.

מ ל כ ה: און יענע אָרעמע לייט מעגן יאָ הנאה האָבן פון צואה?

מ ר ד כ י: זיי נעמען שוין די פּראָדוקטן פון דיין האַנט און נישט פון צואה.

דער רבי: (צו מיר), האַלץ פאַר אָרעמע לייט איז אַ מצוה, אָבער טעאַטער איז צואה.

איך האָב געזעגנט דעם רבין. בלית ברירה האָב איך גע־מאַכט פון ל. זעמלער אַ מיידל. איך צווייפל, אויב איך האָב געקענט געפינען אַ בעסערער חייקה.

נאָך דעם ערפאָלג פון „דאַרפסיונג" האָבן מיר געשפּילט נאָך 2 אַנדערע זאַכן, אַן אָפּערעטע (דאכט זיך „אידאַלע בר מצוה"). דאָ איז גאָר פאָרגעקומען אַ פּאַרקערטער קאַפּפאַר־דרייעניש, אַ מיידל (פרידא גאָלדמאַן) האָט געמוזט שפּילן די הויפּטראָל ווייל מען האָט קיין געהעריק ייִנגל נישט גע־קאָנט באַקומען.

בעת די פּראָבן פון „אידאַלע בר מצוה" האָט פּאַסירט, אַז איינער פון די פּילאַרן פון אמאַטאָרן־קלוב איז געווען אין וואַרשע און קומענדיק צו דער פּראָבע, האָט ער אָנגעהויבן דערציילן פלאַה פלאַים פון „דבוק", וועלכן ער האָט געזען מיט דעם פולן קאָמפּלעט פון דער ווילנער טרופּע.

אַז איך האָב זיך דערמיט פאַראינטערעסירט האָט ער זיך צעלאַכט, דאָס האָט מיך פּראָוואָצירט, און מיר האָבן זיך געוועטעט, אַז נאָך דעם פערענדיקן פון דעם שטיק וועלן מיר שפּילן דעם „דבוק". דער וועט איז נישט געווען קיין פּערזענלעכער. דער פאַרשפּילער וועט צאָלן אַ נאַכטמאָל פאַרן גאַנצן אַמאַטאָרן־קלוב.

נאָכדעם געוועט מיט בעריש זילבער בין איך אין אַ שיי־נעם פרימאָרגן אָפּגעפאָרן מיטן שנעלצוג קיין וואַרשע.

מיין ערשטע טעטיקייט איז געווען קויפן אַן עגזעמפּלאַר פון „דבוק".

זייענדיק אין באַזיץ פון „דבוק" האָב איך געפרעגט דעם פערקויפער, אַ ייִנגער־מאַן, ווי קאָן איך קויפן די נאָטן צום „דבוק". דערויף האָט ער געענטפערט, אַז די נאָטן זיינען נאָך נישט דערשינען אין דרוק, אָבער אויב איך וויל געניוע אינפאָרמאַציעס וועגן דעם, עצה'ט ער מיר אַריינצוגיין אין נעכסטן הויף, דאָרט וווינט דער סופלאַר פון די „ווילנער" און ביי אים וועל איך באַקומען אַלע אינפאָרמאַציעס; איך האָב גאָר נישט געברויכט בעטן דעם אַדרעס, ווייל ער האָט מיר תיכף איבערגעגעבן אַ צעטל מיט דעם אַדרעס.

איך האָב מיך באַדאַנקט און אַוועק צום סופלאַר.

דער מזל האָט מיר צוגעשיינט, ווייל איך האָב דעם סופלאַר געטראָפן אין דערהיים. איך האָב זיך פאָרגעשטעלט און געשטעלט די פראַגע וועגן נאָטן. ער האָט געענטפערט, אַז ער איז נישט זיכער, צי איך וועל מצליח זיין, אָבער ער וועט מיט מיר גיין צום קאַפּעלמייסטער פון טעאַטער, און עס קאָן זיין, אַז ער וועט מסכים זיין מיר צו פאַרקויפן די נאָטן. און ער האָט זיך מיט מיר געלאָזט אין גאַס. אין גאַס האָט ער באַמערקט, אַז עס איז גענוג ווייט און מיר מוזן פאָרן מיטן טראַמוויי, האָב איך אים געבעטן נעמען אַ דראָשקע און מיר זיינען באַלד געווען אויפן אָרט.

אויך דאָ האָבן מיר געהאַט מזל אָדער בעסער געזאָגט אַ דאָפּעלטן מזל, ווייל מיר האָבן דעם קאַפּעלמייסטער געט־ראָפן ביים אַרויסגיין. נאָך־דעם ווי מען האָט זיך באַקענט — האָט ער באַמערקט, אַז ער מוז אין עטלעכע מינוט אַוועק, ווייל ער האָט אַ לעקציע.

אַז איך האָב אים געזאָגט, ווער איך בין, ד. ה. אַ פאָרש־טייער פון אַן אמאַטאָרן־קלוב, וועלכער קלויבט זיך פאָרש־טעלן דעם דבוק און אַז האָב אים פאָרגעשטעלט די גרויס פון שטעטל, האָט ער געלאַכט: ווייל ביז איצט האָט נאָך קיין איינציקער אמאַטאָרן־קלוב נישט געשפּילט דעם „דבוק".

אויף דער פראַגע, אויב איך האָב שוין געזען דעם „דבוק" האָב איך געענטפערט, אַז איך בלייב היינט כדי צו זען.

דערויף האָט ער מיר געענטפערט: צוערשט אַ פראַגע: אויב איך קאָן שרייבן נאָטן. האָב איך געענטפערט פּאָזי־טיוו, ווייל כ'האָב געלערנט שפּילן פידל. איצט האָט ער גע־ענפערט: אַז איך זאָל בעטן דעם סופלאַר, ער זאָל מיר באַ־

זאָרגן אַ בילעט אויף היינט. און מאָרגן פרי־אויב איך וועל דאָך קומען — איז נישט פריער ווי 10 אַזייגער. דערמיט האָט מען זיך געזעגנט.

נאָך אַוועקגיין פון קאַפעלמייסטער האָב פאָרגעשלאָגן דעם סופלאָר גיין אין אַ קאַפע עפּעס פאַרבייסן, האָט ער מיר געדאַנקט, און באַמערקט: ער קאָן נישט מיטגיין, ווייל מען דאַרף קודם פאַרזאָגן דעם בילעט. ער האָט מיך באַשטעלט צו זיך אַ היים אויף אַ זייגער 7, כדי צו באַקומען דעם בילעט. ער האָט ביים געזעגנען זיך געפרעגט, אויב איך האָב דעם אַדרעס.

פאַר 7 האָב אָנגעקלאַפּט ביי מיסטער פישער. ער האָט שמייכלענדיק מיר איבעררייכט אַ מיטלפלאַץ אין 5־טער ריי.

איך האָב באַצאָלט דעם בילעט, אָבער קיין שכר טרחה האָט ער דערווייל נישט געוואָלט נעמען: מאָרגן פרי וועט מען מאַכן דעם ס״ה — איז געווען זיין ענטפער. מען האָט אפגערעדט, אַז 9.30 פרי וועט ער קומען צו מיר, ווייל פון מיר איז נענטער צום קאַפעלמייסטער.

אַז איך האָב שוין זוכה געווען צו זיין אינעווייניג אין טעאַטער, בין איך שוין האלבוועגס געווען רואיק. איך האָב געקוקט אויף דעם פאָרהאנג און אויף די מענטשן און זיך דערביי דערמאָנט אין דעם אָוונט מיט אַ היבשע פאָר יאָר צוריק, ווען איך מיט מיינע פריינד האָבן זיך געפונען אין דער שטאָט דעסאו (Dessau) אין דייטשלאַנד אויף אַ פאָרשטעלונג פון „ווילהעלם טעל״. אין דער שטאָט דעסאו איז געשטאַנען אַ דענקמאָל פון דעם יידישן פילאָזאָף משה מענדעלסאָן. דער דעסאוער שטאָט־טעאַטער האָט געהערט צו די באַרימטע טעאַטערס אין דייטשלאַנד. איך האָב זיך דאַמאָלט געפונען אין אַ נערוועישן צושטאַנד, סיבות צו דעם זיינען געווען זער אַ סך.

„ווילהעלם טעל״ בין איך געגאַנגען בלויז זען דאָקעגען דעם „דבוק״ בין איך געגאַנגען זען און זיך צוגרייטן אים צו שפּילן, און ווייל עס איז געווען נישט קיין קליינע חוצפּה, איז די נערוועזיטעט געוואָרן פון מינוט צו מינוט גרעסער.

ענדלעך האָב איך זיך דערוואַרט און דערזען די אָפענע סצענע מיט די 3 בטלנים, ווי זיי זינגען דעם מיסטישן „מפני מה״, געהערט די דיאַלאָגן פון חנן מיט אשר׳ן און ענדלעך דעם [illegible] פון מיר מיט געשפּאַנטקייט דערוואַרטעטן אויפטריט פון משולח. נאַטירלעך נאָך דעם ערשטן שטאַרקן איינדרוק פון משולחס אופטריט (דעמאָלס האָט געשפּילט אליעזר זשעלאָז׳אָ) האָב איך שוין דעצידירט, אַז אויב מען וועט שפּילן דעם „דבוק״, וועט מאַניעק קראַפף זיין דער משולח.

איך האָב בשעת דער גאַנצער פאָרשטעלונג אינטענסיוו געאַרבעט. איינגעקריצט אין מוח יעדע סצענע, פאַרצייכנט אַלע קירצונגען פונם טעקסט דורך מארעווסקי.

איך וועל דאָ נישט באַשרייבן די איינדרוקן פון יעדער סצענע, ווייל איך וואָלט באַדאַרפט צו פיל פלאַץ דערפאַר איך וועל אַפילו נישט באַשרייבן די מאסענסצענע, ווען עס קומט פאַר דער טאַנץ פון דער כלה מיט די אָרעמע פרויען, וועלכע האָט מיך אינגאַנצן צעטומעלט, ווייל איך האָב נישט אויפגעהערט טראַכטן: ווי נעמט מען אַ בינע פאַר פאָרצושטעלן אַזאַ סצענע, אַז זי זאָל וועניקסטענס זיין ענדלעך צו דער.

איך האָב זיך גוט אויסגעשוויצט ביז צום שלום.

צו מאָרגנס אינדערפרי איז געקומען פינקטלעך הער פישער.

— נו, וואָס הערט מען? — איז געווען די פראַגע — מיר גיין צום קאַפעלמייסטער, איז געווען די אַנטוואָרט.

און מיר זיינען אויך באַלד געווען ביים קאַפעלמייסטער. ער האָט געלאַכט און באַמערקט, אַז אויב איך בין געקומען, איז עס אַ פאזיטיווער סימן.

מען האָט זיך באַלד צונויפגערעדט, היות ווי ער האָט באַשטאַנען דערויף, אַז דער סופלאָר זאָל זיין באַפרידיקט, האָט מען אויך דאָס ערלעדיקט און עס איז געבליבן, אַז היות ווי ער מוז אַוועקגיין, באַשטייט ער אויף דעם, אַז דאָס איבערשרייבן פון די נאָטן זאָל פאָרקומען ביי הער פישער.

איך בין נאָך דעמזעלבן טאָג אַהיימגעפאָרן. האָב אין שנעלצוג פלייסיק געאַרבעט:

א) האָב באַזעצט כמעט אַלע ראלן, פאַר מיר איז דאָס נישט געווען קיין שווערע זאַך, ווייל האָב גוט געקענט יעדן אמאטאר.

ב) אויך איך האָב געמוזט איבערנעמן 2 ראלן (חנן און דעם מיראפאלער רבין) איך האָב אויך געשפּילט דין בעטלערקע, וועלכע פירט אויס דעם טויטענטאַנץ. רחל׳ה־רוחטשה בוך האָט געשפּילט לאה׳ן. די באָבע פון לאה האָט געשפּילט פעפי גאָלדמאַן.ביידע פרויענראלן זענען אויסגעפירט געוואָרן ערשטקלאַסיק.

דער „דבוק״ האָט געמאַכט אַ קאָלאָסאלן רושם אין אונדזער גאַנצער געגנט. די יוגנט פון אַלע אַרומיקע שטעט האָבן באַשטעלט פאָרויס קאַרטן. עס האָבן זיך אויך געפונען קריסטן — ליבהאבער פון גוטן טעאַטער, וועלכע זיינען געקומען זען דעם „דבוק״.

נאָך דעם „דבוק״ האָט מען געשפּילט „אוריאל־אקוסטא״, „קידוש־השם״ „פעריפעריע״ און אפילו דעם „סמבטיון״.

צום שלוס וויל איך ערפילן מיין חוב און מזכיר זיין די יעניקע, וועלכע האָבן אַוועקגעגעבן זייערע גאַנצע ענערגיע

און צייט פאַר דעם אמאטארן־קלוב, און וועלכע האָבן ליי־דער נישט זוכה געווען צו גאולת ישראל: (לפי „א־ב״) בוך (רוכטשה) רחל, סענדעראָוויץ', שמואל, קראפף מאַניעק, מוהר מלך, שנייבוים יחיאל, און פון דער טעכנישער אָפּ־טיילונג לייבטשע האָס.

ליידער געדענק איך נישט אַלע נעמען.

יהי זכרם ברוך! כולל־כל אלה שאת שמותיהם אינני זוכר ובגלל זה לא מופיעים כאן.

איך בין ליידער נישט אימשטאַנד צו באַשרייבן די אַלע אינטערעסאַנטע עפּיזאָדן ווי צ. ב.: (א) פּראָצעס וועלכען איך האָב איבערשטאנדן פאַר שפּילן אַ נישט צענזורירטע מוזיקאַלישע פּיעסע.

(ב) ווען מיין ברודער יקותיאל ז״ל האָט מיך אין אַ שיינעם העלן יולי־טאָג אַרויסגערופן טעלעגראַפיש קיין קאַלקווו (אין דער געגנט פון אסטראוויעץ־סטאַראַכאָוויצע, שידלאָ־ווצע א. א. דער טעלעגראַם האָט געלויטעט: (פּויליש) Zapakuj dekoracje Sambationu, przyjedź natychmiast, bo jesteśmy bez grosza.

מיין ברודער יקותיאל איז געווען דער מדריך פון אַ קאמ־בינירטער קבוצה פון „השומר הצעיר״ מיט 110 יוגנטלעכע, וועלכע זיינען אין אַ שיינעם העלן טאָג געבליבן אָן געלט און אָן קרעדיט אין די געשעפטן.

איך האָב זאפאַרט איינגעפּאַקט די דעקאָראַציעס און פאַר־פאָרן קיין קאַלקווו.

פון דער גרופּע אויסגעקליבן עטלעכע דרייסיק ארטיסטן, געוואָנען פראָבן ביי טאָג און ביינאַכט דעם „סמבטיון״ און אָנגעהויבן באַזוכן אַלע אַרומיקע שטעט. והעיקר מען האָט ווידער געקאָכט די זעלבע מאַכלים וואָס פריער. מען האָט אויך אָפּגעצאָלט די חובות. און עס איז געווען לוסטיק און לעבעדיק.

עס איז איבריק צו זאָגן, אַז דער אנסאמבל איז אין אַלע אַרומיקע שטעט אויפגענומען געוואָרן מיט ענטוזיאזם פון דער יידישער באַפעלקערונג.

נאָך דער פאָרשטעלונג און אסטראווצע בין איך צוגעגאַנ־גען צום קאמיסאר אַ קריסט פון סטאַראָסטווע, וועלכער איז געקומען מיט אַ גאַנצער געזעלשאַפט. ער האָט מיר איבער־געגעבן זיין אָנערקענונג פאַר דער פאָרשטעלונג.

איך האָב אים איבערגעפרעגט, וועלכער נומער האָט אים אָמבעסטן געפאַלן, האָט ער געענטפערט: „דער גהינום״, אַ מוזיקאַלישע סצענע — טעקסט און מוזיק — מיין אייגענע קאָמפּאָזיציע.

דער אמאטארן־קלוב האָט באמת און מיט רעכט געהאַט אַ גוטן שם אין אונדזער גאַנצער געגנט.

מועדון לספורט ע״ש יוסף טרומפלדור

צבי רייז

בבואי לספר על פעולות הספורט בעירנו רוזוואדוב, אינני יכול להעזר במיסמכים, כגון במכתבים או בפרוטוקולים, שכן אינם בידי, ועלי לשאוב הכול מזכרוני. בדבר זה סייעו בידי חברים שעלו אתי ארצה וכן חברים מניצולי השואה.

בהשפעת תנועת הנוער „השומר הצעיר״, שעסקה בין היתר גם בצופיות ובספורט, נוסד המועדון לספורט, „טרומ־פלדור״, אשר הסקציה שלו לכדורגל הגיעה בזמן קצר לכושר טכני מעולה, ושם הכדורגלנים שלו יצא לתהילה בכל הס־ביבה. איגוד ספורט זה ריכז בין שורותיו נוער מכל שכבות האוכלוסיה: חברי תנועות נוער, נוער עובד, סטודנטים ואף חובשי ספסלי בית־המדרש.

הסיסמה „נשמה בריאה בגוף בריא״ עשתה נפשות רבות. בחצרותיהם של רבים מין התושבים הותקנו מכשירים פשו־טים: טרפזים וסולמות ששימשו לאימונים והתעמלות.

לפי חוקי המדינה היה כל איגוד מאושר נתון לפיקוחו של ועד נאמנים שבראשו עמד נשיא. על פי שמות ותקופות כהונותיהם יכולים לספר את קורות המועדון ע״ש טרומפל־דור. הבולטים ביניהם היו ד״ר טאהלר, ד״ר לנדאואר, ידידיה גרינבוים ויעקב גולדמן. בזמן כהונתו של האחרון הגיע המועדון לשיא פעילותו ושיגשוגו.

אין באפשרותי למנות את כל התחרויות שערכנו במשך שנות קיום המועדון. אתעכב אך על החשובות שבהן.

המשחקים נערכו על מגרש מכוסה דשא טבעי בריחוק כמה קילומטרים מהעיר, בסביבות שדה מרעה ויערות פולין המפורסמים. אותו מגרש היה ברשותו של אירגון „סוקול״ (איגוד ספורט פולני) שרוב חבריו היו אנטישמיים. תמורת תשלום מסויים לקופת העירייה ניתנה גם לנו הזכות להש־תמש בו.

התחרויות לא נערכו על ידי אירגון ארצי או מחוזי, ברובם היו אלה משחקים ידידותיים בין־עירוניים בתחום המחוז. לפעמים הוזמנו אגודות ספורט יהודיות ולא־יהודיות מערים רחוקות כגון: טארנוב, קראקוב ורישא להשתתף במשחקים.

שני משחקים השאירו רושם רב ויצאו להם מוניטין בכל הסביבה. המשחק בין מועדון „טרומפלדור" לבין „מכבי" קראקוב וכן המשחק שבין מועדון „טרומפלדור" לבין „שמ־שון" מטארנוב. המשחק הראשון נערך בשנת 1932, שנה בה התקיימה ה„מכביה" בארץ־ישראל. היה זה כינוס של אגודות „מכבי" מכל העולם. קבוצת הכדורגל המנצחת ב־אותה „מכביה" היתה „מכבי" מקראקוב. בשובם לפולין הזמנו אותם למשחק ידידותי, אשר ריתק מאות צופים מכל הסביבה. היה זה מבצע קשה מבחינה כספית ואירגונית. המשחק הסתיים בניצחון קל לטובת „מכבי" קראקוב: שתים־אחת. למרות ההפסד היה מצב רוחנו מרומם. שתי הקבוצות הפגינו משחק יפה ועקשני.

בו בערב נערכו נשף ריקודים ומסיבת פרידה לאורחים באולם הגדול ביותר בעיר בו נוכחו חברי ההסתדרות הציו־נית, מיטב הנוער שבסביבה ואוהדים רבים.

המשחק השני נערך במסגרת של „מכביה" אזורית. גם משחק זה משך קהל רב.

מאבק קשה היה זה לקיים את האיגוד שאיפשר לנוער יהודי לקיים פעולות ספורט ומיפגשים חברתיים.

במשחקים שנערכו בינינו לבין קבוצות לא יהודיות הת־נכלו לנו האחרונים וערכו התנפלויות המלוות מכות. במקרה של ניצחון במשחק עם קבוצה נוצרית היינו נוהגים לעזוב את המגרש בצוותא, בחסותו של אוהדנו משה כץ (בנו של מאיר כץ) שהתבלט בקומתו הגבוהה, בכוח זרועו ובאומץ לבו. תמיד היינו יוצאים מן המצור, כשידנו על העליונה.

חוג החסידים החרים אותנו ומנע בעד הצעירים להצטרף לאגודה. מוקצים מחמת מיאוס היינו בעיניהם, שכן המשחק בקוביה (היינו כדורגל) פסול לעדות.

גם הורים מתקדמים ראו בתחרויות הכדורגל מעשי נערות היפים לילדים קטנים ולא לנוער רציני ומבוגר. רק הרצון להיות ככל הגויים, שלא לפגר אחרי הנוער הנוצרי הוא שד־חף אותנו למעשים.

באיזו מידה נגרף הנוער אחר פעולתנו מוכיח הסיפור הידוע על משה ש. ששימש כבעל־קורא בבית מדרשו של הרב אפרים הורוביץ, והצטיין בקולו הערב ובידיעתו הרבה בטעמי־המקרא. הוצגה לפניו ברירה, להשאר בתפקידו בבית המדרש, או להמשיך להשתתף בנבחרת הכדורגל, הוא לא ויתר על הנבחרת והרב השלים בעל־כורחו עם מקרה יוצא דופן זה. אמנם הוא עצמו נזהר שלא לשחק בגילוי ראש.

ומעשה בהורים אדוקים שבאו למקום התחרויות להיוודע אם אין בניהם בין הצופים או השחקנים, והם עצמם — הציצו ונפגעו. גם הם התבשמו מן הניצחון של קבוצה יהודית על

„תרומפלדור" געזעגנט דעם חבר רייז

צו זיין אפפאָר קיין א"י (1935).

לייב שפרינגר, ישראל שפילער, חיים דוד שפרינגר, אבעק גולדמן, שמואל גולד, יעקב הירשהורן, שמואל נעמן, הרש סנדרוביץ, משה אבן, שיינדל הופרט, יעקב גולדמן, צבי רייז, פייגע וינמן, ידידיה גרינבוים, יעקב גרינבוים, שפס וולף, איציע רייס

יריב מבין הגויים. באמתלאות שונות היו מופיעים בכל התחרויות ונהפכו לצופים קבועים במגרש ולאוהדי כדורגל בלב ונפש.

בנבחרת ששחקניה החזיקו מעמד שנים רבות, ושמרו על כושרם הגופני היו יקותיאל גולדמן, יעקוב הירשהורן, משה אנהיזיגר, לייב גרייזמן, יעקב גרינבוים, שמואל שפירא, הירש סנדרוביץ (השוער), שמואל לינזנבוים, שמעון מאהלר, וכותב השורות האלה, קפיטאן הקבוצה היה יקותיאל ז"ל. הוא הקדיש מעמלו ומכושרו לקיומה ולקידומה.

לפעמים הצטרפו לקבוצה בתחרויותיה גם שני סטודנטים נוצרים ידידי היהודים: גאנצאש וקוניור. הראשון שמר על תואר אלוף פולין בריצה למרחקים, והשני מנגן בעוגב בכנסייה הנוצרית. חרף כל הקינטורים של חבריהם הנוצרים לא מנעו השניים את עזרתם מן הקבוצה בעת מאבק עם קבוצות יהודיות אחרות אבל לא העזו להצטרף למישחק נגד הנוער הנוצרי, כדי לא לעורר את זעמם של חבריהם ללימודים.

בהמשך הזמן נמנו שניים משחקני „טרומפלדור" עם שחקני „הכוח" לבוב. אגודתנו החזיקה מעמד עד מלחמת העולם השנייה.

בעמידה מימין לשמאל: מוהר מלך, שפרינגר לייב, הירשהורן יעקב, רייך יעקב, אנהיזיגר משה, גולדמן יקותיאל, גולד יעקב. (בשורה האמצעית): האס לייב, כ"ץ צבי, לורבר מונדק, לינדזנבוים לייב. יושבים על הדשא: מאהלר שמעון, נעמן־רייך שמואל, גרינבוים ידידיה.

דער ספארט־קלוב

משה שכטר

דער קלוב איז געגרינדעט געוואָרן דורך ז' סטודענטן מיט יעקב רייך (וואצ'יאַש) בראָש. ער איז געווען דער קאַפּיטאַן. דער נאָמען פון קלוב איז געווען „יהודה"; געשפּילט האָבן: יעקב רייך־צענטער, מאיר ראַטענבערג — רעכטער לאַנטשניק, יעקב הירשהאָרן — לינקער לאַנטשניק, יקותיאל ע"ה רעכטער פליגל, העשא רייז דער סאַלאָן שפּילער לינקער פליגל, משה פאצער פּאַמאָץ־צענטער, לייב שפּרינגער רעכטער, שמעון מאלער לינקער, אויף דער בראמע איז געווען אַמאָל איצ'יע גראָס, אַמאָל זיסל פעלדמויז יששכר'ס. דאַכט זיך דאָס איז געווען אין יאָר 1925.

בעקס: מאנדעק לארבער, חיים דוד שפּרינגער, דערנאָך האָבן זיך די גרויסע חברה־לייט אויך געגרינדעט אַ ספּאָרט־קלוב מיטן נאָמען „טרומפּלדור", זיי האָבן אָבער נישט געקענט שפּילן. ידידי גרינבוים וואָס האָט כסדר געשאָסן אַוטן און געזאָגט וואָס כאַפּסטו נישט? נאַ דיר און נעם דיר און וויין נישט, פאַרט אַן אַלטער שפּילער.

פסח פאַלדי האָט כסדר געהויבן די הויזן. שמואל סאַפּיר בראַמקאַש, מיר האָבן אימער געציליוועט אין זיין נאָז. משה הירשהאָרן איז געווען נשקשה. דאַכט זיך, אַז משה גאַרטן האָט אויך מיט זיי אַביסל צייט געשפּילט. דאַכט זיך אַז יעקב גאָלד איז אויך געווען פון די עלטערע חברה.

עס האָט נישט לאַנג גענומען און מיר זיינען געוואָרן איינס מיטן נאָמען „טרומפּלדור". מ'האָט געמאַכט אַ ועד, מיר האָבן אָרגאַניזירט פאַרשיידענע אָוונטן לטובת דעם קלוב. דאַכט זיך, אַז לייביש בלומענקראַנץ איז אַ שטיקל צייט געווען פּרעזעס. איך בין געווען גאַספּאַדאַזש, דער נאָך

קבוצת ״תרומפלדור״:
ידידיה גרינבוים, יעקב גרינבוים, יעקב הירשהורן, יקותיאל גולדמן, לייב שפרינגר, משה אנהיזיגר, הרש רייס, יעקב גולדמן, שמעון מאהלר, שמואל גולד, שמואל לינדזנבוים, לייביש גרייזמן, מלך מוהר (פלציאק), משה שכטר.

אתלטיקה קלה — קבוצת תרומפלדור
יעקב גולדמן, לייב שפרינגר, נטע ברגשטיין, יצחק שר, אלי גרינבוים ז״ל, משה זילבר, שלמה גרוס, לאזר קניגסברג, העשיו וויזן, אביגדור סובול, יקותיאל גולדמן, יחיאל מור — היתר אינם מוכרים.

איז געווען שמואל גאָלד אָדער ער פריער און איך שפּעטער. דער ועד האָט זייער גוט געאַרבעט. מיר האָבן געהאַט געלט גענוג; מיר האָבן אַלעס איינגעקויפט: נייע שיך, לייבלעך און אַלע צוגעהערן. דערנאָך האָבן מיר צובאַקומען נאָך יינגערע שפּילער, ווי לייביש גרייזמאַן, אַ זייער גוטער בעק, יעקב גרינבוים, אַ פיינער שפּילער, לינקער פליגל אָדער בעק. און שמואל גאָלד „דער קליינער זאָן" — פלעגט אים זיין פאָטער רופן. און שמואל לינזענבוים בעק, ער פלעגט זאָגן, כ'האָב אים געגעבן צווישן די פיס. דאַן האָבן מיר אָנגעהויבן שפּילן מעטשן מיטן ראָזוואַדאָווער סאקאל און מיט הרצון טארנאבזשעג, אויך מיט „סאקאָל" פון טארנאבזשעג, ניסקו, יורדאן, רודניק, אולאנאוו; מיעלעצער מכבי און לאַנצוטער מכבי, מיר האָבן אויך געשפּילט מיט די קראַקאָווער מכבי, דער רעזאַלטאַט 2—1 לטובת מכבי (ראַמעק קאַניאר האָט אַ סך מאָל מיט אונדז מיטגעשפּילט). מיר האָבן נאָך געהאַט חברים וועלכע האָבן געשפּילט אַ קורצע צייט:

אליעזר רייך, העסא רייס, דאַכט זיך אַז משה־מוסע אָנהיזיגער, חיים אפרים און העשי אָנהיזיגער פעדערביש, סאנעס מיר האָבן געהאַט אַ לאַקאָל, ווו מ'האָט געשפּילט פּינג־פּאָנג און מיר זיינען זיך דאָרט צוזאַמענגעקומען און פיין פאַרברענגט. ווינטער האָבן מיר געהאַט אַ חברה אייז־פאָרער. מיר האָבן אויך איינגעאָרדנט פאַרשידענע פאַרמעסטונגען און אַנדערע ספּאָרטן, איך האָב געווינען דאָס ערשטע אָרט אין אַ 800 מעטער־לויף אין גרויסן וואַלד. מיר האָבן געהאַט אַ סך מיטגלידער און סימפּאַטיקער כמעט דאָס גאַנצע שטעטל. אַ סך זיינען געווען זייער געטריי און מ'האָט זיי גערופן די „קרבנות", דער רויטער יונה מיילעך פּאטשאק און אַנדערע. אַז ס'איז געווען אַ מעטש, איז אין שטעטל געווען לעבעדיק.

זאָל השי"ת העלפן, אַז מיר זאָלן שוין נישט מער דאַרפן שרייבן קיין זכרונות פון חורבן נאָר עם ישראל יחי לעולם ועד און זאָלן מיר נאָר האָבן צו שרייבן גוטע לעבעדיקע זכרונות.

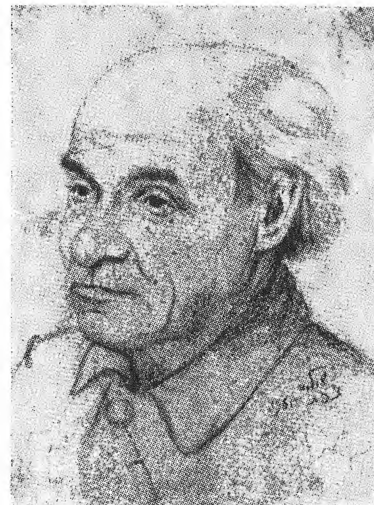
די לעצטע חתונה אין ראזוואדאוו

צבי האָראָוויץ

אין יאָר 1859 איז געקומען וווינען אין דאָרף זבידניעוו ביי ראָזוואַדאָוו דער שטאַם־פאָטער פון די גאַליצישע וואָכהאָלדערס, משולם וואַכהאָלדער. געקומען איז ער צולויפן קיין ראָזוואַדאָוו פון קרוינפּוילן, וואָס איז אונטערליגן דעם רוסישן צאַר. איבערגעלאָזט משפחה און חברים, און אַנטלאָפן נישט חלילה פאַר גזלה, רציחה נאָר דערפאַר וואָס דאַמאָלס איז חל געווען ס'געזעץ פון יאָר 1843, לויט וועלכן קרוינפּוילישע יידן, וואָס זיינען אונטערליגן דער צאָרישער מאַכט, האָבן געמוזט גיין אין מיליטער־דינסט אויף 25 יאָר. ס'איז אָפּגעשאַפט געוואָרן דאָס פריערדיקע געזעץ וועגן „רעקרוטן־שטייער" אַנשטאָט פאַקטישן גיין אין מיליטער.

משולם וואַכהאָלדער וואָס האָט געשטאַמט פון לובלינער סביבה, האָט געמאַכט אַ „קפיצת הדרך" איבערן טייך סאַן, קיין ראָזוואַדאָוו. דאָ חתונה געהאַט מיט איינער פון די זילבער'ס, זיך באַזעצט אין אַ כאַטע אין זבידניעוו, ווו שפּעטער איז אויפגעשטעלט געוואָרן די שול.

משולם וואַכהאָלדער האָט נישט זוכה געווען מאַריך ימים ושנים זיין. ער איז פרי אַוועק פון דער וועלט, צוליב אַ קללה, מיט וועלכער עס האָט אים מכבד געווען דער רבי ר' משה'לע. געקומען דערצו איז אין אַ ערב ראש השנה, ווען ס'זיינען אַריינגעקומען צום רבין ר' משה'לע זבידניעווער יידן און זיין „פּראווע־שטוב", חדר המיוחד, נעמען שלום פון רבין, ווי דער מנהג איז געווען צו קומען פון די דערפער אויף

צבי האָראָוויץ

ימים נוראים בכדי צו זיין דעמאָלט צווישן יידן, הערן אַ יידיש וואָרט, אויסבעטן זיך אַ גוט יאָר. גערופן האָט מען זיי „לעזשעלקעס" אדער „פיעקעלניקעס" ווייל זיי זיינען געשלאָפן אויף די „פיעקעלניקעס", אויף די אויוונס. דער רבי האָט געזען, אַז מ׳זעט ניט משולם וואַכהאַלדער, האָט ער געפרעגט די זבידניעווער יידן, „נו און וווּ איז משולם וואַכהאַלדער ?"

נישט געפרעגט אויף זיין געזונט, געפילט בחוש, אַז ער געהערט צו די דאָזיקע, וואָס גייען אַקעגן דעם רצון פון רבין.

„ר׳ משולם וואַכהאַלדער, האָט מען געענטפערט, דאַוונט אין זבידניעוו".

„נו, האָט ר׳ משה׳לע אַ זאָג געטאָן, היינט אַ יאָר וועט ער מער נישט דאַווענען."

וכך הוה.

אין איין יאָר שפּעטער בימי ימים נוראים האָט משולם וואַכהאַלדער בכלל נישט געדאַוונט, ווייל ס׳שטייט לא המ־תים יהללו יה.

ר׳ משה׳לע האָט משולמען נישט פאַרשריבן אין ספר החיים, ווי ס׳האָט זיך געפירט צו פאַרשרייבן זיינע חסידים ערב ראָש השנה.

משולם וואַכהאַלדער האָט איבערגעלאָזט 5 קינדער, דער עלטסטער זון משה יאַראָטשינער, געוווינט אין יאַראָטשינע, געווען אַ זקן מופלג און געאַרבעט ווי אַ שרייבער אין וואַלד. זיך געהאַלטן גוט, נאָר די נאַציס האָבן אים מקצר שנים געווען און אים אומגעבראַכט. ישראל וואַכהאַלדער, ישראל זבידניעווער, וואָס האָט מאַנטיק און דאָנערשטיק געפּראַוועט תעניתים, און צוויי טעכטער פרימעט קליינקאָפּ פּיערינקע, זי האָט געוווינט אין פּיערינקע, און רחלע דאַבראָמילער, זי איז געווען אַ תלמיד חכם; מיט אַ סך חכמה און איידלקייט.

איין זון משולם וואַכהאַלדער׳ס איז געווען אַביגדור, גע־וווינט אין כוואַלעוויץ ביי דער גרענעץ, שפּעטער אין זביד־ניעוו. ער איז יונג אַוועק פון דער וועלט און איבערגעלאָזט 11 קינדער, אַן אָרעמע שטוב מיט שטרוי באַדעקט.

די משפחה איז זיך צעוואַקסן, צעשפּרייט. פון איין משולם וואַכהאַלדער, וואָס האָט געצויגן דעם יחוס פון יוסף דן אברבנאל, זיינען געוואָרן אַ סך וואַכהאַלדערס.

ישראל האָט געהאַט „שלושה עשר מדות", שלושה עשר קינדער. באַקומען אַ „מתנת חיים" פון זיין ווייב לאַה, פון די קלאַפּערס, וואָס איז אויך געווען משפחה מיט זיין עלט־סטן זון משה. אויך אַביגדורן האָט זיין ווייב שפּרינצע ליינ־דענבוים, וואָס איז אויך געווען אַ קרובה, מהנה געווען מיט אַ מתנה פון 11 קינדער.

צווישן שפּרינצע וואַכהאַלדערס קינדער איז געווען איין זון מאיר אַ שיינער יונג, מיט הויכע פּלייצעס, נישט ווי זיין ברודער אברהם הויקער (געהאַט אַ שטיקל הויקער). געהאַט האָט ער אַ לענגלעך פּנים מיט לעבעדיקע טונקל גרויע אויגן און פאַרמאָגט האָט ער צוויי פעלערס. איינעם פון גאָט און אַ צווייטן אַליין זיך געמאַכט — אַ קילע. דאָס האָט ער גע־טאָן צו להכעיס דעם עסטרייכישן קייזער פראַנץ יאָזעף, אַדער ווי מען האָט אים גערופן קיר״ה פון די ראשי תבות קייזער (קיסר) ירום הודו" און אזוי ארום געוואָרן אויס מחותן און אויס זעלנער ביים קייזער.

געווען איז אַפילו מאיר אַ שיינער זעלנער, אין אַ גראַנאַט־מונדיר מיט גילדענע קנעפּ, אַז ס׳איז געווען אויף וואָס צו קוקן. און נישט איין מיידל און נישט איין שיקסל האָט די נכפּה באַקומען און זיך געחנדלט, געוואָרפן אויגן, ווען ער האָט געדינט אויפן פּוילישן קעניגליכן שלאָס אין קראָקע. מאיר האָט חתונה געהאַט ווי זיין ברודער אין ראַזוואַדאָוו, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט דבורה שפּערגעל, און זי דבורה האָט געשדכנט מאירן דעם שידוך וואָס איז אויך געווען איר אַ קרובה. ריקל אַדער ווי מ׳האָט זי גערופן, ריקל פּיניע כהן׳ס. ריקל אַ בת תלמיד חכם, געווען איז ער אַ מלמד. גערופן האָט מען אים פּיניען „צאָטאָ", Coto ? (וואָס איז דאָס ?). דער נאָמען האָט אייגנטלעך געהאַט צוויי פּירושים. דעם פּוילישן, ווייל מער ווי דאָס פּוילישע וואָרט „צאָטאָ" האָט ער נישט געקענט. דער צווייטער פּרוש איז געווען אַ רוח־ניותדיקער. ס׳האָט געהאַט צו טאָן מיט דעם רבין ר׳ משה׳לע האַראָוויץ. אַז דער רבי פלעגט קומען אַהיים אין שטעטל אַדער אַוועקפאָרן און ס׳האָבן אים באַגלייט אַדער אַקעגנ־געגאַנגען די חסידים איז פון פאָרויס געריטן ר׳ פּיני כהן אויף אַ פערד מיט אַ טראָמפּייט אין דער האַנט און געבלאָזן טאָ טאָ — דער רבי פאָרט.

פאַרשטייט זיך, אַז קיין מלמד טאָר קיין עושר נישט זיין, אַזוי איז אָנגעשריבן אין „היכל מלמדים". מלמדות און זיין אַ „בעל תוקע" בעת „דער רבי פאָרט" איז אַן ענין פון כבוד און זכיה אַז „לאו כל אדם זוכה". פון ביידע ענינים קען מען קיין טעכטער נישט חתונה מאַכן. גאָטס דרכים איז שווער צו פאַרשטיין. און גיין צונויפנעמען „הכנסת כלה" איז אויך קיין דרך, נאָר עפּעס האָט ער יאָ געהאַט אַ זכיה פּיניע כהן. אַ זכות ביים רבונו של עולם, וואָס ער האָט אים געהאָלפן בעת צרכיו, אַז ס׳האָט זיך יאָ געמאַכט אַ שידוך. זעט אויס פאַר עפּעס מעשים טובים, אַדער זכות אבות. מען האָט נישט געקענט אין ראַזוואַדאָוו די הימלשע בוכהאַלטעריע, הגם מען האָט ליב געהאַט אַלעס צו וויסן. יעדענפאַלס טאָר מען נישט אַזוי ווייט אַריינקלערן אין פּסוק „מאַין יבוא עזרי".

די הילף איז תמיד געקומען, נישט דורך אַ שר אין הימל און אפשר ווער ווייסט, יעדנפֿאַלס די הילף איז געקומען דורך אַ שליח. און דער שליח איז געווען — מחשבה. און די מחש־בה איז געווען לאטעריע, בדרך כלל האָט פיניע כהן נישט געשפּילט אויף דער לאַטעריע. שטייט דאָך אוהב שחוק לא נתעשר, נאָר אַז עס איז געקומען די צייט חתונה מאַכן איינע פון זיינע טעכטער, האָט ער געגעבן אַ שפּיל אויף דער לאַטעריע מיט דער מחשבה, אולי ירחם?. גאָט האָט זיך מרחם געווען און אים צוגעשפּילט כדי צו קענען חתונה מאַכן אַ טאָכטער, אַז די טעכטער זאָלן ביי אים נישט בלייבן אין „חדר".

איינע פון די טעכטער, ריקל, האָט גענומען פאַר אַ חתן מאיר וואַכהאַלדער. דער מלמד האָט נישט געקענט מקיים זיין די מצוה צו נעמען אַ תלמיד חכם פאַר אַן איידעם, נאָר אַ בן תלמיד חכם איז מאיר געווען.

ריקל איז שוין געווען אין די יאָרן אַריבערגעטאַנצט די שמונה עשרה לחופה און אפשר אַפילו עלטער מיט אַ יאָר אָדער צוויי. אַזוי האָט מען געשמועסט נו, אַז מען שמועסט, ווייסט מען.

דער שוויגער, דער מוטער מאיר׳ס שפּרינצען, האָט ריקל אייגנטלעך נישט געפעלן. זי האָט פאַר אירע שיינע בנים געוואָלט האָבן שיינע שנירס און צו דעם האָט זי קיין מזל געהאַט. ריקל — חוץ שווי שיינע חן־גריבלעך צו איר שמיי־כלנדיק פּנים — איז קיין שיינע נישט געווען. דערפאַר האָט זי געהאַט מידות טובות. אַנגעגאַנגען אַלס צדקת, געווען שטיל באַשיידן. תמיד ממש אין אַ ווינקל געזעסן מיט דעם טעפּל קאַווע אין דער האַנט. מאיר׳ן, וואָס איז געווען אַ טעמפּעראַמענטפולער, האָט זי שטיל פאַרשוויגן, קיינמאָל אים אויס די כלים נישט אַרויסגעבראַכט.

איינמאָל איז צווישן זיי יאָ געווען אַ סכסוך, געווען איז עס תיכף נאָך דער חתונה. צוליב אַן עוף. ריקל איז געגאַנ־גען אין מאַרק באַצאָלט אַ פויערטע וויפל מען האָט געהייסן, זיך נישט געדונגען. אַז מאיר האָט דערהערט וויפיל זי האָט איבערגעצאָלט, איז ער געוואָרן מלא כעס, ווי גיט מען אויס אַזוי פיל געלט? און ווי אַ מבין אויף עופות, אַ בליק געטאָן פון דערוווייטענס, האָט מאיר געוווסט אַפילו וויפל שמאַלץ ס׳וועט דערפון זיין. איי קלייניקייט, וויפל וואַגאַנען גענדז און עופות האָט ער איז זבידניעוו צוזאַמענגעקלאַפּט און פאַרקלעפּט מיטן צעטל „זבידניעוו־כשאנעוו" און געשיקט קיין כשאַנעוו, פון וואַנען זיי זיינען אַוועק קיין דייטשלאַנד. געפירט אַ גרויסן מסחר האָבן די ברידער וואַכהאַלדערס. אברהם הויקער, וואָס צו אים איז ס׳מזל געקומען און גע־טאַנצט דורך טיר און טויער. דער צווייטער שותּף ישראל

משה, וואָס מען האָט גערופן טאַשיעק, ווייל אַלס קינד האָט ער גערופן „טאַשיאַני טאַשיאַני לאַמיר גיין צו דער מאַ־מען", אויך דער יינגסטער, דער בן זקונים הערשעק, אַ וואויל־לערנער, געהאַט אין שטוב אַ ספּעציעלן מלמד ר׳ הערשעלע. הערשעק האָט געפירט די קאָרעספּאָנדענץ מיט שפּרינצעס קינדער וואָס אין דער וועלט און מיט די סוחרים.

פאַרשטייט זיך, אַז יידן האָבן געזען אַזאַ מסחר קיין עין הרע, האָבן זיך געמאַכט קאָנקורענטן. האָט מען זיי אונטע־געשטעלט אַ פיסל. נאָר איין שותף האָבן די וואַכהאַלדערס געהאַט, מלך זילבער וואָס האָט אין ראַזוואַדאָוו געבאַקן היימיש ברויט צום פאַרקויפן.

זייט דעם מחלוקת צווישן מאיר און ריקלען איז געבליבן למען שלום־בית, אַז מהיום קויפן וועט ער מאיר און זי ריקל וועט קאָכן. און אַזוי האָט זי שפּעטער אירע טעכטער רוכטשע און שיינציען געלערנט, אַז מיט אַ מאַן מוז מען קענען זיך צוזאַמענלעבן און פאַרשווייגן, אַז מ׳וויל אַז ס׳לעבן זאָל האָבן אַ קיום. ריקל האָט זיך נוהג געווען יעדערן דאַנערש־טיק צו באַקן שבת בולקעלעך און פרייטיק צו פאַרטיילן ראַזוואַדאָווער אָרעמע לייט ווי אויך מדינה־גייערס. אורחי פורחי וואָס זיינען פאַרבליבן אויף שבת, האָבן געוווסט צו קומען צו ריקלען נעמען „שבת בולקעלעך". ריקל האָט אויך געגעבן צדקה און געגעבן האָט זי בנסתר. אַ מאַן דאַרף אויך נישט וויסן. וואָס דאָס אויג זעט נישט, טוט דעם האַרץ נישט ווי, אַזוי האָט דערצויגן ריקל מאירן. ער מאיר פלעגט זיך חכמנען, ווען איך האָב דאָס, וואָס מיין ווייב ריקל פאַר־טיילט, וואָלט איך געקענט ווערן דעם גראַף לובאָמירסקיס אַ חבר. די צוויי טעכטער, וואָס גאָט האָט מאירן און ריקלען באשערט, זיינען זיך נישט געווען ענלעך, נישט אין פּנים און אויך נישט אין כאַראַקטער, מיט איין וואָרט צוויי שוועס־טער — צוויי וועלטן.

די עלטערע רוכטשע מיט אַלע מעלות און מידות טובות. שיין און פיין, אַ שאַטינע מיט אַ צאַרט קלוג לענגלעך פּנים. די יינגערע שיינטשע פלעגט אויף איר זאָגן „די גאַנצע מומע חייה". שיינטשע — אַ טונקל פּנים, די אויגן פון פאָטער, אַ נידעריקע און ברייטלעך. די עלטערע רוכטשע האָט יעדערן געפעלן; זי איז אויך געפעלן העשעקן, אַ זון פון חיה האַ־ראַוויץ, מאיר׳ס א שוועסטער פון קראָקע. און אויך איר חיה׳ן מאיר׳ס שוועסטער איז זי שטאַרק געפעלן. רוכטשע, אַ טייער קינד, פלעגט חיה זאָגן, זיך געוווּנטשן דערלעבן זי האָבן פאַר אַ שנור פאַר איר זון העשעק, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען משולם, נאָך זיין עלטער זיידן דעם שטאַם־פאָטער פון די גאַליצישע וואַכהאַלדערס און צבי נאָך אַ הערשל, און גערופן האָט מען אים העשעק.

רוטשטע און העשעק האָבן זיך אויך געפעלן, ספּעציעל ווען העשעק איז געקומען פון ירושלים און פון בערלין אָנגעטאָן אין אַ העלן גרויען מאַנטשעסטער אַנצוג ווי אַלע די ,חברה׳, וואָס גלויבן נישט אין דעם בורא עולם, אָבגעהיטן זאָל מען ווערן. מאיר האָט געפילט פון דעם שטילן ראָמאַן צווישן זיין טאָכטער און העשעקן, איז ער געווען די מניעה. מאיר האָט געוואָלט פאַרמיאוסן העשעקן און געגעבן אים אַ נאָמען „סמאַלאַק״ פון סמאַלע, „כ׳וויל אים נישט״ — האָט מאיר געשריען; נישט געוואָלט אַפילו דערמאָנען זיין נאָמען „בשום אופן נישט, אַפילו ווען וואַסער און פייער וועט זיך צונויפקומען״.

העשעק האָט געלערנט אַלע מלאכות, וואָס איז ער אַלץ נישט געווען: אַ שניידער, אַ קירזשנער, אַ „סוביעקט״ אין אַ געשעפט, אַ וואַסער־מאָנטער, אַ היטל־מאַכער, שטודירט עפּעס אין בערלין, שרייבט עפּעס אין גאַזעטן און באַשרייבט די משפחה גלייך נישט פאַראַן פון וואָס צו שרייבן. און וואָס האָט זי זיך איינגעטענהט זיך קויפן אַ מאַן מיט צרות רחמנא ליצלן. אַז כ׳זאָל וועלן מאַכן רעוואָלוציע, און מ׳זאָל האָבן צו טאָן מיט דער מדינה, מיט פּאָליציי און זשאַנדאַרמעריע; מ׳זאָל דאַרפן אייננעמען חרפות און בושות, נישט האָבן קיין רואיקע טעג און רואיקע נעכט; מ׳זאָל אויך קומען נעמען קיין „בערעזע״ אָדער אין תפיסות, ווי ער׳איז שוין געווען אַ תושב, ווי אין סטאַניסלאַוו, וואַהין מ׳האָט אים אַהינגע־פירט אין „קייטאַלעך״ און געזעסן מיט די גרעסטע גזלנים רוצחים און קאָמוניסטן. דאַרף זיין טאָכטער שטיין ביי די תפיסה־טויערן זיך צו קענען זען מיט אים. כ׳דאַרף האָבן — האָט מאיר איינגעטהנעט — אַן איידעלן יונגן־מאַן, מ׳זאָל נישט דאַרפן וואַשן ס׳פּנים, און נישט קיין קאָמוניסט, וואָס מ׳האָט אַרויסגעטריבן פון ירושלים, פון דער באַן, ווו ער האָט געאַרבעט, און זיך ס׳גאַנצע לעבן אַרומגעשלעפּט מיט די „שוועסטער און ברידער״, וואָס דרייען זיך מיט באָמבעס אין די טאַשן. וויפיל צרות האָבן זיי, טאַטע מאַמע, געהאַט מיט אים און מיט זיין יאַנקע, אַ פּוילישן פּראָפעסאָרס אַ טאָכטער, וואָס האָבן מורא געהאַט אַז ער וועט זיך נאָך שמדן צוליב איר, געגאַנגען מיט אין די קירכעס; אין בערלין ווידער געהאַט אַ נעמי, אַ טאָכטער פון אַ יידישער מוטער און אַ אונגאַרישן קריסט; אין קראָקע אַ חסידישע טאָכטער סטעפע דעם נאָמען פאַרדרייט פון שרה וואָס איז אַ כלה עטלעכע יאָר און ער שלעפּט זיך מיט איר יאָרן פון קינד־ווייס אָן. איר פאָטער און מוטער זיינען געזעסן אין תפיסה פאַר פאַלש געלט מאַכן, נו, און דעם פעטער ישראלס טאָכ־טער חנה, האָט ער נישט געוואָלט ברענגען אין ירושלים, נאָר ער האָט דאָך געמוזט מיט דיביינער אַנטלויפן.

ריטשע [פון רות] האָט געטאָן ווי טאַטע און מאַמע און גאָט האָבן געהייסן. מאיר מיט זיינע גרויע האָר, ווי אַלע וואָכהאָלדערס, וואָס ווערן יונגערהייט גרוי, ווי די טויבן, איז גרויער געוואָרן. ריטשע האָט אים געפאָלגט נישט ווי היינטיקע קינדער, וואָס טוען וואָס זיי גלוסט זיך ריטשע האָט חתונה געהאַט, הגם העשעק איז איר געלעגן אין מח־שבה. רוטשע האָט לכתחילה נאָך דער חתונה דעם מאַן אירן נעגירט, הגם ער איז געווען אַ גאַנץ אָנגענעמער בחור, אָבער שפּעטער זיך צוגעוווינט ווי אַ סך טוען זיך צוגעוווי־נען און מאיר איז געווען צופרידן; אַ יונגערמאַן וואָס גייט דאַוונען און ווייסט אַז פאַראַן אַ גאָט אויף דער וועלט!

מיט דער יינגערער טאָכטער שיינציען איז שוין געווען שווער, צו טאָן אַ שידוך. זי איז געווען אַן עומד על דעתו, זיך אַרומגעשלעפּט מיט יינגלעך אויף שיפלעך אויפ׳ן סאַן. צום ערשט מיט איינעם, דערנאָך מיט אַ צווייטן, אַ דריטן, געפּרוּווט מזל. געקומען שפּעט אַהיים — קיין נחת פאַרשאַפט די עלטערן און אַז זי האָט געזען אַז אויפן טייך סאַן כאַפּט מען נישט קיין חתן, האָט זי פאַרלייגט די נעצן אויפן ייג־גערן זון פון חיה׳ן אויף מאַקסן־מרדכי, אַ נאָמען נאָך אַ גרויסן תלמיד חכם מרדכי אַראַטען, וואָס ביי אים איז גע־ווען תורה וגדולה במקום אחד, אַ מחותן פון די וואָכהאָל־דערס, אַ גרויס הויז אין קראָקע און פאַרמעגן מיט אַן אייגן בית־המדרש, צוליב „נחת״ — איובס צרות פון אַ טאָכטער, וואָס די וועלט האָט דערמיט געקלונגען, איז ער פרי אַוועק פון דער וועלט, און דעמזעלבן טאָג פון ר׳ מרדכי אַראַטען׳ס פטירה איז מאַכס געבוירן געוואָרן.

חיה האַראַביצעס זון מאַקס איז געווען אַ שיינער פּיזיש אַנטוויקלטער ס׳איינציגע קינד, ביי חיה, מאיר׳ס שוועסטער, פון אירע אַכט קינדער, וואָס איז געווען אַביסל רויטלעך פון איר מוטער שפּרינצע, געהאַט אַ ווייכן כראַראַקטער. מיט וויניק דערפאַרונג אין ליבע האָט מאיר׳ס טאָכטער שיינצע פאַרלייגט אויף אים די ליבעס־נעץ. צוליב אים האָט זי אָנ־געהויבן אָפטער צו קומען אין קראָקע מכלומרשט צו דער מומען חיהן, וואָס האָט זי נישט ליב געהאַט. געקומען צו מאַקסן, שעהן זיך אַוועקגעלייגט אויף דער קאַנאַפּע, גע־וויינט און זיך אויסגעוויינט ביי מאַקסן, ר׳זאָל זי ליב האָבן. און מאיר האָט אונטערגעשיקט זיין יינגסטן ברודער הער־שעק, דעם קאַשע־מאַכער, ר׳זאָל זיין אַ שדכן.

און ס׳זעט אויס, אין די 40 טעג פאַרן געבוירן ווערן איז שוין געווען געחתמעט אין הימל, אַז שיינצע מאיר׳ס וועט ווערן אַ כלה פון איר שוועסטער־קינד מאַקסן. און ס׳האָט נישט געהאָלפן דער מויגלער, אַ ווייבערישער רבי אין קראָ־קע, צו וועלכן חיה איז געלאָפן. דער מויגלער רבי האָט

געזאָגט חיהן, אַז ס'איז אַ פאַרפאַלענע זאַך ווי די געגנבעטע קי אויפן מאַרק מיט דעם שטריק. דאָס זעלבע האָט געזאָגט דער ווייבערישער רבי וואָס מ'האָט גערופן „כלאפ" [פּויער].

אָבער חיה איז אַבסאָלוט געווען דאַקעגן. פיינט האָט חיה די כלה אויס צוויי טעמים: דער ערשטער טעם, אַז איר הינטערן ליגט ממש אויף די פיס. נו, מילא אַלע קענען דען זיין ווי אירע חיה'ס טעכטער און זין? מוז מען עס פאַרגעבן. נאָר אַז זי איז אַ נאַשערין, וואָס מ'זעט נישט אין דער וועלט, וויפל זי שיט אַריין אין אַ גלעזל טיי צוקער, איז וויניק זיס, נעמט זי נאָך אַ לעפעלע און נאָך אַ לעפעלע צוקער און עסט. און אַ וויינערין איז זי — איינע אויף דער וועלט; אַז גאָט זאָל שומר און מציל זיין. די איינציקע אירע מעלה איז, וואָס זי קען שיין שטריקן, אויסהאַפטן טייערע זאַכן, נאָר אַריינצושטעלן אין אַ מוזיי. און נאָך אַ סיבה, וואָס זי איז קעגן דעם שידוך, ס'איז בעסער, אַז מען איז זיך נישט משדך מיט משפחה. אָט האָט איר ברודער עובדיה חתונה געהאַט מיט דעם פעטער משה וואַכהאַלדערס טאָכטער און די קינדער האָבן זיך נישט געהאַלטן רחמנא ליצלן. איין יינגל איז יאָ געבליבן, האָט ער געהאַט אַ משוגעת, געשריגן, מ'זאָל אים געבן געלט, און תמיד איז געווען דער דלות, און קיין מזל אין שטוב איז נישט געווען, אַ מערכה, מ'האָט זיך איבערגעצויגן אין ריישע, ווו דער שוועסטערקינד פון זיין פאָטער אשר זילבער אַן עושר, אַ נגיד, האָט אים עובדיה'ן אויסגעהאַלטן מיט וואָכן־געלד. חיה איז געווען קעגן דעם שידוך און אויך צוליבן מחותן דעם ברודער וואָס זי האָט געהאַט צו אים אַ בייז האַרץ.

קיינער נאָר זי חיה איז געפאָרן קיין ניי־סאנץ' צו אים אין מלחמה־צייט, ווען מ'האָט אים געדאַרפט נעמען אין מלחמה, געלאָזט אַלעס שטיין אין שטוב, און נישט געזאָגט אַז זיין ווייב ריקל זאָל פאָרן. זי איז געפאָרן, זיך איינגעשטעלט ס'לעבן געברענגט אים הייסע שטאַרקע קאַווע, און אַז ער, מאיר, איז אַריינגעקומען צום דאָקטאָר, אַז ער פילט זיך שוואַך און דער דאָקטער האָט געהערט ווי ס'האַרץ מאיר'ס האַקט ווי מיט האַמערס; האָט ער אים געגעבן אַ לייכטע דינסט און מ'האָט מאירן אוועקגעשיקט אין אדערבערג, ער זאָל היטן די באַן־סטאַציע. מאיר האָט געהיטן זיין נייעם מסחר, פון וואָס ער איז נתעשר געוואָרן, געפירט אַהיים יעדע וואָך קיין ראָזוואַדאָוו סאַכאַרין און פון דעם היים געבראַכט פוטער, וורשט פאַר זיין אָפיציר, וואָס אין ראָזוואַדאָוו איז עס געווען בנמצא, אָבער אין אָרדענבערג איז נישט געווען קיין שטיקל ברויט.

מאיר האָט זיך געקויפט אַ שיין הייזל און געוואָרן אַ גרויסער מעל־סוחר.

ביי חייה האָראָוויץ, מאיר'ס שוועסטער, איז דער מצב געוואָרן שלעכט. האָט זי באַשלאָסן, אַז זי וועט פאָרן קיין ראָזוואַדאָוו. צום ערשט גאט, דערנאָך דער ברודער, ער זאָל איר העלפן אין איר נויט. אַ ברודער, אַן עושר, וואָס דורך איר איז ער נתעשר געוואָרן.

מאיר, ווי זיין טבע איז געווען, האָט געדרייט מיט דעם פינגער אין נאָז, און זיך פון חיה'ן אַוועקגעדרייט, געהערט איר נויט און געשוויגן.

חיה האָט זיך דעמאָלט גוט אויסגעוויינט, געגאַנגען אין אוהל פון ר' משה'לע, געלאָזט שרייבן אַ קוויטל, אַריינגעוואָרפן אינעם אוהל (געבויט ווי אַ כאטע — אינדערמיטן דער קאַרב (עפענונג) וווּ מען האָט אַריינגעוואָרפן קוויטלעך) און געוויינט, דער רבי זאָל זיין אַ מליץ יושר; הגם מיט אים, מיט ר' משה'לען האָט זי ווי אַלע וואַכהאַלדערס געהאַט אַ שטילן חשבון — צוליבן שעלטן איר זיידן משולם, דעם אבינו וואַכהאַלדערס אין גאַליציע. שפּעטער איז זי אַוועק אויפן שותפות־קבר פון איר פאָטער אביגדור מיט דעם זיידן משולם וואָס זי האָט ביידע ליב געהאַט (קיין געפיל פאַר איר מוטער שפרינצע האָט זי כמעט נישט געהאַט), זיך פריש אויסגעוויינט און אַהיימגעקומען מיטן גלויבן און האָפנונג, אַז גאָט וועט זי נישט פאַרלאָזן אַזוי ווי אין גאַנצן לעבן. זי האָט געוווּסט, אַז ס'לעבן איז זיך נוקם.

חיה האָט געוווּסט און געהערט פון פאָטער אביגדור פון הלל הזקן, אַז ר'האָט געזען אַ שווימענדיקן קאָפּ אויפן טייך . . .

*

געווען איז עס אין פּורים, מען האָט זיך משמח געווען, געוואָרן בגלופין אונטערן ביטערן טראָפּן, איז אַריינגעקומען אַ דאָרפס־ייִד צום רבין דערלאַנגט אַ קוויטל, מיט אַ פּדיון; זאָגט דער רבי ר' משה'לע: „גיב עס דעם פּורים רב, היינט בין איך אַ פּשוטער מענטש". זאָגט צו אים דער פּורים־רב „גוט, איך וועל נעמען דעם פּדיון און דער רבי ס'קוויטל". „ניין, האָט ר' משה'לע געענטפערט — דעם פּורים־רב קומט ס'קוויטל מיט דעם פּדיון". „וואָס איז דיין בקשה — האָט דער פּורים־רב אַ פרעג געטאָן דעם דאָרפס־ייִד.

— אַ בן זכר.

— נו און ביים רבין ביסטו געווען?

— געווען, ער איז מיר אָבער מדחה.

דער פּורים־רב וואָס איז געווען אונטערן טראָפּן און גערעדט צום רבין דורך „דו", פרעגט אים: פאַרוואָס ביסטו אַ יידן מדחה, דאַרפסט זיין אַ פּועל ישועות.

— נישט תמיד קען מען זיין, האָט זיך דער רבי פּאַרטיי־דיקט, אַ פּועל ישועות.

דער פּורים־רב גיט אַ זאָג צום דאָרפס־ייִד: איך בין דיר מבטיח אַ בן־זכר.

נאָך דער סעודה האָט זיך ר' משה'לע, דער ראַזוואַדעוווער געהייסן פירן אין בעט, געוואָרן אַ שוכב מטה; צוויי טעג נאָך שבועות איז ער נפטר געוואָרן און ביים דאָרפס־ייִד איז געבוירן געוואָרן אַ בן זכר, לויט דער הבטחה פון פּורים־רב און מ'האָט אים אַ נאָמען געגעבן נאָכן ר' משה'לען.

נו, מילא אַ רבי מיט איר זיידן משולם — דאָס זיינען הע־כערע ענינים, אָבער די עוולה פון איר ברודער לגבי איר האָט זי נישט געקאָנט פאַרגעסן.

וואָכהאָלדערס פאַרגעסן נישט קיין עוולות און חשבונות. זי האָט זיך געזאָגט: ס'וועט קומען די צייט, ווי ס'זאָגט דער פּאַליאַק אַ פאָלקס־ווערטל „די קאָץ וועט קומען אין זאַק אַריין". חיה האָט זיך געווערט מיט אַלע כוחות קעגן האָבן מאירן פאַר אַ מחותן און ריקלען זיין ווייב די צדקת, פאַר אַ מחותנתטע. און מאיר וואָכהאָלדערן איז אויך נישט צום האַרצן דער שידוך, נאָר אַז מען קען נישט איבערבער מוז מען אַרונטער. בלית ברירה האָט ער געמאַכט אַ שווייג מיט זיין מציאה שיינצ'ע וואָס איז נישט ריטשע, געקוקט צווישן די פינגער, אָבי פּטור ווערן פון דער טאָכטער און קענען פירן זי אונטער די חופּה.

חיה איז צו די תנאים נישט געפאָרן און געזאָגט, אַז אויך צו דער חתונה וועט זי נישט קומען און נישט פאַרטרעטן די שוועל פון מאירן. זי האָט אַזאַ נדר געטאָן דאַמאָלס, ווען ער האָט איר נישט געוואָלט העלפן. נאָר פּלוצים „שינוי דעתו", צוויי טעג פאַר דער חתונה האָט זי געזאָגט אַז זי פאָרט יאָ אויף דער חתונה, און קיינער האָט נישט געוווּסט אירע שטילע מחשבות, פאַרבאָרגענע כוונות. געמיינט, אַ מאַמע, אַ קינדס אַ חתונה, אָבער זי האָט באַשלאָסן צו פאָרן כדי צו מאַכן אַ „חתונה". די חופּה האָט מען געשטעלט פרייטיק נאָכמיטאָג, געמאַכט אַ סעודה פרייטיק אָוונט, און שבת מי־טאָג־צייט פאַר געסט וואָס זיינען געקומען צו דער חתונה. מ'האָט געדאַוונט אין שטוב. דער ברודער עובדיה, דער פרומסטער און גרעסטער אביון פון די בני וואָכהאָלדערס, האָט געקלאַפּט אין די ווענט בשעת התפילה, ממש ס'הויז איינלייגן, געמאַכט קידוש, שפּעטער מיטאָג־צייט דערלאַנגט שבתדיקע שפּייזן. מ'האָט שוין געהאַט כמעט אָפּגעגעסן אָבער נאָך געזעסן ביים טיש, איז חיה אַריין אין קיך, גע־ווּסט אַז אין קרעדענס ליגן געקאָכטע הינדלעך און געוואָלט נעמען נאָך הינדלעך פון קיך־שענקל בכדי צו דערלאַנגען, פּשוט בכדי גורם צו זיין אַ מחלוקת.

מאיר איז אַריינגעקומען אין קיך און האָט נישט געוווּסט זיין שוועסטערס און מחותנתטעס כוונות, נאָר האָט איר באַמערקט „מען האָט דאָך שוין געגעסן, אָוונט וועלן קומען שרייבן די כתובה די דיינים".

חיה האָט געוואָרט אויף די רייד מאירס „וואָס — איז זי אַרויס מיט לשון — דו פויערן־יונג. דיינים ווילסט מכבד זיין, אַ שיינער ייִד ווילסט זיין?" און געזאָגט דאָס האָט חיה נישט חלילה בלחש, נאָר אויפן קול, ס'פּנים אירס צעפלאַמט, מען איז זיך צונויפגעלאָפן אויף די געשרייען. מאיר איז געשטאַנען מיט זיין לענגלעך פּנים און שיינע אויגן וואָס האָבן זייער גלאַנץ נישט פאַרלוירן, פאַרלעגן געשמייכלט, גלייך ס'וואָלט אין אים אַריין אַ רוח שטות. נאָר אין אמתן איז ער געווען פאַרביטערט, וואָס אַ שמחה פון אַ קינד ווערט צעשטערט, אַזאַ חרפּה! שטאָט זאָל זיך וואַשן אין זיין בלוט. חיה האָט אירס דערגרייכט.

איר קול האָט זיך געלאָזט ווייטער הערן: אַזאַ פויער־יונג, דיינים, שיינע יידן, אַ שיינער ייִד, וויל ער זיין, אַ שיינער בעל הבית קוקט אים נאָר אָן! אַ בושת פּנים — אַזאַ לבן הרמאי.

חיים האַראַוויץ, חיה'ס מאַן, איז צוגעגאַנגען צו איר און געזאָגט: „אויב דו וועסט זיך נישט באַרויקן, גיי איך שוין אַוועק צופוס אַהיים, שוין איצט שבת נאָכמיטאָג". חיה איז אַוועק צו מלך זילבער עפּעס איבערבייסן און צומאַרגנס אַריינגעפאָרן אין זבידניעוו צו דער מומע לאָה וואָכהאָלדער, אַפילו מיט דעם זון זיך נישט געהאַט בדעה צו געזעגענען. אָוונטס איז זי אַפילו אַריינגעקומען זיך משמח זיין, געוואָלט טאַנצן מיט דער כלה, נאָר די כלה האָט נישט געוואָלט, איר אָפּגעזאָגט אַ חלק פאַר מבייש זיין איר פאָטער און צעש־טערן אַ שמחה.

קיינער האָט נישט געוווּסט די אמתע סיבה פון אירע בייזע כוונות — און ניחא איז עס נישט געווען. חיה האָט נקמה גענומען, געמאַכט אַ חתונה, וואָס מאיר וועט נישט פאַרגעסן אַפילו ווען מען וועט אים שערבלעך לייגן אויף די אויגן. מאיר וואָכהאָלדער האָט זיך געהאַט זיין דרך אין לעבן, דער נוסח איז געווען מסחר. דעריבער האָט ער נישט געקענט איינשטיין אין איינזיצן אויף אַן אָרט אין שטוב. חוץ ווען מ'האָט אויסגעלאָזט גריוון, וואָס ער האָט שטאַרק ליב געהאַט און ער האָט פאַרזוכט פון טעפּל, צו זיי זיינען נישט איבער־געבערענט... זיין דרך אין לעבן: נישט מישן זיך אין רבישע מחלוקות, וואָס זיינען אָנגעגאַנגען אין ראַזוואַדאָוו צווישן צוויי ברידער, צוויי אייניקלעך פון ראַזוואַדעוווער ר' משה'־לע, אוראייניקלעך און אייניקלעך פון רבין ר' אפרים. אייניקלעך, געמיינט רבישע אייניקלעך, דאַרף מען מהנה

זיין — האָט ער געגעבן ראש־חודש־געלט און אַזוי אַ פּדיון. פאַרבעטן אויף שבת חתונה צו קידוש ביידע ברידער, וואָס זיינען זיך געווען מעסערשטעך.

איינער איז געווען עלטער, האָט ער געטהנעט, אַז אים קומט דער כסא הרבנות אין ראַזוואַדאָוו פון זיין פאָטער. דער יינגערער האָט געטהנעט, אַז ס׳כסא הרבנות קומט אים, ווייל ער קען בעסער לערנען. האָבן די חסידים פון יינגערן גערעשט.

די חסידים פון עלטערן האָבן דערלאַנגט אַ פּאַפּירל, ווי מדאַרף, אַז דער יינגערער איז נישט אַזוי מיט זיינע מחשבות. אַמאָל אין דער יוגנט איז ער נישט געווען ביים זינען. איז געקומען אַ קאָמיסיע הערן אים שבת. מלחמת מצוה.

ביידע רבנים האָבן אָנגענומען די איינלאַדונג.

איינער איז געקומען פריער, געזעסן אויבן אָן ביים פענס־טער וואָס קוקט אין גערטל אַריין, געווונשן „מזל טוב" מחו־תנים, חסידים און געטרונקען לחיים. איז אָנגעקומען דער צווייטער ברודער און צעשטערט די שמחה. דערזעענדיק דעם ברודער אויבן אָן מיט זיינע חסידים, האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט אויף דער שוועל פון דער גלעזערנער טיר וואָס האָט געפירט פון קיך אין שטוב אַריין, געשטאַנען גע־וואַרט אויף דער שוועל ביז דער ברודער מיט זיינע חסידים וועט אַרויס, ער זאָל חלילה מיט דעם ברודער נישט זיין אונטער איין דאַך.

אויך זייער פעטער האָט געפירט אַזאַ מלחמה מיט זייער זיידע ר׳ הערשעלע, קיינמאָל נישט געקומען אויפן יאָרצייט פון ר׳ משה׳לע, כדי זיך נישט טרעפן מיט דעם ברודער.

מחלוקת פון ר׳ משה׳לען מיט זיין שוואָגער, מעשה אבות ירשו בנים...

הונדערטער מענטשן זיינען געקומען אין יאָרצייט־טאָג און פאַרגאָסן טייכן טרערן און געשריבן קוויטלעך, הגם דער ברודער איז אויך געווען אַ גרויסער רבי. הייסט עס צוויי רבישע קינדער זאָלן זיך זיין בלוט־שונאים, וואָס זאָל נאָך זאָגן דאָס פּשוטע פאָלק וואָס קוקט זיך צו צו זייער התנהגות? איז חיים דער מחותן געווען פאַרטיפט אין מח־שבות, נעבן אים איז געשטאַנען העשעק, זיין זון. חיים האָט נישט געזאָגט גאָרנישט, ווייל ר׳האָט געוואָלט אַז זיין זון העשעק זאָל זיין אַ רב בישראל.

געדענק איר, האָט זיך חיים אַרויסגעריסן, נישט געקענט מער שווייגן, אַ חילול השם.

„ניין, נישט גוט, — האָט ער שפּעטער זיך אַדורכגעשמו־עסט מיט זיין שוועסטער מאַלע פון רודניק. וועלכע חיים האָט זייער ליב געהאַט, — נישט גוט, מאַלע, בשום אופן נישט גוט, ס׳זאָל הערשן אַזאַ שנאה אַחים צווישן צוויי לייבלעכע ברידער, דם שונאים, אייניקלעך פון ר׳ משה׳לע הורוביץ... אייניקלעך.

די דאָזיקע חתונה ביי מאיר וואַכהאָלדער איז געווען די לעצטע חתונה אין ראַזוואַדאָוו.

עטלעכע וואָכן שפּעטער זיינען אַריין די דייטשן, געב־ראַכט מיט זיך אבילות און חורבן.

דער מחבר האָט אין יאָר 1949 אַרויסגעגעבן אין געטינ־גען [מערב־דייטשלאַנד] אַ ראָמאַן (ערשטן טייל) אין דייטש אונטערן נאָמען: Die Wacholders. Eine jüdische Familiengeschichte.

ראַדאָמישל — מיין געבורט־שטעטל

אליעזר צווייג

ביי די ברעגעס פון טייך סאַן, בערך צוועלף ק״מ פון ראַז־וואַדאָוו, געפינט זיך דאָס שטעטעלע ראַדאָמישלע מיט אַ 100 יידישע פאַמיליעס, אָרעמע, רייכע און מיטלשטאַנד, ד.ה. בעלי־מלאָכות. אין ראַדאָמישלע גופא איז קיין באַן־סטאַציע ניט געווען, נאָר אַ פּאָר ק״מ אויסער דעם שטעטל האָבן מיר געהאַט 2 סטאַציעס, זבידניוו און קעמפּאַ (Zbydniów, Kempa). האָט מען געוואָלט פאָרן אויף גאַליציע ד.ה. קיין לעמבערג אָדער קראָקע, האָט מען זיך געמוזט אַריבער־שיפן איבער דעם טייך סאַן און דאָרט ערשט פאָרן מיט אַ בעל־עגלה צו דער סטאַציע זבידניוו. האָט מען געוואָלט פאָרן אויף קאָנגרעס־פּוילן ד.ה. קיין לובלין, וואַרשע איז מען געפאָרן צו דער צווייטער סטאַציע קעמפּאַ.

ראַדאָמישלע האָט אויך געהאַט אַ רב, אַ שוחט און שמשים, ווי אויך אָן אייגן קהל (שטאָט־פאַרזאַרגערס) גלייך מיט אַלע שטעט אין פּוילן. אינגאַנצן איז דאָ געווען איין בית־מדרש. דאָרטן פלעגן זיך טרעפן אַלע שיכטן פון שטעטל, יעדער האָט זיך געזעצט לויט זיין מאַטעריעלער לאַגע. די גבירים אין מזרח־וואַנט, די אַביסל אָרימערע אויף דרום־

זייט, די בעל־מלאָכות אויף מערב זייט און די גאַנץ אָרעמע אויף צפון־זייט. עס זיינען געווען תלמידי־חכמים, משכילים און סתם יידן. אין דעם בית־המדרש זיינען פאָרגעקומען וויכוחים וועגן אַ בלאַט גמרא; ווער עס פּסקנט לויט דעם חושן משפט, ווער לויט דעם יורה־דעה; ווער עס פלעגט דערציילן פּאָליטיק און ווער עס פלעגט אויסגיסן זיין ביטער האַרץ, וואָס ער האָט קיין פּרנסה נישט און געזעסן אין בית־המדרש אויף צפון־זייט. דער גבאי אין בית־המדרש איז געווען אַ ייד אַ הדרת־פּנים, אַ בעל־הבית, אַן אָנגעזעענער און בכבודיקער ר' אליעזר צייזל ז"ל. אַ גאַנץ יאָר האָט ער געשאַפט, ווער ס'זאָל עולה־זיין צום ספר תורה אום שבת. אין דער וואָכן האָט ער קאַסירט פאַר די נדרים. פאַר די ימים־נוראים געמאַכט אַ באַלאַנס, וויפל דאָס בית־המדרש האָט באַקומען געלט און ווער עס איז שולדיק פאַר די נד־רים, מען מוז דאָך פאַרזאָרגן האָלץ אויף ווינטער. אין ראַ־דאָמישלע זיינען געווען 2 חדרים. איין חדר פאַר אַלף־בית־ייִנגלעך און דאָס צווייטע פאַר חומש־ייִנגלעך; די גמרא־ייִנגלעך האָבן געלערנט ביים רב.

מיר האָבן געהאַט נאָר אַ 7 קלאַסיקע פּאָלקס־שול מיט גרויסע אַנטיסעמיטישע לערער. די רייכע פון שטעטל האָבן זיך נישט געניויטיקט אין נאָך אַנדערע שולן, ווייל זיי זיי־נען געווען זייער רעליגיעז. און גיין אין אַ גימנאַזיע דאַרף מען חלילה מחלל־שבת־זיין רחמנא לצלן. אַ' די וועלט גייט פאָרויס, מען דאַרף זיין געבילדעט און קענען גוט רעכנען: איך פאַרהאַף, אַז מיין זון אָדער טאָכטער וועט דעם גוי נישט געבן מער אַ רעשט, און צו וואָס דאַרף מען די הויכע קלאַסן? אַזוי האָבן געטענהט די ראַדאָמישלער רייכע יידן.

איין מאָל אין דער וואָך איז געווען דער מאַרק־טאָג, וואָס די יידן פון צפון זייט האָבן געוואַרט אויף אים, כדי אַרויס־צושלעפּן זייער חיונה אויף דער גאַנצער וואָך. אין די 20־ער יאָרן עמיגרירן פון ראַדאָמישלע פיל משפּחות, ווער קיין אַמעריקע, ווער קיין פראַנקרייך, ענגלאַנד, בעלגיע, האָלאַנד, פיל משפּחות פאָרן אין די גרויסע שטעט פון פּוילן. ראַדאָ־מישלע ווערט שיטערער, די פּרנסה שוואַכער, און דער אַנ־טיסעמיטיזם שטאַרקער. מען העצט אָפיציעל „קויף נישט ביי קיין ייד".

אין ראַדאָמישלע זיינען געווען 3 פּאַרטייען, 2 ציוניס־טישע מזרחי און פּועלי־ציון רעכטע, גוט אָרגאַניזירטע, און אַגודת ישראל, נישט אָרגאַניזירט, ווו ס'האָט געהערשט דער כלי קודש. אין דער שפּיץ פון מזרחי איז געשטאַנען אַ ייד, אַ תלמיד־חכם, ווי אויך אַ משכיל. ער האָט געהייסן זאַלקי קאַנאריק ז"ל, געקענט גוט העברעאיש, אמת נישט מיט דער אויסשפּראַך פון ישראל (הברה ספרדית). געווען אי־בערגעגעבן צום ציוניזם בלב ונפש. פאַר די קאָנגרעס־וואַלן געזאָרגט, מען זאָל פאַרקויפן וואָס מער שקלים, זאַמלען אויף קרן קימת, קרן־היסוד, שיקן יוגנט אויף הכשרה. אַ טייל פון זיי האָבן עולה געווען און געפינען זיך איצט אין לאַנד.

אַממיינסטן זיינען ראַדאָמישלער יידן געווען טעטיק פאַר די סיים־וואַלן; יעדער לויט זיין פּאַרטיי־ליניע. די ציוניסטן האָבן געקעמפט פאַר ד"ר טאָהן ז"ל, די אַגודה פאַר דעם ריישער רב. מען האָט פאַרגעסן די פּריוואַטע געשעפטן און אויף וועלכער וואַנט מען זיצט אין בית־המדרש. נאָר געק־לערט תכלית. אין 1936 פאַרט אַרויס פון ראַדאָמישלע דער ציוניסטישער מנהיג ר' זאַלקי קאַנאריק. די ציוניסטישע פּאַרטייען האָבן דאָס באַלד דערפילט: נישט געווען ווער עס זאָל אים פאַרטרעטן. קיין יהושע בן־נון איז נישט געווען.

אין יענער צייט גרינדעט זיך אין שטעטל די פּוילישע אַנטיסעמיטישע פּאַרטיי „אָזאָן". דאַמאָלסט הויבן זיך אָן די צרות. טראָץ דעם אַלעם ווען עס איז אויסגעקומען יום־כיפּור אין אַ מאַרק־טאָג, איז דער מאַרק געווען ליידיק. די יידן האָבן געהאַלטן דעם האַנדל אין זייער האַנט. אַזוי האָט מען געלעבט ביז 1939, ווען עס איז געקומען די ווילדע חיה און חרוב געמאַכט דאָס יידישע ראַדאָמישלע. אין חורבן ראַדאָמישלע האָבן זיך די תושבים, די קריסטן, באַטייליקט. מען האָט פאַרניכטעט דאָס יידישע ראַדאָמישלע. עס איז געבליבן די שארית־הפליטה, וועמען עס איז געלונגען אי־בערצולעבן אין די וועלדער, אין רוסלאַנד אָדער ניצל געוואָרן פון די קאַלך־אויוונס. די ווינציקע איבערגעבליבענע ראַדאָמישלער יידן זיינען היינט צו טאָג צעשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט.

לויט דער ציילונג פון 1764/65 אין אַמאָליקן פּוילן זיינען אין ראַדאָמישל געווען 9 משפּחות מיט 36 נפשות, וואָס האָבן געוווינט אין 5 יידישע הייזער: פון די יידן זיינען 2 געווען אַרענדאַרס [1]. אין 1880 איז דאָ געווען 1,339 איינוווינער, דערונטער 413 יידן און 1900 — 1,453, דערונטער 393 יידן.

די געגנט פון ראַדאָמישל געהערט צו ירחמיאל קאַ־נאַרעק [2].

שוין אין יאָר 1884 איז אָרגאַניזירט געוואָרן אין ניו־יאָרק די „ערשטע חברה בני דוד אנשי ראַדאָמישלע"; אין יאָר 1938 האָט זי געציילט 85 מיטגלידער, דערפון 25 אַמערי־קאַנער יידן (נישט קיין ראַדאָמישלער).

חוץ דעם איז 1902 אָרגאַניזירט געוואָרן דער „ראַדאָמיש־לער יאַנג מענס סאָסייטי" מיט 12 מיטגלידער און 1938 איז

1 לויט מאהלער דאָס ציטירטע ווערק, טאַב. 12, 31, 65, 68.
2 לויט דער „יעווריעיסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ".

זייער צאָל געשטיגן ביז 1,000, דערפון 40% געבוירענע אין אַמעריקע, נישט קיין לאַנדסלייט. אין 1938 יאָר האָט די חברה איבערגעשיקט אין דער היים־שטאָט 2,000 דאָלער אויף קאָנסטרוקטיווער הילף און 150 דאָלער מעות חיטין.

לויט „די יידישע לאַנדסמאַנשאַפטן פון ניו־יאָרק 1938", אַרויסגעגעבן פון י. ל. פרץ — שרייבער פאַריין (ז. 341).

אין „דער גאַליציאַנער" 1939 האָט ד"ר ש. מארגאשעס אָפגעדרוקט אַן אַרטיקל א. נ. „מיין ראַדאָמישל".

קהילת כפר פישניצה ע"י נהר סאן

י. ג.

אבות הקדמונים לבית פלוס היו המייסדים של קהלת פיש־ניצה. האחרון לבית פלוס היה צבי הרש פלוס. בתקופתו התפתחה קהלת פישניצה לשביעת רצון כל תושביה. את ההישג הכי גדול שלו ראה צבי הרש בשני ספרי תורה שהשיג עבור הקהלה.

מקור פרנסתם של יהודי תושבי פישניצה היה מסחר החי־לופין עם יהודי ראָזוואַדוב, תוצרת החקלאות בעד הסחורות שאין להשיג בכפר.

לא כל בני פישניצה נשארו בכפר לצמיתות. הרוב היגר לאירופה המרכזית ולאמריקה הצפונית וחלק קטן גם ע"י נישואין לרוזוואדוב און עיירות סמוכות אחרות.

מאלה שנשארו בפישניצה ניצלו רק בודדים.

החורבן השיג את יהודי פישניצה בין כסא לעשור תש"ג.

יהי זכרם ברוך!

יאסקעוויץ

י. ג.

יהודה פרלמן מיאסקוביץ,
אַנפירער פון פאַרטיזאַנען

אַ גרויס דאָרף אויף יענער זייט פון טייך סאַן, בערך 10 קי־לאָמעטער פון ראַזוואַדאָוו. זייט 6 דורות האָט געלעבט דאָ די משפחה פערלמאַן. אין יאָר 1815 האָט יאַסטקאָוויצע גע־ציילט אַ מנין יידן.

עס פאַרשטייט זיך, אַז די צאָל יידן האָט זיך דאָ נישט מיט קיין אַ סך פאַרגרעסערט, ווייל ייִנגוואַרג האָט נישט געוואָלט זיך באַזעצן צו בלייבן אין דאָרף. אַ טייל איז אַרי־בער אין די אַרומיקע שטעט. די מיינסטע אָבער האָבן אויס־געוואַנדערט קיין צענטראַל־אייראָפּע אָדער קיין צפון אַמע־ריקע.

ביים קריגס־אויסברוך האָבן געוווינט אין יאַסטקאָוויצע 12 משפחות.

דער חורבן איז פאָרגעקומען ראש־השנה תש"י. עס זיינען פאַרברענט געוואָרן 2 ספרי תורה. בלויז יחידים זיינען ניצול געוואָרן.

יהי זכרם ברוך.

הכנסת אורחים

דבורה שרעטער

איך וויל דאָ ווידמען אַביסל געדאַנקען, די הכנסת־אורחים און „אבפּארטיק־געלט", וואָס איז געווען ווייט און ברייט באַקאַנט, און האָט פאַרשאַפן די יידישע איינוווינער גרויס כבוד.

די פראַגע פון איבערנעכטיקן פאַר די אָרימע לייט איז געוואָרן זייער דרינגענד. מיינסטנטייל האָבן זיי זיך פאַר־האַלטן אין אונדזער שטעטל, ווייל עס זיינען געווען אייני־קע טוער (מאיר כץ), וואָס האָבן גענומען אויף זיך די היי־ליקע פליכט צוגרייטן נאָכן אַרבעטסטאָג געלעגערס צום שלאָפן פאַר אורחים. אַ דאַנק דעם האָבן זיך געמערט ביי אונדז די אורחים מיט יעדן טאָג. די גרעסטע זאָרגן פלעגן פאַרשאַפן אַזעלכע וועלכע זיינען קראַנק געוואָרן.

פאַרשטייט זיך, אַז אויף דעם געביט זיינען פאָרגעקומען וויכוחים אָן אַ סוף, ביז איינמאָל האָט מען באַשלאָסן, אַז מען מוז בויען אַ הכנסת־אורחים. אַלעס איז געשאַפן געוואָרן דורך פרייוויליקער אומדערמידלעכער און איבערגעגעבענער אַרבעט, נאָכדעם ווי יעדער האָט זיך באַשטייערט לויט זיינע מעגלעכקייטן.

מיט שווערער מי האָט מען אַרויסבאַקומען אַ פּלאַץ פון בירגערמייסטער לעבן באָד. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און עס איז אויסגעבויט געוואָרן אַ הויז — אַ האָטעל ממש, ס'איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ פאָנד אין באַנק.

קורץ נאָכדעם האָט מען באַשלאָסן אויך וועגן „אַפּפאַר־טיק־געלט", ווייל ס'זיינען געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן דורכגעמאַכט די שטאָט צוויי און דריי מאָל.

די פּראָצעדור איז געווען אַזעלכע, אַז גלייך ווי ס'זיינען אָנגעקומען אורחים, האָבן זיי זיך געווענדט צו מיין טאַטן ז"ל און באַקומען צוויי צעטלען: איינס אויף צו באַקומען שטיצע און דאָס צווייטע צום שלאָפן.

אָנקומענדיק אין הויז האָט זיי אויפגענומען דער „סטראָ־זש" מיט זיין פרוי, וועלכע זיינען געווען ריינע און פּינקט־לעכע מענטשן. אַלעמען האָט מען קודם־כל געפירט אין באָד. זיי האָבן נאָכן ריינמאַכן זיך געקראָגן אַ פּידזשאַמע צום שלאָפן. זייערע זאַכן, קליידער און דאָקומענטן האָט מען פאַרהאַלטן ביז זיי זיינען אַרויס צו זייערע וויטערע וואַנ־דערונגען.

איך, וואָס האָב נעענטער צוגעזען ווי אַזוי אַלעס איז גע־שאַפן און אויסגעפירט געוואָרן, פאַרשטיי ערשט היינט ריכטיק אָפּצושאַצן דעם אויסערגעוויינלעכן אויפטו און דריק אויס מיין גרעסטן כבוד פאַר אַלע, וואָס האָבן געגעבן זייער האַרץ און מי דאָס אַדורכצופירן.

זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן מיט יראת הכבוד די נעמען פון איניציאַטאָר און יושב ראש:

ישעיהו ברוך ווײנמאַן און פון די מיטהעלפער: חיים וואָלף בירנבוים, הערשל בירנבוים, ישראל נאָטע אַנהיזיגער וועל־כע זיינען נישטאָ מער מיט אונדז צוזאַמען.

יהיה זכרם שמור לתהילה!

ישעיהו ברוך ווײנמאַן —
מייסד "הכנסת אורחים"

איינס פון אַ סך ווינקלען

דבורה שרעטער

ווער געדענקט נישט אַ גרויס דורכגאַנג־הויז מיט עטלעכע שטובן (ווױנונגען). דאָס איז געווען אַ שותּפותדיק הויז פאַר אַלע איינוווינער. יעדער האָט געהאַט זיין ווינקל: פאַר האַלץ צו הייצן און פאַר אַנדערע זאַכן פאַר וועלכע ס׳איז ניט געווען קיין פּלאַץ אין שטוב.

דאָרט פלעגן זיצן אין זייער פרייער צייט די פאַרעלטערטע טעכטער, און וואַרטן אויף נסים: אפשר וועט קומען אַ שדכן און ברענגען אַ חתן.

שבת פלעגן זיך צונויפקומען די איינוווינער, ווען זיי זענען נישט געווען ברוגז צווישן זיך, און האָבן באַרעדט די טאָגטעגלעכע פּאַסירונגען ווי אויך „הויך־פּאָליטיק".

דאָרט האָבן זיך אויך אַ סך קינדער געשפּילט. אַמשענסטן איז דאָרט געלונגען די שפּיל אין „באַהעלטעניש". שפּילן האָט מען דאָרט געקאָנט, ווען עס איז נאָך געווען טאָג; אין אָוונט — ווען ס׳איז געוואָרן פינצטער, האָט מען אַ סך געזונגען פּוילישע, העברעאישע און אידישע לידער (מייסטנס פון י. ל. פּרץ). די הויפּט־זינגערין איז געווען די קליינע שלאָמציע, אַ יתומה, וואָס האָט זיך אויפגעצויגן ביי דער משפּחה שוואַרץ. זי איז געווען אַ שוועסטערן־טאָכטער פון מאַריעס שוואַרץ און מיין בת־דודה.

ווער האָט אַלץ געוווינט אין דעם ווינקל?

אין דער ערשטער שטוב רעכטס — די אַלטע שטאָבערין מיט איר טאָכטער, אַ מיידל אין די יאָרן. ווען די טיר איז געווען אָפן, האָט מען געקאָנט זען אַ זייער ריין חדר, מיט צוויי געדעקטע בעטן; אין איין זייט, לעבן דער טיר, אַ גרויסער קויש. ווייטער אין ווינקל — די קוך. אויף די ווענט ריין געוואַשענע, פאַרשיידענע קיך־כּלים.

זייער פּרנסה איז באַשטאַנען פון אַ טישל אין מאַרק, סיי ווינטער, סיי זומער.

די צווייטע משפּחה איז געווען דער אַלטער שמאָדער מיט צוויי טעכטער און צוויי זין: דאָברע, איטע, לייזער און יחזקאל. דער טאַטע מיט די זין זיינען געווען מענער־שניידער פון באַרוף. און די טעכטער האָבן צוגעהאָלפן נייען און געפירט די הויז־ווירטשאַפט.

עס איז מיר גוט פאַרבליבן אין זכרון דער שטאַרק גרויסער שניידער־טיש אין מיטן שטוב. די בעטגעוואַנט איז געווען אַרויפגעלייגט איינס אויף דאָס אַנדערע ביז צום באַלקן. אַזוי האָבן אין אַ האַרמאַנישער אַטמאָספערע געאַרבעט און געלעבט פיר מענטשן. אָפטמאָל האָט דער זון צוגעזונגען מיט אַ שטאַרקער שטימע.

די דריטע משפּחה איז געווען מאָטל און משה שטאַבער מיט פיר קינדער. די עלטערן האָבן פון פרי ביז שפּעט גענייט קאָנפעקציע. אין שטוב זיינען געשטאַנען פיר בעטן און צוויי ניי־מאַשינען; אינמיטן — אַ גרויסער צושניידער טיש. די גאַנצע וואָך האָט מען צוגעגרייט די קאָנפעקציע, און דינסטיק אין מאַרק־טאָג איז מען אַרויסגעגאַנגען פאַרקויפן וואָס מען האָט אויפגענייט. טראָץ דער שווערער אַרבעט האָט קיינמאָל נישט געסטייעט צום לעבן און אָפטמאָל איז אַ קינד נישט געגאַנגען אין שול, ווייל מען האָט נישט געקאָנט קויפן קיין פאַר שיך.

די פערטע און לעצטע משפּחה אין דעם דורכגאַנג־הויז איז געווען מענדעלע סופר. ער האָט געשריבן מיט דער האַנט מגילות און ספרים.

אַזעלכע מענטשן זיינען היינט גאָרנישט פאַראַן. פיין, איידל און באַוואוסטזיניק. ווי גרויס איז דער ווייטיק, אַז אַזעלכע גוטע אַרבעטזאַמע מענטשן האָבן אין זייער לעבן נישט געהאַט קיין ליכט און פרייהייט.

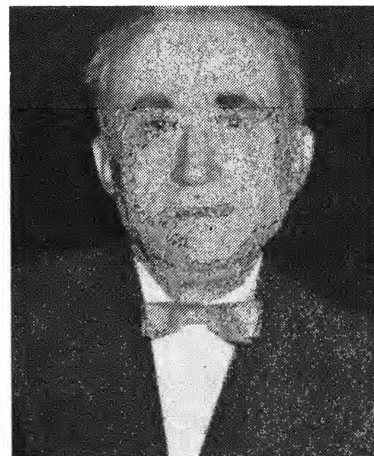
אישים

געשטאלטן

יצחק אבן

בעזשע רייך

אין אַ קאַלטער פינסטערער ווינטער־נאַכט אין יאָר 1880 זיינען געזעסן אַרום האַלבער נאַכט דריי פּאַרשוינען אין ראַזוואַדאָווער בית־המדרש ביים וואַרעמען אויוון ביי דער מעריב־וואַנט פאַרטיפט אין אַ הויכן מיסטישן שמועס. אַלע בית המדרש בחורים און סתם לערנער, וואָס האָבן תמיד באַקלעבט די בית־המדרש טישן, זיינען שוין פון לאַנג אַהיים געגאַנגען. אַלע לאָמפּן זיינען שוין געווען לאַנג פאַרלאָשן. נאָר בלויז אַ חלב־לעכטל האָט געברענט אויף זייער טיש און געוואָרפן טונקעלע־אומהיימלעכע, משונהדיקע שטראַלן אויף די בית־המדרש מעשינע הענגער־לייכטערס, וואָס האָט מיט אַ מאַטן גלאַנץ באַלויכטן די דריי פּנימער, פון וועלכע מען האָט געקאָנט דערקענען, אַז זיי זיינען שטאַרק פאַרטיפט אין הויכע געוואַלדיקע ענינים. אַפילו די פחודימדיקע שאָטנס אויף די חושך׳דיקע ווענט האָבן אויף זיי נישט געמאַכט קיין רושם. איינער פון די געהיימניספולע געשפּענסטער איז געווען אַ הויכער דאַרער ייד מיט אַ הויכן לאַגישן שטערן, אַ קאַפּיע פון אַ משולח — אַרויסגענומען פון אנסקיס דיבוק. אַט דער פּאַרשוין איז געווען אַ הייסער פאַרברענטער סאַדאַגורער חסיד פון רבי ר׳ נפתלי. ער איז אַנטלאָפן פון דזיקאָוו פאַר די דאָרטיקע חסידים מיט זייער רבין ר׳ מאיר׳ל בראַש, טאַקע דעם רבין ר׳ משה׳לעס אַ ברודער. ביידע אייניקלעך פונ׳ם רבי נפתלי ראָפּטשיצער. זיי האָבן אים אַלע גערודפט עד לחרמה, פאַר פרעדיקן סאַדאַגורער חסידות.

בעריש (בעזשע) רייך

אין יענע יאָרן איז דאָס געווען אפּיקורסות — השם ישמרנו. סיי ביי די ראָפּטשיצער גזע און סיי — אָדער אַפילו נאָך מער ביי די צאַנזער חסידים איז דאָס געווען — אין יענע צייטן פּשוט שמד ר״ל.

די מחלוקות צווישן צאַנז און סאַדאַגורע זיינען פאַרשריבן מיט בלוטיקע אותיות אין דער חסידישער ליטעראַטור. און דוקא־להכעיס זיין ברודער דעם דזיקאָווער רבין, האָט דער ראַזוואַדאָווער צדיק, דער רבי ר׳ משה׳לה, דוקא מקרב געווען דעם רבי ר׳ נפתלי (פון סאַדאַגורע), וואָס האָט געמוזט אַנטלויפן פאַר זיין ברודערס רדיפות.

ער איז אַליין געווען אַ גרויסער חריף און בקיא אין ש״ס מיט אַן אייזערנעם מוח. די צוויי וואָס זיינען מיט אים געזעסן זיינען געווען צוויי ראַזוואַדאָווער חברים, בית־מדרש בחורים וואָס האָבן תמיד געלערנט זייערע שעורים צוזאַמען. איינער איז געווען אברהמ׳לה איציע־קצבס און דער צווייטער איז געווען יצחק אבן, אַ ברודער פון מיין גמרא־מלמד מיט תוספות־מלמד ר׳ הרשל׳ה אבן ז״ל. די צוויי בחורים האָבן זיך צוגעהערט צו ר׳ נפתליס שבחים וועגן דער גרויסקייט און צדקות פון סאַדעגורער רב׳ן. פון זיין מויל שיטן זיך רמזים, גמטריא׳ות מיט כלערליי ראיות, אַז נאָר דער סאַדעגורער איז אַ יחיד בדורנו.

זייערע אַלעמענס אויגן גלאַנצן מיט אַ יראת הרוממות פון בענקשאַפט צו קומען צו דער מדרגה: צו האָבן די זכיה צו זען דעם איש הקדוש, פנים אל פנים, און הערן מפיו הקדוש זיינע חידושי־תורה. איז ער דען גרעסער פון אונדזער רבין (געמיינט דעם רבין רב משהלע) — פרעגט אים יצחק אבן. איך קאָן זיך גאָר נישט פאָרשטעלן אַ נאָך גרעסערן צדיק פון אונדזער רבין, וועלכער איז ביי מיר איינגעבאַקן אין האַרץ־ממש, נפשי קשורה בנפשו.

— איי, איי, קינדער! ענטפערט ר׳ נפתלי, זייער שווער

צו פאַרשטייען אַזעלכע הויכע ענינים, אַזוי לאַנג ווי מען זעט נישט מיט די אייגענע אויגן. דער ראַזוואַדאָווער רבי אייערער איז זייער גרויס, אַ בעל מדרגה, אָבער אַנטקעגן דעם סאַדאַגורער איז ער כנר לגבי אבוקה, ווי אַ לעכטל קעגן אַ גרויסן פלאַם. ער איז טאַקע נישט קיין בעל־בכי ווי אייער רבי, ער וויינט נישט, ער שרייט נישט, פּאַטשט נישט מיט די הענט ביים דאַווענען. ער האָט נישט קיין תנועות, ווייל ער דאַוונט תמיד אין אַ חדר מיוחד, אָבער זיין קרעכץ און זיין זיפץ מאַכן ציטערן עולמות עליונים און צעררייסן גזרות קשות.

און ר' נפתלי איז נישט מיד געוואָרן צו דערציילן די נפלאות גדולות ביז דאָס חלבן לעכטל אויפן טיש האָט אָנגעפאַנגען צאַנקען און אויך דער אויוון אין בית־המדרש איז קאַלט געוואָרן, זיינען זיי זיך תמימותדיק פונאַנדערגעגאַנגען אין זייערע היימען. אין דער זעלבער נאַכט האָבן ביידע חברים באַשלאָסן צו פאַרלאָזן זייערע היימען מיט זייער אַלטן רבין און פאָרן קיין סאַדעגורע, און זען מיט די אייגענע אויגן די הימלישע דרכים פון צדיק הדור. דער חבר אברהמלע האָט באַלד נאָכדעם חתונה געהאַט און יצחק אבן אַליין האָט באַלד דעם זעלבן יאָר, אין חדש אלול תר"ס אין מיטן דער נאַכט בשתיקה פליטה געמאַכט פון ראַזוואַדאָוו, זוכן אַ נייעם רבין. די נסיעה איז נישט געווען קיין גרינגע. פון ראַזוואַדאָוו קיין סאַדאַגורע איז אַ ווייטער מהלך און פאַרבונדן מיט גרויסע הוצאות. דערויף האָט ער ליידער נישט געהאַט און מיט גרויס מי קוים זיך דערשלעפּט ביז באָריסלאַוו; זיך דאָרט געוואַלגערט אין דער סאַדאַגורער קלויז, די דאָרטיקע חסידים האָבן אים מקרב געווען; מיט זייער הילף איז אים געלונגען צו קומען צו ראָש־השנה צום רבין. דאָרט איז ער שוין פאַרבליבן. פאַרבלאָנדזשעט אין אַ נייער אומבאַקאַנטער סביבה, מיט נייע מנהגים, וואָס זיינען אים פרעמד געווען. בלויז די חסידישע אינטריגעס זיינען געווען די זעלבע. ער האָט שוין געהאַט חרטה אויף דעם עסק. אָבער אַלע בריקן מיט ראַזוואַדאָוו זיינען שוין געווען צעשטערט. נישט ווילנדיק איז ער געוואָרן אַ תושב צווישן די אַלטע תושבים וואָס קאָכן אַליין און עסן פון דעם תיקון־קעסל און דערציילן זיך מעשיות פון אַלטן רבין און שאַפן לעגענדעס וואָס די היינטיקע היסטאָריקער פאַרנעמען זיך מיט זיי, די וואָס גריבלען זיך אין דער געשיכטע פון חסידות. זיי וועלן נישט קענען אַוועקגיין פונם היסטאָרישן אמת, אַז נישט די מאָדערנע מענדעלזאָנישע השכלה און אויך נישט די טרוקענע מתנגדישע פירער האָבן דערהאַלטן דעם טראַדיציאָנעלן גייסט פון אַ נאַציאָנאַלן יידישקייט, נאָר דוקא דאָס חסידות.

מיר אַלע האָבן זיך געפּאָרעט אין די קלויזן, אין די בתי־מדרשים ביי דער גמרא, דאָרט איז געוואָרן דער מקור פון רעיון הציוני. אויך יצחק אבן, דער בית־המדרש חסידישער בחור, האָט שוין אין יענע יאָרן, דורכגייענדיק אַ שווערן וועג פון נע־ונד זיין דערפילט די שוואַכקייט פון סאָציאַלן יושר צוקוקנדיק זיך צום מלכותדיקן רייכן, פאַרשווענדערישן לעבן אין סאַדאַגורער הויף. אָבער זיין אמונה אין צדיקים איז נישט שוואַכער געוואָרן דערפון. מען האָט אים געקאַנט געפינען אין אַנדערע רבנישע הויפן אין גאַליציע. געוווינט האָט ער מיט זיין פרוי אין באָריסלאַוו. זיין פרוי פון ראַזוואַדאָוו איז געווען יהושע חזנ'ס טאָכטער ע"ה, אַ שוועסטער פון אליעזר שווארץ ע"ה (מען האָט אים גערופן אליעזר רעהאליס). שפּעטער איז יצחק אבן געקומען קיין לעמבערג.

אין יענע יאָרן האָט דער בעלזער רבי קאָנטראָלירט דאָס יידישקייט פון אַ גרויסן טייל פון גאַליציע ובפרט פון לעמבערג, וווּ די יידישע יוגנט איז געווען איינגעשלאָסן אין די ד' אמות של הלכה פון בית־המדרש. נישט נאָר האָבן זיי זיך נישט געטרויט צו לעזן אַ העברעאישע צייטונג ווי דעם „המגיד", „המליץ", „הצפירה" וואָס די משכילים האָבן אַרויסגעגעבן, נאָר אַפילו תנ"ך לערנען איז געווען פאַררעכנט פאַרן גרעסטן חטא. בעלז האָט אַרויסגעגעבן אַ לשון־קודשע צייטונג, וועלכע איז געמאַכט געוואָרן על טהרת הקודש אין לעמבערג פון דער פרומער חסידישער חברה „מחזיקי־הדת" מיט דער הסכמה פון בעלזער צדיק ר' יהושע'לה רוקח און אַנדערע רביים, דאַרונטער אויך דעם קראָקעווער רב ר' שמעון סופר ע"ה, אַ זון פון פרעשבורגער חתם־סופר זי"ע.

מיט אַ רעקאָמענדאַציע פונם באַיאַנער רבין איז יצחק אבן געוואָרן דער רעדאַקטאָר פונם וואָכענבלאַט „מחזיקי הדת", און זיך אויסגעצייכנט מיט זיין שאַרפער פעדער.

ס'איז אַ פאַקט, שרייבט יצחק אבן אין זיינע ביאָגראַפישע כתבים שפּעטער אין אַמעריקע אין יאָר 1922, אַז „מחזיקי־הדת" האָט אויפגעוועקט די חסידישע יוגנט אין גאַליציע פון זייער לעטאַרגישן שלאָף און זיי פאַרטריבן פון בית־המדרש און פון דער קלויז אין לאַגער פון די דאַמאָליקע משכילים און שפּעטער פון די ציונים.

כמעט אַלע גרויסע געלערנטע פון יענעם דור האָבן אָנגעפאַנגען מיט לעזן די חסידישע צייטונג, ווי אַ שטייגער הרב ד"ר מרדכי ערענפּרייז, הרב פּראָפ' פּרץ חייעס, ד"ר יהודה לייב לאַנדוי ע"ה און אַ סך אַנדערע שפּעטערע גדולים. און יצחק אבן דערציילט, אַז אַליין וואָלט ער אַבסאָלוט שפּעטער נישט געווען אימשטאַנד אַרויסצוגעבן זיינע חסידישע שריפטן, ווען נישט די „מחזיקי־הדת". דערפאַר איז נישט שווער צו פאַרשטיין זיין הייסע סימפּאַטיע פאַר די רבנישע שיטות.

ער האָט קודם כל געזען די גוטע אייגנשאַפט, וויאַזוי דער פּראָסטער המון איז באַהאַנדלט געוואָרן פונם רבין מיט איי־דלקייט און רעספּעקט. אַלע זייערע דאגות און זאָרגן האָבן זיי געבראַכט צום רבין. זיי האָבן געהאַט אמונה צו אים און טאַקע דורך־אַגב ביים רבין געלערנט גוטע מידות. דאָס האָט אויך גורם געווען אָפּצושטעלן דעם „עם־הארציזם", וואָס האָט געבושעוועט אין יענער תקופה. ער איז זיך אַ סך מאָל סותר און איז איינזייטיק, זוכנדיק כסדר זכויות אויף רבנים, ווען די מעשים זייערע — בין אדם לחברו זיינען געווען „חילול־השמדיקע". אַ פּנים ער האָט געהאַלטן פון באַקאַנטן מאַמר חז"ל „באר דשתית מניה מיא לא תשתו ביה קלא ?" וואָרף נישט קיין שמוץ אין דעם ברונען, פון וועלכן דו האָסט געטרונקען. ר'האָט זיך כסדר געראַנגלט — אפילו מיט דער הילף פון מליצה — צו בלייבן שטרענג טראַדיציאָנעל, זיך געהיטן חס־וחלילה נישט אַריינצופאַלן אין ספקות.

איך בין זיכער, אַז אַ סך פון אונדזערע ראַזוואַדאָווער גע־דענקען נאָך, ווען יצחק אבן האָט אין יאָר 1912 געשריבן אַ סעריע אַרטיקלען אין 50 שבתדיקע נומערן אין לעמבער־גער ציוניסטישן יידישן „טאָגבלאַט" אונטער דעם טיטל „דעם ראַזוואַדאָווער רבי'נס הויף", ווו ער האָט קלאָר פאַר אונדז געשילדערט דאָס לעבן אין די יאָרן 1850—1865 אין ראַזוואַדאָוו, בילדער פון דער ממשלה פון הרב ר' משה'לע האָראָוויץ ע"ה און זיינע שטאַרקע מחלוקתן אין שטעטל. די יד־חזקהדיקע תקיפים מיט מאַשקע הערשפעלד ע"ה, די ראַשי קהילה און אַנדערע יוצרי משרתים וואָס האָבן גע־פירט די גראַנדע אין שטעטל, די קאַפּעלע (אונטערהאַלטערס פון רבין) מיט יוסף מאיר האַפּערט ע"ה בראַש (אַ זיידע פון מלך האפערט נ"י) און ער האָט אַ יעדן כאַראַקטעריזירט. נישט פאַרגעסן די ראַזוואַדאָווער שרפות און אַנדערע געשע־ענישן וואָס מיר האָבן אַלס קינדער געהערט דערציילן. יצחק אבן איז אין די צוואַנציקער יאָרן געשטאָרבן אין ווין. יהי זכרו ברוך!

אבן יצחק נולד ברוזוואדוב ב־1862. כיהן כעורך הוצ־אות „מחזיקי הדת", „המגיד", „המליץ". השתתף בעיתון ההונגרי — היהודי של טיסמניץ. הוא היה בקיא גדול בשפה העברית והתמסר ב־1895, לייסוד בית הספר „עברית בעב־רית" בלבוב, שהיה הראשון בגאליציה. לפני מלחמת העולם הראשונה נסע לצפון אמריקה, עבד במערכות עיתונים שונים. במיוחד הצטיין בתיאור חיי החסידים והרבנים.

לפי „פנקס גאַליציע", בוענאָס איירעס 1945. עמ' 214.

אני מאמין

אברהם אויסאיבעל

גאָט איז אַלטער פאַר מענטשהייט
דאָך איז אין שטאַרקייט אינגער
מאַכט די ערד אַרום דרייען
אָן צולייגען אַ פינגער
מען דאַרף ניט קענען זיין שפּראַך,
דאָך יעדער קען אים פאַרשטיין.
איז קיין מאָל בלויז אויף איין אָרט,
ווייל ער מוז איבעראַל זיין,
איז אין יעדן הויז ווינקעל
אָן צי עפּנען אַ טיר.
איך קאָן אים נישט אָנרירען,
כאָטש ער שטייט נעבען מיר,
מען קען אים קיין מאָל ניט זען,
מאַנכע קאָנען אים הערען.
ער דאַרף קיין האַנד ניט אויפהויבען
און קאָן אַלץ צעשטערען.

פון גרעסטע אינזשענירען
איז ער דער בעסטער „מאַרקער"
פון שטאַרקסטע כוחות אין דער וועלט
איז ער נאָך גרעסער אין שטאַרקער.
אויב ווערסט אים שטעלען פראַגעס,
ווערסט קיין ענטפער קריגען,
אַנדערע האָבען אויך טענות
פון חיות ביז די פליגען.
אַנטדעקונגען פון פאַרשערס —
ער האָט עס מעגליך געמאַכט,
וואָס צו אונדז נייע וואונדער
ער האָטס שוין לאַנג אויסגעטראַכט.
מיר גרובען אין געפינען,
ער האָט עס אַהין געלייגט,
וואונדער, וואָס מיר באַווייזען,
האָט ער שוין לאַנג איבערשטייגט.

אַריינגעבען אין מענטש
אַ מוח, אין געדאַנקען דרינען,
וואָלט ער דאָס אַרויסגעלאָזט,
ווער וואָלט אַלץ אויסגעפונען ?
ער האָט די וואַסער קוואַלען
געגעבען אונדז פאַר געטראַנק,
מינעראַלען ניי פאַר אונדז
וועגען זיי ווייס ער שוין לאַנג — — —
ווער — איך פרעג — האָט געמאַכט
די וועלט
אַזוי פּינקטליך באַוועגען ?
געגעבען די ערד די לופט,
פרוכטען תבואה אין רעגען ?
בעסער טאָן מעשים טובים
דענק אָפט וועגן די צייטן פון אַמאָל
ניט פיל געהאַט דאָך צופרידן געווען,
תמיד געהאָפט ווען וועל שוין ישראל
אַמאָל אַלס אַ פרייעס אידיש לאַנד זען.
איך בין דאַמאָלס יונג און לוסטיג געווען
געפילט ווי צו טאַנצן, זינגען לידער,
דאָך פיל עס ניט איצט — זעט וואָס איז
געשען, —
אויסגעמאָרדעט אַזוי פיל מיט־ברודער.
מאַסן מיט מענטשן טראַגיש געשטאָרבען
זעקס מיליאָן יידענס לעבען גענומען
דאָס איז געווען דער גרעסטער חורבן —
דריטל פון יידישן פאָלק אומגעקומען.
האָבן געמאַכט פּאַרקס פון יידענס קברים
פון די מצבות געבילדעט שאסייען,
געמאַכט איבער זיי באַנען צו פאָרען
טרעטן אַרום אויף זיי, שפּרינגען שפּייען.
וואָלט וועלן האָטש אַ ווייל באַקוועם,
זיכער אַמאָל וועט אויך מיין צייט קומען
אָבער אַצינד דערמאָנט מיך ניט פון דעם,
וויל זיין מיט גוטער אַרבעט פאַרנומען.

אלה אזכרה

מעגסט דיך שעמען, שלעכטע וועלט,
דיינע אויגען העלט פאַרשטעלט, —
מעגסט קלאָגען, באַשעפעניש,
פון דיין פנים טרערען וויש,
וועסט קיינמאָל דעם חטא אויסמעקען,
ניט אָפּווישען די פלעקען,
אייביג אויף דיר וועט עס בלייבען,
אַזוי לאַנג דו וועסט נאָר לעבען — — —
אַמאָל שפּאַניע, איצט דייטשלאַנד
פאַרדינט האָט זיך פלעק און שאַנד
ניט געקערט פאַר מענטשן רעכט
געברענט יידן טעג און נעכט, —
זעקס מיליאָן יידן געטויט !
געמאַכט לאָמפּען פון זייער הויט,
קישענס פון זייערע האָר,
מענטשן־זייף אָפּצווואַשען די שפּאר
קליינע קינדער צעטראָטען,
ספרי תורות צעשניטען,
שאַנד ! עס קאָן נישט ערגער זיין,
קיין מאָל וועסט זיך וואַשען ריין !
אָנגענומען האָט זיך קיינער
הפקר דעם יידס אש און ביינער, —
וואָלט וועלט האָבן אַ געוויסן
וואָלט עס איר האַרץ צעריסען.

קום שוין "שלום"

כ'וואָלט שוין וועלן זען צייט קומען
ווען וויינען מען וועט אויפהערען,
כ'זע נאָך אַלץ די אויגן שווימען
אין טייכען פון ליידען'ס טרערען.
לאַנג, זינט מען האָט אונדז פאַרטריבען,
געצווונגען אונדז צו זיין צעשיידט,
ווי יתומים מיר געבליבען,
הענד געבונדען — ווי אין אַ קייט — — —
צוויי טויזענט יאָר צייט געליטען,
געהאַט קיין טאָג, געהאַט קיין נאַכט,
צו פילען פריי אונדז פאַרביטען,
דער גלות האָט אונדז מיד געמאַכט.
דיך געמאַכט פּוסט, ליידיג און וויסט,
פאַרלאָזט, פאַרוואָרפן מיט שטיינער,
דיין פנים פאַרטריקענט, פאַרמיסט,
דיין פאַרדאַרט, בלויז ביינער.
האָט מען אונדז שוין צו דיר געלאָזט
באַלפור האָט תנאים געשריבן
קום געשמייכעלט צו אונדז דו האָסט האָט בעווין
שפּיצלעך געטריבען — — —
געמוזט ווערן ווידער קריגערס
כדי זיין פריי צו דיר צו קומען
מיר האָבן געקעמפט ווי טיגערס
ביז דיך פון זיי צוריק גענומען — — —
נאָך אַלץ זענען מיר ניט באַפרייט
פון שונאים און ניט־פאַרגינער — — —
אַלטע זאָרגען ווידער באַנייט
ביז שלום וועט זיין געווינער.

הוועד למען הספר בארצות הברית

עומדים מימין לשמאל: משה שכטר, שמעון רייך, דוד אנהיזיגר, יצחק גרייזמן, משה טומן, אליעזר פרלמן, ניסן זילבר, בז״י רייך, פייוול בירנבוים, משה זילבר, בעני בריש אויסאיבל, אפרים רייך, יצחק שכטר. יושבים מימין: גברת שרה שכטר, טוזמן, פרלמן רגינה, אויסאיבל, אנהיזיגר חייה, שכטר ברכה.

חלומו של ר׳ איצ׳י מאיר׳ל

משה בן־מנחם

מקובל היה ר׳ איצ׳י־מאיר׳ל על ההדיוטות בעירנו כחוזה חזיונות וכצדיק נסתר. הנשים, ביחוד, האמינו באמונה שלמה שכל היוצא מפיו אמת וצדק; ואפילו את דברי־ההבאי שלו ראו כרזין דרזין. אמרו: לר׳ איצ׳י־מאיר׳ל מראים הכל בחלום, ומודיעים לו מן השמים מה שעתיד להתרחש בעולם. כשנה לפני מלחמת־העולם הראשונה ראה בחלומו שריפה גדולה, שכמוה עיין לא ראתה, ואיש אחד גבוה מאד, לבוש בגדי אשכנזים, עומד על גג בית הכנסת וצועק בקולי־קולות: „אש זו באה בעוון נשים היוצאות לשוק ולבן מגולה!״ ופשר החלום — מלחמה! מלחמה גדולה, שכמוה לא הייתה עוד, עתידה לפרוץ בעולם בקרוב! אימה חשכה נפלה על העיירה למשמע החלום ושברו. ולא רק „מאמיניו״ של ר׳ איצ׳י־מאיר׳ל חששו לדבר, אלא גם שאר הבריות, שלא הודו ב„גבואותיו״, נתנו דעתם עליהן והרהרו הרהורי־תשובה. אמרו: מי יודע אם אין, חלילה, ממש בדבריו. בני הנעורים מקלקלים מעשיהם, בחורי בית־המדרש — רובם נתפסו למינות ול„ציוניזמוס״, ר״ל, ואומרים שאין משיח לישראל, חלילה, וד״ר הרצל הוא משיחם... והנשים הצעירות מן הדור החדש, מסרבות לגלח את ראשן אחר החתונה ואינן נזהרות ביותר בשלוש המצוות... אילו חי כיום הרבי

הזקן, היה הופך עולמות; הנשמע כדבר הזה שבעיר יהודית ידברו בחורים עם בחורות בלשון־הקודש, ובפרהסיה? צודק ר׳ איצ׳י־מאיר׳ל: פורענות גדולה מרחפת באויר העולם, צריך לחזור בתשובה בעוד מועד.

הלמדנים והחסידים שבעיירה ראו בשמש הישיש סתם זקן שוטה, שדעתו הולכת ומיטשטשת עליו מחמת זקנה. אמרו: גם בימי חרפו לא נחשב לחכם גדול; לא ראוהו מעולם מחזיק ספר בידו, וגם תפילתו נאמרה בחטיפה, כדרך הבריות הקלות הבולעות את המלים כאטריות רותחות, ומה ערכו של יהודי שאין בו לחלוחית של תורה ויראת־שמים? אך משפרצה המלחמה ואשה אחזה בארבע רוחות השמים, עלתה חשיבותו של השמש בעיני הכל, וגם חסידי הרבי מרוזוואדוב, שכדרך חסידי רופצ׳יץ נוהגים היו ללגלג על כל מי שאינו משלהם, התחילו לחשוש מפניו. פלא הוא, אמרו מתוך השתוממות, שלאדם זעיר כזה מראים מן השמים דברים גדולים כאלה! וההדיוטות מה לשון אומרים? „האם לא הגדנו מראש שר׳ איצ׳י־מאיר׳ל קדוש הוא, נביא הוא, אחד מל״ו צדיקים?״ אף הוא, ר׳ איצ׳י־מאיר׳ל עצמו, עלייה היתה לו, והיה מתהלל והולך: עוד אשתקד אמרתי לכם שמבול של אש בא לעולם! והנה נתקיימה נבואתי. מלחמת גוג ומגוג הגיעה, — ועתה לא תצחקו עוד על איצ׳י־מאיר׳ל השמש!

מידת הדין של המלחמה פגעה קשה ברוזוואדוב שזכתה לפורענות, לשריפה גדולה ולפלישה של הקוזאקים. תושביה נתפזרו לכל רוח ולא נשתייר מהם אף „מניין״ של יהודים; ורק כשוך האימה הראשונה של הכובש הזר והגייסות המרובים עברו לפנים המדינה, לצד קראקוב והקרפטים, והיא הייתה ל„עורף״ שקט וחרב, חזרו אליה לאט לאט אותן המשפחות, שלא הספיקו להמלט למרחקים. הללו נתיישבו בבתים השלמים שנשארו מן השריפה, והעיירה התעוררה לאטה לחיים חדשים בזעיר אנפין, והחלה להראות סימנים של ישוב יהודי הקם מחורבנו. המרכז החדש נקבע ב„מנין״ של ר׳ זיסלה; כאן נתקרבו כל הלבבות, הרחוקים נעשו קרובים, אחים לסבל ולצרה! המלחמה שפגעה בכל אחד כמעט במדה שווה, עשתה את שארית הפליטה למשפחה אחת, טובה וישרה. אפילו זלקה השוטה נחשב מעתה לאחד מבני החבורה, אף על פי שלא צרפוהו למנין כדין שוטה. חדלו להתגרות בו, כנהוג; לא הראוהו, כדי להקניטו, בדל כנף של ז׳יפיצה כמין אוזן חזיר, לאמר: אוכל חזיר!... ולא חטפו מידיו את ספר התהילים מחמת ידיו הטרפות, — אחד מטכסיסי ההקנטה של נפתלי „מלאך״ יריבו הקשה ביותר של זלקה. גם הילדים, שזלקה היה שעשועם כל היום, לא רדפוהו ולא העיזו להזכיר לו את הכינוי „חזירניק״ ואוכל „קישקי״ אצל מיגיעלסקי, דבר שהיה מרגיזו ביותר, וגרם לצריחותיו המשונות, שקולן הלך מסוף העיר ועד סופה.

כאן, בבית־המדרש המעט, נטשטשו הבדלי דעות ומעמדות; ועסקי יחוס, מקצוע ומשפחה, לא דחקו את רגלי האמת והשלום. פה התפלל ליב הסנדלר, שהיה ידוע כליצן, וקיבל „עליה שמנה״; ויוסל העוור עבר לפני התיבה כחזן מובהק. הקצבים ישבו בכותל המזרח יחד עם הדיין והשוחט, ובנו של נגר היה פתאם ל„בעל קורא״ מצוין.

לאורה הכהה והעצוב של עששית־נפט קטנה ישבו בלילסתו עגומים יהודים קודרים ועניים, וסיפרו זה לזה סיפורי מעשיות על יהודים טובים, בעלי מופת וצדיקים נסתרים „שכל אחד מהם יכל היה להחיות מתים״. בידוע, שביום הרי הללו סתם בני־אדם הם, בעלי־מלאכה פשוטים, שהבריות מבזות אותם ואינם נחשבים בעיניהם לכלום, ברם בלילות, עם רדת החשכה לעולם, נהפכים הם לקדושי עליון, כל אחד נר דלוק על ראשו, וזוכה לגילוי אליהו. בין השומעים נמצא גם ר׳ איצ׳י־מאיר׳ל בעל החלומות. אך מיום שנשרף בית הכנסת הגדול תש כוחו של הזקן וערכו ירד מאד בעיני שארית הפליטה של העיירה; אין איש משגיח בו ואין לו שומע. עזוב ונשכח הוא יושב מאחורי התנור ואומר תהילים בקול רפה ושסוע, בלי אותו הניגון הטוב שמצטיינים בו אומרי תהילים מפשוטי־העם. לשונו הארוכה יתר על המדה, מום מלידה, מתלבטת לו בין שיניו המעטות כענבל בפעמון סדוק חסר־צליל, ופיו הפעור והמדובלל מתיז רסיסי רוק עכור על דפי הספר הצהוב, הרטוב כמו מדמעות.

ראה הזקן שהבריות מתרחקות ממנו, אמר למשכם בדברי חלומות חדשים, קשים מן הראשונים: „עוד לא בא הקץ לשריפה! אמש ראיתי סלמנדרא עולה מבית־הקברות הישן, מפיה יוצאות לשונות־אש אדומות כדם, ומזנבה מושך נהר די־נור; שבע עינים לה בראש והיא מצעקת: „דם ואש ותימרות עשן!״ „עפרא לפומיהו!״ מקללהו המלמד; „מלמד קטגוריה על ישראל, יהא כפרת כולנו!״ אכן, עבר זמנו של „הנביא״ הזועם. אין השעה כשרה שוב ללמד חובה. הנשמה היהודית הדוויה משתוקקת למלה של נחמה, לאגדה המלטפת את הנפש ומסיחה את הדעת מפגעי הזמן והמציאות העכורה.

בעיני דניאל נזדהה תמיד השמש הישיש עם בית הכנסת גופו, והואיל ובית הכנסת הגדול מילא תפקיד חשוב בחויות ילדותו של הנער, נתיחדה מאותה סיבה חשיבות גם לר׳ איצ׳י־מאיר׳ל השמש, כאילו הוא ובית הכנסת אחד הם. בית הכנסת היה הבניין היחידי בעיירה (מלבד ארמונו העתיק של הנסיך לובומירסקי) שנשא על עצמו חותם של תפארת והידור־צורה. הצעיר שוחר היופי מצא סיפוק־מה בציורים השונים שנשקפו מעל פני הקירות, בדמות ארבע החיות, י״ב

המזלות, הכלים של בית המקדש, וכלי־השיר הנזכרים בתה־לים. מה נהדרים היו ארבעת העמודים המוצקים שעליהם נשענה התקרה הגבוהה, המצוירת אף היא ציורים שונים: רקיע תכלת. כוכבים מנצנצים, ים מכה גלים, דגים גדולים וקטנים, ואניות מהלכות על פני הים ימו של זבולון בן יעקב, שנאמר בו: „זבולון לחוף ימים ישכון, והוא לחוף אניות". כל זה פלאי־פלאים, שרק עין־הילדות הבהירה צופה אותם ורואה בהם מהרהוריה ומראיותיה הטמירים. פסוקים שונים שהאירו מעל הכתלים הדוממים נחרתו בזכרונו לתמיד, והם כמו נקראו מאליהם: „אדם דואג על איבוד דמיו, (ואינו דואג על איבוד ימיו, דמיו אינם עוזרים), ימיו אינם חוזרים". כל שעה שנכנס הנער לבית־אלהים, נצמדו עיניו ולבו למ־לים העצובות הללו, ושוב לא הרפו ממנו כל ימי חייו. „מה נורא המקום הזה!" צלצלו באזניו של הנער דברי יעקב הצ־עיר בהקיצו משנתו הנפלאה והערבה בבית־אל, והסולם ה־מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה נעלם מעיניו אך לא מלבו... כמין תיבה גמלונית עמד בית הכנסת הגדול, רם ומתנשא על יתר הבתים ומולך עליהם בכיפה. חלונותיו המ־קומרים קרועים לרווחה כמין עיניים טובות וחכמות, עיניו של הקב"ה; זגוגיותיו הצבעוניות שמחות מתוכן, והן קולטות ופולטות את האור בססגוניות רחבה וטובת־לב. „זה השער לד' צדיקים יבואו בו!" מתקשת לו פסוק אמיץ ושמח מעל ראשו של השער הכבד, הפתוח לרווחה, לחללו של עולם. אתה נכנס לתוכו — ותעלומה כבדה ודממת־קודש יסובבוך; הד צעדיך חוזר אליך כמו בחלום, ואתה מהלך ברגש כמו בבית־המקדש בירושלים! ולעומת בית־הכנסת המפואר, הרם ונושא־הוד, — השמש הקטן, הזעיר והדק, כמין יתום קטן, שאין בו כלום מן הגובה והיראה. חולין הוא כל ימיו, מין טפל לעיקר, ואינו אלא היפוכו של הדבר הגדול. ברם הניגודים השלימו זה את זה ויצרו כמין הרמוניה בראייתו של דניאל, עד שבית־הכנסת ושמשו היו לאחדים בהרגשתו. על כן שמר דניאל אמונים לזקן גם בירידתי ביקש את קרבתו, והזין בו את נפשו צמאת הזכרונות שבחסד נעוריו.

בחללו של „המנין" שורר תמיד מעין חצי אופל, כמין תעלומת בין־השמשות נסוכה על הבית ויושביו, ואין היא פוסקת לעולם. דומה שגם האנשים הנמצאים בתוכו לא אנשים ממש הם, בעלי־בתים רגילים, כי אם צללים, צללי עולם אחר, דמויות ערטילאיות, המבקשות כאן את תיקונן ואינן מוצאות מנוחה לנשמתן. כי ה„מניין" לבה של העיירה הוא, ומיום פלישת הקוזאקים של הצאר, כמין מעטה־אבל פרוש על העיירה: לא צחוק, לא צהלה שמחה כל־שהיא, ולא קול המונה של עיר בישראל.

דניאל סובב הולך בחוצותיה השרופים של העיירה האהו־בה, מציץ לחרבות הבתים, שחומות האבנים הפרוצות נשארו פה ושם לפליטה, והוא מחפש ותר אחרי כל אותם רחשי החיים שהתרחשו כאן זה לא כבר ועתה אינם עוד! מעברם השני של הרחובות החרבים, נשקפים לו לדניאל שדות־הגויים הנרחבים ובתיהם הקטנים אשר מחוץ לעיר. בהם לא נגעה הרעה, אף בית אחד משלהם לא נחרב. גם שתי ה„טומ־אות" שלהם, החדשה והישנה, עומדות על תלן; והם, הגויים, רואים בזה אצבע אלהיהם! עיף וכואב מן השוטטות הוא חו־זר, לא לביתו הקודר והשומם, כי אם ל„מנין", לחברה העיפה והכואבת גם היא. כאן, נדמה לו, נשאר עוד משהו מטעמה וריחה של רוזוואדוב, משל הילדות שפרחה לה במוקדם. כאן מרחף עדיין אותו הניגון הטוב שבילדות, שדניאל אהבו מכל ודבק בו בכל לבו.

באחד מלילי החורף, ליל גשום ומסוער ביותר, בחצות הלילה, נשמעה דפיקה נמרצת בתריסי החלון של בית החזן השקוע בשינה עמוקה: ר' איצ'י־מאיר'ל השמש נפטר"! ר' מנחם מנדיל החזן התהפך על משכבו מהפך חד ונמהר, כמי שמשנה את סדר העולם מן הקצה אל הקצה, הפליט „הא!" מבוהל לחלל החושך, ואחר רטן ריטון מנומנם זועם לתוך הכר החם והמעוך אשר למראשותיו. כל בני הבית נעורו בבת אחת ואמרו להפסיק את מהלך הלילה הרגיל, בשל המאורע. החזן שלא אהב דברים יוצאים מגדר הרגיל, ולא סבל שיח־רידוהו משנתו לא ביום ולא בלילה, הטיל עכשיו את מרותו על הבית וציווה במפגיע על המנוחה ועל השינה. הוא נרדם מהר, כמו אחרי שנים־שלשה רעמים רחוקים.

לולא אביו היה דניאל מתלבש והולך תיכף לחדרו הצר של השמש. לבו נלחץ כמו בצבת, וכל רחמיו נכמרו אותה שעה על ר' איצ'י־מאיר'ל שנפטר בליל־סתו מסוער זה. גם הוא התהפך לצדו השני כמו אביו, אך בשום אופן לא יכול להרדם. תוך נדודי־שינה מענים וארוכים חיכה לאור היום; ובהכחיל היום הבא דרך החלונות, יצא בשקט מן הבית בעוד הכל ישנים את שנתם, והיה מן הראשונים שבאו להלוויית המת.

כל אותה שעה שהלך דניאל אחרי מיטתו של השמש, הר־גיש כאילו מישהו חסר כאן, ובשום אופן לא נזכר מי הוא זה החסר לו כל־כך. אך לבסוף, בהגיע ההלוייה עד לפסי־הרכבת השוממים מחמת המלחמה, נזכר פתאום כי החסר כאן אינו אלא הוא, — ר' איצ'י־מאיר'ל השמש עצמו, שרגיל היה במשך ששים שנה ומעלה ללוות לבית־עולמם את כל מתי העיירה ולקרוא אחריהם, אגב קשקוש רם בקופסת פח גדולה: „צדקה תציל ממות!" והנה הוא נישא עכשיו בידי אחרים באותה הדרך האפורה והשוממה שהלך בה פעמים אין־מספר, ושבלעדיו לא עברה כאן שום הלוויה.

מחמת פחד הקוזאקים שלסטמו את הבריות, לא הכריזו על הצדקה המצילה ממות, ולא קשקשו בקופסה. ומפני שקרובי הנפטר ברחו מכאן אל מחוץ למדינה, לא נשמע אף קול אחד של בכי מפי המלווים המעטים. רק הרוח, שהלכה ונתגברה עם קרבת השדות הפתוחים הגובלים עם בית־הקברות היהודי, יללה נוראות, וחיללה בחליליה הרבים והעצובים כמבכה את המתים ואת החיים גם יחד.

ר׳ איטשע מאירלס חלום

משה בן־מנחם (שלנגר)

מען פלעגט זאָגן אין שטעטל, אַז ר׳ איטשע מאירל האָט ווונדערלעכע חלומות און אַז ער איז אַ צדיק, אַ נסתר. ווייבער האָבן געגלויבט באמונה שלמה, אַז יעדעס וואָרט, וואָס גייט אַרויס פון איטשע מאיר׳ס מויל איז אמת וצדק. אַפילו אין די פשוטסטע ווערטער זיינע האָבן די ווייבער געזען און געזוכט רזין דרזין. מען פלעגט זאָגן: „ר׳ איטשע מאיר׳ל איז מען מודיע מן השמים: אַלץ וואָס גייט פאָר אין דער וועלט און אַלץ וואָס וועט פאָרקומען״. אַ יאָר איידער עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, האָט ר׳ איטשע מאירל געזען אין חלום אַ גרויסע שרפה; אַ שרפה, וואָס אַזוינס האָט מען נאָך נישט געזען. אַ זייער הויכער מענטש, אַנגעטון דייטשמעריש שטייט אויפן דאַך פון דעם בית המדרש און שרייט בקולי קולות „די שרפה קומט אַלס שטראָף, וואָס די פרויען גייען אַרום מיט אָפענע העלזער״. די באַדייטונג פון דעם חלום — עס קומט אַ מלחמה! אַ גרויסע מלחמה וועט בקרוב אויסברעכן און וועט אַרומנעמען די גאַנצע וועלט. אַן אימה איז געפאַלן אויף דעם שטעטל. נישט נאָר ווייבער האָבן מורא באַקומען. מ׳האָט זיך ערנסט פאַרטראַכט און גענומען קלערן וועגן תשובה. „אפשר איז דאָס דאָך אמת? — דער נייער דור זינדיקט; די בית המדרש־בחורים זיינען געוואָרן כופרים און ציוניסטן לייקענען, רחמנא לצלן, אין משיח און זאָגן, אַז דאָקטאָר הערצל איז דער משיח... די יונגע ווייבלעך לאָזן זיך נישט אָפשערן די האָר נאָך דער חתונה, און היטן נישט אָפ די דריי מצוות... וואָלט דער אַלטער רב נאָך געלעבט, וואָלט ער איבערגעקערט וועלטן... ווער האָט דאָס אַמאָל געהערט אַז בחורים און בתולות זאָלן מיט זיך רעדן און דוקא בלשון הקודש און דערצו — בפרהסיא? ר׳ איטשע מאירל איז גערעכט; אַ גרויסע שטראָף הענגט איבער דער וועלט. מען דאַרף, וואָס גיכער חוזר בתשובה זיין!״

למדנים און חסידים האָבן באַטראַכט דעם אַלטן שמש אַלס אַ סתם שוטה וואָס ווערט מער און מער פאַרנאַרישט. זיי פלעגן זאָגן, אַז אַפילו אין זיינע יונגע יאָרן איז ער קיין גרויסער חכם נישט געווען. קיינמאָל האָט מען אים ניט געזען האַלטן אַ ספרל אין האַנט. אויך פלעגט ער פאַרשלינגען די ווערטער ביים דאַווענען, ווי ער וואָלט געשלונגען הייסע לאַקשן. און וואָס האָט שוין אַ חשיבות אַ ייד אָן אַ ביסל תורה און יראַת שמים?

אָבער ווען עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, און דאָס פייער האָט זיך צעפלאַקערט פון אַלע זייטן, איז פלוצים אויפגעשטיגן דער כבוד פונעם אַלטן שמשל. דעם רבינס חסידים, ענלעך צו אַלע ראָפשיצער, וואָס פלעגן שפאַטן און אויסלאַכן יעדן קעגנער, האָבן אין האַרצן אָנגעהויבן מורא האָבן פאַר איטשע מאירל שמש. אַ ווונדער, אַז דווקא דעם קליינעם שמשל ווייזט מען אותות מן השמים. אַ משל, אַ קינד זעט טיילמאָל זאַכן, וואָס אַן עלטערער מענטש איז נישט זוכה צו זען. דערויף פלעגן פראָסטע מענטשן ענטפערן: „האָבן מיר דען נישט שטענדיק געזאָגט, אַז איטשע מאירל איז איינער פון די ל״ו־ניקעס?״ און איטשע מאירל אַליין פלעגט אַרומגיין און זאָגן, „איך האָב געהאַט איין עליה. נאָך מיט אַ יאָר צוריק האָב איך אייך געזאָגט, גוג ומגוג האַלטן מלחמה און איצט וועט איר מער נישט לאַכן פון אַלטן שמשל.״

דאָס שטעטל ראַזוואַדאָוו איז נאָענט צו דער עסטרייכיש־רוסישער גרענעץ. דאָס שטעטל איז פאַרברענט און אויסגעפלינדערט געוואָרן דורך דער קאָזאַקישער אינוואַזיע. אַפילו קיין מנין יידן זיינען נישט איבערגעבליבן. די איינוווינער האָבן זיך פאַרשפרייט און צעזייעט אויף אַלע עקן פון דער מדינה. נאָר לאַנגזאַם, לאַנגזאַם, ווען די מיליטערישע אָקופאַציע האָט זיך אָפגערוקט טיפער אין דעם עסטרייכיש־אונגאַרישן גאַליציע און ראַזוואַדאָוו איז געוואָרן אַ ווייטער הינטער־פראָנט, האָבן אָנגעהויבן יידן צוריקקומען אין שטעטל, זיך באַזעצט אין די הייזער וואָס זיינען ניצול געוואָרן און דאָס שטעטל האָט פאַוואָליע אָנגעהויבן אויפסניי אויפ־

לעבן פון דעם חורבן. די שול און דאָס בית המדרש פאַרברענט, האָט זיך צוזאַמענגעקליבן אַ נייער מנין אין זיסעלעס הויז. יידן זיינען איצט געוואָרן נעענטער און האַרציקער איינער צום אַנדערן. אַפילו דער משוגענע זאלקע האָט זיך צוגעטוליעט צו דעם שארית הפליטה, כאָטש מען האָט אים נישט אַריינגערעכנט אין מנין. מען האָט זיך מיט אים נישט מער געריצט, נישט געוויזן די פאָלע פון זשופּיצע, אַ צורה פון אַ חזיריש אויער, כלומרשט ער עסט חזיר. מען האָט אים מער נישט אַרויסגעריסן דאָס תהילימל פון די „טרפהנע" הענט. אַפילו די קינדער זיינען אים מער ניט נאָכגעלאָפן.

דאָ אין זיסעלעס בית־המדרש זיינען פאַרווישט געוואָרן קלאַס־אונטערשידן, מיינונגס־פאַרשידנהייטן, יחוס־אבות, משפחה און פּריוואַטע קעגנערשאַפטן. אין זיסעלעס בית־המדרש האָט געדאַוונט לייב שוסטער, דער וויצלער, און באַקומען ששי. דער בלינדער יאָסל האָט דאָ געדאַוונט פאַרן עמוד גלייך ווי ער וואָלט געווען אַ באַהאַוונטער חזן.

ביי אַ קליינעם טונקעלן נאָפט־לעמפּל, זיינען געזעסן אין די ווינטער נעכט אָרעמע אומעטיקע יידן, דערציילט מעשיות איבער גוטע יידן, בעלי מופתים און צדיקים, וואָס יעדער פון זיי איז געווען בכוח מחיה מתים צו זיין, כאָטש ביי טאָג גיען זיי אָן אַלס פּראָסטע מענטשן, בעלי מלאָכות, און קיינער איז קעגן זיי נישט נוהג בכבוד. אָבער ביי נאַכט רוט אויף זיי די שכינה און זיי זיינען זוכה לגלוי אליהו.

אויך ר' איטשע מאירל האָט זיך צוגעהערט צו די מעשיות. אָבער זייט דאָס בית המדרש איז פאַרברענט געוואָרן, האָבן אים אָנגעהויבן די כוחות צו פאַרלאָזן. זיין כבוד איז נישט מער געווען אַזוי ווי בזמן שבית המדרש היה קיים. קיינער האָט אים נישט געעכט. פאַרלאָזן און פאַריינזאַמט זעט מען אים זיצן אונטער דעם אויוון, האַלט דאָס תהילימל אין זיינע שוואַכע אַלטע הענט און מורמלט מיט אַ שנעלבאַוועגטער און עפּעס צו לאַנגער צונג, שפּריצט טראָפּן שפּייעכץ אויף די פאַרגעלטע בלעטלעך פון דעם תהלים־ספרל.

קוים האָט דאָס אַלטע שמשל באַמערקט, אַז מענטשן דערווייטערן זיך פון אים, האָט ער געפּרוּווט צוציען זיי דורך נייע חלומות, חלומות טויזנטמאָל שרעקלעכערע פון די אַמאָליקע: „ אָט האָב איך געזען, ווי אַ סאַלאַמאַנדרע קריכט אַרויס פונם אַלטן בית עולם, פון איר מויל צעפלאַקערן זיך פייער־צונגען, רויט ווי בלוט. זיבן אויגן האָט זי געהאַט אין קאָפּ און געשריגן מיט אַ שווידערלעכן קול: בלוט־בלוט, פייער־פייער — וואָלקענעס פון רויך". „נעם איין אַ שטימעניש" — האָט אים געשאָלטן דער מלמד. איר קענט דאָך איטשע מאירל'ן, ער איז מקטרג אויף עם ישראל, זאָל ער זיין אַ כפרה פאַר כל ישראל".

צווישן די מעשיות־דערציילער איז געזעסן דניאל. ווען דניאל איז נאָך געווען אַ יינגל, האָט ער שטאַרק ליב געהאַט דאָס בית המדרש. דאָס בית המדרש איז מער נישטאָ. אָבער דאָס אַלטע שמשל לעבט נאָך און ער טראָגט מיט זיך מיט אַלע הייליקע און פאַרשווונדענע זכרונות פון אַלעם וואָס האָט אים פאַרקניפּט מיט זיינע קינדער־יאָרן, דערפאַר האָט דניאל נוהג כבוד געווען כלפּי איטשע מאירל'ן, גלייך ער וואָלט געווען די שול אַליין. אַ חוץ גראַף לובאָמירסקיס פּאַלאַץ איז נישט געווען קיין צווייטער בנין, וואָס מען האָט געקענט פאַרגלייכן אין גרויסקייט און שיינקייט. דניאל האָט ליב געהאַט זיך צו פאַרקוקן אין די מאָלערייען אויף די ווענט און אויף דעם סופיט פון דער שול. אָט זיינען אויסגעמאָלט די פיר חיות ראמים, די צוועלף מזלות, די כלים פונעם בית המקדש, וואָס ווערן דערמאָנט אין תהילים. פּרעכטיק שיין זענען געווען די פיר זיילן, וואָס האָבן אונטערגעשפּאַרט דעם הויכן סופיט. אויף די זיילן זענען געווען באַמאָלעוועט מיט פאַרשידענע בענדער און פּרעסקעס. אויף דעם סופיט האָט מען געקענט זען אַ בלויען הימל, אויסגעשטערנט, אַ ים וואָס בושעוועט מיט זיינע כוואַליעס, פאַרשיידענע פיש, גרויסע און קליינע, שיפן פאָרן אויף דעם ים, דאָס איז זבולונס ים ווי עס שטייט געשריבן אין פּרשת ויחי „זבולון לחוף ימים ישכון והוא לחוף אניות". הערלעכע וועלטן וואָס דערפולן די קינדערישע פאַנטאַזיע. הויך איז געווען די שול, אַביסל פאַרהויקערט דערהויבן איבער אַלע הייזער, גלייך זי וואָלט געהערשט איבער אַלע דעכער און דעכעלעך. די האַלב פאַררונדיקטע פענסטער האָבן דיך אָנגעקוקט מיט גוטמוטיקע אויגן, מיט אויגן פון רחמים און פאַרשטענדעניש. די פאַרביקע שויבן האָבן געבלינצלט מיט אַלערליי פאַרבן. די ברייטע און שווערע איינגאַנגטיר איז געווען באַצירט מיט דעם פּסוק „זה השער לה' צדיקים יבואו בו". שטענדיק איז די טיר געשטאַנען אָפן און האָט געוואַרט אויף יעדן. אַריינגייענדיק האָט דיך אַרומגענומען אַ הייליקע שטילעניש, דער אָפּקלאַנג פון דיינע אייגענע טריט האָט זיך פאַרשפּרייט הויך און ברייט ווי אין אַ הוילן חלום. ס'דאַכט זיך דיר אויס, גלייך וואָלסט געשריטן אין דעם לאַנג פאַרקלונגענעם בית המקדש אין ירושלים. אָט אין דעם הויכן און שטילן היכל דרייט זיך אַרום דאָס קליינע וואַכנדיקע שמשל, אַ געשטאַלט וואָס האָט נאָך בולט געמאַכט די דערהויבנקייט פון דער שול. אין דער קינדערישער פאַנטאַזיע פון דניאל האָבן זיך פאַרשמאָלצן די הויכע שול און דאָס קליינע שמשל ויהיו לבשר אחד. דעריבער איז דניאל טריי געב־

ליבן דעם שמש אַפילו, ווען די שול האָט שוין נישט מער באַשטאַנען, און דאָס אַלטע שמשל איז כמעט פאַרגעסן געוואָרן.

אַ טונקלקייט איז אויסגעשפּרייט אויף דעם מנין, וואָס קומט זיך צונויף אין זיסעלעס בית המדרש. אַ שטענדיקע פאַרנאַכט־אומעטיקייט נעמט אַרום די געביידע. עס דאַכט זיך אויס, אַז די באַוווינער פונעם הויז זיינען ניט קיין מענטשן נאָר שאָטנס פון אַן אַנדערער וועלט, וואָס זוכן און געפינען ניט זייער תיקון. זייט די קאָזאַקן האָבן חרוב גע־מאַכט דאָס שטעטל, באַדעקט אַ טרויער אַלע הייזער און מענטשן, מען הערט נישט מער קיין געלעכטער, דער לעבנס־דופק האָט ווי אויפגעהערט צו קלאַפּן.

דניאל גייט אַרום אין די אויסגעברענטע געסלעך. פון די אַמאָליקע הייזער זיינען געבליבן הוילע נאַקעטע ציגל־ווענט. דניאל זוכט די פאַרגאַנגענע טעג וואָס זענען אויף אייביק פאַרשוווּנדן, ער קוקט דורך די אָפּגעברענטע פענס־טער און זעט — אַרום דעם שטעטל די גרינע גוייִשע פעל־דער, די אומבאַרירטע גוייִשע הייזלעך. זיי האָבן פון דעם חורבן ניט געליטן. ביידע „טומאות״ שטייען שטאָלץ ווי אַמאָל, און די גויים באַרימען זיך מיט דעם ווונדער. דניאל קערט זיך צוריק. ניט אַהיים, נאָר צום מנין. דאָ איז נאָך עפּעס ניצל געוואָרן פון דעם אַמאָליקן שטעטל, פון אַמאָ־ליקן טעם און ריח, פון די אַמאָליקע קינדער־יאָרן. דאָ הערט זיך נאָך אַ ווייטער אָפּקלאַנג פון דעם קינדערישן ניגון...

עס איז געווען איינע פון די קאַלטע און שטורמישע ווינ־טערנעכט. עמעצער קלאַפּט אין פענסטער ביים חזן וואָס שלאָפט טיף. „ר׳ איטשע מאירל איז נפטר געוואָרן״. ר׳ מנחם מענדל, דער חזן, דרייט זיך איבער אויף דער אַנדע־רער זייט און פרעגט האַלב פאַרשלאָפן „הא ?״. בורטשעט און ברומט אַריין אין קישן. דאָס גאַנצע הויזגעזינט כאַפּט זיך אויף פונעם שלאָף, גלייך ווי זיי וואָלטן געוואָלט אָפּש־טעלן די נאַכט נאָך דער בשורה. ר׳ מנחם מענדל וואָס האָט פיינט געהאַט אויסטערלעשע זאַכן, און נישט געוואָלט אַז מען זאָל אים שטערן אין זיין איינטאָניקן לעבן, האָט זיך אויך דאָסמאָל באַמיט גוזר צו זיין, אַז דאָס בני בית זאָל זיך צוריקלייגן שלאָפן. ער איז ווידער איינגעשלאָפן ווי נאָך אַ שרעקנדיקן דונער. ווען נישט ר׳ מנחם מענדל, וואָלט דניאל זיך אָנגעטון און געלאָפן שנעל אַהין אין דעם שמשל׳ס קליין שטיבעלע.

דניאלס האַרץ האָט זיך פאַרקלעמט ווי מיט צוואַנגען. אַ געפיל פון רחמים האָט אים אַרומגענומען. אַ רחמנות אויף איטשע מאירל, וואָס איז נפטר געוואָרן אין אַ פינסטערער שטורמישער ווינטערנאַכט. שפּעטן־לאַנג האָבן אים געפּייניקט די מחשבות וועגן ר׳ איטשע מאירל, און ווען דער טאָג האָט אָנגעהויבן בלויען דורך די פענסטער, איז דניאל שטיל אַרויס פון דער היים און געקומען דער ערשטער צו איטשע מאירלס לויה.

גייענדיק נאָך דער מיטה האָט דניאל געפילט, אַז עס פעלט דאָ עמעצער. אָבער בשום אופן האָט ער זיך ניט גע־קענט דערמאָנען, ווער פעלט ביי דער לויה. ערשט ווען די לויה האָט איבערגעשריטן די פּוסטע באַן שינעס און זיך דערנענטערט צו דעם בית־עלמין, האָט דניאל פאַרשטאַנען, אַז איטשע מאירל פעלט ביי דער לויה. זעכציק יאָר לאַנג האָט איטשע מאיר שמש באַגלייט יעדען לוויה, געקלאַפּט מיט דער פּושקע און געררופן „צדקה תציל ממות, צדק לפניו יהלוך״. איצט שווייגט ער, אַנדערע גיין נאָך אים אויף דעם זעלבן וועג, וואָס ער פלעגט גיין אַנצאָליקע מאָל, נישט גע־פעלט ביי קיין איינציקער לוויה.

דאָסמאָל איז די לוויה געווען שטום. מען האָט ניט געק־לאַפּט מיט דער גרויסער פּושקע. מען האָט נישט געררופן „צדקה תציל ממות״, ווייל אַלע באַגלייטער האָבן זיך געניי־טיקט אין צדקה, זייט די קאָזאַקן האָבן חרוב געמאַכט דאָס שטעטל. קיינער פון די מלוים האָט ניט פאַגאָסן קיין טרער, ווייל די פּאָר קרובים וואָס איטשע מאירל האָט געהאָט, זיי־נען פאַרשוווּנדן ערגעץ און אויסגעוואַנדערט אין ווייטע לענדער. נאָר דער ווינט האָט געפייפט און געטריבן שנעל די לויה צום בית עלמין. טרויעריק ווילד האָבן געהוליעט די ווינטער־ווינטן אויף די פעלדער אַרום דעם בית הקברות, גלייך זיי וואָלטן באַוויינט די טויטע און די לעבעדיקע.

הירש און יהושע בירנבוים

אביגדור בירנבוים

מיין פאָטער הירש בירנבוים איז געבוירן אין ראַזוואַדאָוו אין יאָר 1874 ; געשטאָרבן אין אַנטווערפּן 1949.

געווען אַ זייער אָנגעזעענער סוחר און איבערגעגעבענער געזעלשאַפטלעכער טוער אין ראַזוואַדאָוו, גבאי פון חברה קדישא, חברת בקור חולים און חברת תומכי עניים.

מיין ברודער יהושע בירנבוים ז״ל געבוירן אין ראַזוואַדאָוו אין יאָר 1911 ; געשטאָרבן אין פראַנקפורט אם מיין אין יאָר 1957. געווען אין ראַזוואַדאָוו אַ פאַרברענטער טוער פון „השומר הדתי״.

אברהם בירענבוים

פייוול בירענבוים

מיין טאַטע אברהמלי בירענבוים איז געווען אַ ראַזוואַדאָווער פון דורות. דאָ זיינען זיינע עלטער־עלטער זיידעס און באָבעס געבוירן געוואָרן און דאָ זיינען זיי געשטאָרבן. דאָ איז ער אויך געבוירן געוואָרן, דאָ האָט ער זיין משפחה געהאַט און דאָ האָט ער געהאָפט, וועט ער שטאַרבן...

כ׳וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן די „רעדלעך״ אין מיטן מאַרק, ווי די שטאָט־לייט זיינען זיך צוזאַמענגעקומען צו הערן אַ גוט ווערטל פון אברהמלי. מען האָט געגומען איינער דעם צווייטן אויפן „צימבל״, און מ׳האָט געלאַכט און הנאה געהאַט. מיר קינדער האָבן נישט פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז דער איינציקער וועג, ווי זיי קאָנען זיך אויסלעבן. קיין פּראָפעסיאָנעלע טעאַטערן זיינען נישט געווען, האָבן זיי זיך געמוזט אַליין אַמיזירן.

ראַזוואַדאָוו האָט אַרויסגעגעבן גוטע שווימערס, אָבער צווישן די בעסטע שווימערס איז געווען מיין טאַטע. ער האָט אויך געוווסט, וויאַזוי צו ראַטעווען די יינגלעך פון טרינקען זיך.

איין סצענע וועט אייביק שטיין פאַר מיינע אויגן. געווען איז דאָס אַ פרייטאָג. די זון האָט שטאַרק געבאַקן און ווער עס האָט נאָר געקענט, האָט געצויגן צום סאַן. מיין טאַטע מיט זיינע פריינד זיינען אויך געגאַנגען פאַר אַ שווים לכבוד שבת. דערנענטערנדיק זיך צום וואַסער האָבן זיי פלוצים דערהערט געשרייען „ראַטעוועט, ראַטעוועט מ׳טרינקט זיך״, געטרונקען האָבן זיך דריי יינגלעך. מיין טאַטע האָט לאַנג נישט געוואַרט און נישט אַפילו אויסטוענדיק די קליידער אַריינגעשפּרונגען אין וואַסער אַריין. ער איז צוגעשווימען

אברהם וטובה בירענבוים

צו איין יינגל, לייזער דעב שטריקמאַכערס, און אים אָנגע־הויבן שלעפּן פון טיפן וואַסער אַרויס. דערווייל האָבן זיך זיינע קליידער אָנגעהויבן אָנפילן מיט וואַסער, און פאַר־פּלאָנטערן זיינע פיס. די פריינד וואָס זיינען געשטאַנען אויפן ברעג האָבן זיך ביים טאַטן געבעטן „לאָז אָפּ דאָס יינגל, ראַטעווע זיך אַליין; ביסט דאָך אַ טאַטע פון ניין קליינע קינדער", אָבער ער האָט אַלץ צוגעהאַלטן דאָס יינגל און אים געטרייסט „האָב נישט קיין מורא, איך וועל דיך נישט פאַרלאָזן", און צו די פריינד אויפן ברעג האָט ער געשריגן: „זאָגט מיט מיר ווידוי".

עס איז באמת געווען אַ נס, ווי אַזוי מיין טאַטע האָט זיך און דאָס יינגל געראַטעוועט. פון דעמאָלט אָן האָט לייזער וויינשטאָק גערופן מיין טאַטן „טאַטע" — און מיין טאַטע אים — „מיין זון".

מיין טאַטע איז אויך געווען אַ קהל־טוער, און אַ סך אויפגעטון פאַרן ווויל פון די ראַזוואַדאָווער יידן. צו דערמאָ־נען איין פאַל, די פּאָלאַקן האָבן געוואָלט אָנשליסן כאַזשע־וויץ צום שטעטל און אַזוי אַרום געווינען אַ מאַיאָריטעט. דער דזשיקעווער סטאַראָסטע האָט איינגעלייגט וועלטן, אָבער די יידישע ראַדניקעס האָבן מיט אַלע כוחות נישט צוגעלאָזט דאָצו. זיי האָבן געוווּסט, אַז אויב חלילה די פּאָלאַקן ווערן אַ מאַיאָריטעט, וועלן זיך אָנהויבן צרות פאַר יידן. נישט איינמאָל פלעגן די יידישע ראדניקעס זיצן ביי אונדז אין הויז שטונדן־לאַנג און אָנהאַלטן באַראַטונגען, וואָס פאַרא „סטראַטעגיע" זאָל מען אָנעמען? דער סטאַראָסטע דאַרף קומען צו דער „ראַדע" און ער וועט שטעלן אַן אולטימאַ־טום „דאָס דאַרף כאַזשעוויץ מוז בעלאַנגען צו דער שטאָט". „דער סטאַראָסטווע אַטאַקירט אונדז פון פראָנט, לאָמיר זוכן זייטנוועגן אים איבערצוקומען" — האָט דער טאַטע געזאָגט. און אַזוי מיט פאַרשידענע „שטיקלעך" און אינטריגעס האָבן זיי אָנגעהאַלטן דאָס שטעטל יידיש...

די מאַמע האָט זיך נישט איינמאָל פאַרקלאָגט, אַז איר מאַן „פאַרזאָרגט" יעדן איינעם, נאָר נישט זיך אַליין. אָבער אינ־ווייניק האָט איר הנאה געטאָן, וואָס איר אברהמלי איז אַזוי גוט און ערלעך. „דו שאַפסט דיר אומזיסטיקע שונאים" פלעגט זי צו אים טײַנען. און ריכטיק, דער טאַטע האָט זיך איינגיצהאַנדלט אַר פאַר שונאים; ווייל זיי האָבן נישט גע־קענט פאַרשטיין, ווי מ'קען זיך אַזוי איבערגעבן צו שטעטל־דיקע ענינים און נישט מאַכן קיין פאַרמעגן פון דעם. טייל מענטשן ווייטער האָבן זיך געפונען באַליידיקט פון זיינע וויצן, ווייל דער טאַטע האָט געגלויבט, אַז ס'איז אַ מצוה זיך משמח צו זיין און צו מאַכן אַנדערע פריילעך. און אַ גוטער וויץ איז מער ווערט ווי דאָס בעסטע מאכל.

אָבער וויפל פריינד האָט ער געהאַט? אָרים און רייך פלעגן צו אים קומען זוכן אַ עצה „וואָס טוט מען, וואָס טוט מען"? און צו יעדן האָט ער זיך צוגעהערט מיט האַרץ, און מיט יעדן מיטגעפילט, און יעדן באמיט זיך צו העלפן.

רחל בירנבוים

מיין טאַטע אברהמלי און מיין מאַמע שרה טובה האָבן זיך נישט געקענט ראַטעווען דורך אַנטלויפן פון לעמבערג, נישט וועלנדיק איבערלאָזן זייער קראַנקע טאָכטער רחל...
זיינען זיי אַלע דריי אומגעקומען.

דוד לייב בליהמאַן

פייוול בירענבוים

אַ צייטלאַנגער מענטש, אָן יאָרן. ווי אַלט איז ער ? פערציק, פופציק צי גאָר זעכציק יאָר ? קיינער האָט דאָס נישט געוווּסט און וועגן דעם נישט געטראַכט. ער האָט די זעלבע יונגע חלומות געוועבט, ווי מיר די קליינע יינגעלך און מיידלעך, וואָס האָבן ערשט אָנגעהויבן צו לעבן; די זעלבע פאַנטאַזיעס געהאַט וועגן דער צוקונפט, „דאָרט אין ארץ ישראל — מאָרגן, איבערמאָרגן, אַמאָל...״ ער האָט געאַרבעט טעג און נעכט אָן אפרו, בכדי צו קאָנען פאַרווירקלעכן זיין חלום.

ווער האָט דאָס באַמערקט, ווי דוד לייב האָט די פאַלשע ציין אין מויל צעבראָכן, און ס׳איז אים שווער געווען צו עסן און אַפילו צו ריידן ? און קיין געלט צו קויפן נייע ציינער איז נישט געווען. זיין אַרבעט און זיין צייט האָט בליהמאַן אַוועקגעגעבן פאַר ארץ־ישראל. און פאַר אַזאַ אַרבעט האָט מען ביי אונדז אין שטעטל נישט געצאָלט. ווער האָט באַמערקט זיין אַלטע אָפּגענוצטע לעדערנע קורטקע, וואָס איז געווען אַזוי צייטלאָז ווי ער אַליין ?

דוד לייב האָט נישט קיין צייט פאַר זיך. שיינע קליידער, בעסערע עסנס, אַ היים, דאָס זיינען אַלץ בייזאַכן. דער עיקר איז די חלוצים־באַוועגונג, די העברעאישע שול, דער העברעאישער קינדער־גאָרטן, און אַלץ, אַלץ פאַר דעם צו־קינפטיקן דור — דעם בויער פון ארץ־ישראל.

עס זיינען געווען צייטן, ווען ער האָט כמעט איינער אַליין אין שטעטל געטראָגן דעם יאָך פון דער גאַנצער ציוניסטישער באַוועגונג: הכשרה, עליה, בית ספר עברי.

ער האָט אויסגענוצט יעדע געלעגנהייט צו שיקן יינגע חלוצים קיין א״י, „זיי עולה, זיי עולה, האָסט דאָ נישט קיין צוקונפט, דאָרט וועט זיין דיין היים, דאָרט וועסטו שלאָגן דיינע וואָרצלען״. און יונגע מענטשן האָבן זיך צו אים צוגעהערט און עולה געווען.

ווער עס קומט פון אַ באַזוך אין ישראל באַוווּנדערט די גרויסע צאָל ראַזוואַדאָווער, וואָס לעבן און אַרבעטן אין דער נייער היים. אַ גרויסער טייל פון זיי האָט דאָס צו פאַרדאַנקען דוד לייבן, אַ מאַן, וואָס האָט זיין גאַנץ לעבן אַוועקגעגעבן פאַר לאַנד און אַליין נישט זוכה געווען עס צו זען.

יעקב גולדמן ז״ל

מ. גולדמן

יעקב גולדמן הגיע לסביבות רוזוואדוב ב־1893 מהעיר אוסטרוביץ, פלך ראדום. מכיוון שהיה יליד פולין הרוסית נאלץ לשנות את מקום מגוריו כדי להימלט מגיוס לצבא. הוא היה חסידו הנלהב של הרבי, ר׳ משה הורוביץ זצ״ל, על כן הרגיש את עצמו בחלק הגאליצאי כבביתו ולא כפליט.

ר׳ משה מצדו כיבדו עד כדי כך שהוסיף לו כינוי על שמו: „יענקל נאצ׳לניק״, (יענקל המפקד). הוא הצליח להתחבב על חצר רוזוואדוב ובשעה שהיה מכריז: „שקט, דער רבי גייט״, כולם נשמעו לו.

ר׳ יענקל גולדמן היה תלמיד חכם מובהק, כולם נתאוו לשמוע מפיו שעור גמרא או פרקי אבות ולראות את ציוריו ואת תבניותיו על החושן והאפוד שבאו להסביר לקהל, איך לפי דעתו, נראה אהרון הכהן עם המשמשים בקודש הקדשים.

הסטוצ׳ינר בלודז׳

יעקב גולדמן ז"ל

פעם אחת נתבקש על ידי בעל מפעל לבירה ויי"ש, ר' רפאל ענד, לקבל את הנהלת עסקיו בעיר רוזוואדוב. הוא הסכים ויצא ידי חובתו לשביעות רצונו המוחלטת של ר' רפאל ענד. לימים הצליח לרכוש מפעל דומה לזה בסביבה אחרת, מעבר לסאן. הוא קנה אותו מגראף רציגנייר שהח־זיק במפעל עד שנת 1910. באותה שנה חקקה ממשלת אוס־טריה חוק, המחייב את כל המנהלים של מפעלים כאלה בר־שיון מיוחד — קונצסיה.

ר' יעקב גולדמן לא רצה עוד במפעלים כאלו, ולא ביקש רשיונות לשם כך, הוא העדיף להיות בנקאי. הוא פתח בנק בשם: „טובאז'יסטבו זאליצ'קובה" (החברה להלוואות) והצ־ליח גם בזה.

את העיר רוזוואדוב לא שכח לעולם וכל שבוע היה נוסע אליה.

הוא הקפיד שבניו יוכנסו בעול המצוות וחיי המעשה. בנו משה גולדמן, ידוע בישראל זה שלושים שנה כבעל מפעל א.ב.ג. בע"מ. משה קיבל את חינוכו בעיר רוזוואדוב ולמד מה שלמד בדייקנות ובהתמדה יתרה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, עברו בניו לברלין והוא הצטרף אליהם יחד עם אשתו כדי לשמור שלא יעברו חס ושלום על דרכי אבותיהם.

ב־22 למאי 1925 נסע ר' יעקב גולדמן לביקור בעיר לודז', כדי להתראות עם ידידיו ובעיקר עם הרב הצדיק ר' יצחק הורוביץ מסטיצ'ין („סטיטשינער רבי"), שהיה קשור אתו בקשרי ידידות עמוקים. (ר' יצחק'ל סטיצ'ינער היה בנו של הרבי הצדיק, ר' משה הורוביץ זצ"ל). ביום השלישי לשהותו בעיר נפטר לפתע.

בבגדיו מצאו צוואה כתובה עברית, בה ביקש את בניו להאמין באמונה שלמה ב„הבורא יתברך שמו, הוא לבדו מנ־היג ועושה ויעשה לכל המעשים, הוא יחיד, הוא אלקינו ולו לבדו ראוי להתפלל".

בפסקה מיוחדת הוא מבקש את בניו ללכת בדרכיו ואם יעבור אחד מהם על איסור דאורייתא במזיד, מבקש הוא כי לא יאמר עבורו ועבור טובת נשמתו „קדיש", ולא יגש לפני התיבה להתפלל עבורו, בהדגשה מיוחדת הוא מזכיר כי „לג־לח הזקן" אף הוא איסור דאורייתא.

דוד בורגר „דוד'ל הויקער״ קום לעבודת הבורא

בעזש״ע רייך

מיט דער ערשטער וועלט מלחמה 1914—1918 זיינען אַוועק אין דער אייביגקייט אַ סך מנהגים פון דור־דורות אין דער ראַזוואַדאָווער קהלה קדושה; ווי אַ שטייגער דאָס קלאַפּען אַלע פרי און אין אָוועגד אין די יידישע טירען מיט אַ הילצערנעם האַמער, און די שבתים און ימים טובים רופען אין די גאַסן אין שול אַריין. די מלאכת הקודש האָט תמיד געטוען ר׳ איטשע מאיר וואָס מען האָט אים גערופען דאָס קליינע שמשל, אַ קליין בטעמט חנדיק פּיטשידיק אידעל, וואָס זיין חיונה איז געווען צו זאָגן אַ גלייכווערטעל און געהאַט אַ שוואַכקייט צו זאָגן נביאות. אויך איז געווען אַ מנהג פרייטיג נאָך וואַרימס ווי אַ אינגעל פלעגט אַרומלויפען פאַר 5 גרייצער דעם מאַרק און שרייען „אין באָד אַריין״. די באַראָן־הירש־שולע אין ראַזוואַדאָוו האָט יאָרענלאַנג געפירט אַ קאַמף, קעגן דעם, האַלטענדיק, דאָס פאַר נישט עטיש אין זי האָט די יינגלעך באַצאָלט דאָפּעלט זיי זאָלען נישט געהן שרייען. די מלחמה האָט די ביידע מנהגים אָפּגעווישט.

אַ גאַר גרויסע ראָל האָט אין אונדזער שטעטל געשפּילט ביז דער ערשטער וועלט מלחמה דאָס קלאַפּען שומרים ווי די ווייבער האָבן דאָס גערופען — אין די כסלו, טבת און שבט חדשים באשמורת הבקר, צו קלאַפּען אין די יידישע טירען אַ גאַנצע וואָך מיט אויסרופען „שטייטס אויף לעבודת הבורא״. עס איז נישט געוועזען באַקאַנט ווי און ווער עס האָט די אַלע תקנות איינגעפירט אין ראַזוואַדאָוו ווייל קיין פנקס איז נישט געוועזן. עס קען אויך זיין אַז אַ פנקס איז ביי אונדז אויך געווען נאָר די שרפות ביי אונדז אין שטעטל, וואָס פיל מאָל זיינען געווען, איז דער פנקס פאַרניכטעט געוואָרן — ער איז אַוועק מיט דעם פייער. מיר ווייסען אָבער אויך דאָס אין טייל שטעטלעך זיינען יידן אויך געוועקט געוואָרן צו השכמות הבוקר מיט פאַרשידענע נוסחאות, — און אפשר איז גאָר נישט נייטיג צו זוכן רמזים דאַצו, פּשוט, דאָס רוב יידישע היימען האָבן קיין זייגערס נישט געהאַט, און ווען אין אַ שטוב איז שוין געוועזן אַ זייגער האָט ער אַלע מאָל אינטערגעקרעכצט פון אַלטקייט, ווייל אַ זייגער איז געווען אַ ירושה פון אַ זיידן און אַלע מאָהל געווען באַהאַנגען מיט שטיינער און שטיקער אייזענס, נעבעך געהאַט קיין כחות צו גיין; איז ער מער געשטאַנען ווי געגאַנגען, און יידן האָבן נישט געוווּסט אין די לילות טבת, ווען אויפ־צושטיין ווען לערנען אַ פּרק משניות, ווען זאָגן תהילים אָדער גיין צו אַ מלאָכה, איז טאַקע נויטיג געווען צו האָבן אַ וועקער, ר׳ דוד׳ל באַרגער ע״ה, וועלכען מען האָט גערופען ר׳ דוד׳ל הויקער, אַ קליין איידל נאַבל, אידל האָט איבערגענומען בירושה דאָס ״שומרים־קלאַפּן״ פון ר׳ איטשע־מאירל ז״ל. ער האָט משמש געווען דאָס קהל־שטיבל דאַביי פאַרקויפט פאַרטאָג די תהילים־יידן אַ גלעזל טיי מיט צוקער פאַר אַ גראַצער, אַ גלעזעלע בראַנפן נאָך דעם ערשטן מנ״ן אַ בעל מלאָכה פאַר 2 גראַצער. קיין גרויסער עושר איז ער זיכער נישט געווען, דערפאַר האָט ער געהאַט די זכיה און דעם כבוד צו וועקן די ראַזוואַדאָווער ק״ק פון זייער שלאָף 2—3 אַ זייגער ביינאַכט אין די גרעסטע קעלטן מיט דעם מיסטיישן נגון פון „אור זרוע לצדיק״ פאַר כל נדרי, „שטייט אויף צו עבודת הבורא״, מיט 3 זעץ אין די טיר זיין שכר איז געווען וואָס פרייטיג איז ער אַרומגעגאַנגען אין די הייזער איינקאַסירען די עטליכע מטבעות וואָס די ווייבער האָבן אים מיט כבוד גדול געגעבן ווייל ער איז געווען דער שומר פון זייערע ראַשטשינעס. ער האָט זיי תמיד געוועקט אין דער צייט פון פאַרקנעטן פרייטיק דאָס ברויט־טייג, עס זאָל חלילה נישט איבערייערן און חס וחלילה נישט צו קומען צו חלול שבת אין די קורצע פרייטיגס און נאָך האָבן צייט צו צוזאָגן אונדזערע קינדישע קעפּלעך לכבוד שבת מיט זייף און נאַפט, וואָס האָט געברענט אין אונדזערע אויגן. און די קינדישע געשרייען זיינען דערגאַנגען אין אַלע הימלען.

בכלל האָבן מיר קינדער פיינט געהאַט דאָס קלאַפּען יעדען טאָג. עס האָט אונדז געשראָקן אין די פינסטערע און שטילע ווינטער נעכט. דאָס יעמערליכע „שטייט אויף לעבודת הבורא״ ווי אַ בת קול מיט די 3 קלעפּ אין דער טיר, האָט מיין קינדערישע מחשבה דעם מלאך דומה פאַר מיין בעט געזען שטיין, און גרויסע אנגסטן האָבן מיך באַגאַסען, אין אַפילו שוין אַ גרויס אינגעל איז דורכגעלויפן דורך מיין גאַנצן קערפּער אַ שוידער. אויך האָט אפשר צו דעם גורם געווען דאָס וואָס בעת איך בין געווען אַ קינד פון 4 - 3 יאָר האָט זיך פאַר אונדזער הויז דערהערט אין מיטן אַ קלאַפּען צו שומרים אַ שרעקליך יעמערליך געשריי פון געוואַלד, געוואַלד. מיין פאָטער ע״ה איז דאַמאָלס אַרויס אויף די גאַס און מיר קינדער האָבן געציטערט פאַר שרעק און קעלט. דערווייל האָט מיין פאָטער אַריינגעפירט אַ צעבלוטיגטן

אין אַ ציטערדיקן אַ יינגעל, דאָס איז געווען אביש באַרגער ע״ה דער עלטעסטער זוהן פון ר׳ דוד׳ל וואָס איז געווען אַ געטרייער זוהן און געוואָלט פאַרשוינען זיין פאָטער אין די גרויסע שנייען אין די זאַוויערוכעס איז ער געגאַנגען וועקן דאָס שטעטל. ער האָט נישט געוואוסט דאָס אקעגן איבער אונדז ביי ר׳ מנשה בלאזער ע״ה האָט געוואוינט אַ גוי אַ קאַנצעליסט פון געריכט, וועלכער האָט נישט קיין חשק אויפצושטיין לעבודת הבורא. ער האָט צייט געהאַט 9 אַ זייגער צו געהן אין געריכט אַריין און דאַ קומט אַ ז׳שיד און קלאַפּט יעדע נאַכט אין זיין טיר. ער האָט זיך פּאַר קיינעם נישט וויסנדיק געמאַכט, ער וועט שוין דעם זשיד אָנלערנען און מיט דעם שטילן זיין טרפה בלוט. ער האָט אים אָפּגעוואַרט און אים פלוצלעך באַפאַלען און מיטן קלאַפּן האָט ער אים גוט צעהאַקט.

מיר אַלע געדענקען גוט די גוואַלד־געשרייען פון יידישע קינדער אין אַלע דורות. זיי האָבן געמאַכט ציטערן און דערשראָקן יידישע הערצער אין גלות. דאַפאַר האָבן מיר געמוזט האָבן וועקערס, קלאַפּערס, וואָס האַלטען אין איין וועקן, מיר זאָלען זיין וואַך נישט פאַרשלאָפן. גאָר טרויריק איז אונדז, וואָס די געוועקטע זיינען אויך שוין נישט דאַ.

ר׳ הרשיל נעכימיעס (ר׳ הערשיל דומב)

מ. ה.

לר׳ הרשיל נעחעמיאס הייתה חנות טקסטיל גדולה שרוב הקונים בה היו מבריחים את הסחורות לרוסיה הצארית. רוזוואדוב הייתה על יד גבול בין אוסטריה ורוסיה. בחורף הייתה ההברחה קלה יותר כי הנהר סאן היה קופא ואז הייתה אפשרות להעביר את הסחורות. פעם אחת ביום שבת [בשנת תרל״ח] בבוקר יצאה בתו של ר׳ הרשיל לחצר וראתה כי קיר המרתף נפרץ לגמרי והסחורות, תכשיטי הכסף והזהב נעלמו. היא רצה תכף חזרה לחדרו של אביה וסיפרה לו את אשר קרה. אותה שעה היה רבי הרשיל עסוק בלימוד השיעור שלו לפני התפילה. הוא לא התרגש וענה בשקט כי בשבת אסור לדבר דיבורים של חול. אז היא רצה למשטרה (הז׳נדרמריה של אז) והודיעה לה על הגניבה. מיד בא שוטר ושאל את ר׳ הרשיל מי היו קוניו בערב שבת. גם על שאלה זו ענה שביום שבת אסור לדבר דיבורי חול והוסיף לשבת ליד הגמרא מבלי לזוז ממקומו. מובן מאליו שהשוטר חזר למשטרה כלעומת שבא. בעקבות מקרה זה הדביקו לו בני את הכינוי „דומב״ (בול עץ). במוצאי שבת התפלל מעריב, עשה הבדלה ואמר „ויתן לך״ ואחרי כן לקח נר ויצא לראות מה שקרה. השוטר בא שוב פעם ור׳ הרשיל מסר לו את כל הפרטים הדרושים. השוטר ענה לו שאילו מסר לו פרטים אלה בבוקר, אפשר היה לתפוס את הגנבים, כי חשדו במבריחים שקנו בערב שבת סחורות שונות שודאי הספיקו כבר לחצות את הגבול.

לא זו בלבד שר׳ הרשיל הפסיד הון רב, נגרמו לו צרות ע״י אנשי עירו שמשכנו אצלו חפצים שונים תמורת הלוואות שקבלו ממנו. אנשים אלה תבעו אותו לדין אצל ר׳ אלעזר רויזן „שומ״ץ דק״ק רוזוואדוב״ יע״א. והמו״צ כתב שאלה בענין זה לרב הג׳ מלבוב, יצחק יהודה שמעלקעש, בעל מחבר ספר ״בית יצחק״, השאלה והתשובה נדפסו בספר ״בית יצחק״, חלק ״חושן־משפט הלכות הלואה״, סימן כ״ב [1].

ר׳ הרשיל נפטר אחרי מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע״ט והשאיר אחריו חמש בנות נשואות, ואלו הן:

1. שרה׳טשי הי״ד אשת ר׳ השיל שטיגליץ ז״ל מרישא,
2. רחל׳ה הי״ד אשת ר׳ אליעזר קינדלר ז״ל מברזיב,
3. רייזלה הי״ד אשת ר׳ איצי מאיר נוסבוים ז״ל ממליץ (גרו ברוזוואדוב),
4. יוכבד ע״ה אשת ר׳ מרדכי אנגל ז״ל מזמיגרוד,

1 והנה השאלה:

„ע״ד השאלה באחד שהי׳ לו הון רב נחבא במרתף שלו בערך ל׳ אלפים ר״כ והי׳ בתוכו משכנות הרבה מקצתם שהלוה עליהם בעיסקא עדה״ע ומקצתם בלא עסקיו. והמרתף הי׳ סגור ומסוגר בדלתות ובריחי ברזל ובאו שודדי לילה בליל ש״ק ופרצו החומה והכותל של המרתף ושברו הבריחי ברזל וגנבו כל אשר הי׳ שם. ועתה שואל מה דינו של המשכנות והמלות שהלוה עליהם:

א) תשובה יש לחקור בדין זה. א. [א׳ סעיפים].

. . . ותלוי בראות עיני הב״ד אם המקום שהניחו הי׳ משומר ויכולין להטיל על המלוה שבועה שלא פשע (ואולי הוי שומר שכר בכה״ג. וד׳ יצילנו משגיאות — — —״

התשובה היא מפשמישל שנת תרל״ח [1878] והיא הודפסה בספר הנ״ל שהופיע בשנת תרס״ח [1908] בלבוב.

5. חנה׳לה הי״ד אשת ר׳ יוסף אלימלך רוזנבוים ז״ל מרופצ׳יץ׳ (גרו בהולנד).

ממשפחת ר׳ איטשי מאיר נוסבוים ז״ל שגרה ברוזוואדוב, בעלת שלושה בנים וחמש בנות, נשארו בחיים רק: שרה וינמן בבני ברק ויוסף נוסבוים שגר בתל־אביב. השאר ניספו בשואה עם משפחתם הי״ד (עשרים איש). כן ניצלו שני נכדים צבי נוסבוים, בנו של משה׳לע הי״ד ויוסף וינמן, בנה רחצ׳י וינמן הי״ד.

די משפחה וויינמאַן

אסתר וויינמאַן

אַליין בין איך אַ געבוירענע אין קולבושוב. נאָך דעם ווי מיין מו׳טער איז געשטאָרבן בין איך אין עלטער פון 8 יאָר געקומען קיין ראַזוואַדאָוו צו מיין האַרציקער משפחה וויינמאַן שמחה און זיין פרוי חיה בארגער, זייער זון איטשע וויינמאַן און דער גוטער און בכבדיקער יוסף בארגער, וואָס איז געווען מיין מומעס פאָטער. די יאָרן וואָס איך בין געווען אין דעם שטעטל, ביי מיין טייערער משפחה, זיינען געווען די בעסטע, איך האָב זייער ליב באַקומען ראַזוואַדאָוו, איר יוגנט. עס איז ממש נישט צום באַשרייבן די ליכטיקע און קלוגע יידישע בעל־הבתים, און די איידעלע און האַרציקע יוגנט. די יידישע סוחרים, די ארבעטער און אַנדערע.

פלוצלינג איז אַנגעקומען אַ וויסטע כמארע און געמאַכט אַ חורבן פון אַלעם, וואָס האָט אַזוי פיל מי און כח געקאָסט.

אוי, ווען איך דערמאָן זיך וויפל חן האָט דאָס אַלץ געהאַט, שרייט דאָס האַרץ אין מיר: אין זכות פון אייער גוטסקייט, איידלקייטן און אייער פיל צדקה ווי אויך צוליב אייערע אַנדערע גוטע טאטן, זאָל אייך די רו זיין ליכטיק און גוט, אייך ווי אַלע אַנדערע ראַזוואַדאָווער קרבנות.

איך בין געבליבן אַ קליינער שיין. אָבער מיין האַרץ ברענט מיט אַ שטאַרקן פלאַם, און איז פול מיט גוטס און ליכטיקייט פאַר אייך.

MAX J. SALZ

מלך יהודה זאלץ

(24.XII.1888–5.III.1963)

מלך יהודה זאלץ

He was the son of Schmueil and Leah and brother of Rivkale.

Max Salz studied Fine Art at the Vienna Royal Academy of Art.

His entire life was dedicated to art and science.

He played the violin with great skill.

By profession he was a portrait artist, and he also had spent some years as Art Director for an advertising agency.

He had numerous granted patents from the U. S. Patent Office.

He was a pioneer in the invention of Talking Movie Pictures in 1920, many years before it was on the market.

He was one of the first to invent an Electrie Shaver and he received many patents on different types of shavers.

He had a patent for an Electronic Color Fascimile Camera which makes pictures without film by electrostatic process.

He had patents on Color Television and many other items too numerous to mention.

During World War II he submitted inventions for the defense of the United States.

The last moments of his life were spent painting a portrait in his Art Studio.

of MAX J. SALZ one can truly say . . .

"TRUE GREATNESS WITHOUT FAME"

Adolf Aussubel

אלימלך זלץ (מקס), צייר חובב עם תמונותיו. בשורה הראשונה: השני מימין הרבי ר׳ הרשלה. בשורה השנייה: היהודי בטלית — אביו של הצייר.

מלך יהודה זאלץ ע״ה

(24.12.1888—5.3.1963)

דער מאַן פון לייטשע און דער פארערטער טאַטע פון חנטשע זאַלץ, דער זון פון לאה און שמואל זאלץ ע״ה.

שטודירט אין דער ווינער ראַיאַל אקאַדעמיע קונסט און מאַלעריי. ער האָט זיין גאַנץ לעבן אָפּגעגעבן זיך מיט קונסט און וויסנשאַפט. זיין באַשעפטיגונג איז געווען קונסט־מאַלעריי און פאַר אַ צייט איז ער געווען קונסט־דירעקטאָר אין אַ רעקלאַמעאגענציע.

ער האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט וויסנשאַפט, געמאַכט ערפינדונגען און אַסך פון זיינע ערפינדונגען האָט ער פּאַטענטירט.

ער איז געווען דער פּיאָנער פון „ריידעוודיקן קינא״ נאָך אין 1920, לאַנג פאַר דעם איידער עס איז ארויף אויפן מאַרק. געווען דער ערשטער ערפינדער און פאטענטירטער פון עלעקטרישן שייווער, האָט אויך פאטענטירט א קאמערא וואָס האָט געמאַכט קאָלירטע בילדער אָן צו באַנוצן פילמס, ווי אויך פון קאלירטע טעלעוויזיע. געמאַכט ערפינדונגען אין צייט פון צווייטן וועלט־קריג פאַר דער פארטיידיגונג פון די פאַרייניקטע שטאטן.

א ד א ל ף   א ו ס א י ב ל

משפחת כץ (מאיר סטאלער)

צבי כ״ץ

משפחת כ״ץ (מאיר סטולר) 1938 — מכניס אורחים — ושני בניו:
ד״ר אברהם (משמאל) וצבי ואשתי הינדה

אבי, מאיר כץ ז״ל, נולד בעיירה קטנה בפולין הקונגרסאית ובעודו ילד היגר עם הוריו (צבי ופיגא מלכה ז״ל) לרוזוואדוב, שם השתרש, הקים את משפחתו ובנה את ביתו. את השכלתו היסודית קנה „בחדר", אבל לא הסתפק בזה ובכוחות עצמו השתלם בתלמוד והגיע לידיעה מעמיקה בו. באותו אופן למד את יסודות הכתב הלועזי וחשבון. יהודי דתי היה והיה מקיים את המצוות הלכה למעשה.

ידועה הייתה מידת הכנסת האורחים שלו. ביתו היה פתוח לפני עניים, והוא היה מלינם למרות אי הנוחיות הנגרמת בשל כך לכל המשפחה.

היה ידוע כמצניע לכת, ונקי כפיים, על כן לידיו היה ארגון בני רוזוואדוב בניו־יורק מעביר סכומי כסף לחלוקה בין הנצרכים.

אמי, הינדה כץ לבית שפיץ, הייתה לו רעיה נאמנה, צופיה הליכות ביתנו ומחנכת את הילדים באהבה ובמסירות. הורי מתו בנכר, בערבות סיביר, בסבל ובמחסור.

מוניק אברהם (קראפף) ז"ל

אריה גרינבוים

ידוע היה מוניק אברהם (הנקרא, מוניק קרופף הסניור) כאחד המעורבים בחיים הצבוריים ברוזוואדוב.

לאחר הגירוש האכזרי של יהודי עירנו ע"י הגרמנים בסוף שנת 1939, מצאה לה משפחת אברהם, כרוב יהודי רוזווא־דוב, מקום מקלט בעיר לבוב שהייתה אז בידי ברית המוע־צות, אולם לא לזמן רב. בקיץ 1940 היגלו השלטונות הסו־בייטיים את פליטי מערב פולין לארצות רוסיה הרחוקה וביי־ניהם גם את משפחת אברהם.

לאחר טלטולים רבים, הגיעה משפחת אברהם יחד עם עוד 300 יהודים למקום המיועד בסיביר, בחבל אומסק; היה זה יער סיבירי, בו עמדו 3 צריפים, בהם שוכנו כל האנשים.

תנאי המגורים היו ללא נשוא. העבודה ביער הייתה קשה

מוניק אברהם קרופף

עד למאד ולא נראה היה כל מוצא ממצב זה. אין פלא שהיי־אוש השתלט על כולם. הראשון בין המתאוששים היה בן עירנו מוניק אברהם, אשר התחיל במבצע עידוד. הוא היה מדבר על לב האנשים כי אין להתייאש וכי אחינו בני יש־ראל בעולם הרחב, וכל העולם הדמוקראטי לא יעזבו אותנו לנפשנו.

אנשי המחנה היו מתאספים סביבו לאחר יום עבודה קשה ושומעים מפיו דברי נחמה ועידוד.

יותר משנה נמשכו החיים במחנה זה, עד לפרוץ מלחמת הגרמנים נגד ברית המועצות. בספטמבר 1941, כתוצאה מה־הסכם בין ממשלת הגולה הפולנית ובין ממשלת ברית המו־עצות שוחררו כל הגולים ממקום ההסגר, פרט למשפחת אברהם.

אכן, זכרו לו למוניק אברהם השלטונות את מעשיו והת־נקמו בו. חדשים רבים נוספים היה עליו ועל משפחתו לשבת במקום נידח זה. ורק אחרי השתדלויות מרובות מטעם הנצי־גות הפולנית, שוחרר גם הוא ומשפחתו, אולם בגלל החורף לא היה יכול לצאת את סיביר ונאלץ להשאר בעיירה סיבי־רית, לא רחוק ממקום המחנה.

בעיירה זו נתמנה מוניק, מטעם הצירות הפולנית, כנציג התושבים הפולניים, אולם שוב לזמן קצר. לא עבר זמן רב והיחסים בין ממשלת הגולה הפולנית, לבין ממשלת ברית המועצות, נותקו ורוב אנשי הנציגות הפולנית ברחבי רוסיה נעצרו וביניהם גם מוניק אברהם. לא עמד לו למוניק הכוח לשאת בסבל נוסף. וממקום מעצרו לא חזר. הוא לא זכה לראות בהתגשמות תקוותו ודברי העידוד שלו.

יהא זכרו ברוך!

דמויות מן העבר

מגר. אוה טוז׳ינסקה

מגיסטר ליאון סיגל, רוקח שיחד עם אשתו הצעירה התיישב ברוזוואדוב ביולי 1910. תחילה פתח בית מרקחת בקרבת מנזר הקאפוצ׳ינים ואחר כך העבירו לכיכר השוק. בתקופת מלחמת העולם הראשונה היה זמן קצר פליט בווינה. כשחזר ב־1916, הקים מחדש את בית המרקחת שנהרס עד היסוד ובמשך השנים התגלה כאדם המוכן לעזור לבריות בעצה ובתמיכה כספית מבלי להתחשב בדתם. לא זו בלבד שהיה מחלק תרופות חינם אלא היה מסייע להם גם במזו־מנים. במשך שנים רבות היה משלם לביילה ביק החלבנית כדי שתספק חלב חינם למשפחות מרובות ילדים וחסרות אמצעים.

הוא היה חרוץ מאד ומלבד עבודתו המקצועית עסק גם

רוקח ליאון סיגל והבת לוסיה

במחקר. אדוק לא היה אולם בחגים היה מבקר בבית הכנסת והיה שומר על המסורת. הוא תרם לבית הכנסת פרוכת קטיפה רקומה להפליא ובשביל חניכי חדר עניים נידב נעליים. בבית המרקחת הייתה תלויה קופסה של קק״ל שלעתים קרובות ביותר היה הוא עצמו משלשל אליה מטבעות.

מכיון שילדיו ניספו, אימץ ב־1917 יתומת־מלחמה ולה הקדיש את כל אהבתו. הוא מת בשנתו ה־56, ב־1932 והל־וייתו הייתה הפגנה ממש של רגשות תושבי העיר והכפרים הסמוכים.

ד״ר יוסף אייזנברג, עו״ד שהתיישב ברוזוואדוב ב־1900. בזמן מלחמת העולם הראשונה שהה בווינה, אחר חזר לרוזוואדוב ושם ניהל משרד עו״ד, עד סוף חייו. אחרי מותו ניהל את המשרד בנו אֶדֶק. הוא נטל חלק פעיל בעבודה סוציאלית, בעיקר במפעל העזרה לעניים המאורגן ע״י ה־ג׳וינט.

ד״ר אדולף הוכשטים, רופא. התיישב ברוזוואדוב אחרי מלחמת העולם הראשונה. היה אדם עדין ביותר, רגיש לאסונותיהם של אחרים. עזר תמיד לאלה שהיו זקוקים ביותר לעזרה. אהוב על כולם. הכל העריכו בו את הרופא והאדם. אחרי מות אשתו נטש את רוזוואדוב.

ד״ר יעקב רייק, עבר מאולאנוב לרוזוואדוב ב־1921. בזכרוני עולה דמות של אדם גבוה, בעל פנים מאור־כות ושפה משתפלת ומעליה היה תקוע תמיד סיגאר. רופא ודיאגנוסטיקאי מצויין ואדם נפלא המוכן תמיד לתת עזרה. בייחוד הרבה לעזור לעניים ולא רק שלא היה נוטל מהם את שכרו, אלא שלעתים קרובות היה מניח כסף מתחת לכרו של החולה כדי שזה יוכל לקנות לעצמו יותר מזונות.

הוא לא ידע מנוח. ביום או בלילה, אם נקרא למיטת חולה, מעולם לא סירב והיה צועד ברגל בסמטאות המלאות בוץ כשמקלו בלבד משמש לו מורה דרך.

אהב במיוחד את הנוער אולי משום שהיה חשוך ילדים. ב־1939, עם פלישת צבאות היטלר, גורש מביתו יחד עם כל האוכלוסיה היהודית ונסע לראדומישל. אולם גירושי יהודים שתכפו אחר כך הביאו אותו לידי ייאוש מוחלט. הוא התאבד באמצעות רעל יחד עם אחותו הזקנה, הגב׳ בראון.

מגיסטר יונה שפייזר. במשך 15 שנים עבדה בבית המרקחת ברוזוואדוב. אשה צעירה בעלת עינים כהות

ועמוקות. היא הייתה מסורה בכל נפשה ומאודה לעבודתה אולם תמיד מצאה גם זמן כדי להשתתף בחוג הדראמאטי שהציג בהצלחה כמה הצגות והייתה פעילה גם בחוג הספרותי. יהודייה נלהבת הייתה, למדה עברית, ובימים הראשונים של ספטמבר עמדה לעלות לא״י. אולם המלחמה סיכלה את תוכניותיה. לאחר שגורשה מרוזוואדוב הגיעה אחרי תלאות לגז׳ומאלוב, מקום מוצאה. היא התאבדה זמן קצר לפני תום המלחמה מפני שלא רצתה ליפול בידי הגרמנים.

ד״ר שווארץ, עו״ד. היה ציוני נלהב. גורש אל מעבר לנהר סאן ולאחר שהגיע ללבוב גורש לסיביר וכאן מת מרעב ומחוסר כוחות.

ואסרשטיין, מיילדת. כשהייתה מופיעה בבית, הדבר בישר תמיד שמחה — הולדתו של ילד. הצטיינה במקצועה.

לאחר שגורשה מרוזוואדוב, עברה את שנות המלחמה ברוסיה. אחרי המלחמה נסעה למשפחתה לאמריקה ושם נפטרה.

ביילה בוק. מחלקת חלב. הייתה נמוכה, שמנה, בעלת פנים עגולות, מעוטרות תלתלים ועיניים כחולות עמוקות. מי לא יזכרנה, עמוסה כדי חלב, מהם הייתה מחלקת משחרו של יום. היא הייתה תמיד מחייכת אף על פי שהיו לה חיים קשים בבית. אביה הישיש, היה עוסק לפעמים בתיקון מטריות. אך היא הייתה מפרנסתו.

מפילכוב או מכאז׳ביצה, היתה סוחבת את החלב. ידיה נתארכו מנשיאת המשא אך לא התאוננה על גורלה. לעתים הייתה רק שואלת אותי: „לושיה, מתי יהיה טוב ?״

היא גורשה מרוזוואדוב עם שאר יהודיה, בזמן המלחמה היתה ברוסיה ואח״כ עלתה לישראל והקימה משפחה משלה.

די משפחה עדער

מרים עדער־גרינשטיין

איך האַלט פאַר מיין חוב איבערצוגעבן די געפילן און בילדער, וואָס גייען זייער אָפּט פאַרביי, ווי אַ וואַכענדיקער חלום פאַר מיינע אויגן.

איך וויל איבערגעבן אַ ליכטשטראַל פון מיין געבורטאָרט: די משפחה עדער. דער פאָטער, אַ ייד אַ למדן לויטן דעמאָלטיקן סטיל, געזעסן על התורה ועל עבודת הבורא. מיט פּרנסה האָט מען זיך יאַקאַש אָן עצה געגעבן, וואָס אמת מ׳איז דוקא נישט געווען רייך, מען איז אָבער געווען רייך מיט וויסנשאַפט, מיט עכטע יידישע מידות טובות און מעשים טובים. די משפחה איז באַשטאַנען פון 5 קינדער, דער עלטערסטער זון פייוול איז געווען רעליגיעז, אָבער אויך נאַציאָנאַל. אַ מתמיד זיך געלערנט און אויך געלערנט אַנדערע, אויסגעפירט אַ פּיאָנערישע — חלוצישע פליכט נישט על מנת לקבל פּרס. נישט געקאַרגט קיין צייט און קיין מי. נאָך דעם שליסן דאָס געשעפט, פלעגט זיין וווינונג פאַרוואַנדלט ווערן כמעט אין אַ בית המדרש, אַ דאַנק זיי פרוי רחל, וואָס האָט אים צוגעהאָלפן. מיט זיין גרויס אנערקענונג ביי די נאַציאָנאַל געשטימטע בעלי־בתים און ביי דער גאַנצער יוגנט, וועלכע פלעגן מיט גרויס פאַראינטערעסירונג אויסהערן זיינע פארטראַגן וועגן תנ״ך־ישע און פאַלעסטינאַגראַפישע פראַגן.

אויך זייער טאָכטער מרים האָט באַוויזן נישט אָפּצושטיין פון איר ברודער, הי״ד. מיט איר איינגעבוירענער טיכטיקייט אין נאַציאָנאַלן באַוווסטזיין, פלעגט זי אָרגאַניזירן אין געהיים יוגענטלעכע אין שכנותיקן וואַלד, די עלטערן זאָלן נישט וויסן, דאָרט געפירט פאַרזאַמלונגען, און אַליין האָט זי אויך פאַרלאָזט די היים און אַוועק קיין ארץ־ישראל אין אַזוי ניצל געוואָרן פון נאַצישן גהנום.

פייוול עדער הי״ד

בעזשע רייך

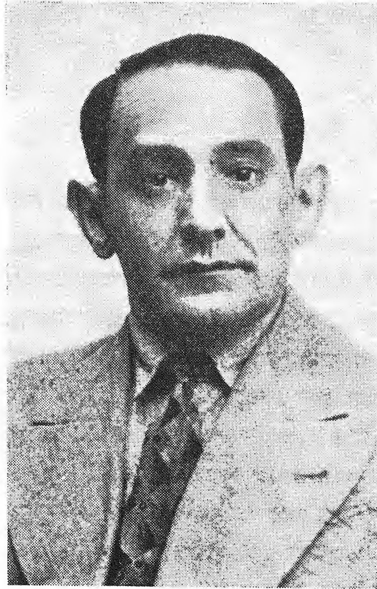
דער קולטורעלער אויפשטייג אין ראַזוואַדאָוו האָט זיך אָנגעהויבן, ווען עס איז אויסגעוואַקסן דער אינטערעס פאַר העברעאישער ליטעראַטור צווישן די יוגנטלעכע. דער ציוניזם האָט בעהערשט די יוגנט און זי בעגייסטערט — ס׳האָבן זיך דערהערט ש. פרוגס נאַציאָנאַלע לידער אויף די שפּאַציר־וועגן שבת נאָכן שלאָף. ביאַליקס שירים האָבן זיך געטראָגן אין דער לופט. אָט די באַגייסטערטע שטימונג האָט אויך דערגרייכט צום בית המדרש. די יונגע בחורים האָבן באַלד איבערגענומען די פירערשאַפט אין דער ציוניסטישער בעוועגונג, וואָס גאָר אַ סך פון זיי האָבן שפּעטער געהאָלפן אין בנין ארץ ישראל. די בית־המדרש יוגנט האָט געגעבן דער שטאָט אַ שם טוב, צווישן זיי איז פייוול עדער ע״ה געווען איינער פון די איידלסטע און האַרציקסטע. ער איז געווען איינער פון די פלייסיקסטע עברית־לייענער, ער האָט ביאַליקס שירים געקענט אויף אויסווייניק — פּונקט ווי גאַנץ תהילים. ער איז געווען דער אמתר שמח בחלקו פאַר זיך אַליין — אָבער פאַרן כלל ישראל איז ער געווען אַ גוואַלטיקער פאַרלאַנגער. ער האָט אַליין פאַרפאַסט שירים, וואָס זיינען געווען אויסגעקנעטן מיטן יידישן צער. ווי ער האָט זיך געגריבלט אין דער גמרא, אַזוי אויך מיט התלהבות געגריבלט זיך אין בערדיטשעווסקיס, יהודה לייב גאָרדאָנס ווערק. געפּירט וכוחים מיט זיינע פריינד יעקב מאיר שטארק ע״ה, יחיאל שפערגעל און אַנדערע בית־המדרש ידידים אין ענינים העומדים ברומו של עולם או ברומה של יהדות. מענטשן וואָס האָבן פייוולען נישט גוט געקענט האָבן אים געהאַלטן פאַר שותק — דאָס איז געווען די קליינשטעטל־דיקע איידעלע תמימותדיקייט. וואָס אַ סך בית־המדרש בחורים אין יענער צייט זיינען געווען געשלאָגן מיט דער מחלה. די השכלה האָט דאָס מיט דער צייט געהיילט. פייוול איז געבליבן ביי זיין פאָטערס אמונה, וואָס זייערע הויפּטשטריכן זיינען געווען תורה און דרך ארץ. פייוול עדערס שיעור, וואָס ער האָט געלערנט, איז געווען עבודת השם, אָבער אויך פינסקערס „עמאַנציפּאַציע״ איז געווען כולו תכלת. אהבת ישראל מיט ארץ ישראל איז ביי פייוול געגאַנגען צוזאַמען בלב ונפש. דער רעיון הציוני איז געווען ביי אים בלויז אַן אָנהויב — אַן אתחלתא דגאולה, ער האָט געגלויבט באמונה שלימה בביאת המשיח — ער האָט אַפילו נישט מורא געהאַט צו זאָגן, אַז מיר זענען אַן אתה בחרתנו־פאָלק און אויך נישט מורא געהאַט געסטעמפּלט צו ווערן אַלס אַ פאַנאַטיקער, דאָס האָט ער איינגעזאַפּט אין זיין יוגנט פון זיין פאָטער בנימין מלמד ע״ה, וואָס איך אַליין האָב ביי אים אייניקע זמנים געלערנט — דאָס איז געווען דער בעסטער מלמד. ער האָט וויניקער געשלאָגן פון אַנדערע מלמדים — און אפשר האָט ער דעם כח דערצו ניט געהאַט ? אָבער קיין כעסן איז ער זיכער נישט געווען. דאָרט האָב איך דאָס ערשטע מאָל געזען פייוולען שוין אַלס 13־יעריקן בחור, וואָס האָט שוין געלערנט אין בית המדרש. ער פלעגט אינדערהיים ליב האָבן שניצן אָדער מאָלן. אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער געווען אַ קריגס־געפאַנגענער אין רוסלאַנד, נאָך זיין צוריקקומען האָט ער געהייראַט קיין קאַנצ׳וגא (Kanczuga) נעבן דינוו. אומגעקומען איז ער פון דער רוצחישער דייטשער האַנט.

אריה פלוס

שמעון

בן שלמה ובלומה, נולד בשנת 1903, בעיר רוזוואדוב. ריכז את הפעולות הציוניות בעירו. ערך נשפים וערבי קריאה וביים מחזות. כמו כן עזר לחברים בקשייהם החמריים. עלה לארץ בשנת 1935 והחל בעבודות שונות. כעבור שנה הצטרפו אליו אשתו ובנו. מצב העבודה בארץ היה קשה באותה תקופה אך לא איש כמוהו ירתע מקשיים. הוא לא מאס בעמל כפיים ונדד מיריחו ועד רפיח. אחת לשבועיים היה חוזר הביתה ורבה הייתה אז שמחתו. מעולם לא התלונן.

בשנותיו האחרונות עבד ב„הדסה" ונתחבב על חבריו לעבודה, ועל הממונים עליו. היה ידוע כבעל מזג טוב. מאז בואו לארץ היה חבר ב„הגנה" ואחרי עבודתו היה יוצא לש־מירה כמה פעמים בשבוע, באיזורים השונים. כשהוכרז על הקמת מדינת ישראל גדולה הייתה שמחתו, אך תמיד היה אומר: מי יודע איזו משפחה בוכה היום על מות בנה. אולם הוא עצמו לא נרתע והיה הולך למקומות המסוכנים ביותר. בהר הצופים עבד במשך היום בבית החולים, ובלילה בש־מירה. כשניסו להשפיע עליו שלא יסכן את נפשו ולא יעלה להר הצופים היה עונה: „אם לא למקום הזה אז למה לנו כל החיים?"

אריה פלוס
נפל בירושלים במלחמת השחרור

בנציון צנגן

ד. ש.

צנגן בנציון נולד ב־1901 ברוזוואדוב. בן 17 התחיל ללמוד לקראת סמיכות לרבנות. אחר כך התמסר ללימודי חול וניגש לבחינות בגרות כתלמיד אקסטרני. מאז 1922 כתב מאמרים ורצנזיות והיה מתרגם יצירות מספרות העולם בשביל „לעמ־בערגער פאָלקסשטימע" „יידיש ליטעראַרישן קאַלענדאַר", „ליטעראַרישע בלעטער", „ארבעטער־וועלט", „פאָלק און לאַנד", „טאָגבלאַט", „מאָרגן". הוא גם התחיל בחיבור מילון עברי־פולני־יידיש, אך לא סיימו.

לפי פנקס גאליציע, 1945, עמ' 244 בהתחלת מלחמת העולם השניה הגיע ארצה. עבד ב„דבר". מת באופן פתאומי.

משפ' שמואל ליב גלאנץ

משפחת ירחמיאל קאנארעק

י. גאָלדמאַן

ירחמיאל קאָנאַרעק האָט געהאַט 12 קינדער, דערפֿון 8 זין; פֿון זיינע 14 גיטער האָט ער יעדן קינד געגעבן איינס מיט אַ פּאַלאַץ (dwor) אָבער אַ טייל פֿון זיינע קינדער זענען געווען שלעכטע פֿערוואַלטערס פֿון זייערע גיטער.

ער (ירחמיאל ק.) דער ייד מיט דער לאַנגער ווייסער באָרד איז געווען דער פּרעזעס פֿון קרייזראַט (Wydział Powiatowy) אין טאַרנאָבזשאַג (Tarnobrzeg). איין זוהן משה׳לה געבוירן אין גיט סקאָוויעזין (Skowierzyn) האָט באַקומען דאָס גיט אין דזיערדזיאָווקאַ (Dzierdziowka) ווו דער פֿאָטער האָט אויפֿגעשטעלט אַ צעגיעלניע פֿון גאַר גרויסן מאַסשטאַב. אָבער דער זון האָט צו דעם נישט געטויגט און די פֿאַבריק האָט באַנקראָטירט, אָדער — ריכטיגער געזאָגט, משה׳לה האָט באַנקראָטירט בערך 3—4 יאָר פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה אויף אַ סומע פֿון 300 טויזנט קראָנען (בערך 60 טויזנט דאָלער) משה׳לה איז אַנטלאָפֿן קיין טערקיי. דאָרט האָט ער זיך אויסגעלערנט די טערקישע שפּראַכע אין וואָרט און שריפֿט. אין דער צייט וואָס משה׳לה האָט געלערנט טערקיש האָט דער „טאַטונציו" (Tatunciu) אויסגעקויפֿט די וועקסלען און משה׳לה איז צוריקגעקומען.

משה׳לע ווערט אַ טוער אין דער פּוילישער פּויערן־פּאַרטיי און העלפֿט אָרגאַניזירן פּילסודסקין די פּוילישע לעגיאָנען (1914). אויף אים קוקנדיק האָבן אַ סך פּויערן פֿון זיין גיט צוגעשטאַנען צום פּוילישן מיליטער. פֿאַר זיין אָנטייל אין די קאַמפֿן האָט ער אין פֿרייען פּוילן באַקומען די אויסצייכענונג „ווירטוטי מיליטאַרי" און באַזעצט זיך אין וואַרשע ווו געווען ווייטער אַ טוער פֿון דער פּויערים פּאַרטיי „פּיאַסט" און אַ מקורב פֿון פּילסודסקין און אַ טוער פֿון דער סאַנאַציע. ביז זיין טויט געטראָגן אַ שפּיץ־בערדל, און אין דער קלאַפּע פֿון רעקל דעם אָפּצייכן „ווירטוטי מיליטאַרי". געשטאָרבן איז ער אין יאָר 1938.

דער פֿאָטער האָט נאָך בעת דער ערשטער מלחמה פֿאַרקויפֿט אַלע גיטער (פֿאַר האַלב־אומזיסט, 4 מיליאָן קראָנען). דאָס געלט איז מיט דער צייט דעוואַלואירט געוואָרן און דאָס גאַנצע זיין גרויס פֿאַרמעגן איז פֿאַרלוירן געגאַנגען.

אין Głos Gminy Żydowskiej, אָרגאַן אַרויסגעגעבן דורך דער וואַרשעווער קהילה, נר׳ 8 פֿון 1938 יאָר געפֿינען מיר אַ נעקראָלאָג, נאָכן פֿאַרשטאָרבענעם יעקב קאָנאַרעק, דעם זון פֿון ירחמיאל. געבוירן איז יעקב 26.1.1876 אין גוט אַנטאָניוּוו (Antoniów), טאַרנאָבזשעגער קרייז), וואָס האָט געהערט צו זיין פֿאָטער. דער פֿאָטער איז געווען אַ מתנגד, אַ קענער פֿון תלמוד. און דער יוגנט איז יעקב אַריינגעטרעטן אין דער פּוילישער פֿאָלקס (פּויערים) פּאַרטיי. אין די יאָרן 1901/2 איז ער געווען דער אַרויסגעבער און רעדאַקטאָר פֿון Głos Ziemi Sandomierskiej, דעם אָרגאַן פֿון דער פּאַרטיי. אין 1907 איז ער געווען דער גענעראַל־סעקרעטאַר פֿון דער פּויערים פּאַרטיי, פּיאַסט. ער איז באַשטראָפֿט געוואָרן דורכן עסטרייכישן געריכט פֿאַר באַליידיקן זיין מאַיעסטעט, דער קייזער פֿראַנץ יאָזעף, און דערפֿאַר געמוזט פֿאַרלאָזן עסטרייך און אַריבער קיין פֿראַנקרייך, ווו ער האָט מיטגעאַרבעט מיט דער פּוילישער פּאָליטישער עמיגראַציע.

נאָכן אויסברוך פֿון דער מלחמה טרעט ער אַריין דעם 6.8.1914 צוזאַמען מיט זיין זון הענריק און די לעגיאָנען פֿון פּילסודסקי אין דער ערשטער בריגאַדע. ער אַוואַנסירט אויף פּאָדפּאָרוטשניק און שפּעטער פּאָרוטשניק. נאָך דער מלחמה אַרבעט ער אַ שטיק צייט אין פּוילישן קריגס־מיניסטעריום און באַזעצט זיך אין וואַרשע. ער — הגם אַ אסימילאַנט — שעמט זיך נישט מיט זיין ייִדישקייט און פֿאַרן טויט האָט ער זיינע זין געבעטן נישט שמדן זיך. ער איז געשטאָרבן דעם 6.8.1938 און געקומען צו קבר ישראל אויפֿן וואַרשעווער ייִדישן בית עולם (אָקאָפּאָווע־גאַס). ער איז געווען דער ערשטער, וואָס איז געקומען צו קבורה אויף דעם ספּעציעלן אָפּטייל פֿון בית עולם, וואָס די ייִדישע קהילה־פֿאַרוואַלטונג האָט אין דער צייט באַשטימט פֿאַר די קעמפֿער פֿאַר פּוילנס־פֿרייהייט.

חיה־קלארא סענדראוויץ׳־פריד

י. ג.

חייטשע סענדראַוויץ׳ איז געווען די דריטע (חוץ רחלה בוך און עטקע פייער) הויפּטראַליסטקע פונ׳ם אמאטאָרן־קלוב נעבן פעריין „בית־יהודה״. חייטשע האָט מיטגעשפּיעלט אין אַסך פּיעסן (מייסט אפּערעטקעס), אָבער אַמבעסטען האָט זי זיך אויסגעצייכענט אין דער זער שטאַרקער ראָלע פון אננא אין „פעריפעריע״ פון פריץ לאנג.

יהי זכרה ברוך!

הערש סענדראוויץ׳

י. ג.

הירש סנדרוביץ, השוער של קבוצת
"טרומפלדור", כחייל בצבא הפולני

אַ גוטער ציקליסט, באַקומען אַן אויסצייכנונג, אַ בעכער, בעת אַ ציקליסטן פאַרמעסט אין טארנע.

הערש סענדראַוויטש איז געווען אַ לאנגיעריגער טויער־מאַן אין ספּאָרטקלוב „טרומפעלדאָר״. הערש־העשא האָט געהאַט אַסך פערדינסטן אין די זיעגן פונ׳ם ספּאָרטקלוב.

חבל על דאָבדין!

חנוך קארן

א. אויסאיבל

חנוך קורן — השתקן

אַן איבערגעגעבענער מיטגליד און לאַנג־יעריקער קאַסיר־ער פון דער ראַזוואַדאָווער „חברה בני משה הורוביץ" אין ניו־יאָרק.

חנוך אַליין האָט אין אַרטיקל, געשריבן מיט יאָרן צוריק, זיך אַליין אָנגערופן מיטן נאָמען „דער שווייגער". אַזוי איז ער געווען אין לעבן. ווייניק גערעדט, אָבער פיל געטון.

אַ חוץ דעם, וואָס איבער צוואַנציק יאָר האָט ער אָנגעפירט מיטן סעקרעטאַריאַט און קאַסע פון „בני משה" האָט ער אויך אָנטייל גענומען אין אַלע אַנדערע אַרבעטן, קאָמיטעטן, פון דער חברה. תמיד געווען גרייט צו העלפן אַ נויטבאַ־דאַרפטיקן יידן, בפרט אַ ראַזוואַדאָווער.

עוזר רוזן ז"ל

אריה גרינבוים

החדר הקטן על יד בית הכנסת הגדול שימש בימי חול מקום תפילה ל„מנינים" נוספים. בשבת לא התפללו בחדר הקטן, אולם הוא לא נשאר ריק. גם ביום זה התאספו בו בדרך כלל בזמן קריאת התורה, אנשים שרצו „לחטוף" שיחת חולין, לשמוע דברי פוליטיקה מפי יודעי דבר, או סתם לגלגל שיחה על חדשות מחיי העיר.

בזכרוני נחרת הויכוח שהתנהל בחדר זה בשבתות שלפני פרוץ המלחמה:

„התפרוץ מלחמה בין גרמניה ופולין או לא ? ראשי המת־ווכחים היו עוזר רוזן ז"ל וייבדל לחיים זיסל זילבר.

הראשון, בנו של הדיין ר' משה ליב ז"ל בעל המוח החריף, היה משתדל להוכיח בתקיפות כי אין מקום למלחמה. היטלר המטורף, היה טוען, מאיים על העולם על מנת לזכות בנצחונות קלים ללא מלחמה. ברגע שהגרמנים ירגישו כי קיימת נכונות להתנגד להם בכח, אז לא יעיזו לצאת להרפ־תקה מלחמתית.

לעומתו היה זיסל זילבר מנסה להסביר בקולו השקט ובסגנונו המתון, כי אין לסמוך על הגיון ביחס לחיה הנאצית המסוגלת לכל. גרמניה ההיטלרית, הצמאה לדם לא תהסס לפתוח במלחמה אף אם תדע שהדבר עלול לגרום למלחמת עולם שניה.

הצדק היה עם זיסל זילבר. המלחמה פרצה ואנשי עירנו גורשו מכאן ע"י הנאצים לתחום השלטון הסובייטי.

גם עוזר רוזן היה בין המגורשים. הוא הועבר עם משפחתו ב־1940 למחנה הסגר בסיביר ולאחר ששוחרר משם עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה, הוא עבר עם משפחתו לארץ אוסביקיסטן באסיה התיכונית.

סבל רב עבר עליו ועל משפחתו במקום זה. הרעב שפקד בזמן המלחמה מקומות אלו לא פסח על עוזר, אשתו ובתו הבכורה. הם לא יכלו לשאת את הסבל הזה ונפלו חללי רעב בארץ אסיתית רחוקה מבלי לזכות לראות במפלת גרמניה הנאצית.

משפחת רייז

חנה רייז

זוכרת אני את סיום מלחמת העולם הראשונה ואני אז בת 12. חזרנו אחרי שהות של 3 שנים בצ׳כיה, בתור פליטים, לכפר מולדתנו טורביה. אבא שרת בצבא הפולני ואמא נש־ארה לבדה עם 4 ילדים קטנים כשעליה הדאגה לפרנסה.

בשנת 1918 קיבלה פולין את עצמאותה וגל של אנטיש־מיות שטפה. עודני זוכרת את הלילה האיום כשצעירים (פו־לנים) רבים, שיכורים ומפוכחים כאחד ניפצו את שמשות ביתנו בחצות הלילה. הפחד היה גדול וצעקות הילדים בקעו מכל צד. התינוק הקטן כוסה שברי זכוכית בעריסתו. אחרי שלא נשאר אף חלון שלם בכל הבית התעוררו רחמי השקצים הפולניים והם ביקשו מאמא שקים וכרים כדי לעזור לה לסתום את החלונות (הדבר קרה בחודש יאנואר, בעוד הקור בעיצומו). המצב בכפר החמיר מאוד ושלוש המשפחות הי־הודיות אשר התגוררו בו החליטו לעבור לעיר ולהיות בין יהודים רבים יותר. העיר הקרובה, רוזוואדוב, ארגנה כבר קבוצת הגנה עצמית למקרה של פרעות שאמנם לא איחרו לבוא. היהודים אף השיגו נשק. יוצאי צבא ואבי ביניהם אימנו צעירים יהודיים. ביום השוק, כשריכוז הפולנים היה רב, פרצו הפרעות. נשדדו חנויות ונשפכו חביות רבות של יין (הפורעים השקו ביין את הסוסים).

אין ספק שהפרעות תרמו את תרומתם להתעוררות הרעיון הציוני. קמה הסתדרות ציונית שנקראה „פאריין" ומשכה צעירים וגם לא צעירים. חברי התנועה קראו עיתונות ציו־נית והתחילו להכשיר את עצמם כחקלאים לקראת העלייה לארץ ישראל. כצעד ראשון לקראת העלייה לקחו חלקת אדמה מחוץ לעיר ובהדרכתו של אבי, ברל רייס, שהיה איש כפר, החלו לחרוש, לשתול ולזרוע ירקות. זוכרת אני איך היו היהודים מתפנים מעבודות החנות והסדנה וממהרים לחלקת האדמה כדי לקבל הכשרת מה בחקלאות, כי הרי חקלאים נחוצים בישראל. (אחדים מקבוצה זו עלו מאוחר יותר לארץ ישראל). אנו — הילדים, הבטנו בהערצה על הא־בות הרוצים להקים עם וארץ משלהם ולא לחיות בפחד מת־מיד בין הגויים.

ברוזוואדוב הייתה צומת רכבות וחיילים רבים „האלרצ׳י־קים" היו קופצים בין רכבת לרכבת לשעות מספר, תופסים ברחובות יהודים וגוזזים את זקניהם. מלאכה זו נעשתה לא במספריים אלא בסכין כשלעיתים יחד עם הזקן הורדה גם חתיכת לחי. היחידים שהתקוממו היו בחורים מה„ציוניס־טישע־פאריין", כל כוחם היה בזריקת אבנים על החיילים המתעללים ביהודים.

לימים נרגעו הרוחות, הילדים שוב למדו בבתי הספר וכ־דרכם של ילדים שיחקו בכדור רגל. נתארגן מועדון ספורט ע"ש טרומפלדור. יום אחד נזדמנה ברוזוואדוב בתם של קרובי משפחתנו מווארשא וסיפרה לצעירים שהיו מאוגדים במועדון הספורט שקיימת הסתדרות לצעירים ושמה „השומר הצעיר". היא סיפרה שתנועה זו מאחדת בתוכה גם ספורט גם לימודים וגם חינוך. וממועדון הספורט של בנים קם קן „השומר הצעיר" שמספר חבריו הלך וגדל. בתחילה נמנו על חבריו רק בני הנוער הלומד, אבל במשך הזמן נצטרפו גם רבים מבני הנוער העובד. הייתה זו פינת חיים תוססת לנוער שבעיירה. הייתי בקבוצה הראשונה של בנות שהצטרפה לקן „השומר הצעיר". הלבטים היו רבים, גם כבנות בין בנים לא היה זה כל כך פשוט. אבל חיש מהר גדל הקן ואנו הפכנו למדריכות בעלות חובות ותפקידים שונים אשר כולם היו מכוונים לחינוך ציוני חלוצי בעיירה. זוכרת אני אסיפה רבת משתתפים אחת, של הורים ואפוטרופסים, אשר אורגנה לק־ראת מושבת הקייץ. רצינו לארגן מושבת קייץ גדולה ויפה עם עבודה תנועתית רחבה ולהוציא לחיק הטבע מספר רב ככל שאפשר של נוער יהודי. למטרה זו היה נחוץ סכום כסף גדול אותו רצינו לגייס מההורים והתומכים למיניהם. לא־סיפה הוזמנו גם ה„שמאליים" שכוחם היחידי היה בהתנגדות

משפחת רייז

לציונות. באסיפה התפתח ויכוח ער בין החלק הציוני והלא־ציוני וכיוון שזה נגע מאוד לכל אחד מהציונים (גם אם לא כולם התלהבו מהמפעל השומרי להושיב בנים ובנות במו־שבה אחת) עלו התרומות מעלה מעלה ואיפשרו על ידי כך מושבה גדולה ויפה. תרומה גדולה נוספת קיבלנו מהעירייה שהייתה מורכבת בעיקר מגויים ויהודים דתיים אבל אבי שייצג את החלק הציוני, עשה מאמצים גדולים, עד אשר השיג סכום כסף באצטלה של חופשת קייץ לילדים עניים.

מושבה זו הייתה מושבת־קייץ הראשונה של הקן הרוז־וואדובאי, היא הוקמה בסביבה היפה של קולקוב. הייתה זו התחלה טובה למושבות נוספות, בשיתוף עם קנים רבים בס־ביבה שקיבלו אופי „גלילי". מכאן התפתח אחר כך גליל רי־שה־רוזוואדוב שאף נתן חלוצים ומגשימים רבים היושבים בקיבוצים אלה: עין המפרץ, תל־עמל, המעפיל, יד־מרדכי, מר/זביה ועוד. חיי תנועת „השומר הצעיר" היו מורגשים יפה בכל פינות העיר. השבתות היו קודש לפעולות הקן, בחיק הטבע. על כן ליד ארוחת הצהריים המסורתית בשבת ישבו בני הנוער בתלבושת שומרית וגאוות ההורים הייתה על כך. גם החילופים בהדרכה באו לפי הסדר — כשעלתה הבת הב־כורה ארצה קיבל את התפקיד הבא אחריה, אך לצערי לא הספיק הזמן לרכז את המשפחה כולה בארץ, רק 3 הגשימו את המטרה הנכספת (אחי האחד יושב בעין המפרץ והשני ביד־מרדכי). שלושת הצעירים יחד עם ההורים ניספו בשואה.

אחי הצעיר היה בן 16 בלבד ואף על פי כן נלחם עם הפארטיזאנים בסביבות לנצוט, אולם בהגיעו לילה אחד הביתה, גילוהו הגרמנים והרגו את כל המשפחה. לא נשכח את האחיות לאה ובלהה והאח מאיר וכן ההורים ברל והינדה רייז אשר כל תקוותם הייתה להגיע ארצה ולהיות שותפים לבניינה.

משפחה שפילמן

יוכבד לב־סנס

עס איז געווען אַ שטילע האַרבסט־נאַכט. די יידישע איינוווי־נער זיינען געווען איינגעשלאָסען אין צער און יסורים. די לעצטע נעכט האָט קיינער קיין אויג נישט צוגעמאַכט. מען האָט גערעדט פון קאָנטריבוציעס און אויסזידלונג. אַ טער־מינאָלאָגיע פון קאַשמאַר. פלוצים איז די שטילקייט פון דער נאַכט דורכגעריסן געוואָרן דורך אַ שרעקלעכן געשריי און יערמערלעכע געוואַלדן. מיר זיינען געלאָפן אין דער ריכ־טונג פון די געשרייען. ווען מיר האָבן זיך דערנענטערט צום אָרט פון די געשרייען, האָט זיך פאַר אונדזערע אויגן אַנט־פּלעקט אַ שוידערלעך בילד:

אונטן ביים ראַטהויז, אין אַ טייך פון בלוט, איז געלעגן מיט אַ צעבראָכענעם פוס יענציע שפילמאַן, די טאָכטער פון ר' יוסף שפילמאַן. דאָס פּנים טויט־בלאַס פון שרעק און ווייטאָג און אירע פאַרצויגענע בלויע ליפּן האָבן אָן אויפהער געמורמלט: „איך האָב אַנדערש נישט געקאָנט", אַזוי ווי זי וואָלט געוואָלט זיך אַנטשולדיקן. זי האָט אָנגעהויבן דער־ציילן וועגן דער שוידערלעכקייט פון דער פּאַסירונג.

„פאַר אייניקע מינוטען איז אַריין צו זיי אין שטוב אַ יונ־גער ס.ס.־מאַן. ער האָט אויסגעשטעלט אַלע פיר טעכטער מיט דעם ציל איינע צו שענדן. זיין וואַל איז געפאַלן אויף חייטשע. יענציע קלערט נישט לאַנג, זי מוז ראַטעווען די שוועסטער. זי האָט אויסגעקליבן דעם זיכערן טויט: זי שפּ־רינגט צו צום פענסטער, רייסט עס אויף און פירט אויס דעם פּלאַן אַזוי שנעל, אַז קיינער האָט זי דערפון נישט גע־קאָנט צוריקהאַלטען. דער ס.ס.־מאַן האָט זיך דערשראָקן און אויך מורא פאַר ראַסן־שאַנדע איז ער אין דער פינסטע־רער נאַכט אַנטלאָפן.

יענציע האָט נאָר אַ פוס צעבראָכן. מיר האָבן זי אַריינ־געטראָגן אין שטוב און עס איז שווער צו שילדערן די יסורים פון יענציעס ווייטאָג. מיט אַ בלאַסן שמייכל אויף איר איי־דל פּנים האָט זי געזאָגט: עס איז געווען כדאַי, איך האָב מיין שוועסטער געראַטעוועט פון נאָך גרעסערע יסורים.

דעם נעכסטן טאָג איז געקומען די אויסזידלונג.

נאָך פיל וואַנדערן איז די משפּחה שפילמאַן ענדלעך גע־לונגען אַנצוקומען קיין סטאַניסלאַוואָוו. עס האָט זיך זיי גע־דאַכט אַז ענדלעך האָט די זון אויפגעשיינט, אָבער דער אויסברוך פון רוסיש־דייטשער מלחמה האָט זיי ווידער אַ־ריינגעוואָרפן אין די הענט פון די רוצחים.

וואָס די משפּחה האָט אַדורכגעלעבט ביז דער טויט האָט זיי אויסגעלייזט פון פּיין איז אַ פּרק פאַר זיך.

עס איז אומגעקומען אַן איידעלע בכבודע משפּחה און אָוועקגעריסן פון מיר טייערע פריינט. הי"ד.

ינציה שפילמן

יוכבד לב־סנס

היה ליל סתו שקט. הבתים של היהודים היו סגורים ומסוג־רים. באותו לילה נדדה שנת יושביה היהודיים. בימים האח־רונים הרבו לדבר על גירוש וקונטריבוציות, הייתה אפילו כבר משלחת בעירייה — לאנדסראט — והכניסו הרבה כסף

ינציה שפילמן (משמאל) עם אחותה הניה ואברהם שלייען בן יחיאל גולדמן

וזהב. יושבים בבתים מלאים יאוש קודר ומהרהרים — מה יביא יום המחרת. שורר שקט מפחיד, רשרוש קל נשמע בא־ויר. לפתע הזדעזענו כולם — מבית שממול, מדירתו של מר יוסף שפילמן ז״ל מגיעים אלינו צעקות ויללות מרעישות עולמות. אינני יודעת עד היום איך זה קרה שכולם אחרי רגעים ספורים היינו במקום האסון. על אף איסור חמור לצאת מן הבית בשעה זו. מה ראו עינינו ? — על המדרכה בכניסה לבית של יוסף שפילמן ע״ה שכבה בתו ינציה בלי תנועה, קפואה בתוך הכאב האיום. באותו ליל שמורים גם ישבו בני המשפחה שפילמן מדוכאים עד עפר. פתאם — נקישה חזקה על הדלת וחייל גרמני נבזה נכנס — מעמיד בשורה כל הב־נות, בוחר לו אחת מתוכן — הגורל נפל על חיה. הוא דוחף באכזריות את כולם למטבח, סוגר אחריו את הדלת. ינציה שומעת צעדיו הגסים המתקרבים אל אחותה, היא רועדת בכל גופה, ינציה לא יכולה יותר — קופצת מקומה שניה. — מוכנה למות אבל להציל כבוד האחות. החייל נבהל בורח ועוזב את קורבנו (ראסענשאנדע).

פצועה הכנסנו אותה הביתה, על פניה העדינות חיוך חיוור מלא סבל ודמעות בשטף זלגו מעיניה. „לא יכולתי אחרת" רק אלו מלים אמרה ומבט חטוף זרקה על רגלה השבורה והכואבת.

למחרת הבוקר הכריזו על הגירוש. אחרי טלטולים מלאים סבל ויסורים הגיעה משפחת שפילמן לסטאניסלאבוב וכבר נדמה היה שזרחה השמש בשבילה; אך פרצה מלחמת רוסיה־גרמניה ויד רצחנית השיגתה שם. נספתה משפחה יקרה לי מאד, אנשים תמימים וישרים, משפחה אצילת נפש. הי״ד.

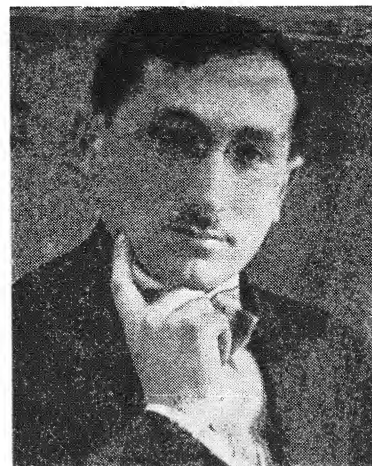
משה לסט ז״ל

י. ג.

משה לאַסט ז״ל האָט געהאַט דעם גרעסטן פאַרדינסט ביים גרינדען דעם ארגון יוצאי ראַזוואַדאָוו אין ישראל. משה איז איינער פון די דריי זין פון יוסל לאַסט דעם באַקאַנטען האָלץ סוחר און באַליבטן בעה״ב אין ראַזוואַדאָוו. לייביש איז אַלס יונגער בחור אָבגעפאָהרן קיין אַמעריקע אוןביידע ברידער: שלמה און משה האָבן געהאָלפן דעם פאָטער ביים ענטוויקלען פון זיין האָלץ־מסחר. יוסל לאַסט און זיין פרוי חיה זיינען געווען ביי די דאָרפסלייט זעהר באַליבט.

משה׳ס פרוי מיט איהר קליינעם זון, זיינען בשעת דער אקופּאַציע פון היטלער־מיליטער ניצל געוואָרן פון גירוש „אַריבער דעם סאַן״. דאָס זעלבע גליק וועלכעס האָט זיך דערנאָך אַנטפּלעקט אַלס אונגליק האָט אויך געטראָפן משה׳סביידע שוועסטערן סימה ראָזענבערג און רחל׳ה שמידט מיט גדליה ראָזענבערג (סימה׳ס מאַן) און זייערע קינדער. ליידער האָט דאָס זעלבע „גליק״ אויך געטראָפן דעם אינגסטען ברודער שלמה. אלע זיינען זיי אומגעבראַכט געוואָרן פון די נאַציס.

די עלטערע טאָכטער פון סימה און גדליה ראָזענבערג און משה האָבן נאָך דער מלחמה עולה געווען קיין ישראל, אַבער דארציע מיט איר מאַן און זין האָבן זיך דאָ נישט

גדליה רוזנברג
(גיסו של משה לאסט ז״ל)

געקאָנט אַקלימאַטיזירען און האָבן עמיגרירט קיין קאַנאַדע.

משה, האָט זיך אַפילו ענטשלאָסען צום 2־טן מאָל חתונה צו האָבן. דאַסמאָל האָט ער חתונה געהאָט מיט אַ ראָזוואָ־דאָווער אַלמנה. נאָך עטליכע יאָר פון אַ צופרידענעם פאַ־מיליע־לעבן האָט משה אויסגעהויכט זיין נשמה.

דער ועד יוצאי ראָזוואַדאָוו, די מערכת אין ישראל און ועד הספר אין אַמעריקע טרויערן איבער זיין פריהצייטי־קען טויט און דעריבער וואָס ער האָט נישט זוכה געווען צו זעהן דעם „ספר־ראָזוואַדאָוו״.

חבל על דאבדין וכו׳!

סימה רוזנברג (מבית לאסט)

צבי־הרמן זילבר ז״ל

יעקב גולדמן

צבי־הרמן זילבער, אַ אַנגעזעהענער און געשעצטער בירגער פון דער ראָזוואַדאָווער יידישער קהלה. ווען דער ציוניזם האָט זיך אָנגעהויבן איינוואָרצלען אין ראָזוואַדאָוו איז הער־מאַן זילבער געווען איינער צווישען די ערשטע. בשעת עס איז געגרינדעט געוואָרן די ערשטע ציוניסטישע אָרגאַני־זאַציע איז הערמאַן זילבער אויסגעוועהלט געוואָרן אַלס פּרעזעס.

הערמאַן זילבער, האָט זיינע קינדער און ספּעציעל זיינע ביידע זיהן פון זיינע ערשטע פרוי סימה געבאָרן פּערלמאַן ז״ל ערצויגן אין ציוניסטישען זין. ביידע זיהן, בעריש ז״ל און משה (דער יעצטיגער פּרעזידענט פון חברת בני משה האָראָוויץ אין אַמריקע) האָבן פאַר דעם 2־טן וועלט קריג זוכה געווען עולה צו זיין אַלס חלוצים קיין ישראל, אָבער זיי זענען נאָך אַ געוויסע צייט צוריק פאַרבלאָנדזעט געוואָרן אין דער אלטער היימאַט. משה (כנוי משה׳נקה) איז געלונ־גען צו עמיגרירען קיין אַמריקע און בעריש (וועלכער האָט

אינצווישען געהייראטעט) איז פאַרוואָרפן געוואָרן ביים צווייטן וועלט קריג מיט זיין פרוי קיין לעמבערג. דער־זעלבער גורל האָט געטראָפן הערמאַן זילבער מיט זיין 2־טער פרוי פייגה־לאה מיט זייערע 3 קינדער און בעריש מיט דער פרוי זענען לידער פאַרבליבען אין לעמבערג און דער אכזריות׳דיקער גורל האָט זיי דאָרט דערגרייכט.

יהי זכרם ברוך!

משפחת צבי זילבר

מג״ר אברהם־ראמאן עלענבויגן

י. ג.

מג״ר אברהם ראמאן עלענבויגן

גוטע מידות מיט מסירת נפש

בשעת מיר שרייבן דעם יזכור־בוך פון אונדזער שטאָדט איז אונדז דערגאַנגען אַ ידיעה, וועלכע האָט געמאַכט אַ מהלך פון אַנטווערפן (אין בעלגיען). די ידיעה לויטעט: אַז דו — ראַמאַן עלענבויגען האָסט (בעת דער נאַצי־אוקו־פאַציע) אַריינגעשיקט אין געטאָ יאנוב־לעמבערג פּאַקעטן מיט לעבענסמיטעל פאַר בעקאַנטע און סתם שטעטישע. אַ טייל האָסטו דערהאַלטן זייער לעבן נור פאַר אַ געוויסע צייט, אַ טייל זיינען לעבען געבליבען — אַ דאַנק דיר. לײדער האָסטו אַליין דיין לעבן נישט געקאָנט ראַטעווען.

אַלע די וואָס ווייסען פון די דאָזיגע מעשים, די דירעקטע — און אויך מיר די אינדירעקטע עדות פון דיינע שענע מעשים, זיינען שטאָלץ דעריבער און וועלן דיך נישט פאַרגעסן.

יהי זכרך ברוך!

אברהם אויסאיבל ז״ל

י. ג.

ביסט מיר געווען אומבאקאנט און דער אכזוריות׳דיקער גורל האט געפסקנט, אז מיר זאלן אויך ווייטער בלייבן אומבאקאנט, אבער טראצדעם האט ביי אונדזער געמיינ־

א. אויסאיבל

זאמער געזעלשאפטלעכער צוזאמענארבעט געהערשט א זעלטענע הארמאניע. ביידע האבן מיר געהאט דעמזעלבן ציל: א) העלפן דער שארית הפליטה פון ראזוואדאוו, וועל־כע איז גראד צו דערזעלבער צייט געקומען פון פוילין קיין ישראל; ב) פאראייביקן אונדזער־פאראהעלטנישמעסיק קליינע קהילה, וואס איז באקאנט מיט איר קולטור ארבייט בעיקר בשטח הציונות והחלוציות.

מיט בערך 4 יאר צוריק האבן מיר באשלאסן, מיט גע־מיינזאמע כחות צו פארווירקלעכן דעם לאנגיעריקן חלום פון שרייבן דעם יזכור־בוך פון ראזוואדאוו. עס האט אויך ביי דעם שווערן ענין געהערשט א הארמאניע אן שום דיס־אנאנסן. און ווען מיר זענען שוין געווען גאר ווייט אוואנ־סירט אין דער הייליקער ארבייט, האסטו, טייערער פריינט, אונדז פאלאזט אויף אייביק.

איך האף, אז אין די נאנסטע טעג וועלן יוצאי ראזוואדאוו אין ישראל און אין דער גארער וועלט לעזן דעם ספר הזכרון צו וועלכן אלע אן אויסנאם בענקען. זיי אלע וועלן צווישן אנדערע אויך לייענען דיין הערלעכן שיר „אלה אזכרה״ און דעם פרעכטיקן מאמר צום אנדענק פון אונדזער באליבטן ר׳ איציע מאיר׳ל, באקאנט אונטער דעם נאמען „דער קליינער שמש׳ל״. אלע וועלן דאס לעזן, אבער ליי־דער דו שוין נישט.

יהי זכרך ברוך!

יצחק שכטר ז״ל

יעקב גולדמן

ערשט מיט א פאר טעג צוריק בין איך געווארע געווארן, אז דו, טייערער פריינט, ביסט אוועק פון אונדז אויף איי־ביק. ווען דו ביסט — מיט בערך א יאר צוריק — דא גע־ווען, האב איך נישט גערעכנט, אז איך וועל שוין קיינמאל נישט קאנען אויפשרייבן דיין נאמען אן די צוויי שרעקלעכע אותיות „ז״ל״.

בלויז דעם דאזיקן קורצן הספד איז מיר מעגלעך געווען צו איינשליסן אין בוך וואס איז שוין געווען אין דרוק.

געווען איז דאס אין יוני 1950, נאכדעם ווי איך בין נאר וואס געקומען קיין ישראל, האט מיר דאמאלס — דער תמיד רירעוודיקער עסקן ציבורי משה לאסט (ליידער אויך שוין א ז״ל) געצייגט א בריוו פון דיר מיט א צושריפט צו מיר, אז דו אלס סעקרעטאר פון חברת בני משה האראוויץ אין אמעריקע ראטסט מיר צו גרינדן א ארגון יוצאי ראז־

וואַדאָוו אין ישראל. האָסט אַפילו אָנגעוויזן אַ רייע פּער־זאָנען, וועלכע קאָנען לויט דיין מיינונג זיין נוצלעך אין דעם ארגון.

איך האָב דיך אין אַלע הינזיכטן געפאָלגט און שוין אין אָקטאָבער דעמזעלבן יאָר אָרגאַניזירט אַ אזכרה מיט אַ גענעראַל־פאַרזאַמלונג. עס איז אויסגעוועלט געוואָרן דער ועד, און בתוכם — די דורך דיר פאָרגעשלאָגענע עס־קנים.

און אַט איז דערשינען דער ספר יזכור ובתוכו דיין שיינער שיר „אילמלא...". ראַזוואַדאָוו לאַנדסלייט אין ישראל און אין דער גאַנצער וועלט וועלן אים לייענען, אָבער ליי־דער — דו, דער מחבר, שוין נישט.

מען קאָן שוין ליידער אין דעם וואָס עס איז געשען, גאָר נישט ענדערן. דאָס איז פון ששת ימי בראשית דער וועלט־שטייגער: „ד׳ נתן וד׳ לקח".

יהי זכרך ברוך!

עירתי בגויים

משה בן־מנחם

כְּפֶלֶא עָלְתָה מֵעֲפַר הַדָּלוּת,
וְהִיא אַדְמַת קֹדֶשׁ בְּמִדְבַּר הַגָּלוּת,
מְחַכָּה בְּכָל יוֹם לַגּוֹאֵל, לְהִתְגַּלּוּת.

אֵיכָה, הָהּ, נָפְלָה וְאָבְדָה לִי כָּלִיל?!
נָדַם נְעִים קוֹלָהּ, לֹא שִׁירָה וְלֹא צְלִיל,
רַק קוֹל פַּעֲמוֹנָיו שֶׁל הַהוּא מֵהַגָּלִיל — — —

אֶזְכְּרָה בְדֶמַע אֶת בֵּית מִדְרָשָׁהּ,
בִּנְעוּרַי שָׁם הָגִיתִי בְּתוֹרַת מוֹרָשָׁה:
כִּי טוֹב לַצַּדִּיק, כִּי אוֹי, רַע, לָרָשָׁע!

עַתָּה מְיֻתָּמִים יַעַמְדוּ הַבָּתִּים,
לְעֵבֶר הַיַּעַר הֵם דֹּם נִבָּטִים —
לְבֵית הָעוֹלָם, לָרוּחוֹת הַשָּׁטִים...

בְּנוּיָה עוֹד עִירִי — אַךְ בָּנֶיהָ אֵינָם,
גּוֹיִים רְצָחוּם וַיִּרְשׁוּם בְּזֵינָם,
בַּנֶּחָמָה לֹא תִרְאֶה לְעוֹלָם עוֹד עֵינָם.

רַק הַמֵּתִים הֵם עִמָּהּ בַּצָּרָה:
לַיְלָה וְיוֹם יִתְּנוּ צַעֲרָהּ,
וְעִירִי דוֹמֶמֶת לְנֹכַח יַעֲרָהּ — — —

השואה

ראזוואדאוו מיין שטעטעלע———

יחיאל מוהר

אַהן יידן שטייט מיין שטעטעלע, פאַרכאַפּט די הייזער אַלע
האָבן עשו׳ס קינדער מיט פאַרבלוטיקטע הענט ;
איך זע עס אין מיין דמיון — דאָס ראַזוואַדאָוו של מעלה,
אַזוי ווי כ׳האָב אַ מאָל עס אין דער היים געקענט.

אונדזער טייער געסל —— קינדער שפּילן אין דרויסן,
איך שפּיל אין קנעפּ — געריסן פונ׳ם זיידענס חאַלאַטל :
פון באַראַן הירש׳ס שולע קומט מיט נייע הויזן
מיין חבר שיעלע פאַרטעק, און איז מיך גאַנץ מבטל . . .

זומער־לעב ! מ׳גייט באַרוועס — ס׳קומען פון סאן די יינגען ;
עס איז פאַרנאַכט אין שטעטל, די זון פאַרגייט אין פלאַמען . . .
„שאו נס ציונה״ . . . „תחזקנה״ . . . הערט מען קולות זינגען,
ס׳שמעקט פון מנחה־מעריב, פון וועטשערע, און טאַטע־מאַמען !

איך זע ———— אוי וויי ! קיין פרילינג גרינט דאַרט נישט, קיין זומער,
עס וויינט מיין היים און יאָמערט, און קען זיך גאָר נישט שטילן ;
קומט צו גיין אַ וואָלקן, אַ בייזער און אַ שטומער,
קוקט זיך אום אין שטעטל — אפשר זוכט ער חיאלן, —

משהלי־שלמהלאַך — קינדער מיט שוואַרץ־חנוודיקע אייגעלאַך,
גייען אַהיים מיט שמחה פון די ענגע חדרים ? !
אומזיסט ! ניטאָ קיין זכר פון די כשרע פייגעלאַך,
טרויריק אַזוי אין שטעטל . . . גאָטס וועלט איז שפּל, אָרים ———

ס׳קלינגט אַ רויטע טומאה . . . קיין ייד איז נישט צו זען,
די הייזלעך אונדזערע בעטן : אַנטלויפן גיך פון דאַנען !
און דאָ, און דאָ אַ מאָל איז מיין מאַמעשי געווען,
און מיין קינדער־וויגעלע אַ מאָל איז דאָ געשטאַנען ——

נשמת...

א. כ״ץ

הכרתיו את ר׳ מנדלי, בן האדמו״ר ר׳ נפתלי, הרב ממליץ, נכד לשושלת הרופטשיצאית. הכרתיו, את הצדיק התמים הזה, שנהרג על קדוש השם ותפלת „נשמת כל חי״ על לשונו.

סח לי אבא ז״ל: בא עובר אורח לר׳ מנדלי הורוביץ (אבי הרבי מרופשיץ) ז״ל, רבה של לינסק. הוציא הרב את רצועת התפילין של־יד ושלח למשכנם אצל המוזג בשביל מי־דבש לאורח. כשכעסה הרבנית (בתו של ר׳ יצחק׳ל המבורגר) על מעשהו, השיב לה הרב:

— מי־דבש אלה יצעקו „נשמת כל חי״...

וכה הקדישה שושלת זו, תפלה־זכה זו לששון ולאסון.

אי־שם בזכרונותיו מספר יצחק אבן על רוזוואדוב:

— „עמדתי בין קהל המתפללים ולא ידעתי נפשי. שלא במתכוון שלשלתי בעצמי את טליתי לפנים עד למתני והתחלתי לצעוק יחד עם כולם: „המנהג עולמו בחסד ובריותיו ברחמים״. זה — אחרי שובי מניו־יורק רבתי, לעיר מולדתי כאורח לשעה״...

הלחן והתחן לחי עולמים... ואי אפשר למסור ברבים נגון אדמו״רי על כל טעמו וחנו, אבל מי שלא שמע את הרב מרוזוואדוב שר „וכל הלבבות יראוך״, כשעבר לפני התיבה ב„פסוקי דזמרה״ — לא שמע שירה מקרב ולב מימיו. עוד פעם „ו־כל ק־רב וכ־לי־ות יזמ־רו לש־מך״ ועוד הפעם, ממש עד כלות הנפש. והכל בטעם ובקצב. אפילו השאגה הלבבית נקלעה לפי כל חוקי הנגינה בזמר זה.

בלילי הסדר, שעת חדוה והסיבת חרותי נצנצו לעיני דמעות הגיל והטוהר שנזלו על לחיי אבא ב„נשמת כל חי״. לא בנגון העצב של תפלת שבת, אלא דוקא בנגון המפייס והעליז של „האגדה״, ודמעותיו הכתימו את דפי ה„נשמת״ עם הפירוש הגדול שהכתיר את הפנים.

לפני מותו התיישב אבא על המטה והתחיל בקול „נשמת כל חי״ עד שיצאה נשמתו, ב„וכל קומה לפניך תשתחוה״.

למה אכחד: עד היום מצלצלת באזני שאגת־אימים זו של ה„נשמת״ בחצרות רוזוואדוב. בכל דרכי לוותה אותי. בימי על עלמין. צבא היטלר עומד לפני שערי הארץ. הרדיו בישר, כי קרוב יום בואו ועוד מעט בציון יעמוד ועל שארית הפליטה ינופף ידו. אזעקות בישרו הופעת אוירוניו וזמזומם הביא מורך בלבבות. באחת השבתות, כשרק התחיל הצבור בבית הכנסת תפלת „נשמת כל חי״, מזמזם לו ממעל אוירון. כל הקהל כאלו נשתתק והתאפק מפחד. פתאום פורצת מפי שאגה: „בכל עת צרה וצוקה אין לנו מלך עוזר וסומך אלא אתה״...

לא ליסר כונתי ולא לעודד, אלא „דין מדבית אבא״.

לחיים ולמות שמשה תפלה זו אצל חסידי רופשיץ ושושלתה.

וכה הלך חוטר אחד מגזע טהור זה, יחד עם בני עירו, לקראת המות כשתפלה זכה זו מרננת על שפתיו.

אור זרוע במרומים והיכל התפלה שמם... צלילים יבואו בו...

רוזוואדוב

מניה עמר־ברלינר

רוזוואדוב עיירתי הקטנה. אמנם קטנה וצנועה היית, לא בנופים מזהירים נתברכת, לא בבנייני פאר הצטיינת ובכל זאת יקר לי זכרך מפני שבך ראיתי לראשונה את אור העולם, בך גדלתי ובגרתי.

אך הזמן לא השכיח מלבי את מראיך והמרחקים לא טישטשוהו. הכרתיך בשלש תקופותיך השונות כל כך. נולדתי בתקופת זהרך. עד פרוץ השואה זוכרת אני אותך שוקקת חיים יהודיים, ערה ומשגשגת. מאותה תקופה במיוחד זכור לי הנוער המעולה שלך חדור האידיאלים. לא בשעשועים ובילויים ריקים היו מעייניו אלא בקניית דעת ובפעולות ציוניות. נוער זה, שקץ בחיי הגלות, למד עברית והתעניין בחיי הארץ כדי לעלות אליה בבוא הזמן. אך לא רק את הנוער זוכרת אני כי אם גם את המקור ממנו ינק את מזונו הרוחני, את אהבתו לספר ואת תודעתו היהודית, את ה„יידישע היים״.

זכורים לי היטב אותם סבים ואבות, תלמידי חכמים ומשכילים וגם אותן אמהות אשר אהבת ישראל הייתה ראשית חכמה אשר החדירו ללב בניהן. אך לאותה תקופה מאושרת בא הקץ ברגע בו דרך הנאצי הראשון על אדמתך, ואז נשתנית עיירתי, פתאם נדמית, כאילו שותקת. החנויות נסגרו, בתי הכנסת חוללו, רחובותיך נתרוקנו מאדם כי מסוגרים בתוך בתיהם חיכו היהודים לגזר דינם. הוא לא אחר לבוא בצורת כרוז של גירוש. היהודים נצטוו להתאסף בכיכר השוק עם חפצים מעטים ולנדוד למקומות זרים מעבר לגבול. כך עלה בגורלנו לנטוש אותך רוזוואדוב ולהפקיר בידי הרוצחים

רוזוואדוב אחרי החורבן

והמודדים את כל רכושנו, פרי עמלם של דורות רבים. כחיה עומדת נגד עיני דמות סבי בעוברו את סף ביתו כשעל כתפיו צרור קטן ובו טלית ותפילין, בגדי שבת וכמה ספרי קודש. הוא נישק למזוזה ובקול רווי דמעות פנה אלינו, בני המשפחה, ואמר: „קינדער, מיר וועלן שוין דאָ מער נישט צוריקקומען" (ילדים, כבר לא נחזור לכאן). ואמנם התאמתה נבואתו. מכל משפחתנו הענפה חזרנו רק אבי ואני ואז ראיתיך שוב רוזוואדוב, ראיתיך אך לא הכרתיך. זכורני הרגע בו ירדתי מן הרכבת ברציף תחנתך. הייתי נרגשת מאד. הרי שוב עמדתי באותה תחנת רכבת אליה רצתי יום יום עם תיק בית הספר כדי לנסוע לגימנאסיה שבניסקו. רגשות חמים הציפוני וזכרונות שונים צפו במוחי, אך בעברי את שער הרציף ובעמדי ברחוב נתגלתה לפני המציאות הטראגית. כי לעיר בלא יהודים נהפכת, ופתאם תקפני רגש של זרות ופחד. המשכתי ללכת בכיוון בית סבי לשעבר, אבל ככל שהתקרבתי לבית, התעצמו אותן הרגשות. בריצה מבוהלת עברתי את הרחובות כי לא לאותה רוזוואדוב שלפני המלחמה דימית, אלא לבית־קברות. רחובותיך ריקים היו מאדם והבתים, אותם בתי יהודים המלאים חיים בעבר, נראו עתה כמצבות דוממות. ונדמה היה לי שאפילו צורתם החיצונית השתנתה. הם כאילו התכווצו ושקעו באדמה. וכשדרכה רגלי במקום שפעם היה יקר לי כל כך, נשכח לפתע מלבי הכל ורק שנאה עזה תקפתני, שנאה לכל אלה שהחריבו אותך, רוזוואדוב, שהרסו את קהילתך המפוארת ובתוכה את בני משפחתי. ואז ברחתי ממך רוזוואדוב. ברחתי לרכבת כדי להתרחק ממך ולנטשך אותך, שפעם הייתי כל כך קשורה אליך. עזבתיך עיירתי הקטנה אך לא שכחתיך ולא אשכחך לעולם, כי בלבי תשארי תמיד מה שהיית „די אַלטע גוטע היים" (הבית הישן והטוב).

ראזוואדאוו אונטער די דייטשן

זיגמונד ויזן בן משה יהודה

אין 1939, ווען די דייטשן האָבן באָמבאַרדירט, איז זיך די באַפעלקערונג צעלאָפן אין פאַרשידענע ערטער. ווען ס'האָט זיך איינגעשטילט און די דייטשן האָבן באַזעצט פוילן, איז יעדער צוריקגעקומען.

צווישן די יום טובים האָבן די דייטשן געגעבן אַ באַפעל די יידן זאָלן זיך צוזאַמענעמען אין מיטן מאַרק אַזייגער 9 פאַרמיטאָג. 10 אַזייגער, האָבן דייטשן געפירט די יידן צום סאַן אין בראַנדוויצא. די בריק איז געווען דאָ צעשעדיקט פון אַ באָמבע. די דייטשן האָבן געגעבן אַ באַפעל, איז ביז 1 מיטאָג ווילן זיי נישט זען קיין איין ייד אויף דער זייט סאַן. די גויים האָבן אָנגעפאַנגען לאַנגזאַם אַריבערצושיפן די יידן. זיי האָבן פאַרלאַנגט נישט מער ווי 10 גראַשן פאַר איין

פערזאָן. ווען די דייטשן האָבן געזען, אַז ס׳איז שוין 3 אַזייגער, האָבן זיי אָנגעפאַנגען צו שלאָגן און צו יאָגן רייטנדיק אויף די פערד. מען האָט אָנגעפאַנגען צו צאָלן 50 גראָשן און 1 זלאָטע און וואָס מער, אַבי מען זאָל קענען זיין אויף דער צווייטער זייט פון סאַן. מען האָט זיך געשיפט ביז אין דער האַלבער נאַכט. אַ סך מענטשן האָבן פאַרלוירן זייער געפעק אין וואַסער און אַ סך אין דער פינסטערניש האָבן פאַרגעסן, ווו מען האָט עס געלייגט.

די זעלבע נאַכט האָט מען איבערגענעכטיקט אין דאָרף — ווו עס איז נאָר געווען פלאַץ. צומאָרגנס איז זיך יעדער איינער צעפאָרן ווו מען האָט געוואָלט. אין דערנעביק דאָרף זאַזשעצטשע זיינען געווען די רוסן.

מיין גאַנצע פאַמיליע האָט זיך פאַרהאַלטן אין אולאַנוו. די רוסן זיינען פון דאָרט אַוועק אין שמחת תורה און האָבן מיטגענומען ווער עס האָט נאָר געוואָלט גיין. אָנפאַנג ווינטער איז מיין באָבע מיט דער מומע יוכבד און בלומע וויזן מיט אַ קריסט אַריבער דעם סאַן צוריק קיין ראַזוואַדאָוו. דער קריסט איז צוריקגעקומען מיט אַ בריוו, אַז איך זאָל זען צו קומען כדי צו פאַרזאָרגן עפּעס עסן פון די דערפער. זיינען מיר, איך און אברהם ראָזענבליט, שבת גאַנץ פרי, אַזייגער 4, אַרויס פון אולאַנוו. ס׳איז געווען אַ גרויסער שניי מיט אַ פראָסט דאַמיט די וואָך פון דער בריק זאָל זיך נישט גלוסטן אונדז צו פאַרהאַלטן. ווען מיר זיינען צוגעקומען ביז צו דער בריק, זיינען אַרויס פון דער בודקע 2 וואַכמענער און געפרעגט: „וווהין?" האָבן מיר געענטפערט: „רודניק". זיי האָבן אונדז גאָרנישט געפרעגט, נאָר געוויזן דעם וועג ווו מיר זאָלן גיין.

עבודת כפייה

מיר זיינען געגאַנגען צופוס ביז ניסקאָ. אַנטקעגן דעם באַנהאָף איז געווען אַ לאַגער מיט יידן פון ווין, בלויז פאַךלייט. מיר האָבן מיט זיי אַ סך צייט נישט געהאַט צו רעדן, ווייל מיר האָבן באַלד געהאַט דעם צוג קיין ראַזוואַדאָוו. מיר האָבן געקויפט 2 קאַרטן. אין צוג זיינען מיר געזעסן באַזונדער, מען זאָל אונדז נישט דערקענען. קומענדיק קיין ראָזוואַדאָוו האָבן מ׳ר די היטלען אַראָפּגעצויגן איבער די אויגן און איבערגעגעבן די קאַרטן דער קאָנטראָל. מיר זיינען אַוועק זהיים מיט די הינטערגאַסן. מיין באָבע האָט געוווינט ביי שרה לינסענבוים. זי איז געבליבן מיט איר אַלטן פאָטער.

די געבליבענע פאַמיליעס אין ראַזוואַדאָוו וואָס איך געדענק:

איזאַק גאַרטען, חיים איזאַק שיינאַק, יהושע בער מיט פאַמיליע, סימה קאָלער און פאַמיליע, שרה לינסענבוים מיטן פאָטער, אסתר אולאַנאָוו מיט דער מוטער, שלמה קלאַפּ, מלה האַניגסבערג מיט דער פאַמיליע, מנדל שוחט מיט דער פרוי, יעקב ענדע און פרוי, דער זון אַהרן איז געקומען פון געפאַנגענשאַפט, קוטשערן און פרוי, ירחמיאל שלאַנגער מיט פרוי, ניסנ׳ס פרוי און טאָכטער (דער פאָטער אַ שוסטער), ברוך פאַרטעק (ז לאַמער), זיידזיני מיטן מאַן, אַנשל שוחט און זיין ברודער מיט פאַמיליעס, שמעון שוחט און שפרה די געברידער פון די קוויטלעך מיט פאַמיליע, יוסף רייס מיט דער מוטער, די מומע זלאַטע, שעכטער גיטל משה שעכטער׳ס מוטער, יוסף לינסענבוים מיט פרוי, יומע גראָס מיט פאַמיליע, יואל וואַכטל מיט דער שוויגער און פאַמיליע, שריל וואַכטל מיט פאַמיליע, יומע בענד מיט פאַמיליע, דער סטאָלער משה מענעס מיט דער פאַמיליע, די ווילטשע וואָלע מיט דער טאָכטער, דער איידעם איז געקומען פון געפאַנגענשאַפט פון דייטשלאַנד, חיים לייב שנאַל מיט דער פרוי, ווידער שפיל מיט דער משפחה, אַהרן יוסף מיט דער פרוי, פריסט וואָלף מיט דער גאַנצער משפחה, פאָטער, מוטער בראַניקס, בלימע וויזן, משה יהודה וויזן מיט פאַמיליע, יוכבד וויזן מיט פאַמיליע, מאיר הס מיט פאַמיליע, יהודה הס מיט פאַמיליע, מלך רייס מיט דער פאַמיליע, שלמה רייס דער איידעם פון בלומע וויזן מיט פאַמיליע, משה וואלד מיט פאַמיליע, משה האס מיט פאַמיליע, איזאַק וויזן שווער פון משה ווילנער מיט פאַמיליע, קירשנבאום יוסף, דער איידעם פון שיינאַק, הערשן דוד מיט פאַמיליע, ראזענבליט אלי מיט פאַמיליע, יוסף קרוליק מיט פאַמיליע, שטיינער בערל בעקער פון קראַקאָוו מיט פאַמיליע, די מומע פרלמן, ישע פון געפאַנגנשאַפט, איידעם פון שיינאַק, בראַנד באָרוך, שילים וואַכהאַלדער ז״ל געשטאָרבן אין חיפה, אברהם איימער פון געפאַנגנשאַפט, שמחה מיט פרויביילע בורס שוואָגער, אַ שניידער, די שמענדזינע

מיטן מאַן, שיינוק שלום, בערל גאַרפינקל מיט פאַמיליע, ברוך וואַכהאַלדער, פעלדמאוס.

וועגן דעם ביסל פאַמיליעס אין שטעטל האָבן די דייטשן איבערהויפּט ניט געוווּסט, צי זיי זיינען געבליבן. די קריס־טן האָבן נאָך אַ פּאָר וואָכן דערזען, אַז עס געפינען זיך אין שטעטל עפּעס יידן, האָבן זיי אָנגעפאַנגען צו מסר'ן, אַז עס געפינען זיך פאַרשטעקטע יידישע פאַמיליעס.

פון אָנפאַנג האָט מען ניט געטאָרט אַרויסגיין, אַזוי ווי עס איז נאָר נאַכט געוואָרן, די פענסטער האָבן געמוזט זיין פאַר־טונקלט, מען האָט נאָר געלייכט אַ קליין לעמפּעלע, אַז מען זאָל חלילה ניט אַרויסזען די שיין אין דרויסן. ווי די פּאָליציי האָט געפונען אַ יידישע פאַמיליע, האָבן זיי געהייסן קומען אין דער פּוילישע פּאָליציי זיך מעלדן. די פּוילישע פּאָליציי איז געווען אין ראַטהויז צוזאַמען מיט דעם מאַגיסטראַט. מען איז לאַנגזאַם געגאַנגען זיך מעלדן, מיט אַ לענטע אויף דער רעכטער האַנט. אַ ווייסע לענטע 10 ס"מ ברייט מיט אַ בלויען מגן דוד.

אין דער פּאָליציי איז געווען איין פּאָליציסט מיטן נאָמען רייטשוק. ער איז געווען אַ גרויסער יידן־פריינט. ער האָט לאַנגזאַם אַלע יידן איינגעמעלדעט. און לויט דער רשימה האָט ער אַרויסגעשיקט צו דער אַרבייט. די ערשטע אַרבייט, וואָס מיר זיינען אַרויסגעגאַנגען, איז געווען שניי שאַרן. דאָס איז געווען נעבן דער פּאַוושעכני שול. דאָרט האָט זיך געפונען די דייטשע פּאָליציי. מיר האָבן געאַרבעט פון 7 פרי ביז 9 נאַכט אָן עסן; מיט שטעקנס האָט מען געשלאָגן, דאָס מיר זאָלן שנעל אַרבעטן.

געאַרבעט האָבן דאָרט אַ חוץ מיר:

מענער ביי שניי־רייניקן:

אַנשל שוחט, בער זיינוול, בער מלך, אברהם ראָזענבלאַט, גאַרפינקל יצחק, וואַכטל יחיאל, וואַכטל יואל, שיינאַק שלום.

פרויען ביי וואַשן פּאָדלאָגעס און פענסטער

ווידערשפּילס 2 אייניקלעך, אַנשל שוחטס 2 טעכטער, פייגע פּראָסט (בראַניק), אסתר, אהרן יוסף'ס אייניקל.

דער צווייטע אַרבעט־פּלאַץ איז געווען ביי לייב קאָס, דאָרט איז געווען די קיך פון דער דייטשער פּאָליציי. מיר האָבן געהאַקט האָלץ און געטראָגן קוילן, אויך קלאָזעטן געריייניקט און אַנדערע שמוציקע אַרבייט געטאָן. די זעלבע אַרבייט האָבן מיט געמאַכט ביי קראַפּף, שמחה פּלאָום און בער רייך.

אין הויז פון קראַפּף דייטשע פּאָליציי און זשאַנדאַרמעריע
״ פּלאָום ״
״ שולע ״
״ קאָס פעלד־קיך
״ בער רייך געסטאַפּאָ

אין 1940 איז אָנגעקומען אברהם איימער פון געפאַנגען־לאַגער צו די עלטערן. אהרן שייע אַנדע דער איידעם פון שיינאַק איז געקומען צו זיין שווער, און פעסע(?).

אברהם איימער איז געווען ביי זיך אין דער היים. ער האָט געוווינט אין אַ קליין צימער. און נאָכער האָט אים דער קריסט אַרויסגעוואָרפן, איז ער אַריין אין דער האָלץ־קאַמער און דאָרט האָט ער געוווינט. איך האָב זיך געטראָפן מיט אברהם איימער 2 מאָל. האָט ער מיר דאָס דערציילט. פון פאַרשיידענע שמועסן האָב איך געהערט, אַז אברהם האָט

עבודת כפייה

זיך די גאַנצע צייט אַרומגעקריגט מיט דעם קריסט וואָס ער האָט ביי אים געוווינט.

אין דער אַנדער העלפט פון 1940 האָט מען גענומען פאַר־שידענע קריסטן צו דער פּאָליציי. צווישן זיי זיינען געווען 2 יידן, אברהם איימער און משה באַנד. מען האָט זיי אַרעס־טירט. דערנאָך האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז דעם טראַנס־פּאָרט האָט מען אָוועקגעשיקט קיין אוישוויץ.

מיר האָבן אויסגעלייגט פּערטל פון ראַטהויז, די זייט פון קראָפּס־הויז, מיט מצבות און מיט שטיינער פון דער שול וואָס מיר האָבן צענומען. פון דער שול איז נאָר געבליבן די מזרח־וואַנט וואָס מען האָט ניט געקענט צענעמען. מיט דעם בית הקברות האָט מען פאַרברייטערט דעם באַנהויף מען האָט געמאַכן גלייזן פאַר דער באַן. און נאָך דעם האָט מען דאָס בית־מדרש צענומען.

דאָס לעבן איז געווען זייער שווער. מיר האָבן געמוזט אַרויסגיין מיט פּאַסקעס אויף דער רעכטער האַנט. אין די געשעפטן האָבן מיר געמוזט קויפן נאָר פון 10—9 פאַרמיטאָג און 5—4 נאָכמיטאָג. גיין נאָר ביז 7 אַזייגער. מיר האָבן באַ־קומען ברויט אָף קאַרטן 250 גר. פאַר איין פּערזאָן. די רעשט האָט מען געקויפט אין די געשעפטן. מען האָט זיך איינגעש־טעלט און מען איז געגאַנגען אין די דערפער ווו מען האָט נאָר געהאַט אַ באַקאַנטן קריסט; מאַנכע קריסטן האָבן מער אָדער ווייניגער געהאָלפן. ווען מען האָט געברויכט אַ דאָק־טאָר, איז מען געגאַנגען צום ד״ר קראַסון ער האָט זייער פיל געהאָלפן. ער האָט נישט נאָר מעדיצין, נאָר אויך מילך גע־געבן, ווייל ביי אים זיינען געווען 2 קי פון זיין שכן חנינא. ד״ר קראַסון האָט אָנגענומען ביי זיך אין צימער, ער איז אויך אַהיימגעקומען, ווען מען האָט באַדאַרפט.

באַהייצונג איז ווי איינער האָט זיך אָרגאַניזירט. מען האָט צענומען פאַרשידענע געביידעס. מיר האָבן געשלעפט אַזוי אַז דער אויפזייער פון דער געמיינדע זאָל נישט זען. מיר האָבן אויך געאַרבעט ביי קוילן פון די וואַגאָנען, האָט מען זיך אַהיימגענומען אַביסל קוילן מיט גנבה.

צענומענע געביידעס

1. דאָס הויז נעבן קעסלער האַדעס אין דער באַן־גאַס פון ראובן קירשענבאום־שעכטער,
2. דאָס הויז נעבן שול פון פּאָבליוו אהרן, בירנבאום יצחק,
3. דאָס בית המדרש פון רבי'ן,
4. דאָס הויז פון שמחה דעם בייטלמאַכער האָט שק־לענער געקויפט און איבערגעשטעלט פאַר זיינע טעכטער.

דאָס בית־יעקב־הויז האָט מען אויך צענומען און פאַרשי־דענע אַנדערע געביידעס וואָס איך געדענק ניט.

ווינטער 1941. צוגעקומענע פאַמיליעס פון באָיאַנאָוו:

פאַמיליע גראַס, פאַמיליע נאַכעמיא און נאָך אַנדערע רוזן (?) בליצער.

די פאַמיליעס וואָס זיינען געקומען פון לעמבערג (וואָס איך געדענק):

משה וויזן, ישראל וויזן מיט פאַמיליע, חיים וואָלף בירנ־באום מיט פאַמיליע, לאַטקע שרייבער מיט דער טאָכטער, י. שרייבער טאָטער מיטן מאַן אבוש, דן שפירא מיט פאַמיליע, שלמה לאַסט, רוזנבאום חיים, פערמאַן לייזער, רייס בערל, משה ווילנער מיט פאַמיליע און אַנדערע (?).

ווען די פאַמיליעס פון לעמבערג האָבן זיך שוין באַזעצט אין פאַרשידענע הייזער, ווו עס איז נאָר געווען פריי, האָט זיך אָנגעפאַנגען מיט אַ יודענראַט. דאָס האָט פאַרלאַנגט די די פּאָליציי. דאָס יודענראַט איז געווזן אין דער געביידע פון ב. גורפינקל אַנטקעגן בר רייך.

אין ערשטן יודענראַט זיינען געווען:

פרלמאַן לייזר, פרעזעס; שפירא דון, סעקרעטאַר; יצחק גאַרטן, פלעמיעניק פון ברלין, קוריער; לייזר גאַרטען.

דער יודנראַט האָט גאַנץ שטיל געפירט, יעדן טאָג זיינען געגאַנגען אַנדערע צו פאַרשידענע אַרבייטן. יעדער איינער האָט געדרייט ווי ער האָט געקענט. מען האָט געהאַנדלט מיט פאַרשידענע קריסטן.

ב. גאַרפינקל האָט שטילערהייט געהאַנדלט מיט וואַלוטע מיט פאַרשידענע ציוויליע מענער. נאָך אַ געוויסער צייט האָבן זיי ביי אים באַשטעלט אַ גרויסע סומע געלט און זיי האָבן זיך באַשטימט, ווען זיי וועלן קומען צו אים. די חברה זיינען געקומען צו אים מיט אַ טעקסי. פון איר זיינען אַרויס־געגאַנגען 4 פערזאָן אין אוניפאָרם פון געסטאַפּאָ. זיי זיינען געווען פון סטאַלאָוואַ־וואָלא זיי האָבן פון אים צוגענומען דאָס געלט און אויך אַלעס וואָס ער האָט געהאַט אין דער וווינונג, און אים אויך צוגענומען קיין ס. וואָלא. ער איז דאָרט געזעסן אין דער תפיסה אַ צייט. מיט שווערער מי האָט מען אים באַפרייט. אין אַ קורצע צייט נאָך דעם האָט מען אים געמאַכט פאַר פרעזעס פון יודנראַט.

ער האָט צו זיך צוגענומען פאָלגנדיקע פערזאָנען:

דער צווייטער־יודענראַט

ב. גאַרפינקל — פרעזעס, י. קרוליק — וויצע־פרעזעס, דון שפירא — סעקרעטאַר, דניאל גראַס — פּאָליציי, דוד הרשאַן — פּאָליציי.

און יעצט, ווען מיר האָבן שוין אַ גרויסן יודענראַט און עס איז צוגעקומען אין שטעטל נאָך יידן, דאַרף מען מער מענטשן צו דער אַרבעט. ווי עס האָט זיך געפירט ביי זיי, ווייס איך ניט, נאָר מיר האָבן עס געשפּירט אויף אונדזערע פּלייצעס. מיר האָבן געהאַט פיל מער פּלעצער צו גיין אַרבעטן.

מיר האָבן געאַרבעט ביי בויען אַ באַן סטאַציע אין סטאַלאַווא-וואָלא, אין טאַרטאַק פון אברהם א. מיר האָבן אויך געשניטן טאַרף אין וואַלד.

זומער 1941 האָט מען צוגעשטעלט אַ בריוו, מען זאָל צושטעלן מענטשן קיין פּוסטקאַוו דאָס לאַגער איז געווען אַ טויטן לאַגער, פון דאָרט איז ניט יעדער צוריקגעקומען. די פּוילישע פּאָליציי האָט געכאַפּט וועמען מען האָט געזען. און ווער עס איז ניט געווען אין מאָמענט און די צייט איז אַדורך, איז פאַרפאַלן.

אַ ביישפּיל, איך מיט מיין ברודער האָבן זיך באַהאַלטן: מיין ברודער שלמה אין כאַזשעוויץ און איך בין אַוועק קיין פּילכוו אין דאָרף אַריין.

געפאַנגען האָט מען פאָלגנדע פּערזאָנען:

אברהם ראָזענבליט, שטיינער, מאיר רייס, הערש, דעם איידעם פון שיינוק.

ווי די פּוילישע פּאָליציי האָט זיי געפירט מיט דעם צוג, האָבן זיי געזאָגט מיר מוזן ניט זיצן מיט די יידן צוזאַמען און זיי זיינען אַרויסגעגאַנגען אין אַ באַזונדערער סעפּעראַטקע, און זיי פאַרשלאָסן. יעצט האָבן די 4 חברים געעפנט דאָס פענסטער און עס זיינען אַרויסגעשפּרונגען פון צוג שטיינער און רייס. מיט 2 פּערזאָן איז די פּאָליציי געקומען קיין פּוסטקאַוו. נאָך עטלעכע וואָכן איז געלונגען די 2 חברים צו אַנטלויפן. דאָס האָבן זיי דערציילט.

נאָך דעם איז עטלעכע חדשים געווען שטיל. יעדער איינער איז זיך געגאַנגען צו זיין אַרבייט. אָנפאַנג 1942 האָט זיך אָנגעפאַנגען מיט קאָנטריבוציע.

דאָס געלט פון דער קאָנטריבוציע האָט צוזאַמענגענומען י. קרוליק. ער האָט ניט געקוקט, צי מען האָט צו געבן צו ניט. ווען מען האָט ניט געהאַט, האָט ער צוגענומען עפּעס פון דער צימער. ביי מיין פאָטער אַ ביישפּיל, האָט ער דאָס ערשטע מאָל גענומען אַ רינגל פון דער האַנט און דאָס צווייטע מאָל — דעם פּעלץ. און וואָס ביי אַנדערע, ווייס איך ניט. און אַזוי האָט מען צוזאַמענגענומען 2—3 מאָל. שפּעטער האָט שוין ניט געהאָלפן קיין געלט. נאָר אַ ווישעדלעניע.

די ווישעדלעניע איז געווען דעם 21.7.1942. אין טאָג פון דער ווישעדלעניע האָט מען ניט געוווּסט ווו מען וועט אונדז פירן. מיר האָבן זיך צוזאַמענגענומען אין מיטן מאַרק. די דייטשן זיינען אַרויסגעגאַנגען ווי פאַרסמטע, ווו זיי האָבן געטראָפן אַן עלטערן מענטש, האָבן זיי אין גאַס געשאָסן.

דערשאָסן אין שטאָט ביי דער ווישעדלעניע

האַניגסבערג פון מיידאַן, אויף דער גאַס. יוסקע רייס — אויף דער גאַס. זאלטא (זומו) און חנה שעכטער אויף דער פּלאַץ אין מאַרק, איך האָב עס געזען. יצחק וויזן מיט זיין פרוי אין זיין צימער. יוסף לינסנבאַוים מיט זיין פרוי, חיים ליב שנאל מיט פרוי, פּריסט מיט פרוי, שרה (בראַניק) אין זייערע צימערן. אהרון יוסף מיט דער פרוי (דער מילך-טרעגער), אין מאַרק, איך האָב געזען. בליצער גאָלד, ביילע בליצער, גיטע, און לייזער גראַס, אַלע פון באַיאַנאָוו. און נאָך אַ סך אַנדערע, וואָס איך געדענק ניט.

1939—1940 געשטאָרבן אין שטאָט

קוטשערן געפּרווירן. ירחמיאל שלאַנגער און פרוי, שלמה לינסנבוים, ניסן פּראַוו (שוסטער), ברוך (פּאַרטעק) די מוטער עסציא אולאַנאָוו זיידזינע, שמעון שוחט, שלמה (קלאַפּ) די געברידער פון די קוויטלעך.

אין מיטאָג צייט האָבן די דייטשן אונדז געפירט צום צוג, און אויך געשאָסן, פון הינטן אין קאַרק, אַז מען זאָל נישט וויסן. מיר זיינען צוגעקומען אויף דעם פּלאַץ ביי דעם לאַסט-באַנהאָף. דאָרט האָט מען געהייסן אַנשטעלן זיך צו 5 און מיר האָבן געמוזט קניען מיט'ן קאָפּ אַראָפּ, אַזוי זיי זאָלן קענען שיסן אין קאַרק אַריין. נאָך דער סעלעקציע האָט מען אונדז איינוואַגאַנירט; איך געדענק נישט, וויפל מענטשן מען האָט אַריינגעפּאַקט אין די וואַגאָנען. מיר זיינען געפאָרן אַ גאַנצע נאַכט. צומאָרגנס אין דער פרי זיינען מיר געקומען קיין דעמביץ. אין דעמביץ האָט מען געעפנט די וואַגאָנען און ווידער אַנגעשטעלט צו 5. און מיר זיינען געגאַנגען ביז צו דעם זאַמל-פּלאַץ. דאָרט האָבן מיר געזען דעם גאַנצן קרייז דעמביצא. מען האָט צוזאַמען געשלאָסן אויך טאַרנאָבזשעג און אַנדערע.

דאָס פּלאַץ אין דעמביץ איז געווען אַרומגערינגלט פון די אוקראַינער איבערגעטאָן אין דייטשע מונדירן. דאָרט איז שוין דער מענטש קיין מענטש ניט געווען. מען איז געווען ווי ווילד, מיר האָבן ניט געוווּסט וואָס עס וועט פּאַרקומען.

איבער דעם גאַנצן פּלאַץ זיינען געווען טויזנטער מענטשן.

מיר האָבן געמוזט אויך קניען מיט דעם קאָפּ אַראָפּ, די דייטשן האָבן ווידער געקליבן די אַלטע מענטשן און געהייסן לויפן. ווער עס האָט ניט געוואָלט גיין, האָבן די אוקראַינער מיט הענטל שטעקנס געשלעפּט ביי דעם קאָפּ. עס

זיינען געשטאַנען לאַסט־מאַשינען און מען האָט געוואָרפֿן מיט די אַלטע ווי מיט מיסט אויף די מאַשינען. מען האָט זיי געפֿירט אין וואַלד צום שיסן, און נאָך די מאַשינען מיט מענטשן זיינען געפֿאָרן מאַשינען מיט קאַלך, אין איין זייט האָט מען געפֿירט די אַלטע און אין דער צווייטער זייט האָט מען געהייסן דאָס יונגוואַרג אַנשטעלען.

נאָכער האָט מען צוטיילט און מען האָט געשיקט אין פֿאַרשידענע לאַגערן.

די לאַגערן זיינען געווען:

טאַרנאָזשעג, פּוסטקוב, ריישע, מיעלעץ, סטאַלאָוואַ, וואָלאַ, דעמביצע, און אַנדערע.

אין דעמביץ אויף דעם פּלאַץ געשאָסן:

יהודה האַס מיט פֿרוי, בראַנד ברוך, מענדל שוחט (געשטאָרבן) דאָס האָב איך געזען.

דאָס איז געווען דעם 22.7.1942.

די וואָס זיינען אַנטלאָפֿן אויף דער צווייטער זייט פֿון סאַן און מען האָט זיי געכאַפּט. דאָס האָב איך געהערט נאָך דער ווישעדלעניע: בירנבוים חיים וואָלף מיט פֿאַמיליע, ישראל וויזן מיט פֿאַמיליע, דידזשע וויזן און נחמן וויזן מיט פֿאַמיליעס. לאַטקע שרייבער מיט דער טאָכטער, שלמה לאַסט, וואָס איז געווען אויף אַרישע פּאַפּירן, קירשענבוים יוסף, סטאַלאָווא וואָלא (לאַרענץ).

איך זיגמונט וויזען בין געווען אין לאַגער זשעזשוו, אַהין האָט מען מיך געשיקט צוזאַמען מיט די ראַזוואַדאָווער מאיר און לייב האַס, משה וואַלד, דער איידעם פֿון אַבוש שרייבער, נחמיה וויסמן, בער אַזיאַש, בער זיינוועל, ראָזענבוים אברהם. אין לאַגער זשעזשוו האָט מען געשאָסן נחמיה וויסמאַן. פֿון לאַגער זשעזשוו האָט מען אָוועקגעשיקט עטלעכע פֿערזאָן, וואָס האָבן ניט אויסגעאַרבעט די 100% פּראָדוקציע, צווישן זיי זיינען געווען אזיאַש בער און זיינוועל, געשיקט האָט מען זיי קיין ביעסיאַדקאַ.

1943 האָט מען דערשאָסן אין די לאַגערן:

נחמיה וויסמאַן אין זשעשוו, חיים ראָזענבאַום אין טאַרנאָבזשעג, בער אין ביעסיאַדקאַ, אַזיאַש און זיינוועבער און אברהם ראָזענבליט אין פּלאַשוו.

איך בין געווען אין די לאַגערס:

פּ ו י ל ן: זשעשוו ק.ל. מיין נומער 268 באַראַק נומ. 3; פּלאַשוו ק.ל. מיין נומ. 35591 באַראַק 50/51; וויעליטשקאַ מיין נומ 35591 אַלגע מיינער באַראַק.

ד י י ט ש ל אַ נ ד: פֿלאָסענבור מיין נומ. 16816 באַראַק נומ. 16.

פֿ ר אַ נ ק ר י י ך: קאַלמאַר מיין נומ. 16816 אַלגעמיינער באַראַק; אורביס מיין נומ. 16816 אַלגעמיינער באַראַק.

ד י י ט ש ל אַ נ ד: אַראַניענבורג מיין נומ. 16816 באַראַק נומ. 64/62; וואַטענשטאַט מיין נומ. 63543 באַראַק 17/1/5; ראַוועגסבריק מיין נומ. 63543; לודווינגסלוסט מיין נומ. 63543. באַפֿרייט דעם 4.5.1945.

געשטאָרבן פֿאַר דער באַפֿרייונג: מאיר האַס 14.4.1945 און לייב האַס אין 22.4.1945. ביידע אין ראַוועגסבריק.

די ערשטע טעג מיט די דייטשן

יוסף וויזען

אין די ערשטע טעג סעפּטעמבער 1939, ווען די דייטשן זיינען באַפֿאַלן פּוילן, האָבן זיי אַלע שטעט און שטעטלעך באָמבאַרדירט. אַ ספּעציעל מזל האָט געהאַט ראַזוואַדאָוו, וואָס זיי האָבן נישט באָמבאַרדירט, ווייל די שטאָט איז געלעגן 2 ק"מ פֿון סטאַלאָוואַ־וואָלאַ, דאָרט זיינען געווען גרויסע אַמוניצע־פֿאַבריקן, פֿאַך־ספּעציאַליסטן, און דער גאַנצער שטח איז געווען אַ נעץ פֿון דייטשן שפּיאָנאַזש, וועלכער האָט צוגעגרייט דעם באָדן פֿאַר דעם דייטשן אָקופּאַנט.

אין יענע סעפּטעמבער־טעג זיינען אַ סך איינוווינער אַוועק פֿון שטעטל, און אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז דאָרט, וווּ זיי זיינען אַוועק, האָט דער דייטש געשיט מיט פֿייער אָן רחמנות. אויך מיינע עלטערן זיינען אַוועק קיין אולאַנאָוו און פֿון דאָרט קיין יאַנוווּ. דאָרטן האָבן זיי געהאַלטן די יום־טובים. פֿון דער שול זיינען אַלע יידן אין די טליתים אַוועק אויפֿן בית־עולם אין צווישן די מצבות האָבן זיי געזוכט רעטונג. צווישן זיי איז אויך געווען מיין טאַטע מיט יוחנן בירנבוים. דערציילט האָט מיין טאַטע, ווען יוחנן איז געשטאַנען ביי אַ מצבה איינגעהילט אין טלית מיטן מחזור אין דער האַנט, איז אים פֿלוצלינג אַדורך אַ קויל דורך דעם

טלית, צום גרויס מזל אים גאָרנישט געטון, נאָר געמאַכט אַ לאָך אין טלית. ליידער איז אים נעבעך נישט געלונגען זיך צו ראַטעווען, און די דייטשן האָבן אים אומגעבראַכט

אַ פּאַראָם אויפן סאַן ביי דער צעשטערטער בריק

צוזאַמען מיט אַנדערע קדושים. מיין מאַמע מיט די קינדער איז צוריקגעקאָמען קיין ראַזוואַדאָוו און געבליבען היטן דאָס פאַרמעגן. מיר האָבן גענומען די גאַנצע שניט־סחורה און זי אַריינגעטראָגן אין קעלער. פאַרקלאַפּנדיק דאביי דעם קעלער, און ביים אַריינגאַנג צוגעשטעלט אַ שאנק. אונדזער געוועלב איז געבליבן ליידיק פון סחורה אין די לאָדנס זיי־נען געווען פאַרמאַכט. אין אַ געוויסן טאָג הערט מען די דייטשן מיט זייערע שטיוול, וואָס האָבן געהאַט אַ ספּעצ־יעלן אָפּקלאַנג אויפן טראָטואַר, זיי האָבן זיך אָפּגעשטעלט ביי אונדזער געשעפט און קלאַפּנדיק אין די לאָדנס האָבן זיי מיט זייער ווילד קול געשריגן „מאַכט אויף". מיר האָבן זיך זייער דערשראָקן און מיין מוטער האָט זיך געקווענקלט,

צי זי זאָל אויפמאַכן אָדער נישט. פּלוצלינג הערט זיך אַ געשריי; אויב ביז 3 מינוטן מאַכט מען נישט אויף, וועלן זיי די טיר אויפרייסן. ווען מיין מוטער האָט געעפנט די טיר, זיינען אַריינגעקומען 3 דייטשן מיט איין ס.ס. אָפיציר בראָש, וועלכער האָט געטראָגן אַ מאָנאָקל. דער אָפיציר האָט געפרעגט, ווו איז די סחורה, מיין מוטער האָט געענט־פערט דאָס די סחורה האָבן די פּאָליאַקן פון די דערפער שוין באַוויזן אַרויסצוטראָגן. האָט ער געפרעגט, ווו איז דער קעלער. יעצט האָבן מיר שוין פאַרשטאַנען, אַז די זאַך איז שוין אַ געמסערטע. די דייטשן האָבן געוווּסט, ווו אונ־דזער קעלער געפינט זיך און גלייך צו אים מאַרשירט. די מאַמע האָט אונדז קינדער קודם אַרויסגעשיקט אין גאָרטן, בלייבנדיק אין שטוב מיט מיין מומע פּריווע, אַ שוועסטער פון מיין בובען טובה לאה גרינבוים און חנה וויזען ז״ל. זי איז צו אונדז געקומען פון מינכען, ווו זי האָט לאַנגע יאָרן געלעבט, ווען זי איז אויסגעוויזן געוואָרן קיין פּוילן דורך זבאָנשין. ווען די מומע האָט זיך פאַרגעשטעלט פאַר די דייטשן, אַז זי שטאַמט פון מינכען, ווו זי האָט געלעבט 30 יאָר, האָט איר דער ס.ס.־מאַן געענטפערט, דאָס די דייטשע יידן געגנוי ווי די פּוילישע זיינען ביי אים די זעלבע „שייס־יודען". ווען מיין מוטער האָט זיך ווייטער אָקעגנגעשטעלט עפענען דעם קעלער, האָט ער אַרויסגענומען אַ רעוואָלווער און אויסגעשאָסן אין דער לופט. די שכנים האָבן געמיינט, דאָס מען האָט געשאָסן די מאַמען. מיר קינדער זיינען גלייך אַריין אין שטוב. מיר האָבן זיך באַרואיגט זעענדיק אונדזער מוטער אַ לעבעדיקע, נאָר די סחורה איז שוין געווען אין געוועלב. מיר האָבן זיך געטראַכט: אַ כפּרה דאָס פאַרמעגן, אַבי אונדזער מאַמע לעבט. דער שאָס איז געווען באַשטימט אָפּצושרעקן די מוטער, זי זאָל נישט שטעלן קיין ווידער־שטאַנד. נאָכדעם איז געקומען די גזירה פון אַרויסטרייבן אַלע יידן פון ראַזוואַדאָוו.

הגירוש

נפתלי לאה־לאה׳צ׳ה ליפשיץ

דמדומי שחר הבקיעו להם נתיב בין פאתי המזרח, גושי ענן שחורים התלקטו בכל מיני מקומות בשמים בצורות משונות, שטניות ופאנטסטיות וכיסו את עין השמים ובזה כאילו בישרו את עתיד בואו של היום. חלקי שמים זרועי כוכבים בודדים נוצצים ודועכים, וביניהם השחר במלוא זהרו. אי שם קרא עוד השכוי את קריאתו האחרונה לבשורת הבוקר, וככה התכונן כל היקום לקבלת יום חדש, יום נוסף לבריאת העו־לם. בני אדם נמנמו עדיין. מי אחרי ליל זוועה ובלהות, מי

אחרי חלומות־פז ומי באנחות קשות בזכרו את יום אתמול. והיום החדש התחיל להבקיע, יום של זוועה, הרס אכזרי ודיכאון.

אט אט התבהרו השמיים. השמש התחילה זורחת אי שם. חוצות העיר היו מרוקנים. אי שם באיזה בית כבר קמו, התחילו להרעיש והעירו את הבית על יושביו.

פתאום נשמעו דפיקות עזות על שערי ביתנו הגדולים, במין התחצפות שאין דוגמתה ובמין התרוצצות שאין לה עוצר. אמנם רגילים היינו לתופעות כאלה בזמן האחרון. אלה היו אנשי האס.אס. אשר היו באים יום יום לתבוע את קרבנותיהם היומיים לעבודה...

הגירוש 1939

הנתפסים לעבודה נאלצו לציית, ללכת לכיוון בלתי מובן להם, ללא כל ביטחון שיחזרו משם חיים. וגם כעת, הם ירדו במעלות הבית ועוד ירדו והלכו... שוב השתרר שקט, אולם מיד הופרע, כי בטרם נלקחו האומללים וכבר חזרו וזה היה לנו סימן לפורענות. שמחנו שאנשינו חזרו ושיהיו בבית, ומאידך השתוממנו וחששנו לסיבת נדיבות רוחם הפתאומית.

לפתע נתבשרנו בשורה קשה: עלינו לעזוב את העיר. לא האמנו למשמע אזנינו. עתה עברו בדמיוני הסיפורים הרבים ששמעתי וקראתי: על הגירוש, האינקוויזיציה ועל המרי־דות. הרהרתי: גם עלינו עוברת עתה כוס התרעלה, גם אנו לא נמלטנו מגורלנו ההיסטורי. אנשים לא האמינו למשמע אזניהם. האמנם אחרי שנות עמל, בנייה והשתרשות יעזו לגרשנו? ובעוד אנו שואלים שאלה טראגית זו, נצטווינו ע״י הקלגסים לעזוב את הבית תוך חצי שעה ולהשאיר את כל אשר בו. אז התחילה הבהלה האמיתית, ההתרגשות, התחנונים בפני הקלגסים, ההיסוסים מה לקחת. לעזוב בית שלם על כל מחמדיו, ארונות עמוסים, מיטות מוצעות, מטב־חים מסודרים, חדרים מרוהטים. אנשים הגיבו בבכי, בהתעל־פויות ובהתפרצויות היסטריה. ילד קטן הייתי אז ונצטוויתי ברמז לעלות לעליית הגג ולהשקיף על הנעשה בעיר. הש־תוממתי כשראיתי בכיכר השוק אנשים עמוסי צרורות. זו הייתה תמונה מזעזעת: גלי גלים של צרורות וחבילות מוב־לים ע״י יצורים המהלכים על שתיים, זו הייתה מין ערבוביה אנושית הנאספת אל עמה.

בתור נער קטן הרגשתי את כל האיום שבמצב זה. הבחנתי בחורבן; אולם לאושרי לא הבנתי אז את פשרו.

ירדתי מיד לבשר את בשורתי הטראגית. הקלגסים הת־חילו מוציאים בכוח, במכות ובבעיטות את החלשים ואת החולים. בזכרוני חרותה התמונה המזעזעת של אמי המתע־לפת ושל אחותי החולה ז״ל שהקלגסים סחבוה בשערות ראשה. זו הייתה הפגיעה הנפשית הקשה ביותר שפגעה בי בימי חיי. זכור לי עוד שנמצאנו בכיכר השוק, אולם איך הגענו לשם, לא אזכור. הורי היו עמוסים צרורות וסבי הח־זיק שק תפילין תחת בית שחיו כדי לקיים את המימרא „במקלי עברתי".

אספו אותנו כצאן לטבח, את כולם ללא יוצא מן הכלל, בלא לפסוח על החולים והרצוצים. כל העדה התקהלה במ־קום. איש לא העז להסתכל בפני רעהו מפני שכל אחד הרגיש את עצמו אשם. הרגשנו עזובי השם, עלובי החיים. אחר כך אילצונו הקלגסים לחתום על הצהרה של „עזיבת העיר מרצוננו החפשי". האם רצו לרחוץ בכך בנקיון כפיהם? באופן זה להימלט ממשפט ההיסטוריה? מובן שכולם חתמו על ההצהרה ואז החל המסע. העבירו אותנו בכביש הראשי, כדי להפגין את יכולת הארגון שלהם. מוקפים קלגסי הגיס־טאפו וה־אס.אס., התחלנו לצעוד. משני צדי המדרכות עמדו שכנינו, בעלי בריתנו לשעבר, השקלענעזים, הסטופניצקים קשמינסקים וכו׳. אף אחד מהם לא הביט עלינו בעיני אנוש. ודאי רובם לא הבינו ולא רצו להבין את כאבנו. להי־פך, הם שמחו על מפלת מרדכי. והגרועים שבהם נתעודדו ע״י הגיסטאפו והתחילו לצעוק בלשונות שונות: „הוי עם נבל, רוצחי אלהים! גוזלי נפש ונשמה, לכו לכם! שדדתם ובגדתם מאז יהודה איש קריות ועד היום." בליווי קריאות כאלה הריצו אותנו עד לנהר סאן. היינו האחרונים. על גדות מי הסאן התפזרה כל העדה. ראיתי את המתרחש ופלצות אחזתני: מים סוערים, הגשר הרוס ודוגית סדוקה וסירה קטנטנה נועדו להעבירנו לגדה השנייה. עד שעה 4 נתחייבו כולם לעבור את הנהר, ולא, יילכו כולם במיים, בלא יוצא מן הכלל. זו הייתה פעולת הדיכוי האחרונה וקל לתאר את מצבנו כשנתבשרנו כזאת. קמה סערה ובהלה. אנשים הת־חילו מזנקים למים. עגלות עם סוסים החלו לפלס להן דרך במים הסוערים, היו ששקעו וכמעט טבעו. ומסביב עמדו הגרמנים וחזו בהנאה במחזות תופת אלו. היו שנסחפו במים ולעתים הייתה הסירה הסדוקה מתמלאת מים וחיי בני אדם

היו תלויים על חוט השערה. הכל נאבקו על נפשם: הורים, ילדים ותינוקות וכל היקום נאבק אתנו. היינו אובדי עצות. אחרי כל כך הרבה שנות ישיבתנו במקום — אין מי שיעזור לנו מקרב שכנינו. ילד נעזר באמו, בעל באשתו, הורים ביל־דיהם. עד שחצי מתים הגענו לגדה השנייה, ולאשרנו לפני השעה 4. מעלינו טס מטוס וצילם את התמונה האיומה ה־זאת.

כשהגענו לצד השני חשבנו שכבר נגאלנו, שהגיעו ימות המשיח וזהו כבר סוף הגלות. אולם שום דבר לא נגמר עדיין. רק השלכנו מאחורינו כל מה שהיה לנו ולא ידענו לאן נפנה. השבילים אמנם היו נהירים לנו, אולם לא זכרנו לאן הם מובילים, שכחנו את הסביבה. ארץ זו, לה הקרבנו נשמתנו בעמל ובפרך, נהיינו זרים על אדמתה. שקיעת השמש בישרה את בוא הליל. בקושי מצאנו את הדרך. במקרה נזדמנה לנו עגלה ועלינו עליה. נסענו בחושך, מבלי לראות מאומה בדרך המובילה לאבדון.

דער גירוש

משה אשר

אייגנטלעך בין איך נישט די פּאַסנדע פּערזאָן צו קענען שילדערן דאָס לעבן פון דער צייט, וואָס מיר זענען געוואָרן פאַרטריבן פון אונדזער שטעטל. נאָר אין פּרק ווערט געב־רענגט „במקום שאין איש — השתדל להיות איש״...

וואָס איז געוואָרן פון בית־החיים?

אַלע מצבות זענען געוואָרן אונטערגעהאַקט און מיט די מצ־בות האָט מען בריקירט די וועגן און דער פּלאַץ איז גענומען געוואָרן אויף צו פאַרברייטערן די באַן. אַ ציטערניש נעמט אַרום, אַז מען דערמאָנט זיך אין דעם אהל פון גרויסן צדיק ר׳ משה האַראַוויץ, וואָס איז געליגן אין אוהל מיט זיינע קינדער און אייניקלעך. טויזנטער יידן פלעגן דאָ אַהערקו־מען פון גאַנץ פוילן אויף זיין יאָר־צייט, וואָס פאַלט אויס 10 טאָג אין סיוון; וויפיל טרערן איז ביי די קברים פאַר־גאָסן געוואָרן, וויפיל טויזנטער ליכט האָבן געפלאַקערט אויף זייערע מצבות אין טאָג פון זיין יאָר־צייט. היינט טרעטן אונדזערע היימישע שונאים אויף די הייליקע מצבות. וואָס פאַר אַ שמערץ האָבן מיר געהאַט קומענדיק צוריק אין אונדזער שטעטל און זעענדיק ווער עס פאַרנעמט די גע־שעפטן פון אונדזערע נגידים: ר׳ יעקב שרייבער ע״ה, ר׳ יוסף לאַסט, דער גרויסער בעל צדקות. היינט זעט מען די אוישריפטן „בייעק״ אָדער „באַנאַק״, די זעלבע וואָס האָבן מיטגעהאָלפן רויבן יידיש פאַרמעגן. אויב אַ ייד האָט דער־לעבט צוקומען אַ היים נאָך דער מלחמה און געוואָלט פאַר־קויפן זיין הויז פאַר עטלעכע צענדליק דאָלער, כדי צו קע־נען ראַטעווען זיך פון פוילן, צו קענען באַקליידן די נאַקעטע קינדער, וואָס זענען געקומען פון רוסלאַנד — איז מען זיי באַפאַלן אַלס רעכטלאַזיקייט. אין אָנהויב קריג האָט אונדזער שטעטל געציילט 2000 יידישע נפשות, אַלע האָט מען אַ־וועקגעפירט דעם 3־טן טאָג חוה״מ סוכות, אַ חוץ 80 קראַנ־קע. די איבריקע האָט מען איבערגעפירט איבערן טייך סאַן צו די סאָוועטן. עטלעכע וואָכן שפּעטער האָבן זיך אַ סך פאַמיליעס צוריק אומגעקערט קיין ראַזוואַדאָוו, אַ צווייטער טייל איז געבליבן אין לעמבערג אָדער לובאַטשווו, סטאַ־ניסלאַב און פּשעמישל. 50% פון זיי זיינען געווען אין מיטל־אַזיע. יעדער איז בלויז אַ קליינע צאָלביים לעבן געבליבן; דער רוב איז געשטאָרבן אויף פאַרשידענע קראַנ־קהייטן און אָרימקייט, ווי יוסף שפּירא, מאַנעק קראַפּף און יצחק קאַנאַרעק.

דער וואַנדערוועג

די ערשטע טעג האָבן די פרישע געסט אויסגעליידיקט די יידישע געשעפטן ביז צום לעצט, ולא נשאר שום דבר. נאָר די בלויזע נשמה איז געבליבן מיט טויט שרעק. דאָס איז אָבער פאַר זיי געווען נאָך ווייניק, האָט דער שטאַטראַט באַשלאָסן איינצולאָדנען די יידישע פאַרשטייער, ר׳ בער רייך, שמואל אהרון וואַגשאַל און מרדכי בערגשטיין. און מ׳האָט זיי ערקלערט דעם לעצטן באַשלוס פון „יידן־ראַט״. מ׳האָט גלייכצייטיג גערעדט וועגן כופר נפש. מ׳האָט אויך געשיקט אַ פּרויען־דעלעגאַציע וואָס האָט אויפגעקלערט די פאַרשטייער פון דער מאַכט וואָס פאַראַ שאָדן עס קען ברענגען די אַלטע לייט און קליינע קינדער דאָס אַרויסשיקן פון דער שטאָט, עס איז געווען אַ קול במדבר.

די מענטשן געבן זיך אַ קוק אום אין גאַס; מ׳זעט פרישע

פלאַקאַטן מיט גרויסע אויפשריפטן: ביז 24 שעה מוזן אַלע זיין פאַרזאַמלט אין רינעק. דעם גאַנצן טאָג זיינען אָנגע־קומען אויטאָס מיט געשטאַפּאַ, דאָס איז געווען אַ בעוויז, אַז עס איז נישטאָ קיין רעטונג. צומאַרגנס ווערן אַלע גאַסן אָפּגעשלאָסן און אין יעדן יידישן הויז באַווייזן זיך 2 זעל־נער מיטן רעוואָלווערן אין די הענט און מ׳טרייבט שנעל די מענטשן איבער די גאַסן צום רינעק. ביז אַ זייגער 12 זיינען שוין אַלע מענטשן פאַרזאַמלט, חוץ די 80 זקנים וואָס האָבן באַקומען ערלויבעניש צו בלייבן אין זייערע בעטן (זיי זיינען אין אייניקע טעג אויסגעשטאָרבן). אַ זייגער 12 האָבן זיך באַוויזן עטלעכע העכערע אָפיצירן און מ׳הייבט אָן אויסשטעלן די מענטשן צו 4 אין אַ רייע און פון ביידע זייטן האָבן זיך אויסגעשטעלט צענדליקער ס.ס. מיט געווער אין די הענט, און די העכערע אָפיצירן שטעלן זיך פאָרויס. ביים ערשטן אויסרוף, מאַרש! — לאָזן זיך אַלע גיין מיט שרעקלעכע יללות. מיר גייען נאָך די וועג־ווייזערס ביז מיר קומען צום וועג, וואָס ציט צום וואַסער סאַן.

ביים ברעג שטעלן מיר זיך אויס. צו איינציקע ווערן מיר באַזוכט, טיילווייז אויך אויסגעטון. ביי וועמען מ׳האָט גע־פונען געלט איבער צען מאַרק, האָט מען צוגענומען. דאָס זעלבע אויך אַ זייגערל אָדער אַנדערע ווערט־זאַכן. די רע־ווידירטע מענטשן האָט מען איבערגעשיפט מיט שיפלעך. מ׳האָט שנעל געטריבן די מענטשן אַזוי ווי בהמות און ווער עס האָט זיך נישט געקענט שנעל אַרויפכאַפּן, האָט געמוזט איבערשווימען מיטן גאַנצן אנגעטועכץ. עס איז אויך אין דער צייט איין פרוי דערטרונקן געוואָרן. דאָס איבערפירן די מענטשן האָט געדויערט ביז אין דער נאַכט. דאָס געווײן פון די ווייבער און קינדער איז נישט איבערצוגעבן, קיינער האָט זיך נישט אַקייגן געשטעלט, ווייל זיין לעבן איז געווען בעדראָט. אַלעס, וואָס האָט דערלעבט צו קומען אויף דער צווייטער זייט, האָט זיך געמוזט איבערטון פון נאַסקייט. טרייסט־ווערטער האָבן זיך געלאָזט הערן צווישן אונדזערע ברידער. מאַנעס ראַזען ז״ל האָט דעמלט אויסגעשריגן מיט אַ וויינענדיק קול „יידן, וויינט נישט מיר גייען אַקעגן אונ־דזער גואל המשיח״, אַ צווייטער האָט געוויזן מיט די הענט — אָט זעט איר די לאַטניקעס, דאָס זענען אונדזערע אַמע־ריקאַנער, זיי וועלן זיך שוין נוקם זיין פאַר אונדזערע עוו־לות, מידה כנגד מידה, ס׳איז צו באַדויערן, וואָס די מענט־שן, וואָס האָבן אונדז געטרייסט, האָבן נישט דערלעבט די ישועה, ווען מיר זיינען שוין געווען אויף דער סאָוועטישער זייט, זיינען מיר געווען זיכער, אַז מיר זיינען שוין געהאָלפן. די רויטע אַרמיי איז געווען 17 ק״מ פון אונדז אין שטעטל אולאַניב ביי רודניק. — די ערשטע טעג האָבן מיר זיך אויפ־געהאַלטן אין די נאָנטע דערפער, ווייל מיר האָבן געג־לייבט, אַז אין אייניקע טעג וועלן מיר גיין צוריק מיט דער רויטער אַרמיי. מען זאָגט אַ שפּריכוואָרט „די טיר איז ברייט אַרויס, און שמאָל אַריין״. עס איז געלונגען עטלעכע קינ־דער אַ קוק צו געבן אין זייער היים, נאָר דאָס האָבן געקאַנט טון די יעניקע, וואָס האָבן געהאַט אַ נישט יידישן אויסזען; דען אַנדערש איז מען געווען באַדראָט פון אונדזערע שונ־אים, אין אייניקע טעג זיינען מיר ווייטער געגאַנגען צו דער גרענעץ שינאַווע.

איך שרייב אַזוי גלאַט ויסעו־ויחנו־ויסעו — געגאַנ־גען געשטאַנען — אין אמתן גערעדט ביז מיר יידן האָבן דערלעבט צו זיין אַף דער סאָוויעטישער זייט, האָט נישט איין געליטענער פריער באַזוכט דעם זיידנס קבר. אין די פּאָר טעג האָבן געקאָסט פיל קרבנות: הן פון די פוילישע יידן הן פון די ווינער וואָס זיינען אַהער געבראַכט געוואָרן. איך האָב געבעטן די ווינער יידן אַ דערקלערונג פאַרוואָס זיינען זיי געקומען אַהער, האָט איינער מיר דערקלערט, אַז די געסטאַפּאָ האָט געפאָדערט פון יידן־ראַט אַ טראַנספּאָרט אַרבעטער פון 1000 מאַן, האָבן זיי געמוזט אָנגעבן נעמען פון 1000 מאַן. מ׳האָט זיי געהייסן מיטנעמען בלויז ווערק־צייג און ווינטער־קליידער און געפעס. ס׳האָט געהייסן, אַז זיי פאָרן אויף אַ דייטשער קאָלאָניע. מען האָט זיי צוגעזאָגט אַז זיי וועלן אויך קענען זייערע פרויען און קינדער אַהער ברענגען. אין אמתן האָט מען זיי אַהערגעברענגט צו בויען אַ אייגענעם לאַגער און אויף וואַלד אַרבעט. די פאַכמענער האָט מען געבראַכט קיין ניסקאָ ביי רודניק. פאַרן אויסשטייגן פון צוג האָט מען ביי זיי אַלעס צוגענומען; און יעדן איבער־געלאָזט בלויז 300 מאַרק. אַזוי האָט זיך געשאַפן 2 גרופן פון פאַכמענער און נישט פאַכמענער. באַלד די ערשטע נאַכט איז מען ביי נאַכט זיי באַפאַלן און מ׳האָט אַריינגע־שאָסן אין די באַראַקן די מענטשן זאָלן אַרויס אויף דער גאַס. איבער דערצייט האָבן די באַנדיטן געהאַט די בעסטע גע־לעגנהייט צו רויבן.

(פון אַרכיון יד־ושם)

עִיר אֲבוֹתַי – – –

משה בן־מנחם

. . . מִי זֶה קוֹרֵא לִי? הֲקוֹל הוּא אוֹ רֵיחַ?
פִּתְאֹם וְאָנֹכִי בְּעִירֵנוּ – אוֹרֵחַ!
וְיוֹשֶׁבֶת לָבֶטַח הָעִיר הַנִּנֶּסֶת,
יְלָדִים בָּרְחוֹבוֹת, קוֹל תְּפִלָּה
מִבֵּית־כְּנֶסֶת;
דְּמוּת הָרַבִּי בָּאֶשְׁנָב הַפָּתוּחַ – – –
וּכְאָז לְבָבִי בּוֹ סָמוּךְ וּבָטוּחַ.
עֶרֶב. הַשֶּׁמֶשׁ בְּעֹצֶב שׁוֹקַעַת,
וַעֲנוַת פְּנֵי הָאֹפֶק עַד נֶפֶשׁ נוֹגַעַת:
בָּמֳתֵי־עָב שָׁם... גִּבְעָה, וְגִבְעָתַיִם, –
סוֹד־אֱלֹהִים, הוֹד מֻפְלָא שִׁבְעָתַיִם.

יֹפִי צָנוּעַ לְעִירִי, תֹּם וְטַעַם,
דּוֹמֶה: לֹא נִפְרַדְתִּי מִמֶּנָּה אַף פַּעַם;
שָׁנִים לֹא חָלְפוּ בַּנֵּכָר, וְהַנַּעַר
לֹא הָלַךְ, נָפַל שֶׁבַע בְּדֶרֶךְ הַצַּעַר.

דָּבָר לֹא שֻׁנָּה פֹּה, אִמִּי עוֹד נִצֶּבֶת
עַל־יַד הַכִּירַיִם, שְׁקֵטָה־נֶעֱצֶבֶת.
הָאֵשׁ מְזַמְזֶמֶת לָהּ זֶמֶר קוֹדֵחַ,
לוֹ יַעַן קוֹל סִיר הַנָּזִיד הָרוֹתֵחַ,
וְהִיא מְנַצַּחַת: טוֹעֶמֶת, בּוֹחֶשֶׁת,
פֹּה מַיִם, שָׁם מֶלַח תּוֹסִיף, וְלוֹחֶשֶׁת
תְּחִנָּה חֲרִישִׁית, וְאֵינֶנָּה שׁוֹכַחַת
כִּי הֶבֶל הַכֹּל... וְהַנְּשָׁמָה רַק אוֹרַחַת
לְרֶגַע בַּגּוּף הַנָּגוּף, הַתּוֹבֵעַ
תַּאֲוָה עַל תַּאֲוָה, וְאֵינֶנּוּ שָׂבֵעַ.

אֵצֵא לִי הָעִירָה, אָצִיץ לְבָתֶּיהָ,
אֶרְאֶנָּה עַתָּה בַּעֲמָלָהּ, בִּלְבָטֶיהָ:
לַחְמָם דַּל יָבִיאוּ בִּיגִיעַ כַּפַּיִם
בַּעֲלֵי־הַמְּלָאכָה, בְּזֵעַת הָאַפַּיִם.
מֵאֹפֶל הַחֶדֶר הַצַּר, לָאוֹרֵחַ
אוֹר הַחַיִּים הַכְּשֵׁרִים שָׁם זוֹרֵחַ.
פָּנִים לוֹ יַסְבִּירוּ יָאֵטוּ מְלַאכְתָּם,
יָגִילוּ בוֹ גַּם פַּטִּישָׁם וּמַחְטָם,
וּכְמוֹ יְדַבְּרוּ אֶל לִבּוֹ הַכֵּלִים:
אָנוּ תָּמִיד בֶּאֱמוּנָה עֲמֵלִים.

אָשׁוּט בָּרְחוֹבוֹת, אֶת עֵינַי בָּם אַשְׂבִּיעַ,
״שָׁלוֹם רַב בּוֹאֶךָ!״ – עֵינָם לִי תַּבִּיעַ;
וּמִי עוֹד כָּמוֹנִי הַיּוֹם מְאֻשָּׁר?!
וְזֶמֶר נוֹשָׁן בִּי נֵעוֹר וּמוּשָׁר:
הֲלֹא הוּא הַשִּׁיר בִּי יֶחְמַר, יְזַמֵּר,
וְכַיַּיִן הַטּוֹב בִּי מֵאָז יְשֻׁמַּר, –
שִׁיר יַלְדוּתִי הוּא, חָרֵד וְיָתוֹם,
לִי שָׁרָה אִמִּי בִּימֵי עֹנִי וָתֹם.

עִיר אֲבוֹתַי! מַבָּטֵךְ הַתָּמֵהַּ
יִקֹּב עַד לְעֹמֶק לִבִּי הַכָּמֵהַּ!
נִכְסַפְתִּי הַבַּיְתָה – – פִּתְחִי לִי הַשַּׁעַר!
הֲלֹא תַּכִּירִינִי? – אֲנִי הוּא הַנַּעַר,
הִתְהַלֵּךְ לְפָנַיִךְ יָחִיד בִּיגוֹנוֹ,
שׁוֹלֵחַ עַל כַּנְפֵי הַלֵּילוֹת עֶרְגוֹנוֹ;
רַק בָּךְ אוֹר־אֱלוֹהַּ רָאִיתִי, רָאָנִי,
הָלַכְתִּי תָּמִים אַחֲרָיו כִּי קְרָאָנִי.

הַס. דְּמָמַת מָוֶת... אֵין קוֹל וְאֵין קֶשֶׁב,
גָּז הַמַּרְאֶה כְּמוֹ בְּלַחַשׁ הַכֶּשֶׁף.
בְּבֶטֶן עֲנַן הַלְּבָנָה מִתְרוֹצֶצֶת,
רֶגַע מְבֻלַּעַת וְרֶגַע נוֹצֶצֶת.
הִנֵּה כָּל אוֹנָהּ בְּאַחַת שָׁם אוֹסֶפֶת –
לִמְצֹא אֶת הַדֶּרֶךְ אֵלַי הִיא שׁוֹאֶפֶת...
וּבְצֵאתָהּ לַמֶּרְחָב מִן הַתְּהוֹם הַקּוֹדֶרֶת,
תַּעֲמֹד וְתִתֵּן בִּי דֹּם עַיִן חוֹדֶרֶת –
עַיִן רוֹאָה, מַחֲרִידָה נְפָשׁוֹת,
וְהִיא מַחֲרִישָׁה־מִשְׁתָּאָה לִי קָשׁוֹת.

. . . מֵעֹמֶק הַלַּיְלָה אֵלַי מְשַׁוַּעַת
נֶפֶשׁ עִירִי, וְרַחֲמִים הִיא תּוֹבַעַת:
אֵין דֳּמִי לְדָמֶיהָ, בְּכִיָּהּ הִיא נִצַּחַת – – –
הוֹי, עִיר אֲבוֹתַי! הַקְּדוֹשָׁה, הַנִּרְצַחַת:
זָכַרְתִּי לָךְ טוּב שַׁבְּתוֹתַיִךְ, חַגַּיִךְ, –
אֱלֹהִים וְאַהֲבָה רַק הָיוּ הֲגִיגַיִךְ . . .
כָּל בַּיִת, כָּל רְחוֹב, הוֹד לָבַשׁ וּמְנוּחוֹת,
חֶסֶד עוֹלָם, לָךְ נָשְׂאוּ הָרוּחוֹת.
הַנַּחַל, הַיַּעַר, הָעֵץ וְהַשִּׂיחַ,
יַחַד אִתָּךְ הִתְפַּלְּלוּ לַמָּשִׁיחַ –
חִכִּית לוֹ בְּתֹם שֶׁיָּבוֹא בְּכָל יוֹם – – –

וְהִנֵּה זֶה בָּא אַרְמִילוּס הָאָיֹם!
לֹא חַג, לֹא שַׁבָּת לָךְ, לֹא
״קְדֻשָּׁה־וּבָרְכוּ״
הָרוּחוֹת הַטּוֹבוֹת מִבָּתַּיִךְ בָּרְחוּ;
טֻמְאָה אֲיֻמָּה אֶל הַקֹּדֶשׁ הָרְסָה,
וְאֶת שְׁחוֹר כְּנָפֶיהָ עָלַיִךְ פָּרְשָׂה.

אֱמוּנַי, מְעֻנַּי הַקְּדוֹשִׁים, אַיֵּכֶם?
אֶבְכֶּה כָּל חַיַּי עַל אָבְדַן חַיֵּיכֶם!
כָּל קוֹל וּמַרְאֶה, זֵכֶר גִּיל וּבְכִי,
אֶשְׁמֹר בִּלְבָבִי וּלְבַבְכֶם בִּי יְחִי...
וְעַל רֹאשׁ יְגוֹנַי וּמְרוֹם־קֵץ אַהֲבוֹתַי,
אַעֲלֶה זִיו פָּנַיִךְ, אַתְּ עִיר אֲבוֹתַי!

עֲיָרָתִי בַּגּוֹיִם
כְּפֶלֶא עָלְתָה מֵעֲפַר הַדַּלּוּת,
וְהִיא אַדְמַת קֹדֶשׁ בְּמִדְבַּר הַגָּלוּת,
מְחַכָּה בְּכָל יוֹם לַגּוֹאֵל, לְהִתְגַּלּוּת.

אֵיכָה, הָהּ, נָפְלָה וְאָבְדָה לִי כָלִיל?!
נָדַם נְעִים קוֹלָהּ, לֹא שִׁירָה וְלֹא צְלִיל,
רַק קוֹל פַּעֲמוֹנָיו שֶׁל הַהוּא
מֵהַגָּלִיל – – –

אֶזְכְּרָה בְּדֶמַע אֶת בֵּית מִדְרָשָׁהּ,
בִּנְעוּרַי שָׁם הָגִיתִי בְּתוֹרַת מוֹרָשָׁה:
כִּי טוֹב לַצַּדִּיק, כִּי אוֹי, רַע, לָרָשָׁע!

עַתָּה מְיֻתָּמִים יַעַמְדוּ הַבָּתִּים,
לְעֵבֶר הַיַּעַר הֵם דֹּם נִבָּטִים –
לְבֵית הָעוֹלָם, לָרוּחוֹת הַשָּׁטִים...

בְּנוּיָה עוֹד עִירִי – אַךְ בָּנֶיהָ אֵינָם,
גּוֹיִים רְצָחוּם וִירָשׁוּם בְּזֵינָם,
בְּנֶחָמָה לֹא תִרְאֶה לְעוֹלָם עוֹד עֵינָם.

רַק הַמֵּתִים הֵם עִמָּהּ בַּצָּרָה:
לַיְלָה וָיוֹם יְתַנּוּ צָרָתָהּ,
וְעִירִי דּוֹמֶמֶת לְנֹכַח יַעְרָהּ – – –

דרך חיי משפחה בשנת 1939

דב האוזר

היה זה יום בהיר ושקט, השמיים היו בהירים ורוח שקטה ריחפה על פני עיר מולדתי רוזוואדוב. פתאום הזדקדרו השמיים ורוחות רעות מבשרות אסון התחילו מנשבות. בשמי עיירתי הופיעו צפורי־פלדה עמוסות פצצות, וזמזום אווירו־נים הגיע לאזני תושבי העיר. אז כבר היה ידוע שפרצה מלחמה בין פולין וגרמניה ולא עבר זמן רב עד ששמענו התפוצציות בכל חלקי העיר ורעש האווירונים התערבב ברעש ההתפוצציות ויצר מהומה ואנדרולומוסיה.

בזמן ההפצצות הסתגרו בני אדם בבתיהם ורק לאחר מכן התחילו להציץ מבעד החלונות והסדקים. כידוע היה בפרבר העיר בית־חרושת גדול לתחמושת שנקרא בקצרה צ.או.פ. והוא ששימש מטרה למטוסי האויב. מאחר וביח״ר זה היה חיוני מאד לצבא הפולני, ניתן לו משמר כבד והגנו עליו בכל האמצעים האפשריים. הטייסים הבחינו כנראה שנקודה זו מוגנת היטב על כן נהגו להגביה טוס ולא דייקו לפגוע. יש שהפצצה הייתה פוגעת בבתי העיר או בנהר שזרם לאור־כה, או שהייתה נופלת מחוצה לה. בית חרושת זה שהוקם חודשים אחדים לפני פרוץ המלחמה נבנה מתחת לפני הקר־קע ומעליו ניטעה חורשה, כך שההסוואה היתה מוחלטת וקשה היה למצוא את הנקודה מגובה. בבית החרושת עבדו כמה מאות פועלים רובם משלזיה העילית והתחתית, ליהודים לא היתה רשות לעבוד בו או להימצא בתחומו. בין הפועלים ובעלי עמדות חשובות היו מרגלים וסוכנים זרים, והמהנדס האחראי בראשם.

רק לאחר שהתחילו ההפצצות, ומטרות האווירונים היו מדיוקות, התחילו הפולנים להבין מניין שאב האויב ידיעות על נקודה אסטראטגית זו. בכל העיר ובית החרושת הציבו שוטרי חרש והתחילו חקירות בין הפועלים. נתגלו מרגלים רבים וכולם הוצאו להורג בחורשה שמחוץ לעיר. בעיר עצמה היה רופא מרגל, הוא היה מקבל חולים בסבר פנים יפות ול־עתים שלא על מנת לקבל פרס. אל עירנו בא כמה חודשים לפני המלחמה, ממקום לא ידוע, ועל דעת איש לא עלה שהוא עלול להיות מרגל. באחד הימים, מצאה אצלו עובדת נקיון ניירות שעוררו את חשדה. היא הסגירה אותם למשטרה ולאחר בדיקה וחקירה הוא הוכנס לבית־הסוהר יחד עם מרג־לים רבים אחרים ששוטטו בעיר, רכובים על אופנועים ומ־חופשים כנשים. קצין התותחנים במשמר ההגנה של בית החרושת היה יהודי מתושבי העיר עורך־דין בחייו האזר־חיים. תודות לאומץ רוחו וכושר לחימתו ניצל בית החרושת. בזמן ההפצצות הפיל מטוס אחד של האויב והבריח רבים אחרים. אומץ לבו עמד לו גם שעה שקצינים פולניים רבים התייאשו מהגנה על מולדתם.

בימי ההפצצות הכבדות החליטה משפחתי לעזוב את העיר, יחד עם משפחות אחרות. נסענו לחפש מקום שאינו משמש מטרה למטוסים. ארזנו את החפצים הדרושים לנו ואת המיותרים החבאנו בביתנו מתוך מחשבה שלאחר ההפ־צצות נוכל לחזור הביתה. התחלנו לנדוד ולחפש מקום מחבוא נגד ההפצצות. בדרך נתקלנו ברבים שכמותנו. המ־הומה הייתה רבה, הגויים ניצלו הזדמנויות והיו מתנפלים על רכוש יהודי ושודדים אותו, היות והכל היה מופקר לביזה. נדדנו יומם ולילה רצוצים ורעבים, עד שהגענו, אני ומש־פחתי לכפר יאשיניק, שבין טארנוגרוד ובילגוריי, ושם ישבנו עד סוף ההפצצות. בכפר זה היו שתי משפחות יהודיות, והן קיבלו אותנו בסבר פנים יפות, למרות שלא היה מספיק מקום באותו בית. גרנו כולנו יחד וחיינו כמשפחה אחת. ליד הבית הייתה חורשה ובה היינו מסתתרים מדי שמענו את זמזום האווירונים. כך חיינו בפחד במשך שבועיים. כש־הגיעו אלינו שמועות שהגרמנים נכנסו כבר לעירנו וכמעט כבר כבשו את כל פולין, החלטנו לחזור הביתה. ידענו מה משמעותו של הכיבוש הגרמני בשביל יהודים ועל כן הדרך בחזרה לרוזוואדוב לא הייתה קלה בשבילנו. היינו צריכים לעבור בעיירות וכפרים מלאי גרמנים. שכרנו עגלה גדולה והעמסנו עליה את כל חפצינו. היה סתיו ובדרך בין כפר יאשיניק וטארנוגרוד היו ביצות רבות. נסיעתנו הייתה מפר־כת, גלגלי העגלה שקעו בבוץ, ונאלצנו לרדת מהעגלה להו־ציאה מן הבוץ ולהמשיך ללכת ברגל אחריה.

בדרך פגשנו גרמנים רבים שהסתפקו בכך שלעגו לנו וצילמו אותנו אולם לא נגעו בנו. ככה התקדמנו בדרך כשכל צעד עולה לנו בדם ובזיעה. כשהגענו לרוזוואדוב פגשנו בעוד יהודים, חוזרים כמונו. נכנסנו לעיירה שוממה בעלת רחובות שקטים ובתים סגורים ושוממים. בבית מצאנו חורבן. הכל היה הפוך, שבור ומלוכלך. לאחר שהשבנו את הסדר על כנו, התחלנו להתעניין בנעשה בעיירה. בחוץ לא נראו גב־רים מפחד עבודות כפייה. החלונות החזיתיים של הבתים היו סגורים ובני אדם היו נכנסים לבתיהם בכניסות צדדיות כדי שהגרמנים יחשבו שאיש לא גר בבית.

את רוזוואדוב כבשו הגרמנים ביום שני של ראש השנה. כשהגרמני הראשון עבר ברחוב רכוב על אופנוע יצאו היהודים מבית הכנסת והתכנסו בבית פרטי לשם המשכת תפילתם. הגרמנים נכנסו עם סוסיהם לבתי הכנסת ובזזו וחיללו את כל הקדוש והיקר ליהודים. ברחובות היו הגרמנים חוטפים אנשים לעבודה ובגמר יום העבודה היו משלחים אותם במכות הביתה. היהודים העדיפו איפוא לשבת בבתיהם ורק אלו שהיה מוכרחים לדאוג לצרכי הבית היו יוצאים החוצה לסדר בחופזה את ענייניהם. לא עברו שבועיים מאותו יום בו חזרנו לביתנו, והנה הוציאו הגרמנים פקודה שעל כל היהודים לפנות את העיר במשך 24 שעות, עם זקניהם נשיהם וטפם.

גזירה זו באה באופן מפתיע, ונבחרו כמה מראשי הקהל, כדי ללכת אל הגרמנים ולהשתדל בדברים ובכסף לבטל את הגזירה. אולם כל הבקשות והשידולים לא עזרו, אנשי הגסטאפו הופיעו עם מקלות גומי בידיהם, גירשו את כל היהודים מבתיהם ולא נתנו להם אפילו זמן להתכונן ליציאה. תחילה אספו את כל היהודים בשוק העיר, כדי ששליט העיר יתן הסבר מדוע מגורשים היהודים. כל משפחה נטלה עמה את החפצים החיוניים ביותר, צידה לדרך וכיו״ב וכל בעל בית סגר היטב את ביתו בתקווה שעוד יחזור אליו פעם. הגויים שצפו בכל המתרחש שמחו לאיד היהודים, וכבר תכננו לאיזה בית יכנסו הם לגור. אולם היו גם כאלו שהשתתפו בצערם ואפילו הביאו להם צידה לדרך. היהודים עזבו בבכי רב כשצרורותיהם בידיהם, הנשים מחזיקות בידי התינוקות. אנשי הגסטאפו הלכו אחריהם ומקלות גומי בידיהם, וכל מי שהעז לנוח או להתמהמה ספג מלקות הגונות. הם גרשונו עד לנחל סאן שמאחורי רוזוואדוב אל השטח השייך לרוסים ואמרו בגרמנית „לכו לרוסים האוהבים אתכם". את הנהר היו מוכרחים לעבור בסירות, משום שהגשר היה הרוס, וכל מי שלא הספיק להיכנס לתוך הסירה, הוטבל כהלכה במים. הגרמנים נתנו לנשים עם ילדיהן לעלות תחילה. את הגברים דחפו למים, ומי שלא ידע לשחות עלה על הגשר, למרות שהייתה בכך סכנת נפשות. בעבר השני של הנהר כבר הונח לנו מן הגרמנים. עכשיו כבר התחלנו לחשוב על טלטולי הדרך שמחכים לנו, ועל מקום אליו נוכל להגיע, והרמנו תרמילינו על כתפינו והתחלנו ללכת.

תחילת הנדודים

אני ומשפחתי נדדנו לכפר הקרוב פישניצה שבו גרו קרובי אמי. היינו חמש נפשות: אני, אחי, שתי אחיותי ואמי. היה עלינו ללכת בדרך של 15 ק״מ, עם משא על כתפינו. בדרך הצטרפו אלינו כמה משפחות. גדולה הייתה השמחה כשהגענו לבית קרובינו ונפלנו איש על צוואר רעהו. אחר שנרגענו, התחלנו לספר את קורותינו. פגשנו אצלם עוד משפחות אשר ברחו מפני הגרמנים, והמקום היה צפוף מאוד.

גם בכפר זה לא היה שקט. גויים שונאי ישראל היו מתנפלים מדי פעם על איזה בית ושודדים אותו. היו גם מקרי רצח. כששמענו על כך, החלטנו לא להתמהמה פה, ישבנו שבועיים, והתחלנו שוב בנדודנו. הצטרפו אלינו עוד כמה משפחות, שכרנו עגלה, מי שלא יכול ללכת נסע בעגלה, והשאר הלכו. מטרתנו היתה עיירה קרובה בשם אולאנוב. בדרך פגשנו ביחידות צבא גרמני, אולם הם לא פגעו בנו, ואנו מרוב פחד לא שמנו אליהם לב. כדי להגיע לאולאנוב היינו צריכים שוב לעבור קטע מנהר סאן. תמורת תשלום העבירונו איכרי הסביבה בסירותיהם. גם באולאנוב היו לנו קרובים. נכנסנו לביתם בדלת ברזל של חנות, כי גם הם פחדו. גם אצלם מצאנו עוד משפחות פליטים. הם קבלונו בסבר פנים יפות והגישו לנו אוכל. למחרת שמענו דפיקות חזקות בדלת החנות וקולות גרמניים הצועקים לפתוח. אימה אחזתנו. הדודה פתחה את הדלת, נכנסו שלושה בריונים גרמניים שסילקוה הצידה בבעיטה והחלו לחפש נשק בחנות. בחוץ עמדו כמה מאנשי גיסטאפו וגויים שהלשינו על משפחה עשירה זו וחיכו לביזה. אולם כל כוונת אנשי הגסטאפו הייתה לחפש נשק, והם לא נתנו לגויים להיכנס לחנות. מהחנות עברו הגרמנים אל החדר בו ישבנו, כיוונו עלינו אקדחים ופקדו עלינו להתאסף בפינה ולהרים ידיים. כולנו חשבנו שהם מתכננים לרצוח אותנו, ופרצנו בבכי מר. הגרמנים הבחינו בדודי שהיה אדם גבוה ובריא, והחלו להכות בו ולפצעו בכידון. בן דודי שאל מה רצונם מאביו וכתשובה על כך החל לספוג מכות־רצח אף הוא. אחר כך פקדו על כל אחד מאתנו להתייצב בפניהם ובדקו אם אין עלינו נשק, ותוך כדי כך היו מקללים אותנו קללות נמרצות. בין החיילים היה אוסטרי אחד, הלה הבחין שאמי רועדת מפחד ובוכה, וניסה לנחמה. הוא העבירנו לבית אחר, כדי להרגיענו, ולאחר שאמי נרגעה, נתן לה חמישה זהובים ואמר לה שתקנה לחם לילדיה, ואיחל לה כל טוב. אולם זה היה מקרה אחד מני אלף. לאחר מקרה זה החלטנו שאסור לנו להישאר במקום ועלינו לברוח שוב. מטרתנו הייתה להגיע לשטח רוסי. בדרך שהיינו צריכים לעבור שרצו גרמנים רבים ושמענו שמשפחה אשר עברה שם, בדרך מאולאנוב לטארנוגרוד התנפלו עליה בשבילי היער גרמנים עם גרזינים ושדדוה.

למזלנו נתקלנו בעגלון שהכרנוהו ביאשיניק, היו לו קשרים עם גויים רבים וקיווינו שמשום כך לא נהיה קרבנות של שוד. הוא דרש סכום כסף גדול עבור העברתנו, עבור שוחד לגרמנים, כדי שלא ישדדונו, ולא יגעו בנו לרעה. יצאו

אתנו עוד כמה משפחות, העמסנו חפצינו על העגלה, ופנינו לכיוון טארנוגרוד. כל הדרך התפללנו, והצלחנו להגיע בשלום לטארנוגרוד. ברחובות העיר שרר שקט. ראינו גם כמה גרמנים ברחובות. כשהגענו לבית בו התגוררנו בזמן ההפצצות היכרנו את בעל הבית. הוא קיבל אותנו בסבר פנים יפות. התמהמהנו בעיירה זו שבועיים. גם פה ראינו מעשי זוועה. ראינו איך תפסו הגרמנים עשרה יהודים, אספו אותם בשוק, היכו אותם מכות רצח, ואח"כ השליכום לביצות; איך היו תופסים יהודים, מצווים עליהם לחפור בורות, ויורים בהם על פי אותם הבורות. אח"כ היו קוראים לקבוצת יהודים אחרת, והיו מצווים עליהם לכסות את הבורות. לא חשבנו להתמהמה הרבה בעיירה זו, שוב שכרנו עגלה והפעם מטרתנו היתה העיירה שינאבא ליד גבול גרמניה-רוסיה. הדרך אליה השתרעה על פני כ-15 ק"מ. התאספנו קבוצה של פליטים מגרמניה, אוסטריה וצ׳כיה והתחלנו ללכת. כשהתקרבנו לחורשה, הבחנו בקבוצת גרמנים. למזלנו לא פגעו בגופנו והסתפקו בדברי לעג. כשהגענו לגבול הגיעו העגלות עם חפצים ובני אדם לפנינו, ועברו את הגבול בשלום, ואנו שהלכנו ברגל, הגענו לעת ערב ושומרי הגבול לא נתנו לנו לעבור. פרצנו בבכי וביקשנו שיתנו לנו לעבור, אולם הם סרבו. היינו כשלושים איש, שיגרנו משלחת אל הכפר הסמוך לחפש מקום לינה. נמצא מקום במתבן של איכר אחד ושם לנו לאחר ששלשלנו לכיסו מטבעות. בבוקר שלחנו שליח לראות אם אנו כבר יכולים לעבור את הגבול, והוא חזר עם בשורה מעודדת. הגשר שבגבול היה חציו גרמני וחציו רוסי. ולאחר שעברנו חיפוש מצד שני הצדדים נתנו לנו לעבור. כשעברנו את הגבול הוקל לנו והתחלנו לצחוק. בעבר השני חכינו לראות להיכן יובילונו הרוסים והתלוצצנו עם החיילים הרוסיים. בינתיים הופיעו שני פרשים רוסיים והודיעו לנו שנהיה בעיירה שינאווא. הם גם הביאו עגלות והעמיסו עליהן את רכושנו והתחלנו לזוז בשמחה רבה. הצעירים פסעו לפנים ואחריהם המבוגרים. אלו שבמקרה לבשו חולצות אדומות, הלכו בראש, כדי לסמל את הדגל הסובייטי. בדרך פגשנו ביהודים. אלה הבטיחו שכאן ייטב לנו. כשהגענו לשינאווא, רשמו את שמותינו נתנו לנו ארוחה חמה, ואח"כ כל אחד היה רשאי ללכת לדרכו. מטרתנו לא הייתה עיירה זו, רצינו להמשיך הלאה. התאספנו כל הנודדים, בבית-תרבות, כדי לתכנן את המשך נדודינו. יום אחד נתבשרנו שמשלחת רוסית צריכה לבוא לבקר אותנו כדי לספר לנו על החיים ברוסיה. קישטנו את חדר התרבות בפרחים ובדגלים וחכינו במצב רוח מרומם לבוא המשלחת. בין אנשי המשלחת היו גם קצינים יהודיים. אחד מהם ניסה להרגיענו והבטיח כי בברית המועצות אין לנו סיבה לפחד, שאנו נמצאים בארץ שאין מפלים בה בין גזע דת ולאום. כולנו מחאנו כפיים והתנשקנו מרוב שמחה. לאחר הנאום קמו כולם ורקדו. אולם ידענו שלמחרת מחכים לנו שוב נדודים וטלטולים. מטרתנו הייתה להגיע לעיר לבוב והפעם עשינו זאת לא ברגל ולא בעגלה אלא ברכבת. עלינו עליה בלובצ׳וב. ברכבת שמענו שמועות לא מעודדות ביותר על לבוב, שהאנשים גרים בחוצות, שלכלוך, מצוקה ואפילו מחלת טיפוס נפוצים בה. אולם, הרהרנו בלבנו, גורלנו יהיה כגורל האחרים.

החיים בעיר לבוב

הגענו ללבוב בשנת 1940. העיר הייתה מלאה פליטים שהורידו את רמת החיים עד כדי רעב. הגויים ורבים בין היהודים המקומיים ראו את הפליטים בעין רעה והתנכלו להם. 9 חדשים ישבנו בלבוב.

יום אחד הודיעו לנו שעורכים הרשמה של אלה הרוצים לחזור לבתיהם שבשטחים הכבושים בידי הגרמנים. רבים אשר לא ידעו שזהו מבחן לנאמנותם למשטר הסובייטי נרשמו והממשלה החליטה להרחיקם ולהעבירם לפנים רוסיה. לילה אחד פרצו למנזר בו גרנו עם עוד פליטים משטחי הכיבוש הגרמניים, אנשי נ.ק.וו.ד. וציוו עלינו להציג את דרכונינו. נשמענו להם וקיבלנו פקודה לארוז את חפצינו. חכינו עד אור הבוקר ואז יצא כל ראש משפחה להכין צידה לדרך. אח"כ הגיעו משאיות והועמסנו עליהן. הגיעו אלינו שמועות שכדומה התרחש עם כל הפליטים שנרשמו כי רצונם לחזור לבתיהם. החלה בכייה גדולה, ובני אדם התחילו להיפרד זה מזה. כשהגענו לתחנת רכבת הבחנו בעוד פליטים רבים ואז נודע לנו לאן אנו נשלחים. אנשי ה-נ.ק.וו.ד. שמרו עלינו ובלילה התחילה הרכבת לזוז ולהתרחק מגבולות פולין. עברנו תחנות רבות ויש שפגשנו בהן פליטים אשר נתנו לנו צידה לדרך ואיחלו לנו כל טוב. ברוסיה ראינו אנשים שלווים, וכפרים יפים ונקיים. בקרונות שבהם גם בישלנו וגם כיבסנו שרר לכלוך רב. בכל תחנה נהגנו לרדת מן הקרון ולשאוף אוויר צח. בדרך כלל האירו לנו הרוסים פנים והצטערו על התנאים הגרועים בהם אנו נוסעים. מצב הרוח בתוך הקרונות היה טוב. היינו מוכרים לרוסים הרבה דברי לבוש ולעתים היינו נתפסים בידי שוטרי חרש ומובאים למשטרה על האמרת מחירים. בלילה שרר קור עז בתוך הקרונות ובקושי הצלחנו להתחמם, ורק חכינו שיבוא כבר הבוקר. בבוקר כשהיינו קמים צחקנו איש ממראה רעהו. בבוקר היה צריך לחכות בתור כדי לקבל אוכל. כך עברנו על פני ערים ועיירות, הרוסים שלא כפולנים היו חביבים מאד כלפינו.

בכל תחנה יכולנו לקבל רותחין ובעלי האמצעים יכלו גם לקנות מזון, מאחר והאוכל שקבלנו ברכבת לא הספיק. הנ־טיעה האיומה הזו נמשכה ארבעה חדשים, בתום תקופה זו הפרידו את השיירה שלנו לשניים: חצי נשאר במקום אליו הגענו, והחצי השני ואנחנו בתוכו, המשיך לנסוע. הגענו למקום נידח מוקף יערות. בני אדם שנתקהלו סביבנו היו מגודלי שער ומלוכלכים. הם שאלונו מי אנחנו ואף אנו שאל־נום למוצאם. מפיהם נודע לנו שמקום זה מיועד לפושעים שנידונו למאסר עולם. החלטנו לא לרדת. ולא לקבל כל דבר מאכל שיגישו לנו השלטונות עד שיעבירונו לעיר אחרת. שלחנו משלחת אל השלטונות, אולם דבר לא עזר. הגיעו אנשי הנ.ק.וו.ד. והורידו אותנו בכוח ואת הקרונות שלחו בחזרה. נאלצנו לדאוג לכך שתהיה קורת גג מעל לראשנו. כל משפחה קיבלה חדר אחד בלבד, והיו שקיבלו רק חצי חדר. אנו דרשנו שלא יפזרונו בין תושבי המקום. לאחר ש־הסתדרנו מעט התחלנו לתחבל תחבולות איך להחלץ מן המקום, אולם לא מצאנו כל פתרון ונכחנו שהמוצא היחיד הוא להתרגל למקום החדש. ימים ספורים ישבנו באפס מע־שה, ושלטונות המקום רשמו אותנו כתושבים, בלי ניירות ודרכונים. אח״כ נשלחנו כולנו לעבודה ביער שכן לא הייתה שם כל עבודה אחרת, ומי שרצה לאכול חייב היה לעבוד. מרבית הזמן היינו בפיקוח הנ.ק.וו.ד. ומי שהעז לצאת מהת־חום שנקבע לנו היה צפוי לבית הסוהר. לאט לאט התחלנו להתרגל. היו אף כמה מבינינו שהצליחו לקבל עבודות פקידות. האוכל היה תפל ובלתי כשר, אך לא הייתה כל ברירה. כל יום היו מגישים לנו כרוב חסר טעם, לחם שלא היה אפוי כהלכה, ובשר סוס. עסקנו בהבאת עצים ליד מסילת הברזל ובהעמסתם על רכבות משא. קל מאד היה לטעות ביערות העבותים שמסביב. למרות שאנשינו לא הורגלו לע־בודה זו עבדו יפה והיו שעבדו למעלה מן המכסה. בעלי הישגים גדולים בעבודה היו מקבלים פרמיות.

סוג אחר של עבודה הייתה כריתת עצים. מלאכה זו חייבה זהירות מיוחדת והמזלזלים בה עלולים היו להיקבר תחת העץ הנופל. היו גם שעבדו בבניין מסילת הברזל. בזה עבדו גם הנשים שכן העבודה הזאת לא הייתה מן הקשות. בשרי־פת ענפי העץ המיותרים עבדו גם זקנים וחלשים, זו הייתה הקלה שבין העבודות. היערות היו מכוסים ביצות ששרצו יתושים לרוב. אנשי המקום נהגו לשים רשת על פניהם. אנו התגוננו גם באמצעות אש ועשן. היה מוזר לראות את הב־חורים, שישבו בגימנסיות ובאוניברסיטאות, גרזינים בידיהם והם עובדים בכריתת עצים. אולם הם התרגלו מהר מאד ועבדו היטב והגויים היו מרוצים מהם. גם אני, שהייתי בן 14, נתחייבתי לעבוד. עבדתי בקבלנות במסילת הברזל, חפרתי בורות ויישרתי שטחים. עבדתי והממונה עלי היה שבע רצון ממני עד מאד. הרוסים שבעו מאתנו נחת עד כדי כך, שאיימו לא להוציאנו לחפשי לעולם. הם שכחו שהם פושעים ואילו אנו נתינים זרים שכל פשענו הוא שרצינו לחזור לבתינו שהיה כבוש בידי הגרמנים. אולם אנחנו המשכנו לקוות שיום אחד נצא לחפשי. ואכן כך היה. יום אחד הגיעה מש־לחת צבאית פולנית מהעיר קויבישב. הכל התאספו סביבם. קצין אחד מאנשי המשלחת נשא נאום בו הודיענו שהוא בא להוציאנו לחפשי. כולנו פרצנו בבכי מרוב שמחה. אותו יום כבר לא יצאנו לעבודה, מאחר ולנ.ק.וו.ד. לא הייתה שליטה עלינו, היינו כבר חפשיים. קבלנו הודעה להתיצב במשרד כדי לקבל דרכונים, נועדים רק לפליטים. היה רשום בהם שאנחנו אזרחי פולין, ושאסור לנו להימצא בקו חזית המל־חמה. קיבלנו הודעה שעלינו לארוז את חפצינו ולחכות לקרונות ש־בואו לקחתנו. בשורות אלו נסכו בנו ביטחון. אלה שנשארו במקום קנאו בנו מאד שאנו יוצאים לחרות. הקרונות הגיעו ואיש איש נטל את מטלטליו ופסע לכיוון הקרון. כל אחד רצה להגיע ראשון ולהתרחק מן המקום הזה. עדיין איש לא ידע מה ילד יום, למרות שקיבלנו אזר־חות פולנית והיינו חפשיים בתנועתנו.

באותו זמן, יוני 1941, התחילה מלחמה בין רוסיה וגר־מניה, והגיעו לאזנינו שמועות שהמון פליטים רוסיים משו־טטים בדרכים. נסענו כל הלילה ולעת בוקר הגענו לוולגה. נצטווינו לרדת מן הקרונות, ושולחנו לחפשי. נחנו על שפת הנהר יום שלם ללא אוכל וחכינו לאיזו אנייה. אולם כל אנייה לא הגיעה. התקשרנו עם עיירה קרובה בשם קוזמי־צימיאנסק וביקשנו שישלחו לנו כלי־תחבורה. אחרי זמן רב הגיעה חשמלית שלא יכלה להכיל את כל האנשים. רק מח־ציתם הצליחו לעלות וביניהם משפחתי. הדוחק והצפיפות היו איומים. אלה שנשארו על החוף עבר עליהם לילה קשה וקר. נעצרנו בעיר קוזמי־צימיאנסק. כאן חכינו לאנייה ונתקלנו בבני אדם שאף הם חיכו לאנייה על מנת לנדוד למרחקים. דבר היעד שמרו כולם בסוד, מפחד התחרות. הרוב החליט לנסוע לאסטראחאן שנמצאת על הים הכספי וכן גם משפחתי. זוהי עיר תעשייתית אליה היו גם שולחים פליטים סוביי־טיים. עלינו על אניית קיטור שהדוחק בה היה גדול. בלילה, מאין יכולת לישן, שוטטו הנוסעים על הסיפון. גם האוכל היה גרוע. רוסי שפגשנו במקרה על האנייה יעץ לנו לא לנסוע לאסטראחאן מפני ששם שוררים רעב וחוסר עבודה. הוא יעץ לנו לרדת בסלמן — מושבה גרמנית לשעבר שתו־שביה גורשו ממנה ועתה מתיישבים פליטים רוסיים בבתיה הריקים. מבין כל הפליטים היהודיים הלכו בעצתו רק שלוש המשפחות ואנו בתוכן. ירדנו במקום המיועד ובבוקר שלחנו

משלחת לתור את העיירה ששכנה במרחק של 2 ק"מ. השליחים חזרו עם אבטיחים בשבילנו וסיפרו לנו שהמקום הוא ארץ זבת חלב ודבש ושמחפשים שם ידיים עובדות. בשמחה גדולה פנינו לעבר המקום. הבתים כאן היו שוממים וחיכו ליושבים. מעט התושבים שהיו פה היו רוסים שברחו מפני הפולשים הגרמניים. נשינו יצאו מיד לשוק לקנות אוכל, והגברים הלכו לחפש דירות. משפחתי לקחה בית עם עוד משפחה, והגברים הלכו לרשום אותנו במועצת העיירה סלמן.

החיים בעיירה סלמן

התחלנו לחפש עבודה ואני הייתי הראשון שמצאתי. עבדתי במחסן טאבאק. במיון הטאבאק שהגיע מהקולחוזים השונים ובאריזתו. עבדתי מעל לנורמה ומנהל העבודה היה משבחני. רוב העובדים היו יהודים כולל המנהל, פרט לאגרונומית. אתה הייתי ביחסים טובים כאח ואחות. המנהל הרשה לי לקחת כל יום הביתה כמות טאבאק אשר אחפוץ בה וזה הכניס לי רווח נוסף. באותה תקופה הייתי בן 16 בלבד. ברוסיה שרר אז רעב גדול, ואילו אנו חיינו ברווחה. אחי עבד במאפייה, כך שגם לחם לא חסר לנו, ולחם היה אז בקיצוב, אפילו היינו מחלקים מה שנותר בין המשפחות השכנות. אחותי עבדה במשרד ממשלתי; אולם שלוה זו לא נמשכה זמן רב, הגרמנים התקרבו לעיר סטלינגרד, ואנו לא היינו רחוקים מעיר זו וכבר שמענו את זמזום האווירונים מעל לראשינו. והרי בדרכונינו היה כתוב שאסור לנו להימצא בקו החזית. בסלמן היו בתי זיקוק לנפט שהיו מטרה לאויב, והגרמנים גם הפציצו ספינות שעל הוולגה. ביום בהיר אחד הופיעו אניות משא וציוו עלינו להעמיס עליהן את חפצינו. אמרו לנו שאנו נוסעים לעיר אֶנגלסק שם מחכה לנו שיירה. באֶנגלסק פגשנו מכרים שגוללו לפנינו את קורותיהם. העמיסו את כולנו על קרונות והתחלנו לנסוע מבלי לדעת לאן. עתה לא שמרו עלינו אנשי ה־נ.ק.ו.ד., נסענו כפליטי קו החזית. ארבעה שבועות נמשכה נסיעתנו זו ועשינו אותה בדוחק ובצפיפות ובלכלוך. לבסוף הגענו לקאזאכסטאן שבאסיה התיכונה.

כאן נפגשתי עם ידיד נעורי אהרן. משפחתו שהתגוררה בכפר נידח עברה לגור במקומנו בתוך סביבה יהודית וקרוב אלינו. עסקנו יחד במסחר וגרנו באותו בית.

ב־9.5.45 נתבשרנו שהרוסים כבשו את ברלין ושגרמניה נכנעה. אחר כך באה ידיעה שנתינים פולניים הנמצאים ברוסיה רשאים לחזור לפולין. ולפתע באה הפקודה שעל כולם לארוז את חפציהם. עלינו על מכונית שהובילה אותנו לרכבת וחכינו לתזוזתה. בקרון שלנו היו שמונה משפחות והצפיפות הייתה גדולה, אולם שמחנו שהנה סוף סוף בא הקץ לנדודים ולסבל. כל אחד בקרון סיפר מקורותיו ברוסיה. כשהקרון זז בתשע בערב פצחנו כולנו בשיר. נסענו כחודש וכשהגענו לפולין שמענו שהקהילות היהודיות נהרסו כולן. המשכנו לנסוע עד שהגענו לעיירה קטנה בשם ז'עמביצה שבשלזיה התחתית. לא חזרנו לעיירתנו כי שמענו שבתינו נתפסו ע"י האוכלוסיה המקומית ושנאת ישראל עולה שם כפורחת. נשארנו בז'עמביצה והשלטונות המקומיים סיפקו לנו מקומות דיור במקום. דירתנו הייתה בבניין בן כמה קומות, בניין מפואר. קודם גרו בבניין זה גרמנים. פרקנו הפצינו ונכנסנו לדירה. פה בפולין התארגנה שארית הפליטה במפלגות שהקימו כל אחת קיבוצים כדי להכשיר את היהודים לעלייה לארץ־ישראל. אני, אהרן ואחינו הצטרפנו לקבוץ של ה„פועל המזרחי" ומשפחתנו חיה בנפרד. כשהגיעה שעתי לעלות לארץ קשתה עלי הפרידה מההורים. אך מצד שני שמחתי לעזוב את פולין ולעלות. אהרן חברי החליט לא לנסוע עם ההעפלה הראשונה ואף ממנו נאלצתי להפרד. אחי ואני נפרדנו מהורינו והצטרפנו אל הקיבוץ שאתו עמדנו לעלות. עלינו על רכבת עד שהגענו לגבול פולין־צ'כיה. כאן חיכינו כדי להיוודע אם אפשר לעבור את הגבול. היה עלינו להעפיל על הר עם עוד רבים אחרים. מורי הדרך הסבירו לנו שעלינו לעבור את הגבול בשקט מאחר ואנו עוברים אותו באופן בלתי ליגאלי, הזקנים הנשים והילדים פיגרו אחרינו והמדריכים עזרו להם לעבור, כך עברנו ללא עיכובים עד שהגענו לגבול צ'כיה. שומרי הגבול הצ'כי התיחסו אלינו יפה והוכנסנו למחנה מעבר. במחנה זה חיינו משך שבועיים במשמעת צבאית. מכאן שלחתי מכתב לאמי ולידידי אהרן. לפתע יצאה פקודה שעלינו להתכונן לדרך. עלינו על הרכבת וכשהיא זזה שרנו „ארצה עלינו". כשהגענו לאוסטריה הצטרפנו אחי ואני לקיבוץ הדתי. הקיבוצים היו שולחים חברים לבתי הבראה, והגורל נפל על אחי. שבועיים עברו וכשחזרו כל המבריאים, אחי לא חזר עמם. התברר לי שהוא החליט להמשיך בדרכו לארץ. בהזדמנות הראשונה החלטתי להצטרף אל אחי שהגיע אל האזור האמריקאי שבאוסטריה. יחד עם חבר חדש שמואל, עברנו באופן בלתי ליגאלי את הגבול שבין איזור הכיבוש הבריטי והאמריקאי והגענו לזאלצבורג, אך כאן התברר לי שבני משפחתו של חברי שמואל ואחי עזבו לעיר לינץ על מנת להגיע משם לבלגיה. התאכזבנו מאד אך מיד מהרנו לרכבת שנסעה ללינץ תוך תקווה שעוד נמצא את אחינו. כשהגענו למחנה בלינץ הסתבר שאחינו עזבו לפני שעות ספורות את המקום. הבנו שהם הגיעו כבר לבלגיה. שמואל חברי גלה במחנה קרוב משפחה שלו, והלה הזמין אותנו אליו.

כאן פגשתי בחברי אהרן. במהרה נודע לשנינו שמשפחו־

תינו נמצאות במשק סמוך בשם שטייער. נפרדתי איפוא מחברי הקיבוץ שאירחו אותי ונסעתי יחד עם אהרן לפגוש את המשפחה. שמחת הפגישה הייתה גדולה. הורי סיפרו לי שאחי אמנם נמצא כבר בבלגיה.

החלטנו לארגן את הנוער הדתי בשטייער. מצאנו אולם בו יכולנו להתכנס לפעולות משותפות. אך הנוער בשטייער היה מועט ולא היה מספיק כדי לארגן קיבוץ. החלטנו איפוא להתאחד עם הנוער מהעיר לנצוט, ארזנו את חפצינו ונסענו לשם. מחנה לנצוט היה גדול מאד. לאחר ימים ספורים באנו בדברים עם אנשי לנצוט כדי לארגן קיבוץ. הדבר היה קשה מאחר וגם כאן לא הספיקו אנשים המוכנים להתארגן בקיבוץ. החלטנו שעלינו להתקשר עם מקום בו ישנם כבר קיבוצים דתיים מאורגנים, כדי שיעזרו לנו לארגן קיבוץ משלנו. שלחנו משלחת למקום בשם פקינג-וואלשטאדט, ואנשיה סיפרו שיש שם הרבה פליטים ושהקיבוץ הדתי הוא גדול ומוכן לעזור לנו. לא חשבנו הרבה, ארזנו חפצינו ונסענו לשם. אנשי פקינג קיבלו אותנו בהתלהבות, הכינו עבורנו חדרים, ובשביל הורינו הכינו חדרים נפרדים כדי להרגיל אותנו לחיי חברה. באו לבקר אצלנו חברים מקיבוצים שכנים והזמינו אותנו לבקר אצלם, וכן הבטיחו לעזור לנו בכל. בחרנו מתוכנו בחבר בשם נבנצאל שייצג אותנו והוא הלך לראש הקיבוצים הדתיים והסביר שאנו שואפים לארגן קיבוץ דתי, ולשם כך אנו זקוקים לשני צריפים: אחד בשביל הורינו ואחד לארגון פעולותינו. מבוקשנו ניתן לנו. הקיבוץ היה נאה מבפנים ומבחוץ והחיים החברתיים בו תססו. הכל נעשה במשותף. ראש הקיבוץ שלנו היה בעל מרץ רב ודאג שקיבוצנו יתפתח יפה וידמה לשאר הקיבוצים בסביבה. למרות הכל התפורר הקיבוץ אחרי חדשים אחדים משום שמחבריו נמנעה האפשרות לתמוך במשפחותיהם. אני הייתי הראשון שעזבתי ובעקבותי הלכו היתר. משפחתי ומשפחת אהרן הצטרפו שוב והקמנו בצריפנו המשותף סניף של „המזרחי״. אותו זמן הייתי בן 22 והחלטתי ללמוד מקצוע. נרשמתי איפוא לבי״ס „אורט״, לקורס מכונאות וגם חברי אהרן הלך בעקבותי. מרבית הלימודים היו תיאורטיים מאחר ולא היו שם תנאים ללימודים מעשיים. הלימודים נמשכו שנה, ובתום שנה נבחנתי וקיבלתי תעודת מכונאי. נרשמתי גם לקורס אריגה באותו בי״ס. תחילה עבדתי על מכונת עץ פשוטה ואח״כ על מכונת ברזל. בתום שנה קיבלתי תעודת גמר גם במקצוע זה. אח״כ התחלתי לחפש עבודה מתאימה אך לא מצאתי. אח״כ התחלתי ללמוד להדפיס במכונת כתיבה בזמני הפנוי, ונתקבלתי לעבודה כמזכיר בבית המשפט. עם הקמת מדינת ישראל והוצאת צו הגיוס לצה״ל התחילו לגייס את הנוער בחו״ל לצבא בארץ, ואני נתקפתי בחוסר סבל-נות. קיבלתי הודעה מהסוכנות שבמחנה, שאם לא ארשם לגיוס לארץ, יפסיקו את עבודתי. הורי התנגדו לצעדי זה, אולם עז היה רצוני לעלות ארצה. למחרת הלכתי באמצע העבודה למנהל הגיוס ושאלתי אם לאחר שאתגייס יורשו הורי לבוא אחרי. לאחר שהבטיחוני חיובית נרשמתי לגיוס הראשון. כשבישרתי את הדבר להורי, פרצה אמי בבכי מר, ושאלה מדוע אני חייב להיות הראשון, אמרתי לה שכך החלטתי וזהו. עברתי בדיקות רפואיות, וארזתי את כל חפצי. תאריך הנסיעה היה צריך להיות ה-10 במאי, בארבע בבוקר. לילה לפני כן נפרדתי ממשפחתי ומכל חברי. לקחו אותנו באוטובוסים למקום היציאה. כמעט כל תושבי המחנה לא ישנו באותו לילה. כשעלינו על האוטובוסים התחיל הבכי. היינו שיירה של כ-10 אוטובוסים. נסענו לעיר מינכן שם היה מרכז הגיוס של הסוכנות היהודית. משם נסענו עד שהגענו למחנה המעבר גררסטריט ובו התאמנו ללא כלי נשק. בערבים נהגו לספר לנו על חיי הארץ והסיפורים הל-היבו אותנו מאד. כך עברו עלינו שבועיים עד שהפכנו למ-גוייסים. קיבלנו פקודה לארוז חפצינו ולחכות לרכבת. קי-בלנו גם הסברים איך להתנהג עם גרמנים בגבול, ואיך להת-נהג ברכבת בכלל. בגבול נעצרנו, אולם הכל עבר בשלום, והמשכנו לכוון שטראסבורג, במארסיי נעצרנו שוב. הדתיים שבינינו ביקשו שיעלו אותם על המשאית הראשונה, מאחר וזה היה יום ששי, כדי לא לחלל את השבת. התרחצנו וש-כבנו לישון מרוב עייפות. כשעברנו את מארסיי, הגענו שוב למחנה שארית הפליטה ונצטווינו לרדת בו. כעבור זמן קי-בלנו הודעה שאנו מועברים לקיבוץ ביריה, לשם המשך האימונים. כאן השתלבנו בחיי ההכשרה והקיבוץ, בערבים היינו יושבים בחוץ ושרים ורוקדים עד כלות כוחנו. היתה כאן אווירה ארץ-ישראלית מאחר וגם כל המדריכים היו ארץ-ישראליים. למחרת קיבלנו את השעור הראשון בהפעלת רובה.

זאג מיר, קינד...

עטה זילבער

עטה זילבר

צי האסט אַ מאָל געהאַט אַ היים ?
זיכער מיין קינד, האָסט זיכער געהאַט
אַזוי ליכטיק און ציכטיק ווי אַ שיין,
וואָס האָט דאָס שלעכטע מענטשן געשאַדט ?

דו ביסט פון שול אַהיים געקומען
גרייט דיר שוין די מאַמע דאָס עסן,
זי האָט פון די די טאַש גענומען.
עס איז שווער, זייער שווער דאָס אַלץ צו פאַרגעסן.

נאָך מיטאָג שרייבסטו און לערנסט, אוי ווי גוט,
אַזוי ריין און שעהן אין דיין שטיבעלע קליינעם
לערנסט מיט ווערווע מיט אַזאַ מוט
ס'איז שטיל אין שטיבעלע — עס שטערט דיר נישט קיינער.

גייסט דיר אין קינא, לייענסט אַ בוך ביינאַכט
שפילסט מיט חברים, מען שטיפט און מען לאַכט,
ביטס אַזוי גליקלעך ביי דיר אין דער היים
און פלוצים זאָגט מען : דו מוזסט פון דאַנעט געהן.

זאָג מיר קינד, קינד מיין טייערס
וואָס האָט זיך דאַמאָלס געטון אין דיין האַרץ ?
עס האָט זיך אין האַרצן אַנגעצונדן אַ פייער
און פאַר די אויגן איז אָבער אַזוי שוואַרץ.

געיאָגט דיינע עלטערן, די גאַנצע שטאָט
גייט אַ פראָצעסיע איבער דעם וואַלד
מען גייט צום טייך, און ווינטש זיך דעם טויט
און דיר דאַכט זיך גייסט צוריק באַלד.

ניין, מיין קינד, דו מוזסט אַ וועק,
און נישט וויסנדיק וווּאַהין, מוזסטו איבערגיין
אַפילו דיין האַרץ איז פיל מיט שרעק
עס וועט דיר נישט העלפן קיין שום געוויין.

און ביסט געגאַנגען אין וועלט אַריין
האָסטו געוווּסט, מיין קינד, וווּאַהין דו גייסט ?
דו האָסט געמוזסט פאַרלאָזן דיין היים
און דיינע עלטערן האָבן דיך געטרייסט !

אָבער דו האָסט שוין גאָר נישט געגלויבט.
דיין האַרץ איז אין גאַנצן פארגליווערט געווען,
עס האָט אין דיר קיין שום אבר נישט געלעבט
ווייל דאָס, זייט די וועלט שטייט, איז נאָך נישט געשען.

און דיין טראַגעדיע הייבט זיך ערשט אָפּ
דו האָסט נישט וואָס אין מויל אַריין צו לייגן
ביזסט אַזוי שנעל קינד געפאַלן אַראָפּ
צו וועט מען דיר נאָך דיין היים אָפּגעבן ?

געשריבן אין יאָר 1939 אויפן וועג, ווען די דייטשן ימח שמם האָבן אַלע ראָזוואַדאָווער יידן פון שטעטל פאַרטריבן.

עטאלע זילבער ע"ה — די טאָכטער פון ניסן און גאָלדע בירנ־בוים־זילבער — געבוירן דעם 6־טן יאַנואַר 1926 אומגעקומען אין די רוסישע טייגעס 16 טאָג אין חודש מר־חשון 1940.
ת. נ. צ. ב. ה.

איבערגעגעבן צום דרוק דער אין אייביקן צער פאַרבליבענער פאָטער.

תולדות מחנה ריכוז ליהודים ברוזוואדוב

יוליאַן פליישער

במסגרת ההשמדה הכללית של היהודים שהחלה במחצית 1941 הגיע גם תורה של סביבה בה התגוררתי אני והעניין נראה כך:

אל היודנראט בנפולומיצה הסמוכה לקראקא הגיעה פקודתו של סרן קונדט מקראקא שעל כל היהודים, בלי הבדל גיל ומין, להתייצב לא יאוחר מ־22 באוגוסט 1942 בווויליצ׳קא. למטרה זו העמידו לרשות היודנראט בנפולומיצה כמה עגלות שמימנו מכספי הקונטריבוציה שהוטלה על יהודי המקום ואשר סכומה הגיע ל־750.000 זהובים.

וכך, בהתאם לדיקנות הגרמנית יצאה השכם בבוקר, בשבת 22 באוגוסט 1942, שיירת אבלים מנפולומיצה לווויליצ׳קא. בד בבד עם שיירה זו נהרו מכפרים ומעיירות שונים כמות עצומה של מגורשים, דבר שגרם לצפיפות אוכלוסין שאין למעלה ממנה בווויליצ׳קא, כך שהחלק הארי של יהודים אלה, המעונים ע״י רדיפות וטלטולים, נשארו תחת כיפת השמיים מבלי להתחשב בתנאי מזג האויר. מצב זה נמשך 5 ימים שכן אחרי מועד זה נצטווה היודנראט של וויליצ׳קא ע״י השלטונות הגרמניים להודיע לאוכלוסין היהודיים שעליהם להתייצב ב־28 באוגוסט 1942 בשעה 8 בדיוק, בכיכר של מנסרה בווויליצ׳קא ושעליהם לקחת כסף וצידה ל־4 ימים.

באין מוצא אחר יצאו כולם כאיש אחד למקום המיועד. שם ציפו להם כבר „גולגלות המוות" הידועים לשמצה, ה־אס.אס. וה־אס.דה. בריונים אלה שהתכוננו לקראת מאורע חגיגי זה, שפכו לגרונם משקאות שונים וכאשר התאספו כבר הרבה מועמדים הוחל בסידור קבוצות של מאה. זה איפשר לספור את היהודים אשר התאספו שם ואשר מספרם הגיע ל־10.000. את המאחרים ואת הקשישים למעלה מגיל 55 היו עוצרים ליד הגדר הסמוכה והיו מעמיסים אותם על המשאיות שעמדו במקום. לפי פקודת הקלגסים הנאצים היו היונאקים (הנוער הפולני המגויס לעבודה) תופסים את קר־בנותיהם בראשיהם וברגליהם והיו משליכים אותם על מש־אית כפי שמשליכים עץ או בוץ. סביב נישאו זעקות־ייאוש וקינות ומשאית אחר משאית (מניתי כ־100 איש) נסעו לעבר יערות־העד של נפולומיצה, מקום שם חפרו פרחי־תליינים אלה קברות המוניים.

אח״כ, הייתה זו שעה 12 בצהריים, התחילו למיין את 9.000 היהודים שנאספו שם. קצין גבוה (גובהו הגיע לפחות ל־1.90) התחיל להצביע במטה קסמים על אנשים מסוימים שהיו צריכים להתרכז במקום המיועד להם. מכיוון שהיה בוחר לרוב באנשים צעירים ובריאים, מיד הבינו היהודים את כוונות הקלגסים. על כן התחילה הברחה המונית של גברים הרוצים לעבוד, דהיינו — לחיות. כשהתאספו כ־600 איש נגמר המשחק, וכך נגזר גורלם של 8.500 הנותרים. כעבור זמן מה הבינו „בני המזל" שנבחרו לעבודה, שנשו־תיהם, ילדיהם, הוריהם וקרוביהם נועדו להשמדה כאנשים שאין בהם תועלת. הם התחילו איפוא להתחנן בפני אנשי אס־אס שיורשה להם להיפרד מעל משפחותיהם. היו כאלה מבין הגרמנים שאפילו נתנו רשות לכך. את המתרחש שם בזמן הפרידה לא יוכל אף סופר־גאון לתאר במלים ויש להשאיר את הדבר לדמיונם של הקוראים. במסילת הברזל עמדה רכבת־משא בת 70 קרונות סגורים היטב, שחלונותיהם מסורגים בחוטי־תייל ובקרשים.

בשעה 13 נצטוו 8,500 יצורי אנוש לקום ממקומותיהם ולצעוד לכיוון רכבת הבהמות הסמוכה. אנשי קבוצתנו נפרדו מבני משפחותיהם שנועדו להשמדה, תוך התייפחויות ובכי. האבות קראו לעבר בניהם: „זכרו את האלהים! קוו לטוב וכד׳." רגעים אחדים לאחר מכן דחפו את האנשים לקרונות בלי להתחשב בקשרי משפחה, גיל ומין, ואח״כ סגרו את הקרונות סגור היטב. כך איפוא, נסעו ללא מים ואוויר דחו־קים וסחופים, בדרך הייסורים האחרונה שלהם לבלז׳ץ.

וקבוצתנו, קבוצת „בני המזל" שנשלל מהם כל היקר להם, הובאה אל איזה מוסך ענקי בווויליצ׳קא, ושם שהתה במשך שלושה ימים בהשגחה קפדנית. באותו זמן היו מוצי־אים מקרבנו מתנדבים שיקברו את אלה מיהודי וויליצ׳קא שהוצאו להורג אחרי שנתגלה מקום מחבואם. יהודים אלה, ששונאי ישראל בגדו בהם, היו מובלים לבית הקברות, ושם היו אנשי המשטרה הפולנית המשרתת את הגרמנים יורים בהם.

הדבר גרם למחזות קורעי־לב בקרב אנשי קבוצתנו, שכן לעתים היו הקברנים מזהים את משפחות אנשי הק־בוצה. אולם כל זה הוא כאין וכאפס לעומת מה שהתחיל שעה שהופיע במוסך איזה ברנש גרמני בדרגת קולונל והו־דיע לנו שאנו נוסעים לרוזוואדוב, לעבודה בבית חרושת לציוד צבאי ושם יתייחסו אלינו כאל שאר הפועלים.

ב־30 לאוגוסט 1942 עזבו „הנבחרים" את המוסך ויצאו לתחנת הרכבת, שם הוטענו בצורה קצת יותר נוחה, רק 30

איש בקרון, כדי לנסוע אל העיר הנכספת רוזוואדוב, לעבודה בבית חרושת לציוד מלחמתי. שם, כך הבטיחו, עמדו להמיר את מהותנו: מיהודים לפועלים. את הנסיעה הזאת אני כולל ברגעים השחורים ביותר של חיי.

אחרי 24 שעות יסורים, חיים למחצה מחוסר אוויר, הגענו לרוזוואדוב הידועה, בה נתקבלנו ע״י אוקראינים מאומנים היטב על תורת האכזריות הנאצית, אשר ניצחו על פירוק רכבת זאת ויחסם אלינו היה אכזרי ביותר. הדרך הובילה בחורשות, ליד מסילת הברזל. שארית רכושנו איבדנו בדרך, שכן במרוצתנו המאולצת לא עלה בידינו לשאת אפילו את המטען הקל ביותר, כל כך עייפים היינו מדרך ייסורינו. מי שלא היה מסוגל לעמוד במהירות הזאת היה נדרס במגפיים. הביאו אותנו לשטח הצריפים שהוקמו על גבעה מיוערת ושם תחת כיפת השמים, מעבר לגדר תייל היו החיות האוקראי־ניות המאומנות כדוגמת „בני אדם עליונים״ — הגרמנים, שודדים אותנו מכל דברי הערך והכסף כשרוביהם צמודים אל רקותינו או אל לבנו. כך עברה עלינו שארית היום (1 בספטמבר) מכיוון שמספרנו הגיע לכ־600 איש, ולא הספיק הזמן לשדוד את כולנו, הופיע בסביבות השעה 18 תליינו לעתיד (שרפירר) שוומברגר Schwamberger אשר פנה אלינו בנאום קצר אך בהיר ומובן, שתוכנו היה כזה:

„תוך חמש דקות מצווה כל אחד לשים בתוך הארגזים האלה כל דברי הערך וכסף, וישאיר לעצמו רק 25 זהובים, שאם לא כן יעשה את הדרך הקצרה לבית הקברות הנמצא בקרבת מאה צעדים בלבד״! ותוך כדי דבריו הצביע הגרמני באקדוחו הטעון לעבר בית הקברות.

בעקבות הבטחה מוחצת זו קמו כולם כאיש אחד והשתרעו על הארגזים והתחילו להוציא חפצי כסף וזהב, שעוני כסף וכד׳ עטים נובעים, שרשרות־זהב, שעונים קופסאות לסיגאריות, סיכות, מטבע חוץ וכסף וכד׳ שהסתכמו ב־4 ארגזים של חפצי ערך, כל אחד כבן 50 ק״ג. הסכום שנשאר לכל אחד מאתנו היה בו כדי לקנות שני ק״ג לחם. אולם לא עבר שבוע וכבר אפשר היה להשיג בעד הסכום הזה רק 70 גר׳ לחם, שלא לדבר על כך שהשגת לחם במחיר 60 זהובים בעד 2 ק״ג היה בה כדי לסכן את חיי הקונה.

באותו ערב, דהיינו, ב־1 לספטמבר, שיכנו אותנו בצרי־פים שבכל אחד מהם היו 50 מיטות המצוידות בכמה קרשים בלבד. וכך, תשושים מתלאות הימים הקודמים, לאחר שמש־פחותינו נלקחו מאתנו בצורה טראגית כל כך, צנחנו על דרגשינו ואיכשהו עבר עלינו הזמן עד הבוקר. ב־3 בבוקר שוב אספו את כולנו. היינו בעלי הופעה, גיל וכמה אינטל־קטואלים — חתך מגוון ביותר. לא חסרו בינינו מורים למו־סיקה, רוקחים, עורכי דין, שופטים, סופרים, רופאים וכד׳.

אחרי החלוקה לפי הכושר והמקצוע, דהיינו שלוש שעות של הכאה והתאכזרות, יצא שארפירר שוואמברגר ופמליית השומרים שלו והתחילו להרביץ בבני אדם. מכיוון שהאנשים לא היו עדיין תשושים בגופם, שכן היה זה רק ביום הראשון במחנה המוות, עמדו במעשי אכזריות אלה ולא הוכרעו מיד. כעבור שבועיים היו מכות כאלה ממיתות תיכף ומיד.

העבודה עצמה הייתה מפלצתית ביותר: צריך היה להעביר אבנים ממקום למקום או לחפור בור ואח״כ ליישרו. עבודה זו שהודגש בה במכוון חוסר תועלת, שימשה אח״כ עילה להוצאות להורג המוניות של הפועלים שעבדו בה. לאחר גמר עבודות כאלה היו מתאספים ליד הסדנאות הדרומיות של סטאלובא וולא ומכיוון שמספר הקבוצות הגיע ל־30, ארך הדבר על פי רוב לא פחות משעתיים. אם היו מתייצבים כולם, נערך המצעד חזרה למחנה בליווי מכות בקתות הרו־בים בלבד, אולם אם נמצא אחד זריז אשר הבין מה צפוי כאן ונמלט על נפשו מבלי להשאיר עקבות, אז היו מוחזרים למחנה כמה פועלים, בתור עונש כביכול על אובדן פועל חיוני.

במחנה היו 1,150 איש. אנשי וויליצ׳קא היו 600, אליהם הצטרפו ב־15.9.1942 400 חברים לצרה מוולברוב ושעה שנכנסו לגיהינום זה נמצאו בו כבר 70 יהודים מוויניאבא. כעבור כמה ימים נתברר שמתוך המספר הזה היו כמה מת־ייצבים בפני הרופא של המחנה, שנקבע ע״י שוואמברגר, ואם היה מתגלה שהמחלה תימשך יותר מיום אחד היה השר־פירר ממליץ על המתת הקבוצה כולה. מאז נהפך הדבר למנ־הג, בייחוד אחרי שבא אל מחננו השטורמן הצעיר בן ה־19. הלה לא פסח על יום אחד, בלי להרוג באקדוחו 20 איש. הוא היה מבצע את ההוצאות להורג בדם קר, כשחיוך סדיסטי שפוך על פניו, כאילו היה מדובר כאן בתולעים ולא בייצו־רים אנושיים. והנה כמה דוגמאות לשליחותו במחנה: ליד היוצאים לעבודה שעמדו בקבוצות עמדה לרוב גם קבוצה של חולים או פצועים שנפגעו בתאונות עבודה שבמראיהם הזכירו פגרי אדם. לאלו היה הרוצח ההיטלראי ניגש עם אקדח טעון ליריה והיה שואל מה מציק לחולים. היו שם מקרים של ידיים שבורות, התנפחות בלתי רגילה של הגפיים התחתונות כתוצאה מן הרעב, של תחילת דיזנטריה, של הוצאת עין וכד׳. הוא היה ממית את כולם בו במקום ללא יוצא מן הכלל.

בשטח המחנה עבדה קבוצה קטנה (שאף אני השתייכתי אליה) בעבודות נגרות שונות (הרכבת צריפים ופירוקם). אולם תפקידה העיקרי של קבוצה זו היה קבורת מתים. לעתים היה עלינו לקבור אנשים שעדיין הייתה בהם רוח

חיים ואשר יללו והתפתלו מכאבים ליד קבריהם הסמוכים. כשהיה מופיע הרוצח, השטורמן הנזכר לעיל, היה רומז לנו שנכסה את המתייסרים בכמה אתים של אדמה כדי שייחנקו יותר מהר, שכן רחמיו נכמרו על אלה שמתו מידיו הנוטפות דם. פעולות אלה הפכו שיטתיות כל כך שמדי יום היו מכינים לוויות המוניות חדשות. כבר כעבור 4 שבועות בגיהנום זה ירד מספר האסירים עד לחצי, ולפי חשבון זה עלול היה תוך 4 החדשים הבאים להתחסל כל המחנה כולו.

סיבת ההתחסלות המהירה כל כך של המחנה הייתה נעוצה, מלבד ההוצאות להורג, וההתאכזרות, בתנאי קיום זוועתיים. מעידות על כך דוגמאות מחיי המחנה.

בשטח ה־Vernichtungslager (מחנה ההשמדה) לא היו מים כלל, אולם בחודשים הקרובים עמדו לחפור כמה בארות. בינתיים היו היהודים, בליווי האוקראינים, מביאים מים מן המשקים הסמוכים. אלא שלעתים קרובות היו שואבים יותר חול ממים כי הבארות היו רדודות ומלאי המים לא הספיק למחנה כולו. לשם מה נזקקנו לכל כך הרבה מים? הרי על רחיצה לא חלמנו אפילו. על כן נתכסו גופינו בזוהמה ושרצנו כינים שקשה היה להסתכל בנו. התולעים, הכינים והפשפשים החישו את השמדתנו, שכן לא הייתה כל דרך להפטר מהן והן עלולות היו להפיץ מחלות מדבקות. והרי מפקד המחנה הודיענו שאם יתגלה, — אפילו מקרה אחד של מחלה מדבקת יוצאו להורג במשך שעה אחת כל אסירי המחנה.

להלן תיאור של חיינו במחנה:

בשעה 3 בבוקר — מפקד, וחצי שעה לאחר מכן חלוקת קפה שהיה לו טעם של מי־גשמים הניגרים מגג. כל אחד קיבל חצי מימיה של נוזל כזה, מימיה ששימשה אף כסיר־לילה שכן הוראות המחנה אסרו להשתמש במחראות בין השעות מ־20 עד 5 בבוקר, ומי שלא הקפיד על כך או שלא רצה להשתמש במימיה בתור סיר לילה, היה שוכב למחרת לפני פתח הצריף, ערום כביום היוולדו ויותר לא היה מסוגל עוד לשתות קפה מסיר לילה. כזה היה סוף „האיסטניסים".

את הפקודה הזאת הסבירו ע"י הבריחות החוזרות ונשנות, אולם מטרתה הייתה ברורה למדי, לחסל את המחנה בזמן הקצר ביותר בלי לבזבז הרבה כדורים. מה שנקרא ארוחת צהריים היו מגישים בשעה 19, וארוחה זו הייתה גם במקום ארוחת ערב. היו מגישים מרק עשוי מתפוחי אדמה רקובים, מעלי כרוב וסלק מעופשים, לא מקולפים ולא רחוצים. האוקראינים היו מוציאים בחושך אסירים אחדים מבין העומדים בתור לארוחה, היו שודדים אותם ומלקים אותם עד מוות בקתות רוביהם, ומסבירים זאת בניסיונות בריחה מצד האסירים

למרות כל אלה היו האסירים יוצאים לקבל את ארוחותיהם, שכן לפחות לשעה קלה, הן נתנו את האשליה של השבעת הרעב. חמש פעמים בשבוע היו מחלקים לחם, ליומיים הנותרים צריך היה לחסוך.

במיוחד הצטיין בכך „פולקסדויטשה" אחד בשם פיושק לשעבר חייל בלגיון הזרים במארוקו הספרדית, עתה מחפשת אחריו קבוצה של ניצולים. אף אני שימשתי פעם קורבן לו, ויצאתי חי מתחת לקרדומים ומוטות־ברזל המושלכים לעברי, רק בזכות זריזותי, כושר ההתמצאות שלי ואולי גם בזכות המזל. לעומת זאת לא עלה בידי לתפוס את הלבנה שהרוצח ההוא השליך לעברי אלא שלא פגעה במקום הרגיש במוח, וכן נותרתי בחיים. אסתפק רק בתיאור נסיוני האישי אתו, ולא אתאר את כל מעלליו; אודה, מחוסר יכולת נפשית, השומרים שלנו המציאו שיטות משיטות שונות כדי להשפילנו עד דכא. נצטווינו לאכול את צואת המחראות, לשתות איש שתנו של רעהו.

עד נובמבר 1942 נותרו מ־1500 האסירים 380 בלבד על כן ציפינו לכך שהקבוצה הקטנה תחוסל בימים הקרובים, שהרי לא תוכל למלא את צרכי בית החרושת.

ב־15 לנובמבר 1942 נתבשרנו שעלינו להתייצב ב־10 בבוקר לפני משרדי בית החרושת. שמחתנו הייתה גדולה כי הנחנו שמעבירים אותנו למחנה מיוחד של עובדי „הסדנאות הדרומיות" שהיו בהשגחת אס.א., ולא בזו של אס.אס. הנחתנו התאמתה. במקום נערכה סלקציה של אלה המכריזים על עצמם ככשרים לעבודות קלות בלבד. הללו, שמספרם הגיע ל־130 הופרדו מן האחרים וחזרו למחנה המוות שברוזוואדוב. כעבור כמה ימים נקברו בחורשה הסמוכה.

לפני שאעבור לתיאור מחננו החדש ברצוני לתאר אחד מן ה„קאפו" היהודיים המפורסמים ביותר מרוזוואדוב ששם משפחתו יונס. את מנות הלחם המגיעות לנו הוא היה מוכר לנגרים הפולניים שהועסקו במחנה והללו היו מוכרים את הלחם הזה בהסתר ליהודים בתוספת רווח, תמורת כותנותיהם ותחתוניהם האחרונים. לפי הידיעות שבידינו הוא ניספה בבונקר יחד עם 170 יהודים. „המלשינים" הבחינו בו שעה שהיה קונה מזונות תמורת מטבע זר ומסרוהו לידי גרמנים.

לאחר שעברנו מן התופת הרוזוואדובית אל זו של סטאלובה־וולא נפגשנו לראשונה עם מים בעת חיטוי. למותר הוא להזכיר את מצב ההיגיינה שלנו. גופו של כל אחד מאתנו היה מכוסה כולו פצעים שהיו צפויים לזיהום ושבאותם התנאים לא יכול להסתיים אלא במוות. ה„שטורמן" ביקר במרחץ שלנו, מקום שם נערך הפילוי ולאחר שהחליף שתי מלים עם המשגיח היהודי ירה בו והמיתו במקום. נתברר

אח"כ שרוב האסירים היו צריכים להיות כבר רחוצים בשעה 10.34 ומכיוון שהשעה הייתה כבר 10.34 שילם על כך בחייו יהודי בן 30 מוויליצ'קא בשם צימרשפיץ שהיו לו הסיכויים הטובים ביותר לחיות. בהזדמנות זו עלי לציין שלאחר ההפרדה מן המחנה הרוזוואדובי היה גורל חבריו של קרבן זה אכזרי מאד, בעת פירוק הצריפים של המחנה הרוזוואדובאי המתפרק, בקש פרנקל מוויליצ'קא מאת חברו אינג' זילברשטיין, אף הוא מוויליצ'קא, שיעלה על גג הצריף ויעזור לו בפירוק הגג. אז חטף ה„שטורמן" גרזן ובמכה חזקה התיז את ראשו של פרנקל וכן קפץ על אינג' זילברשטיין המטפס בסולם ובעט בו בשיניו שחדרו ממש לתוך מוחו. במצב כזה הועף יחד עם הסולם על הארץ וכך סיים את חייו תוך ייסורים איומים.

במחנה זה העונש היחידי בעד עבירה הקטנה ביותר היה מוות. בין אלה נמנו אזניים מלוכלכות או איחור של שתי דקות למפקד. לא התחשבו בשום נסיבות באיחורים כאלה שסיבתן הייתה על פי רוב צפיפות במחראות, בעיקר משום השלשול בו לקו כולם.

חלק שני — המחנה בסטאלובא וולא

נכנסנו לשטח המחנה החדש מקושטים בפחיות עגולות צהובות בעלות קוטר של 15 ס"מ תלויים בצד השמאלי של הסמרטוטים שלבשנו. הצריפים שעמדו בשטח „הסדנאות הדרומיות" נראו יותר טובים. מהרבה בחינות הוטב מצבנו, אולם רק למראית עין. האספקה לא הייתה כאן טובה יותר, רק מבחינה הגיינית הוטב המצב. מנות הלחם נשארו ללא שינוי. תנאי העבודה המשיכו להיות רעים וההוראות שאסור להכות יהודים בשעת העבודה, היו רק למראית עין, שכן כל תלונה בעניין זה הייתה מעוררת משנה אכזריות.

כעבור זמן לא רב גרמו הרעב והעבודה המפרכת לדלדולם הגופני המוחלט של כ־30% מבין אסירי המחנה וכך עמדו 60 מחברינו להיפרד מארץ החיים. בימים הראשונים במחנה החדש הופיע לפתע ה„שטורמן" הידוע מרוזוואדוב וערך בינינו משאל מי מעוניין לחזור לרוזוואדוב. נמצאו כאלה שקרוביהם נשארו עוד ברוזוואדוב. מלבד זאת השלו את נפשם שיעבירו אותם למחנה פלאשוב שליד קראקא. השערות אלה נתבררו כמוטעות בהחלט. את המתנדבים העביר הרוצח מאחורי הצריפים וציווה עליהם לשכב חיים בקברים, אחר פקד על האוקראינים לכסותם באדמה ובמקום הקרבנות האלה הובאו עוד 30 איש מרוזוואדוב.

בסוף נובמבר דרש אותו השטורמן להעמיד לרשותו 30 יהודים שביניהם נמצאתי אף אני. כרינו קבר משעה 6 בערב עד 4 בבוקר. תוך כדי כך הולקינו בענפי אורן וכד'. איש מאתנו לא שיער שייצא חי מזה, מה עוד שהיינו משוכנעים שאנו כורים את קברינו אנו. נתברר שהיה זה קבר בשביל שארית כלואי המחנה של רוזוואדוב שמספרם הגיע ל־110 איש. אחד מהם נשלח אל מחננו ביום חיסול המחנה הרוזוואדובאי, מפיו נודע לנו מה שנודע.

(מתוך ארכיון „יד ושם")

בצד הארי

אידה סנדרוביץ'-ויזן

אבי, יעקב דוד סנדרוביץ' היה בעל בית ידוע בעיירה. הייתה לו סוכנות של חומרי בניין והעסקים התנהלו כסדרם. ב־1932, ואני אז בת עשרים, נישאתי למנחם מנדל יעקבי, חסיד ובן תורה. התיישבנו בלבוב וב־1933 נולדה בתי.

כשנכנסו הגרמנים ללבוב, בעלי נתפס ואני נשארתי לבדי עם בתי הקטנה.

בזמן האקציה, כאשר גרמנים ואנשי המשטרה האוקראינית היו עוברים בבתי היהודים ומגרשים את תושביהם, פחדתי להישאר בביתי ויצאתי עם בתי להטמאנסקיה ואלי, ומפני שאינני דומה ליהודיה לא נטפלו אלי.

כאשר נרגעו מעט הרוחות, התחלתי לעבוד בוועד היהודי. קיבצתי מזון ומלבושים בשביל יהודים שנשלחו למחנה. קיבלתי תעודת עבודה וכך ניצלתי מגורלם של אלה אשר כביכול נשלחו לפולסיה, על מנת שלא לחזור.

בסוף 1941, הגיעו אלי בנותיו של יעקב נוסבוים: פייגה הלה ואצ'ה. הן דיברו כולן על לבי שאחזור אתן לרוזוואדוב. גם הורי רצו בכך מאד. אולם אני החלטתי להישאר בלבוב בכל מחיר. בנותיו של נוסבוים, לאחר ששהו אצלי שלושה ימים, עזבו את לבוב נסעו לפשמישל ושם נורו.

סידה רוזנבאום, טכנאית שיניים, לאחר שקיבלה את הי־

דיעה הנוראה על חיסול היהודים ברוזוואדוב (יולי 1942) ועל גורלם של הוריה קיבלה התקפת כליות חזקה. הצלחתי לאשפז אותה בבית החולים היהודי ומדי פעם הייתי מספקת לה קצת מזונות. כן גם עזרתי ליהודים אחרים מרוזוואדוב כגון: בנו של בר רייך. אולם כעבור שבועיים הוצאו כל החולים ממיטותיהם ונרצחו. סידה הייתה ביניהם.

אידה סנדרוביץ ויזן (1941)

שלושה ימים לפני תחילת האקציה בלבוב, באוגוסט 1942, הצלחתי להשיג תעודת טבילה אמיתית ובתור ארית שכרתי חדר אצל פולניה שהכירתני עוד מרוזוואדוב. ביום השלישי לאקציה, ב־5 בבוקר, הופיעו אצל בעלת הבית שלי שני אנשי גיסטאפו בליווי שוטר יהודי. ילדתי שכבה במיטה והעמידה פני ישנה. דרשו ממני תעודות אך למזלי לא עמדו אנשי הגיסטאפו על טיבי. אולם השוטר רמז לי בחיוכו הרב משמעותי, שתפס את המצב. חיוכו של השוטר הדאיג מאד את הילדה. במשך כל היום פחדה שהוא יבגוד בנו. היא לא רצתה לחזור לגיטו הארור. ב־10 בערב היא קיבלה התקפת היסטריה וצרחה עד לב השמיים. בקושי רב עלה בידי להרגיעה.

על יסוד תעודת לידה השגתי תעודות אחרות.

בסוף 1942, אחרי חיסול גיטו אוז׳ארוב הגיעה אלי ללבוב אחותי חייצ׳ה. היא הייתה שבורה ברוחה, אלמנה, עם שני ילדים. הרבה זמן לא יכלה להישאר אצלי, היה עליה להגיע לגיטו. שם, בעזרתו של השוטר מנדל וידרשפיל שאח״כ נתלה יחד עם עוד 11 שוטרים יהודיים, עלה בידה להשיג עבודה מחוץ לחומות הגיטו, ברחוב פיאסטוב. אני הייתי מספקת לה מדי פעם מזונות. במארס 1943 נערכה אקציה של חיסול ילדים. ילדיה של אחותי חיצ׳ה ניספו באקציה זו. אותו זמן נורו בני משפחת מאיר האגלר ואידה ויזן. אחותי חייצ׳ה הגיעה למחנה יאנוב ושם נספתה בסוף 1943 יחד עם שאר כלואי המחנה.

פעם אחת, בעת אספקת התוצרת לבית חרושת, נתפסתי. לקחו אותי לגיסטאפו ושם ע״י עינויים אכזריים רצו להוציא מפי מניין לקחתי תעודות. אולם הדבר לא עלה בידם ואני שוחררתי. עבדתי במחסן התרופות שברחוב קאז׳ימיז׳ובסקא וזה שבכיכר גולוחובסקי.

בינתיים התחיל בנה של בעלת הבית לחשוד שאני יהודיה ואיים להסגירני לידי הגיסטאפו. מכיון שכך, עברתי לגור בדירה אחרת, אותה קיבלתי באופן ליגאלי דרך משרד הדירות. היה זה חדר שחלונו השקיף אל מרפסת ארוכה משותפת.

ב־1943 הגיע למקום עבודתי איש גיסטאפו ולקחני לעבודות ניקיון ב„תיאטרון לגיונות״. בכניסה בדקו אותי ומצאו ציאנקלי בתוך שרוולי. באותו זמן עמד להגיע איזה גנראל, על כן האשימוני שרציתי להרעיל את האורח הנכבד. לא עזרו ההסברים שלי שאני עובדת במחסן תרופות ושלפני רגע בלבד מצאתי מבחנה ולקחתי אותה מתוך מחשבה שזו תרופת־ארגעה. לקחו אותי למפקדת הגיסטאפו ברחוב פל־צ׳ינסקא. בדרך ניגשה אלינו אשה והודיעה למלווה שלי שאני יהודיה. עתה היה איפוא ברור שהיהודים, הם ששיכנעו אותי להרעיל את הגנראל. היכו אותי בלי רחמים ולבסוף ציוו להוציאני החוצה ולתלותני. הוציאו אותי לחצר וקשרו עניבת חנק לצווארי. הפושעים עמדו כבר להוציא את הארגז שמתחת לרגלי. מכיוון שלא היה לי עוד מה להפסיד הוצאתי מאמתחתי תמונתה של תרזה הקדושה והצמדתיה אל שפתי. שעה שהעלו אותי למעלה נקרעה העניבה ואני צנחתי על הארץ מחוסרת הכרה. לידי, על הארץ, היתה התמונה הקדושה. התליינים הביטו זה בזה. התמונה אישרה את אמיתות דברי. הם עזרו לי להתאושש וציוו עלי ללכת לעבודה. וכך בעזרת תחבולות שונות עלה בידי, בעזרת האל, להוציא מידי התליינים הגרמנים והאוקראינים את עצמי ואת ילדתי.

כשהייתי יוצאת לעבודה הייתי סוגרת את בתי מבחוץ מפני שהיה לה מראה יהודי. מסיבה זו היא לא יצאה מן החדר כשנתיים, לשכנים הסברתי שהיא חולה.

אויף דער אַרישער זייט

אידה סנדרוביץ־ויזן

מיין פֿאָטער, יעקב דוד סנדרוביץ׳, איז געווען אַ באַקאַנטער בעל־בית אין שטעטל. ער האָט געהאַט אַן אַגענטור פֿון בוי־מאַטעריאַל און די געשעפֿטן זיינען געגאַנגען נישט שלעכט. אין יאָר 1932, ווען איך בין אַלט געווען 20 יאָר, האָב איך חתונה געהאַט מיט מנחם מענדל יעקוביס טאָכטער, אַ חסיד און אַ בן תורה. מיר האָבן זיך באַזעצט אין לעמבערג. אין יאָר 1933 איז געבוירן געוואָרן מיין טאָכטער.

ווען די דייטשן זיינען אַריין קיין לעמבערג איז מיין מאַן געכאַפּט געוואָרן און איך בין פֿאַרבליבן אַליין מיט מיין קליין טעכטערל.

אידה סנדרוביץ־ויזן עם בתה

בשעת דער אַקציע, ווען די דייטשן און די אוקראַיינישע פּאָליציי פֿלעגן איבערפֿאַלן אידישער הייזער און אַרויסטרייבן פֿון זיי די איינוווינער, האָב איך מורא געהאַט צו פֿאַרבלייבן אין שטוב און פֿלעג אַוועקגיין מיט מיין טאָכטער קיין העטמאַנסקאַיאַ וואָלאַ, און היות איך האָב נישט געהאַט קיין ייִדישן אויסזען פֿלעגט מען מיך נישט טשעפּען.

ווען די געמיטער האָבן זיך אַביסל באַרוהיקט, האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן אין דעם ייִדישן קאָמיטעט. איך פֿלעג זאַמלען שפּייז און מלבושים פֿאַר ייִדן, וועלכע זיינען געשיקט געוואָרן אין לאַגער. איך האָב באַקומען אַן אַרבייסטקאַרטע און בין אַזוי אַרום ניצול געוואָרן פֿונם גורל פֿון די יעניקע וועלכע זיינען, מכלומרשט, געשיקט געוואָרן קיין פּאַלעסיע, און זיינען פֿון דאָרט מער נישט צוריקגעקומען.

סוף 1941 זיינען געקומען צו מיר די טעכטער פֿון יעקב נוסבוים: פֿייגע, העלאַ און אַטשאַ. זיי האָבן מיך צוגעגערעדט, איך זאָל זיך אומקערן קיין ראַזוואַדאָוו. אויך מיינע עלטערן האָבן דאָס זייער געוואָלט. נאָכדעם ווי זיי האָבן זיך אויפֿגעהאַלטן ביי מיר במשך דריי טעג, האָבן נוסבוים׳ס טעכטער פֿאַרלאָזט לעמבערג און אַוועקגעפֿאָרן קיין פּשעמישל. דאָרט זיינען זיי דערשאָסן געוואָרן.

סידאַ ראָזענבוים, אַ ציין־טעכניקערן, דערוויסנדיק זיך די שרעקלעכע ידיעה וועגן דער אויסראָטונג פֿון די ראָזוואַדאָווער ייִדן (יולי 1942) און וועגן גורל פֿון אירע עלטערן, האָט באַקומען אַ שטאַרקע נערוון־אַטאַקע. עס איז מיר געלונגען צו אינטערנירן זי אין ייִדישן שפּיטאָל און צו ברענגען איר פֿון צייט צו צייט אַביסל שפּייז. איך האָב אויך געהאָלפֿן אַנדערע ייִדן פֿון ראַזוואַדאָוו, צווישן זיי דעם זון פֿון בער רייך. צוויי וואָכן שפּעטער זיינען אַלע קראַנקע אַרויסגענומען געוואָרן פֿון זייערע בעטן און זיינען דערמאָרדעט געוואָרן. סידאַ איז געווען צווישן זיי.

דריי טעג פֿאַרן אָנהויב די אַקציע אין לעמבערג, אין אויגוסט 1942, איז מיר געלונגען צו באַקומען אַן אמתן טויף־דאָקומענט און אַלס אַריערין האָב איך געדונגען אַ צימער ביי אַ פּוילישער פֿרוי, וועלכע האָט מיך געקאַנט נאָך פֿון ראַזוואַדאָוו. אין דריטן טאָג פֿון דער אַקציע, 5 אַזייגער אין דערפֿרי, זיינען געקומען צו מיין באַלעבאָסטע צוויי געסטאַפּאָ־לייט אין באַגלייטונג פֿון אַ ייִדישן פּאָליציאַנט. מיין מיידעלע איז געלעגן אין בעט און האָט זיך געמאַכט שלאָפֿנדיק. זיי האָבן געפֿאָדערט פֿון מיר איך זאָל זיי ווייזן מיינע פּאַפּירן. צום גליק איז אַלץ אַדורך בשלום. אָבער דער פּאָליציאַנט האָט צו מיר אַ ווינקט געגעבן מיט אַ פֿיל זאָגנדיקן שמייכל, אַז ער האָט באַנומען די סיטואַציע. דעם פּאָליציאַנטס שמייכל האָט שטאַרק באַאומרוהיקט מיין מיידעלע. במשך דעם גאַנצן טאָג האָט זי מורא געהאַט, אַז ער וועט אונדז פֿאַראַטן. זי האָט נישט געוואָלט זיך אומקערן אינם פֿאַרשאָלטענעם געטאָ. 10 ביינאַכט האָט זי באַקומען אַן אַטאַקע פֿון היסטעריע און האָט האַרץ־רייסנדיק געיאָמערט. מיט גרויס שוועריקייט איז מיר געלונגען זי צו באַרוהיקן.

אויפֿן גרונט פֿונם געבורטס־שיין האָב איך געקראָגן אַנדערע דאָקומענטן.

סוף 1942, נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ אין אַזשאַראָוו, איז צו מיר געקומען קיין לעמבערג מיין שוועסטער חייטשע. זי איז געווען אַן אַלמנה מיט צוויי קינדער, און איז גייסטיג געווען צעבראָכן. מיט דער הילף פונם פּאָליציאַנט מענדל ווידערשפּיץ, וועלכער איז שפּעטער אויפגעהאַנגען געוואָרן מיט נאָך 11 יידישע פּאָליציאַנטן, איז איר געלונגען צו באַקומען אַרבעט אויסער די מויערן פון געטאָ, אויף דער גאַס פּיאַסטאָוו. פון צייט צו צייט פלעג איך איר ברענגען שפּייז. אין מערץ 1943 איז דורכגעפירט געוואָרן אַ קינדער־אַקציע. די קינדער פון מיין שוועסטער חייטשע זיינען אומגעקומען אין דער־דאָזיקער אַקציע. צו יענער צייט זיינען דערשאָסן געוואָרן מיינע משפחה־מיטגלידער מאיר האגלער און אידא וויזן. מיין שוועסטער חייטשע איז פאַרשיקט געוואָרן אין לאַגער פון יאַנאָוו און איז דאָרט אומגעקומען אין יאָר 1943 צוזאַמען מיט די אַנדערע פאַרשפּאַרטע פון לאַגער.

איינמאָל, בעת'ן ברענגען די פּראָדוקציע אין דער פאַבריק, בין איך געכאַפּט געוואָרן. מען האָט מיך געבראַכט אין דער געסטאַפּאָ און דאָרט האָט מען מיך אויף אַן אַכזריות'דיקן אופן געפּייניגט. זיי האָבן געוואָלט אַרויסבאַקומען פון מיר פון וואַנען איך האָב געקריגן די דאָקומענטן. אָבער דאָס איז זיי נישט געלונגען און איך בין באַפרייט געוואָרן. איך האָב געאַרבעט אין סקלאַד פון רפואות אויף דער גאַס קאַזשימיזשאַווסקאָ ווי אויך אויף פּלאַץ גאָלוכאָווסקי.

אַ געוויסן טאָג האָט דער באַלעבאָסטעס זון אָנגעהויבן מיך חושד זיין, אַז איך בין אַ יידישקע און ער האָט געדראָט מיך איבערגעבן דער געסטאַפּאָ. איך בין דערפאַר אַריבער וווינען אין אַ צווייטער דירה, וועלכע איך האָב באַקומען אויף אַ לעגאַלן אופן דורך דעם וווינונגס־אַמט. דאָס איז געווען אַ צימער, וועמענס פענסטער האָט אַרויסגעקוקט צו אַ געמיינזאַמען לאַנגן באַלקן.

אין 1943 איז צו מיין אַרבייטס־פּלאַץ אָנגעקומען אַ געסטאַפּאָוויעץ און האָט מיך צוגענומען צו רייניקונגס־אַרבעט אין טעאַטער „לעגיאַנען". צו יענער צייט האָט באַדאַרפט אָנקומען עפּעס אַ גענעראַל און איין שייכות דערמיט האָט מען מיך באַשולדיקט, אַז איך האָב געוואָלט פאַרסאַמען דעם דאָזיקן וויכטיקן אורח. עס האָבן נישט געהאָלפן מיינע אויפקלערונגען, אַז בלויז מיט אייניקע מינוטן האָב איך געפונען אַ פּיל און האָב עס גענומען מיטן געדאַנק, אַז עס האַנדלט זיך וועגן אַ באַרוהיקונגסמיטל. מען האָט מיך גענומען אין געסטאַפּאָ־אַמט אויף דער גאַס פּעלטשינסקאָ. אויפן וועג איז צו אונדז צוגעקומען אַ פרוי און האָט מיטגעטיילט אונדזער באַגלייטער, אַז איז איך בין אַ יידישע. איצט איז אַלזאָ קלאָר געווען, אַז די יידן האָבן מיך איבערצייגט, אַז איך זאָס פאַרסאַמען דעם גענעראַל. מען האָט מיך געשלאָגן אָן רחמנות, און צום סוף האָט מען מיך אַרויסגעפירט אין דרויסן כדי מיך אויפצוהענגען. מען האָט מיך אַרויסגענומען אין הויף און פאַרוואָרפן אויף מיין האַלדז אַ פּעטליע. די מערדער האָבן שוין אָנגעהויבן אַרויסנעמען דעם קאָסטן פון הינטער מיינע פיס. נישט האָבנדיק וואָס צו פאַרלירן האָב איך אַרויסגענומען פון מיין טאַש דאָס בילד פון דער הייליקער טערעסא און האָב עס צוגעפּרעסט צו מיינע ליפּן. ווען מען האָט מיך גענומען אַרויפציען האָט זיך די פּעטליע איבערגעריסן און בין געבליבן ליגן אויף דער ערד באַווסטלאָז. נעבן מיר איז געליגן דאָס בילד פון דער הייליגער טערעסא. די תליינים האָבן זיך איבערגעקוקט. די בילד האָט געזאָלט באַשטעטיקט די ריכטיקייט פון מיינע רייד. זיי האָבן מיר געהאָלפן קומען צו זיך און האָבן מיר געהייסן גיין צו דער אַרבע. אַזוי אַרום איז מיר געלונגען דורך פאַרשידענע אומוועגן אַרויסראַטעווען זיך און מיין קינד פון די הענט פון די דייטשע און אוקראַינישע תליינים.

ווען איך פלעג אַרויסגיין צו דער אַרבעט, פלעג איך מיין טאָכטער פאַרשליסן פון דרויסן, ווייל זי האָט געהאַט אַ יידישן אויסזען. זי איז אַזוי אַרום פאַרבליבן פאַרשלאָסן אַרום צוויי יאָר. די שכנים האָב איך דערציילט, אַז זי איז קראַנק.

אברהם בירנבוים ז״ל

י. ג.

אברהם בירנבוים, אָדער ריכטיגער געזאָגט אַברהמ׳לה בירנבוים איז געווען אין ראָזוואַדאָוו אַן אַנגעזעהענער און באַליבטער בעה״ב. איך, דער שרייבער פון די שורות בין נישט קיין בקיא אין יידישע געזעלשאַפטליכע חברות, אָבער איך בין זיכער נישט קיין מגזים ווען איך שטעל פעסט, אַז אַברהמ׳לה בירנבוים איז געווען מיטגליעד אין אַלע שטעטישע חברות. אָט וועל איך אייך געבען אַ בילד פון אַברהמ׳לה בירנבוים׳ס פערזענליכקייט אין שטאָט: עס האָט אָפט פּאַסירט, אַז 2 ראָזוואַדאָווער יידן האָבן געהאַט אַ בוררות. האָט זיך יעדער פון די צדדים אַלאַז געטון זוכן אַברהמ׳לה בירנבוים פאַר אַ בורר. עס פאַרשטעהט זיך, אַז איינער האָט שטענדיק פאַרשפּעטיגט.

אַברהמ׳לה בירנבוים איז אויך געווען אַ מיטגליד אין געמיינדעראַט. ער איז געווען אַ באַוווסטער בעל-טובה.

ער האָט זיך אויך אויף אַ באַגרעניצטען שטייגער אינטערעסירט פאַר פוסבאַלספאָרט פונ׳ם באַליבטען ספאָרט-קלוב „טרומפעלדור״.

ווען טרומפעלדור האָט געפייערט דעם 10 יעריקן יאָבילײ איז די גאַנצע שטאָט אויפגעטרייסעלט געוואָרן פון דער ידיעה, אַז דער הנהלה איז געלונגען צו ברענגען אין דעם טאָג די קראָקאָווער „מכבי״ וועלכע האָט געהאָט אַ קלינגענדיקן נאָמען. צווישען די מאַסען-באַזוכער אויפן ספאָרט-פּלאַץ: יידן און קריסטען, האָבן זיך געפונען אַן ערך אַ מנין בעל-בתישע צוזעהער און צווישען זיי אויך אַברהמ׳לה בירנבוים. ער האָט זיך דאַמאָלס דאָפּעלט געפרייט: ערשטענס וואָס טרומפעלדור האָט פאַרשפּילט סך-הכל בלויס 1:2. צווייטענס האָט ער זיך געפרייט וואָס ראָזוואַדאָוו האָט דאָך פאַרשפּילט, ווייל דער פרעסטיז׳ און דער כבוד פוןביידע קלובען זיינען ביי אַלע צוזעהער געווען אַ גרויסער.

עס איז זעהר צו באַדויערן, וואָס אברהמ׳לה בירנבוים האָט נישט זוכה געווען צו גאולת ישראל.

חבל על דאבדין!

„לייבלה גיבן"

י. ג.

לייבעלע הויקער אין קיטלעך, א שפאס
פון א עסטרייכישן זשאנדאר

או „לייבאלע הויקער" כמו שכולם קראו לו.

הנני רואה חובה לעצמי להנציח זכרו של לייבלה גיבן. אף אחד מאתנו לא יודע פרטים מדוייקים על „לייבלה הוי־קער", אפילו שם המשפחה שלו לא היה ידוע כשם שלא ידוע מאין בא לרוזוואדוב.

להלן „הקוריקולום ויטה" של לייבלה גיבן:

ר' שמואל אהרן וגשל ז"ל, עליו כבר כתבתי מאמר מיו־חד, ורעיתו — שתבל"א, קיבלו את לייבלה גיבן בירושה מקרוביהם ר' צבי־השל פרידמן ורעיתו ז"ל בצרוף הבית בכיכר רוזוואדוב והזכיון של מלוכת ההבסבורגים למכירת טבק בסיטונות לכל החנויות ברוזוואדוב והסביבה.

„לייבלה הויקר" לא היה מוכשר לסדר דברים רציניים מתוך הפרימיטיוויות שלו ובכל זאת התיחסה אליו משפחת ווגשל כאילו היה הוא הרוח החיה של העסק. הוא היה מין „קמיע" של משפחת וגשל.

יהי זכרו ברוך!

עלים מיומני

מגר. עווא לודוויקא טראונשטיין־טוזשינסקא

ב־1.9.1939 קול נפץ של הפצצות הראשונות ויבבתן האיומה של צפירות בישר את פרוץ המלחמה. גרתי ברוזוואדוב, ש־שכנה בלב איזור התעשייה המרכזי, המכונה COP, המרוחק כ־4 ק"מ מסטאלובא־וולא, מקום שם בנו בתי־חרושת שונים. סיפרו שמייצרים בהם כלי מטבח מאלומיניום אך למעשה ייצרו שם חלקי חילוף למטוסים וציוד קרבי. כיוון שנתחנכתי בעיר זו וכולם הכירו אותי כאן וקראו לי בשמי הפרטי, נחושה הייתה החלטתי להישאר בזמן המלחמה בבית.

ב־6.9.1939, למרות החלטתי הנחושה, נכנעתי ללחצו של ד"ר לאנדאו אשר פרץ לבית המרקחת ובעודו ליד הדלת קרא: „יש לי מכונית משא, קחי את אמך ואת בנך וניסע מכאן. לא ארשה לכם להישאר פה. ההפצצה תיפסק בעוד 2—3 שעות, ואז נחזור הביתה, ובלבד שנתרחק מסטאלובא וולא, שהרי היא היא מטרת ההפצצה", צייתתי כמו ילדה קטנה ועליתי לקומה א'. הודעתי לאמי שהמכונית מחכה.

מגר. עווא לודוויקא סיגאל טראונשטיין־טוזשינסקא

לקחתי את בני הקטן לזרועותי וירדתי יחד עם אמי במדר־גות. מאחורינו הלכה גניה, המטפלת של בני. לא לקחנו אתנו שום דבר, הרי עמדנו לחזור בעוד כמה שעות.

המכונית זזה לאטה מבין עגלות ואבק. את ביתי שעמדתי לראותו בעוד 2—3 שעות, ראיתי כעבור חמש שנים.

חלפנו על פני סטאלובא וולא, המכונית זזה קדימה. אין מה לדבר על דרך חזרה — את הכבישים חוסמות עגלות וב־המות משא. הערב יורד, קר. רק שמלותינו לגופנו. אני מסירה את חלוקי הלבן ועוטפת בו את בני. כך אנו מגיעים לפשמישל. כאן מסרב הנהג להסיענו הלאה. אנו סרים לבית מלון שליד תחנת הרכבת. בכל מקום צפיפות. אין פינה פנויה, אבל אמי מצליחה לחלות את פני פקיד הקבלה ולקבל חדר. אנו מקבלים מפתח מחדר שבקומה ד'. במדרגותיו מתגוללים צרורות, בני אדם השרועים בצפיפות מקללים על שאנו מפריעים להם. מן החדר עולה ריח של עובש והבל של אלכוהול. אני מביטה לצדדין ומחליטה: „בחדר זה לא נישאר — לבי מנבא לי רעות". ואני חוזרת עם הילד, האמא, עם גניה ועם משפחת לנדאו. בעוד אנו בקומה א' נכבו האורות וזרם אויר חזק הפילנו על האנשים היושבים במדרגות. גוש של אבנים נפל על ראשינו. בקושי התרוממתי עם ילדי ולפתע אלומת ניצוצות האירה בחושך. העשן חונק אותי. אני נדחקת עם הילד בזרועותי. רק לצאת, רק לחלץ את עצמי מתחומי המלון. במאמצים עצומים הדבר עולה בידי. אני קוראת בכל כוחי לאמא ולגניה.

נבזק אור בהיר כאור היום, הדליקה לוחכת את הקומות העליונות. פצצת תבערה נפלה על המלון ואנו דוהרים לת־חנת הרכבת, כי מישהו קורא שבעוד חצי שעה יוצאת הר־כבת האחרונה ללבוב. אחרי חיפושים מצאתי את אמא ואת ד"ר לנדאו עם אשתו ובנו וכן את גניה. אחרי מאבק עולה בידינו לעלות לקרון. הרכבת מגיעה לא ללבוב כי אם לסאמ־בור ושם לוקחת אותנו תחת חסותה משפחה יהודית, בעלי הפונדק שליד תחנת הרכבת. הם מאכילים אותנו שלא על מנת לקבל פרס ואנו יושבים שם בטלים מעבודה, במשך שבועיים.

ב־20.9.39 החלטתי שאני, הילד, אמי וגניה נחזור לרוז־וואדוב. שכרתי עגלה אשר הביאה אותנו לאולאנוב בשבילי שדה, בדרך רצופה תלאות. אנו פונים אל רוקח שהכיר את אבי ולא פעם אחת היה אורחו. אולם מה גדולה אכזבתנו

כאשר במקום ברכת ברוך הבא אנו שומעים „למה באתם אלי, למה אתם מביאים עלי סכנה? את היהודים מגרשים מכל היישובים, אין לכם מה לחזור הביתה. עליכם לצאת מכאן מיד, לפני שעת העוצר. תעברו את סאן וברחו מכאן, אני לא רוצה לראותכם אצלי". באותו רגע הבנתי שיהודי חדל להיות אדם, שאיבד את זכותו לחיים. ביקשתי שילווה לי קצת כסף כי יצאתי מן הבית במחשבה לחזור אליו בעוד כמה שעות. הילד קיבל קצת חלב, ואני לוויתי כסף שלא החזרתיו לעולם. גניה פנתה לכיוון רוזוואדוב ואותנו העביר בנהר סאן מורה־דרך שהרוקח המליץ עליו. צעדנו בלילה: אמי ואני, לונוש בן השלוש וחצי השתדל לא לפגר אחרינו. עם שחר הביאתנו לבילגוראי עגלה שנקלעה למקום במקרה. בכל מקום הריסות וחורבן.

ב־3.10.1939 הגענו בעגלה לפרברי לבוב ומשם הלכנו ברגל, כשהילד בזרועותי. הגענו לרחוב ז'ולינסקי מס' 10, אל ביתה של חברתי, מקום מגורי בעת לימודי. אמה, הגב' קלאנגובא פתחה לנו את הדלת והודיעה בעיניים דומעות שגם בעלי הגיע אליהם בהשכמת הבוקר, תוך כדי חיפושיו אחרינו.

ב־14.10.39 נתקבלתי לעבודה בבית מרקחת ברחוב תיאודורה מס' 3, אצל ידידו של אבי, הרוקח אלטשולר. לבוב הייתה כבושה בידי הצבאות הסובייטיים. בעלי שהיה עו"ד, ונוסף לזה סגן לשעבר, אפילו לא חיפש עבודה.

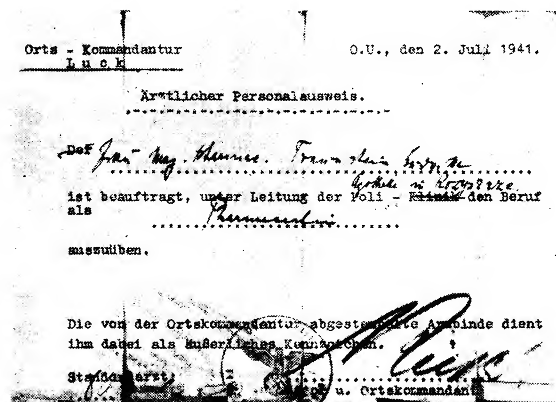
הילכו שמועות שאת הקצינים עומדים לשלח — מוטב היה איפוא לא להיראות ברחוב. בינתיים מתחילים לזרום ללבוב פליטים וביניהם איג'יו אחיה של אמי וגם גניה, המטפלת של בני. איג'יו מקבל עבודה בבית מרקחת ברוג'ישצ'ה אשר בוולין. הוא נוסע לשם יחד עם גניה שמקבלת משרת קופאית בבית המרקחת. לעתים לא הייתי חוזרת הביתה במשך שבוע ימים. עבדתי יומם ולילה כדי להבטיח קיום כלשהו למשפחה. בעלי היה זה שדאג למזונות. הוא עמד בלילות בתורים הארוכים ואמי טיפלה בילד ובישלה פעם אחת ביום בתנור, שכן במטבח לא יכולנו להשתמש. היא התפעלה כמה מהר הסתגלתי לתנאים. אמי, שהייתה רגילה לנוחיות, התלוננה ולא יכלה להסתגל לתנאים הקשים. מתוך יצר העדריות נרשמנו שרצוננו לחזור הביתה.

ב־8.3.1940 הודיענו איזה קרוב רחוק של אמי שאנו ברשימת המיועדים להישלח לסיביר. הודעתי לממונים עלי שאני עוזבת את עבודתי וביקשתי כתב־אישור שאני עושה זאת לפי רצוני. סיפרו שאם משנים את מחוז המגורים מטשטשים עקבותיהם של אלה שברשימת המשולחים.

ב־9.3.40 אנו בורחים מלבוב ומכיוון שאין לנו לאן לפנות אנו נוסעים לרוז'ישצ'ה שבוולין, אל איז'ו.

ב־11.3.40 אני מתחילה לעבוד בבית מרקחת מס' 8, ברוז'ישצ'ה. אני קונה לי שביתה בעיר ומתקשרת עם לבוב, מקום שם נמצאת קלארא אלנבוגן עם אחיה העו"ד. מהם נודע לי שבני משפחתם שולחו לסיביר וכן גם ידידינו, כל משפחת אייזנברג, העו"ד ד"ר שווארץ ורוב תושבי רוזוואדוב. בשרי הלך ודל מיום ליום. חיפשתי תופרת זולה כדי שתצר לי את שמלתי הטובה היחידה. המליצו בפני על גב' ליאוקאדיה קראייבסקי. מכיוון שעמדה על מצבי הכלכלי, לקחה ממני רק 5 רובל שהיה אז סכום מבוטל. היכרות בלתי חשובה זו, היתה לה השפעה עצומה בחיי העתידים.

אביב 1940. במשך הזמן בני אדם מתחילים לרחוש לי אמון כוכח מקצועי ומתייחסים אלי בחיבה. אני משתדלת לעזור, שכן חושבת אני שלעזור צריך לכולם. אוצר התרופות הולך ונגמר. ייאושה של אישה בשם דוברובולסקא ש־אינה יכולה להשיג תרופה (ניטרוגליצרין) בשביל בעלה הגוסס, העוסק בגידול חזירים, ממריצני למעשה שיגעון. בניגוד לרצון אמי ובעלי, ניצלתי את הפסקת הצהרים ונסעתי על חשבוני ללבוב, בחיפוש אחרי התרופה. הצלחתי להשיג

Orts - Kommandantur
Luck

O.U., den 2. Juli 1941.

Ärztlicher Personalausweis.

Der ...

ist beauftragt, unter Leitung der Poli - ~~Klinik~~ den Beruf als

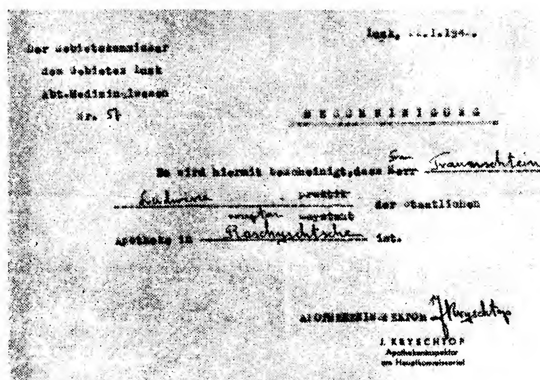
...

auszuüben.

Die von der Ortskommandantur abgestempelte Armbinde dient ihm dabei als äußerliches Kennzeichen.

Standortarzt. ... u. Ortskommandant

תעודות של לודוויקה טראונשטיין (1941)

... ist.

J. KRYSCHTOF

תעודה של לודוויקה טראונשטיין (1942)

שתי מבחנות, אתן חזרתי עוד באותו ערב וישר מן הרכבת הלכתי אל בית החולה. בעצמי לא האמנתי שאצליח להציל את הגוסס וכשחזרתי הביתה צחקו עלי בני ביתי. הם ראו את נסיעתי כמעשה שיגעון, כי מה לי ולאיזה מפטם חזירים זר. בחזיתות נהרגים כל כך הרבה אנשים ואני מתרגשת בגלל זעקתה של אשה זרה. כעבור שבוע נכנס לבית המרקחת גבר קשיש, צנום וגבה קומה ושאל מי הביא בשבילו תרופות, ברצונו להביע את הכרת תודתו. מצביעים עלי. אני משתדלת לבטל את ערך המעשה אך הוא מושיט לקראתי את ידו ואמר: „לעולם לא אשכח מה עשית בשבילי, אני מודה לך מקרב לב, אשתדל לגמול לך על כך".

21.11.1941. הפצצות מחודשות מאשרות את פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה. מהומה. בני־אדם נמלטים על נפשם. איש מבני משפחתי אינו רוצה לברוח, חוששים מפני תלאות חדשות — אנו נשארים ברוז'ישצ'ה.

26.11.41. אנו פותחים את בית המרקחת. הגברים שהתחבאו במרתף סברו, שלי, בתור אשה, לא צפויה כל סכנה. ליד בית המרקחת נעצרה כרכרה. אני רועדת בכל גופי. מבעד לזגוגית הבחנתי שיורד ממנה גרמני גבה קומה וצנום וחזהו מכוסה אותות הצטיינות. במוחי נבזק הרעיון: „כבר ראיתי פעם את האדם הזה". הגרמני פותח בביטחון את הדלת, נעמד באמצע בית המרקחת ואני הופכת לעמוד מלח — כולי רועדת. לפתע הוא פונה אלי בגרמנית: „אל לך לחשוש, באתי רק להגיד שאקיים את הבטחתי כי הצלת את חיי. לכשתזדקקי תבואי אלי. אני מפקד האיזור (Kreis-leiter), שמי פורסט". לא טעיתי, בפניו המוכרים של הגרמני הכרתי את מגדל החזירים, בעלה של דוברובולסקא.

28.11.41. אנו מקבלים את הצעתו של חברי קלינגר וחופרים מקלט מתחת למרתף בית המרקחת. אנו עובדים כמה לילות. את הגישה למקלט חותמים בריחי המרתף. כל הגברים, דהיינו: בעלי, איז'יו וחברי קלינגר — מתחבאים. מדי פעם מצטרפת אליהם אמי עם לוניה. לימים נעשה המקלט משכנם הקבוע ורק אני וגניה נשארות בבית המרקחת. שמענו שיורים ביהודים, שעורכים עליהם מצודים, שמשלחים אותם לעבודת כפייה לגרמניה. בעיית המזונות מתחילה להציק יותר ויותר. לחם ניתן רק לעובדים. יהודים מקבלים רק חצי מנה. פולנים מכרים (הדוואר קאצ'אנובסקי) דיברו על לבי ושיכנעו אותנו להביא את אמא לבית הכומר שבוווישאנקי, מקום השוכן רחוק מן הכביש והוא מוקף יערות. שם עשויה הייתה לחיות בביטחון. כעבור שבוע קיבלתי הודעה מאמי שאין בכוחה לבצע את העבודות הקשות המוטלות עליה בתפקידה כסוכנת הבית. לאשה בלתי מוכרת לי, שדרכה שלחה את ההודעה, גילתה אמא כי היא יהודייה. בלילה, כשחיי תלויים לי מנגד, הגעתי בהסתר לווישאנקי ולקחתי את אמי אתי. מאז היא שהתה כל העת במקלט הגברים ועם לוניה.

סתיו 1941. מוקם גיטו ברוז'ישצ'ה. יחד עם כל האוכלוסיה היהודית דוחקים אותנו אל מאחורי גדרי התייל, לגיטו, ושם אנו מתחילים לחיות בתנאי דיור והגיינה איומים. גיוון מסוג חדש. בינתיים נושא איז'יו את גניה לאשה, מתוך מחשבה שזה יציל אותו. הוא נשאר בבית מרקחת וחי במקלט. אני בלבד יוצאת לעבודה, שכן חסר להם איש מקצוע. אני נחוצה להם על כן הם מובילים אותי כשעל בגדי תפור הטלאי הצהוב. בערב, בחוזרי מעבודה, אני מגניבה מתחת למעיל קצת מזון. הרעב מציק לנו יותר ויותר, בעלי אינו עובד. פורסט אינו שוכח אותי. פעם הביא כיכר לחם. בפעם אחרת ק"ג של סוכר, ופעם אפילו חתיכת נקניק.

אביב 1942. על היודנראט מוטלת קונטריבוציה, מפני שלא המציא מספיק אנשים. נלקחים בני ערובה ולמרות שדמי הקונטריבוציה משולמים במועדם, מוציאים אותם להורג. מארגנים יודנראט חדש. לעתים יותר ויותר קרובות האנשים שנלקחים לעבודה אינם חוזרים ללילה. בעד אי ציות קטן ביותר נערכות הוצאות להורג המוניות.

אוגוסט 1942. מגיעות לאזנינו שמועות שמחסלים את גיטאות הסביבה. החלטתי להציל את אמי. לפי בקשתי שולחים אותה לטאטא את קטע הרחוב שלפני בית המרקחת. אמי ניתקת מן הקבוצה ונכנסת במפתיע לבית המרקחת. אני מחביאה אותה במקלט שמתחת לבית המרקחת. יותר קשה היה להוציא את הילד. ב־2.8. נידברתי עם גניה שתיגש עם ערב לגבול הגיטו. ברגע שחוזרת קבוצת אנשים מן העבודה לגיטו אני שולחת את הילד בכיוון הפוך ומחליקה לכיוון ה„צד הארי". בשעת תמרון זה צפוי לנו מוות — אך הכל עובר כשורה והילד מגיע אל גניה וזו מובילה אותו דרך סמטאות וגנים אל בית המרקחת, וגם אותו אנו מחביאים במקלט. בגיטו נשארים רק אני ובעלי. לברוח איננו יכולים כי אותי מובילים כל יום העירה, לעבודה בבית המרקחת.

ב־5.8.1942 בעלי מקבל עבודה ביודנראט בתור פקיד הכותב על מכונת כתיבה. עבודה זו, שכרה מעט לחם, אותו עלי להחלק עם אמי ועם ילדי.

ב־6.8.42 הוטלה קונטריבוציה כבדה מנשוא על היודנראט. מלבד סכום כסף עצום היא נדרש להמציא עורות לנעליים וזהב. כל אנשי היודנראט נלקחים כבני־ערובה ובתוכם גם בעלי, אע"פ שעבד רק יום אחד ובתור פקיד הכותב על מכונת כתיבה. כל מאמצי להוציאו מבית הסוהר עולים בתוהו. פורסט אינו רוצה לעזור לי. שוטר מכר עוזר לי להתגנב לבית הסוהר. אני מתראה עם בעלי, עם ברונר,

ספקטור, קליינבורט, קלאיזמן. כולם יושבים בתא אחד. פגישתנו קצרה, הם מתחננים שאעזור להם.

9.8.42. אני מקבלת פתקה מבעלי, באמצעות אותו השוטר. הם מקווים לטוב, כי הכופר נמסר לידי הגרמנים.

10.8.42. עומדים לשחרר אותם. אני מחכה ליד בית הסוהר עד לשעת העוצר. כולי דאגה. לבי מנבא לי רעות. אינני חוזרת לגיטו. אני מתגנבת לבית מרקחת ובלבי החלטה נחושה לגשת שוב, עם שחר, לבית הסוהר. עייפות ודאגה מכלים את בריאותי. גניה מדברת על לבי שאשכב. אני נרדמת ומתעוררת רק ב־6 בבוקר.

11.8.42. אני רצה כל עוד נפשי בי לבית הסוהר. אין שמירה, דלת התא פתוחה. אינני מבינה מה מתרחש ואני רצה לז׳אנדרמיה ושם נודע לי שב־4 בבוקר נורו כל העצורים. אני רצה אל מפקדת האיזור. אין מכניסים אותי. אני מתחננת שיירו בי. יוצא ה־Stabsleiter. אני מתחננת שימסור לי את גווית בעלי. הוא משיב לי בגרמנית: „לו רציתי אפילו, לא יכולתי להושיע, בין כה וכה כל זה ייגמר בעוד כמה ימים״. מגרשים אותי משם ואני חוזרת לבית מרקחת. אני מספרת את הכל. גניה מחליטה הראשונה שעליהם לברוח. יש להם כבר תינוק ומראהו של איז׳יו, היהודי מאד, אינו מרתיע אותה.

18.8.42. גניה אם איז׳יו וילדם נמלטים בלילה. אני נשארת לבד בבית המרקחת. אמי, עם לונוש, ילדי, נמצאים במקלט.

19.8.42. בבוקר מביאים הזמנה לתרופה בשביל מפקד הז׳אנדמריה. מתוך דברי השליח — חייל גרמני שאינו יודע שאני יהודייה, נודע לי שהמפקד נפצע תוך כדי עקירת שיני הגוויות שהוציא מן הקבר. כמעט והתעלפתי. בעלי היה זה שהיו לו כל כך הרבה שיני זהב. יודעת אני שפצע שנזדהם ברעל הנודף מגוויה עלול להיות אנוש. אני מתפללת למותו של בן בליעל זה. כעבור שלושה ימים נודע לי שהחליפו את ראש הז׳אנדרמריה מפני שקודמו מת מהרעלת דם.

19.8.42. אחר הצהריים מופיע פורסט בבית המרקחת. הוא שואל האם אני חוזרת ללילה אל בני ואל אמי. אני מחליטה להיות גלויה ומשיבה „לא״. הוא יוצא ללא מלה. אני נתקפת אימה. שמא יביאני גילוי לב זה לדאבון. לא ידעתי האם אפשר לבטוח באיש זה. בלילה אני שוכבת לישון. בשתיים בלילה אני שומעת הדים של צעידה. חושך, בעד חרך שבתריס אינני יכולה להבחין האם אלה אנשי צבא או אזרחים. הם נעים, דחוקים כמו כבשים, בלי מלים. לבי מנבא לי רעות. אני נתקפת אימה, נרעדת מפחד ורצה אל המרתף כדי לספר זאת לאמא. במר ייאושה היא אומרת שתרעיל את הילד ואת עצמה ובלבד שהגרמנים לא יירו בה. בקושי רב עולה בידי להרגיעה. אני רצה אל בית המרקחת כדי להציץ שוב בעד החרקים. הרחובות נתרוקנו כבר אך מרחוק מגיעים אלי הדי מכונות יריה. היריות נמשכות זמן רב. כבר בוקר 20.8.42. אינני פותחת את בית המרקחת. אני מפחדת. נדבקתי אל התריס ואני מציצה מבעד לחרקים. בסביבות שעה 11 לפני הצהריים אני מבחינה במכוניות עמוסות בגדים. מתברר לי שהיו אלה תושבי הגיטו שחדל להתקיים בינתיים, אשר צעדו בלילה. רק עכשיו מובנים לי דברי ה־Stabsleiter. אני מפחדת לרדת למקלט, אל אמא, ומחכה שבעיית קיומי תיפתר איכשהו. לא טעיתי. אני שומעת שמישהו נאבק עם דלת הכניסה. אני פותחת את הדלת באופן אוטומאטי. בפני ניצב ה־Stabsleiter. הוא שואל היכן המנהל. אני משתדלת לשמור על קור רוחי ומשיבה לו שזה כמה ימים שלא ראיתיו. הוא ממשיך ושואל היכן משפחתי ואני משיבה שבגיטו. „ומדוע אינך אתם״? נשאלת השאלה ואני שותקת. במוחי נבזקת מחשבת טירוף, מתוך רצון להציל את נפשי אני משיבה שאינני יהודיה. מהיכן נטלתי כל כך הרבה חוצפה, כוחות ושלוות נפש, כדי לומר זאת, עד היום לא אבין זאת. ה־Stabsleiter שותק. כעבור רגע הוא מוסיף שזאת יבדקו אחר כך ומצווה שלא לפתוח את בית המרקחת ולא לנטוש אותו. אח״כ הוא יוצא.

21.8.42. השכם בבוקר נעצרת ליד בית המרקחת עגלה. נשימתי נעצרת. אינני יודעת מה מצפה לי. אינני יכולה להעביר ידיעות לאמא. דפיקות חזקות בדלת. אני פותחת ונכנס גרמני. הוא פותח את הארונות, שואל על תרופות ומצווה עלי לנסוע אתו. אני מצייתת ללא מלה ומשאירה במקלט את אמי ואת ילדי. אינני יודעת מה מצפה לי. אנו נוסעים לכיוון לוצק. אחרי שעברנו דרך של למעלה מ־10 ק״מ הבחנתי באיזה תל טרי. כוחותי כלו, אינני יכולה להבחין האם אני שומעת אנחות או שאזני מלאות בהן, מרוב עייפות. נדמה לי שהתל זע. אני מצמידה את עיני לתל ומאזינה. אני שומעת אנחות מפורשות ומאחורי קולו של גרמני: כאן חיסלו את הגיטו, עוד הם נעים, כמה זמן הם יעמדו בזה? כוחותי עוזבים אותי. כבר איני רואה דבר. הכרתי חוזרת אלי בהשפעת כאב. אני חשה מהלומות איומות בפני ושוב אני מתעלפת. כנראה שמכים אותי שוב, כי כאשר שוב חוזרת אלי הכרתי אני שומעת את קולו של הגרמני: „רק זה עוזר״.

מביאים אותי למחסן ומצווים לבחור את התרופות ההכרחיות בשביל בית מרקחת. רושמים את פרטי החיים שלי ומצווים לפתוח למחרת את בית המרקחת ותוך כדי כך מודיעים שישלחו מנהל. מאוחר בערב אני חוזרת לרוז׳יש׳ה, לבית המרקחת.

ספטמבר 1942. מגיע המנהל החדש יאדוויגא תיירובנא.

אני אובדת עצות, אינני יודעת מה לעשות. אמי וילדי נמ־צאים כל הזמן במקלט. ביום השני לשהותה במקום אני מספרת לתיירובנא את תולדות חיי, שכביכול הייתי בתו המאומצת של רוקח יהודי, שנלקחתי ממנזר, שבני איננו בנו של בעלי, שהיה לי ידיד, שאמי ובני נמצאים במרתף שמתחת לבית המרקחת. היא מבוהלת אך מרגיעה אותי שלא תגלה זאת, אך חייבת היא לדבריה, לעזור לי להוציאם מן המקלט כי שם ימותו מקור ומחוסר אוויר. יאדוויגא מח־ליטה שהילד, בתוך ילדו של לא־יהודי, יתהלך בדירה. את אמא החלטנו להחביא מאחורי הארון וזאת עשינו. התיידדנו ונתמלאתי אמון אליה.

אוקטובר 1942. הולך ונעשה קר. האמא יושבת ימים תמי־מים מאחורי הארון. היא אינה יכולה לשאת זאת ובמר ייאו־שה היא מאיימת כל העת שתתאבד. ערב אחד היא יוצאת מאחורי הארון ומתגנבת אל בית המרקחת. מכיוון שהיא מתמצאת בסידור המגירות, היא פותחת את הארון, חוטפת את הרעל חוזרת במרוצה לחדר ורוצה להרעיל את הילד ואת עצמה. דפיקה חזקה בדלת מבהילה את אמא והיא מתחבאת מאחורי הארון. למרות חיפושים ושאלות אינני יכולה למצוא את הרעל. הוא נעלם יחד עם הצנצנת. אני חיה באימה מתמדת שמא אמי תרעיל את עצמה.

נובמבר 1942. מגיסטר תיירובנא נוסעת ללוצק להביא תרופות. היא חוזרת בערב יותר מעוצבנת מן הרגיל ומגלה לי שבמקרה הותרה לשונה ונפלט לה שיש לי בן. אין גבול לייאושי. אני מרגישה שנפלתי בפח, שנגזר עלי למות, שאין מוצא. למחרת הופיע ה-Stabsleiter. מתחילים עינויים וחקי־רות. אני מגבבת שקרים ועל הכל אני שומעת תגובה אחת: „זאת נבדוק". עוברים שבועות בשקט יחסי. נדמה כאילו שכחו אותי.

22.12.42. בבוקר נעצרת כרכרה ויורד ממנה פורסט. אני נמצאת לבדי בבית המרקחת. לבי מתכווץ בקרבי. נכנס פרוסט חמור במיוחד, ושואל אותי האם אני לבדי. הוא נועל אחריו את הדלת, וראה זה פלא, פונה אלי בפולנית בזו הל־שון: „הבטחתי לגמול לך על הטובה שעשית עמי, עתה הגיעה השעה. עומדים לירות בך ובבנך ב־26.12, הצילי אותו ואת עצמך. בדקו ומצאו שכל מה שסיפרת אינו אלא שקר. הימלטי על נפשך!" התאבנתי והוא היה חוזר ואומר: „הישמרי על נפשך, הימלטי"! אינני יודעת מנין שאבתי כוח ואומץ לב כשאמרתי לו: „אינני יכולה לברוח, אין לי אמ־צעים לכך ואינני יודעת לאן אפנה. מלבד זה איננו לבדנו. אמי נמצאת אתנו". ראיתי איך התקמטו פניו, איך רצה לומר דבר מה, אך בו ברגע תפסתיו בזרועו, נישקתי לכף ידו והתחננתי: „אם רצונך שאחיה עליך לעזור לי". הוא היסס רגע ואחר כך אמר „אסור שמישהו יידע שגיליתי את הדבר. אתן לך עגלה, סוס וכסף, אבל אדם לא אוכל להמציא לך, כל אחד, ואפילו המהימן ביותר יבגוד בי. אשתדל להש־יג לך תעודות. תני לי שמותיהם של אנשים הידועים לך היטב, אבל הזדרזי". כמעט ואיבדתי את עשתונותי. דבריו הגיעו אלי כמבעד למסך של ברזל, המחשבות רצו ללא סדר, הייתי קרובה לטירוף הדעת. מסרתי את שמותיהם של שכ־נינו מרוזוואדוב. האם — הלנה ליטווינובא, אני, בתור בתה אירנה ג׳יולקובסקא שהייתה לה בת בשם קרישה. המוח עבד ללא הפוגה. חיפשתי בזכרוני מישהו מוכר שהייתי יכולה לפנות אליו — לא מצאתי איש. ייאושי הלך וגדל. הכל הסתובב סביבי. נחלשתי, ברכי פקו. לפתע נפתחה דלת בית המרקחת. נכנסה אשה קטנה וצנומה. לא יכולתי להיזכר מנין אני זוכרת אותה. נראה שפני היו רעות, כי היא פנתה אלי הראשונה בזו הלשון: „באתי לקנות גלולות נגד כאב ראש אבל אני רואה שאת חולה ובקושי עו־מדת על רגלייך. כמה שונה היית כשהצרתי לך את השמלה. לפתע נזכרתי שזוהי התופרת ליאוקאדיה קראייב־סקא. הרגשתי שאני מוכרחה לספר למישהו על אסוני, בלי להתחשב בכך שאני עלולה להביא אבדון על אמי, על ילדי ועל עצמי. אני מספרת לה הכל מה שנודע לי מפי פורסט. אמרתי לה שאני מחפשת אדם שיעזור לי לברוח. היא תקעה בי עיניים מבוהלות ואח"כ שאלה שוב האם נכון הוא מה שאני מספרת. כשהבטחתיה בכך התקרבה אלי ואמרה: „את מוכרחה לברוח. אחזור בעוד שעתיים, אשתדל למצוא אדם, אבל עלי לנעול אותך, כי אם מישהו יכנס לבית מרקחת ואת תגלי שוב כל זאת, תביאי שואה על עצמך ועל ילדך".

היא חזרה והודיעה לי שאחיה, אדמונד קראיבסקי, יעזור לי לברוח.

ב־24.12.42 הסיענו אדמונד קראיבסקי, ערב חג המולד, אל עבר גוברנמן. הייתי מצויידת בניירות מזויפים ובכסף שקיבלתי מפורסט. הוא גם סיפק לנו את העגלה וליאוקא־דיה קראיבסקא הוסיפה משלה, כמה מטבעות זהב. לצורך הסוואה לבש בני בגדי ילדה, וגם לאחר מכן, מטעמי ביטחון חיפשתיו בתור ילדה. ברחנו מגזר דין מוות אולם המוות המשיך לארוב לנו על כל צעד ושעל.

עברו עלי טלטולים, השפלה, סבל, עבודת פרך, אבדן האם היקרה והתחבאות בבתי כמרים שונים. כל זה נסתיים רק כשחזרתי לרוזוואדוב, ב־2.11.44, אחרי השחרור.

אין אושוויץ

שלמה גערסאָן

דאָ איז אַ יעדער וואַנט אַ כותל־המערבי
אַן אָנגעזאַפּטע מיט תפילות און מיט טרערן,
כאָטש גאָט פלעגט דאָ קומען בלויז על־פּי־טעות
און אויך — נישט כדי די תפילות אויסצוהערן.

דאָ איז איעדער ווינקל קודש־קדשים
און יעדער שטיין אַ הייליקער מזבח,
כאָטש אויף שבת האָט מען דאָ די אויוון ניט פאַרלאָשן
און דער גהינום נאָר געווען איז זיי צוגלייך.

שארית הפליטה:
אהרן שלנגר, ניסן זילבר, סנדר לנגר, מרדכי פדרבוש, משה שלנגר, מאטעלע רייכרט, זינדעלע וויזנס אייניקל, נפתלי שלנגר, משה גרטן, דוד פלוס, מאטעלע וויזן, יעקב רדלמן, משה ברייט, יחזקאל בירנבוים, יוסף גרנדמן, יעקב גרינבוים — היתר אינם מוכרים.

ע״י השולחן (מימין לשמאל): ווכנמרק ניסן, שמחה רייך, יעקב גארטן, לייביש בלומנקרנץ, שמעון פלוס (ילד); להלן ללא סדר: מרדכי פדרבוש, יעקב ויזן, אברהם וואלד, אייזיק שיץ, משה שכטר, דוד קרבס, לייביש צענגעבאט, נפתלי שלאנגר — היתר אינם מוכרים.

ביים הר סיני האָסטו מיט אונדז, אלמעכטיקער,
אונטערגעשריבן אַ הסכם — איצט צאָלן מיר מיט
בלוט,
ימים בלוט היינטיקע און נעכטיקע,
אונדזער בלוט, ווי כ'זע, איז דיר גאַרנישט אַ שאַד.

ווייס — איין פאַרברענט קינד איז מיר טייערער פון
מתן־תורה,
טייערער פון אַלע הימלען איז איין געשאָכטענער ייד —
דיין שווייגן באַפרייט מיך פון דעם, וואָס כ'האָב געשווירן
ווייטער, גאָט, דיר גלייבן בין איך שוין צו מיד.

איבערלעבענישן

שמואל לייב גלאַנץ

איך בין נישט קיין שרייבער און איך האָב קיינמאָל נישט געדענקט, דאָס איך וועל שרייבן.

נאָר די געשיכטע פון דעם יידישן חורבן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט מיך געמאַכט פאַר אַ שטיקל שרייבער. דאָס הייסט איך שרייב פון מיינע אייגענע צרות.

יעדעס מאָל, ווען איך נעם די פעדער אין האַנט, ציטערט זי מיר שטאַרק און מיין האַרץ גייט מיר כמעט אויס.

ווען איך נעם דורכבלעטערן אין מיין מוח די יידישע צרות, וואָס דאָס זיינען מיינע אייגענע איבערלעבונגען, וואַרף איך אַוועק די פעדער און איך טראַכט, דאָס איז נישט מעגלעך — קיין בשר ודם האָט דאָס נישט געקענט דורכהאַלטן און בלייבן לעבן און נאָך שרייבן, ווי אַזוי מען האָט אים געפייניקט. יעדער קלאַפּ איז געווען אַ טויט־קלאַפּ, און אויב עס איז דאָ אַ גהינום, איז ער גאָר נישט קיין גלייכן צו דעם, וואָס מיר האָבן דורכגעגאַנגען.

מיט אַ צייט שפּעטער, ווען איך נעם ווידער די פעדער צום שרייבן, זע איך, אַז איך שרייב און איך לעב מיט אַ צעבראָכן האַרץ, מיט צעבראָכענע ביינער. איך האַלט די פעדער אין האַנט, מיין האַנט שרייבט, וואָס דער מוח דיקטירט, און איך גיב זיך אָפּ אַ דין וחשבון, אַז אַ געשריבן וואָרט קען מען נישט אָפּלייקענען און מען מוז זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר יעדעס וואָרט. איך האָב שוין מיין שטים געלאָזט הערן אויף פאַרשיידענע פאַרזאַמלונגען. און אַ סך מאָל אין דער יידישער פרעסע אין אַמעריקע.

איך נעם אויף זיך די פולע פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר דעם געזאָגטן. עס טוט מאַנכעס מאָל וויי, אָבער ווי שטאַרק עס זאָל נישט וויי טאָן, פיל איך דעם חוב צו זאָגן דעם אמת.

ווער עס האָט נישט קיין ריינע הענט מיט קיין ריין געוויסן, זאָל שטיין אין זייט פון דער יידישער מחנה. און אויב נישט, זאָל די יידישע געזעלשאַפט די יעניקע אויסשליסן פון כלל ישראל. איך האָב מיטגעמאַכט דאָס גיהנום פון דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939 ביז דעם 6־טן מאי 1945. דאָס האַרץ האָט מיך געבלוטיקט פון אומקום פון די מיליאָנען קדושים. איך האָב נישט געקענט שווייגן; איך קען אויך איצט נישט שווייגן.

אָנפאַנג 1945 האָבן מיר געזען, אַז דער קריג גייט צו ענדע. האָבן מיר זיך געטראַכט: ווויל וועט זיין דעם יעניקן, וואָס וועט בלייבן לעבן, ער וועט האָבן אַ שיין לעבן, אַ יושרדיק לעבן. ער וועט קענען נקמה־נעמען אין די מערדער. אָבער מיט אַ יעדן טאָג זיינען אונדזערע רייען געוואָרן קלענער, און ווען עס דויערט נאָך 2 וואָכן, בלייבט קיינער נישט פון אונדז. דער ווילן צום לעבן איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז מען קען זיך דאָס גאָר נישט פאָרשטעלן. נישט ווייל מען האָט געוואָלט בלייבן לעבן. מיר האָבן פאַרשטאַנען אונדזער לאַגע, קיין הנאָה פון לעבן קענען מיר שוין נישט האָבן. פיזיש צעבראָכן, אַליין געבליבן, קיין פאַמיליע מער, צו וואָס טויג נאָך אַזאַ לעבן? נאָר נאָכגעבן דעם יצר־הרע? מיר זיינען געווען זיכער, אַז יעדער איינער וועט זיין געזעצלעך און מאראליש פארפליכטעט אָפּצוגעבן אַ דין וחשבון און די שולדיקע וועלן באַשטראָפט ווערן. 2 טעג פאַר דער באַפרייונג האָט אַ יעדער קאַפּאָ געפילט, אַז ער איז נישט אין אָרדנונג; האָט אַ יעדער קאַפּאָ פאַרזאַמלט אַביסל פון זיינע שקלאַפן און גערעדט צו זיי: „איר ווייסט דאָך, אַז איך האָב געוואָלט זיין גוט פאַר אייך, אַ דאַנק מיר זייט איר געבליבן לעבן, לאָמיר זיך צוזאַמענעמען און העלפן איינער דעם אַנדערן".

די זעלבע נאַכט זיינען געעפנט געוואָרן די טויערן פון לאַגער, דאָס רוב פון די קאַפּאָס זיינען אַנטלאָפן, אויס מורא פאַר זייערע גוטע מעשים טובים. מאַנכע זיינען געבליבן. וואָס האָבן מיר געקענט מאַכן? מיר זיינען געווען מתים, נישט געקענט גיין און טויזנטער זיינען געשטאָרבן נאָך דער באַפרייונג.

איצט אַ פּאָר ווערטער צו די יעניקע, וועלכע זיינען אין קיין לאַגער געווען און וועלן משפּטן פון בלויזן הערן. איר קענט נישט פאַרשטיין יענע צייטן, האַלט אייך צוריק פון באַשולדיקן. גלייכצייטיק פאַרטיידיקט קיינעם, ווייל איר קענט פאַרטיידיקן אַ פאַרברעכער!

איך בין זיכער, אַז עפּעס האָבן די לעבן-געבליבענע יאָ דערלעבט — דאָס איז אַ יידישע מדינה.

דעם 6-טן מאַי 1945

27-טן אָקטאָבער 1944 זיינען מיר געשטאַנען 4 שעה אויף איין אַפּעל אין קאָנצענטראַציע-לאַגער אין דאַכאו. עס איז געגאַנגען אַ רעגן מיט אַ שניי און דערנאָך אַ פראָסט, זינט דאַמאָלסט זיינען אונדזערע קליידער, דאָס געלעגער, דאָס ביסל שטרוי מיטן פּריטש, געווען נאַס. דאָס האָט פאַראורזאַכט לונגען-אָנטצינדונגען. די צאָל טויטע איז געווען 500 א וואָך

שארית הפליטה

שארית הפליטה:
חיה בוך, שרה קרופף, שפרה פלוס, חיה וויזן, נפתלי שלנגר, מרדכי פדרבוש, פרל וויזן, מנדל וו״ז, לאה זילבר, מנדל פייט, חייטשע וויזן, אסתר ברגשטיין, צביה רייז, אבא לינדזנבוים, השיו פדרבוש, ישראל זלמן ליפשיץ, חוה הוכמן, מרודיק, היתר אינם מוכרים.

פון 20 טויזנט. האָט דען געקאָנט זיין אַ שטראל פון האָ־פנונג ?

צווישן הונגער, קעלט און שווערער אַרבעט און פאַרשיי־דענע קלעפּ פון אַלע סאָרטן קאַפּאָס איז דער טויט געווען יעדענס ווונטש און דער בעסטער אויסוועג. מיר האָבן מקנא געווען די טויטע, וואָס ליידן מער שוין נישט. אָנפאַנג אַפּ־ריל 1945 האָבן אָנגעהויבן בלאָזן אַנדערע ווינטן. מ'האָט שוין געהערט שיסן, מ'האָט געמערקט אין דער לופט, אַז דער קריג גייט צו ענדע, אונדז האָט דאָס נישט אינטערע־סירט, ווייל מיר זיינען געווען זיכער, אַז מיר וועלן דאָס נישט דערלעבן.

מ'האָט אָנגעהויבן איינטיילן די לעבעדיקע מתים אין דריי קאַטעגאָריעס : שוואַכע, מיטעלע און געזונטע מישטיינס־געזאָגט. דעם 12־טן אַפּריל איז קיינער נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. יעדער האָט געוווּסט, אַז עפּעס קומט דאָ פאָר. מיר זיינען געווען גרייט צו אַלעם.

דאָן קומט אַ מעלדונג : אַז יעדער זאָל זיך שטעלן 8 אַזיי־גער פרי אויף דעם אַפּעל־פּלאַץ מיט זיין קאַץ. 8.30 האָט זיך אָנגעהויבן דער הייליקער אַפּעל. מ'האָט יעדן צוגעטיילט צו זיין קאַטעגאָריע. 12 אַזייגער איז אַוועק די ערשטע גרו־פּע פון 1700 מאַן. דאָס זיינען געווען די שוואַכע. עס איז געווען אַ קלאַנג, אַז דער פראָנט דערנענטערט זיך און דער לאַגער ווערט עוואַקואירט. ווו מיר גייען — האָט קיינער נישט געוווּסט.

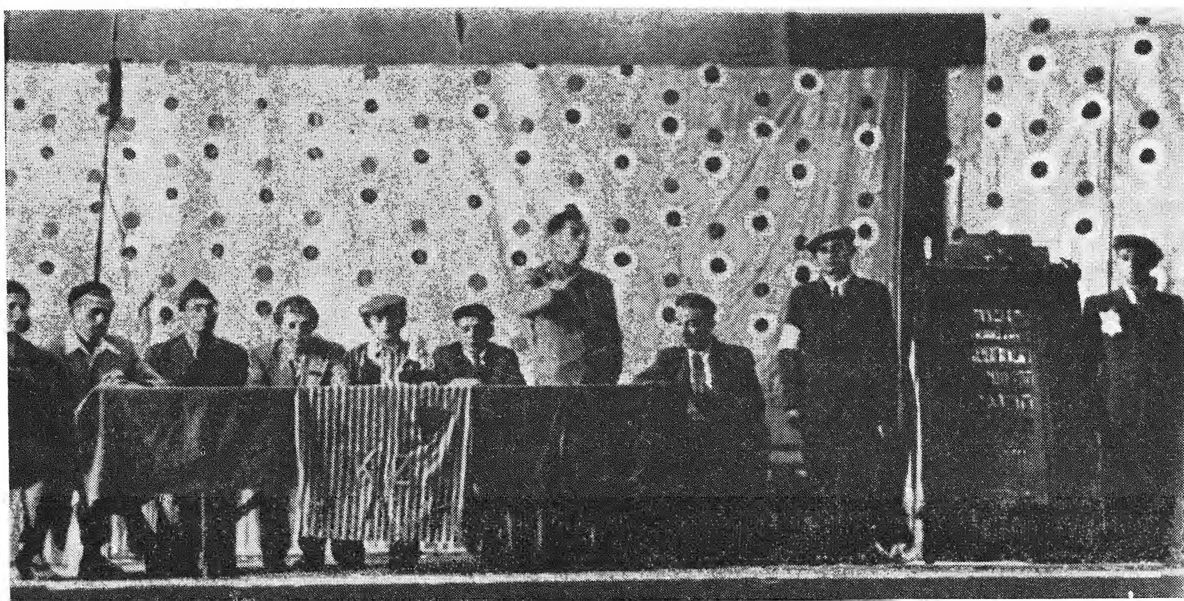
נאָך דער באַפרייונג האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז די שוואַ־כע 1700 האָט מען צוגעפירט צום טייך דאָנאַו און זיי אַריינגעוואָרפן לעבעדיקערהייט אין וואַסער אַריין. ביז היינט צו טאָג האָב איך נאָך נישט געטראָפן קיינעם פון דער גרופּע.

האזכרה הראשונה

2 אַזייגער איז אַוועק די צווייטע גרופּע פון אַ 7000 מאַן ; דאָס איז די מיטעלע גרופּע און איך מיט מיין ברודער דוד זיינען אין דער גרופּע. מיר האָבן מאַרשירט צו פוס צום טייך דאָנאַו. דאָרטן האָט מען אונדז פאַרלאָדן אויף שיפע־לעך און מ'ר זיינען געפאָרן ביז דער שטאָט לינץ.

ביים אויסשטייגן פון די שיפעלעך האָט יעדער באַקומען אַ פונט ברויט. די פרייד פון דעם ברויט איז נישט צו שיל־

שארית הפליטה. האזכרה הראשונה בשנת 1947

דערן. אָבער די פרייד איז נישט געווען לאַנג, ווייל מ׳האָט עס באַלד אויפגעגעסן און ווידער געווען הונגעריק.

דאַן האָט זיך אָנגעהויבן דער טויטן־מאַרש. דעם ערשטן טאָג האָבן מיר געמאַכט 30 ק״מ אָן עסן און טרינקען. דאָס ערגסטע איז געווען דאָס מיר האָבן מאַרשירט אויף ברוקירטע וועגן מיט שפּיציקע שטיינער, אָן שיך, כמעט באָרוועס. יעדעס שטיינדל האָט געשניטן אין די פּיאַטעס, פול מיט ברענבלוזן. ביי אונדז האָט עס אויסגעזען, ווי מ׳הייסט אונדז גיין אויף טשוועקעס. עס קאָן זיך קיינער נישט דערטראַכטן צו עפּעס ערגערס, ווי דער דייטש קאָן.

מיר האָבן דורכמאַרשירט שטעט און שטעטלעך. אונדז האָט זיך געדאַכט, אַז יעדער לאַכט אונדז אויס, מ׳באַטראַכט אונדז פאַר איבעריקע באַשעפענישן.

יעדער לעבט, אונדז לאָזט מען נישט שטאַרבן, נאָר מ׳יאָגט אונדז און מ׳שלאָגט אונדז.

מ׳האָט אונדז נישט אויסגעשאָסן, נישט ווייל מ׳האָט אויף אונדז רחמנות געהאַט; נאָר ווייל די מערדער האָבן אונדז באַדאַרפט בכדי צו האַלטן אַ לאַגער, אַז זיי, די גוטע געטרייע דייטשן ימח״ש, זאָלן נישט גיין אויפן פראָנט און דאָרטן אומקומען. פאַר דעם צוועק האָט מען אונדז געמוטשעט.

אויף דעם דריטן טאָג פון דעם טויטן־מאַרש האָט זיך געהערט פון יעדנס מויל: איך גיי נישט ווייטער, זאָל זיין וואָס עס וויל.

ביים אַרויסמאַרשירן אויפן דריטן טאָג האָבן אַ סך נישט געוואָלט און נישט געקענט הערן דעם באַפעל פון גיין. האָבן די ס.ס., אונדזערע באַגלייטער, באַפאַלן זייערע קרבנות, ווי ווילדע חיות מערדערלעך געשלאָגן. „איר פאַולענץ, איר ווילט נישט אַרבעטן, מיר וועלן אייך נישט שיסן, עס איז אַ שאָד די קויל, מיר וועלן אייך טויטשלאָגן מיט דער רייט־בייטש״. און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געיעג פון ווילדע חיות מיט די רייטבייטשן און יעדער איז אַרויס אין דעם טויטן־מאַרש. אויפן וועג זיינען אַ סך געפאַלן. אַ סך האָבן זיך אַוועקגעזעצט נישט קענענדיק שלעפן די פיס.

אַנשטאָט צו געבן הילף, אַביסל וואַסער, אָדער לאָזן אָפּרוען האָבן אונדזערע באַגלייטער געשאָסן זייערע מילדע קרבנות — דאָס גאַנצע שטעטל האָט זיך רואיק צוגעקוקט און געוויצלט — און דאָס רעשט ווייטער געטריבן אָן עסן און טרינקען. אויפן פערטן טאָג האָט זיך געלאָזט הערן אַ קלאַנג, אַז מיר דאַרפן אַזוי גיין ביז עבענזע. דאָס איז נאָך אַ דריי טאָג צו גיין. מיר האָבן באַקומען אַ פּאָר שטיקלעך צוויבאַק און אַביסל וואַסער. דער פערטער טאָג איז אַדורך מיט ווייניק קרבנות.

דער פינפטער טאָג איז געווען דער שרעקלעכסטער. יעדער צווייטער איז אַוועקגעפאַלן. מ׳האָט נאָר געהערט „וואַסער, וואַסער״. אָבער אַנשטאָט וואַסער האָט יעדער באַקומען מיט דער רייט־בייטש. די געשרייען מיטן געוויין זיינען געווען גוואַלדיק, אָבער קיינער האָט זיך נישט גערירט פון אָרט. דאַן האָבן זיי אָנגעהויבן צו שיסן. ווער עס האָט געקענט, איז אַרויס אין מארש, ווער נישט, איז געבליבן אויפן אָרט. אַזוי זיינען מיר געגאַנגען אין שאָטן פון טויט. נאָך מיטאָג אויפן 5־טן טאָג הערן מיר שפּילן מוזיק. וואָס האָט דאָ פּאַסירט? די 3־טע גרופּע איז געבליבן אין לאַגער מעלק בכדי אַרויסצופירן די איינריכטונגען פון לאַגער. דער הויפּט־תליין איז געבליבן מיט דער 3־טער גרופּע. דערווייל האָט זיך דער פראָנט שטאַרק דערנענטערט צו מעלק. זיינען זיי אַנטלאָפן מיטן הויפּט־תליין אויף טראָקס און דאָס שפּילן איז געווען לכבוד דעם תלין וואָס האָט געקענט אַנטלויפן מיטן לעבן.

דערהערנדיק די בשורה, אַז דער פראָנט רוקט זיך שנעל, האָט זיך יעדער אָנגענומען מיט כוח און אויף דעם זעקסטן טאָג זיינען מיר שוין געווען אין עבענזע.

עבענזע איז באַשאַנקען מיט נאַטור־שיינקייט, געבירג, גוטע לופט, אַ שיינער טייך. ביי אונדז אין די אויגן האָט עבענזע אויסגעזען פאַרשאָלטן פון דער נאַטור. אויפן גאַנצן וועג האָבן מיר געהאַט אַ שיין וועטער, וואַרעם. אין עבענזע איז דאָ שניי אַ גאַנץ יאָר, קאַלט, ווינטן. אַ פאַרשאָלטן אָרט פון דער נאַטור האָט עבענזע אויסגעזען ביי אונדז אין די אויגן.

עס איז געווען אַ באַפעל אויסצוטאָן זיך און גיין צו „ענטלאוזונג״. אַזוי האָט מען אונדז געפירט אין שניי צום ענטלאוזונגס־אַנשטאַלט אין אַ וואַלד אַריין.

נאָך דעם הייסן טוש האָט מען אונדז נאַקעטערהייט געפירט צו אַ באַראַק אין מיטן וואַלד. מ׳האָט אונדז געגעבן אַביסל שוואַרצע קאַווע, 2 פונט ברויט פאַר 12 מאַן און באַשטימט פיר מאַן אויף איין פּריטשע, וואָס גענוגט פאַר איין מענטש, מיט איין קאָץ. אַלע פענצטער אָפן. דער ווינט און דער טייוול האָבן געאַרבעט האַנט ביי האַנט. די ס.ס. זיינען געשטאַנען פון דער ווייטנס און זיך צוגעקוקט, ווי אַזוי מ׳טיילט זיך איין מיטן ברויט. ווער עס איז געווען שטאַרקער, דער האָט געהאַט אַ פּיצל ברויט. דער שוואַכערער האָט מיט דער צונג געקליבן די קרישקעס פון דער ערד. און דאָס איז ביי די דייטשן געווען זייער גרעסטער פאַרגעניגן.

פון איין זייט האָט מיר געהערט און געמערקט, אַז דער פראָנט דערנענטערט זיך, פון דער צווייטער זייט האָבן מיר

נישט געזען קיין שום שאַנס צום איבערלעבן. דער הונגער איז געווען אַזוי גרויס, אַז מ׳האָט איין נאַכט אויסגעשניטן דאָס דיקע פלייש פון אַ טויטן און עס אויפגעגעסן. איך האָב דאָס אַליין געזען מיט מיינע אויגן.

אינדערפרי האָבן די דייטשן דאָס געזען. זאָלט איר זיך שוין נישט פרעגן, וואָס פאַראַ הומאַניטאַרע מענטשן דאָס זיינען. זיי זיינען אַרויסגעקומען מיט זייער שפּראַך „איר פאַרפלוכטע הינט, איר האָט נאָך ווייניק עסן״? דער גאַנצער לאַגער איז געגאַנגען אויף רעדער. מ׳האָט גערופן צו אַן אַפּעל אין דעם וואַלד, דער שניי אויף דער ערד. אַזוי זיינען מיר געשטאַנען דריי שעה און מ׳האָט אונדז געגעבן אַ לעקציע פון הומאַניטאַריזם, אויפן דייטשן שטייגער, און „ווען דאָס פּאַסירט נאָך איין מאָל, ווערט דער גאַנצער לאַגער ליקווידירט״. נאָך דעם אַפּעל זיינען מיר צוריק אַריין אין די באַראַקן. וויפל טויטע עס זיינען געווען נאָך דעם אַפּעל — ווייס איך נישט.

ביסלעכווייז האָט מען אונדז איינגעטיילט צו דער אַרבעט. דער, וואָס איז געוואָרן צוגעטיילט צו דער אַרבעט, איז געווען גליקלעך, ווייל ער האָט באַקומען אַ פּאָר שיך, הויזן און אַ זשאַקעט. און ביי דער אַרבעט האָט מען מאַנכעס מאָל געקענט עפּעס עסן. מ׳האָט באַמבאַרדירט די סטאַציעס, האָט מען אונדז גענומען צום אויפראַמען די חורבות. צווישן די רימאַוויסקעס האָט מען געקאָנט געפינען אַ טויטע קאַץ, אַ הונט. שטעלט אייך פאָר!

די אַרבעט איז געווען שווער פאַר איין געזונטן און זאַטן, נישט פאַר אונדז מתים. די נאַרמאַלע פאַרפּלעגונג איז געווען אַ טאַסע קאַפע... אַ האַלבע קוואָרט שמוציק וואַסער, גערופן זופּע, און אַ שטיקל פאַרשימלט ברויט פון אַ האַלב פונט. מענטשן זיינען געפאַלן ווי די פליגן אין קאַלטן וועטער. מ׳האָט נישט געקענט הערן פון קיינעם קיין וואָרט פון האָפנונג. מיר האָבן געוווּסט: דער קריג גייט צו ענדע, אָבער מיר וועלן נאָך פריער צום גרונט גיין. דער איינציקער ווונטש, וואָס מיר אַלע האָבן געהאַט, איז געווען, אַז מיר זאָלן קומען צו קבר ישראל.

דעם ערשטן מאַי האָבן מיר געהערט מורמלען, אַז היטלער ימח שמו איז טויט.

זונטיק ביינאַכט איז די נאַכט־שיכטע נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. מיר האָבן געוואַרט אויף עפּעס גוטס. אָבער יעדער האָט געציטערט פאַר דער לעצטער מינוט. מאָנטיק, דעם 3־טן מאַי, איז נישט געווען קיין אַפּעל. דאָס האָט נאָך נישט פּאַסירט ביז היינט. מיר האָבן געהאַט צייט, איז יעדער געוואָרן אַ נביא און געוואָלט פאַרויסזאָגן, וואָס עס וועט פאַרקומען. מיר האָבן געקאַנט גוט דעם דייטש און מיר האָבן געוווּסט, אַז קיין פרייע מענטשן זיינען מיר נאָך נישט.

דינסטיק דעם דריטן מאַי האָט מען אונדז געלאָזט וויסן דורך דעם מיקראָפאָן, אַז 8 אַזייגער פרי וועט זיין אַן אַפּעל. אַ ציטער איז יעדן באַפאַלן. אָבער וואָס קאָן מען טאָן? מיר זיינען נאָך ביים מערדער אין האַנט.

נאָך 2 שעה שטיין אויף דעם אַפּעל־פּלאַץ מיט טויט־שרעק, מיטן פולן באַוווּסטזיין, וואָס עס קאָן מיט אונדז פּאַסירן די לעצטע מינוט — יעדע מינוט האָט זיך געצויגן ווי טעג — האָט זיך דערהערט אַ באַפעל, אַז אַלע קאַפּאָס און בלאָק־עלטעסטע זאָלן זיך פאַרזאַמלען אויף איין פּלאַץ. דער לאַגער־פירער וויל ריידן צו זיי.

נאָך אַ שטיקל צייט, ווי די קאַפּאָס און בלאָק־עלטעסטע האָבן זיך פאַרזאַמלט, האָבן מיר געהערט אויסגעשרייען: „ניין, ניין״. מיר האָבן נישט געוווּסט, וואָס דאָס איז, אָבער מיר האָבן נישט געקאָנט גלויבן אונדזערע אייגענע אויערן. די בלאָק־עלטסטע מיט די קאַפּאָס זיינען צוריקגעקומען, יעדער צו זיין גרופּע, און איבערגעגעבן דעם לאַגער דעם פירערס רעדע, אויף וועלכער זיי האָבן צום ערשטן מאָל געקאָנט זאָגן „ניין״. בכן דער קריג איז צו ענדע היינט מאָרגן, די אַמעריקאַנער וועלן דאָ אַריינקומען. נאָר דער לאַגער קאָן נאָך ווערן באַמבאַרדירט, ראָט ער אונדז צו גיין אין די לופטשוץ־קעלערן, בכדי צו קאָנען בלייבן לעבן, אויף דעם האָבן זיי געענטפערט ניין.

נאָך דער באַפרייונג האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס איז געווען אַ ספּעקטאַקל, כדי צו קאָנען אַלע קרבנות אומברענגען. כדי עס זאָל נישט זיין קיין עדות וועגן דעם דייטשן גרויזאַמען פאַרברעכן.

דאָס איז געוואָרן אונטערזוכט דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי און באַשטעטיקט, אַז די לופטשוץ־קעלערן זיינען געווען מיט דינאַמיט אונטערמינירט און אַזוי ווי מיר וואָלטן אַריין אין די לופטשוץ־קעלערן, וואָלטן זיי דאָרט אויפגעריסן.

דער 6־טן מאַי 11 אַזייגער פרי האָבן מיר דערזען דעם ערשטן אַמעריקאַנער זעלנער.

אָבער נישט אַלע לעבנגעבליבענע לעבן. ווייל אין די הונדערטער זיינען זיי געשטאָרבן נאָך דער באַפרייונג.

כרוניקה של המנזר ברוזוואדוב מ־1.9.39—8.8.42

האב גרארד ריש Gerard Rysz (האב הראשי)

1 בספטמבר, יום ששי 1939. בעירייה הוציאו אישור על הסוסים והעגלה שנלקחו אתמול בסך של 1,350 זהובים. הסוסים — בעד כל אחד 500 זהובים. העגלה — 200, הרי־תמה — 150.

2 בספטמבר, נמשך גיוס הסוסים. בצהריים שמועות על הפצצת תחנת הרכבת בטארנובזג. ברוזוואדוב האזעקה הרא־שונה. בלילה אזעקה מחודשת ומייד יריות מדרום למנזר, במקום שנראו שני מטוסים. לא עובר זמן רב ושניהם הופלו ע״י יריות. הדבר מעורר התלהבות בקרב הצופים, אולם המטוסים מתרוממים וטסים מעבר לסאן. הוכח שאלה הם מטוסים פולניים אולם חשודים, כי המריאו בלי שניתן להם היתר לכך. הפצצת סאנדומיז׳.

3 בספטמבר יום א׳ יפה להפליא. האזעקה הראשונה כבר בשעה 6, אולם בוטלה כעבור זמן קצר. האב גרארד הודיע אחרי המיסה על תפילת ערבית למען הניצחון, הזהיר נגד הזלזול באזעקות. בשעה 17.00 אזעקה מחודשת, יריות, המ־טוס ממש מעל למנזר.

ב־4 בספטמבר עוד אזעקות, ב־6.40 ; ב־9.30, 11.00, 12.30, 14.00.

בסביבות 10 שתי פצצות נפלו בתחנת הרכבת המסחרית. אחת לא התפוצצה ושנייה הפילה כביכול שני קרונות והש־חיתה שלושה אחרים. במנזר משוכנעים שאין זו הלצה, אנו קובעים מקלט במרתף שמצד החצר. האבות אירנאוש וביי־חוד הנריק נמצאים כל הזמן ברחוב ומכוונים את ההגנה האנטי־אווירית, ומדריכים את העוברים ושבים אל המקלט, אשר מתחת לדירתו של הכומר (במנזר). כל העת אזעקות יריות לעבר המטוסים בין רוזוואדוב וסטאלובא וולא. בס־ביבות שעה 17.00 מופיע מטוס אשר לפי השמועה הופל ליד גנו של הנסיך. בערב הביאו רסיס מפצצה שהוטלה על תחנת הרכבת המסחרית, הוא עובר מיד אל יד ומעורר זוועה.

5 בספטמבר. אזעקה בשעה 6, ומטוס־סיור מעל לסטא־לובא וולא. ב־9 מעל פלאווה. אזעקה בשעה 13.00. המטוס הקיף את המנזר ונעלם. בשעה 15.00 אזעקה והפצצה משול־שת של סטאלובא וולא כל פעם בשלושה אווירונים. התק־פות רבות. כל פעם מופיעים פליטים רבים יותר וזורים בהלה. ב־6 בספטמבר הצבא מתקן את מסילת הברזל. התנועה בלילה עירנית.

ב־7 בספטמבר 19 אווירונים התקיפו אחרי שעה 16.00 את תחנת הרכבת. גיהנום ממש. דלקות, שני הרוגים, 2 פצועים. האבות הנריק ואינוקנטי חובשים את הפצועים.

8 בספטמבר. פליטים רבים. מכבדים אותם בתה, כי קשה להשיג דבר אחר. שולחים ארוחות צהרים לראש העיר, למ־פקד העיר ולאחרים. בפני הפליטים פותחים את כל המנזר. על מסילת הברזל נפלה פצצה והרגה כמה אנשים.

10 בספטמבר, תנועת הרכבות נפסקה לחלוטין.

11 בספטמבר, מספרים שבתחנת הרכבת ניספו 17 איש מכדורי מכונת יריה שבאווירון.

11 בספטמבר, למנזר מגיע במצב עלוב, יחף עם מקל בידו, פרופסור של האוניברסיטה יאגיאלונית שבקראקוב, סטאניסלאב פיגון עם בנו אנדרי. בשביל הפליטים ובשביל חיילים שחטו שלושה חזירים. מעשי ביזה.

ב־14 בספטמבר הצבא יוצא את רוזוואדוב. בעיר הופיעו חילות הסיור הגרמניים הראשונים. הם התמקמו בכיכר השוק והודיעו שעומדים להנהיג סדר. הדי־התפוצציות, פירוק החיילים הפולניים שנקרו בדרך, מנשקם. במנזר מתחבאים יותר ויותר משפחות עם רכושם. כך מצאנו את עצמנו בשבי.

15 בספטמבר. יריות תותחים. מיד מתחילים לזרום אל המנזר המוני אנשים שונים מן העיר, שממלאים את כל הפי־נות והמזדרונות, עד שקשה לעשות צעד. חילופי היריות פוסקים. הפליטים חוזרים לבתיהם. מן העיר מגיעות שמועות שנפתחו חנויות של יהודים ושל קאתולים והגרמנים מעמי־סים סחורה על מכוניות ומסתלקים אתה. את השאר הרשו לקחת לאוכלוסיה, וזו עטה בלהיטות על ההזדמנות.

ב־16 בספטמבר. הגרמנים מחרימים בתוך המנזר. האוכ־לוסים מצפים לקרב וזורמים למנזר, כדי להעביר בו את הלילה. „אל החומות החזקות, שרבים זוכרים אותן ממלחמת העולם הראשונה״.

16 בספטמבר, בעיר שוב פתחו חנויות והרשו לחטוף מן היהודים כל מה שאפשר. על כן ניצלו את ההזדמנות אנשים השואפים להתעשר בקלות. בערב הפעילו את תחנת החשמל שהייתה משותקת עד כה. מספרים שבעיר תנועה גדולה.

ב־17 בספטמבר עוברים במקום טאנקים ענקיים. בבוקר כתבתי בקשה ללחם שהמחסור בו גדול, מן המאפייה שנש־ארה ברשות הצבא הביאו 2 כיכרות לחם והבטיחו לתת כל יום כמות כזאת. קשה מאד עם הסיגריות, על כן כולם מחפ־שים אותן.

ב־18 בספטמבר בסביבות השעה 9 יצאתי לכיכר השוק, בפעם הראשונה מאז תחילת המלחמה. בכל מקום מראות עלובים. החנויות הרוסות, הבריחים מעוקמים והשלטים תלו־שים. אנשים רבים מתבוננים בחורבן ומפרשים את המאור־עות. בבית הספר התמקם בית חולים צבאי. נערים השליכו רימון אל מטבח השדה ופצעו חיל גרמני. על מעשה זה נקרא הכומר הראשי לחקירה ואיימו עליו במעשי תגמול. ידיעות ברורות על כך — אין.

ב־19 בספטמבר הוציא נשיא הרפובליקה כרוז אל האומה בעיר ציוו לעשות סדר: יש למלא את הבורות שנוצרו מן הפצצות, לסלק את האשפה, אסור להתאסף ברחובות. את הכומר הראשי הביאו במכונית אל מושב המפקדה הזמנית שבארמון שבכאז׳ביצקא, העמידו אותו מול מכונת יריה, ודרשו ממנו שישפיע על צאן מרעיתו שישמרו על השקט. פרופסור פיגון חוזר לקראקא ברגל.

ב־20 בספטמבר הדביקו כרזות שכל מעשה שוד ייענש ע״י בית דין צבאי. יש לכסות את כל הבורות מפצצות ומ־רימונים ולסלק את האשפה מרחובות ומכיכרות. גברים בגיל 16—45 חייבים להתייצב להרשמה. ברחובות אסור להתאסף ואחרי השעה 19 אסור בכלל להיראות ברחוב. אם מישהו יירה אל חיילים גרמניים מן המארב, יילקחו בני ערובה ועל כל חייל גרמני שייהרג ייהרגו שלושה פולנים. על החתום ראש העיר ליאון דומברובסקי והמפקד הגרמני נאגל.

מחר עומדים להפעיל את הרכבת. מדברים גם על התחלת עבודה בסטאלובא וולא.

21 בספטמבר בית־החולים הצבאי (גרמני) יצא את רוז־וואדוב — מספרים שלעבר הגבול הסלובאקי. נשארו רק כ־6 חיילים גרמניים בארמון שבכאז׳ביצה. הדרכים משובשות מאד, הרכבת משותקת כי יש להם רק קטר אחד.

ב־22 בספטמבר, בסביבות השעה 9 הופיע סרן נאגל, המפקד הארעי, וביקש להזהיר מדוכן המטיפים את האוכ־לוסיה שתשקיע את עצמה בעבודה רגילה וכן שאל איזו תע־סוקה אפשר לתת לצעירים השורכים רגליהם ברחוב ויורים מדי לילה. הישבתי שכבר דיברתי על כך מעל דוכן המטי־פים, ביום ראשון שעבר וכי אפשר לחזור על כך ביום ראשון הבא ומה שנוגע לנוער — הרי היורים הם בעיקר נערים צעירים לגמרי, אשר אינם נותנים לעצמם דין וחשבון על מעשיהם ועושים מה שעושים מתוך אהבת שעשועים.

ב־23 בספטמבר, כולם מוציאים מן האדמה את תפוחי האדמה שעוד נשארו. את מחירם קבעו השלטונות. 6 זהובים ל־100 ק״ג, אבל להשיגם קשה.

26 בספטמבר, המסחר בעיר קטן מאוד שכן אי אפשר להשיג דבר. קשה יותר ויותר להשיג מצרכים והמחסור גדל.

ב־28 בספטמבר הגיעו למנזר 200 חיילים — להשתכן בו. במנזר בכל מקום צבא — הסדר למופת — הם מתכוננים להי־שאר כאן למשך ימים אחדים. אלה הם אנשים צעירים, רובם משכילים, שהגיעו ישר משדה הקרב.

30 בספטמבר, מבחוץ אנו מתפעלים מן הסדר הגרמני המתגלה על כל צעד ושעל ומן המשמעת הצבאית מלווה לבביות מסוימת וחסרת מחיצות מצד המפקדים.

1 באוקטובר, בחצר הילולה של גרמנים לכבוד כיבוש וארשא.

2 באוקטובר, אחרי 8 בבוקר הלכתי אל האופה כדי לסדר את החשבון. הבחנתי בכיכר השוק, ליד בית העירייה בק־בוצות יהודים עם מטלטלים שעמדו צפופים — חבורה גדו־לה. אחד תת־קצין, בראותו אותי מישיר במדרכה, רצה לכוונני אל קבוצת היהודים. רק לאחר שאני וכמה מן הנו־כחים במקום חזרו ואמרו לו שאיני יהודי, אלא נזיר — הש־תכנע, אולם עוד המשיך וחזר במשך זמן מה „למה איפוא, יש לו זקן״. סידרתי את ענייני ובחוזרי הייתה כבר כיכר השוק ריקה וחיילים האיצו כבר רק בבודדים, ביניהם ברק רייך עם אשתו, לכיוון הרחוב המוביל אל הסאן. נשמע גם בכי וגם איומים, דבר לא עזר, היהודים יצאו את רוז־וואדוב!

מהלכות שמועות שעומדים לגייס אנשים צעירים לחפירת תעלות־הגנה (למקרה של מלחמה עם סובייטים). הרכבות אינן לוקחות אזרחים, רק צבא.

4 באוקטובר, מספרים שפירסמו את הצווים של ראש המ־חוז טארנובז׳ג ד״ר אקרט, שיש למסור בעירייה את כל מק־לטי הראדיו; את בתי היהודים עומדים להעביר לרשות העירייה וזו תוציאם למכירה, בזול. שוב נוסעות הרכבות לקראקא.

5 באוקטובר, תנועת הרכבות נעצרה, אתמול יצאה רק רכבת לפשברוסק. הוצאה גם פקודה חדשה שאנשים אשר לקחו משהו מרכוש היהודים חייבים להחזירו, שאם לא כן ייענשו בצורה חמורה. על כל מעשה ביזה של חנויות צפויים גם כן עונשים.

6 באוקטובר, החיילים הגרמניים עוזבים את המקום ובאים האוסטרים.

7 באוקטובר, את מקלטי הראדיו שלחנו לעירייה. נתנו אישור. עומדים לנשל את המנזר ממזון ומחומרי הסקה. מספרים שרצו לגרש את הנזירים ואת המנזר להפוך למחס־נים, אבל בזכות התערבותם של ראש העיר ושל האב הראשי ויתרו על כך. בעיר ירו באיכר וכמה נשים נאסרו על מעשה ביזה.

8 באוקטובר, אחר הצהריים רשמו את יושבי המנזר. 5 כהנים, 4 אחים ושלושה משרתים.

10 באוקטובר, באולם האוכל של המנזר — מחסן צבאי.

15 באוקטובר, היהודים ירו כביכול מעליית הגג שבכיכר השוק אל עבר חייל וכתוצאה מכך הוחל במצודים על יהודים בעליות הגג, בין רחוב קושצ׳לנא ופולנא, מישהו נורה והגו־פה היתה מוטלת הרבה זמן על המדרכה. אל העירייה הובילו 9 יהודים עם ידיים מורמות למעלה. מספרים שהרבה יהו־דים מתחבאים בעליות־גג, או שיוצאים למשך היום אל הכ־פרים הסמוכים ובלילה חוזרים.

17 באוקטובר, הייתי רגע בכיכר השוק, אבל מיד נסוגותי כי היו שם המוני מכוניות שהעמיסו עליהם את נכסי היהו־דים המגורשים ומסביב עמדו סקרנים ובהו.

בראדומישל אין צבא. עד כה היו שם יהודים מטארנובז׳ג אבל כבר התקדמו הלאה. בגוז׳יצה הופיעו שודדים ועוסקים במעשי ביזה. נתבררה פרשת חילופי היריות של יום א׳, נהרג איכר, אשר הוביל בעגלה יהודי־קומוניסט, שמואל הספר. הלה התחיל כביכול לירות לעבר הגרמנים ודבר זה הבהיל את העגלון שהתחיל לברוח ותוך כדי מנוסתו, נורה בכיכר השוק. מספרים שאת היהודי תפסו וידונו אותו יחד עם האחרים.

18 באוקטובר, חיפושים אחר נשק וחפצים גנובים.

19 באוקטובר, המשרת לאדיגא קנה מן הצבא סוסים ועגלה, רכושם לשעבר של יהודים. ראש העיר דומברובסקי ליאון, ששימש עד כה במשרה זו נאסר עם כל משפחתו באשמת מעילות. במקומו מונה ה׳ קונצ׳ני.

20 באוקטובר. נתברר שהעגלה והסוסים לא היו משל יהודים אלא משל האיכר אשר נהרג. אשתו באה לתבוע את הסוסים והעגלה.

26 באוקטובר, הכומר קורדיל מיאסטקוביצה מספר ששם הולכים ומתפשטים מעשי בריונות, בייחוד ביחס ליהודים אשר שולחו משם, האיכרים גם כורתים יערות.

13 בנובמבר, ליד הקופה של תחנת הרכבת נתפסו כמה יהודים שעונו אח״כ בצורות שונות, במשך יום תמים והיה שמח.

14 בנובמבר, ממשיכים בציד היהודים.

20 בנובמבר, בפישניצא ייסדו בית חולים בשביל יהודים שגורשו, ביניהם יש כמה רופאים ידועי שם מווינא ומאוסט־ריה כולה.

5 בדצמבר, היה הכומר קורדיל מיאסטקוביצה. סיפר שב־זאז׳צה בונים צריפים בשביל יהודים.

שנת 1940

4 במאי, בעירייה צרות, כי כל הזמן חוזרים יהודים והרי דירותיהם נמסרו לפולנים.

13 במאי, נראה שבשביל היהודים עומדים להקצות ברוז־וואדוב מקום מבודד, ברחוב קושצ׳ושקו.

18 במאי. האב קאסיאן וולאק נאסר בדרכו לבית הספר. הוא עצור בבית הסוהר שבטארנוב.

28 במאי. האב קאסיאן שולח לאושוויץ.

14 באוגוסט. הוכרז ברוזוואדוב שב־20 לחודש על היהו־דים בגיל 12—60 להתייצב לעבודה. מראדומישל ומפישניצא לקחו אותם בלילה.

21 בספטמבר. בעיר הופיעו כרזות של נציב השלטון האזורי שאסור להכניס עוד יהודים לרוזוואדוב (עתה נמצאים בה 400 איש).

ב־5 באוקטובר יצאה פקודה שעד 20 לחודש זה, על כל היהודים לנטוש את רוזוואדוב. אם יעשו זאת מרצונם יוכלו לקחת אתם רכוש, אם לא — יגורשו בחוסר כל.

7 באוקטובר. הגיעה לרוזוואדוב משטרת הבטחון כנראה 9 אנשים במספר — טוענים שישגיחו על הוצאת היהודים.

שנת 1941

8 ביולי. אחר שעה 21 רותמים הגרמנים סוסים בחצר, ומת־כוננים ליציאה. אחד החיילים מוביל אותי לחדר האוכל במנזר, מצביע על הציור שעל הקיר המתאר חייל גרמני ועל ברכיו אשה ערומה וגם אלה שמסביב, אף הם עם נשים — הוא שואל מי צייר זאת ומתי ? אני מסביר שעשו זאת חיילים בחורף שעבר. זה מזעזע אותו והוא מצהיר שאין זה אלא מעשה נבלה. קשקוש כזה אינו מתאים אפילו לקסרק־טין, מה עוד למנזר. השבתי לו שאין באפשרתנו לעשות דבר נגד זה אבל בזה הם מפגינים את התרבות, שלדבריהם, הם נושאיה. היה זה אדם צעיר מוצאו משוואביה כפי שהצהיר, יש גם גרמנים בעלי תרבות.

שנת 1942

11 במארס. מספרים שבמילץ הוצאו להורג כמה מאות יהו־דים בעוון קומוניזם.

12 במארס בלילה הדי התפוצציות העירו אנשים אחדים משנתם ; בבוקר נודע לנו שבתחנת הרכבת בער איזה מחסן סחורות ושמנים, וזה התפוצץ רק, ידיעות ברורות יותר אין.

14 במארס. בקשר לדליקה בתחנת הרכבת נעצרו בתור בני ערובה הקאפוצ׳ינים. האבות הנריק, וינצנטי, אינוצנטי, ובנאוונטורה, וכן האחים קונראד ופאוול, שני יהודים ורבים מאזרחי רוזוואדוב.

26 באפריל. מדברים משהו על שילוחם הקרוב של יהודים מרוזוואדוב.

20 ביולי. „היום עוזבים היהודים את רוז־וואדוב מי שיעז לגנוב או לבוז את הרכוש היהודי יירה. ראש העיר" — מודעות כאלה הופיעו על חומות הבתים. מספרים שהרבה יהודים נמלטו; אחדים נורו.

24 ביולי. מספרים שתפסו את האשם בדליקה שבתחנת הרכבת ברוזוואדוב. על כן עומדים לשחרר את אנשינו שנל־קחו כבני ערובה (? !).

8 באוגוסט — בני הערובה שלנו חזרו מטארנוב.

מתוך הארכיון של הפרובינציה אבות קאפוצינים שבקראקוב. התעודה נשלחה לרשותנו ע"י המנהל של המנזר ברוזוואדוב.

הייתי רוצה להאמין באדם*

ד"ר יוסף נובר

אני מאמין בחיה ולא עוד באדם. אחרי מיידאנק וטרבלינקא ושיירות גוויות חיות שמילאו את כבישי פולין, איני מאמין עוד באדם. אחרי תאי הגאזים בהם נחנקו יצורי אנוש. השמעת — יצורי אנוש חיים, כשהגיעו לאזני למרחוק סיוטי־גוויות חרוכות, חדלתי להאמין באדם. אחרי דאכאו ואוש־וויץ, שם קרעו תינוקות לגזרים והקלגסים עשו קברים חיים מגופות אדם, איני מאמין עוד באדם.

קוראים עיתון. פרימייט מוהר (מימין) ואסתר וועסטרייך יהא זכרן ברוך

תאמר, מוח אנוש ניצח את הטבע המיסטי, בודד אטומים, יצר קידמה ותרבות, אמנים יוצרים את היופי, הוגי־דעות — נסים, שעצומות הן יצירות אמנות, והרבה כל כך רעיונות נשגבים.

אין בכך כלום. האם יש בזה כדי לפצות על העקידה הק־דושה של גופות אחים, על תאי גאזים ומעשי זוועה ?

מי ישכנע אותי שרעיונות־פז של קאנט, תמונות רפאל, תלשו את האדם מסבכי הג'ונגל ? מי ישכנע אותי שקיימים אוצרות תרבות שכדאי להתפאר בהם, נוכח דמעות וכאב אמהות שתלשו ילדיהן מזרועותיהן ?

בזמן המלחמה משהו נקרע בקרבי, משהו נאנק, בוכה מתלונן. הרי כה קרוב הייתי לאנשים, כל כך רציתי להאמין באדם.

---

* תוכן השיר שנכתב בפולנית והודפס בעתון פולני המופיע בלונדון Robotnik-Workman.

TAK CHIAŁBYM WIERZYC W CZŁOWIEKA

Dr. Józef Nower

Wierzę
W zwierzę
A nie wierzę już w człowieka.
Po Majdanku i Treblince
I karawanach żywych trupów
Co wypelniały polskie gościńce.
Nie wierzę już w człowieka.
Po gazowych komorach
Co dusiły ludzkie stworzenia...
Słyszysz — żywe, ludzkie stworzenia,
Gdy dochodził mnie zdaleka
Koszmar dymu z ciał palonych,
Przestałem wierzyć w człowieka.
Po Dachau i Oświęcimiu
Gdzie niemowlęta targano w strzępy
I niemieckie żłoby
Z ludzkich ciał tworzyły żywe groby,
Nie wierzę już w człowieka.

Powiesz, że umysł ludzki
Zwalczył mistyczną naturę,
Rozbił atomy
I stworzył postęp i kulturę,
Że artyści tworzą piękno,
A cuda myśliciele,
Że dzieła sztuki potężne
I wzniosłych idei tak wiele.

Nic to.
Czyż to wszystko nagrodzi
Ten święty stos ofiarny
Z bratnich ciał co ginęli,
Krematoria, tortury i gazy?

לוח ההנצחה במרתף השואה

Któż mnie przekona,
Że złote myśli Kanta lub Rafaela obrazy
Wyrwały z dżungli człowieka?..
Któż mnie przekona,
Że istnieją skarby kultury
Którymi się szczycić warto,
Wobec łez i bólu matek
Którym dzieci brutalnie
Z objęć wydarto?..

Coś podczas wojny się we mnie urwało,
Coś jęczy, płacze, narzeka;
Przecież tak chętnie lgnąłem do ludzi,
Tak Cheiałem wierzyć w człowieka.

איך וואלט גערן געוואלט גלויבן אין מענטש...

ד ר. י. נ אַ ו ו ע ר

אַ מוראדיקע אימה,
צו גלויבן אַ חיה, אַ בהמה,
און נישט קיין מענטש.
נאָך מיידאנעק און טרעבלינקע,
ווען לעבעדיקע מתים, ווי שטויבן,
האָבן זיך געוואָלגערט אויף שטעגן און וועגן,
קען איך שוין מער נישט אינעם מענטש גלויבן.
נאָך די גיפטיקע גאַז־קאַמערן,
וואָס האָבן מענטשלעכע נפשות דערשטיקט,
הערסט ? : — לעבדיקן מענטשלעכן באשאף . . .
ווען צו מיר איז פון ווייט דערגאַנגען,
רויך־קאַשמאר, פון ברענענדיקע לייבער,
האָב איך אויפגעהערט צו זיין אינעם מענטש אַ גלויבער.

נאָך די מאָרד־לאַגערן : אוישוויץ, דאכאו,
ווו מ׳האָט זויג־קינדער צעפליקט, ווי צויטן
און דייטשע אכזרים,
האָבן פאַרטראַכט „וויסנשאפטלעכע״ טויטן . . .
פון מענטשלעכע גופים געשאפן לעבעדיקע קברים . . .
דאָס האָט מיין גלויבן אינעם מענטש צעשטערט.

ועסט זאָגן : — מענטשלעכער געדאַנק,
האָט באַזיגט די מיסטישע נאַטור,
צעשפּאָלטן דעם אַטאָם,
פאַראויס געשטויסן די קולטור,
אַז קינסטלערישע שיינקייט איז מעכטיק,
אַז פיל יידן נייע זענען דערהויבן . . .
ביטער איז די וואָר,
אַז דאָס איז די טיראַניי, פון הייַנטצייטיקן סדום,
וואָס האָט אין מענטש צעשטויבט מיין גלויבן.
ווער קען דען אויסצאָרענען דעם גרויסן צאָרן,
נאָך אַזויפיל געהייליקטע קרבנות מיליאָנען,
פון לייבלעכע ברידער, וואָס זענען געפאַלן,
דורך גאַז און קרעמאַטאָריע מאַרטורן . . .

ווער . . ? ווער וועט מיר באַווייזן ?
אַז ראַפאַעלס בילדער,
אָדער די מחשבות פון קאַנטן,
האָבן דעם מענטש געמאַכט מילדער
און פון דזשונגל ארויסגעצויגן.

ווער . . ? ווער וועט מיר באַווייזן,
אַז מ׳ט אַזאַ קולטור,
קען מען זיך גרויסן אָדער ערן . . .
ווער קען פאַרגלייכן מאַמעדיקע פיין,
פון וועלכע מען האָט קינדער —
ברוטאַל פון זייערע אָרעמס געריסן
און דאָס געוויין אָן טרערן . . .

עפּעס האָט דער קריג אין מיר אויפגעריסן,
וואָס יאָמערט אומאויפהערלעך און פאַרטויבט,
ווי גערן איך האָב זיך צו מענטשן געטוליעט,
אַזוי שטאַרק אָין מענטש געגלויבט !

(פון פויליש: אַ. י אַ א כ י מ אָ ו ו י ט ש)

״איך וואָלט געוואָלט גלויבן אין אַ מענש״
וועט נאָך זיין אַ וועלט ווי ס׳איז געווען ?
קלערט אסתר ווּעסטרייך

צער ישראל

מאיר מוהר

[א]

על פני שדות עזובים, עצובים אי־שם בגבולות פולין ואוק־ריינה, רץ ילד. ערב קודר, כבד־אימים ושבע בלהות, רובץ על השדות, יורד על ההרים מסביב, נח על היערות, השופ־עים קדרות, חשכה וחרדות, ואולי כל זה לא נכון: נאה הגוף גם בערב סתיו זה, נאה אף נעים ליושבי הבתים הק־טנים המפוזרים פה ושם בסביבה הנכרית, אלה הגויים הב־ריאים והרעננים, המעורים בנוף זה, ולהם הוא מגלה פנים אחרות, להם הוא מנעים את ישיבתם הבטוחה בצל קורתם. ואולם לילד הרץ כאן נורא הנוף, נורא ההר ונוראים יערות האופל שבאופק, מפיקים אימה וזוועה, מפיצים פחד ובהלה. הילד רץ בלי נשימה בלי הכרה, ואתם אל תשאלוני למראה פניו, ואל נא תחקרו מפי מה שאירע להורי הילד הזה, ואל נא תבקשו לדעת עברו ועתידו — שאלות אלו גחלי רתמים הן לפי עטי, נפשו סולדת מהן ודעתו מסרבת לדעתן. איך אני נוגע בכגון אלה — אני רק רואה את הילד הרץ בלי נשימה, בלי הכרה, ואולי אין זה ילד חי כלל, אולי מת הילד הזה זה כבר ורק הפחד שבו חי עדיין, הפחד שבו הוא הרץ כאן על פני השדות, רץ ללא כל כוונה להמלט, ללא כל שאיפה להנצל. על כן אין זה יצור חי כלל כי אם פחד, פחד, פחד חי, שלבש את נושאו משכבר הימים, והוא הרץ בזה על פני השדות בגבולות פולין ואוקריינה? ואולי אין זה ילד כלל, אין זה פחד כלל, כי אם צער ישראל הוא זה, הבא הנה להש־תטח על קברות חלליו, חללי אין קץ, שהפילה יד עשו הגרמני? צער ישראל הוא זה, שבא הנה מפקידה לפקידה לפקוד את בניו, את מחמלי נפשו, והוא המתרוצץ כאן ונחנק כאן ונאנק כאן בגבולות פולין ואוקריינה, ומתרפק ברחמים על קדושיו וטהוריו כי אינם.

האזכרה בתל אביב במלאות 14 שנה לחורבן רוזוואדוב

(מימין לשמאל): יעקב וסטרייך, יצחק אבנון, מאיר מוהר, יצחק שרייבר, י. מ. קנר, בעזשע אברהם, שרגא לומפ, דב בר רייך, יעקב גולדמן

[ב]

אל מלא רחמים

אל מלא רחמים, שוכן מרומים, המצא מנוחה לא לבנים שנפלו, לא לחללי השואה, וקרבנות הרציחה האנושית, הללו כבר באו אל המנוחה ואל הנחלה, בחזקת יד הזדון של או־מות העולם, בתוקף רשעתם של גויים. הללו כבר חוסים בצל השקט הנצחי, בחיק השלוה העולמית ואין כל צורך, אלהים שתמציא מנוחה למו. בחביון הדממה השלמה נחים שאננות וקול נוגש לא יגיע עדיהם עוד. כי אפילו גרמני אין בכוחו לרצוח נפש אדם פעמים. ינוחו בשלום על משכ־בותם ואל נא נטריד זכרם היקר ברגשי רחמינו הדלים והר־פים. בתפילתנו הדוויה וההומיה, שאין הם זקוקים לה עוד.

המצא מנוחה לנו ההורים השכולים, לנו, היתומים והקרובים של החללים, שנשארו עוד עם עול החיים, הריקים מאוהבינו וזכר היקרים שהוא בלבנו כאש בוערת, כברזל מלובן. לנו, לנו, אל מלא רחמים המצא מנוחה נכונה, והדרש לנו בלילות המיצר והמחנק, בלילות הנדודים, עת יכרע לבנו תחת נטל הצער והיסורים, עת יעמוד האסון בגרוננו כחרב חדה בלוע הנעקד, חמול ופרוש עלינו כנפיך הנדיבות, המצא לנו רווחה מדומה, נחמה פורתא, ורפאות כל שהיא, הפל עלינו תרדמה מהרה, למען נשכח שברנו ואידנו למשך שעות מספר, שלח לנו מלאך השנה והחלום וירגיענו בסתר כנפיו וינתק עול המציאות מפני רוך חזיון לילה. והצער הבוער ירדם בצל השכחה המשחררת.

יהי נא רצון זה לפניך, אל מלא רחמים.

לזכר אהוב־נפשנו אברהם הי״ד.

״אל מלא רחמים״ אזכרה ביום השנה ה־14 לחורבן רוזוואדוב

רוזוואדוב עירי זכרונה לברכה

מאיר מוהר

יִתְגַדַּל וְיִתְקַדַּשׁ שְׁמֵהּ רַבָּא
יְיֵלִיל בַּלַּיְלָה הָרוּחַ בַּעְיָם
כִּי אֵין עוֹד אִמָּא וְאֵין אַבָּא
וְעִירִי אֵינָהּ, חֲזוֹנָהּ נִסְתָּם.

קְהִלַּת קֹדֶשׁ אַחַת מֵאֶלֶף
צָמְחָה לָבֶטַח בִּשְׂדוֹת עֵשָׂיו
וְנָשְׂאָה בְּאַהֲבָה, בַּשֶּׁלֶג בַּדֶּלֶף
עוֹל יִשְׂרָאֵל וְחוֹק אֱלֹהָיו

וַחֲסִידֶיהָ עֲלִיזֵי הַנֶּפֶשׁ
שְׁכּוּרֵי שְׁכִינָה, נְגִינָה וְיַי״שׁ
הַנּוֹף הַפּוֹלָנִי, הַבּוֹץ וְהָרֶפֶשׁ
מִכְּבוֹדָם הֵאִירוּ בְּאוֹר חָדָשׁ

בֵּית הַמִּדְרָשׁ וּבֵית הַכְּנֶסֶת
וַחֲצַר הָרַבִּי בִּקְצֵה הָעִיר
רִבּוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם! מָה רַב הַחֶסֶד
וְכַמָּה קְדוּשָּׁה וְכוֹסֶף וָשִׁיר

הָיִית וְאֵינֵךְ עוֹד, עִיר חוֹלֶמֶת
עַל תִּקּוּן עוֹלָם בְּמַלְכוּת שַׁדַּי
וְעַתָּה בָּךְ כִּפַּת הַתְּכֵלֶת דוֹמֵמָה
וּמִשְׁתּוֹמֶמֶת: הֵיכָן בָּנַי?

דַּלּוּ יְהוּדֶיהָ לְמַרְאֵה עֵינַיִם,
לֹא תֹאַר לָמוֹ וְלֹא הָדָר
וּפְנֵיהֶם בְּעֵינַי כְּאוֹר שִׁבְעָתַיִם
וְעָנָיִם לְלִבִּי מִפָּז יָקָר

הָרַב הַגָּבוֹהַּ, הַמּוֹץ הַזּוֹרֵחַ
הַנֶּאֱנָח מִיִּרְאַת שָׁמַיִם: אוֹי!
הַתָּם הַסּוֹפֵר, הַשּׁוּ״ב הַפִּקֵּחַ
וּבְנוֹת יִשְׂרָאֵל הַגְּדוֹלוֹת בְּנוֹי.

עִירִי שֶׁבְּתוֹתֶיהָ וִימֵי חַגֶּיהָ
יָשְׁפְּעוּ שִׂמְחָה וְזִמְרָה כַּיָּם
וְאוֹר הַתּוֹרָה הָיָה נוֹגַהּ
מִבַּעֲלֵי בָּתֶּיהָ וַהֲמוֹן הָעָם.

אזכרה ביום השנה ה־14 לחורבן רוזוואדוב

רוזוואדוב עירי זכרונה לברכה

רוזוואדוב עירי זכרונה לברכה

סטאניסלאוו גרושקה

שר משה (מאהלר)

בראש השנה 1939 נכנסו הגרמנים לרוזוואדוב. מיד עם כני־סתם ניתן האות לביזה ושוד של רכוש יהודי ופגיעה בנפש, בה לקחו חלק תושבי העיירה הלא יהודיים בעידוד הצבא הגרמני. נפרצו חנויות, הורקו מחסנים והסחורות נזרקו החוצה.

כשבוע אחרי כניסת הגרמנים פרצו חיילים גרמניים את דלת מחסנו של ר׳ שלמה בוך ז״ל והפולנים בני העיר התחילו לשדוד.

אחד השכנים הפולניים, סטניסלאוו גרושקה, בעל מסעדה בסביבה נכנס תוך סכנת נפשו, עצר בעד ההמון וגרש את כל המשתתפים בביזה, הודות לו ניצל הרכוש זמנית עד לגירוש היהודים מהעיירה. במשך התקופה הקצרה שהיהודים נשארו בעיירה תחת השלטון הנאצי עד לגירוש (בחול המו־עד סוכות) עזר בהרבה, תוך סיכון עצמו, ליהודים ובייחוד הייתה רבה עזרתו ביום הגירוש. סטניסלאוו גרושקה היה גם לפני המלחמה ידוע כנותן הלוואות (גמילות חסד) לסו־חרים קטנים.

את הידיעה הזאת קבלתי במישרין מיהודי־דתי שהוא בקביעות קבל ממנו את ההלוואות וכמו שלא היה מקרה של סירוב כן גם לא היה מקרה של דרישת תגמול כלשהו.

זכרונות

שפרה דאמסקי לבית שווארץ

אבי ברוך ליב שווארץ דייג היה וסיפק דגים לכל הערים בסביבתנו. ברדומישל המתחממת לאורה של רוזוואדוב, אמי איטה שווארץ לבית מסינג רוזוואדובאית הייתה. אחותי, חיה ואני שנותרתי יחידה עסקנו בנוער היהודי יסדנו חוג דרמטי ומהכנסותיו הקימונו ספריה וגם עזרנו לנצרכים.

הנוער היהודי בעיירה הקים „מכבי אש" אך משפרצה הבערה הגדולה לא עמד לו הכוח לכבות הלהבה הגדולה בה אכל ולא נמצא מכבה אש מציל. דלות הן מלותי ואבקש למצוא להן בטוי זכר להורי ולאחותי ולעיירה הקטנטונת.

גירוש יהודי העיירה ראדומישל

דניאל פרייברג

ביום א', יום שמחת־תורה ליהודים שנת תש"ג (4.10.1942) יצאנו לבקר בקוזלובקה. כרגיל יצאנו מראכווו, זה אנאפיל לפני עלות השחר והגענו השכם בבוקר לשם. בבואנו הבחנו בפנים חדשות, יהודים ויהודיות עם ילדיהם ולצדם צרורות שונים בסוג ובגודל. לשאלתנו מי הם האנשים האלה נאמר לנו, שאלה הם יהודי רדומישל *, חולוביץ והסביבה אשר נמלטו הנה מהגירוש הכללי. היהודים עצמם ספרו, שכל היהודים מסביבתם, החלק הגליצאי שסופח לפלך קרשניק ע"י השלטונות הגרמניים, גורשו ממקומותיהם ולפי הצוו היה על כולם להתיצב ברוזוואדוב, עיר אשר תחנת הרכבת שלה שמשה את הסביבה כולה. אחדים מהם, שנהיר היה להם מה פירושו של הגירוש הזה, בחרו להסתכן ולהגיע לסביבתנו, על אף שאין להם כאן לא קרובים ולא ידידים.

כאן כדאי, אולי, לציין שבמשך למעלה מעשרים שנות קיום פולין העצמאית, שנים בהן הוסר הגבול הפוליטי בין גאליציה לבינינו, לא הוסר הגבול והחיץ בין שני חלקי היהדות והמצב נשאר כקודם, עת היינו נתינים של שתי ארצות. לא נוצרו שום קשרים בינינו. לא חתון, לא היכרות ולא יחסים אחרים. רק קשרי מסחר נוצרו פה ושם. גאליציה שהייתה ענייה במזון קנתה אצלנו קמח ומוצרים אחרים ואנחנו היינו מביאים משם, באותן העגלות שהובילו לשם את המזון, מוצרי תעשייה כלשהם. מבחינה חברתית ותרבותית הגבול כאילו נשאר.

מאחר וההליכה בדרך הייתה מסוכנת לאור היום וביום א' זה חופשים היינו מעבודה — נשארנו שם עד שעות לפני החשיכה ורק בערב הגענו הביתה. חשבנו שנהיה הראשונים להביא את דבר הגירוש לידיעת העיירה, ברם פליטי גאליציה הקדימונו ואחדים מהם הגיעו גם לעיירה, על אף סכנת הדרכים.

---

* ב־16 באוקטובר אותה שנה גורשו יהודי גאליציה ביחד עם שאר יהודי קרשניק ברובם להשמדה . . .

אחרי החורבן

אין געזאָלצענעם ים פון די מענטשלעכע טרערן, גיסט זיך אריין נאָך אַ שטראָם

משה סילווער כספי (ניו־יאָרק)

געבענטשט זאָלן זיין די אַלע, וועלכע האָבן גענומען די איני־ציאַטיוו אויפצושטעלן דעם דאָזיקן דענקמאל.

ווער קאָן אויסדערציילן די גאַנצע גרוילעכע געשיכטע פון די געפירטע צו דער שחיטה ?

זילבר סימה, אשתו הראשונה
של צבי (הרמן) זילבר

ווער קאָן צונויפנעמען די אַלע וויי־געשרייען פון די לע־בעדיק־באַגראָבענע, קאַלטבלוטיג דערשאָסענע, פון היינט צעריסענע, פון הונגער אויסגעגאַנגענע, אין גאַז קאַמערן דערשטיקטע, אין קרעמאַטאָריעס פאַרברענטע ?

ווען קאָן שילדערן די סצענעס און די יללה פון די וועלכע זיינען געווען געצוווּנגען צו גראָבן די אייגענע קברים ?

דאָס פאָלק וויל אויסוויינען דעם ווייטאָג, עס קאָן נישט שווייגן.

זיינען דערפאַר געשאַפן געוואָרן יזכר־ביכער, עס וואַקס זייער צאָל פון יאָר צו יאָר. זיי ווערן אַרויסגעגעבן מיט פיעטעט. זיי זיינען דאָקומענטן פון ווייטאָג און צאָרן, פון געוויין און קללות, און זיי זיינען אויך אַן אָנקלאַגע און מאָ־נונג צו דער וועלט, אַז די מערדער זאָלן געמשפּט און באַש־טראָפט ווערן און אַז מער קיינמאָל נישט זאָל דערלאָזט ווערן צו אַ נייעם נאַציזם אויף דעם ערד.

ברענגען מיר צו דער עפנטלעכקייט נאָך אַ בייטראָג צו דער געשיכטע פון דעם אומקום פון אַ דריטל פון אונדזער פאָלק. אונדזער שטעטל ראַזוואַדאָוו איז בלויז אַ קליין פּינ־טעלע אין דעם גרויס שטח, ווו די רוצחים האָבן געקוילעט און געגאַזט אונדזערע שוועסטער און ברידער — — —

זאָלן די ווערטער דינען ווי בלומען אויף מיין מוטערס קבר.

טרערן...

צבי האָראָוויץ (צפת)

די צווייטע וועלט־מלחמה האָט שוין געהאַלטן ביי נעילה, הגם די קאמפן זיינען נאָך אָנגעגאַנגען אין דער סביבה פון בערלין. עס איז געווען פרילינגס־צייט — פוילישער פריי־לינג, יידישער געשיכטלעכער הערבסט. געקומען בין איך אין ראַזוואַדאָוו פון דער פוילישער אַרמיי מיט וועלכער כ׳בין געקומען פון רוסלאַנד, זיך אַריבערגעכאַפּט פון לובלין, פון מיידאַנעק, ווו מיר זיינען געווען איינקוואַרטירט...

געקומען בין איך אין ראַזוואַדאָוו, אפשר טרעפן עמעצן

פון משפחה, אפשר האָט מען זיך אויסבאַהאַלטן אין זביד־ניעוו, אפשר אין פריצישן הויף, וואָס איז אַליין געגאַנגען לאיבוד.

19 נפשות פון דער פריצישער משפחה האַראַדינסקי איז דערמאָרדעט געוואָרן דעם 24סטן יוני 1943 ביי אַן איבער־פאַל.

כ׳האָב אַריינגעקוקט אין יעדנס פּנים — אולי, אולי ירחם...

און אזוי איז רבות מחשבות בלב איש...

אין ראַזוואַדאָווער מאַרק זיצן פויערטעס און פאַרקויפן אויף בענקלעך חזיר־פלייש און ווורשטן. ס׳דרייען זיך אַרום סאָלדאַטן, פּוילישע, סאָוועטישע, פּלוצים שפּיר איך אויף מיינע אַקסלען צוויי הענט. אַ סאָוועטישער אָפיצער, אַ הויכער, א רונד, פול פּנים מיט אַ בערדיטשעווער באַקאַנטן שלום־עליכם נעמט מיך אַרום און קושט מיך...

— אַ וואָס טוט איר דאָ פרעגט ער מיך ?

— אַ באַגעגעניש...

דער אָפיצער איז אַ באַקאַנטער פון אוקראַינע ; מיר האָבן זיך באַפריינדעט אין שטעטל סלאַוויאַנסק, אַ קוראָרט־שטעטל אין דאָנבאַס־בעקן, אוקראַינע, געאַרבעט אַלס לערער האָט ער דאָרט. געוועזן איז עס אין די יאָרן נאָכדעם ווי מיר האָבן 1939 אַוועק פון לעמבערג. צום ערשט געאַרבעט אין אַ קוילן שאַכט, שפּעטער געקומען אין סלאַוויאַנסק, אַ קליין אוקראַיניש שטעטל מיט געציילטע יידן. דאָס אָרט און סביבה איז געווען פאַרהייליקט און ביים צאַר איז נישט געווען דערלויבט קיין יידן דאָ צו וווינען חוץ גרויסע סוחרים און בעלי־מלאָכות...

זיינען מיר, איך און אַ חבר פון וואַרשע וואָס מיר האָבן אים גערופן „דזידזי" צוליב זיין קליינעם געוויקס, געוואָרן באַקאַנט און אַחים לצרה...

זיינען מיר די ערשטע נאַכט אין סלאַוויאַנסק געשלאָפן אויפן באַן־הויף, די צווייטע נאַכט אויך אַזוי געקלערט צו טאָן. דערווייל האָט זיך אַ רעגן אַריינגעלאָזט אין סלאַוויאַנסק, זיינען אַדורכגעגאַנגען צוויי יידן „פּרימוסניקעס", אונדז דערקענט, און מיטגענומען מיט זיך פון אונטער דעם באַלקאָן פון פאַרטיי־קאַבינעט... גענומען די „זאַפּאַדניקעס", ווי מ׳האָט אונדז גערופן, די דאָרטיקע אוקראַינער האָבן אונדז גערופן „ביאַלאַרוסן", הגם מיר זיינען קיינמאָל אין ווייסרוסלאַנד נישט געווען. אַריינגעקומען אין אַ נאַסער קעלערשטוב, אָנגעהויבן כאַפּן אַ שמועס, אַ גלעזל טיי. דערווייל האָט דער צווייטער אָנגעפרעגט זיין ווייב, צי ער זאָל ברענגען אַן אורח אַ זאַפּאַדניק שלאָפן...

פאַרשטייט זיך, אַז זי האָט מסכים געווען. זי איז געווען אַזוי ווי אַ שוועסטער זיך באַנומען, נאָך זיצנדיק אין קעלערשטוב האָט מען אונדז דערלאַנגט 20 רובל, הגם מיר האָבן געהאַט געלט.

געשיקט האָט עס סליטשאַק פון סלאַוויאַנסק. אַ סך יאָרן געקעמפט קעגן גירושים, געווען אַ ציוניסט, דערצויגן ציוניסטיש זיינע קינדער, איין זון דער יינגערער האָט אים אַפּילו פאַרשאַפט עגמת־נפש, וואָס ער האָט אים אַריינגעבראַכט אַ נישט יידישע שנור... סליטשאַק האָט געפירט דאָס בית המדרש וואָס איז געווען אין בית־הקברות שטיבל, ווייל מ׳האָט דאָס בית־המדרש פאַרוואַנדלט אין אַ שול. געפירט האָט ער אַ געהיימע גמילות חסדים־קאַסע, ווו הייסע פאַרטיי־חברים האָבן זיך משתתף געווען מיט חודש־אָפּצאָל...

סליטשאַק, אַ ייד איבער די זיבעציק, ביי די בעסטע כוחות, האָט געאַרבעט אין אַ בודקע אין מאַרק פאַר זיך. אין דער בודקע האָט זיך אָפּגעשפּילט דאָס סלאַוויאַנסקע קהלה לעבן, אַמאָל דאָ געווען אַ הייליקער ראַיאָן מיט אַ הייליקן באַרג מיט אַ קלויסטער, דערנעבן אַ יידישער ישוב מיט אַ באַקאַנטן רבין... היינט אַ שוכן עפר.

און איצט טרעף איך זיך מיט סליטשאַקס איידעם, וואָס שטייט זיין ראַזוואַדאָוו, אַ סאָוועטישער אָפיצער מיט אַ פּוילישן סאָלדאַט — ביידע יידן...

— איר זייט דאָ אין קאָמאַנדע ? — פרעגט מיך סליטשאַקס איידעם. — מיין טייערער, האָב איך געענטפערט — שווער אייך צו זאָגן, געקומען אויף קבר אָבות, און די קברים זיינען נישטאָ, די מצבות זעט איר דאָך אין מאַרק אויסגעפּלאַסטערט... נישט קיין לעבעדיקע, נישט קיין טויטע. איר געדענקט וואָס כ׳האָב אייך געזאָגט, אַז געבוירן בין איך אין קראָקע, דאָרטן קיינעם נישט געפונען, געקומען אַהער, אפשר עמעצער זיך אויסבאַהאַלטן... דאָ זיינען געווען קרובים, משפחה, מחותנים, געקניפּט און געבונדן נישט בלויז מיט דעם שטעטל נאָר אויך אַזוי מיט דער סביבה, דערפער און שטעטלעך אַרום...

געקומען אָבער — מיט אַן אולי ירחם... קיינעם נישט, קיינעם געפונען. מיר האָבן זיך פונעם פאַריתומטן מאַרק געווענדט צום באַנוועג, וווהין תמיד יידן, יידישע יוגנט, פלעגן גיין. איר האָט געזאָלט זען, ווי אַ רבי איז געקומען און עולם האָט אים געגעבן „שלום". איר הערט דערנעבן פאַראַן אַ דערפל זבידניעוו איז אונדזער עלטער זיידע משולם וואָכהאַלדער געקומען וווינען אַהער 1857, מיט אַ פּרוי, וואָס ער האָט זיך געבראַכט פון ראַזוואַדאָוו. אַליין געשטאַמט פון קרוינפּוילן. געהערט האָט עס צום צאַר. זיינען געווען צרות פאַר יידן מיט עלילת דם בלבולים, מיט מיליטער־צוואַנג, מיט גזירות. איז ער אַנטלאָפן געקומען קודם צו דער גרענעץ ביי כוואַלאָוויץ. אַמאָל האָט מען געהאַט

קיין עין־הרע קינדער, האָט מען זיך משדך־געווען און ס׳זיינען געקומען דורות. האָבן זיך די וואַכהאַלדערס צע־צווייגט פון דעם איינעם משולם וואַכהאַלדער און צעוואַקסן, געוואָרן נייע משולמס. איר דערמאָנט אייך ווען ביי אייער שווער בחברותא האָב איך פאַרגעלייענט די מעשה מיט גענז פון אברהם וואַכהאַלדער, ווי ער איז אין וואַלד אַנט־לאָפן אין חופה־טאָג נישט געוואָלט חתונה האָבן, האָט אים דער פאָטער וויגדאָר וואַכהאַלדער, אַ זון פון משולם, מכבד געווען מיט אַ פּאַטש, גייסט מבייש־זיין אַ כלה אין חופה־טאָג — און טוסט ווי דו פאַרשטייסט.

אברהם האָט פאַרנומען דעם פּאַטש אַלס מזלדיקן און אַט אַנטקעגן, ווו מיר זיינען געשטאַנען אין מאַרק, האָט ער געהאַט אַ הויז, אַ קראָם, לעצטנס אַ באַנק, געמסחרט מיט גענז, מזל און ברכה. נאָך דער ערשטער מלחמה, ווען פּויע־רן זיינען געקומען אין שטאָט גזלען, רויבן, האָט ער גע־זאָגט: גייט אַריין אַלע אין שטוב. ער האָט גענומען אַ דישל, אין האַנט; „אויב איר קומט רויבן, צעהאַק איך אייך די קעפּ...״. זיינען זיי אַוועק מיט חרפה... האָט מען אויפן הויז געשטעלט אַ שטאַק. ער איז שוין געווען אין שכנות פון זיין פאָטער, מוטער און זיידע אויפן עולם האמת און אויפן גאַניקל האָבן זיך אין אַ שבת נאָכמיטאָג פאַר דער מלחמה זיין טאָכטער אברהמס שיינדל מיט אירע חברטעס צונויפגעקומען און געזונגען לידער, געחלומט פון איר נאָענ־טער חתונה, דעם חתן האָט מען אויפן וועג געשאָסן בעת די מלחמה איז אויסגעבראָכן... אויפן וועג פון סאַנץ...

געווען נאָך צוויי פעטערס אין שטעטל מאיר און הערשעק דער שוסטער, גערופן האָט מען אים קאַשע־מאַכער.

אין זבידניעוו האָט געוווינט ישראל וואַכהאַלדער, אַ זון פון משולם, געבערענגט פון פריצישן הויף כשרע מילך אין שטעטל, פיש, געהאַט אַן ארענדע, מהנה געווען ראַזוואַדאָוו, ווי אַן אידיליע. מיט יידן, ראָמאַנטיק, מיט פערד און וואָגן, אַמאָל בין איך געקומען צו גאַסט צו פאָרן אין זבידניעוו. האָב איך אַלס דריי־יעריקער געוואָלט אַביסל פאָרן, איז ס׳פערד אַריין אין אַ בוים. די בוימער זיינען אַלט געוואָרן דאָ אין ראַזוואַדאָוו.

אָט אַזוי מיינע טייערע, כ׳וויל אייך עפּעס נאָך דערציילן, דער פאָלקלאָר איבערן חורבן בית־המקדש איז דאָך אייך באַקאַנט. אַ בערדיטשעווער פון רבי לוי יצחקס שטאָט זייט איר דאָך. איז דאָך פאַראַן אַ רייכער פאָלקלאָר וועגן חורבן בית־המקדש מיט אַן איכה, ווייל מ׳האָט טויבן נישט געגעבן עסן, מ׳האָט די מלמדים שכר־לימוד נישט געגעבן... און נאָך און נאָך. קמצא בר קמצא, אָבער די עבירה פון שנאַת אַחים איז כנגד כולם... אַנטקעגן וואָס זאָג איך עס, מיין ברודער האָט חתונה געהאַט מיט דעם פעטער מאיר וואַכ־האַלדערס טאָכטער, איצט האָט ער אין רוסלאַנד ביי סטאָ־לינגראַד געקעמפט, געווען איז די חתונה אַ צייט פאַר דער מלחמה, עטלעכע וואָכן, געווען דוכט זיך די לעצטע יידישע חתונה אין שטעטל...

מיין פעטער מאיר וואַכהאַלדער האָט זיך געפירט, אַז אין די רבישע מחלוקות האָט ער זיך נישט געמישט. געווען צוויי רבישע אייניקלעך, איינער איז געווען עלטער, דער צווייטער מער לערנער, מער למדן, איז געווען צוויי פאַרטייען מיט חסידים. די אייניקלעך פון ר׳ משהלע האַראַוויץ, וואָס האָט דאָ געגרינדעט די רבישע דינאַסטיע, איז שבת צו דער חתונה האָט דער פעטער מאיר ביידע אייניקלעך פאַרבעטן; ער האָט זיך נוהג געווען צו שיקן חודש־געלט, חנוכה א.א.וו. האָט ער זיי אויך ביידע פאַרבעטן צו קומען צום קי־דוש. האָט זיך איינער באַוויזן מיט זיינע חסידים, זיך געזעסן ביים טיש, ווי געוויינלעך, נו האָט זיך באַוויזן דער צווייטער ברודער מיט זיינע חסידים. האָט זיך דער צווייטער אַוועק־געשטעלט אויף דער שוועל, געוואַרט ביז דער ברודער איז אַוועק פון טיש, איז ער, דער צווייטער ברודער, ערשט צוגעגאַנגען...

איר פאַרשטייט שנאת אחים... דאָס בילד שטייט מיר פאַר די אויגן, פון די צוויי ברידער... איינער זיצט, דער צווייטער שטייט אויף דער שוועל...

עטלעכע וואָכן נאָך דעם בין איך געקומען צו פוס פון קראָקע. שוין געווען מלחמה. דייטשן האָבן שוין געבושע־וועט ווי אַ בייזער שטורעם, מיין ברודער האָט אַ דייטש מכבד געווען מיט אַ טאָפּ, אַ „יידן טאָפּ״, ער האָט זיך גע־וויזן נישט אַלס ייד. כ׳בין אַוועק קיין רוסלאַנד, און די יידן זיינען אומגעקומען אויף אַלערליי מיתות משונות...

סליטשאַקס איידעם האָט מיך געהאַלטן אונטערן אָרעם, נאָר געזאָגט, כ׳וועל מיין פרוי און שוואָגער שרייבן פון אייך. ער איז אין מאַגניטאָגאָרסק ביי זיין יינגסטן זון. ער וועט ממש נישט גלויבן.

פאַרבייגייענדיקע האָבן געקוקט; אַ סאָוועטישער אָפי־צער מיט אַ פּוילישן זעלנער רעדן יידיש, געאָרעמט, סליט־שאַקס איידעם האָט נישט געזען, בארוישט פון דער באַגע־געניש, פון דער איבערלעבונג, פון שטעטל, פון יידן, פון וואַכהאַלדערס, געווען בלאַס. ביי דער באַן שוין גאָרנישט גערעדט, געקוקט אויף מיר, זיך אַרויסגענומען אַ טיכל דיס־קרעט, כ׳זאָל נישט באַמערקן, זיך אויסגעווישט די אויגן...

מיר האָבן דאַמאָלס ביידע געוויינט אויפן חורבן פון ראַז־וואַדאָוו, אויפן חורבן פון יידישן פאָלק.

געלאָזט אַ טרער אין ראַזוואַדאָוו.

הציוני האלמוני

משה בן־מנחם

[א]

עוד משחר נעוריו נתפס דוד לייב „לאידיאה" הציונית. ולאהבת הדיבור העברי והתמסר להן בכל נפשו ומאדו. „דבר עברית והבראת" — פתגם זה של אליעזר בן־יהודה, לא מש מפיו ובכל הזדמנות ושעת כושר הזכיר אותו, מפני שראה בכלל גדול זה של תחיית הלשון העברית בפי העם את אחד העיקרים של הציונות המעשית, שבכוחה להביא לידי המעשה הגדול — תקומת מדינת היהודים, חלום־חזון חייו של ד"ר הרצל.

„לא תהיה מדינה ליהודים אם לא יהיו יהודים למדינה", אמר פעם דוד לייב באחד הנאומים שלו באגודת „בית יהודה"; ובמאמר אחד זה כלל וכרך את הרצל ואחד העם יחד, ועשה את תורת הציונות המדינית ואת תורת הציונות הרוחנית לחטיבה אחת! אין אנו יודעים אם ידע ד. ל. הנלבב את המאמר הישועי: „התכלית מקדשת את האמצעים"... ברם, מנהגו בציונות ובעסקנות הצבורית התלויה בה, לא היה רחוק מן האימרה הנ"ל. הוא, דוד אריה העברי והציוני הנלהב, לא בדק באמצעים, וכל דרכיו ומעשיו הובילוהו לתכלית האחת — אהבת ארץ ישראל ואהבת לשונה של ארץ ישראל, ליסוד מושבות, לעמידה על הקרקע ע"י עבודה עברית, ועברית כלשון חיה; כי שתיהן הן חיינו ואורך ימינו... ובהן הגה ויגע יומם ולילה, ממש, בלי גוזמה ומליצה.

וכל הסבור שהדיבור העברי ניתן לו בנקל, בלי יסורים, אינו אלא טועה. הרבה לבטים וצער לא מעט, עברו עליו עד שסיגל לעצמו לדבר כאן בהברה הספרדית — „כמו שמדברים בפתח תקוה, בראשון לציון, בנס ציונה, ברחובות ובגליל כולו". דוד לייב עקשן היה וסבלן, ומוכן היה לסבול למען העניין הקדוש, „הרעיון", חרפות ובושות מצד חבריו לדעה, ורדיפות ובזיונות מאת הוריו, המתנגדים ל„שגעונות" שלו, ובלבד שהאידיאה של הציונות תנחל נצחון!

ומה בכך אם חזר וטעה ואמר בספרדית מאושכנזת, עלגת ונלעגת במקצת: „היא נותע על הקונגרת!" או: מנדלי מוכר תפרים... „ארץ יתראל", „על טף בית המדרת" וכדומה שבושים קלים וטעויות גרר, ופליטות פה ומוקשי־לשון, שהמדבר בשיטפא דלישנא, כדרך שהיה דוד לייב רגיל לדבר, אינו עומד עליהם אפילו אם נכשל בהם מאות פעם ואחת, ורק השומע יצחק. יצחקו הנערים; העיקר הלא הוא לקרוא בספרות העברית, לקנות ספרים בשביל הביב־ליותיקה, הספריה החדשה, לדעת יל"ג, אחד העם, מנדלי, ביאליק, טשרנחובסקי; ללמוד את „בעיר ההרגה", „ברוך ממגנצא", „המתנה" בעל־פה, ולהפיץ את ידיעת הלשון העברית בין בני הנעורים. דוד לייב עצמו ידו לא השיגה לנסוע לקונגרס הציוני בוינה, ועל זה דאבה נפשו כל ימיו; אבל בהשפעתו גרם שאחרים יסעו, וביניהם שלמה כורך הספרים, אף הוא ציוני נלהב ודובר־עברית מסור, שנעשה בסופו מורה־עברי ונתפרסם בין הבנות בכתיבת שירי אהבה „בעקבות טשרנחובסקי", ובתסרוקת הפייטנים שלו, — כווצות תלתלים שחורות המתבדרות ברוח מעשה קלאסיקון.

אמרו על שלמה שלא ידע דקדוק... אפשר שכך היה! אבל גם דוד לייב לא היה בעל־דקדוק גדול; אבל בעל עיק־רים היה, „פרינציפים" היו לו כלאחד „ראשון"... ואת העקרונות האלה קיים באדיקות ובמסירות נפש, ומה לו עוד? ומפני שדוד לייב, או כפי שהיה רגיל לקרא לעצמו ולחתום — דוד אריה־לייב, היה מרבה לספר עם שלמה הצולע בענייני ציונות, כגון „שקל", דגל תכלת־לבן, הרצל ואחד העם, מי צודק והלכה כמי; „הצפירה", „המצפה", „העולם", „די וועלט", „קרן־הדיבור העברי החי", ודוקא בעברית, בהברה של בן־יהודה, „במבטא הספרדי" המצלצל... ובאותה „הצ־חות" שהזכרנו לעיל, נקראו שני „העברים הגדולים" בפי הליצנים בשם „ספרדי", משונה במקצת לפי מושגי ימינו: „מאתא באתא". שפירושו הוא: מתי באת? אכן, בהברה הספרדית אשכנזית שבפי החובבים העברים שלנו לפני כ־ששים שנה ברוזוואדוב „המתעוררה לתחייה", באותה הנגינה המלעילית המשובשת, מורשת כל קהילות הגולה בגאליציה, נשמע בפיהם הביטוי הזה משונה ועילג ביותר, והיה מגשגש ומטרטר באוזן השומע כמין טא—טא—טא ואמא — טאטא—טא, של קטר בלהט מרוצו: „מא—טא—טא! בא—טא—טא" בלתי פוסק, שקשוק־קשקוש הנהנה מעצמו ונענה לעצמו, כדרך הנואמים — הרועמים, המשלימים באורך מה שמחסי־רים בעומק.

דוד לייב שעיקש לא היה אבל עקשן היה, לא נרתע מלעג הבריות ופיו לא פסק מגריסת „ההברה הספרדית" יומם ולי־לה, עד שסוף סוף התגבר עליה וכבשה לעצמו, כשם שגבר על שאר הקשיים והמכשולים שעמדו לו לשטן בדרכו ב„מל־חמת התחייה". כל ה„קמצין", „הפתחין", „הטיתין" ו„הת־

וין", שגרמו לפלג את דיבורו ולעלג את שפתו ולהפכה בהת־חלה לשפה פרורה ובלתי ברורה, נשמעו לו באחרונה, הש־לימו אתו, וההברה הנכונה — ידה על העליונה! אבל גם אחר כך, בהיות כבר הלשון שגורה בפיו ומידתה נכונה, והוא מדבר במבטא הספרדי, כמו שאומרים, „פחז כמים", ורק מפקידה לפקידה הייתה פוקדת אותו איזו טעות נוי, והוא משתבש באות קלילה ואומר: „תפר הסורה" במקום ספר התורה, „„אין חולאק בדבר", ובמקום ברוך, בבית קמוצה, אמר בוראך..." וכדומה, דברים קלים שאפילו מלומדים ופרופיסורים מפורסמים עלולים להשתבש בהם, — גם אז היו קלי הדעת וליצני העיר מקטינים ומקניטים אותו למען הרעימו, והיו אומרים לו מתוך ערמומיות ותמימות מזויפת „דוד לייב, שיר נא את השיר „הבניתיני" של ביאליק, דקלם לנו „תחקי תחקי" לטשרניחובסקי, או „מתת נפשי" של המצייר מאנה, וכיוצא בזה קול הברה משובשת.

ידוע ידע דוד לייב שהללו מתכוונים לשם ליצנות, להת־בדח על חשבון השפה היחידה־השרידה, מחמל נפשנו בגלו־יות, הלשון שהוא הוגה בה והיא שעשועיו, שעליה אמר יהודה לייב גורדון:

היו אשר תהיו ובאשר שמה!
לשפת עבר תאמרו: אחות רחמה...

אבל התאפק, והיה משים עצמו תמים עמהם; והיה מציע להם קודם כל לקנות שקל עברי ושקל ציוני, לחתום על „העולם" או על „המצפה" של שמעון מנחם לאזאר מקרא־קוב; לשלם דמי חבר בביבליותק ו„בבית יהודה", וכדומה מצוות מעשיות, שבלעדיהן אין אדם נעשה יהודי לאומי.

דוד לייב לא החמיץ שום הזדמנות להסביר למתנגדים לרעיון הציוני, כי רק הציונות והלשון העברית תפתורנה את „שאלת היהודים", ועתידם ועתידו של עם ישראל כולו הוא אך ורק בארץ האבות — בארץ ישראל ובמושבות; ואז היה מדקלם את דברי שאול טשרניחובסקי:

שחקי שחקי על החלומות
זו אני החולם שח — — —

ומאושר היה אם נענו לו „בני הנעורים" „התועים בדרכי החיים", וקנו, ושקלו, וחתמו, ונוספו גם הם על החבורה הקטנה, הציונית־העברית, שהוא, דוד לייב, היה שליחה הנאמן, דברה המסור לה בלב ונפש.

[ב]

— — — למעלה מיובל שנים עבר מאז. ב„בית החלוצות" בעיר תל־אביב הגדולה, במדינת ישראל הצעירה, התאסף קהל רב, שארית הפלטה של קהילת הקודש בגלות פולין החרבה — בני העיירה רוזוואדוב שעל שפת הנהר סאן; היה ערב, הקהל יושב ברגש וברתת; לא ליום טוב באו הנה; — יום זכרון להם היום, בו יזכרו, יספידו ויבכו את מתיהם — הרוגיהם היקרים, שנספו בשואה ביד החיה הנאצית הטור־פת. דממה, דממת קודש וצער קדוש ונוקב, באולם האספה הגדול. פניו של כל איש לבמה, ולבו של כל הקהל הזה מכוון לאחד ישיש, בעל הדרת פנים, העומד לפניהם וקורא בקול־בוכים, מאופק, מגילת פורענות ארוכה, — מעין פרקי „יוון־מצולה" חדש, שהוא עצמו היה עד ראייה להם ומבשרו חזה את כל הצרות הללו; ועתה הוא מעין הד, בת־קול לאותה בכייה לדורות, שבוכה בית ישראל כולו את השרפה הגדולה אשר שרף הזמן הרע את בית ישראל במדבר העמים הנורא.

כל אדם אומלל הוא בבחינת צדיק גמור, וכל מוכה־גורל הוא במעלת קדושים; שכן יסורים ממרקים ומטהרים את

הוועד בישראל מארח את חיים ויטמן ודוד גולדפארב מאמריקה

הנפש. הזקן הנואם אשר על הבמה, מתנגד גדול היה לציו־נות בשעתו, רדף את הציונים בעיירה וירד לפעולתם עד כמה שהגיעה ידו, והוא ודוד לייב היו צהובים זה לזה, אוי־בים בנפש, על אף קרבת המשפחה שהייתה ביניהם. כי מל־

חיים ויטמאן ודוד גולדפארב, יוצאי רוזוואדוב בארה"ב
בעת ביקורם בארגון

חבה הייתה לציונים הראשונים בראשי הקהל; שכן הללו יראו יראה גדולה מפני דבר המלכות של החוזה והמנהיג הגדול: „כבשו את הקהילות!" צו זה שיצא מלפני שליט התנועה ונעשה פתגם הציונות וסיסמתה המחייבת, וכל ציוני נאמן שמרם בלבו ופעל וכיוון את מעשיו לפיהם הוא, שהח־ריף מאד את המלחמה בין ראשי הקהל המכורים לרשות הנכרית, ובין נאמני העם הציוניים המסורים לרעיון התחיה, שנואת נפשם של השלטונות הזרים, שראו בציונות מרד והתקוממות נגד הסמכות והעליונות שלהם. אכן, הנואם הי־שיש העומד עתה עמידה דלה וריקה לפני בני עדתו, שכח הרבה ולמד הרבה בצוק העתים — — ואחרי המעשה האיום שנעשה לו ולעמו בידי הגויים „הטובים" והרעים כאחד, למד לדעת כי אכן צדקו הציונים של העיירה, והוא וחבריו טעו טעות גורלית מרה! שכן לו לא הפריעו למעשי הציונים, ל„נאציונאליים", בלשונם המלעיגה, ולא עוד אלא שהיו עוזרים לבני הנוער להרחיב את פעולתם, לעורר את העם לפעולה תרבותית ולעלייה לארץ במקום לשים מכשולים בדרכם, היו מרובים הניצולים מן השואה מכפי שהם עתה, ושארית הפליטה היתה מוצאת עזרה בצר מאת אחיהם הוו־תיקים בארץ. אף בשכבר הימים הכל נשכח, וגם השנאה וגם הקנאה כבר אבדה בזרם הזמן! והנה נצבת פה דמות טרגית — יהודי זקן וחביב, למוד סבל וצער ושבע מכאובים, אנוש־אנוש המבכה את מתיו, את עברו בקהלה יהודית קדו־שה, שהיתה ואיננה עוד, ורק זכרונה חי וקיים בלבבות.

את זכר הראשונים, שבזכותם כל שארית הפליטה הזאת היא כאן, „בבית החלוצות" אשר במדינת ישראל — מעלה לפני הקהל, הבוכה למשפחותיו, וגם שמח בציון ובבניה, איש אחר, איש העבודה והחלוציות הבונה ממרחביה, הקבוץ הארצי בעמק יזרעאל. הוא מתחיל במה שגמר קודמו וזוכר באהבה את זכרון הראשונים־האלמונים, אותם „החולמים הנעלמים, ממעטי דברים ומרבי תפארת", שהמשורר העברי הלאומי הגדול — חיים נחמן ביאליק, התפלל „שיהי חלקו עמהם..." וראה אותם כשומרים הנאמנים לצלם אלהים בעולם! והנה עומד לו „יעקלי חלוץ" לפני בני עירו הנאספים כאן, והוא מטוה ומתוה את חוט ההמשך מרוזוואדוב עד תל־אביב, מן המעמד הראשון של כמה בחורים וטובים מישראל שבגלות פולין, מאגודת „בית־יהודה" בעיירה, עד בית הח־לוצות בעיר העברית הראשונה, ועד בית חיינו — ציון, היא מדינת ישראל, חלום־חזון שנתגשם בימינו.

הוא, הצעיר, שראשו הלבין בעבודה ובבניין הארץ, קורא

חיים ויטמאן ודוד גולדפארב אורחי הארגון בתל־אביב

באזני העם המבכה את מתיו היקרים בפולין, שאדמתה כיסתה על נהרות דמי נקיים, הצועקים אלינו מן הגלויות; איש עבודה והגשמה זה יקרא את הקריאה הגורלית של דורות גבורים מקדשי השם: „בדמיך חיי!" בדברים מעטים, בוטים וחזקים, כמו הוחזר הווכוח לישנו; וכמו אז, לפני חמישים שנה, יוכיח לאלה שידעו לבכות אבל לא ידעו לעשות, מפני „שחכו בכל יום שיבוא" ולא עשו דבר כדי להביאו, — כי הגלות היא לא רק אסון בשעת צרה, אלא בעיקר פשע בעת טובה! גלות כהתאבדות מדעת לאומה! וגלות, גם בעת שלום ומנוחה, הרת אסון היא תמיד, כי „זה יכול לקרות" בכל מקום ובכל זמן!

*

וכמו רחש־לחש פנימי, משב רוח עילאי, עבר באולם האספה; כמו אז בסוכה הנאה של הרבי, בפתוח הרבי את פיו במאמר הנלבב והחגיגי: „אזמין לסעודתי אושפיזין עילאין!" ורוח עברה בין קהל האנשים... הייתה זו רוח לא מעלמא הדין, כאילו טעמם וריחם של כל היערות שמבראשית צרורים בתוכה, והרוח חיה ומניעה את הצפרים, מעשי ידי ר' מנדלי סופר להתפאר; ונעו, זעו ממקומם השרשראות ניירות הצבעונים, והערמונים המוזהבים והמוכספים, וכל מעשי הקישוט והעיטור והנוי התלויים ומשתלשלים. מן התקרה, המעלה ריחות טובים היוצאים מן הסוכה הכשרה, המקושטת ככלה, וחינות כל הכלות היהודיות הנאות וחסודות אשר מעולם בזיו פניה הטהורים.

„עולו אושפיזין עילאין קדישין!" והנה הוא בא, דוד־אריה־לייב הציוני; נכנס וישב ונתערב בקהל. כדמותו אז

דב בר רייך ליד לוח ההנצחה במרתף השואה

כן דמותו עתה, לא נשתנה במאום: צנוע כשהיה, מעולה, נחבא אל האידיאה שלו — אל ציוניותו הטהורה, אל עבריותו המשופרת. בגדיו מרושלים, בלוריתו פרועה, מגבעתו שמוטה לצדדין, מעילו אינו מכופתר בקו ישר, כפתור ואיבקה אינם מכוונים זה לזה, עניבתו אינה באמצע, במיפתח הצווארון, אלא נוטה יותר לצד של הכתף השמאלית, ומכנס אחד מופשל למעלה מן הקרסול והמכנס השני החפת שלו חפות בשולי הגרב, הנתון חציו בבית הנעל, אשר שרוכיה קשורים לאחור כמין סרח־סרט בצמות של בנות.

הקהל באזכרה לזכר קדושי רוזוואדוב

בחשאי, כמין נפנוף של רוח בערבי הנחל, נכנס לאולם המתייחד עם נשמת העיירה הנרצחת, המתה־החיה: השקל בידו האחת, „השילוח" בידו השנייה, ועל ראשו, בעל השער הבלונדיני המקורזל, מתנפנף הדגל הכחול־לבן עם „המגן־דוד" חד הזויות באמצעיתו, הדגל האהוב עליו כנפשו, המחזיק בתוכו בחזקה ובאהבה רבה את השם הגדול והנכבד „ציון".

על שאלתו של אותו אדם: דוד אריה, „מתי באת?" ענה האלמוני בלחש: „עתה באתי!"... ולשאלה השניה: „מי אמר לך כי אנחנו פה? ענה: את קולכם שמעתי — סוף סוף נפניתי מכל עסקי וטרדותי והעליתי את עצמי הנה, לחברים ולארץ ישראל שלי — — — ופתאום נדם קולו של בעל מגילת הפורענות הבוכה, נשתתק דיבורו של החלוץ ממרחביה, ורק קולו של דוד־אריה־לייב הציוני האלמוני מרוזוואדוב, הלך ברטט וברגש באולם בית החלוצות הדומם: אנכי אחד מאלה שעליהם אמר הרצל: „האנשים הראשונים שיתחילו בתנועה זו, מסופקני אם יראו בתפארת קצה"; „אבל ההתחלה עצמה תמלא הויתם גאוה נעלה ואושר של חרות פנימית". ועוד הוסיף דוד לייב הנעלם ואמר: הלז שבכה פה לפניכם, רואה רק את „בגדי החרדות" של הזמן הקטן, ואילו אנכי, הציוני האלמוני מאז, רואה את „בגדי החמודות" שלבש הזמן הגדול של ישראל בארצו! התזכור איך בנעורינו בבית המדרש בעיירה חזרנו על דברי השיר של טשרניחובסקי: „לבן האגדה"?

הציוני האלמוני

היית לנו שיר, לאלף שנים פעם
הושר יושר ויהי לתפלת עם בחג.
מי מלל לנו זאת ? פה, בעלית־גג
וללא אויר ואור, הלא טפחנו רעם !

ואנחנו, הצעירים והעניים, האמנו בשיר הזה וברעם הזה ! רצינו — ואין זאת אגדה. כי עם הרצל אמרנו לעצמנו ולאחרים קטני האמונה : „על כן האמן אאמין, כי יקום דור יהודים חדש ונפלא בארץ ; המכבים יקומו לתחייה ! כן, כוחנו אתנו לברוא לנו מדינה, מדינה למופת, בידינו כל האמצעים באנשים ובמעשים הדרושים לכך.”

[ג]

בימים אלה של המעשה הגדול וההתהוות המופלאה פה בארץ, מרבה אני להגות בראשונים והטובים בעירנו, שעליהם אמר הרצל : „ומה רב הכבוד הצפון לראשונים אשר יצאו נדבה למלחמה בעד רעיוננו”, ולהם שר חיים נחמן ביאליק :

גוי קו־קו אנחנו ! מקו לקו קוממו
שממות עולם ובנו בנין־עד !
יש־יום — ומים עד־ים יצאו ישתוממו
לראות מה־פעל קטן גויים, עם נד.

ובמשנה אהבה והערצה אהגה בו, בדוד אריה לייב הנאמן, בן עירי החסידית, הציונית, העברית ; עיירה של אנשים פשוטים, עמלים, בעלי־מלאכה ישרים, יהודים בעלי צדקה וחסד ואוהבי ישראל, איש איש לפי מה שהוא ולפי המדרגה שלו בסולם היהודי־אנושי המוצב ארצה, על אדמת נכר, וראשו מגיע השמימה — לאלהי ציון וירושלים.

עתה ידענו שאותה עיירה נאהבה ונעימה היתה כולה קודש לגאולת ישראל, ואת אהבתה ואת תקותה לימים טובים מאלה הייתה מביעה בתפילה ובתחנונים ובניגונים יפים, מורשת דורות של חסידים ולמדנים אנשי לבב, שחיו חיי חולין וצער בגלות המרה על טהרת הקודש, וכל ימיהם היו מעין אתקנה אחת ארוכה ליום שכולו גאולה ותיקון האדם והעולם.

ויש ונדמה לי : אילו היה הוא ושכמותו, ציונים אלמונים, אתנו פה היום, היה הכל אחר... שכן דוד ליב והדומים לו היו בודאי רואים נכונה את עצם הדבר הגדול הזה שנפל בישראל ! עינו הטובה שהייתה נשואה תמיד הנה כמו מבעד לערפלי טוהר, יכולה הייתה לתפוס בבהירות, בלי כל חציצה ומחיצה, את הבלתי נתפס והבלתי נראה לנו, שמרוב קירבה קצרה ראייתנו, ואין אנו רואים אלא את עצמנו בלבד. ויש ואני רואה אותו עומד בחצות הלילה ע״י הבאר אצל המשאבה הגדולה שבאמצע ככר השוק, והוא שר תוך השתפכות הנפש את השיר החביב עליו ביותר, שר־מזומם בקול נוגה ורווה כסופי גאולה ואהבת ציון :

התשאי לי שלום מאחי בציון,
מאחי הרחוקים הקרובים ?
הוי, מאשרים ! הידעו ידע
כי אסבל, הוי אסבל מכאובים.

האם סבל ? לא ! הוא רק נכסוף נכסף ואהב... אבל, אהבה גדולה היא משא גדול, שכן לגעגועים גדולים קוראים משא־נפש ! והוא נשא באמונה ובסבלנות למופת את אהבתו לציון, והוא עשה הכל כדי להיות ראוי לאהבה טהורה זאת. הוא עבד את אלוהי עמו שלא על מנת לקבל פרס, כמאמרו של שפינוזה : האוהב את אלהים באמת, אל יבקש את אהבת אלהים כתגמול. — — —

דער אנאנימער ציוני

משה בן מנחם

[א]

נאָך פון זיין פריסטער יוגנט איז דוד לייב פאַרכאַפט געוואָרן דורך דער ציוניסטישער „אידייע” און דער ליבשאַפט צום העברעאישן דיבור און ער האָט זיך זיי איבערגעגעבן מיט זיין גאַנץ לייב און לעבן. „דבר עברית והבראת” — דער דאַזיגער זאָג פון בן יהודה האָט זיך נישט אָבגעטון פון זיין מויל און ביי יעדער געלעגנהייט און אין יעדן שעת כושר האָט ער אים דערמאָנט, ווייל ער האָט אין דעם גרויסן כלל פון דער העברעאישער שפראַך אין מויל פון פאָלק געזען איינעם פון די עיקרים פון דעם פראַקטישן ציוניזם, וואָס איז בכוח צו ברייגגען דעם גרויסן אויפטו — די אנטשטייאונג פון דער יידישער מדינה, דער חלום־טרוים פון ד״ר הרצל׳ס לעבן.

„עס וועט נישט זיין קיין יידישע מדינה, אויב עס וועלן נישט זיין יידן פאַר דער מדינה”, האָט אַמאָל געזאָגט דוד

לייב אין איינע פון זיינע רעדעס אין אגודת „בית יהודה״; און אין דעם איין זאָג האָט ער אַריינגענומען און פֿאַרבונדן הרצלען און אחד העם׳ען צוזאַמען, און ער האָט פון דער תורה פון פּאָליטישן ציוניזם און פון דער תורה פון גייס־טיקן ציוניזם געמאַכט איין גאַנצע לערע! מיר ווייסן נישט, צי דער האַרציקער דוד לייב האָט געוווּסט וועגן דער יע־זואיטישן זאָג: „דער ציל פאַרהייליקט די מיטלען״... אָבער זיין נוהג זיין זיך אין ציוניזם און אין געזעלשאַפֿ־טלעכער עסקנות וואָס איז געווען אפּהענגיק פון אים, איז ער נישט געווען ווייט פון דעם זאָג. ער, דוד אריה, דער פלאַמיקער העברעער און ציוניסט, האָט נישט פונאַנדער־געקליבן אין מיטלען, און אַלע זיינע וועגן און מעשים האָבן אים געפירט צו דעם איינציקן ציל — ליבשאַפֿט צו ארץ ישראל, ליבשאַפֿט צו דער שפּראַך פון ארץ ישראל, צו דער גרינדונג פון קאָלאָניעס, צו שטיין אויף פעסטן באָדן דורך יידישער אַרבעט, און צו העברעאיש ווי אַ לעבעדיקע שפּראַך; ווייל ביידע זיינען בבחינת חיינו ואורך ימינו... און אין ביידע האָט ער געדענקט און פאַר ביידע האָט ער זיך געמיט טאָג און נאַכט ממש, אָן גוזמא און אָן מליצה.

און ווער עס מיינט, אַז דאָס העברעאיש רעדן איז אים אָנגעקומען לייכט, אָן יסורים, מאַכט בלויז אַ טעות. אַ סך ראַנגלענישן און נישט ווייניק צער האָט אים געקאָסט ביז ער האָט זיך צוגעוווינט צו רעדן דאָ אין דער ספרדישער הברה — „אַזוי ווי מען רעדט אין פתח תקוה, אין ראשון לציון, אין נס ציונה, אין רחובות און אין גאַנצן גליל״. דוד לייב איז געווען אַ עקשן און אַ געדולדיקער, און ער איז גרייט געווען צו ליידן פאַר דעם הייליקן עניין, דער „אידייע״, חרפות און בושות מצד זיינע חברים לדעה, רדי־פות און בזיונות מצד זיינע עלטערן, וואָס שטעלן זיך געגען זיינע „שגעונות״, אַבי די אידייע פון ציוניזם זאָל אפּהאַלטן אַ נצחון!

איז וואָס אויב ער האָט איבעראַנייס אַ טעות געמאַכט און געזאָגט אין זיין פאַראשכנזישטן ספרדית, עטוואָס פאַר־היקעוועט: „היא נותע על הקונגרת!״ אָדער מנדלי מוכר תפרים... ארץ יתראל״, „על טף בית המדרת״ און ענלעכע לייכטע טעות׳ים און פעלערן, פליטות פה און שטאַמלעניש, וואָס דער וואָס רעדט פליסיק, ווי דאָס איז געווען דער שטייגער פון דוד לייב׳ס ריידן, באַמערקט זיי נישט, אַפילו ער איז אין זיי נכשל געוואָרן הונדערט און איינמאָל, און בלויז דער וואָס הערט עס לאַכט דערביי. זאָלן זיי זיך לאַכן די יינגלעך; דער עיקר איז לייענען העברעאישע ליטעראַ־טור, קויפן ביכער פאַר דער ביבליאָטעק, די נייע ביבליאָ־טעק, קענען יל״ג, אחד העם, מנדלי, ביאַליק, טשערניחובסקי; לערנען אויף אויסעווייניק „בעיר ההריגה״, ברוך ממגנצא״, „די מתנה״, און פאַרשפּרייטן די קענטעניש פון דער העב־רעאישער שפּראַך צווישן דער יוגנט. דוד לייב אַליין האָט נישט געהאַט אויף צו פאָרן צום ציוניסטישן קאָנגרעס אין ווין, און אויף דעם האָט זיין האַרץ געוויינט אַ גאַנץ לעבן; אָבער מיט זיין השפּעה האָט ער באַוויזן אַז אַנדערע זאָלן פאָרן, און צווישן זיי שלמה דער איינבינדער, אויך ער א פלאַמיקער ציוניסט און אַן איבערגעגעבענער העב־רעאיש־רעדנער, וואָס איז צום סוף געוואָרן אַ העברעאישער לערער און האָט זיך צווישן די מיידלעך באַרימט געמאַכט מיט שרייבן ליבע־לידער „אין די פוסטריט פון טשערני־כאָווסקין״, און מיט זיין פּאַעטישער טשופּרינע — קוטשמעס שוואַרצע לאָקן וואָס ווערן צעפלאָסן אין ווינט מעשה קלאַסיקער

מען פלעגט זאָגן אויף שלמה׳ן, אַז ער האָט נישט געקאָנט קיין דקדוק... מעגלעך, אַז אַזוי איז דאָס געווען! אָבער אויך דוד לייב איז נישט געווען קיין גרויסער בעל דקדוק; אָבער אַ מענטש פון „פּרינציפּן״ איז ער געווען, און דידאַ־זיקע פּרינציפּן פלעגט ער מקיים זיין מיט פּעדאַנטישקייט און מסירות נפש, און וואָס האָט ער נאָך באַדאַרפט? און היות ווי דוד לייב, אָדער ווי ער איז זיך נוהג געווען צו רופן זיך זעלבסט און חתמה׳נען — דוד אריה לייב, פלעגט מרבה זיין אין שמועסן מיט שלמה דעם הינקעדיקן אין עניינים פון ציוניזם, ווי „שקל״, בלוי־ווייסע פאָן, הרצל און אחד העם, ווער איז גערעכט און לויט וועמען איז די הלכה; „הצפירה״, „המצפה״, „העולם״, „די וועלט״, „קרן הדיבור העברי החי״, און דווקא אין העברעאיש, מיט דער הברה פון בן יהודה, אין דעם קלינגענדיקן „ספרדישן אויסרייד״... און מיט דער דאָזיקער „לויטערקייט״ וועלכע מיר האָבן אויבן דערמאָנט, זיינען דידאָזיקע צווי „גרויסע העברעער״ וועלכע מיר האָבן אויבן דערמאָנט, גערופן געוואָרן דורך „ליצנים״ מיטן נאָמען „ספרדי״, אַביסל משונה׳דיק לויט די באַגריפן פון אונדזער צייט: „מאתא באתא״. וואָס וויל זאָגן: מתי באת.

יאָ, דידאָזיקע ספרדיש־אשכנזישע הברה אין די מיילער פון אונדזער העברעאיש־ליבהאָבער מיט זעכציק יאָר צו־ריק אין ראַזוואַדאָוו „וואָס וואַכט אויף צום לעבן״, מיט יענער צעקאַליעטשעטער מלעל׳עדיקער נגינה, וואָס איז געווען די אייגנשאַפֿט פון אַלע גלות קהילות אין גאַליציע; דידאָזיקע הברה האָט אין זייערע מיילער געקלונגען משו־נה׳דיק און ביז גאָר שטאַמלדיק; ס׳פלעגט גרילצן און קלאַפּן אין אויער ווי אַ מין טאַ־טאַ־טאַ פון א פּאַראַוואָז אין פולן געלויף: מאַ—טאַ—טאַ! באַ—טאַ—טאַ. אַן אוימ־

אויפערלעכער גערויש און געפילדער וואָס האָט הנאה פון זיך זעלבסט און טוט זיך צוליב ווי דער שטייגער פון רעד־נער — וואָס דונערן און דערגענצן זייערע רייד אין דער לענג, וואָס זיי האָבן פאַרפעלט אין דער טיף.

דוד לייב וועלכער איז קיין בייזוויליקער נישט געווען אָבער אַ עקשן איז ער געווען, פלעגט זיך נישט מאַכן קיין בייז בלוט פון דעם שפּאָט און ער פלעגט נישט אויפהערן צו קריגן די „ספרדישע הברה" טאָג און נאַכט, ביז ער האָט זי סוף סוף באַזיגט און האָט זי דעראָבערט, פּונקט ווי ער האָט באַזיגט אַנדערע שוועריקייטן און שטערונגען וואָס זיינען אים געשטאַנען ווי אַ שטן אין זיין וועג פון דער „מלחמה פאַר אויפלעבונג". אַלע „קמצין", „פּתחין", „טיתן" און די „תוין" וואָס האָבן צעשפּאָלטן זיין דיבור, פאַר־וואַנדלט אין שטאַמלעניש זיין שפּראַך און האָבן פון אָנ־פאַנג געמאַכט דערפון אַ צעבערעקלט נישט קלאָר לשון, האָט צום סוף זיך אים אונטערגעגעבן האָט מיט אים שלום געמאַכט, און די ריכטיקע הברה האָט באַקומען די אויבער־האַנט! אָבער אויך נאָכדעם, ווען ער האָט שוין דאָסדאָזיקע לשון באַהערשט און האָט עס ריכטיק אַרויסגערעדט, און ער רעדט שוין אין דער ספרדישער הברה, ווי מען זאָגט „פליסיק ווי וואַסער"; אויך דאַן ווען ער פלעגט בלויז פון צייט צו צייט מאַכן אַ „שיינהייטס־פעלער" און פאַרדרייען בלויז אַ לייכטן אות, און פלעגט זאָגן „תפר הסורה" אַנ־שטאָט ספר התורה, „אין חולאק בדבר", און אַנשטאָט ברוך, פלעגט ער זאָגן „בוראך"... און ענלעכע לייכטע זאַכן, וואָס אַפילו געלערנטע און באַרימטע פּראָפעסאָרן זיינען עלול געשטרויכלט ווערן מיט אַ טעות לגבי זיי — אויך דאַן פלעגן די שטאָט ליצנים און לייכטזיניקע אים דערנידעריקן און דערצאַרענען און פלעגן אים זאָגן מיט אַ כיטרעקייט און געפעלשטער תמימותדיקייט „דוד לייב, זינג נאָר דאָס ליד 'הכניתני' פון ביאַליקן, דעקלאַמיר אונדז 'תחקי, תחקי' פון טשערניכאָווסקין, אָדער 'מתח נפשי' פון דעם מאַלער מאַנה און ענלעכע פאַרדרייעענישן".

דוד לייב האָט געוווּסט, אַז זייער כוונה איז ליצנות און אונטערהאַלטונג אויפן חשבון פון דער שפּראַך, וואָס איז אַזוי טייער אונדזער הארץ אין די גלותן, די שפּראַך אין וועלכער ער דענקט און איז זיין ליבשאַפט, די שפּראַך וועגן וועלכער יהודה לייב גאָרדאָן האָט געזאָגט:

היו את תהיו ובאשר שמה!
לשפת עבר תאמרו: אחות רחמה...

אָבער ער פלעגט זיך איינהאַלטן און פלעגט זיך מאַכן נאַיוו; ער פלעגט קודם כל זיי פאַרלייגן צו קויפן דעם העבראישן שקל און דעם ציוניסטישן שקל, אויסשרייבן דעם „העולם" אָדער דעם „המצפה" פון שמעון מנחם לאזאר פון קראָקע; באַצאָלן מיטגליד־אָפּצאָל אין דער ביבליאָטעק און אין „בית יהודה", און ענלעכע מצוות מעשיות, אָן וועלכע אַ מענטש קאָן נישט ווערן אַ נאַציאָנאַלער ייד.

דוד לייב פלעגט נישט דורכלאָזן קיין געלעגנהייט, כדי אויפצוקלערן די געגנער פון ציוניזם, אַז בלויז דער ציוניזם און די העבראישע שפּראַך וועלן לייזן די „אידנפראַגע", און אַז זייער צוקונפט און די צוקונפט פון יידישן גאַנצן פאָלק איז בלויז אין לאַנד פון די אָבות — אין ארץ ישראל און אין די קאָלאָניעס; ער פלעגט דאַן דעקלאַמירן פון שאול טשערניכאָווסקין:

שחקי שחקי על חלומות
זו אני החולם שח — — —

און ער איז גליקלעך געווען ווען די „בני הנעורים", „התועי בדרכי החיים" האָבן אים צוליב געטון און געקויפט די שקלים וואָס ער האָט זיי אָנגעבאָטן, זיך אַבאָנירט אויף די צייטונגען וואָס ער האָט זיי פאַרגעלייגט און האָבן זיך אַזוי אַרום באַהאַפטן צו דער קליינער, ציוניסטיש־העברע־אישער גרופּע, וואָס ער דוד־לייב, איז געווען איר געטריי־ער שליח און איר איבערגעגעבענער וואָרט־זאָגער בלב ונפש.

[ב]

— — — העכער אַ יובל יאָרן איז אַריבער זייט דאַן. אין דער יונגער מדינת ישראל, האָט זיך פונאַנדערגעזאַמלט אַ „בית החלוצות" פון דער גרויסער שטאָט תל אביב, אַ גרויסער קהל, די שארית הפליטה פון דער קהילת הקודש פון חרובן גלות פוילן — די לאַנדסלייט פון שטעטל ראַז־וואַדאָוו, וואָס ביים ברעג פון טייך סאַן; עס איז געווען אין אָוונט, דער עולם זיצט אַרומגענומען מיט געפיל און מיט ציטער; נישט צו אַ יום טוב זיינען זיי זיך דאָ פונאַנדער־געקומען; — אַ טאָג פון אָנדענק איז עס היינט פאַר זיי, אַ טאָג אין וועלכן זיי וועלן דערמאָנען, מספּיד זיין און באַ־וויינען זייערע מתים — זייערע טייערע הרוגים, וועלכע זיינען פאַרטיליקט געוואָרן אין דער קאַטאַסטראָפע דורך דער רויבישער נאַצי חיה. אַ שטילקייט, אַ הייליקע שטיל־קייט און אַ הייליגער עגבערנדיקער צער הערשט אין גרויסן זאַל פון דער פאַרזאַמלונג. דאָס געזיכט פון יעדן איינעם איז געווענדעט צו דער בימה און דאָס האַרץ פונם גאַנצן קהל איז געריכטעט צו אַן אַלטיטשקן, מיט אַן הדרת פּנים, וואָס שטייט פאַר אים און לייענט מיט אַ וויינענדיק, פאַר־שטיקט קול אַ לאַנגע מגילה פון פורעניות — ווי קאַפּיטלען פון אַ נייעם „יוון מצולה", פון וועלכן ער אַליין איז געווען

א עד ראיה און האָט אויף זיין אייגענעם גוף אויסגעטראָגן די אַלע צרות און איצט איז ער ווי אַ מין אָפּקלאַנג, ווי אַ בת־קול פון דער דאָזיקער בכייה לדורות, פון דעם דאָזיקן געוויין וואָס גאַנץ בית ישראל וויינט אויף דער גרויסער שרפה וואָס האָט פאַרברענט דאָס הויז פון ישראל אין דעם שרעקלעכן מדבר פון פעלקער.

יעדער אומגליקלעכער מענטש איז בבחינת צדיק גמור, און יעדער געשלאָגענער דורך דעם גורל דערגרייכט די הויכקייט פון קדושים; ווייל יסורים לייטערן און רייניקן די נשמה. דער זקן וואָס רעדט אויף דער סצענע איז בשעתו געווען אַ גרויסער געגנער פון ציוניזם, פלעגט רודפן די־ציונים פון שטעטל און פלעגט שטערן זייער טעטיקייט וויפל נאָר ער האָט געקאָנט. ער און דוד לייב זיינען זיך געווען פיינט, בלוטיקע שונאים איינער דעם צווייטן, טראָץ דער קרבת המשפחה וואָס האָט זיי פאַרבונדן, ווייל אַ מלחמה איז אָנגעגאַנגען צווישן די ערשטע ציוניסטן און די ראשי הקהל; ווייל די לעצטע האָבן שטאַרק מורא געהאַט פאַר דאָס שטאַטלעכקייט פונם גרויסן וויזיאָנער און מנהיג: „דעראָבערט די קהילות"! דער דאָזיגער רוף וואָס עס האָט פראָקלאַמירט דער מנהיג פון דער באַוועגונג און וואָס איז געוואָרן די פאַרפליכטענדיקע לאָזונג, וועלכע יעדער געטרייער ציוני האָט אָפּגעהיט אין זיין האַרץ, האָט אַקטואירט און געריכטעט זיינע מעשים לויט איר, דאָס האָט זייער פאַרשאַרפט די מלחמה צווישן די ראשי הקהל וואָס זיינען געווען פאַרקויפט צו דער פרעמדער מאַכט און צווישן די ציוניסטן געטרייע דעם פאָלק און איבערגעגעבענע דעם אויפלעבונגס געדאַנק, וואָס איז געווען פאַרהאַסט דורך די פרעמדע רעגירונגען, וועלכע האָבן געזען אין ציוניזם אַ בונט און אַן אויפשטאַנד געגן זייער אויטאָריטעט און זייער העגעמאָניע. דערדאָזיקער אַלטער רעדנער, וועלכע שטייט איצט נעבעכדיק און דערשלאָגן פאַר זיין עדה האָט אַ סך פאַרגעסן און פיל געלערנט אין די שווערע צייטן, און נאָך די שרעקלעכע מעשים וואָס עס זיינען באַגאַנגען געגן אים און זיין פאָלק אַזוי די „גוטע" גויים ווי די שלעכטע, האָט ער זיך איבערצייגט, אַז די ציוניסטן פון זיין שטעטל זיינען גערעכט געווען, אַז ער און זיינע חברים האָבן געמאַכט אַ ביטערן, פאַטאַלן טעות! ווייל וואָלטן זיי נישט געשטערט די ציוניסטן — די „נאַציאָנאַליסטן" אין זייער שפּאָט־שפּראַך — נאָר וואָלטן געהאָלפן דער יוגנט צו אויסברייטערן זייער אַרבעט, אויפמונטערן דאָס פאָלק צו קולטור אַרבעט און צו עלייה קיין ארץ ישראל, אַנשטאָט צו לייגן שוועריקייטן אויף זייער וועג, וואָלט גרעסער געווען די צאָל געראַטעווטע פון דער קאַטאַסטראָפע און די שארית הפליטה וואָלט געפונען הילף אין זייער קלעם ביי זייערע ברידער די וותיקים אין לאַנד. אָבער אין פאַרלויף פון די יאָרן איז אַלץ פאַרגעסן געוואָרן, אויך די שנאה און די קנאה איז פאַרלוירן געגאַנגען מיטן שטראָם פון דער צייט!
און אָט שטייט דאָ אַ טראַגישע געשטאַלט — אַ אַלטער און ליבליכער ייד, אַן אויסגעפּראָוואָוועטער אין צער, פיין און ווייטאָג, וואָס באַוויינט זיינע מתים, זיין פאַרגאַנגענהייט אין דער יידישער קהילה קדושה, וואָס איז געווען און איז מער נישטאָ, און בלויז איר אָנדענק לעבט און איז פאַרבליבן אין די הערצער.

דעם אָנדענק פון די ראשונים, וואָס אין זייער זכות געפינט זיך דאָ די גאַנצע שארית הפליטה, אין „בית החלוצות" אין מדינת ישראל, הויבט אַרויס פאַרן קהל, וואָס באַוויינט זיינע אומגעקומענע, און פרייט זיך אויך מיט ציון און אירע זין, אַ צווייטער מענטש, אַ מענטש פון אַרבעט און פון בויענדיקן חלוציזם פון מרחביה, פון קיבוץ ארצי אין עמק יזרעאל. ער הויבט אָן דאָרט ווו עס האָט פאַרענדיקט זיין פאַרגייער און דערמאָנט מיט ליבשאַפט דעם אָנדענק פון די ערשטע־אומבאַקאַנטע יענע „החולמים הנעלמים, ממעטי דברים ומרבי תפארת", וועגן וועלכע דער גרויסער נאַציאָנאַלער דיכטער האָט תפילה געטון „שיהי חלקי עמהם..." און ער האָט זיי געזען ווי געטרייע שומרים פון גאָטס געשטאַלט אויף דער וועלט! און אָט שטייט „יעקעלע חלוץ" פאַר זיינע לאַנדסלייט וואָס האָבן זיך דאָ פאַרזאַמלט, און ער שפינט און ציט דעם המשך פונם פאָדים פון ראַזוואַדאָוו ביז תל אביב, פון דעם ערשטן מעמד פון עטלעכע וווילע יידישע יינגעלייט פון גלות פוילן, פון אגודת „בית יהודה" אין שטעטל, ביז דעם בית החלוצות אין דער ערשטער יידישער שטאַט און ביז דאָס הויז פון אונדזער לעבן — ציון, דאָס איז מדינת ישראל, דעם חלום־וויזיע וואָס איז פאַרווירקלעכט געוואָרן אין אונדזערע טעג.

ער, דער יינגער, וועמענס האָר זיינען ווייס געוואָרן ביי דער אַרבעט און בניין הארץ, לאָזט הערן פון די אָנוועזנדיקע וואָס באַוויינען זייערע טייערע אומגעקומענע אין פוילן, וועמענס ערד האָט פאַרדעקט טייכן אומשולדיק בלוט, וואָס שרייט צו אונדז פון די גלותן; דערדאָזיקער מענטש פון אַרבעט און פאַרווירקלעכונג לאָזט הערן דעם גורלדיקן רוף פון דורות פון גיבורים מקדשי השם: „בדמייך חיי!" מיט ווייניק ווערטער, שלאַגפערטיקע און פעסטע, ווי עס וואָלט זיך אומגעקערט דער אַלטער ויכוח; און ווי דאָן מיט פופציק יאָר צוריק, באַווייזט ער די אלע, וועלכע האָבן געוווסט צו וויינען, אָבער האָבן נישט געוווסט צו טאָן, ווייל „זיי האָבן געוואַרט יעדן טאָג ער זאָל קומען",

האָבן אָבער גאָרנישט געטאָן כדי אים צו ברייינגען — אַז גלות איז אַן אומגליק נישט בלויז בשעת צרה, נאָר איז אַ פאַרברעכן בעיקר אין אַ גוטער צייט! גלות איז געגליכן צו אַ באַוווסטזיניקן זעלבסטמאָרד פון פאָלק! גלות איז שטענדיק אַן אומגליק, אויך אין צייטן פון שלום און פון רוה, ווייל „דאָס קאָן טרעפן" אין יעדן אָרט און אין יעדער צייט!

*

ווי אַ אינערלעכער געריש און שעפּטשעריי, ווי אַ צאַרטער ווינט וואָלט אַ ווייע געטאָן איבער דעם פאַרזאַמלונגס-זאַל. ווי דעמאָלט אין דעם רבינס שיינער סוכה, ווען דער רבי האָט אָנגעהויבן מיט אַ האַרציקן יום טובדיקן מאמר: „אַזמין לסעודתי אושפיזין עילאין"! און אַ ווינט איז אַדורך דעם קהל... דאָס איז געווען אַ ווינט לא מעלמא הדין, ווי ס׳וואָלטן אין אים געווען פאַרבאָרגן דעם טעם און ריח פון אַלע בראשית וועלדער, און דער ווינט לעבט און ברענגט אין באַוועגונג די פייגל, די פּרעכטיקע אַרבעט פון ר׳ מנדלי סופר; און עס וויגן זיך און שאָקלען זיך די פאַרביקע פּאַפּירענע קייטן, די באַגילדעטע און באַזילבעטרע קאַשטאַנעס, און אַלע באַצירונגען, באַפּוצונגען און אָרנאַמענטן, וואָס שלענגלען זיך און הענגען אַראָפּ פון דעם סופיט. און גוטע ריחות פליסן אַרויס פון דער כשרער סוכה, וואָס איז אויסגעצירט ווי אַ כלה, און די חינען פון אַלע יידישע שיינע און פרומע כלות אין דער וועלט שטראַלן אַרויס פון איר ליכטיק פּנים.

„עולו אושפיזין עילאין קדישין"! און אָט קומט ער אָן, דוד אריה לייב דער ציוני; ער איז אַריינגעקומען, האָט זיך אָוועקגעזעצט און זיך אויסגעמישט מיטן קהל. זיין געשטאַלט איצט איז ווי זיין געשטאַלט אַמאָל, ער האָט זיך מיט גאָרנישט געענדערט: אַ באַשיידנער ווי ער איז דאָס געווען, איידל, געטריי זיין אידייע — זיין ריינעם ציוניזם, זיין פּערלדיקן העברעאיש. זיינע בגדים זיינען פאַרנאַכלעסיקט, די טשופּרינע צעשויבערט, זיין הוט אַראָפּגערוקט אויף אַ זייט, זיין רעקל נישט פאַרקנעפּלט אין אַ גלייכער ליניע, די בינדע איז נישט אינמיטן קאָלנער, נאָר איז פאַרוקט אַן אַ זייט מער צום לינקן אַקסל, איין הויז איז פאַרקאַטשעט ביזן פוסביין און דער צווייטער הויז פאַרשטעקט אין זאַק, פון וועלכן אַ העלפט איז אַריינגעטאָן אין שוך, אין וועלכן די שנירעוקעס זיינען פאַרבונדן אויף הונטן ווי אַן עק פון אַ לענטע אין מיידלשע צעפּ.

שטיל ווי אַ בלאָז פון אַ ווינט צווישן ווערבעס ביים טייכל גייט ער אַריין אין זאַל ווו דער קהל איז זיך מתייחד מיט דער נשמה פון אויסגעמאָרדעטן שטעטל, דאָס טויטע-לעבעדיקע שטעטל; דער שקל אין איין האַנט, דער „שילוח" אין דער צווייטער האַנט, און אויף זיין קאָפּ מיטן בלאַנדן געקרייזלטן האָר, פלאַטערט די בלוי-ווייסע פאָן מיטן שאַרף-ווינקלדיקן „מגן דוד" אינמיטן, די פאָן וועלכע ער האָט ליב מיטן גאַנצן האַרצן.

אויף דער פראַגע פון דעם דאָזיקן מענטשן: „דוד אריה, ווען ביסטו געקומען?" האָט דער אומבאַקאַנטער געענטפערט שטיל: „איצט בין איך געקומען"!... און אויף דער צווייטער פראַגע: „ווער האָט דיר געזאָגט, אַז מיר זיינען דאָ פאַראַן"? האָט ער געענטפערט אייער שטימע האָב איך געהערט — סוף סוף האָב איך מיך באַפרייט פון מיינע אַלע עסקים און טרדות און איך בין אַהער געקומען, צו די חברים און צו מיין ארץ ישראל — — — און מיטאַמאָל איז פאַרשוויגן געוואָרן די שטימע פון דעם וויינענדיקן בעל מגילת הפורענות, עס איז איינגעשטילט געוואָרן דער דיבור פון דעם חלוץ פון מרחביה, און בלויז דאָס קול פון דוד אריה-לייב, פון אנאָנימען ציוניסט פון ראַזוואַדאָוו, איז אַרומגעגאַנגען מיט ציטער און מיט געפיל איבערן שווייגנדיקן זאַל פון בית החלוצות: איך בין איינער פון די אויף וועלכע הרצל האָט געזאָגט: „איך צווייפל, צי די ערשטע וואָס וועלן אָנפאַנגען מיט דער באַוועגונג, וועלן זען די פראַכט פון איר ענדע"; אָבער די עצם התחלה וואָס אָנפילן זייער וועזן מיט נאָבעלער שטאָלץ און מיט גליק פון אינערלעכער פרייהייט". און נאָך האָט געזאָגט דער נישט געזעענער דוד לייב: דערדאָזיקער, וועלכער האָט דאָ געוויינט אַנטקעגן אייך, זעט בלויז די „בגדים פון שרעק" פון דער קליינער צייט, דאָגעגן איך, דער אומבאַקאַנטער ציוני, זע די „פּרעכטיקע בגדים" וואָס די גרויסע צייט פון ישראל האָט אָנגעטאָן אין איר לאַנד! געדענקסטו ווען מיר האָבן אין אונדזערע יוגנט יאָרן אין בית המדרש איבערגעחזרט די פּאָעזיע פון טשערניכאָווסקין: „לבן האגדה"?

היית לנו שיר, לאלף שנים פעם
הושר יושר ויהי לתפלת עם בחג.
מי מלל לנו זאת? פה בעליית-גג
ולא אוויר ואור, הלא טפחנו רעם!

און מיר די יונגע און די אָרעמע האָבן געגלויבט אין דעמדאָזיקן שיר און אין דעמדאָזיקן דונער! מיר האָבן געוואָלט, און עס איז נישט קיין לעגענדע. ווייל צוזאַמען מיט הרצלען האָבן מיר געזאָגט צו זיך זעלבסט און צו אַנדערע פון שוואַכן גלויבן: „דערפאַר טו איך גלויבן, אַז עס וועט אויפקומען אַ נייער, וווּנדערבאַרער דור יידן אין לאַנד; די מכבייער וועלן אויפלעבן! יאָ, מיר האָבן דעם כוח צו שאַפן אַ מדינה, אַ מוסטער מדינה, מיר פאַרמאָגן

אַלע מיטלען וואָס זיינען נויטיק דערצו, אין מענטשן און אין מעשים.

[ג]

אין די דאָזיגע טעג פון גרויסע טאטן און ווונדערבאַרע געשעענישן דאָ אין לאַנד, טראַכט איך אַ סך וועגן די ראשונים און די גוטע פון אונדזער שטעטל, וועגן וועלכע הרצל האָט געזאָגט: „און ווי גרויס איז דער כבוד וואָס דערוואַרט די ערשטע וואָס זיינען אַרויס אייגנוויליק אין דער מלחמה פאַר אונדזער אידייע", און צו זיי האָט געזונגען חיים נחמן ביאַליק:

גוי קו־קו אנחנו! מקו לקו קוממו
שממות עולם ובנו בניו־עד!
יש יום — ומים עד ים יצאו משתוממים
לראות מה פעל קטן גויים, עם נד.

און מיט דאָפּלטער ליבשאַפט און פאַרעהרונג טראַכט איך וועגן אים, דעם געטרייען דוד אריה לייב, דעם אָפּשטאַמיקער פון מיין חסידישער, ציוניסטישער און העברעאישער שטאָט; אַ שטאָט פון פשוטע מענטשן, אַרבייטזאַמע, ארענטלעכע בעל מלאָכות, יידן בעלי צדקה, יידן גנאדיגע אוהבי ישראל, יעדער איינער לפי דעם וואָס ער איז און לויט זיין שטאפל אין דעם יידיש־מענטשלאַכן לייטער וואָס שטייט אויף דער ערד, אויף פרעמדן באָדן און זיין שפּיץ דערגרייכט ביזן הימל — צום גאָט פון ציון און ירושלים.

היינט ווייסן מיר, אַז דאָס דאָזיקע ליב און אָנגענעם שטעטל איז אינגאַנצן געווען אָפּגעגעבן צו גאולת ישראל; אַז איר ליבע און האָפנונג צו בעסערע צייטן פלעגט זי אויסדריקן אין תפילה אין געבעט און אין שיינע ניגונים, אַ ירושה פון דורות חסידים, למדנים און פאַרשטענדיקע, וואָס האָבן געלעבט אַ וואָכענדיק און צערפול לעבן אין ביטערן גלות על טהרת הקודש, און דאָס גאַנץ לעבן זייערס איז געווען אַ מין לאַנגע צוגרייטונג צום טאָג וואָס וועט זיין אינגאַנצן גאולה און תיקון פון דעם מענטש און פון דער וועלט.

און אַ מאָל דוכט זיך מיר: ווען ער, און אַזעלכע ווי ער, אומבאַקאַנטע ציונים, וואָלטן היינט דאָ געווען מיט אונדז, וואָלט אַלץ אַנדערש געווען... ווייל דוד לייב און די ענלעכע צו אים וואָלטן זיכער ריכטיק געזען די גרויסע זאַך וואָס איז פאָרגעקומען אין ישראל! זיין גוט אויג, וואָס איז שטענדיק געווען געווענדעט אַ הער ווי דורך לויטערע נעפלען, וואָלט אויפגעכאַפּט מיט שנעלקייט, אָן יעדער מחיצה, דאָס אומפאַרשטענדלעכע און אומזעבארע, דאָס וואָס צוליב דער גרויסער נאענטקייט קאָנען מיר נישט דערזעהן, און מיר זעהן בלויז זיך זעלבסט. און אַמאָל זעה איך אים שטיין אין מיטן דערנאַכט נעבן דער גרויסער פּאָמפּע פונעם ברונעם, וואָס אינמיטן דעם מאַרק, ווי ער זינגט מיט השתפכות הנפש זיין באַליבסטן שיר, ער זינגט און ברומט אונטער מיט אַן אומעטיקער שטימע, דורכגעוועבט מיט גאולה בענקעניש און מיט אהבת ציון:

התשאי לי שלום מאחי בציון,
מאחי הרחוקים הקרובים?
הוי, מאשרים! הידעו ידע
כי אסבול, הוי אסבול מכאובים.

האָט ער געליטן? ניין! ער האָט בלויז געשטרעבט, געשטרעבט און געליבט... ווייל אַ גרויסע ליבע איז אַ גרויסע שטרעבונג, ווייל גרויסע בענקשאַפט רופט מען נשמה שטרעבונג! און ער האָט געטראָגן זיין ליבשאַפט צו ציון מוסטערהאַפט מיט אמונה און מיט געדולד, און ער האָט אַלץ געטאָן כדי ראוי צו זיין דער דאָזיקער ריינער ליבע. ער האָט געדינט דעם גאָט פון זיין פאָלק נישט על מנת לקבל פרס, ווי עס האָט געזאָגט שפינאָזא: דער וואָס האָט ליב גאָט אויף אַן אמת, דער זאָל נישט בעטן גאָטס ליבע ווי אַ באַצאָלונג.

גליקלעך איז דער...

הערש וויזען־גארטען

גליקלעך איז דער, וואָס האָט די שטאָט ראַזוואַדאָוו נישט געזען נאָך דעם גרויסן חורבן.

ביי אים וועלן אויף זיין גאַנץ לעבן בלייבן זכרונות פון זיין קליין היים־שטעטל, ווו דאָס לעבן איז געפלאָסן אַזוי אידיליש רוהיג.

נאָר זעלטן פלעגט פאַרקומען אַ געשעעניש, וואָס האָט אויפגערודערט דאָס שטעטל און געוואָרן אויף אַ לענגערער צייט די טעמע פון שמועסן.

דאָס זיינען מערסטנס געווען חתונות, ווען די מוזיק האָט געשפּילט אויך אין די גאַסן און האָט צוגעצויגן מאַסן מענטשן; און ספּעציעל רבישע חתונות, וואָס האָבן געדויערט גאַנצע זיבן טעג. דאַמאָלס פלעגן די וואָכעדיקע טעג ווערן יום־טובדיק. אָדער ווען עס זענען פאָרגעקומען ספּאָרט־פאַרמעסטונגען, צו וועלכע עס פלעגן קומען געסט פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך. נישט זעלטן פלעגן קומען רעדנער אָדער פּאָפּולערע טעאַטער־טרופּעס. צו וועלכע אַנדערע שטעטלעך מיט אַ גרעסערער באַפעלקערונג האָבן נישט געהאַט די זכיה.

איינמאָל אין יאָר פלעגט דער סטיטשינער רבי זצ״ל קומען צו דער יאָהרצייט נאָך זיין פאָטער רבי ר׳ משה׳לע זצ״ל, און מיט אים זיינען מיטגעקומען הונדערטער נייע פּנימער אין שטעטל אַריין. און אויב ער איז נאָך פאַרבליבן אויף שבת, איז שוין דאָס שטעטל געגאַנגען אויף קעפּ...

הסטוצ׳ינר בא

אָבער איין געשעעניש האָט זיך איינגעקריצט אין זכרון מער פון אַלע אַנדערע.

דאָס זיינען געווען די חלוצים און חלוצות, וואָס זיינען געפאָרן קיין ארץ ישראל. דער צוג פלעגט אַוועקגיין פאַר־נאַכט, אָבער שוין נאָכמיטאָג האָבן אָנגעהויבן שטראָמען מאַסן־מענטשן צום באַן־הויף. באַלד איז דאָרט געוואָרן

דער סטוטשינער איז געקומען

שוואַרץ פון דעם גרויסען עולם. מען האָט הויך דיסקוטירט, געזונגען העברעיִשע לידער אין געטאַנצט הורהס. ביז עס איז געקומען די צייט, און דער צוג האָט לאַנגזאַם אָנגעהויבן צו רירן מיטנעמענדיק אויך אַ גרויסע צאָל באַגלייטערס.

אָבער ביי די אַלע, וואָס זיינען על פּי נס לעבן געבליבן אויף פאַרשידענע אופנים, דורך די מלחמה־יאָרען, און זיך שפּעטער צוריקגעקערט אַ קוק צו טון אויף דער שטאָט, וועלן שוין די בילדער אַרויסקומען אַנדערש. אנשטאָט צו פילען זיך הייטער, ווי ביים קומען אַ היים, האָט אויף זיי אַ בלאָז געטון אַ קאַלטער פייַנטלעכער ווינט שוין ביים אָנקומען אין שטאָט. נישטאָ מער אויף דער באַן־סטאַציע קיין באַקאַנט היימיש פּנים. אויף דער צווייטער זייט באַן, ווו עס פלעגן זיך אַרויסזען די מצבות פון בית החיים, איז דער גאַנצער שטח אויסגעגלייכט, די ביימער פאַרשוואונדן און עס ליגען באַן־שינעס, אויף וועלכע עס שטייען וואַגאָנען.

אַלע הייזער זיינען גאַנץ, ווי עס וואָלט דאָ גאָרנישט פאָר־געקומען, אָבער ווען מען גיט אַ קוק אַריין, באַווייזט זיך אַ

פרעמד אומפריינטלעך פנים, וואָס קוקט מיט חשד ווי עס וואָלט געפרעגט: ווי קומט עס, וואָס ביסט צוריק דאָ, עס האָט דאָך געהייסן אַז קיינער איז נישט געבליבן. נישטאָ מער קיין יידישע פנימער אין דער גאַנצער שטאָט, אַלעס איז פרעמד. די בתי תפילות זיינען צעשטערט און אָפּגעמעקט פון דער ערד. נישטאָ קיין זכר, וואָס זאָל דיך מאַכען פילן, אַז ביסט אין דער היים, די גאַנצע שטאָט ווערט דיר פרעמד.

עס נעמט דיך אַרום אַ געפיל פון נקמה. איין פראַגע שוואַכט דעם מוח: ווען עס איז געווען אַ גזרה, אַלעס זאָל אומקומען, קיינער קיין לעבעדיקער זאָל פאַרבלייבן, קיין שום הייליקער אַנדענק זאָל זיך נישט דערהאַלטן, איז אין וואָסזשע פאַר אַ זכות זיינען די אַלע מויערן פאַרבליבן?

יאָ, גליקליך איז דער, וואָס האָט ראַזוואַדאָוו צום צווייטן מאָל נישט געזען, אָבער נאָך גליקליכער איז דער, וואָס זעט יעדן טאָג, ווי פון די רעשטלעך לעבן־געבליבענע פון די אַלע קליינע שטעטלעך בויט זיך אַ ניי לעבן אין דעם באמת אייגענעם לאַנד, ווען וועלכן זיי האָבן יוגענדווייז געטרוימט.

אלמלי זכו ישראל... אבותינו חטאו באין עם צדקות עשה הקב״ה בישראל שפזרן בין האומות

יצחק שעכטער

אלמלי זכו ישראל, ווען אונדזערע אָבות אבותינו וואָלטן ווערט געווען, וואָלטן מיר געהאַט ניט מער ווי די חמשה חומשי תורה (תורת משה) — היינט אַז דאָס יידישע פאָלק איז נישט ווערט געווען, — וישמן ישרון ויבעט — האָבן מיר באַקומען דעם עונש, פאַרטריבן געוואָרן פונם לאַנד אין מיר האָבן צובאַקומען די נביאים ישעיה, ירמיהו, תרי עשר און אַנדערע הונדערטער ספרי מוסר ותוכחה. אלמלי זכה דורנו. ווען אונדזער דור וואָלט ווערט געווען, וואָלטן מיר היינט געווען גליקלעך וואָס מיר האָבן זוכה געווען צו דערלעבן

יצחק שכטר

צו זען מיט אונדזערע אויגן שיבת ציון. די צוריק־אויפגע־בויטע יידישע מדינה — מדינת ישראל — אתחלתא דגאולה, היינט אַז מיר האָבן נישט זוכה געווען. אַז מיר האָבן באַ־צאָלט מיט 6 מיליאָן קדושים, איז אונדזער שמחה פאַרש־טערט, און מיר שרייבען יזכור ביכער.

ראַזוואַדאָוו איז געקומען צו אַ מצב פון חסד לאומים, צו זיין אַנגעוויזן אויף דעם חסד פון דעם פריץ, דעם גראַף. אין אונדזער געבורטשטעטל איז די יידישע עקאָנאָמישע עקזיסטענץ אָפּהענגיק געווען אַ סך פונם פריץ (לובאָמירס־קי) און דאָס פאָליטישע לעבן — פונם סטאַראָסטוואָ (שר המחוז), און דאָס גייסטיקע לעבן — פון דעם רבין. האָט אַ ייד געדאַרפט אַ טובה פונם פריץ, האָט ער געמוזט אַנקומען צום „מאַשעק״, אין יעדער פריץ האָט געהאַט אַזאַ משה׳ק, מיט 50—60 יאָר צוריק איז דער משה׳ק אין ראַזוואַדאָוו גע־ווען ר׳ הערשל ניימאַן ע״ה, אַ פיינער ייד, געטון אַ טובה שלא על מנת לקבל פרס, בלויז פאַר מצוה וועגן. האָט איי־נער באַדאַרפט אַ טובה ביים סטאַראַסטוואָ, האָט מען שוין געמוזט אַנקומען צום משה׳ק פון סטאַראָסטווע, און דער איז געווען נישט קיינער ווי דער ראָש הקהל, — כדי צו ווערן ראָש־הקהל, האָט מען געדאַרפן „נושא חן״ זיין ביים סטאַראָסטווע... אויף וואָס פאַר אַן אופן די סאָרטן טובה׳־לעך זיינען דורכגעפירט געוואָרן — האָבן נאָר געקענט וויסן די באַטרעפנדע. איך געדענק 3 דורות אַזעלכע משה׳קעס — ראָשי הקהל. — דער ערשטער; משהקע הירשפעלד ע״ה אַ בכבודער הויכגעשטעלטער ייד; נחום לייכט ע״ה (נחום ארי־

שעס) אַלס וויצע — (גראַדע געווען דער עלטער זיידע פונם שרייבער פון די שורות). דער ראָש הקהל משהקע האָט באַקומען אַ קאָנצעסיע אויף אַ שענק, דער וויצע — אַ קאָנצעסיע אויף פאַבריצירן ליכט און פאַרקויפן נאַפט. קיין גרויסע טובות לטובת הקהלה איז נישטאָ זיי צו צושרייבן. ביידע האָבן נישט געהאַט קיין גרויס נחת פון זייערע קינדער.

דער צווייטער ראָש הקהל אנשיל צאַנגען ע״ה, אַן אַ וויצע. אַ קלוגער ייד. אַ פּאָליטיקער, אַ געטרייער דינער צום סטאַראַסטווא. מעשים טובים לטובת הכלל איז מיר אומבאַקאַנט אים צו צושרייבן.

דער דריטער און דער לעצטער ראַזוואַדאָווער ראָש הקהל איז געווען דער יונגער מאַן בער רייך. יחי! געפינט זיך היינט צו טאָג אין מדינת ישראל — אַ נדיב לב מעורב עם הבריות, אַ בעל צדקה, אַ יודע ספר. דאַכט זיך שוין אַ פיינער ראָש הקהל, ווי האָבן אָבער אונדזערע חז״ל געזאָגט: „אַל תתודע לרשות״. אין דעם מאָמענט, ווען מ׳וועט משׂעובד למלכות, ווערט מען זיין ווערקצייג. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען עסטרייך איז זיך צעפאַלן ווי אַ קאַרטן־הייזל, פּוילן איז געוואָרן פריי, אומאָפּהענגיק און אָנגעפאַנגען איינשטעלן אָרדנונג, וואָס ס׳האָט גענומען אַ לאַנגע צייט, בימים ההם איש הישר בעיניו יעשה, האָבן מיר יידישע סאָלדאַטן — לעבנגעבליבענע, צוריקגעקומענע גאַנץ פון דער מלחמה, — אָרגאַניזירט 50 וועטעראַנען, יונגע לייט און געהאַלטען די שטאָט אין אָרדענונג. חברנו הציוני זאב גרייזמאַן ע״ה, געווען הויפּטמאַן אין די עסטרייכישער אַרמיי, (געפאַלן אַלס קאַפּיטן אין דער מלחמה פּוילין־רוסלאַנד) איז געווען דער אָנפירער. אַ ציוניסטישער פאַריין איז לעגאַליזירט געוואָרן מיטן נאָמען „בית יהודה״. חבר וואַלוויש גרייזמאַן איז געוואָרן דער נשיא. האָבן מיר ציונים (חסידים־ציונים, מזרחי, סתם ציונים, פּועלי ציונים אַלע פאַראייניקט) געפאָדערט פאַרטרעטער אין דער קהלה. און דאָ האָט זיך אָנגעפאַנגען פּאָליטיק; דער ראָש הקהל בער רייך, דער רבי ר׳ אפרימל האָראָוויץ ע״ה, מיט דירעקטיוון פון סטאַראָסטווא, זיינען קעגן די ציוניסטן, און מיר האָבן געהאַט גענוג אויסצושטיין פון די רדיפות. נישט איינמאָל איז געקומען אַ באַפעל פון סטאַראָסטווא צו שליסן דעם פאַריין. ס׳איז געווען אַ פאַל, אַז מיר האָבן פאַרנומען, אַז דער ראָש הקהל קלייבט זיך אין וועג צו פאָרן צום סטאַראַסטווא אַ פּרייטיק־פרי קיין דזיקוב, האָבן מיר דאָנערשטאָק אַ נאַכט צופּאַר, אָפּגעהאַלטן אַ ספּעציעלע פאַרזאַמלונג און באַשלאָסען צוריקהאַלטן דעם ראָש הקהל פון דער רייזע, ווייל מיר האָבן געוווּסט, דאָס די רייזע איז ספּעציעל געצילט קעגן די ציוניסטן. האָבן מיר געוואַכט די גאַנצע נאַכט, און געשיקט שומרים נאָך שומרים צו באַוואַכן דאָס הויז פונם ראָש הקהל. די לעצטע גרופּע שומרים שוין פאַרטאָג — ואני בתוכם — האָבן פאַרלוירן דאָס געדולד און אַריינגעריסן זיך אין הויז, אינם שלאָפצימער. אָבער דער ראָש הקהל איז נישט געווען — מעגלעך זיך דערוווּסט פונם פּלאַן. — איינער פון דער גרופּע האָט פון אַנטוישונג און אויפרעגונג צעבראָכן אַ סך געפעס אין דער קיך (דעם ראָש הקהלס 2 זון לייזער און יוסעק האָבן מיט געוויין געבעטן, און מיר האָבן פאַרלאָזט דאָס הויז). דער ראָש הקהל איז יאָ געפאַרען.

הקהל באזכרה ליום השנה ה־24 לחורבן רוזוואדוב

כמעט יעדע נאַכט זיינען אָפּגעהאַלטן געוואָרן באַראַטונ־
גען אינם רבינס הויז, האָבן מיר אויסגעקליבן אַ קאָמיטעט —
אויב מיין זכרון דינט מיר: איז דער קאָמיטעט באַשטאַנען
פון נשיא הערמאַן זילבער, שמואל פלעדעל יחי׳ (כעת אין
אמעריקע), מרדכי בערגשטיין יחי׳ (כעת בישראל), חיים
וואָלף בירנבוים ע״ה ואני יצחק שעכטער. אונדזער פּאַר־
לאַנג איז געווען, דער רבי זאָל זיין נייטראַל און זיך נישט
מישן אין די וואַלן. דער רבי האָט אונדז געענטפערט, אַז
נאָך אַלעס איז ער אַ בירגער גלייך ווי מיר, און אַלס רבי
מוז ער אויספאָלגן די דירעקטיוון פון בעלז (בעלזער רבינס
הויף קעגן ציוניסטן) נאַטירלעך מיט דער צושטימונג פונם
ראַש הקהל און סטאַראָסטווא קעגען די ציוניסטן. דער סוף
פון די וואַלן איז געווען, די ציוניסטן האָבן געזיגט און באַ־
קומען א געוועגנדע פאַרשטייערשאַפט אין קהל. צו יענער
צייט זיינען מיר, די יוגנט געוואָרן טעטיק אין קהלישן לעבן;
געגרינדעט אַ בית הספר, עברית בעברית, געזאַמלט געני־
גנדע סומעס געלט פאַרן קרן היסוד, און זיך באַטייליקט
אין אַלע געביטן פונם יידישן לעבן. אויך באַוויזן אויפצו־
בויען אַן אייגן בית עם. ס׳זיינען אָבער געקומען פּאָגראָם־
צייטן, אַנטיסעמיטיזם, און די יוגנט האָט געפילט, אַז עס
איז געקומען אַן אַנדערער רוח און ס׳איז נישטאָ מער קיין
פּלאַץ פאַר דער יוגנט דאָרט אין פּוילן. עס איז געגרינדעט

יצחק אבנון נואם באזכרה במלאות 24 שנה לחורבן קהילת רוזוואדוב

אזכרה ביום השנה ה־24 להשמדת קהילת רוזוואדוב

משה סילבר, יו״ר הוועד האמריקאי למען הספר,
נושא את נאומו באזכרה במלאות 24 לחורבן רוזוואדוב

געוואָרן אַ „הכשרה״, די אומשטענדן — עקאָנאָמישע, פּאָליטישע, אַנטיסעמיטיזם האָבן צוגעהאָלפן און פילע פילע פון אונדזערע ראָזוואַדאָווער חברים און חברות האָבן זוכה געווען צו זיין פון די ערשטע בונים פון מדינת ישראל. געהאַקט שטיינער על הכביש, געשוויצט, געהונגערט, געליטן מאַלאַריע, שפּעטער געקעמפט קעגן די שונאים און אויך געפאַלן אַלס גבורים. יזכור אלהים. געבענשט זאָל זיין זייער אָנדעק.

„צדקה עשה הקב״ה בישראל שפזרן לבין האומות״.

די השגחה האָט געפירט — אויס עקאָנאָמישע, פּאָליטישע אומשטענדן — אַז יידן אין די מאַסען זאָלן אויסוואַנדערן אין פאַרשידענע וועלט־טיילען. און אַ מיליאָנען־יידישער קיבוץ (כן ירבו) איז אויסגעוואַקסן אין די פאַראייניקטע שטאַטען, צווישען זיי זיינען אויך געווען עמיגראַנטן פון ראָזוואַדאָוו. פון יאָר צו יאָר האָט זיך זייער צאָל פאַרגרעסערט און זיי האָבן געגרינדעט אַ חברה מיטן נאָמען „בני משה האָראָוויץ״ די צאָל מיטגלידער האָט דערגרייכט ביז 250 פאַמיליעס (כן ירבו). נישט אַלע לאַנדסלייט האָבן באַלאַנגט צי דער חברה. געווען אויך אַ ראָזוואַדאָווער פאַריין — דער גרויסער קבוץ בכלל איז ביז היינט צו טאָג, דער גרויסער כח און שליח פון דער השגחה, וואָס האָט געהאָלפן און העלפט מדינת ישראל.

אַ גרויסער רעליעף־קאָמיטע איז פון די ראָזוואַדאָווער חברה געשאַפן געוואָרן און געטאָן פיינע ערלעכע אַרבייט מיט גרויס אָנשטרענגונג לא על מנת לקבל פרס. איך אַלס סעקרעטאַר האָב פיל שלאָפלאָזע נעכט פאַרבראַכט לעזנדיק די האַרצרייסנדע טרויעריקע בריוו פון אונדזערע נויטבאַדערפטיקע לאַנדסלייט מעבר לים — פון די לאַגערן אין דייטשלאַנד, — אויף מיין איניציאַטיוו איז געגרינדעט געוואָרן אַ קרן „כופר נפש״ ביי דער ראָזוואַדאָווער חברה, דאָס דער ראָש פון יעדער פאַמיליע איז מחויב זיך צו באַשטייערן מינימום 25 דאָלאַר אַ יאָר־אויסלייז געלד, — וואָס מיר זיינען ניצל געוואָרן פון די גרויזאַמע קערפּערלעכע און נשמה־דיקע ליידן. אייניקע האָבן זיך מחייב געווען פאַר זיך און זייער פרוי — 50 דאָלאַר אַ יאָר, און אויך טאַקע באַצאָלט. דער צוועק פון דעם „קרן״ איז געווען אויפבויען פאַר אונדזערע שוועסטער און ברודער — אונדזערע לאַנדסלייט — אַ נייע היים אין ארץ ישראל און העלפען זיי זיך איינאָרדנען. דער קרן קימת איז געווען גרייט צו געבן פרייען באָדן, די „נשר״ צעמענט־פאַבריק, ווי מיין קוזין מנחם שוחט ע״ה (מענדעלע שעכטער) און דב שפרגעל האָבן געאַרבייט און געהאַט אַ גרויסן איינפלוס — געוואָלט געבן צעמענט פאַר

הרב יצחק ידידיה פרנקל נואם באזכרה ביום השנה ה־24
לחורבן קהילת רוזוואדוב

אַ ביליקן פרייז אָבער ס'זיינען געווען צווישן אונדז צרי עין, אפשר אויס קנאה, און אפשר זיינען מיר נישט ווערט געווען צו אַזאַ גרויסער שיינער ערהויבענער אונטערנעמונג, וואָס וואָלט געווען אַ שטאָלץ פאַר די ראַזוואַדאָווער, און אויך אַ מוסטער פאַר אנדערע אָרגאַניזאַציעס פון לאַנדס־לייט. משה גאָלדמאַן פון תל אביב, וואָס איז גראַדע דאַמאָלס געווען צו גאַסט ביי אונדז אין ניו יאָרק, אין בייגעווען אַ רעליעף־מיטינג, האָט געזאָגט, אַז די אונטערנעמונג פון אַ פערטל מיליאָן דאָלאַר זיינען מיר נישט אימשטאַנד דורכ־צופירן. מיין ענטפער איז געווען, אַז דאָס איז אַ פּלאַן מיט אַפּצאָלונגען אויף אַ לענגערער צייט און ווען דער אמתר רצון, דער גוטער ווילן זאָל זיין דערביי, איז דער פּלאַן אַבסאָלוט דורכפירבאַר. דער סוף איז געווען, אַז דער פּלאַן איז אויפגעגעבן געוואָרן. די איינגעזאַמעלטע געלדער זיי־נען פאַרבליבן ביים רעליעף פאנד. עס איז געגרינדעט גע־וואָרן די גמילת חסד־קאַסע אין ישראל מיט אייניקע טוי־זנט פונט, וואָס עקזיסטירט ביזן היינטיקן טאָג. איצט האָלטן מיר ביים אַרויסגעבן דעם יזכור בוך צו פאַראייביקן אונ־דזערע קדושי ראַזוואַדאָוו. זאָל השי"ת אונדז טרייסטן, אַז בימינו זאָלן מיר זוכה זיין צו דער גאולה שלמה.

הקהל באזכרה במלאות 24 שנה לחורבן רוזוואדוב

חלק מן הקהל באזכרה

ייסוד ארגון יוצאי רוזוואדוב בישראל ופעולותיו

י. ג.

ב־4 באפריל 1950 הגעתי ארצה. הוכנסתי כעולה חדש לבית עולים מחנה ישראל ונתקבלתי לאולפן של הסוכנות באלנבי 83 בתל־אביב.

באחת הפגישות הראשונות שלי עם המנוח משה לסט ז״ל, הראה הוא לי מכתב מבן עירנו יצחק שכטר מאמריקה, בו הוא שואל אם זה נכון שיעקב גולדמן הגיע ארצה ונמצא בתל־אביב.

בפגישה זו דיבר אתי המנוח בעניין הקמת ארגון יוצאי רוזוואדוב, והזכיר שארגון כזה היה קיים כבר בארץ אולם קיומו הופסק.

ב־30 ביוני 1950 הגיע אלי מכתב מיצחק שכטר, בו הודיע שהוא המזכיר של חברת „בני משה־הורוביץ" בניו־יורק והוא מציע לי לארגן ארגון יוצאי רוזוואדוב גם בישראל. הוא הציע אפילו מועמדים מהמכרים שלו בישראל לוועד האירגון.

יחד עם צ׳שה פינגרהוט והמנוח משה לסט התחלתי לטפל בענין.

חיש מהר אורגן ועד זמני, שהסכים לקרוא לאסיפה כללית של יוצאי רוזוואדוב ולערוך אזכרה לזכר קדושינו.

האספה התקיימה ביום 30 באוקטובר 1950 בבי״ס תלפיות בתל־אביב ונבחר ועד כדלקמן:

יו״ר : מאיר מוהר
סגן : אבנון יצחק
גזבר : פינגרהוט צ׳שה
מזכיר : יעקב גולדמן
חברי הועד : איימר מרדכי
ברגשטין מרדכי
לסט משה
לומפ שרגא
פורשירם אסתר
פלוס שמעון
קליינמן נתן
שר יצחק

אחרי האסיפה הודענו לאמריקה על ייסוד הארגון.

הידיעה על ייסוד הארגון הגיעה לעולים החדשים. הם התחילו להביא לפני הוועד את דאגותיהם ובראש וראשונה על הצורך בהלוואות. היו גם מקרים של חיפוש עבודה וכו׳. הכתובת שלנו היה המשרד של התאחדות עולי פולין.

כדי שנוכל לנצל את קופת התאחדות עולי פולין היה צורך בגיוס כמה מאות לירות לשם קניית מניות בקופת ההתאחדות. החברות בקופת ההתאחדות איפשרה לנו מתן הלוואות לבני עירנו ולא היה אף מקרה שמישהו לא קיבל את ההלוואה המבוקשת.

בינתיים שמענו שארגוני פולין מוציאים ספרי יזכור כדי להנציח את קהילותיהם.

התיעצנו עם אנשי עט של בני עירנו. בהתחלה חשבנו,

הקהל עומד דום באזכרה ליום השנה ה־24 לחורבן קהילת רוזוואדוב

כי הכל תלוי בהם, אולם במשך הזמן באנו לידי מסקנה, כי הכל תלוי בכסף ואת הכסף יש לחפש אך ורק אצל אחינו בני עירנו באמריקה.

בשנת 1953 הבאנו להם את הצעתנו להוציא בכוחות משותפים את ספר רוזוואדוב, אולם הצעתנו לא הביאה כל תוצאות ממשיות.

באספה הכללית באותה שנה התפטר (מטעמי בריאות) מאיר מוהר. במקומו נבחר פה אחד אלימלך קורן מבראנד־וויצע (פרבר של רוזוואדוב) בעל אולמי גיל ברחוב גורדון. אולם לצערנו הרב הייתה כהונתו קצרה. אחרי זמן מה נפטר אלימלך קורן.

באסיפה הכללית הקרובה נבחר פה אחד יצחק אבנון־וסרשטיין. באותה אסיפה הציע חברנו מרדכי איימר לדחות את תאריך סידור האזכרה מסתיו לאביב, כדי לאפשר לבני עירנו, התיירים מאמריקה, המבקרים בדרך כלל בארץ בתקופת פסח ויום העצמאות, להשתתף באזכרות לזכר קהילתנו. גם הצעה זו נתקבלה פה אחד.

בשנת תשט״ז (1956) ביוזמתו של חברנו שרגא לומפ הנצחנו לוח זכרון לזכר קדושי רוזוואדוב על הר ציון בירו־שלים, הטכס התקיים בי״ט באייר ומדי שנה בשנה נוסעת קבוצה ניכרת לאזכרה להר ציון.

מאז מתקיימת האזכרה לזכר קדושי עירנו באותו יום מדי שנה בשנה.

שנת 1956 הביאה לנו עוד שני מאורעות משמחים:

א) עלייה ניכרת של יוצאי פולין וביניהם מניין משפחות של יוצאי עירנו.

חלק מן הקהל באזכרה ליום השנה ה־24 לחורבן קהילת רוזוואדוב

במת הנואמים באזכרה ליום השנה ה־24 לחורבן קהילת רוזוואדוב

ב) קבלנו ידיעה מאמריקה על בחירת ועד חדש של „בני משה הורוביץ".

למכתב היו מצורפים 2 צ'קים, אחד לשם השקעתו כהון יסודי למען קופת גמ"ח, השני למען הנצרכים של בני עירנו.

יסדנו מיד את קופת הגמ"ח והתחלנו במתן הלוואות לבני עירנו, כמובן בלי ריבית.

אחינו באמריקה חזרו ושלחו עוד פעמים מספר משלוחי כסף לקופת גמ"ח וגם עבור נצרכים לחג הפסח.

הכספים למען הקופה הפסיקו לזרום לאחר זמן, כי לא היה צורך בזה כבר, ואילו המתנות לפסח ממשיכות להגיע מדי שנה בשנה, לשביעת רצונם של הנצרכים ולשביעת רצוננו.

ייסוד קופת גמ"ח הביא אתו צורך בבחירת ועדת בקורת. באספה הכללית נבחרו (נוסף לחברים הקודמים) חברים נוספים לוועד: אנהיזינגר עוזר, נוסבאום שמואל, יצחק שר, מהלר משה וברינסקי ירוחם. ברינסקי אינו רוזוואדובאי, כי אם בעלה של בת רוזוואדוב, של תרצה אנהיזינגר (בתו של סאנע), אולם הוא רואה את עצמו כרוזוואדובאי במלוא מובן המלה.

בשנת 1960 התחלנו לעודד את חברי הוועד באמריקה למען הוצאת הספר. הודענו להם שנשארנו בין המעטים מערי פולין שטרם הוציאו ספר יזכור.

בסופו של דבר הגיעה הצעה של אברהם אויסאיבל, היינו: בכדי שלא יהיה צורך בהשקעה גדולה מארגון „בני משה הורוביץ" באמריקה, מציעים הם להשתמש בכספי קופת גמ"ח לצורך הוצאת הספר, ונוסף לזה מוכנים הם גם להעביר לנו בהתחלה 1000 $, כי הרי ידוע להם שכספי הקופה מפוזרים בין הלווים.

למען האמת לא מצאה חן בעינינו הפשרה המוצעת מאחר וידענו שהדבר יפגע באנשים יוצאי עירנו, הזקוקים להלוואה בלי ריבית, אולם לא הייתה לנו ברירה אחרת אלא להסכים להצעה זו.

אורגנה מערכת הספר מאנשי עט — בני עירנו: י. אבנון, משה בן מנחם, (בן מנדל שו"ב שלנגר), אליעזר חסיד (שטורך) ואליעזר רייך.

הוועד הקבוע נבחר גם כוועד הספר, ולמטרה זו נוספו עוד 2 אנשים, יוכבד סנס (בת משה לב) ואריה גרינבוים. וירוחם ברינסקי נבחר גם כגזבר של ועד הספר.

יוצאי רוזוואדוב בכל העולם קיבלו את הידיעה, בדבר ההכנות להוצאת הספר, בעין יפה. לאט לאט התחיל לזרום חומר.

נבחרה משלחת של שלשה אנשים, ברינסקי ירוחם, המזכיר י. גולדמן ואליעזר רייך שמתפקידם היה לבוא בדברים עם הנהלת „יד ושם" בעניין עריכת והוצאת הספר. המשלחת נסעה לירושלים והביאה אתה טיוטת הסכם עם „יד ושם". הוועד החליט פה אחד על חתימת ההסכם.

וכעת בהגיענו לשלב האחרון של הוצאת הספר רואים אנו חובה לעצמנו להזכיר את שני בני עירנו באמריקה שעזרו בהרבה לייסוד קופת גמ"ח ואח"כ להוצאת הספר (אנו רושמים אותם לפי זמני הפטירה): זיינבל וידרשפיל ז"ל ואברהם אויסאיבל ז"ל. אנו מביעים בזה את צערנו העמוק על שלא זכו לראות את הספר.

אנו גם מזכירים את הזכויות בייסוד הארגון שהיו למשה לסט ז"ל. יהי זכרם ברוך!

המזכירות

אזכרה ליום השנה ה-24 לחורבן קהילת רוזוואדוב

ווען מיר האָבן אָנגעהויבן חלומען וועגן „ספר רוזוואַדאָוו"

י. ג.

נאָכדעם ווי מיר האָבן אין אַרגון אָנגעהויבן רעדן, אַז מען דאַרף אונטערנעמען אַן אַקציע וועגן דרוקן אַ ספר יזכור של ראָזוואַדאָוו, האָבן עטלעכע פון אונדז אויף זיך גענומען באַזוכן אונדזערע לאַנדסלייט אין תל־אביב און מחוצה לה.

היינט, ווען מיר דריקן צו מזל דעם ספר האָב איך באַשלאָסן צו באַשרייבן איינעם פון מיינע וויזיטן.

ויהי היום, און איך האָב געמאַכט אַ וויזיט ביי דער חשובער משפחה וואַגשאַל. איך האָב אין דער פּריוואַט־וווינונג געטראָפן נאָר דעם ראָש המשפחה ר' שמואל אַהרן איינעם אַליין.

נאָך דער געוויינלעכער באַגריסונג האָב איך געפּרוּווט פאַרינטערעסירן דעם הער וואַגשאַל פאַר אונדזער פּלאַן: אַרויסגעבן אַ ספר הזכרון. נאָכדעם ווי איך האָב אים בקיצור דערקלערט דעם ציל און תוכן פונם ספר, האָט ער מיר צו מיין אָנגענעמער איבעראַשונג געענטפערט, אַז דער געדאַנק געפעלט אים.

נאָך אַ קליינער פּויזע האָט ער מיר געשטעלט אַ פראַגע: אויב מיר וועלן אַריינשטעלן אַ באַשרייבונג פונם „ראָזוואַדאָווער הויף". איך האָב אים געגעבן אַ פּאָזיטיוון ענטפער, האָט ער מיר דערצעלט די סיבה פון זיין צווייפל. איך האָב אים פאַרזיכערט, אַז מיר וועלן דעם הויף באַשרייבן ווי עס איז אונדז באַוווסט: ד.ה. פון רבין ר' משהלע ביז צו די „אור־אור איייניקלעך דעם רבין ר' נפתלי און רבין ר' משהלע. דער לעצטער האָט געטראָגן דעם נאָמען פונם ערשטן. מיר וועלן אויך אַריינשטעלן די בילדער פון דער משפּחה, אָנהויבנדיק פון רבין ר' הערשעלע ביז צום לעצטען רבין ר' משהלע, וועלכער איז אויך געווען דער יינגסטער פון רבנים דינאַסטיע.

ר' שמואל אַהרן וואַגשאַל האָט זיך מיט מיינע אינפאָרמאַציעס זייער דערפרייט.

ביים געזעגענען זיך האָט ר' שמואל אַהרן געוווּנשן, אַז אונדזער פּלאַן זאָל מקוים ווערן און צום שלוס אויך באַמערקט:

איך בעט אויך גלייכצייטיק נישט צו פאַרגעסן צו באַמערקן, אַז מיר זיינען געווען פאַרוואַנדט מיט דער רבנישער משפּחה.

דערמיט האָבן מיר זיך געזעגנט.

איך פריי זיך, אַז ווען איך שרייב די ווערטער, דרוּקט מען דעם ספר ראָזוואַדאָוו, אָבער גלייכצייטיג באַדויער איך, וואָס ר' שמואל אַהרן וואַגשאַל ז"ל האָט נישט זוכה געווען צו ליינען דעם ספר.

„חבל על דאבדין — יהי זכרו ברוך".

אזכרה לקהילת רוזוואדוב בהר הזיכרון

מר שרגא לומפ ונתן קליימאן בטקס העלאת נר התמיד באוהל יזכור

דו״ח של חברי רוזוואדוב „בני משה הורוביץ״ בניו־יורק

אברהם אוסאיבל

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה נעשה נסיון לייסד „חברה״ בניו־יורק. אולם הדבר יצא לפועל רק בפרוץ המלחמה, כאשר נוסדה „חברת רוזוואדוב ע״ש בני משה הורוביץ״. מטרות הארגון היו פעולות משותפות בתחומי הדת, הצדקה והעזרה ההדדית. אגב, ארגונים דומים ויותר ותיקים במקצת: „צעירי רוזוואדוב״ ו„לשכת רוזוואדוב״ מונים, הראשון 25 חברים והשני אפילו פחות מזה.

אחרי ייסוד ארגוננו, היו מתקהלים בתחילה חברינו, לצורך פגישה ותפילה, בחדרים שכורים. אחרי מו״מ קנינו את משכננו הנוכחי שברחוב אטורני 91.

חברי ארגוננו התגאו מאד ברכישה זו וכשנבנה אגף נוסף עזרו בכסף ובעבודת כפיים.

מאז הקמתו, משמש ביתנו (בית הכנסת), במשך שנים רבות, כמרכז דתי וחברתי לאחינו. בתחילה, כשחברי ארגוננו התגוררו בסמוך לבית הכנסת, הוא שימש להם כמעט כמקום הבלעדי למנוחה ולבידור. זה קירב את החברים ואיפשר להם להתחלק זה עם זה בחוויותיהם המשמחות והמצערות כאחת. במשך שנים רבות מצאו בו חברינו וידידינו חמימות של ממש, עניין, והרגשת צוותא. בחדרים מקודשים אלה עברו הרבה מאחינו. אחדים הלכו מאז לעולמם ואלה הם: משה בורגר, אבי בראנד, דוד גולדפארב, הארי גראיסמן, בני איצקוביץ, סם קארטי־גאנר, חיים קנופף, הארי קורן, הנרי קורן, הארי קליינקופף, משה לאופגראבן, מאקס זאלץ, דוד ויזן, שמעון ווידרשפיל ומאיר דיזל.

החברים הקשישים, הפעילים עדיין בארגון ואשר שירתו אותו בנאמנות הם: בני אוסובל, יצחק בלומנקרנץ, הארי אנדה, שמואל ליב גלאנץ, אירווינג גראיסמן, צ׳ארלס קארטיגאנר, ברל רייך, פראנק רייך, יצחק שכטר, הרב משה שכטר, משה זילבר, נתן זילבר, בני ואסרשטיין, חיים ויטמן והירש ויזן.

ארגוננו, החדור רוח מסירות, ממשיך באלה הפעולות: א) קיום קשרים הדוקים עם חברינו במקומנו ובחו״ל; ב) עזרה כספית לנצרכים (בין השאר ייסדנו קרן הלוואות שפעלה כאן, כשהיה בה צורך ועתה היא פועלת בישראל). ג) אנו תורמים לארגוני הצדקה היהודיים החשובים ביותר ולמטרות כגון: המגבית היהודית המאוחדת, איגוד הפילאנטרופים היהודיים, מגן דוד אדום וכו׳. ד) ארגוננו עוזר לכלכלת ישראל ע״י קניית אגרות המגבית.

פעולות עזרה וצדקה אלה הם נוסף על תפקידי העזרה ההדדית ופעילות תרבותית ורוחנית שהארגון נטל על עצמו.

אנו משתדלים לקיים את תמצית הפעילות בארגוננו בהתאם למטרותיו הנשגבות. זה מתבטא במפעלי צדקה שונים ובולט גם באירועינו החברתיים. כך למשל, בתקופה האחרונה לנשיאותי חלקנו כבוד ראוי לאלה שתרמו לשגשוג ארגוננו הרבה כל כך, במשך שנים רבות כל כך. כך למשל כיבדנו את דוד גולדפארב, חיים ויטמן, בני אוסובל וערכנו מסיבה לכבוד חתונת הזהב של אדון וגברת צ׳ארלס קארטיגאנר.

מאחר והזיכרון הוא מאבות המצפון, אנו, יחד עם יוצאי עירנו בישראל, אוספים חומר להוצאת „ספר יזכור״.

מטרתנו הבאה היא לגייס לשורותינו יותר ככל שאפשר מיוצאי עירנו וילדיהם כדי להמשיך במסורותיו המפוארות של ארגוננו ובעבודת המופת שנטל על עצמו במשך שנים רבות. אך לא במלים בלבד אפשר להשיג מטרה נשגבה זו. כאן נחוצים מעשים, מכל אלה שלנגד עיניהם המטרה לחזק את ארגוננו ולהפיח בו חיים. תפקיד זה בוודאי ראוי הוא לכולנו.

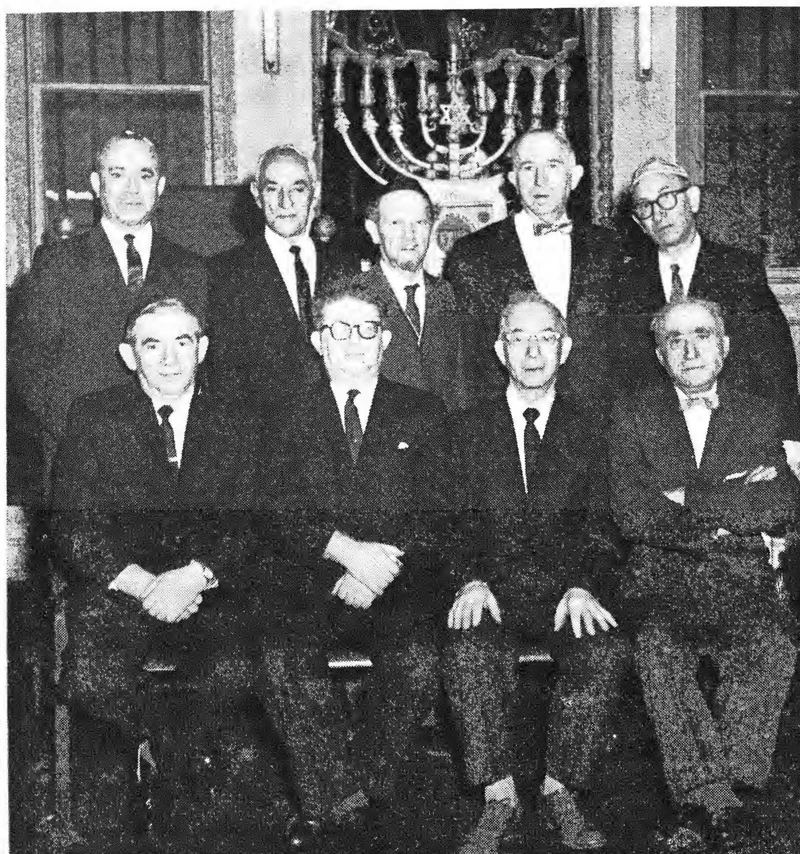
חברים ובני עירי!

אמנם היה נסיון ליצור בניו־יורק חברה לפני מלחמת העולם הראשונה, הנה היה זה רק סמוך לפרוץ המלחמה שנוצרה „חברת בני משה הרוזוואדובאית״. מטרת הארגון רווית רצון טוב במישור החברתי והדתי והכוללת מעשים שבגמילות חסדים. דרך אגב, ארגונים דומים, ותיקים יותר מ„הצעירים הרוזוואדובאים״, נמנים עליהם כיום כ־25 חברים בלבד ועל ה„אכסניה הרוזוואדובאית״ עוד פחות.

מיד לאחר יסוד הארגון, נהגנו להתכנס לפגישות ולתפילות במקום שכור. ולאחר שהחלפנו דירות מספר פעמים רכשנו את המקום הקבוע לאירגוננו ברח׳ אטורני 91 בניו־יורק.

החברים גאים על רכישה זו וכשנתוסף אגף חדש לבניין נתנו מלוא תמיכתם, אם במימון הבנייה או בעבודת כפיים ממש.

מאז נרכש ונבנה, שימש לנו בית זה (בית הכנסת) כמרכז חיינו, בו נתרכזו חיי הדת, אחווה ורעות. בימים שהתגוררו החברים לידו, היווה הוא מקום המפגש היחיד לחברים. הוא תרם לא מעט להידוק היחסים בין החברים, להכרת חוויות

הנהלת הארגון "בני משה הורוביץ" בניו־יורק

יושבים מימין לשמאל: רייך בז״ר, אויסאיבל אברהם ז״ל, זילבר משה, זילבר ניסן. עומדים מימין לשמאל: ד״ר גובר, אויסאיבל בעני, שכטר יצחק, רייך אפרים, בירנבוים פייוול.

משותפות ועל ידיו לקחו חלק איש בשמחתו ובצערו של חבריו. פה מצאו חמימות אמת ועניין.

כה רבים מחברינו המסורים עברו באולמות הללו. מתוכם שעזבו אותנו לנצח: משה ברגר, אייב בראנד, דוב גולד־פרב, הרי גרייזמן, בני איצקוביץ, סם קארטיקאנער, חיים קנופף, הרי קורן, הנרי קליינקופף, משה לוי־פגרבן, מקס סי. דודו וויזן, שמעון וידרשפיל ומאיר זיסל.

יש מן הוותיקים ביותר, אשר הקדישו מיטב מרצם לאיר־גון, עדיין פעילים בו: בני אויסיבל, יצחק בלומנקרנץ, הרי ענדע, סם. לייב גלנץ. אירוינג גרייזמן, צ׳ר׳לס קרטיגנר, ברל רייך, פרנק רייך, יצחק שכטר. ר׳ משה שכטר, משה זילבר, בני וסרשטיין, חיים ויטמן, והרש וויזן.

תוך מסירות והכרה בחשיבות פעילות ממשיך ארגוננו:

1. לקיים קשרים הדוקים עם בני עירנו כאן ומעבר לים.
2. להושיט עזר ותמיכה לנזקקים (כולל חברה להלוואות, כאן ועתה בישראל).
3. תורם לארגוני סעד ומטרות יהודיים כ־סוכנות „איחוד הפילאנטרופים היהודיים" מד״א וכו׳.
4. לוקח חלק במאמצי המימון למען הכלכלה הישראלית על ידי רכישת אגרות חוב ישראליות.
5. ייסד קרן סיוע של הארגון, לפני שנים, המגייסת תרו־מות בעיקר לעזרת נזקקים מבין בני העיר שבישראל.

פעולות רצון טוב וגמילות חסדים אלו, מתנהלות בד בבד עם יתר הפעולות הקשורות בתרבות, חברה, אחוה, אשר אותן מציע הארגון.

אנו מנסים לקיים את חיות הפעלתנות בארגון בצד מט־רותינו הנעלות. וזה מתבטא במשימות צדקה ועזרה. זה אף ניכר באירועים החברתיים שלנו. הנה, במשך תקופת נשי־אותי החולפת ניתן לאלה, אשר עשו כמיטב יכולתם למען האירגון, הכבוד לו הם ראויים. זכור לכם ודאי כי כבוד הוענק לדוד גולדפרב ז״ל, וכן לחיים ויטמן לבני אויסאיבל ומסיבת היובל לכבוד צ׳רלס קרטיגנר ורעייתו.

מאחר שהזכרון הוא אבי התודעה הרינו נותנים עתה יד לצדם של בני עירנו שבישראל — להוצאת ספר היזכור של רוזוואדוב.

מטרה חשובה נוספת שהצבנו לנו היא להכליל בני עיר נוספים בשורותינו, כדי שנוכל להמשיך במסורות הנעלות אותן מייצג ארגוננו ואשר אותן כלל במשימותיו במרוצת השנים. אולם לא נשיג מטרה זו ע״י דבורים בלבד. היא דורשת מעשים, שייעשו על ידי כולנו כדי להחיות ולהגביר את הארגון.

דער גורל פון מוניעק אברהם (קראפף)

אריה גרינבוים

אין איינעם פון די טעג פונם מאָנאַט יולי 1940, זיינען אָנגעקומען קיין בזשוכאוויץ ביי לעמבערג, סאָוויעטישע פּאָליציי־לייט און האָבן צונויפגענומען אַלע פּליטים וואָס זענען געקומען פונם דייטשען אקופּאציע געביט, אריינגעשטופּט זיי אין וואַגאָנען און אַפּגעשיקט קיין סיביר.

צווישן די פּארשיקטע אין דעם „פּאַרשיקונגס־צוג״ האָבן זיך געפונען אייניגע פאַמיליעס פון ראָזוואַדאָוו און צווישן זיי מוניעק אברהם (קראפף) מיט זיין משפחה.

נאָך אַ „רייזע״ וואָס האָט געדויערט בערך דריי וואָכן זענען די דאָזיגע פּליטים אָנגעקומען אין ווייטן סיביר בערך 1000 ק״מ צפונדיק פון דער שטאָט אָמסק.

דעם גאַנצען עולם, אַן ערך 300 מאַן, מענער פרויען און קינדער האָט מען אַנלאָקירט אין צריפים צו 60 אין איין צריף.

עס איז נישט פאַרצושטעלן די פאַצווייפלונג וואָס האָט אַרומגעכאַפּט אַלע מענטשן. פלוצים געפינט מען זיך, טויזענטער ק״מ פון געבורטס־ארטשאפט, טיף אין וואַלד, בערך 1000 ק״מ פון אַ באַן־סטאַציע איזאלירט, און פאַרשפּאַרט אָן שום מעגליכקייט אַרויסצובאַקומען זיך פון דאָרט.

צו מאָרגענס נאָכן אָנקומען אויפן פּלאַץ דער „קאָמענדאַנט״ פונם לאַגער צוזאַמען גענומען דעם עולם און ערקלערט, דאָס דער פּלאַץ איז די „פרישע היים״ פון די אָנגעקומענע, און פון דאַנען וועט מען קיינמאָל נישט אַרויס. מען האָט צוטיילט זעגען און העק פאַר יעדן איינעם און באַפוילן צו גיין אונטערהאַקן ביימער.

דער ייאוש האָט אַלעמען אַרומגעכאַפּט, די מענטשן זענען געוואָרן מוטלאָז, און אין אַזאַ מאָמענט איז נויטיג געווען אַ מענטש וועלכער זאָל ערמוטיגן די פאַרשיקטע. אַזאַ מענטש האָט זיך, צום גליק, געפונען. דאָס איז געווען מאַניעק אברהם (קראפף). ער האָט גענומען אויף זיך די אויפגאַבע צו ערמוטיגן די מענטשן. ביי יעדער געלעגנהייט האָט ער פּרובירט צו איבעצייגן, דאָס די קריטישע לאַגע איז צייטווייליג, די יידן אין דער וועלט וועלן נישט פאַרגעסן אין זיי און עס איז קיין צווייפל דאָס באַלד נאָך דער קריג וועט קומען די באַפרייאונג.

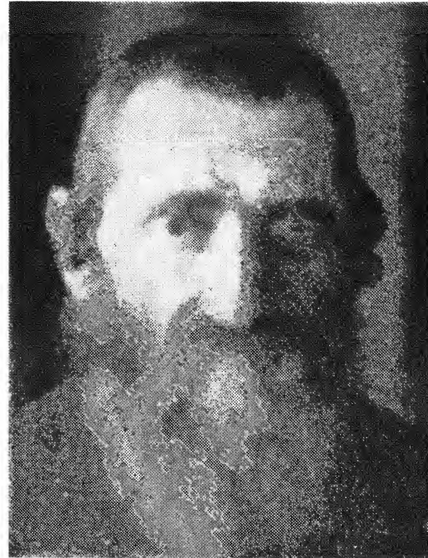
יעקב שרייבער ז״ל

י. ג.

יעקב שרייבער איז געווען אין ראַזוואַדאָוו אַ בעקאַנטער עושר. אָבער אַחוץ אַ מאַטעריעלען פאַרמעגען (צווי הייזער, אַ גרויס אייזענגעשפעט א.ז.וו.) האָט יעקב שרייבער פאַרמאָגט גייסטיגע אוצרות. די שענסטע מידה פון יעקב שרייבער איז געווען הכנסת אורחים. עס האָט זעלטן געטראָפן אַ שבת אַז יעקב שרייבער זאָל אַהיימגיין פון ביהכ״נ אָן אַ אורח.

יעקב שרייבער איז פאַרטריבן געוואָרן פון שטאָט גלייך מיט אַלע איינוווינער דורך די נאַציס. געווען איז מזרח גאַליציע ביז דעם יאָר 1940, ווען ער איז פאַרוואָגלט געוואָרן קיין קאַזאַקאַסטאַן ווו ער איז אין יאָר 1942 געשטאָרבן. צום גרויס באַדויערן האָט ער נישט זוכה געווען צו זעהן במו עיניו די אַנטשטייאונג פון מדינת ישראל.

יהי זכרו ברוך!

יעקב שרייבר

צהרים ביער

נפתלי ויזן

מול שדות בר ושחת רחבי־ידים, המשתרעים לרגלי הר גבוה מכוסה דשא רענן ורטוב, עומד לו היער ומחשה דומיה מסביב. אין רחש ואין לחש. נשתתקה הבריאה כולה ועצרה את נשימתה. עיפות עצלה שורות בכל. נרדם הטבע ונפ־סקה שירת המיתו. בכל השלך הס. שעת צהרים. החמה שוזפת, צורבת וכולה אש לוהטת. ודומם עומד לו היער ומחריש; לא נע ולא זע וכולו אומר שקט. ברם הוד שיחיו ולחישות עליו, לוחשים באזני וקורצים עין כאומרים: מי החפץ לחשוף מצפוני לבי יבוא בי ויחשוף, יכנס ויגלה סודותי, סוד שיחי; כל דכפין למנוחה ייתי וינפש תחת אילני העבותים ויריח ממחטי הריחניים וימצא מרגוע לנפשו הנלאה; אסוכך עליכם בצמרותי מפני השמש הבוערת, את כל חצי קרניה, המפלחות ראשי אילני ומוחצות קדקוד שיחי, אבלע ואכניס בקרבי ולא אתן אותן לעבור עליכם, אורחי היקרים ברוכי ה׳ הבאים לחסות בצל קורתי.

כצל התגנבתי לתוך היכל המנוחה לבל אפריע את מנוחת השלוה מסביב ואת הדממה שהיתה מרחפת בחלל היער. חרדת קודש טמירה ונעלמה מלאתני. נעימות מהולה ביראה נסתרה תקפתני ואיזה רטט קל עבר בכל גופי, וזעזעני. מדי פעם בפעם הפניתי את ראשי לאחור, לפנים ולכל עבר ולבי פחד ורחב בקרבי; בעיני חשד הבטתי על הכל; חשוד נראה לי גם הלחש התם שברשרוש העלים ובצפצוף מזמרי היער. אוויר היער — שקוף וטהור ומפיץ ריחות ניחוח ביד רחבה.

בצעדים אטיים וחרישים צעדתי על המצע הרך והרענן, רטוב טל־בוקר, ורגלי שקעו עד פרקיהן. שרשי האילנות בוקעים ועולים ממעבה האדמה, עורגים הם לאור השמש; פה ושם הם נפוצים בלי סדר וכאלו צר להם המקום בתוך חוגם המצומצם הם משיגים אחד את גבול רעהו ונכנסים אלה במחיצת אלה; שורש מתקרב לשורש וקלח בקלח יפגשו. ובהעלמם שוב בתוך האדמה הם מלטפים ומגפפים אחד את השני באצבעותיהם הארוכות והלחות.

כאברים מדולדלים מפוזרים הזלזלים היבשים, שנבלו בדמי ימיהם, על־פני מצע הקטיפה; ובהשברם תחת רגלי הם משמיעים קול צווחה כאנקת הרוג ברגעיו האחרונים.

העצים העתיקים — מהם חסונים, מתמרים ועולים ישר, ומהם ראשיהם כפופים, עקומים והולכי שחוח — כולם לו־חשים תפלה חרישית לקונם, בשפת לא אשמע, וענפיהם עונים לעומתם. העלים הירקרקים גם הם מפללים חרש לאלהי הרוחות כאלו היה פחד השלכת לנגד עיניהם.

השמים ממעל לראשי השיחים מרוסקים וקרועים חתיכות חתיכות; קרובים הם ונמוכים ונראים כנשענים על ראשי העצים הענקים, שלא יפלו לארץ.

סנאית צהבהבה חרדה מרבצה לקול צעדי, נרתעת היא קופצת מבד לבד ומאילן לאילן להמלט על נפשה ועיניה המבריקות מביעות גודל פחדתה, אך בראותה כי אין רובה על כתפי, רוחה שבה אליה ופג פחדה.

מבינות לסבכי היער, אשר לא שזפתם עין מלבד הציד וכלבו הנאמן, שוטף לו נחל קטן וצר, שמימיו הבהירים והזכים כבדולח, משתכשכים, כקוראים לגרי היער לשתות מהם ולרוות צמאונם. ריח המחטים של הארנים מעורב בריח כמהין ופטריות, שצצו פה ושם אחרי הגשם, נודף ועולה באפי ומגרהו. בעלי־כנף למיניהם חוצים את האויר במעופם, מפריעים את השקט הגדול וברשרוש כנפיהם הם מקימים שאון כרטט נפשות.

פתאום והנה רחש... עמדתי על מקומי, עצרת את נשי־מתי ובאזנים קשובות ועינים מרוכזות למקום המאורע הבטתי מתוך יראה נסתרה. פועם הלב ומזדעזע, הברכים כושלות, אך כעבור רגעים אחדים גן הפחד, חלף ואיננו ומנוחה שלמה מסביב. משפחה של ארנבות בהתפרצה ממח־בואה בסבך היא שהחרידתני.

ומנוחת הוד, הדרת קודש ושלות היראה, מרחפות בחלל היער, הרחב ומלא רזים, ומשלימות את ההרמוניה הגדולה, הרמונית השקט.

הרוזוואדובאים בארץ (לפני קום המדינה)

י.ג.

יצחק רייז (בן ברל והינדה ז"ל). ממגיני יד מרדכי במלחמת השחרור. מפקד העמדה הקדמית. נפצע בראשו. על קורות חייו — בספר „השמש לא עמד דום" — מ. לרקין.

המטרה לכתיבת הספר היתה הנצחת קדושינו, שלא זכו כמונו לעלות ולקחת חלק בבניית הארץ, אולם עבודתנו לא תהיה מושלמת אם נעבור בשתיקה ולא נזכיר את אלה שעלו בימי נעוריהם, כדי להפוך את השממה לשדות ולבנות על אדמת חול: קיבוצים ומושבות, עיירות וערים. עבדו וסבלו ולא זזו מהמקום.

כשעלינו ארצה מצאנו אותם, את בני־עירנו שבעבר: בקיבוצים ובמושבות, בעיר ובכפר, במפעלים, בהוראה ואפילו בספרות.

והגיע היום — והנה אנו שוב יחד — ולא כמו בעבר — בני קהילה אחת אלא אזרחי הארץ שלנו.

וכולנו יחד לא נשכח את יקירינו לעולם!

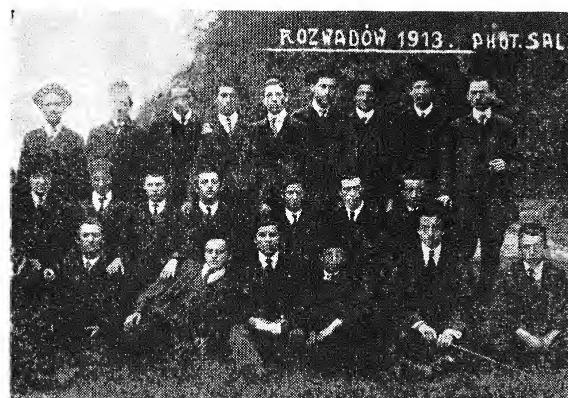
עיירתי רוזוואדוב שהייתה ואיננה כבר

צ.פ.

העיירה בעצם דומה לרוב עיירות בפולין, בלי שום אפקטים מיוחדים, בלי נוף מיוחד, בלי הרים וגבעות, מישור, חול, ובוץ. לא היו בתי ספר תיכון, אף לא בניינים מפוארים. גם בשטח התעשיה הייתה רוזוואדוב כמעט ללא תעשיה. היוצא מן הכלל היה בית החרושת לחומר ולבנים די גדול שבעליו היה יהודי סימפטי ועשיר, בעל משפחה נחמדה, מר ליב קוס ז"ל. הנהר סאן והחורשה שלכולם הייתה ידועה בשם „וועלדל" הוסיפו קצת פאר.

אנשים עשירים ממש, היו אולי בקושי מנין. אולם בשטח התרבות הייתה רוזוואדוב — אולי עיר יוצאת מן הכלל. למרות היותי אשה אתחיל בתלמידי חכמים. ובכן תלמידי חכמים היו ברוזוואדוב — הרבה. זה אולי מסביר למה לא

היו ברוזוואדוב עשירים. את רוב זמנם הקדישו ללימוד תורה. בית המדרש היה כל היום מלא בחורים שלמדו תורה בהתמדה. היו חסידים ומשכילים וכולם כאחד קראו עתונים, החל בעתוני יידיש, עתוני גרמנית ואח"כ גם עברית. בבית המדרש עסקו לא רק בלימוד גמרא ותוספות. הויכוחים לא היו מוקדשים רק לפלוגתה מי צודק — בית שמאי או בית הלל. היו גם ויכוחים חסידיים (על רבנים) וכד'. הויכוחים היו ערים ורציניים.

הציונים הראשונים:
בעריש מאלער, שמעון פלזן, אביש וסטרייך, חיים האס, אברהם אויסאיבל, אליעזר איימר, יעקב קרבר, לייביש שיינמן, שמואל יצחק נוסבוים, אליעזר חסיד, מרדכי קרפס, אנשל כץ, תומים, זיסל שימן, מוטי ויזן.

האטרקציה של העיירה היה היריד השבועי בכל יום ג' בכיכר העיר. בכיכר היה בניין ענקי שקראו לו „מועצה" („ראטהאוז" בגרמנית) אף על פי ששם לא הייתה מועצת העיר ושום מועצה אחרת. היו בו רק בתי־עסקים וכמה דירות.

ליריד הגיעו מספר גדול מאוד של האוכלוסיה הנוצרית מכל סביבתה של רוזוואדוב. הגיעו גם היהודים שגרו בכפ־רים שמסביבת רוזוואדוב. אנשי רוזוואדוב, שעסקו במסחר חיכו כל השבוע ליריד.

בשטח התרבות הייתה רוזוואדוב „כרך". הציונות נת־קבלה ברוזוואדוב עוד בימי נעוריה (של הציונות). מתי זה היה אינני זוכרת. אני זוכרת רק שבשנת 1908 התחילו הלימודים של השפה העברית. בהתחלה היו 20 תלמידים.

בזמן מלחמת העולם הראשונה התפזר רוב הקהילה היה־הודית של רוזוואדוב בכל האימפריה האוסטרו־הונגרית. אולם החלק שנשאר בעיירה לא הפסיק את הפעולה הציו־נית ולא את לימודי העברית. נשמעו הרצאות ונאומים בעברית ולאט לאט התפשטה השפה אצל כל הנוער.

אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה ואחרי שובם של הפליטים התחיל הנוער כבר לחשוב על עליה לא"י. הרא־שון שעלה לא"י והיחידי — היה משה שטורך, הוא עלה בשנת 1919. התאסף הנוער עם כל המרץ וארגן קבוצה של 105. זאת הייתה הקבוצה הידועה כאחרונה של העליה השנייה.

החלוצים הראשונים בארץ
אליעזר קופפרברג, סוזע לסט ז"ל, יצחק שר, מינדל אנהיזיגר, מרים עדר, מלך פלוימין, פיניע קרוליק, יהושע קיזלשטיין, צשה פינגרהוט, אברהם פנסטר, בן־עמי קנר, שלמה גרינבוים, מלכה שרייבר, מאיר סופר, דבורה ויימן.

ראוי שאזכיר בהזדמנות זו את ידידתו לאה הלר.

קראו לה תמיד „לאה הלר". היא הייתה יפת תואר, מלאת מרץ, מלאת חיים ואומץ, והעיקר היה לה לב למען הזולת.

בשנת 1920 נסעה לאה לבדה בתור חלוצה לארץ־ישראל. היא הייתה הראשונה מעיירתנו רוזוואדוב שהעיזה לנסוע לארץ ישראל.

בהגיעה ארצה לא נרתעה מכל עבודה קשה. היא ידעה שהיא באה כדי לעבוד. עבדה בכבישים, בבתי חולים וכו'. את כספה נתנה למי שהיה זקוק לזה. כולם ידעו שבשעת הדחק אפשר לפנות ללאה, וכולם ידעו בבטחון שלאה תענה לבקשתם.

בשנת 1930, השתקעה בירושלים. היא פתחה את הפנסיון הראשון בבית הכרם. היה זה פנסיון „לכל דכפין"... כל נצרך מצא שם בית ואוכל.

כעת, לאה גרה בחיפה. הגורל גמל לה על כל מעשיה. יש לה בעל טוב, בן מצוין ונכדים נחמדים ומי יתן ותזכה לאריכות ימים בחיק משפחתה!

שמואל נעמן־רייך מביא עולים צעירים מקרצ"י (הודו)

בשנת 1920 התארגנו למעלה מ־20 בנים ובנות לעליה השלישית. כדאי לציין את העובדה, למרות שחברי קבוצה זו היו קרועים ובלויים, היו מלאי מרץ ותקווה ולא עזבו את הארץ.

גם אנשים אמיצים לא היה חסר בעיירתנו רוזוואדוב. היו כאלה שלחמו וסיכנו את חייהם למען הזולת. אציין רק מקרה אחד של אומץ ואפילו גבורה. זה קרה אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה, בקום מדינת פולין לתחייה. ביום בהיר אחד עברו ברכבת דרך רוזוואדוב חיילי האלר שהיו ידועים משנאתם ליהודים וכמארגני פוגרומים. הם ניצלו את 2—3 השעות שהיה צורך לחכות עד היציאה של הרכבת והתחילו את „עבודתם". היום היה שבת, הם התפזרו במרכז העיירה וכמה מהם עברו ע"י בית המדרש בו התפללו או למדו עוד כמה יהודים, ביניהם גם צבי סופר (היה ידוע כהערשלע קאשעמאכער). החיילים התנפלו והתחילו להכות יהודים. כאשר הנוער שמע על ההתנפלות הגיעו בריצה הבן חיים סופר ואחותו רחל עם קבוצת נערים, התנפלו על הרוצחים, החזירו להם מכות כפליים והניסו אותם. זה היה מעשה גבורה ראוי לשבח.

לאה הלר

החלוצים הראשונים
משה שטורך, יוסף בירנבוים, יוסף מלחי, חיים סופר. פנחס קלינגופף, יוסף קנר, צשה פינגרהוט, יפה שיינוק.

אב ומלך

דב רפל

שני התארים „אב" ו„מלך" מבטאים את היחס היסודי בין ה' ועולמו ובריותיו. תארים אחרים — כגון „מושיע", „גואל", „זן", „מפרנס" — אינם מבטאים אלא אספקטים מסוימים של שני התארים הראשונים: „מושיע" ו„גואל" שייכים ל„מלך", „זן" ו„מפרנס" שייכים ל„אב".

ואע"פ ש„גואל ומושיע, זן ומפרנס" ניתנים להאמר בנשימה אחת, ישנו הבדל תיאולוגי ניכר בין שני התארים. „מלך" קרוב יותר לרעיון המשפט, והמשפט מניח רצון חופשי ואחריות מלאה של האדם למעשיו. „אב" קרוב יותר לרעיון החסד ובאמור הכתוב „כי כאשר ייסר איש את בנו ה' אלקיך מיסרך", כוונת הדברים ברורה. כפי שנראה, דבקה היהדות יותר במושג „המלך", כיאות לדת שעיקרה ההלכה והמשפט.

גם מבחינת דתית־רגשית קיים הבדל בין התארים. ה„מלך" מדגיש את יראת ה', לאו דווקא את יראת העונש, אבל תמיד את יראת הרוממות — בשעה ש„אב" מדגיש את האהבה, במשמעות הרגשית הבסיסית, הזרה כמעט לחלוטין ליהדות, פרט לזרמים המיסטיים.

במקרא מצויים שני התארים, (דברים ל"ב ו; ל"ג ה; שמ"ב ז, יד; ירמיה י, ז; לא, ח; מלאכי א, ו; א, יד; ב, י). רק לעתים הם סמוכים זה לזה, אולם על פי רוב הם נפרדים והתואר „מלך" שכיח הרבה יותר מאשר התואר „אב" עם מקבילו „בנים אתם לה'" וכד'.

עשויים אנו לתמוה על העדר גמור כמעט של שימוש בתואר „אב" כרמז לבורא עולם. ב„טימיאוס", האגדה הפילוסופית על מעשה בראשית, מכנה אפלטון את בורא העולם בשם אב", לא בזכות מידותיו האבהיות, כי אם רק מכוח העובדה שהוא ברא את העולם. במובן זה משתמשת התורה בתואר „אב" בדברים לב, ו, אולם הנביא מלאכי מנתק בפירוש את הקשר באמרו „הלא אב אחד לכלנו, הלוא אל אחד בראנו" (ב, י) ואינו מוצא לנכון לומר „הלוא אל אחד לכלנו, הלוא אב אחד בראנו".

אילו היה התואר „אב" קשור בבריאה, היה צריך לחול על ישראל ועל העמים כאחד. אולם רק במקרים נדירים ביותר נזכרים עמים אחרים כבנים לה'. אפשר לומר שהתואר האלוהי „אב" שבמקרא מבטא יחס של רגש ולא של מוצא.

כאמור מצוי התואר „מלך" הרבה יותר מאשר התואר „אב". ולא רק הכמות קובעת. השימוש בתואר „מלך" מצוי מאד גם בפרקים אשר מצד תוכנם יאה להם יותר השימוש בתואר „אב", כגון תהלים קמ"ה. בחלקו האחרון מתאר הפרק את דרכי טובו של ה' בעולם, אולם בפתיחה לתיאור זה, המלא טוב וחסד, אנו מוצאים את הפסוקים:

„כבוד מלכותך יאמרו. וגבורתך ידברו.
להודיע לבני האדם גבורותיו וכבוד הדר מלכותו.
מלכותך מלכות כל עולמים וממשלתך בכל דור ודור"

כלומר: בתעודעתו של משורר תהילים מצטייר ה' כמלך גם כשהוא עושה מעשים של אב. בדומה לכך מוצאים אנו גם בספר מזמורי שלמה („תהלות שלמה") שבספרים חיצוניים. גם שם מתאר המשורר את ה' כרב חסד ומסיים במפתיע בכנותו אותו „מלך":

כי אם ארעב, אליך אשוע, אלהים, ואתה תתן לי.
עופות ודגים אתה תכלכל בתתך גשם בערבות להצמיח עשב.
תכין חציר במדבר לכל חי ואם ירעבו אליך ישאו פניהם.
מלכים ועמים ושרים אתה תכלכל, אלהים,
ומי תקות עני ואביון — אם לא אתה ה'?
ואתה תשמע, כי מי טוב וסח בלעדיך?
שמח נפש עני בפתחך ידך בחסד.
חסד אדם מצער ולמחרת אם ישנה ויתן, גם על זה תתפלא.
אמנם, מתנתך רבה בחסד ובנדיבות ואשר מבטחו בך לא ימעיט מתן.
על כל הארץ חסדך ה' בנדיבה.
אשרי האיש יפקדנו אלהים במדת ספקו — אם יעדיף האיש יחטא.
די לו חוק ספקו בצדקה ובו ברכת ה' לשבוע בצדקה.
ישמחו יראי ה' בטוב, וטובתך על ישראל במלכותך.
ברוך כבוד ה' כי הוא מלכנו.
(מזמור שלמה ה, ח—יט ע"פ א. כהנא)

מזמורים אלה מוצאם מאחרית ימי בית שני והם מביעים, לדעת אחד מפרשניהם, את ההשקפות הדתית שרווחו בקרב הפרושים[1].

האם אמנם ה„מלכות" היא מהסימנים המובהקים של התיאולוגיה הפרושית? אין אנו באים לחלוק על המוצא הפרושי של „מזמורי שלמה" — סימנים רבים מעידים על כך — אולם מצויה בידינו יצירה פרושית מובהקת, אם כי מתקופה יותר מאוחרת, אשר בה ה„אב" וה„מלך" עומדים צפופים. הכוונה היא לסידור התפילה.

גם בתפילות העתיקות ביותר, בתפילת שמונה־עשרה ובברכות שלפני קריאת שמע ולאחריה — אם כי אולי לא בנוסחאות העתיקות ביותר של אותן תפילות וברכות — מצוי התואר „אב" סמוך ל„מלך". נוסחאות כגון „אבינו מלכנו בעבור אבותינו שבטחו בך וכו' תחננו ותלמדנו" או „סלח לנו אבינו כי חטאנו, מחל לנו מלכנו כי פשענו" או „אבינו מלכנו... המלך הטוב והמטיב לכול" הם חידושים תיאולוגיים חשובים. וייתכן שצורות אחדות המצויות בסידור תפילותינו נוצרו מתוך הסתייגות מהחידושים, כגון „אלהינו שבשמים" שבתפילת ערבית של חול, שהיא בניגוד ל„אבינו שבשמים" המקובל. וכן „אב הרחמים" בתפילת „על הכל יתגדל" במקום „אב הרחמן" המצוי יותר והמובן יותר.

מצאנו שר' עקיבא השתמש בתואר „אב" בתפילותיו יותר מחכמים אחרים. ר' עקיבא מצטייר בדמיוננו כאיש הלכה מובהק כל כך, עד שעשויים אנו לשכוח את מאמריו בתפילה ובמידות, אשר מתוכם ברור שהוא ראה את יחס ה' לישראל כיחס אב לבנים. במסכת אבות ג, יח אומר ר' עקיבא: „חביב האדם שנברא בצלם... חביבין ישראל שנקראו בנים למקום...". ואם במס' אבות הסתפק ר' עקיבא בתואר „חביבין" — במס' יומא הוא מפליג ואומר: „אשריכם ישראל לפני מי אתם מיטהרים ומי מטהר אתכם אביכם שבשמים!" (סוף יומא). וגם המסופר במס' תענית כה, ע"ב על ר' אליעזר שירד לבקש גשמים וברך כ"ד ברכות וירד אחריו ר' עקיבא ואמר „אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה, אבינו מלכנו רחם עלינו" מעיד, שר' עקיבא היה נוהג לכלול את הנוסח „אבינו" בתפילתיו.

אבל מה עניין מלכות אצל תפילות גשמים? מה הקשר בין „אין לנו מלך אלא אתה" ובין ירידת גשמים? הלא הייתה מתבקשת כאן יותר תפילת בנים המבקשים מזון מאביהם כדרך שהתפלל חוני המעגל (תענית כג).

נראה שלא בכדי הזכיר ר' עקיבא את תואר המלכות אצל תפילת גשמים. פרנסת העניים בשנות הרעב היתה ממעשי החסד שנהגו בה הן מלכי רומי עצמם והן מלכים שהיו נתונים למרותם. מה שעשה מונבז המלך לר' יהודה הנשיא בשנות בצורת, עשו גם מלכי רומא[2]. כשאמר ר' עקיבא „אין לנו מלך אלא אתה" — התכוון לומר שהקב"ה, כמלך

1 Ryle & James, The Psalms of the Pharisees

2 א"א אורבך, מגמות דתיות וחברתיות בתורת הצדקה של חז"ל, „ציון" כרך ט"ז (תשי"א).

ישראל, חייב לפתוח את אוצרותיו בשני בצורת ולכלכל את עמו.

מתוך ההערות דלעיל אפשר לבחון את נוסח הברכה שאחרי פסוקי מלכויות ולעמוד על מה שיש בה ויכול היה להעדר ממנה ועל מה שאין בה ויכול היה להיות:

„מלוך על העולם כולו בכבודך
והנשא על כל הארץ ביקרך
והופע בהדר גאון עוזך על כל יושבי תבל ארצך".

כל זה שייך ל„הדרת מלך".

„וידע כל פעול כי אתה פעלתו
ויבין כל יצור כי אתה יצרתו" —

כאן חידוש. הלא יש מקום לטענה שאין המלך זהה עם הבורא. העדר הזכרת ה„אב" הוא אופייני ליהדות ואולי אפילו לחוג מסויים בה.

אחרי הדברים האלה הננו מבקשים למצוא משהו על תלו־תו של האדם בהווה בחסדי המלך, מעין „ואתה נותן לחם לכל בשר בחסדך הגדול", מעין מה שמצינו בתהילים קמה ובמזמורי שלמה — ואין אנו מוצאים. וגם כאן בלי ספק לא יד המקרה בדבר, כי אם כוונה.

ואמנם, המלכות הנזכרת כאן היא, כפי שציין כבר ר' יוסף אלבו, מלכות של בורא עולם ולא מלכותו של מנהיגו של עולם. בהנהגת העולם עוסקים „זכרונות" ומכיון שתלותו של אדם בה' שייכת להנהגת העולם בהווה, לא נמצא לה מקום בברכה זאת.

עם הספר תחת מכבש הדפוס הגיעתנו הידיעה המרה כי עיירתנו שכלה את אחד ממיטב בניה את הסופר והמשורר

מאיר מוהר ז״ל

עליו אפשר להגיד ללא כל הגזמה, כי שרשיו עמוקים היו בקרקע עיירתנו. אם כי את רוב שנותיו בילה מחוץ לעיירה, אם באמריקה ואם באירופה המערבית או בארץ ישראל. בפרסומיו קל להכיר כי כשרונו הופרה מתרבויות המערב. הרי חלק הגון משיריו בהשראת נופה הפיסי של רוזוואדוב באו. וגם ברשימותיו לא קשה לזהות את הגוף האנושי של העיירה.

פרסומיו הראשונים בחתימת שמלאי (על שום המקצוע בו עסק אז, כי תפר שמלות היה באמריקה) ראו אור בעתון הסטירי ״הדבורה״ שיצא בניו־יורק. אולם פרי כשרונו הודפס בכל הבמות הרציניות החל ״מהתקופה״ ״דרך מקלט״ ״מאזנים״ ״גזית״ ״הפועל הצעיר״ ״הדואר״ ״ודבר״.

הוא ידע עד כמה קשה לכשרון צעיר לסלול דרכו בספ־רותנו ולכן היסס מאוד בתחילה וחשש לנסות ולשלוח מפרי עטו למערכות העתונים, אך משהתחיל לדרוך כוכבו, יש לציין שלא רק שלא התבייש בכור מחצבתו אלא התגאה בתרבות שיינק בעיירה ואף נתן לה פומבי רב. כי לכן אין כמוהו ראוי לציון בספר שבא להנציח את זכרה של ר:זוואדוב שהיתה ואיננה, אך תהיה תמיד בלב בניה בארץ ובתפוצות.

תהיה נשמתו צרורה בצרור חיי הנצח של קהילות הקודש שנשמדו ושהוא ספד להם ברשימותיו.

מלבד ספרי התרגום של מאיר מוהר מיצירותיהם של תומס מן, פרנץ ורפל, ולודביג מרכוזה נקבץ חלק משיריו בספר ״עין בעין״ בהוצאת הספרים של אגודת הסופרים העברים וחלק מרשימותיו בספר ״בחרט אנוש״. אך רוב מיצירותיו פזורות על פני במות שונות.

תנצבה

יצחק אבנון איננו

עוד ספרנו תחת מכבש הדפוס, הכתנו הידיעה על מותו ללא עת של חברנו האהוב **יצחק אבנון** ז״ל.

משחר נעוריו נשתזר בנופנו, תוסס חדוות חיים, טוב לב ובהיר אופי.

מצא את ביתו בקן השומרי ברוזוואדוב. שכלו הער, לשונו העממית השנונה וצמאונו להשכלה העמידוהו במרכז החבורה הפועלת והמפעילה.

כזה מצאנוהו גם ברבות השנים עם בואו ארצה. נצמד אלינו כחבר פעיל בועד, משמש לא אחת יו״ר ומנחה ושומר אמונים לכל חוט המקשרנו אל פני זמנים ומקומות.

עצם מהותו שפעה נעורים בקרן השפע והטבעה בעשרות ספרי מדע פופולאריים לילד לנוער ולעם, פרי עטו. ערנותו ודמיונו המקיף הנציחוהו בלבות של אלפי קוראים צעירים הרכונים על האנציקלופדיות של ״אבנון״ ודמיונם מרחף עם אבנון בעולמות הנצח.

הוועד

לא נשכחנו

נר זכרון

לצערנו קצרה ידנו להציב מצבה על קברות קדושי קהילתנו.

מי ומה אנחנו שנציב מצבה ליקרים שלנו, שנרצחו בשנים 1943—1944 על־ידי הנאצים ברוזוואדוב ובמקומות אחרים.

אספנו את שמות הקדושים לרשימה זו מקרובים בארץ ובחוץ־לארץ, כדי שתהיה במקום מצבה, שלא ייאבד זכרם של יקירינו ולמען תהיה נשמתם צרורה בצרור החיים.

נזכור גם את שאר בני עירנו הי״ד שלצערנו ובלי אשמתנו לא יכולנו לכלול את שמותיהם ברשימה זו.

נשמה-ליכט

אויף אייערע קברים קאנען מיר נישט קומען, ווייל נאר דער ווינד קאן וויסן פון אייער געביין. דעריבער זאל דידאזיקע מצבה פארוואנדעלט ווערן אין א פייערדיק ווארט, און זאל דאס אונדז דערמאנען אין אייך.

מיר האבן געזאמעלט די נעמען פון די קדושים ביי קרובים און באקאנטע, אין ישראל און אין דער גאנצער וועלט, כדי קיינער זאל נישט פארפעהלט ווערן פון דער אלגעמיינער מצבה.

מיר זענען דא מזכיר, אלע אונדזערע קדושים, וועמענס נעמען זיינען נישט איינ־געשלאסן — נישט צוליב אונדזער שולד — אין דער דאזיקער רשימה.

יהי זכרם ברוך

רשימת השמות של קדושי רוזוואדוב

אכן צביה
אכן משה ומשפחתו
אברמוביץ שלום ואשתו
אויסאיבל שמואל
אויסאיבל משה
אויסאיבל מלכה
אויסאיבל שמואל
אויסאיבל יוסף
אויסאיבל דבורה
אויסאיבל מרים
אויסאיבל משה אביגדור
אוסט דבורה ובעלה
אוסט משה
אוסט רייזל וילדה
אוסט רבקה ומשפחתה
אוסט חיה ובעלה מאיר
אוסטר הרש
אוסטר פסל ו־2 ילדים
אטלס חיים
אטלס עטיש
אטלס רבקה
אטלס שרה
אטלס מיכאל
אטלס מכה
איטצינגער ישראל
איטצינגער אסתר (אשמשה)
איטצינגער קיילמשע־קיילע
איטצינגער חייקע
איננברג אביגדור
איצקוביץ' לייזר
איצקוביץ' איטע
איצקוביץ' שרה
איצקוביץ פיינה
איצקוביץ' יוסף
איצקוביץ' טוביה
אירום ליפע
אלנבויגן שמואל
אלנבויגן גיטל
אלנבויגן ד"ר אברהם
אלנבויגן חנה
אלנבויגן גיזלה
אנהייזיגר מרדכי ובנו
אנהייזיגר נתנאל (סנה)

אנהייזיגר חיים אפרים
אנהייזיגר אסתר ובעלה
אנהייזיגר משה ואשתו
אנהייזיגר טובה
אנהייזיגר מרים גיטל
אפטילן בריש
אפטילן אוריש
אפטילן אהרן
אפטילן ישראל אליהו
אפטילן גיטל
אפטילן טילע
אפלבוים יהושע וילדיו
אפלבוים יוטה
אראמען יצחק (איטשע)
אראמען גיטל־געניה (אשתו) וילד

בוך משה
בוך שרה (כץ)
בוך שמואל יעקב
בוך פייגע
בוך חיה ו־4 ילדים
בוך מלך
בוך יהודה
בוך שלמה
בוך בני
בוך מאניע
בוך פראדיל
בוק השיל
בורגר יוסף
בורגר אסתר
בורגר יצחק
בורגר פרל
בורגר ברוך
בורגר שיינדל
בירנבוים אברהם
בירנבוים שרה טובע
בירנבוים טויבאלע
בירנבוים רחל
בירנבוים גולדה
בירנבוים שאול
בירנבוים רויזע
בירנבוים נפתלי
בירנבוים פייגע

בירנבוים רוזה
בירנבוים רבקה
בירנבוים לייביש
בירנבוים חיים זאב
בירנבוים לפציע
בירנבוים שלומית
בירנבוים משה
בירנבוים יהודה
בירנבוים מרדכי
בירנבוים מיימל
בירנבוים יוחנן ואשתו חנה וילדיהם
בירנבוים פרומעט ובעלה
בירנהק אדולף
בירנהק רבקה
בירנהק אפרים זינדל
בלוינשטוק חיה גיטל ו־3 ילדים
בלימן דוד לייב ומשפחתו
בלסבלג חיה שרה ובנה
בלסבלג ליפא
בנד בנימין
בנד אסתר
בנד שבעלע
בנד משה
בנד שרה
בעער יהושע
בעער ברכה
בעער שמואל זיינוויל
בעער פנחס אלימלך
בעער חנה
בק יעקב
בק חמצ'שי (נחמה)
בק ירמיהו
ברגלס נפתילצ'ה
ברגלס ברנדל
ברגלס לייבל
ברגלס חוה
ברגלס מכה
ברגלס מרים
ברגלס רבקה
ברגלס רוחלה
ברגלס לאה
ברגר עטע
ברגר אסתר
ברגר אשר
ברגר ישראל
ברגשטיין פייגע
ברנדמן שלום
ברנדמן חיה
ברנר איטע
ברנר יונה
ברנר מלכה
ברנר בונים ומשפחתו

גאלדמאן יעקב (מקוטאווע וואלע)
גאלדמאן שאשע
גאלדמאן יצחק (מסקאוויעז'ין)
גאלדמאן רבקה וילד
גאלדמאן דבורה
גאלדמאן שלמה
גאלדמאן גולדה וילדיהם
גאלדפארב טוביה
גאלדפארב רבקה
גאלדפארב שלמה
גארטן אברהם
גארטן מרדכי
גארטן אריה לייב
גארטן יצחק
גארטן לאה
גארפונקעל בעריש (בערטשה)
גארפונקעל שלמה
גארפונקעל יצחק
גארפונקעל ירמיה
גבל משה ומשפחתו
גבל אברהם
גבל טוביה
גבל אסתר
גולד ישראל
גולד מנשה
גולד צביה
גולד רחל
גולד יענטע
גולד חיים שמחה ומשפחתו
גולד צבי הערש
גולד דבורה
גולד יעקב
גולד ברכה
גולד שרה
גולדברג שלום
גולדברג מרים
גולדברג חוה
גולדברג השל
גולדמן קפיל
גולדמן עטע
גולדמן אסתר
גולדמן חילק יחיאל
גולדמן אברהם
גולדמן יוסף
גולדמן רגינה רבקה
גולדפרב רבקה
גולדפרב בני

גולדפרב טויבעלע
גולדפרב שולמית
גיפעס ניסן
גיפעס גולדע
גיפעס חיים ומשפחתו
גיפעס משה ומשפחתו
גיפעס בריש
גיפעס קלרה
גיפעס פאניע
גלבווקס יוסף
גלבווקס מלכה
גלבווקס איטע
גלבווקס ישעיהו
גלבווקס ברטה
גלאניץ יוסף
גלאניץ פייגה סימה
גלאניץ חייה גולדה
גלאניץ חנה
גלאניץ נח
גלאניץ אסתר
גלאניץ רחל
גלניץ הרשל
גלניץ גאלדע
גלניץ יעקב
גלניץ שלמה
גלניץ מלכה
גלניץ טויבע
גרטן הרש
גרטן מרדכי
גרטן איטע
גרטן אברהם
גרטן חנה שיינדל
גרטן העשל בן יצחק
גרטן יצחק
גרטן משה
גרטן שרה גיטל
גרטן מלכה
גרטן אליעזר
גרטן איטשע וילדיו
גרסטן דבורה
גרופנקל משה ומשפחתו
גרפונקל לייב
גרפונקל איטע וילדיה
גרפונקל לאה
גרפונקל חנינא
גרפונקל שרה
גרפונקל בריש ומשפחתו
גרפונקל גולדה
גרפונקל לאה
גרפונקל יצחק

גרפונקל יהודית
גרפונקל מרדכי
גרפונקל־שיפמן בריינדל ושני בניה :
מרדכי וזלמן ומשפחותיהם
גרייזמן שמואל ואשתו ובתם. אמו —
אדלה גרייזמן
גרייזמן שרולע ומשפחתו
גרינבוים שרה
גרינבוים אברהם
גרינבוים משה
גרינבוים אהרן משה
גרינבוים מלכה
גרינבוים דוד
גרינבוים לאה ושני ילדיה
גרינבוים חנטשע ושני ילדיה
גרינבוים נחמיה
גרינבוים מלכה ו־3 ילדיה
גרינבוים חיים
גרינבוים מלכה ו־2 ילדיה
גרינבוים חנוך ו־2 ילדיו
גרינבוים מינדל
גרינבוים יונה (דער רויטער) ומשפחתו
גרינבוים שרה
גרינבוים הניע
גרינבוים גולדע (בוך)
גרינברג רחל
גרינולד קוצ׳ע
גרינשפאן שלמה (ראדאמישל)
גרינשפאן סימה (בית פנסטער)
גרינשפאן פנחס
גרינשפאן אלימלך
גרינשפאן יוסף

דאמען לייביש ומשפחתו
דאמען מאטל
דאמען מלכה
דאמען שייע ומשפחתו

האלבערטאל־צאנגן רבקה
האלבערטאל ירמיהו פנחס
האלבערטאל איידל
האלבערטאל יצחק
האלבערטאל חיים
האלבערטאל טובה
האלבערטאל דוד
האלבערטאל יהודה לייב
האלבערטאל אסתר
האלבערטאל יצחק
האלבערטאל אסתר־אשטשה
האמערספעלד אהרן

האמערספעלד צבי־הרש
האמערספעלד אסתר
האנפלינג מרדכי
האנפלינג רייזאלע
האנפלינג חנה
האנפלינג זלאטע
האם יהודה
האם גולדע
האם מאיר
האם ביילע
האם שמואל
האם הרש
האם משה
האם בריינע
האם רניע
האם לייב
האם פריידע רויזע
האם מלך
האם הרש
האם בעריש
הגלר מאיר
הופרט חיים
הופרט חנה
הופרט אליעזר
הופרט גיטל
הופרט מרדכי מוטיו
הופרט עטיל
הופרט גיטל
הורוביץ נפתלי רב העיר
הורוביץ מרימצ'ה אשתו
הורוביץ יהודית
הורוביץ הרש
הורוביץ משה'לה רב
הורוביץ אלטע חיה אשתו
הורוביץ די אלטע רביצין
הורוביץ רבקה
הורוביץ הרשלה
הורוביץ ועוד בת קטנה
הייבלום יוסף
הייבלום מרים ומשפחתה
הייבלום בריינטשע ומשפחתה
הייבלום
הירש פנחס שמואל
הירש זלאטע רייזל
הירש פנחס
הירש משה
הירש זלאטע
הירשהורן צבי
הירשהורן חנה
הירשהארן חנה בת אריה לייב

הימבערג איטשע [דער פשעמישלער שניידער]
הלר יואל ומשפחתו
הלר בשה מבית פרוסט
הלר משה
העלער בלומה
העלער שמואל
הערציג שמואל
הערציג געלה
הערציג אברהם בעריש
הערציג ציביה
הערציג אפרים פישל
הערציג שלמה
הערציג שאול דב
הערציג עובדיה
הערציג דוד
הערציג פייגה
הקל הרש
הר שרה (לינדנבוים)
הר זיסל
הר לייב
הר שרה
הר אלי
הר הינדע
הר שרה ביילע
הרשזון דוד
הרשזון איטע
הרשזון ירחמיאל
הרשזון פייגע
הרשזון סימע
הרשזון ירמיהו
הרשזון חנה
הרשזון הרצל
הרשזון רבקה

וואסרשטיין אבא
וואסרשטיין חיה
וואסרשטיין אחים ואחיות
וויזן לייב
וויזן ישראל
וויזן קיילע
וויזן דינה
וויזן לאה
וויזן ישראל וואלף
וויזן דינה
וויזן נחמן
וויזן אודעס
וויזן משה יהודה
וויזן מכה
וויזן יעקב שלמה

וויזן הלע
וויזן בלימע
וויזן חיה שרה
וויזן רבקה
וויזן זינדל
וויזן יעקב מדל (סנדרוביץ)
וויזן חנא
וויזן פסל
וויזן לייב
וויזן ביילע לאה
וויזן שמעון
וויזן פרומע
וויזן דבורה
וויזן משה
וויזן נחמה
וויזן שמואל
וויזן טובה וילדיה
וויזן יצחק
וויזן רחל
וויזן שמואל
וויזן אסתר וילדיה
וויזן הרש
וויזן בעריש
וויזן עמיל
וויזן יעקב
וויזן מרגלית וילדיה
וויזן משה
וויזן ידידיה ומשפחתו
וויזן חנה בת משה
וויזן מאטל
וויזן שפרה
וויזן חיים יוסף
וויזן אסתר
וויין בריינדל
וויין פנחס
וויין שרה רבקה
וידנפלד נפתלי
וידנפלד רבקה
וידנפלד פריידל
וידנפלד חיה
וידנפלד יהודה
וידערשפיל מנדל
וידערשפיל חיים
וידערשפיל בלומע
וידערשפיל שרה ביילע
וויזנפלד יצחק־יהודה
וויזנפלד שבע
וויזנפלד שמה
וויזנפלד ישראל
וויזנפלד אברהם ואשתו

ויזנפלד בעריש
ויזנפלד יואל
ויזנפלד רבקה
ויזנפלד רבקה
ויזנפלד מוטל
ויזנפלד נפתלי
ויזנפלד פריידיל
ויזנפלד לייב
ויזנפלד יצחק־יהודה
ויזען מרדכי
ויזען חיים יוסף
ויזען שרה
ויזען לאה־לייטשה
ויזען נעחה
ויזען בעריש
ויזען ביילה
ויזען חנה (לבית שארף)
ויזן אסתר
ויטמאן אלטער־עזרה
ויטמאן פרל
ויכסלבוים פייגע (פין בארג)
ויכסלבוים מינקע
וילנר משה
וילנר בריינדל
וילנר חנה
וילנר ביילע
וילנר חיים
וילקנפלד יהושע
וילקנפלד רדל
וילקנפלד רוזא
וילקנפלד יצחק
וילקנפלד וולף
וילקנפלד הנא
וילקנפלד אסתר
וילקנפלד דוד
וילקנפלד זליק
וינמן בריש ואשתו
וינמן הניע
וינמן דוד
וינמן שמואל
וינמן שרה
וינמן שמחה
וינמן חיה
וינמן יצחק ומשפחתו
וינמן ישעיה ברוך ואשתו
וינשטוק מרדכי
וינשטוק הנטשע
וינשטוק בריינטשע
וכהולדר יחיאל מרדכי
וכהולדר אביגדור

וכהולדר רוזע
וכהולדר דבורה
וכהולדר מאיר
וכהולדר ריקל
וכהולדר שיינדל
וכהולדר רות
זכטל יואל ומשפחתו בן יעקב
זכטל יואל בן שאול
זכטל יואל בן משה
זכטל דער ווייסער
זכטל משה
זכטל יעקב
זכטל דוד
זכטל מרים
זלד משה
זלד מרים
זלד הרש
זלד חנה רחל
ונג וולף
ונג פייגע
ונג אורצע
וסטרייך אסתר
וסטרייך רייזל
וסטרייך עובדיה
וסטרייך רבקה
וסטרייך הענטשע
וסטרייך נעכע
וסטרייך אברהם
וסטרייך פייגע וילדיה
וקס אליעזר
וקס דבורה
וקס אהרן
וקס חיה
וקס פייביל
וקס מאיר
ורמן שולמית
ורמן שלמה

זיגעל ישראל
זיגעל שפרה
זיגעל ברײנדל ובעלה
זיגעל חנה ובעלה
זיגעל סימה
זיגעל שלמה
זיגעל שושנה
זיגעל מרדכי
זיגעל מרים
זילבר צבי
זילבר דינה
זילבר דוב בריש

זילבר גולדע
זילבר אלימלך
זילבר וחצי
זילבר יוכבד
זילבר בנימן
זילבר שרה
זילבר גניה
זילבר לאה
זילבר אברהם
זילבר צבי (הרמן)
זילבר דוד בעריש
זילבר חיים
זילבר ראובן
זילבר רייזל
זילבר אפרים
זילבר מרדכי ואשתו
זילבר חיים מאיר
זילבר לייזער
זילבר חנה
זילבר חיים
זילבר פנחס
זילבער פייגע-לאה
זילבער שיינדל
זילבער רבקה
זילבער וולף
זילבער דב-באז/א
זילבער סימה-גיטל
זילבער עטל-חייה
זילבערמן יעקב
זילברמן שמיאל-לייב
זילברמן לאה
זילברמן נח
זילברמן אליהו
זילברמן יהודית
זילברמן בתיה
זילברמן אברהם
זילברמן ברכה
זילברמן יוסף
זילברמן אסתר
זילבר שמערל
זילבר חנה-סאשע
זילבער רבקה
זילבער מינדל
זילבער פנחס
זילבער יעקב-משה
ז׳לונקה פנחס ד״ר
ז׳לונקה שרה

חאצקל מלמד (דער זקליקאַבער)

טובליכט אהרן
טובליכט שבע
טוכטרמן אברהם
טוכטרמן מרים שרה
טוכטרמן הניק
טוכטרמן רחל
טוכטרמן שולמית
טוכטרמן רבקה
טוכטרמן יוסי
טוכמן זינדל
טוכמן אהרן
טוכמן שרה
טוכמן שאול
טוכמן פייגע
טיטלבוים פייגע
טייטלבוים חנוך
טיטלבוים שמחה
טיטלבוים מאניע
טיטלבוים אפרים
טיטלבוים אברהם
טיטלבוים נחמה
טיטלבוים ו־2 ילדים
טיטלבוים מלכה
טיטלבוים יוסף
טייכר הניע
טייכר רחל (בוך)
טייכר גולדע
טייכער פייגע
טיש שמואל
טיש חייה
טיש אפרים
טיש ניסן
טננבוים הרש בר
טננבוים שיינדל
טנצר חנה
טנצר יעקב ודודו חנה
טראונשטיין משה ד״ר

יונגווירט שמעון
יונגווירט חנה וילדיה
יוסקביצער ישראל ומשפחתו
יקובי פסח
יקובי חוה
יקובי ירמיהו
יקובי מנדל מנחם

כהן שלמה
כהן שושנה
כץ העניק
כץ איטע
כץ מאיר
כץ הינדע
כץ לייביש ומשפחתו
כץ שלמה

לארבער ליאון־לייב
לארבער מונדעק
לאסט יוסל ומשפחתו
לאסט שלמה
לאסט אסתר מבית גרוס וילדיהם
לאסט אננה (אשת משה וילדיהם)
לב משה
לונהק משה
לופגרבן אליעזר
לופגרבן לאה
לופגרבן סופיה
לופגרבן רישל
לופגרבן לייב ומשפחתו
לופגרבן גולדע
לופגרבן משה
לופגרבן חיים ומשפחתו (זאגר)
לייבלר משה ומשפחתו
לינדזנבוים רבקה
לינדזנבוים שמחה
לינדזנבוים חייה
לינדזנבוים ריסל
לינדזנבוים שרה
לינדזנבוים אברהם
לינדזנבוים יענטע
לינדזנבוים יוסף
לינדזנבוים ביילע
לינדזנבוים אברהם
ליפשיץ ביילע גיטל
ליפשיץ נוח
ליפשיץ גימפל ומשפחתו
ליפשיץ אליעזר ומשפחתו
ליפשיץ ישראל זלמן
ליפשיץ רבקה
ליפשיץ ריבע
ליפשיץ חנה
ליפשיץ זלמן
ליפשיץ יצחק
ליפשיץ חיים
ליפשיץ הינדע
ליפשיץ אהרן
ליפשיץ שרה ביילע
לנגר סנדער
לנגר העניע
לנדוי ד״ר

לנדוי ברײנדל
לנדוי ברוך
לנדוי רחל
לשקוביץ משה
לשקוביץ שרה וילדיה
לשקוביץ אפרים

מאהלר אברהם
מאהלר רחל
מאהלר שמעון
מאהלר אפל
מאהלר בעריש
מאהלר שמואל
מאהלר דבורה שײנדל
מאהלר יעקב
מאהלר שבע
מאהלר שמעון
מאהלר מלך
מאהלר אהרן
מאהלר רײזל
מאהלר גיטל
מאהלר פערל
מאהלר רײזל
מאהלר בײלע
מאהלר דוב בעריש
מוהר דוד
מוהר זישע וילד
מונהײט פריבע
מושקאט שמעון
מושקאט רײצע
מושקאט לאה
מושקאט מלכה
מײזלס יונה
מײזלס סימה
מײזלס יוסף
מײזלס מרדכי ומשפחתו
מלצר צפורה
מנדלבוים שלמה
מנדלבוים גיטל
מנדלבוים חיה
מנדלבוים שמחה
מסינג יעקב ואשתו
מסינג לאה
נארל ומשפחתו
נײסט יעקב
נכט מינטשע

סוכול ראצה (מבית כהן)
סוכול לײביש ומשפחתו (פישניצער)
סוכול משה ומשפחתו

סוכול נפתלי שקספיר
סחר שרה ומשפחתה (שטינפלד)
סיגאל ליאון מג״ר
סיגאל גוסטבה
סיגאל דבורה
סנדרוביץ יעקב דוד
סנדרוביץ רבקה
סנדרוביץ הרש מאיר
ספיר חנה
ספיר שמואל
ספיר חיים
ספיר משה

עדר בנימין
עדער זכריה
עדער פײבל
עדער רחל
עמער פרציע
ענדה יעקב
ענדה גיטל
ענדה אהרן יהושוע
ערליך הײמן

פאסטן שמיד שאול
פאסטן גולדע
פונק אפרים ומשפחתו
פוסמן פרײדע
פוסמן אברהם
פײט חיים
פײט שרה וילד
פינגרהוט מרדכי
פינגרהוט רבקה
פײער אידל
פײער רחל
פײער הרש
פײער הנטשע
פײער לײטשע
פײער בײלע יידל'ס טאָכטער
פײער בערל
פלדמויז פײגע
פלדמויז שרה
פלדמויז חיה
פלדהנדלר יוסף
פלדהנדלר אהרון
פלום ישראל וולף
פלום חייה רײזל
פלום יצחק צבי
פלום בלימע
פלום זאב
פלום הרש

פלום ציפע
פלום יענטע
פלום לייב (ריכנטאל)
פלוכ יעקב
פלום פרומע
פלום ברוך
פלום משה
פלום בלימע
פלום באשע
פלום שרה
פלום טובה
פלום בצלאל
פלום דוד
פלומין רבקה׳לע
פלומין לייזער עליע
פלומין שמואל חיים
פלומין שרה
פלומין שימעלע ומשפחתו
פלזן אהרן יוסל
פלזן גיטעלע
פלזן שרה
פלזן זישע ומשפחתו
פלזן חיל
פלזן ינקל
פלזן רוחלע
פלזן מאלע
פלזן יוסף
פלזן מלטשע
פלזן משה
פלזן משה
פלזן רבקה
פלזן שבע
פלזן דוד
פלזן פייגע (רובל)
פלזן גיטל
פלזן אהרן יוסף
פלזן בינה
פליקצ׳ו משה
פליקצ׳ו חיה (רוזן)
פליקצ׳ו אסתר
פלנצגרבן ומשפחתו
פנסטער חיים
פנסטער יעקב לייב
פנסטער רייזל
פנסטער רייזל
פנסטער מוטל
פענסטער יעקב לייב (ראדאמישל)
פס זיסל וארבעה ילדים
פס אליהו
פס חנה

פס יצחק ומשפחתו
פס צפורה ובעלה
פס שמואל משה ואשתו
פס בלה ובעלה
פסח פנקס ומשפחתו. אשתו : חווה. בנם :
ירמיהו.
פרוסט דוד ומשפחתו (די ברוניקעס)
פרוסט וולוויש ומשפחתו
פרוסט נוח
פרוסט ישראל אברהם
פרוסט נחמן
פרוסט ביילה ומשפחתה
פרוסט שלמה
פריד חיה טויבע
פריד יוסלעלע
פריד אנדזיע
פריד יעזשיק יהושע
פרידמן משה ומשפחתו
פרידמן ראובן
פריסט מאיר
פריסט שרה
פריסט רפאל
פריסט ביילע וילדיה
פרלמן אברהם־חיים
פרלמן אסתר
פרלמן מאיר־מאנעס
פרלמן רבקה
פרלמן משה
פרלמן גאלדה
פרלמן יהודה
פרלמן חייה לאה
פרלמן לאה לוטשי
פרלמן ברכה
פרלמן ביילה
פרלמן זיסל
פרלמן אסתר
פרלמן הניע מינדל
פרלמן שאול
פרלמן יוסף
פרלמן יצחק
פרלמן אבע
פרלמוטר יהודה
פרלמוטר משה
פרלמוטר מלכה וילדיה
פרלמוטר שלום
פרלמוטר לאה

צוקר שאול
צוקר יצחק
צוקר גיטל

ציזל ברוך
ציזל יעטי מבית פלום
ציזל בעטי
ציזל מושה
ציטרין יצחק
ציסן ברוך
ציסן טוסקא
ציסן בטי

קאמר מנדל
קאמר חיה
קאמר גיטל
קאמר מרים
קאם איזידור
קאם אידה
קאם צישה
קאם שמעון
קאם בלה
קאם נחמן
קאם סימע
קאם רוזה
קורצווייל לייביש ומשפחתו
קורצווייל מאיר
קורצווייל חיים
קורצווייל חייקע
קורצווייל הרש ברל
קורצווייל איטע ו־3 ילדים
קורצווייל לייביש
קורצווייל חייטשע ו־2 ילדים
קורצווייל דוד
קופפר תמר
קופרברג לייב
קורן הניק
קורן חיים יעקב
קורן מאלע
קורן בריינדל
קורן פערעלע ומשפחתה
קורן ברל
קורן פיינע
קורן אליעזר
קורן גיטל
קורן משה
קורנבלום רבקה
קולער חיים לייזער
קולער הרשל ואשתו
קולער שמואל ומשפחתו
קולער ישראל
קלב פנחס
קלב מלכה
קלב דינה

קלב לאה
קלב חיים
קליינמן יצחק
קליינמן רחל
קליינמן שמואל
קליינמן רבקה ו־3 ילדים
קליינמן עטיל
קלריסטנפלד יעטע
קלריסטנפלד אברהם
קלריסטנפלד יעקב
קלריסטנפלד שיינדל
קנופף יצחק (זיידע) ואשתו
קניגסברג ביילע
קנריק יצחק איצעלע
קנריק ביילע
קסטן ברל
קסלר הדסה
קסלשמיד פנטיאל
קסלשמיד ביילע בערטע ו־3 ילדים
קסלשמיד אידל
קסלשמיד מוטל
קסלשמיד מריה
קסלשמיד זעליג
קסלשמיד זלאטע
קעניגסבערג משה־זישה
קעניגסבערג ביילע
קעניגסבערג שאול
קעניגסבערג אפרים־איטשע
קעניגסבערג שבע
קעניגסבער משה
קעניגסבערג חיים
קעניגסבערג אסתר
קעניגסבערג לאה
קעניגסבערג אליעזר
קרבס משה ומשפחתו
קרבס גולדע ובעלה
קרבס לאה ובעלה
קרוליק יוסף ומשפחתו
קרוליק מיכאל
קרוליק דינה
קרוליק ישראל (טננבוים צנגן)
קרוליק ניכע ושלושה ילדים
קרוליק בריש ומשפחתו ו־3 ילדים
קרוליק מרדכי ואשתו
קרוליק שושנה ומשפחתה ו־2 ילדים
קרוליק שרה ומשפחתה
קרוליק אטיע
קרוליק שיינדל
קרופף אברהם ומשפחתו
קרופף משה מוניק

קרם הדסה
קרם יצחק וילדה
קרפ אהרן יצחק
קרפ צבי
קרפ ביילע
קרפ יצחק

רובינשטיין שמואל
רובינשטיין פרימעט
רובל ליאון ומשפחתו
רוזען ישראל
רוזען חיה
רוזען דליה
רוזען פפה (פרל)
רוזען אללה (איידל)
רוזן מנס
רוזן זיסל
רוזן יעקב יצחק
רוזן חנה
רוזן צפורה וילדיה
רוזן בינע
רוזן חייקה
רוזן עוזר
רוזן איטע
רוזן יוסף
רוזן שיינדל
רוזן בינע
רוזנבוים יהושוע
רוזנבוים שבע מבית פרוסט ו־4 ילדים
רוזנבוים חיים אשתו ובנותיו בתיה, יפה
רוזנבוים זלמן
רוזנבוים מלכה
רוזנבוים יפה, פנינה, מרים, רבקה
רוזנבוים חיים
רוזנבוים מלכה
רוזנבוים בשיה ויפה
רוזנבליט רחל
רוזנבליט אברהם
רוזנבליט יוסף
רוזנבליט שרה
רוזנבליט חיה
רוזנבליט צבי הרש
רוזנבליט אליהו
רוזנבליט סנה
רוזנבליט דינה
רוזנבליט משה
רוזנבליט בעריש
רוזנברג אהרן
רוזנברג גדליה
רוזנברג סימה (לבית לאסט)

רוזנברג לאה (לאה'קע)
רוטנברג יעקב
רוטנברג רייזל
רוטנברג שיינדל
רוטנברג אריש
רוטנברג מאיר
רוטנברג מלך
רוטשטין האלה
רוטשין חיה
רוקר יוסף רב ומורה הוראה
רוקר מלה
רוקר ישעיהו
רוקר שרה
רייך אהרון
רייך איטה־קריינדל
רייך טובה
רייך שיינדל
רייך יוחנן
רייך לייב יהודה
רייך אליעזר ד״ר
רייך ברוניע
רייך רוחטשע רייזל
רייך פנחס
רייך דינה
רייך היצה (מבית ווילנר)
רייך יעקב
רייך פרל
רייך צבי־הרש (פעפיש)
רייך רבקה, רייזל
רייך חיים
רייך סורצע
רייכנטל בצלאל
רייכנטל שלמה
רייכנטל וולף ומשפחתו
ריים ברוך
ריים יוסקע
ריים הענדל
ריים אמא של הנהל
ריים משה
ריים יוסף
ריים זלמן
ריים ישראל
ריים שרה
ריים ירמיהו
ריים נתן
ריים ניכע
ריים רחל ליבע
ריים ברל
ריים הינדע
ריים לאה

רייס מאיר
רייסביילע
רייס מלך
רייס הרש
רייס בר
רייס ברל
רייס שמואל
רייס שייע
רייס יואל
רייס משה
רייס איצ׳ע
רייס ריבע
רייס שרה
רייס גולדע
רייס יענטע
רייס ריבע
רייס חנה
רייס אסתר
רייס יצחק
רייס רויזע
רייס ברל
רייס ניסן
רייס אלימלך
רייס יעקב ומשפחתו
רייס פריידע
רייס שרה
רייס שלמה
רייס ביילע (וויזן)
רייס זינדל
רייס מרדכי
רייס רבקה
רייס איטע
רייס יוחנן
רייק יעקב ד״ר ואחותו ברא
רייפר בירק

שוורץ ד״ר ואשתו מבית לופט
שוורץ אליעזר
שוורץ מרים
שוורץ ברוך לייב
שוורץ איטע
שוורץ חיה ביילע
שוורץ צביה
שוורץ פרידה
שוורץ יעקב
שוורץ לאה
שורצמן יחיאל
שורצמן אלטע ו־3 ילדים
שוש לייזער (יוסקעביצער)
שטורם רייזל

שטורם מאיר
שטיינר רבקה
שטיינר אברהם
שטיינר יהודה ומשפחתו
שטיינר זלמן
שטיינר סילבה
שטיינר צילה
שטיינר קלרא
שטיינר רוזה ומשפחתה
שטינפלד סימע לאה
שטינפלד יצחק (איזאק)
שטינפלד גיטל
שטינפלד אסתר
שטינפלד מרים
שטינפלד צבי
שטינפלד משה
שטינפלד גיטל ומשפחתה
שטינפלד חנינא
שטינפלד חנה
שטעכל תמר (שרייבר)
שטעכל אליהו
שטעכל רחל
שטראה שלמה
שטראה הלה (פייגע)
שיינמן הרשל
שיינמן ברנדל
שיינמן גיטל
שיינמן חיימל
שיינמן ברוך
שיף אלימלך
שיף צירל ומשפחתה
שיפמן זלמן
שיפמן הנדל
שיפמן מרדכי
שיפמן אברהם
שיץ מאטל
שיץ לייבל
שיץ משה
שיץ ועוד 3 ילדים אשר לא יודעים שמותם
שכטר גיטל
שכטר שמואל
שכטר פריידה (פריידקה)
שכטר שרה
שכטר חייה
שליסל מוטל ומשפחתו
שלנגר משה שמואל ואשתו
שלנגר מנדל שוחט
שמידט רחל מבית לסט
שמידט שאול
שמידט בלומע

שמידט אליעזר
שמידט צילה
שמידט רחל
שמש חיים
שנאל חיים לייב
שנאל חוה
שנאל עטעלע ומשפחתה
שנאל יצחק
שנאל שרה מבית סטעמפעל
שנל מרדכי
שנל הנטשע
שפייזר יוניא מג״ר
שפילמן יוסף
שפילמן סימע
שפילמן חיה
שפילמן ינטע
שפילמן חנה
שפילמן חנה
שפילמן בלומע
שפילמן משה
שפילער קריינדל (מבית פנסטער)
שפילר יעקב
שפילר משה
שפילר יוסף
שפילר חנוך
שפירא ורז׳ע
שפירא יוסף
שפירא חנה
שפירא שמחה
שפירא ברוך משה
שפירא חיה
שפירא גרשון
שפירא הניע

שפירא נוח
שפירא פישל
שפירא פרידה
שפס אפריים ומשפחתו : אשתו — פריידל
בנותיהם : שרה ואיטה. בניהם : וולף,
נתן, דוד, משה, שמעון
שפס לייזר אשתו וחמשת ילדיהם.
שפרגל שמריה
שפרגל פרל
שפרגל ברכה
שפרגל מרדכי
שפרגל יוכבד (וויזן)
שפרגל אברהם זינדל
שפרינגר סורצ׳ע
שפרינגר זלמן ואשתו
שפרינגר חיים דוד
שפרינגר סוניה
שעק בשה (מבית גולדמן)
שעק בירק עם 4 ילדים
שר זינדל
שר דוד ואשתו
שר ביילע
שר גאצל
שר משה ומשפחתו
שר שרה
שר בלומע
שר לייזער כץ (שוחט) ואשתו
שר יואל ואשתו
שרייבר משה
שרייבר גיטל ו־5 ילדים
שרייבר צירל
שרייבר יעקב
שרייבר פנחס ואשתו

דער קאמיטעט פארן יזכור-בוך אין ישראל און אין אמעריקע טרויערן נאך די פארשטארבענע חברים וועלכע האבן בייגעטראגן צום דערשיינען פון יזכור־ספר ראזוואדאוו

יקותיאל גולדמאן ז״ל

זיינוול ווידערשפיל ז״ל

חבל על דאבדין

מיט אַראָפּגעבויגענעם קאָפּ בין איך מזכיר מיין ליבען פאטער

הערמאן-צבי זילבער

זיין פרוי

פייגע-לאה

און מיינע ברידער און שוועסטער

דב בן צבי

שיינדל בת צבי

רבקה בת צבי

וולף בן צבי

און אלע מיינע קרובים און בעקאנטע, חברים און פריינד.
זאָלן מיינע טרערן דינען ווי בלומען אויף זייערע אומבעקאנטע קברים.

איך בין אויך מזכיר מיין ליבע מוטער
סימע-גיטל בת מענדל
וואס אויך איר קבר האָבן די נאַציס פאַרשווּעכט.

משה און דז׳עני זילבער

לא נשכח את הורינו, אחיותנו
ואת קרובי משפחתנו היקרים

בירנבוים אברהם, אבא

בירנבוים שרה-טובה, אמא

זילבער-בירנבוים גולדה, אחות

בירנבוים רחל, אחות

אויסאיבל שמואל, חתן

זילבער עטאלע-חיה, בתה של גולדה וניסן

מנציחים:
בירנבוים פייבל־פיליפ
ומשפחתו, ניו־יורק

לזכר הורינו, אחינו ואחותנו היקרים

אלנבויגען שמואל

אלנבויגען גיטל

אלנבויגען אברהם, מג"ר

אלנבויגן חנה

המשפחות המנציחות:

גרינבוים לורקה (מבית אלנבויגען)
ובעלה ידידיה
קורטיטש־אלנבויגען קלארא ובעלה
אלנבויגען מארעק

עס איז געווען אַמאָל אַ יידישע קהילה אין יאסטקאָוויצע (נעבן ראזוואַדאָוו)
זי האט איבערשריטען מיט אַ יאהר — איהרע מאה ועשרים שנה אין תש"ג
איז געקומען חורבן יאסטקאָוויצע !

מיר ווען די קהילה און די אומשולדיקע קרבנות
ק י י נ מ א ה ל נ י ש ט פ א ר ג ע ס ן

וויטמאַן אלטער עזרא
וויטמאַן פערל
פערלמאַן אברהם-חיים
פערלמאַן אסתר
פערלמאַן מאיר-מאניס

פערלמאַן רבקה
פערלמאַן משה
פערלמאַן גולדה
פערלמאַן יהודה
פערלמאַן חיה-לאה

מנציח: פרלמן מאיר, ניו־יורק

בגלל חוסר פרטים על מות משפחותינו, בימי השואה

אנו החתומים מטה מנציחים את:

הורינו, אחינו ואחיותינו, סבינו וסבותינו
דודינו ודודותינו, קרובי משפחתנו וידידינו היקרים

לא נשכח אותכם!

מיר אונטערצייכענטע פאראייביקן אונדזערע טראַגיש אומגעקומענע

עלטערן, שוועסטער און ברידער, גראָסעלטערן
אָנקעלס, טאַנטעס, קרובים און פריינט

מיר וועלן אייך קיינמאָל ניט פאַרגעסן!

המנציחים: די אין טרויער פאַרבליבענע:

קארטאגענער טשארלי
בארגער יחיאל מאיר
ראזענבלאט אבא
זילבער ל.
שאפירו ס.
קרעבס אידא
פייער באשא

ד"ר יוסף וליאונורה נובר
בירנבוים אירווינג
פייערשטיין בל.
זילבער־שבה יהודית
זעמלער ל.
שפיץ מאזעס
ראטפאגעל־לייבאוויץ'

גיורא ברזילי

בן חיה ומקס

נכד לאלימלך ויוכבד (יכד) זילבער

נפל בעין־גדי

במלוי משמרתו

יהי זכרו ברוך!

יצחק זבולוני
בנם של יפה ויונה
נכד של דוד וגיטל שינוק

נפל בקרב הל"ה בחושו
לגוש עציון הנצור

בחמישי בשבט תש"ח

היה רק בן 19½ שנה

לזכר אחותי ואחי היקרים
חיה וסרשטיין, אבא וסרשטיין

שנספו בימי השואה

יהי זכרם ברוך

מנציח: **יצחק אבנון־וסרשטיין** ומשפחתו

לזכר עולם!

עודד שתיל

נכד של **צבי וטובה סופר**

נולד בשנת 1932, גמר בתור נווט בחיל האויר
נעלם בזמן מלוי תפקידו
היה בן 21 שנה

יהי זכרם ברוך!

ויזענפעלד נפתלי
ויזענפעלד רבקה
ויזענפעלד פריידל
ויזענפעלד חיה
ויזענפעלד יהודה

מנציח:
טאובענפעלד ס. ניו־יורק

לזכר הורינו היקרים

רבקה פינגרהוט

מרדכי פינגרהוט

שנספו בימי השואה

מנציחים: צשה פינגרהוט ומשפחתה
חיים פינגרהוט ומשפחתו
ברצלונה־ספרד
מאיר פינגרהוט ומשפחתו

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע

ויזענפעלד יצחק-יהודה
ויזענפעלד שבע
ויזענפעלד משה
ויזענפעלד בעריש
ויזענפעלד ישראל

יהי זכרם ברוך!

מנציח:
ויזענפעלד דוד, ברוקלין

צום אנדענק פון מיינע טייערע עלטערן

קורן חיים יעקב
קורן מאטעל

פון ראַזוואַדאָוו — בראַנדוויצע

און מיין שוועסטער
מאהלער רייזעל דבורה
און איהר משפחה

וועלכע זיינען אומגעבראַכט
געוואָרן דורך די נאַציס

מנציחים:
צוקערמאן־קורן בריינה ובעלה
צוקערמאן אברהם, ניו־יורק

לזכר עולם

פלעדעל דב-בר
פלעדעל-בעק צירעל
ערבעספלד-פלעדעל אסתר
ערבעספעלד באשע
ערבעספעלד ראזא
אפפען אהרן-דב
אפפען-פערלמאן חיה-גיטל
פלעדעל-אפפען איידל-באשע
פלעדעל דבורה
פלעדעל רחל

מנציח:
בעק יוסף ומשפחתו

מצבת־עד להורינו ובני משפחתנו

זילבער שמערל, אבא

זילבער חנה שאשע, אמא

האניגסבערג-זילבער רבקה
עם בעלה וילדיהם

מאנדעלבוים-זילבער מינדעל
עם שני ילדים

זילבער פנחס
עם אשתו ובתם

זילבער יעקב משה

מנציח:

זילבער ניסן, ניו־יורק

מיר ווערן קיינמאל נישט פארגעסן:

מיין ליבען מאן, אונדזערע טייערע עלטערן
און קרובים:

לארבער לעאן, מאן

פייער יהודה, פאטער

פייער רחל, מוטער

לארבער עדמונד, שוואגער

קעסטן בערל, קרוב

פארבליבען אין טרויער:
לארבער־פייער עטקע און אירע קינדער
ניו־יורק

ברודער הערש פייער אין ישראל
און שוועסטער גארטען־פייער הענע
און זייערע משפחות

מיר ווערן אייך נישט פארגעסען

סאשע גאלדמאן

ביילע גאלדמאן־שעק איר מאן **בירך שעק**

מיט פיר קינדער

יצחק־איטשע אראטען זיין פרוי **געניא שעק-אראטען**

און איין קינד

מנציחים:

פרידא גאלדמאן־זילבער ומשפ׳ גאלדמאן

לזכר יקירנו ואהובינו שנהרגו על קידוש השם

אמנו

גיטל שכטר בת ר׳ אריה לייב

אחותנו

חיה ויזען ב״ר אשר אנשל שכטר ובעלה **דב ויזען** ב״ר חיים

ושלש בנותיהם: **אסתר נעכע** ושם השלישית לא ידוע

דודתנו

חנה הירשהורן בת ר׳ אריה לייב

דודנו **פנחס שכטר,** בתו העלמה **פריידקע שכטר**

יהי זכרם וזכר כל המשפחה וזכר של ידידים ומכירים ברוך!

מנציחים:

יצחק ומשה שכטר ומשפחותיהם

ניו־יורק—אמריקה

נזכור לעד את הורינו וקרובינו היקרים

אבא

עדער בנימין

אמא

עדער-בירנבוים רויזה

אח

עדער שרגא-פייבל

עדער רחל

עדער זכריה

עדער פרימט

ובעלה **גדליה**

מנציחים:

ויזן גיטל (לבית עדער)

ובעלה ויזן נתן

גרינשטיין־עדער מרים

ומשפחותיהם

לזכר עולם לכל משפחתנו היקרה

ויזן חיים-יוסף
ויזן לייבעלע
ויזן שמעון
העלער יואל
העלער שמואל
ויזן לאה׳צשה
ויזען נחמן
ויזן ישראל
איצקוביץ׳ לייזער
איצקוביץ׳ יוסף
איצקוביץ׳ טוביה

ויזן בילה-לאה
ויזן פרימט
ויזן דבורה
ויזן-העלער בלומה
ויזן דינה
ויזן ישראל וולף
ויזען ידידיה
ויזן שרה
איצקוביץ׳ איטע
איצקוביץ׳ שרה
איצקוביץ׳ פייגה
שארף חנה

יהי זכרם ברוך!

מנציח:

מאיר ויזען ומשפחתו, ניו־יורק

מזכרת נצח

ברצוננו להציג בזה מצבת זכרון לאהובי נפשנו

לזכרם של:

אמנו היקרה

מרת רבקה הלברטאל

ב"ר מאיר צאנגען זצ"ל

אחינו היקר

ירמיה-פנחס

ואשתו **איידל**

ובניהם היקרים

יצחק, חיים

טובה ודוד

אחינו היקר

יהודה לייב ואשתו **אסתר**

ובנם יחידי **יצחק**

אחותנו היקרה

אסתר-אשטשה

המשפחות המנציחות:

האלבערטאל יחזקאל־שרגא

אנווערס־בעלגיא

האלבערטאל מרדכי־צבי (מאטל)

ניו־יורק—אמעריקא

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע

עלטערן, שוועסטער, אנקעלס, טאנטעס

און זייערע קינדער

פאטער

ראזענבערג גדליה

מוטער

ראזענבערג-לאסט סימע

שוועסטער

ראזענבערג לאה (לאה'טשה)

טאנטע

שמידט-לאסט רחל (רחלה)

לאסט אננא (משה'ס פרוי) מיט די קינדער

אנקעל

לאסט שלמה

לאסט-גראסס אסתר (שלמה'ס פרוי)

מנציחים:

האלצער־ראזענבערג דארא

ובעלה האלצער מאריאן ובנם

לאסט־שפילמן שרה־סלה ומשפחתה

לאסט־קורצווייל פרידה ומשפחתה

צום עוויגען אנדענק פון אונדזערע טייערסטע

פאטער

סענדראוויטש יעקב דוד

אמא

סענדראוויטש רבקה

שוועסטער

פריעד-סענדראוויטש חיה טובה

שוואגער

פריעד יוסף

אנדזיה און **שייקע** זייערע קינדער

ברודער

סענדראוויטש הערש

יעקובי מנחם-מנדל

אין אייביגער טרויער:

ויזען אידא, לבית סענדראָוויטש

מיט מאַן און טאָכטער

מיר וועלן קיינמאל נישט פארגעסן

אונדזערע טייערע:

פייער בערל, אבא

גאלדמאן יעקב, סבא

גאלדמאן שאשע, סבתא

שעק-גאלדמאן ביילה, טאנטע

שעק בירך, אנקעל

מיט זייערע 4 קינדער

אראטין איטשע-יצחק, קוזען

אראטין גניא, קוזינע

און זייער קינד

מנציחים:

פייער שלמה־סטאנליי

מוטער פריידל, שוועסטער מאניא און משפחה

לזכר עולם להורינו היקרים

גרינבוים ישראל אברהם

גרינבוים מינדל

מנציחים, הבנים:
ידידיה
שלמה
ברוך
ואריה גרינבוים

שרה (סוז'ע)

צום אנדענק פון מיין טייערע מוטער
און ליבסטע שוועסטער

לינדזענבוים רישאלע

לינדזענבוים שרה (סוז'ע)

וועלכע זיינען דערשאָסן געוואָרן דורך

די נאַצים אין ראָזוואַדאווער וועלדל

ס'טרויערן אייביק:
מלכה מאנדל און משפחה

לזכר עולם

אסתר וועסטרייך פרימיט מאהר
רייזל מאהר-וועסטרייך
דוד מאהר עם אשתו וילד

יהי זכרם ברוך

מנציחים:
יעקב וועסטרייך ומשפחתו
משה מאהר ומשפחתו
גלייכער אסתר ומשפחתה
בינשטוק קריינדל ומשפחתה

מצבת נצח להורינו ואחינו היקרים

הירש משה

הירש זלאטע-רייזל (לבית הולנד)

הירש פנחס שמואל

שנספו בכפר פלאבו (ליד רוזוואדוב)
ע"י הנאצים

מתאבלים מרה:
הירש סיני
הירש יוסף־ישעיהו
שבע
יוכבד
וישראל זלמן הירש

לזכר אחינו היקר

פנחס (פיני) בן משה וזלטה הירש **מניסקו**

נשבה בזמן המלחמה ב־1939 בידי הנאצים במרץ 1940 חזר משבי בזמן שכל המשפחה עם יתר יהודי העיר כבר גורשו.
בהיותו לבד המשיך להתקיים במחבוא בתנאים קשים, ובשנת 1942 נטבע בדמי ימיו עם עוד קבוצת יהודים מהעיר, ע"י הפושעים הנאצים

טוב לבו אוהב ואהוב לכולם לא יישכח לעלם מלב אחיותיו
שבע ויוכבד

מאחיו
הירש סיני, ישעיהו, מאיר
וישראל זלמן ומכל מכיריו

אין עוויגען צער
באוויינען מיר און טרויערן נאך

אונדזערע טייערע שוועסטער
און ברידער

יהי זכרם ברוך

מנציחים:
בעני גוסי וואסערשטיין

אין עוויגער טרויער
נאך מיינע טייערע עלטערן און געשוויסטער

אבא
ויזען מרדכי

אמא
ויזען-גארטען לאה

אחות
ויזען רבקה

אחות
ויזעןביילה

מנציח:
ויזען צבי־הערש ומשפחתו

לזכר ההורים היקרים, אחיותי והסבא

אבי
האנפלינג מרדכי

אמי
האנפלינג רייזל

אחותי
האנפלינג חנה

אחותי
האנפלינג זלאטע

והסבא
גאלדרייך יחזקאל

מנציח:
האנפלינג צבי

צום אנדענק פון עלטערן און געשוויסטער

ויזען משה, אבא **ויזען נחמה,** אמא
ויזען טובה **יונגווירט שמעון**
ויזען שמואל ושני ילדים **יונגווירט חנה** וילד
קלאריסענפעלד עטא
קלאריסענפעלד אברהם
קלאריסענפעלד יעקב
קלאריסענפעלד שיינדל

יהי זכרם ברוך

מנציח: אברהם ויזען

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע

פלוס ישראל-זאב
בן בנימין־דוד

פלוס חיה-רייזעל
בת יצחק־צבי

מנציחים:
צבי־הערש פלוס ומשפחתו

לזכר ההורים היקרים

שנאלל יצחק

שנאלל-סטעמפעל שרה

והיקרה
מלצר צפורה

מנציח:
חיים סטעמפעל ומשפחתו

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע
עלטערן און געשוויסטער

אבא
הערציג שמואל

אמא
הערציג געלע

ברידער
אברהם-בעריש, אפרים-פישעל, שלמה

שוועסטער
ציביה

מנציחה:
נוסבוים־הערציג פערל, ניו־יורק

צום אנדענק פון מיינע טייערע

גארפונקעל בערל-בערטשע

סבא
גארפונקעל שלמה

דוד
גארפונקעל יצחק

דוד
גארפונקעל ירמיה

מנציח:
גארפונקעל לואי, ניו־יורק

לזכרון נצח

שפרגל זיסל-אלכסנדר, בעל ואבא

שפרגל שמריהו, סבא

שפרגל פרל, סבתא

רייס שלמה, דוד

רייס אידה (לבית שפרגל), דודה

גניבש מנדל, דוד

גניביש פסל (לבית שפרגל), דודה

וילדיהם:

גניביש הערטא

גניביש עריך

זכרם לא ימוש מקרבנו

מנציחים:

חנה שפרגל, רעיה
כהנא רגינה (לבית שפרגל), בת
שפרגל יצחק, בן

קלרה לשנר (לבית שפרגל)
שפרגל ברוך
הילדים והנכדים והמשפחה

חיים-העגריק גאָלדמאַן

נפתלי גולדמן ז״ל האט געהאט 5 זיהן פון וועלכע נישט אלע האבן געלערנט פידל שפילען, אבער אלע האבן זיי געשפילט פידעל און אטייל אפילו גוט געשפילט. דער אינגסטער זון חיים, איז יונגערהייט אוועק קיין דויטש־לאנד ווו ער האט ענטוויקעלט זיין מוזיקאלישען טא־לענט און געווען באוווסט אין מוזיקן־קרייזען.

בימי היטלער איז חיים גולדמן גלייך מיט אנדערע אסט־יידן פארטריבען געווארן קיין זבאנשין־פוילן. צוזאמען מיט איהם איז אויך פארטריבען געווארן זיין פרוי **מרים** לבית קריגער. זיי זיינען פון זבאנשין באפרייט געווארן און געקומען קיין רוזוואדאוו. דארט האט זיי ביידע געטראפן דערזעלבער גורל, וועלכער האט געטראפן אנדערע אונשולדיקע ווי זיי קרבנות.

לזכר עולם

גולדמן חיים-העגריק

גולדמן-קריגער מרים

גולדמן יחיאל, (א ברודער פון חיים)

גולדמן-שלייען חוה

יהי זכרם ברוך

מנציחים:

צאצאיהם של נפתלי ודבורה גולדמן ז״ל

לזכר הורינו היקרים

כ״ץ חיים מאיר

כ״ץ הינדה

שניספו בימי מלחמת העולם השנייה

מנציחים:

חיה אנהיזיגר־כ״ץ
דוד אנהיזיגר ומשפחתו
כ״ץ פנחס־פיליפ ורעיתו
הערבסטמן־כ״ץ שרה ומשפחתה
ברוקלין, נ. י.

לזכר הורינו,
אחינו ואחיותינו היקרים

אמא
אנהייזיגר חיה גיטל, לבית פלוס

אבא
אנהייזיגר חיים אפרים

אחיות
אנהייזיגר אסתר וטובה

אח
אנהייזיגר משה (מוסע)

שנהרגו בגליציה המזרחית
בידי הנאצים

מנציחים:
אנהייזיגר דוד ומשפחתו
ברוקלין, נ. י.

צום אנדענק פון אונדזערע אומגעקומענע
קרובים און בעקאנטע

גולדברג שלמה
גולדברג מרים
גולדברג חוה
גולדברג השל
ברנר יונה
ברנר מלכה
רוזן יוסף
רוזן שיינדל
רוזן בינה
טיש שמואל
טיש חיה
טיש אפרים
טיש ניסן

מנציחים:
אפרים רייך ומשפחתו, ניו־יורק
יעקב רייך ומשפחתו, ישראל

צום אנדענק פון אונדזערע
טייערע עלטערן און געשוויסטער

אבא
פריסט מאיר
אמא
פריסט שרה
אח
פריסט רפאל
אשתו
פריסט ביילה
וילדיהם

מנציחים:
מאקס פריסט
אברהם פריסט
ישראל פריסט

ואחותם:
רייזל זארניצקי

נר תמיד אונדזערע ליבע און טייערע:

פרלמן שאול
פרלמן יוסף
פרלמן-ברונפלד לאה
פרלמן ברכה
פרלמן ביילה
פרלמן אבא
פוסמן אברהם
פוסמן פריידה
ברגר אשר
ברגר ישראל
ברגר עטה
פרלמן זיסל
פרלמן אסתר
פרלמן יצחק

פאראייביגט דורך:
אליעזר פרלמן, ניו־יורק
ומשפחתו בישראל

צום אייביקען אנדענק פון אונדזערע
טייערע עלטערן, געשוויסטער און משפחה:

פלוס צבי-הערש
פלוס ציפה, לבית פלוס
פלוס משה
פלוס פרומה
פלוס בלומה
פלוס שרה
פלוס טובה
צייזעל ברוך
צייזל יעטע, לבית פלוס
צייזעל בעטי
צייזעל טושה

מנציחים:
וינרב חיה (לבית פלוס)
וינרב יחיאל־אלטער
רוזן סימה (לבית פלוס) ובעלה רוזן יהושע

לזכרון נצח למשפחתנו היקרה:

רייך פנחס
רייך דינה
רייך-וילנר היצה
רייך חיים

מנציח:
רייך־בערל (בעזשע)
ומשפחתו, ניו־יורק

לזכר עולם

איטצינגער אסתר
ובעלה **איטצינגער ישראל**
וילדותיהם
קיילטשע
חייקה
ראזענבליט דינה
ובעלה **ראזענבליט אברהם**
וילדיהם
משה
בעריש
זילבער פנחס
בן שבע ומשה זילבער

מנציחים:
זילבער שמעון ומשפחתו
אנטפרפן וישראל

צום אייביקען אנדענק

מעכה רייס	**הענדל שיפמאן**
הערש רייס	**אברהם שיפמאן**
פסח רייס	**ברוך רייס**
יוסף רייס	**שרה רייס**

פאראייביקט דורך:
מרס. ס. לינדנבוים

צום אנדענק פון מיינע טייערע עלטערן, געשוויסטער, קרובים און פריינד:

גלאנץ יוסף
גלאנץ פייגה-סימה
גלאנץ חיה-גולדה
גלאנץ צבי-יעקב
גלאנץ חנה
גלאנץ אסתר
גלאנץ נח
גלאנץ רעחעל
גלאנץ אסתר
זילבער אברהם
זילבער ברכה
זילבער יוסף

זילבער אסתר
גולדפארב רבקה
גולדפארב בענדעט
גולדפארב טוביה
גולדפארב שלמה
זילבערמאן יעקב
זילבערמאן שמואל-לייב
זילבערמאן לאה
זילבערמאן נח
זילבערמאן אליהו
זילבערמאן יהודית
זילבערמאן בתיה

מנציחים:
האחים: שמואל לייב ודוד גלאנץ

לזכר עולם

פעלדמויז פייגה
פעלדמויז שרה-רבקה
פעלדמויז חיה-געלה

מנציח:
זיסל פעלדמאן, ניו־יורק

צום אייביקן אנדענק פון אונדזערע טייערע

פענסטער יעקב לייביש
שפילר קריינדל, בתו
שפילר יעקב, בעלה של קריינדל
וילדיהם
משה, יוסף, חנוך
גרינשפן שלמה, חתן של יעקב ליביש
גרינשפן סימה, בתו של יעקב ליביש
ובניהם של שלמה וסימה
פנחס, אלימלך, יוסף
שטראה שלמה
שטראה פייגה

מנציחים:
בענו גרוסס
ואחותו סטפה
ומשפחותיהם
באנטוורפן־בעלגיע
ובכל מקום שהם

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע
עלטרן און געשוויסטער:

גאלדמאן יצחק
גאלדמאן רבקה (מיט קינדער)
גאלדמאן דבורה (מיט א קינד)
גאלדמאן שלמה און **גולדה**
מיט זייערע קינדער און גאנצע משפחה

מנציח:
יחיאל גולדמאן, ברוקלין—נ. י.

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע

אויסאיבל משה-אביגדור

אויסאיבל מרים

אויסאיבל יוסף

אויסאיבל מלכה

קאמער חיה

קאמער מענדעל

י ה י ז כ ר ם ב ר ו ך

מנציחים:
אויסאיבעל בעני ומשפחתו,
ניו־יורק

צום אנדענק פון אונדזערע טייערע
עלטערן און געשוויסטער

גאלדמאן עובדיה, אבא
גאלדמאן סימה, אמא
גאלדמאן צבי-הערמאן, אח
גאלדמאן-קריגער פרידה, גיסה
גאלדמאן יקותיאל-קרול, אח
לבית **וורצעל חוה,** גיסה
גאלדמאן שכנא-סטעפי, בנם
גאלדמאן מנשה-מקס, אח
גאלדמאן ראצה-רוזה, גיסה
גאלדמאן יחיאל, דוד
גאלדמאן חוה, דודה
גאלדמאן חיים-היינריך, דוד
גאלדמאן מרים, דודה

מנציחים:
גולדמאן זיגמונט ואשתו לילי
יעבץ חיה־אסתר ומשפחתה
גולדמאן משולם ומשפחתו
ומשפחת גולדמאן ושלייען

צום אייביקען אנדענק

קעניגסבערג משה-זישה
קעניגסבערג ביילה
קעניגסבערג שאול
קעניגסבערג אפרים-איטשה
זיין ווייב
קעניגסבערג שבע
זייער זוהן
קעניגסבערג משה
קעניגסבערג חיים
זיין ווייב
קעניגסבערג אסתר
זייער טאכטער
קעניגסבערג לאה
קעניגסבערג אליעזר

מנציחה:
רחל לעדערבייך, ברוקלין, נ. י.

ל ז כ ר ו ן ע ו ל ם

בצלאל ב״ר יוסף
וזוג׳ **יענטע** בת ר׳ מאיר **ומשפחותיהם**
אסתר, צבי-הערש ואהרן
האמערספעלד
אהרן שעכטער ורעיתו ומשפחותיהם
ר׳ יעקב בירנבוים
וזוג׳ **לאה** לבית ליכטענשטיין
פרימעט, רחל, דוד
וברוך בירנבוים ומשפ.
חיים-אליעזר רוזן
וזוג׳ **סימה** ב״ר שאול
דוד
פייגה
ועובדיה הערציג
בני ר׳ שאול דב הערציג

י ה י ז כ ר ם ב ר ו ך

מנציח:
משה שעכטער מפלאווא (ע״י רוזוואדוב)

לזכר עולם

אמנו
רבקה-ריבעלע אנהיזיגער-פינגערהוט

אבינו
סאנע-נתנאל אנהיזיגער

דודנו
מרדכי גארטען

ודודתנו
איטע גארטען-אנהיזיגער
אשר נספו במלחמת עולם השנייה
בארצות נכר

זוכרים אתכם לעד:
חייטשה ולייבש צעהנגעבוט
מוטיו ובינה פעדערבוש
מינדעל ויצחק ברית
תרצה וירוחם ברינסקי
העשיו וציזשע פעדערבוש
גיטשו ויהודה סירקיס

מיר וועלן קיינמאל נישט
פארגעסן אונדזערע טייערע

גארטען אברהם

גארטען מרדכי

גארטען אריה לייב

גארטען יצחק

גארטען לאה

מנציחים:
הארבער אלעק — מאזעס
הארבער אריה־ליב
פעראייניגין, דרום־אפריקע
האטעל צענטראל

אין אייביקען אנדענק פון אונדזערע
טייערע עלטערן און ברידער:

אבא
גארטען יצחק

אמא
גארטען מלכה

אח
גארטען אליעזר

אח
גארטען הערש

פאראייביקען אין צער:
פרידא קעסלער לבית גארטען
אברהם קעסלער

לזכרון עולם

מוטער
כהן שאשע

ברודער
כהן שלמה

שוועסטער
סאמבול ראצע

שוועסטער
קארנבלום רבקה

אין עוויגער טרויער פארבליבענע:
וואגנער העלען־חייה
וואגנער הארי, ניו־יורק

צבי־הירש (פפיש) רייך

בנם של צפורה ואבא רייך

נפל בידי הרוצחים בצרפת 1942

מנציחים:

אחותו

טובה משפחתה, בלגיה

האחים

יוסף רייך ומשפחתו, צרפת

דב רייך משפחתו, בריסל

אליעזר רייך ומשפ׳, מרחביה

מצבת נצח לזכר אחותנו ואחינו היקרים

אברהם בן שמואל ואסתר **גולדמן**

קרבן מחנה ברגן בלזן

רבקה־רגינה בת שמואל ואסתר **גולדמן**

קרבן מחנה טרזינה־צ׳כוסלובקיה

לעולם לא נשכח את יקירינו!

מנציחים:

יעקב, שרה־סאלי, פעפא,

פרידה, רוז׳ה, אסתר

בלה קאס ז״ל (בת ליב ואטה קאס)

ליב קאס, חרשתן עשיר ברוזוואדוב, מכובד על־ידי יהודי רוזוואדוב ומוכר הוא ואשתו כמכניסי אורחים מובהקים, מבורך — לא רק בנכסים אלא גם בילדים טובים ובני תרבות.

בזמן הגירוש של יהדות רוזוואדוב ע״י הנאצים, גורש גם ליב קאס עם אשתו ובנותיהם: בלה, רוז׳א והלה. ליב קאס פנה עם משפחתו ללבוב שבגליציה.

ביום בהיר אחד, הופיעו ברחובות העיר לבוב מודעות, כי כל אלה שנאלצו לעזוב את מקומות מגוריהם, יוכלו לחזור למקומותיהם. מספר יהודים בודדים החליטו לנסוע לרוזוואדוב ולבדוק — אם יש אפשרות לחיות תחת מכבש הנאצים. בין הסנוניות האלו היתה גם בלה, בתם של ליב ואטה קאס, שהסכימו לנסיעה הנ״ל. אחרי טלטולים במשך המלחמה הצליחו ליב קאס, עם אשתו ובנותיהם (אחרי המלחמה) לעלות ארצה.

לצערם הגדול של ההורים קבלו ידיעה, שבלה נרצחה ברוזוואדוב. אותו הגורל השיג את בניו ומשפחותיהם. שנשארו בפולין. זמן קצר — אחרי קבלת הידיעות הללו נפטרו ליב ואטה קאס בתל־אביב.

את אלה מבכים בנות קאס ומשפחותיהם

קאס נחמן, אשתו **סימה**

ובתם **רחל-רוז׳ה**

קאס אייזיג, אשתו **אידה**

בתם **צשה** ובנם **שמעון**

קאס חנוך, בן לייב ואטה

קאס רוז׳ה, בת לייב ואטה

יהי זכרם ברוך

מנציחים: לאה קאס־רוקח ובעלה זיסל
הלה קאס־פאליק ובעלה בצלאל
צילה גולדברג, בת ישראל וייסברג ז״ל
בעלה א. גציל גולדברג
ומשפחותיהם

רשימת יוצאי רוזוואדוב

אברהם יוסף, קרית־אונו
אברהם נורית, גבעת רמב״ם, גנסין 7
אברהם שלמה, קרית־אונו, הנשיא 37
אברך הנדל, בני־ברק, בעל שם טוב 7
אבנון יצחק, תל־אביב, גליצנשטיין 5
אברמוביץ פרידה, תל־אביב, ר׳ 348 מס׳ 118
אדערברג שרה, תל־אביב, הכובשים 7006/70
אוסטרובר רבקה, קבוץ המעפיל
אוסט פרומה, נהריה, שכון ממשלתי 122/4
אוסט אברהם, נהריה, מחנה עבודה 433
אוסט הרמן, בית־שמש, ת. ד. 46
אוסט יעקב, נהריה שכ׳ דפין 413
אוסט הרש, בית שמש, ת. ד. 46
אוסאיבל דוד, קרית־בורוכוב, מנחם 14
אורבך מרדכי, לוד, ל״ח 3
איזק מנחם, רמתיים, בנק הלוואה וחסכון
אממר אלתר חיים, בני־ברק, בעל שם טוב 7
איימר מרדכי, רמת־גן, ארנון 7
איימר חוה, חדרה, שכון נוה עובד
אי מער אליעזר, תל־אביב, אידלסון 5
איזנברג רבקה, שיך מוניס, א׳ 23
אלבוים פפה, תל־אביב, ראשונים 2
אלנבוגן, חיפה, חביבה 10/5
אלנבוגן רחל, חיפה, הגנים 28
אברמוביץ, תל־אביב, יוסף הנשיא 3
אלשטין שלמה, תל־אביב, גולדברג 6
אנהיזיגר לייזר, חיפה, שניאור זלמן 22
אנהיזיגר זיסל, כפר־אתא, עמידר 15
אנהיזיגר פרומה, תל־אביב, פרץ חיות
אנהיזיגר חיים, כפר־אונו, קפלן 63
אנהיזיגר משה, רמת־גן, אורי ניסן 5
אנהיזיגר עוזר, בני־ברק, שת״ל 17
אראטן חיים, שייך מוניס, 8, מס׳ 58
אראטען זלמן, שייך־מוניס א׳, מס׳ 23
ארונביץ רות, תל־אביב, יוסף הנשיא 3
ארז דינה, ירושלים, עמוס 9
אשר משה, רמת־גן, המתמיד 5
אשר אהרן, רמת־גן, הצבי 23
איזק מנחם, הוד השרון — רמתיים, רח׳ י. ב. גמלא

בארי מינה, תל־אביב, בודנהיימר 37
בברינג גולדה, נתניה, אבא הלל 12
בוך פנחס, רמת־גן, הרצל 75
בוך ברוך, בני־ברק, קפלן 6
בוך יוכבד, פתח־תקוה, רוטשילד 7
בורשטין עטה, בני־ברק, השת״ל, 17
בזוזה גיטל, בת־ים, עמידר, 223/1
ביטנר, פתח־תקוה, פרנקפורטר 13
בירנבוים רבקה, בני־ברק, שכון ויזניץ
בירנבוים אביגדור, בני־ברק, צירלזון 28
בלזבלג פנחס, רמת־גן, שד׳ נחמה
בלזבלג שמחה, עין־המפרץ, קבוץ
בלזבלד משה, גבעתיים, בורוכוב 21
בלסנבוים גיטל, תל־אביב, יצחק שדה 92
ברגשטין טוביה, נען, קבוץ
ברגשטין פב׳אן, תל־אביב, יוחנן הופסי 6
ברגשטין נטע, רמת־גן, נהרות נהר 11
ברגשטין ישעיהו, חולון, שדרות קוגל 3
ברגשטין מרדכי, חולון, טוהן 14
ברנדמן שמואל, מעלה חמישה, קבוץ
ברנר אפרים, גבעת נשר ליד חיפה
ברנד טילה, יאזור
ברנד לייב, תל־אביב, עין חרוד
ברנד שמחה, חדרה, בית אליעזר עצמאות 40
ברנדמן יוסף, ירושלים, הפלמ״ח 49
ברונפלד דינה רמת־גן, הרא״ה 70
ברוד רחל, רמת־יצחק, השר משה 39
ברנסקי תרצה, תל־אביב, בוגרשוב 77
ברל׳נר מניה, בני־ברק, עקיבא 113
ברית מינדל, חדרה, זבוטינסקי

גוז בילה, גבעת רמב״ם, הצנחנים 17
גולדמן רוזה, בת־ים, שד׳ עצמאות 52
גולדמן יעקב, תל־אביב, ת. ד. 3229
גולדקורן מלכה, תל־אביב־יפו, ירושלים 79
גוטהלף שלום, חיפה, עיראק 26
גולדברג שלמה, חיפה, ארלוזורוב 12
גולדמן פפה, בת־ים שד׳ עצמאות 52
גולד שמואל, תל־גנים, אילין 5
גיולבר דבורה, רמת־גן, נגבה 62
גינזבורג לאה, רחובות, הזית 3
גלבוע שמואל, תל־אביב, דיזנגוף 226
גלבוע אברהם, כפר־ויתקין
גלבקס אסתר, עין המפרץ, קבוץ
גלבקס יוטה, כפר אברהם, יהודיה
גרינבוים לייביש, רמת־גן, האם 41

גרינבוים שמחה, רמת־גן, הרצל 14
גרינבוים אריה, פתח־תקוה, פיק"א 75
גרינבוים חנה, נס־ציונה, בית הסוכנות
גרינבוים שלמה, נס־ציונה
גרינבוים משה, חולון, דוב הוז 27
גרינבוים צבי, חיפה, שכון עממי 24
גרינברג פפה, נהריה, הרצל 87
גרפונקל זיסל, רמת־גן, דרורי 5
גרפונקל שרה, חיפה, יצחק שדה 5
גרפונקל שמחה, רמת־גן, תרעד 10
גרטני צבי, חיפה, שכון עממי 24
גרטן מאיר, בת־ים, עמידר 256/2
גרטן חוה, חיפה, יפו 149
גרטן יהושע, עכו, שכון שלוש 2
גרטן משה, כרכור
גרטן שניאור, כרכור
גרינצויג ראובן, בני־ברק, עקיבא 75
גרין דבורה, רמת־גן, בועז 18
גריזמן אריה, הרצליה, סוקולוב
גריזמן יעקב, הרצליה, גורדון 16/2
גריזמן אריה, רמת־גן, תל־יהודה גרנדוס 15
גרינבלט חיה, ירושלים, אבו־טור 18/54
גרמן אליעזר, רעננה, עצמן 11
גרסון שלמה, חולון, שנקר 10

דובלמן הדסה, בני־ברק, אברהם 29
דומב יצחק
הרב דומב צבי, הוד השרון
דיאמנד אסת, בני־ברק, שכון ד' 15
דיאמנד צבי, חיפה, עיראק 4
דמן יצחק, בני־ברק, שכון חרדים
דרילינג יצחק, בני־ברק, יעבץ 7

האוזר יעקב, תל־אביב, הקונגרס 9
האוזר דב, בת־ים, ירושלים 53
האוזר דב, בת־ים, עמידר ויצמן 86/4
האר אברהם, תל־אביב, כפר־שלם 1
הבלר ישראל, חולון, ההסתדרות 55
הופרט מאיר, אשקלון, שכ' עממי א/52
הופרט משה, תל־אביב, הקליר 13
הופרט מאיר, אשקלון, שכון עממי 52
הופרט אלימלך, נתניה, עמידר גן ברכה 8
הויזר מרדכי, לוד, ל"ג 14
הויזר שבע, בת־ים, עמידר 86
הויזר פעסל, חיפה, מדרגות 26
הובנשטוק פרידה, חיפה, עין הים, התורן 16/6
הורוביץ צבי, צפת, ת. ד. 111
הירשהורן משה, כפר־סבא, עובד בן ציון 13
הימן נחמה, רמת־גן, שכונת הלל
הירש יוסף, בת־ים, טרומפלדור 9

הירש יעקב, קרית־אונו, הרצל 33
הלפרן טובה, ראשון־לציון, עזרה ובצרון שכון 134
הלפרן בינה, חולון, רסקו ב'
הס אברהם, חולון, פיירברג 9
הר יצחק, ירושלים, דרום תלפיות 8
הר יצחק, ירושלים, תלפיות שכון עממי 8
הר אליהו, תל־אביב, לוחמי גליפוץ 56
הרצפלד שרה, קרית־אונו
הרטמן פרידה, הרצליה, רוגוזין 22/4

ווגשל צבי, בני ברק, זכרון מאיר
וגשל שלמה, בני־ברק, זכרון מאיר
וגנר משה, אליעזר נשר, הגפן 4
וגנר דבורה, תל־אביב, עצמון 11
וויזן זיגמונט, שכון צבורי 4, עכו
וויזן שלמה, גבעתים, כצנלסון 12
וויזן חנוך, נתניה, גבע 33
וויזן יוסף, בני ברק, אהרונסון 5
וויזן רחל (מקישעס), חיפה, הגבורים 30
וויזן יעקב, בית־דגון, שכון ד' 14
וויזן אברהם, בני־ברק, ירושלים 23
וולקן יהודית, תל־אביב, פרץ חיות 5
וילקנפלד פנחס, בת־ים, רמת יוסף
וילקנפלד מכס, תל־אביב, מזור 12
וינשטוק אריה, רמת־גן, הרצל 16
וינשטוק יוסף, חיפה, יצחק שדה 25
וינשטוק אליעזר, בני־ברק, רבי טרפון 18
וינשטוק לייזער, תל־אביב, לווינסקי 71
וינשטוק זאב, נתניה, סטרומה 15
וינשטוק חיה רבקה, נתניה, סטרומה 15
וינשטוק אברהם, חולון, מודיעין 10
וילקומירסקי צילה, רמת־גן, החשמונאים 30
ויכטר חיה, רמת־גן, פרדס אברלה 10
וינמן שרה, בני־ברק, חנה סנש 1
וינמן יעקב, כרכור
ויסמן שמואל, חולון, רופין 9
ויסמן משה, לוד, רח' ה' 127
ויסברוד חיפה, מושב קדימה
וינר שמחה, תל־אביב, סלמה ר' ס"ג 6
וינריב, תל־אביב, הירשנברג 3
ולד חיים, יהודיה, 15/9
ולד שושנה, יהודיה, ביאליק 22
וכטל חנה, תל־אביב, קק"ל 88
וכהולדר מלכה, חיפה, הקישון 7
וכהולדר גניה, תל־אביב, מלצט 24
וכהולדר צבי, נס־ציונה
וכהולדר צבי, רמת־גן, חרות 4
ונג דוד, רמת־גן, שדרות הקונגרס 25
וסטריך יעקב, ירושלים (בקעה), רח' יהודה 13
וסטריך ירמיה, ירושלים, רח' יהודה 13

וקס אהרן, ראשון לציון, שכון ברנשטין
וקס אריה, תל־אביב, מנדלי מו״ס 13
ורמוט סימה, תל־אביב, דרך השלום 89

זבולוני יפה, כפר־חסידים
זיבצהנר שרה, קרית ים ל׳ 3
זידמן זאב, בת־ים, הרב קוק 22
זילבר אליעזר, תל־אביב, נוה צה״ל 13
זילבר נחמן, תל־אביב, ירמיהו 20
זילבר אהרן, חולון, מקוה ישראל 4
זילבר זיסל, תל־אביב, לה גארדיה 43/18
זילבר יוסף, רמת־גן, שכון עמידר
זילבר אליעזר, חדרה, הרצל 19
זייפר גולדה, תל־אביב, לה גארדיה 69/3
זילברברג שאול, בני־ברק, זכרון מאיר
זלץ מרים, עכו, טרומפלדור 27
זמלר משה, חיים, גבעת־שמואל, חנות דגים
זרמי שטרום משה, כרכור
זרניק יעקב, חיפה, עצמון 20

חסיד אליעזר, נשר

טביזל פלה, רמת־יצחק, ירושלים 66/6
טובליכט אהרן, פרדס חנה
טובליכט יצחק, חדרה, גבעת אולגה
טודרוס שלמה, בני־ברק, מנחם 6
טוז׳ינסקי לושה, קרית־מוצקין, שכ׳ מומחים
טוכטרמן יוסף, תל־אביב, פרישמן 58
טץ יהודית, נהריה, הגעתון, 41
טש מרים, עין־עירון, ד. כרכור

יואלי פרומה, ירושלים, רב צעיר 13
יוכנוביץ פרומה, עין־עירון, ד. כרכור

כהנר רגינה, גבעתיים, קרן קימת 34
כנר־טמיר בן עמי, בית לחם, הגלילית
כץ משה, חיפה, קרית אליעזר 41/2
כץ אנשל, ירושלים, עמוס 2
כץ צבי, חיפה, עין המפרץ קבוץ
כץ אברהם ד״ר, ראשון לציון, מנשה 23
כץ משה, רמת יצחק, ירושלים 49
כץ צבי, חיפה, מוריה
כץ ניסן, רמת־גן, חבר (שכון בורוכוב) 5
כץ מלה, ראשון־לציון, מושב זקנים מלבן
כץ פרידה, רמת־יצחק, הרואה 194
כץ לאה, ראשון־לציון, רש״י 23

לב נפתלי, בני ברק, יעל 8
לב חיה, בני־ברק, בארי 11
לב ישראל, רמת־גן, יהושפט 173
לב בונים, פתח־תקוה, שכ׳ גת רימון 14/8
אלעזר רוזן, כפר־אתא
לווין אליעזר, תל־אביב, בית אור 10
לווין אנדה, תל־אביב, מודיליאני 2
לווין צפורה, רמת־חן, בני הנביאים 498
לומפ אברהם, רמת־גן, המתמיד
לומפ שרגא, תל־אביב, בוגרשוב 30
לופגרבן נחמן, לוד, ס״א 15
לופגרבן אשר, עין המפרץ קבוץ
לוסטיג רבקה, רמת־גן, המתמיד 32
לוינסון צפורה, תל־אביב, רמת הטייסים 23
לייבלר צבי, חולון, סוקולוב 35
ליבר יחזקאל, תל־אביב
ליבוביץ יחיאל, נתניה, ארונוביץ 13
ליפשיץ נפתלי, תל־אביב, בר־גיורא 21
ליפשיץ יעל, רמת־גן, איתמר 8
ליפשיץ חנה, עכו, עובדה (שכון ממשלתי) 4
ליבוביץ מאיר, חדרה, נוה עובד 85
ליבוביץ משה, חדרה, גבעת אולגה 130/4
לינדר פרידה, נשר
לינדוסר שרה, פתח־תקוה, ברודר 7
ליכטנשטין אלקה, רמת־גן, בועז 4
ליכט אפרים, בני־ברק, שכון מזרחי 6
לנגר יהודה, תל־אביב, ברנשטין כהן 6
לנגר צביה, גבעתיים, שדה בוקר 2
לנגר שמחה, הרצליה
לנג גניה, נוה־נאמן ב׳ 167
לנדוי סנדר, ירושלים, שכון עממי ב׳
לסט־רוגוזונסקי, פרידה וצפורה, הרצליה, צריפים 72
לסט משה, כרכור
לרר לאה, תל־אביב, בצלאל 25
לרנר שושנה, ירושלים, קרית יובל שכון ותיקים 81
לשנר קלרה, גבעתיים, הכנסת 32

מוהר יחיאל, ירושלים, אלחריזי 7
מוהר יחיאל, תל־אביב, שלמה המלך 79
מונהיט ברוך, תל־אביב, בצרון שכ׳ הסתדרות
מילר יפה, סביון, השקמה 36
מלבר פלה, רמת־גן, ביאליק 20
מליניק, תל־אביב, דרך הטייסים 6
מנדל מלכה, גבעתיים, התע״ש 45
מרגלית רבקה, חיפה, פאר 49
מרגלית מלכה, רמת־גן, שד׳ הילד 12

נבנצהל דובקה, תל־אביב, קרל נטר 7
נוימן רוחה, נתניה, גן ברכה
נוסבוים שמואל, בני־ברק, שפירא 14
נסבוים יוסף, תל־אביב, סוקולוב 85
נכטיגל שרה, קרית־אונו, רמז 36

סופר־ין נתן, לוד, ל״ו 7
סופר חיים, כרכור
סופר מאיר, נס־ציונה
סטמפל שפרה, כפר־יונה
סטוצקי ביילה, בני־ברק, חברון 28
סירקיס גיטל, חדרה, שכון ותיקי הסתדרות
סנדץ לאה, רמת־גן, המעין 6
סנס יוכבד, בני־ברק, בארי 6
סופר חיים, גבעת רמב״ם, אנצי סירני 26
ספיר בריש, גבעת רמב״ם, המגדל 2

עמיר לאה, חיפה, נוה שאנן, גורדון 22
ענדע עטל, עכו, הים 12
ענטע יעקב, הרצליה, מעברת שובקו
ענטע פייגה, נתניה, גן ברכה עמידר 29

פאסט סוניה, תל־אביב, אחד העם 75
פדרבוש, תל־אביב, נוה צה״ל 2/2
פדרבוש מרדכי, רמת־יצחק, הרכסים 34
פדרבוש בינה, רמת־יצחק, הרכסים 34
פדרבוש צבי, רמת־יצחק, נגבה 28
פוקס פרומה, תל־אביב, 273/44
פוזנר, בת־ים, ירושלים 53
פינקלשטין לובה, רמלה, ר׳ ק׳
פייט מנדל, בת־ים, ירושלים 103
פייט יצחק, חולון, תל־גיבורים 8
פייט אלטע, חולון, תל־גיבורים 8
פייט יצחק, פתח־תקוה, הרצל 4
פייער הירש, נהריה, שכון ממשלתי 520
פינגרהוט מאיר, חיפה, אדם הכהן 9
פינגרהוט צשה, תל־אביב, בוגרשוב 77
פלזן בתיה, אילת השחר, קבוץ
פלזן יהושע, חדרה, ברנדס
פלזן אוסקר, פתח־תקוה, פרישמן 34
פלוס גילה, חיפה, מול מחצבה 201
פלוס שרה, קרית חיים 23
פלוס יצחק, תל־אביב, אבן גבירול 102
פלוס רחל, ירושלים, הזית 6
פלוס שמעון, חולון, שכ׳ רסקו 1—36
פליקצו צבי, בית־יצחק
פלדמן שרה, תל־אביב, שד׳ נורדוי 72
פליקצוג גולדה, תל־עמל, קבוץ
פליק הלה, תל־אביב, הוברמן 4
פלוימ־ין אלימלך, תל־אביב, מזרחי ב׳ פנת סלמה
פנסטר אברהם, ירושלים, שטראוס 13
פס נפתלי, רמת־גן, כנפי נשרים 34
פס יוסף, תל־אביב, דרך השלום 101
פס יצחק, ירושלים, שמואל הנביא 42
פס צבי, קרית אונו, הרצל 25
פרוסט חנינא, קרית־חיים 6/61

פרוסט שמואל, תל־אביב, סלמה ר׳ כ׳ 6
פרוינד רות, ירושלים, בן יהודה
פרנק אידא, נתניה, מערת זאב
פרלמוטר שרה, חדרה, נוה עובד
פרנקל מלכה, תל־עמל, קבוץ
פרייריך שרה, חולון, שנקר 15/6
פרידמן ישראל, בת־ים

צדוק מניה, כרכור
צווייג אל־עזר, נהריה, שכון עמידר 38
צויבל דוד, תל־אביב, אלוף ישחק שדה 205
צענגיבוט לייב, חדרה, שכון מזרחי נוה חיים
צענגיבוט חיה, חדרה, שכון מזרחי נוה חיים

קוזלובסקי צפורה, חיפה, קיסריה 19
קוטצר אברהם, כפר־סבא, שכון עובד ציוני 13
קוטשער רומן, חולון, שיכון ז׳סי כהן 7/8
קופפרברג, תל־אביב, סוקולוב 58
קוללר בלומה, רמת־גן, כלניות
קורן מלכה, תל־אביב ויתקין 15
קורן יעקב, בת־ים, הרצל 74
קורן סלה, תל־אביב, דיזנגוף 183
קורן שמעון, תל־אביב, דיזנגוף 183
קורצווייל זאב, חבת־ציון, ע״י חדרה
קורצווייל שרגא, בני־ברק, שכון מזרחי ה׳
קיזלשטין יהושע, תל־אביב, שיינקין 47
קלוזנר אמליה, מושב בית־מאיר ליד ירושלים
קלויזנר זאב, בת־ים, שד׳ עצמאות 46
קלויזנר חנוך, לוד, ר׳ ל׳ 33
קליינברגר שרה, תל־אביב, פרץ חיות 5
קליין רחל, בני־ברק, ר׳ עקיבא 72
קליינמן נתן, גבעתיים, התע״ש 15
קלינג רחל, תל־אביב סלמה ב׳
קלינברד בנימין, בני־ברק, תל־גבורים
קליינקופף חיה, רמת־גן, נוה־יהושע 4
קלבנסקי רחל, רמת־גן, תלפיות 15
קלפר יוכבד, גבעת־רמב״ם, ישראל טיבר 52
קנופף, קרית ביאליק, סמטת גלבוע 6
קניגסברג ישעיהו, קבוץ נען
קסלר משה, חולון, סוקולוב 91
קסטנבוים מאיר, תל־אביב, אבן גבירול 132
קרוליק פיניע, ירושלים, עקיבא 16
קרנה עטרה, תל־אביב, בן־סרוק 16

רבינוביץ טובה, נחלת גנים, רש״י 9
רוזנבליט נוח, חיפה, עבאס, 91
רוזנבלט ישראל, גבעתיים גנסין 16
רוזנבלט פנינה, כפר־חיים
רוזנמן נשקה, ראשון־לציון, שכ׳ ותיקים
רוזן משה, חיפה, קרית אליעזר 79/2

רוזן אהרן, נס־ציונה, נורדוי
רוזן אליעזר, כפר־אתא, עצמאות 30
רוזן לייב, לוד, שכון נוה־עובד 63
רוזנוסר ביילע, עפולה, השחר 20
רוזין צבי, רמת־גן, חרות 4
רוטמן משה, חיפה, עורך 18
רוטנברג לאה, רמת־גן, אורי ניסן 5
רוטנברג אפרים, בני־ברק, שכון ו׳
רוטשטין אריה, הרצליה, שכון ותיקים
רוקר שלמה, חדרה, גבעת־אולגה 35/4
רוקר יחיאל, חיפה, בר־גיורא 9
רייך לעמל, ראשון־לציון, נורדוי 90
רייך אהרן, נען, קבוץ
רייך יוכבד, פתח־תקוה, הרצל 4
רייך משה, ירושלים, הפלמ״ח 18
רייך בר, רמת־יצחק, נגבה 60
רייך עדה, חיפה, השילוח 17
רייך אליעזר, מרחביה, קבוץ
רייך יעקב, מרחביה, קבוץ
רייך חנה, מרחביה, קבוץ
רייכר דוד, תל־אביב, נוה צה״ל, בל. 2
רייכר דוב, תל־אביב, לה גארדיה ב׳ 66
רייס ברל, חולון, דגניה 5
רייס יצחק, יד־מרדכי, קבוץ
רייס נפתלי, גבעתים, כצנלסון 100
רייס יהודה, תל־אביב, הגדוד העברי 62
רייס בנימין, רעננה, רמת־עמידר 50
רייס שמואל, רמת־יצחק, עמידר א/119
רייס צבי, ע״י המפרץ, קבוץ
רייזנר מרדכי, חיפה, צה״ל 21
רייכנטל גיטל, ירושלים, צ׳רניחובסקי 48
רייפר ישעיהו, כרכור

שה שלמה, בני־ברק, עקיבא 48
שטינפלד חנינא, תל־אביב, עליה 25
שוורץ משה, תל־אביב, בת־ציון 3
שטורך שמואל, תל־אביב, לווינסקי 75
שטורך משה, תל־אביב, ברנדיס 67
שטיגליץ יוסף, בני־ברק, בית טישלר

שיף אליעזר, גבעתיים, המעגל 3
שיינמן פרל, נתניה, בנימין 75
שיפמן יעקב וולף, תל־אביב, עין גב 7
שילר משה, תל־אביב, בן יהודה 240
שליסל גילה, חיפה
שליסל לאה, תל־אביב, אפלטון 17
שלר, פתח־תקוה, שכ׳ הפמ״ז
שכטר ישראל, תל־אביב, עליה 25
שכטר משה, תל־אביב, בן שפרוט 5
שמיד ישראל, גבעת־שמואל, ויצמן
שמיד ניסן, גבעת־שמואל, בית 40/4
שמיד ישראל, פג׳ה — עמידר ב׳ 93/5
שמעוני שלמה, כרכור
שנייבוים אברהם, קרית־חיים, ר׳ כ״ז 61
שנייבוים פרידה, קרית־חיים, ר׳ כ״ז 42
שנל דוד, תל־אביב, דיזנגוף 191
שנל מרדכי, גבעתיים, כצנלסון 115
שפרינגר ישראל, בני־ברק, שכ׳ ו׳ 23
שפרינגר אברהם, קרית־חיים, ר׳ טו׳ 9
שפרינגר יהודה, לוד, רח׳ „ה״ 100
שפרגל הירש, גב־ים 30/3
שפרגל יחיאל, חיפה, אחוזה 9
שפרגל דוב, חיפה, הרצליה 32
שפרגל הרש, קרית־ים, ג׳ חשמונאים 3/3
שפרגל יצחק, בת־ים, קלוזנר 11
שפירא איטע, בני־ברק, טבריה — מודיעין 63/65
שפירא רחל, תל־אביב, אחד העם 32
שפירא יעקב, תל־אביב, סלמה ב׳ בל׳ 23/28
שפירא פסח, גבעתים, רח׳ כצנלסון 37
שרייבר מוניק, חיפה, בית־לחם, 49
שרייבר יצחק, רמת־יצחק, הגנה 40
שפרבר מלכה, כפר־סבא, שכ׳ הפוהמ״ז 13
שפר לאה, תל־אביב, סלמה ב׳ 31
שר יוסף, תל־אביב, אלוף דוד 207
שר ברוך, תל־אביב, רמת החייל, הגליל 104
שר יצחק, תל־אביב, שיבת ציון 26
שר (מאהלר) משה, תל־אביב, נוה צה״ל, רח׳ בן חיל 12
שתיל יהודה, בני־ברק, ביריה 9
שתיל לאה, כרכור

BELGIUM בלגיה

Friedman Lea, Van Leer Str. 1, Anvers
Halbertal Chaskel, 61 Belgeley Ave., Anvers
Hollander-Schreiber Hela, 43 Rue Quellin, Anvers

CANADA קאנדה

Holzer-Rosenberg Dora, 4156 Cunard St., Montreal 9, Que.

AUSTRALIA אוסטרליה

Kurtycz-Ellenbogen S. (Klara), 37 Warners Ave. Sydney-Bondi

ENGLAND אנגליה

Hager Lea, 24 Elmcroft Crescent London, N.W. 11
Hershman Jan, 5 Basing Hill, London, N.W. 11
Hoffert Hersh, 28 Shinhell Lane, London, N.W. 4
Neuman A., 10 Hill Cresccent, London 20
Rocker B., 9 Bolders Manor Drive, London, N.W. 11

BRASIL בראזיל

Nuessenbaum Waldemar, Rue de Cuececola 123, Rio de Janeiro

U. S. A. ארצות־הברית

ANHIESIGER DAVID, 146 E 52 St., Brooklyn 3, N.Y.
AUSSUBEL BENNY, 1180–46 St., Brooklyn 10, N.Y.
AUSSUBEL FAMILY, 2502 Ave. 1 Brooklyn 10, N.Y.
BENTON F., 3457–82 St., Jackson Heights, N.Y.
BIRNBAUM DAVID, 1124–th St., Brooklyn 4, N.Y.
BIRNBAUM SARA, 82–09 Bell Blvd., Hollis-Hills, N.Y.
BIRNBAUM PHILIP, 55 Nagle Ave., New York E.
FELDMAN ZYSSL, 445 Neptun Ave, Brooklyn. N.Y.
FINGERHUT O., 200 W. 86 St., N.Y.
FLUSS HERSCH, 177 Nagle Ave., New York 10034
FROST H., 1112–47th St., Brooklyn, N.Y.
FROST SAMUEL, 667–177 St. W. New York 10033
GELBWACHS HYMAN, 217 Haven Ave., New York 10033
GARTEN HERSCH, 1379 E. 10 St., Brooklyn, N.Y.
GARFUNKEL LOUIS, 180 E. 3 Rd. St., Brooklyn, N.Y.
GELBWACHS HYMAN, 21 Haven Ave., New York 10033
GLANZ SHMUEL-LEIB, 3111 Brighton 2 St. Brooklyn 35, N.Y.
GLEICHER A., 800 Woo St., Los Angeles 35, Calif.
GOLDMAN CHIEL, 5000–15th Ave., Brooklyn 19, N.Y.
GRUENBAUM H., 15 Oxford St., Brooklyn 35, N.Y.
GRUENBAUM LAURA and DYDIA, 26 Buchanan St. Beacon, New York
HAGER LEA, 24 Elmcroft Crescent, New York 11, N.Y.
HACKEL HARRY, 127 East, Ninth St., Los Angeles 15, Calif.
HANFLING CWI, 181 E 93 St. Brooklyn 12, N.Y.
KESSLER ABRAHAM, 1726 Union St., Brooklyn 13, N.Y.
LEDERREICH RACHEL, 909–47 St., Brooklyn 19, N.Y.
LORBER-FEUER ETKA, 852 Westminister Ave., Hillside, New Jersey
MOHR MORRISS, 18715 Ohio, Detroit 21, Mich.
NEUMAN RUBIN, 1315–48 St., Brooklyn 19, N.Y.
NOVER JOSEF, DR., 5706 15th Brooklyn 19, N.Y.
NUSSBAUM-HERZIG PEARL, 67–11 Yellowstone Bld. Forrest Hills, N.Y.
NOVER JOSEF DR., 5706–15 Ave., Brooklyn 19, N.Y.
PERLMAN MAYER, 34 Hillside Ave., New York 40
PERLMAN LASAR, 736 Mamor Court, Brooklyn 35, N.Y.
REICH SYMCHE, 240 Andobow Ave., New York 33
ROSENGARTEN-KUPFERBERG ETL, 750 Driges Ave. Brooklyn, N.Y.
SCHACHTER ISAAC, 140 Mitchel Ave. Long Beach, N.Y.
SILVER M., 790 Concourse Village, W. Bronx 10051, N Y.
SCHWARTZ ISRAEL, 6321 n. Mozart, Chicago, Ill.
SCHACHTER MOSES, 647 West 172 St., New York 10032
STEMPEL CH., 4515–12 Ave., Brooklyn 19, N.Y.
SPIRA DON, 232 E., 4 St., 1491 Carol St., Brooklyn, Lakwood N.Y.
SOBEL SHEINDEL, 763 Harvard Pl., Clifside Park, N.Y.
SILVER M., 1027 Walton Ave., Bronx 52, N.Y.
SILBER NATHAN & FRIDA, 4701–12 Axe., Brooklyn 19, N.Y
SHREIER SANE, 141–41 79 Ave., Flushing 67 L.I. N.Y.
SPINRAD ASHER, 1330–45th St., Brooklyn 19, N.Y.
TANBENFELD E., 108 Ave. D., New York
WAGNER HARRYA 20 Mauter St., Brooklyn 6, N.Y.
WASSERSTEIN B., 3091 Brighton 3 rd. St., Brooklyn, N.Y.
WIESEN ABRAHAM, 1030 Place, Brooklyn 13, N.Y.
WISENFELD NAFTALI, 108 Ave. D., New York 9
WISEN NORMAN, 1645 S. Liwonia St., Los Angeles 35 Calif.
WIESEN MAX-MEYER, 22 Northbrook Road, Spring Valley, N.Y.
WISEN NATHAN, 2410 Barker Ave., Bronx 76, N.Y.
WISEN HERSCH, 1379 E. 10 St., Brooklyn, N.Y.
WISENFELD DAVID, 315 Lott Ave., Brooklyn, N.Y.

FRANCE צרפת

BEER ARON and MANIA, 7 Rue des Blancs, Monteaux Paris IV
BIRNBAUM D., Papeterie de Cothiers pour la Couconne, Charente, Paris
GRUENBAUM MAURICE-MOSHE, 37 Chemin de Casselardit, Toulouse, Hte-Gar.
MAHLER-SHER MEILECH, 3 Blvd. Richard Lenoir, Paris XI
MAHLER-SHER JOSEF, 7 Rue Pasteur, Paris XI
MOHR CH., 13 Place Simon Vollont, Lille
SILBER M., 86 Rue Victor Hugo, Lens Pa de Ca

SWITZERLAND שווייץ

MOHR JACK-JACOB, 8 Ave. Warnery, Lausanne

SOUTH-AFRICA דרום אפריקה

HARBER ALOC-MOSE (ARIE-LEIB), Vereiniging, Central Hotel, South-Africa

secondary schools in the hope of continuing their studies abroad. It was made incumbent on every Jewish child to attend secondary school in addition to the traditional Torah school and the Hebrew school, and during the twenties they all made their way to the "Gymnasia" at the neighbouring town of Nisko. Here a nucleus of Jewish youngsters was formed which was to play a major part in the history of the community during its last fifteen years.

During the thirties the economic situation of the Jews of Rozwadow was at its worst. There was no industry; trade dwindled while anti-Semitism increased; taxation grew heavier; all outlets for emigration were barred; the economic crisis of 1927 put an end to the Palestinian immigration. Yet these years witnessed a spiritual revival and a cultural Jewish life of a force, intensity and joyfulness as had not been known before or since.

Eliezer Reich

The year 1919 witnessed the notorious campaign of General Haller with troops sent from France ostensibly to quash the separatist tendencies of the Ukrainians in Western Galicia, who swept through Poland, throwing Jews out of railway carriages, cutting off their beards and sidelocks, plundering and robbing wherever they put up their camp. Thus it was brought home to everybody that the liberation of Poland was not tantamount to Jewish freedom, and the illusions held by the Jewish assimilationists that Poland was fighting also for the Jews were dispelled once and for all. The Jews had been fighting on all fronts, but the various nations celebrated their liberation on their very bodies. The slaughter in the Ukraine, the wild riots of Haller's troops coupled with news of the Balfour Declaration aroused national aspirations among the Jewish masses. A mass rally at the Rabbi's Talmud school was attended by old and young, men and women alike. Rabbi Wolf Birenbaum, a veteran Zionist, opened the meeting and the author—a mere child at the time—recited Ezekiel's Vision of the Dry Bones as tears rolled down the cheeks of the audience. Tangible results soon materialized: a branch of the Zionist Organization—"Bet Yehuda"—was established and proudly joined by all young Jewish boys and girls in town. A Hebrew library was established and many cultural activities took place, as well as fund-raising campaigns for the Jewish National Fund, and various celebrations of a Jewish national character. Hebrew teachers were invited to the town and a Hebrew school was opened, attended by many dozens of young pupils of both sexes. Its devoted staff of teachers—Jakov Ajzen, Szmulewitz and Kimchi—brought up the new generation on the Bible and on Hebrew poetry. Soon Hebrew became a spoken language. The school, the library and the Hebrew press became the breeding ground for Zionist pioneering movements eager to implement the dream of a Jewish home. Zionism had transcended its romantic pre-War era and entered a second phase of action and realization. The stream of immigrants to Israel—the so-called "third immigration"—via Bratislawa or Vienna and Trieste, was accompanied by the anthem of Hechalutz, "The Pioneer," composed by Yehiel Mohr, the son of Mendel Szochat, the ritual slaughterer of Rozwadow (now living in France). "Here I am a pioneer, a pioneer from Poland" they sang, and for many years this song reverberated through the trains bringing young men and women to their new home in Palestine. Frequently the sons of well-to-do landlords would gather in one of the ample courtyards to weed and hoe and plant, pulling up their shirt sleeves to train in ordinary farm tasks in preparation for their impending emigration, so that the whole town started to breathe of the new homeland. The old pre-War way of life centered round the Talmud school, the rabbinical court and religious studies had disappeared, giving way to Zionist organizations, lay studies, practical ideas, free communication with the modern world and everyday economic problems.

THE ECONOMIC SITUATION OF THE JEWS OF ROZWADOW DURING 1920–1930

Many of the refugees of 1914 failed to return and settled elsewhere or emigrated at the end of the War to Germany, Holland or the United States. The collapse of the Hapsburg Empire also put an end to the old pattern of trade relations into which Galician Jewry had been integrated for a period of a hundred and fifty years. Europe was split up into separate national States divided by protective tariff walls and a spirit of national fanaticism. During the first post-War years there still were some chances for an economic existence but the sources of livelihood gradually dried up. The refugees returned utterly destitute, here and there helped by subsidies of the Joint American Committee, and all expectantly waiting for a letter from some relative in America who would send them a dollar. Again the goal was emigration, but this time entry to America was barred by the famous quota system. The world had locked the doors behind it by means of passports and visas. Russia was completely sealed off—no one could enter and no one could leave.

Nothing was left to the Jews but to fight on their own ground. This time they had to contend with a new form of planned and organized anti-Semitism, designed to deprive them of their economic position. The Polish government's tax policy left no Jew unaffected. There was no choice but to turn to the liberal professions, but soon the doors of the medical, agricultural and chemical institutes were to be closed as well by means of the *numerus clausus*—the severe restriction on the number of Jews admitted. In the meantime Jewish children flocked to the

der and beat up the defenceless Jews. On the eve of the Day of Atonement a deportation order was issued against the Jews "as an anti-Russian element." The Cossacks made it their business to round up all Jews, assemble them on the other side of the San and deport them to Siberia, where they remained until the Bolshevist Revolution in 1917.

THE RETURN OF THE REFUGEES (1916)

Gradually the Jewish refugees returned from Vienna and Bohemia, finding the town burnt and in ruins, plundered and without possible sources of livelihood. Those who came back were mainly older people and little children, while the younger, able-bodied men remained in Vienna or Bohemia, or as soldiers in the Austrian army. However, the economy of the town revived more quickly than ever before: Rozwadow was no longer a little frontier town, but an important railway junction connecting occupied Congress Poland with Austria-Hungary after the extension of the railway line as far as Lublin during the War. Thus the towns of Congress Poland became accessible to trade while Rozwadow had been turned into a military base and a major line of communication for the armies sent to the Eastern Front. The refugees slowly returned to their homes; the tradesmen and the teachers came back, and everyday life again took its course under the control of the Austrian military governor, Captain Herzog. In the autumn of 1918 the Austro-Hungarian front collapsed and the Central Powers surrendered. One wintry November day the military rulers left the town and chaos set in. Austria had ceased to be an Empire, but the State of Poland had not yet arisen. In every town provisional "national councils" and "militias" were set up, but in the meantime the farmers from the neighbouring country-side were given a free hand to molest the Jews. In their hundreds the peasants of Plawo and Turbia descended on the town, to loot Jewish houses and shops, and to beat up and murder at will. They received their national independence with the cry "Long live free Poland! Beat up Jews!" Throughout the 5th of November, 1918 they continued their wild celebrations, pouring wine bought from Jewish taverns down the throats of their horses—and the rest down the drains—with adjurations to "drink Jewish wine because Poland is ours." Their women brought sacks and sheets to pick up unpunished anything they might find in the homes of the Jews. The riots continued for eight days, from 5th until 12th November, during which time the Jewish youth organized their own self-defence, headed by Wolf Greisman, an officer of the Austrian army just returned from the front. They got in touch with the Jewish youth of the adjacent towns, and armed with light weapons, were ready to render opposition to the rioting peasants. Knowledge of the existence of this band undoubtedly acted as a strong deterrent in preventing the hardened Jew-baiters from repeating their acts of violence. However, it took until well into the middle of the month until calm was restored, and until the first signs of the "new order" became visible in the replacement of the arbitrarily nominated national councils by properly elected citizens' councils.

THE "COUP D'ETAT" WITHIN THE JEWISH COMMUNITY

The transition from the Austrian to the Polish regime did not leave the Jewish community unscathed. With the Jewish refugees from Vienna, Rabbi Dov Reich also came back to lead his flock. But the collapse of the Austrian Empire and the general revolutionary atmosphere which pervaded the Polish population also prompted the younger generation of Jews to get rid of the vestiges of the ancient regime and to replace the traditional community leadership by an elective community council. They decided to wrest and remove the powers of the head of the community from the non-existent Austrian authorities. On the initiative of young Mosze Storch (now Moshe Hassid of Tel Aviv) a strong delegation called on Rabbi Ber Reich, demanding the official seal. A national Jewish council was constituted, headed by Rabbi Jakov Schreiber, an honest and serious iron-merchant, well-liked by the community. This council, however, together with the other temporary administrative bodies set up, did not last long, and upon the restoration of a stable Polish government the office of community president again reverted to Dov Reich. Yet times had changed. The general spirit of revolution, and the confidence of the young generation in its own powers, did much to foster the rapid progress of the town. Under the impact of subsequent events the Jewish population rallied under the banner of Zionism, and Rozwadow became a centre of revival for the entire vicinity.

and their influence continued even after they had left Rozwadow to seek their personal future.

EMIGRATION

Even merchants and landlords had no easy time in earning their living. They would heave a deep sigh every mealtime during grace, when coming to the words "lest we need the charity of man or his loans," and add "and the notes." Whenever one of the merchants would suddenly disappear and be discovered in Germany or in America, everybody knew that his escape was due to the burden of promissory notes and that he would one day call for his family to join him. Emigration was rampant to an even greater extent among the tradesmen and their sons. It was the sons of these tailors and shoemakers and "Dorfslaeufer" who first founded the *landsmannschaft* of Rozwadow in the U.S.A., followed by impoverished merchants and their sons. The emigration of a member of the family was considered a disgrace for those who remained. Poverty set in very fast: families who only a generation ago were among the local dignitaries were within the course of a few years reduced to accepting secret charity and Passover donations, and became wandering beggars and peddlars. Summer 1914 saw the end of a long period of consolidation: the inhabitants of the town scattered to all winds and when Rozwadow was rebuilt during 1920–1939 as part of independent Poland it already was a different town preserving but little of its former community structure.

ROZWADOW DURING WORLD WAR I

Three days after the declaration of war against Russia, Austrian troops already made their appearance because as a frontier town lying on the River San, Rozwadow was evidently destined to be in the frontline of battle. Thousands of soldiers from all nations of the Austro-Hungarian Empire filled the town; flats were requisitioned to quarter the Austrian officers and courtyards to house the soldiers. Foodstores were established to feed the infantry and the picked cavalry regiments. Trenches were dug in a wide circle round the north-eastern corner of the town, gun positions were established and miles of barbed wire fences were drawn. Pontoons were commandeered for the Austrian soldiers to cross the San into Congress Poland, and proceed towards Iwanogrod (Deblin), the westernmost Russian fortifications. The presence of tens of thousands of soldiers in the town brought prosperity to the poor, vending cakes, chocolates and cigarettes to the military. All studies were interrupted, both at the official and at the Jewish Torah schools. During the first fortnight the Austrian armies were victorious and advanced into Russian territory, but already by the beginning of September they started to retreat and the Russians closed in on the San, along the entire right bank of the river. The rumbling of cannons was heard from the north-east. The Jews living in the towns along the San were seized by fear of the Russians, especially in view of the rumours that the Russians would take their revenge on the Galician Jews for their subservience to the Austrian Empire or would slaughter them simply for being Jews. Overcome by panic, the inhabitants of Rozwadow fled the town, by cart and on foot, leaving their houses and shops and all their property behind them. Only a few days before the Jewish New Year old and young started wandering in long lines through villages and towns, southwards to the Carpathian mountains and to Slovakia, or westwards, towards Cracow. Tens of thousands of penniless refugees descended upon Vienna and the various towns of Bohemia and Moravia. The Government of Vienna granted them a tiny pittance while Jewish welfare organizations established cheap cookhouses, and the Jewish community of Vienna organized a drive to provide them with clothing for the winter. Anita Muehler and Robert Stricker played an outstanding role in these rescue activities. Most of the refugees were crowded into the Leopoldstadt quarter, waiting for the moment when Galicia would be liberated from the Russians so that they might return to their homes. It took some two years until Galicia was finally vacated by the Russian armies, when the government allowance was stopped and the refugees gradually returned, while in the West and in the rest of the Russian Empire the war was still going on.

On the 14th of September, 1914, Rozwadow itself had been bombarded by Russian gunners, when the last of the Austrians retreated and the Russians entered the town. Half the town, in an arc running from east to north, was burnt down. Those of the Jews who had remained sought refuge in the Capuchin monastery or hid in the cellars. The farmers from the vicinity, spurred on by the Russian officers, swept through the half-ruined town to plun-

men at the age of 13–14. The town boasted a large number of Torah teachers, many of whom had come from elsewhere, some of them full-time and some engaging in additional occupations—mending umbrellas during the lessons, or tying fringes on to the ritual garb worn by Jews next to their bodies, and other occupations to do with Jewish ritual, or working as peddlars on market days, or as marriage brokers, etc. These teachers prepared their pupils for life by teaching them to read and write in Yiddish according to prescribed "letter books" containing forms of letters suitable for all occasions. Special teachers would coach pupils at their homes in the vernacular so that they could at least be able to write an address. These home teachers would also teach girls the Hebrew alphabet, the daily prayers and the Latin script. Girls from better homes could quote verses from Schiller or Goethe in German by the time they became marriageable.

Rozwadow also had an elementary Government school, with four forms, but the Jews avoided sending their children there lest they should learn the evil ways of the gentiles. The situation changed, however, when the Baron Hirsch School opened its gates in 1900. This was a great blessing to the town. The children of the poor were now able to learn to read and write in the vernacular and acquire the fundamentals of arithmetic. Textbooks were given free of charge. The Jewish teachers of the school were imbued with a deep sense of duty and vocation, particularly Spinnrad, the headmaster, and his two assistants, Tewinger and Komita. Since their livelihood did not depend on the townspeople they were independent of their narrow restrictions and customs and could thus remain faithful to the progressive and enlightened educational principles followed in the rest of the Austro-Hungarian empire. This school, however, was not destined for a long existence and ceased functioning at the outbreak of the First World War. With the downfall of the Hapsburg Empire, Baron Hirsch's projects also came to an end.

Until World War I there was not a single Jew who sent his sons to secondary school, not only because there was none in the town, but mainly because it still seemed inconceivable for Jewish children to attend schools where writing on the Sabbath was compulsory. Secular professional training was regarded merely as a means to an end, but carried no status. Jewish lawyers, doctors, pharmacists or engineers who came to Rozwadow prospered financially, but had no influence over the population and lived on the margins of both Jewish and gentile society. Not they, but internal factors were responsible for the imminent cultural awakening of the town. The expansion of commercial relations and the spirit of national revival during 1904–1914 helped to open up new horizons and create a new outlook on life, and Rozwadow became the liveliest town in the whole neighbourhood.

The "Danzig merchants" brought with them not only the marvels of the new technology—lux lamps, electric bells, etc.—but also copies of German newspapers, Hebrew and Yiddish books published in Warsaw, and the Hebrew papers "Hatzefira" and "Hashiloah." There also were Jews who, like my own father, a Danzig merchant, brought a French governess for their girls or even a Hebrew teacher. No expense was spared to keep them and provide them with the necessary books, dictionaries and papers. Our house became a centre for all young people who were fond of books and folksongs and endowed with aesthetic feeling according to the taste of the times. In homes like these the children were brought up to the true Jewish tradition as well as on Western culture and the romanticism of national revival, long before the Zionist Movement had become a living force and started functioning on an organizational level.

In 1905 the town was overrun by a wave of refugees from Russia, on their way to Western Europe. Though they stayed for only a short time, some of them with their brilliant personalities and revolutionary past, left their imprint on the perennial Talmud students of the town. Under their influence they started learning the Bible, Hebrew grammar, languages and history. Among the younger generation there were three outstanding talents: H. G. Wisen, the well-known philologist and grammarian; Ajzyk Mandel, the great Talmud scholar—both deceased—and Rabbi Mosze Reich, the present editor of the Rabbi Kook Institute in Jerusalem, and M. Mohr, who has won a prominent place in modern Hebrew literature with his fine-felt poems and beautiful translations. The members of this circle imbued the town with their Zionist ideas and love for the Hebrew language, their personal rectitude and upright national spirit,

Rabbi Gedalia Szmelkes was put up as the opposing candidate to the Polish historian, Prof. Michael Bobrzyński, the official nominee. The mayors and district commissioners were in charge of the elections. The struggle between the community leaders —assimilationists and orthodox alike—and the Zionists first broke out in 1907 and lasted down to the days of Hitler. While the first enjoyed the support of the authorities it was the Zionists who embodied the aspirations of the younger generation for a Jewish revival. In that fateful year the community leadership rested in the hands of an honest, God-fearing Jew, Simcha Flomin, whose innocence was exploited by the district commissioner who was able to interfere freely in community matters and to conduct the canvass for the campaign among the Jewish public at his own will. But already then the young Berl Reich, the son of Leibush Reich, and the brother of the former head of the community, Anschel Zangen, started to gain prominence in the community. Having received his political training in his uncle's home he was able to occupy the posts of community chairman and mayor—both nominated and elected (since 1931)—for a period exceeding the sum of the terms of all his predecessors, from 1907 until 1940. Thanks to his ability, wisdom and energy he was able to withstand all the storms of the First World War, the restoration of Poland and the period between the two World Wars. Exiled to Siberia in 1940, he later became the chief organiser of the return to Poland of the survivors assembled in Walbrzych in 1946, a post he held until his immigration to Israel. Both friends and foes alike admired his public spirit, his good sense and great executive powers. In Ramat Gan, where he finally settled, he lived to a ripe old age, as the last living reminder of the life and history of Rozwadow.

THE RABBIS

Rozwadow had no local or appointed rabbis until the eighties of the last century. Learned men and Halakhic judges from outside instructed the community in the principles of law and justice until Rabbi Moishele, the grandson of Rabbi Naftali of Ropczyce, was invited to Rozwadow, and his brother, Rabbi Meyerl the author of "Divrei Noam"), to Dzików, during the period when Moske Hirszfeld was in charge of community affairs. With the arrival of Rabbi Moishele Horowitz a "rabbinical court" with all the trappings, after the fashion of the Galician Hassidim, was set up. The rabbinical courts of Rozwadow, Dzików and Rymanów maintained close ties of hospitality with each other. Thanks to its simple, unassuming ways the Ropczyce "dynasty" became very popular and except for a few habitual grumblers and objectors it had no opponents or rivals in the town. On Rabbi Moishele's death in 1891 he was succeeded by his son, Rabbi Zvi Herschele Horowitz, who left for Vienna at the outbreak of World War I, and on his return, finding Rozwadow deserted and in ruins, moved to the town of Rzeszów. He died in that town, but was buried in the graveyard of Rozwadow. Of his two sons, Ephraim and Menashe, he was succeeded to the rabbinate by the former. Rabbi Ephraim had an uphill fight to make a living and to keep his followers strictly to the right path after the general casting off of traditions during the period between the two World Wars, making many enemies due to his uncompromising attitude. His poverty drove him to seek his fortune among Jewish communities in various countries of Europe, until his return to Rozwadow in 1930, where he died young and unmourned. During the stormy period which followed, his son, Rabbi Naftali, filled his seat with circumspection and a liberal sense for contemporary changes. He was dearly beloved by all, and in course of time shared in the general fate. Thus the rabbinical dynasty of Ropczyce in Rozwadow came to an end after four generations only. It has been commemorated by the survivors of the town in New York, who named their organization after its first member, "Association of the Sons of Moshe Horowitz."

EDUCATION

By the time the First World War broke out Jewish education in Rozwadow already had a long tradition behind it. Every parent's ideal was that his son should be a scholar, a "genius" well versed in in the Talmud and in rabbinical law, spending his days in the Bet Hamidrash, the "house of learning," and in course of time marrying the daughter of a rich man.

From the early age of three, children were put in the charge of Torah teachers, who succeeded one another until the boy was able to study independently, when he was given a tutor of his own. The sons of the poor were apprenticed to master crafts-

semi-urban and semi-rural Jews, the "Dorfslaeufer" who brought in kosher dairy products from the villages or travelling tradesmen who roamed the countryside to mend the farmers' clothes and shoes, pots and pans, and to peddle their wares, consisting of haberdashery, etc. (The "Dorfslaeufer" later settled in a neighbouring town and subsequently moved away altogether.)

THE COMMUNITY LEADERS

My uncle, Dov Reich, who served as head of the community for over forty years, told me that to the best of his memory Rozwadow had about ten previous community leaders. The first was Rabbi Moske Hirszfeld who from 1868 presided both over the community and over the municipal council for a period of about fifteen years. He was one of the richest men in town, both merchant and moneylender, well versed in the Torah and prominent in social activities. His home was a constant meeting place for all persons of culture, scholars and men of moderate outlook. He never intervened in the disputes between the Chassidim, and brought up his sons as Torah scholars, which might incidentally enable them to marry the daughters of prominent men in the vicinity. In 1882 he was succeeded in the community leadership by Nahum Licht, who remained in this post for a period of four years. Though a devoted, orthodox Jew, modest in his ways, he lacked the required spirit of initiative and his tasks were a burden to him and to the members of the community. He was therefore glad to be relieved of his duties by Rabbi Baruch Borger, who replaced him in 1886. A cultured, warm-hearted Jew, Rabbi Borger was, however, too busy to eke out a living. Not overly successful either in his personal life or in his official duties, he soon abandoned his post. In 1888 Shlomoh Reich (Verleger) was appointed in his stead, serving both as mayor and as head of the community. A Torah scholar, highly cultured and a man of moderate views, he brought up his children in the true Jewish tradition. As the holder of a tobacco wholesale concession he was able to make a good living and attain considerable prosperity. One of his daughters was married to Asher Rubin, one of the followers of the "enlightenment" who one day disappeared from town without leaving a trace. Rumour had it that he landed in Berlin, shed all remnants of religion, and became a notable scholar.

Shlomoh Reich remained in his post as mayor and community president for almost ten years, until 1896, when he was replaced by a council of three: Anschel Zangen, Meir Lichtman and Haim Karmel. Since Haim Karmel was immersed in his business and Meir Lichtman was occupied by family matters, the running of the community was in fact left to Anschel Zangen. For ten years he managed the community's affairs side by side with his varied private business consisting of land transactions, money-lending and an agency for the transfer of local peasants to Prussia. As the son of one of the older families of Rozwadow and a relation of Leibusch Reich, the largest timber merchant in the neighbourhood, he was highly respected both in the town and in the vicinity.

In 1906 one of the members of the community council—Haim Karmel—went bankrupt and fled the town. The District Superintendent, Count Lisocki, disbanded the council. Anschel never returned to office for two additional reasons—his last illness and the intrigues of Yerachmiel Kanarek. The landlord of a number of estates in the area, one of the largest spenders and philanthropists, who used to ride out like a king in his carriages, Rabbi Kanarek was jealous of Zangen's position and wanted his own son, Moishele, to take his place. With the connivance of the District Commissioner he managed to secure the office for his son.

Moishele Kanarek, however, was too preoccupied with his estates and business affairs to take much interest in his duties, and left the post at the disposal of the District Commissioner, who in 1907 handed it over to Simcha Flomin. That year for the first time the Jews together with all the other residents of Galicia were called upon to elect their representatives to the Landestag in Lemberg and to the Parliament in Vienna. The general national ferment in the Austro-Hungarian Empire also affected the "Jewish street." The youngsters who were opposed to assimilation put up Jewish candidates and decided to take the fate of the Jews into their own hands, while the slogan of the Zionists to "conquer the communities" found a willing ear among the younger generation. The Jewish public was torn between the pressure put upon them by the Austrian authorities and the community dignitaries on the one hand, and the desire to choose a candidate who would be close to the spirit of the masses, on the other.

ted, housing offices, clerks, shops and ordinary poor families. A brick kiln was established to supply building materials for the houses built round the market place. Rozwadow had the advantage over all the other towns in the neighbourhood in that the railway station stood in the centre of town and moreover served as the last railway junction on the northern boundary of Galicia. These direct rail communications, followed by the establishment of post, telegraph and telephone services, became a powerful economic and cultural factor, and brought the Jewish youth closer to the cultural influences of Vienna. Accordingly there arose the need for further consolidation of the municipal, administrative, economic and community structure which made itself felt during the eighties of the last century.

By the end of the century the market-place surrounded by a square of one or two-storey stone buildings, had already been erected. All these houses belonged to Jews and by a secret ban no Gentile was admitted to ownership—a custom broken only after the First World War. Here lived the wealthier Jews—merchants and other dignitaries—each house serving as both living quarters and business premises. A "house in the market place" was a status symbol. The shoemakers, the tailors, the Torah teachers and all the rest of the common folk lived in the overcrowded side streets. On the outskirts of the town and in the suburbs leading to the adjacent villages lived the gentiles, who engaged in farming or crafts catering to both town and country people—blacksmiths and tinsmiths, and the like. The small houses of government officials, teachers, the doctor, the organ player, the "licensed builder," the "shkole," the court house and the tax assessing offices also lay on the outskirts of the town, open to the outlying fields. From there onwards started the area considered out of bounds to the Jews, where the most blatant anti-Semitism was rampant.

OCCUPATIONS

Most of the Jews of Rozwadow were poor—small peddlars and tradesmen—or employed in various religious occupations—religious scribes, Torah teachers, or engaged in connection with slaughter. The few wealthier Jews either held concessions for the sale of tobacco and brandy or acted as commercial agents. There also were two or three money-lenders. There was a large number of tradesmen: carpenters, tailors, shoemakers, plumbers, hairdressers and barbers, bakers, butchers, house painters, watchmakers, hatters, makers of paper bags, bookbinders, *matze*-bakers (on a temporary basis), semolina grinders, beer bootleggers, soapmakers and shirtmakers. The craftsmen carried on their trade at home, their children and apprentices all working hard towards the weekly market day which provided their income for the entire week. On market days the shopkeepers would also bring out their diverse wares. However, neither trade nor small commerce was enough to earn a decent living. The neighbouring farmers who attended the weekly fair were also extremely poor and had little to spend on goods. They usually bought on credit or borrowed money from the Jews, or merely came to have a drink at the poor Jewish tavern.

But towards the end of the nineteenth century the rapid economic development of their country prompted the Germans to look abroad for sources of timber for their growing industry. German [Austrian] entrepreneurs would come to the neighbourhood of Rozwadow, buy up whole forests and commission the Jewish firm of Fraute-Soehne to tie up the timber into rafts to be punted down the river. With the growing timber trade wholesale merchants from Danzig began to employ hundreds of farmers in cutting down the wood during the winter season and carting the logs down to the banks of the River San, to be despatched to the Baltic Sea by way of the San and the Wisla.

The flourishing timber trade prompted many Jews to open their own business or enter into partnership with German firms, becoming so-called "Danzig merchants." This trade, however, was bound up with many risks, for sudden floods might at any time break up the rafts and with one fell blow wipe out the family's entire fortune.

Side by side with the timber trade the Jews of Rozwadow and the vicinity organized the emigration of farm labour to Prussia, where they were in touch with agents of German firms looking for cheap labour. The Jewish agents would provide for the peasants' travel expenses and accompany them to their place of destination, where they were hired by the head.

Only a minority of Jewish families engaged in these occupations, while the rest remained in dire poverty. There was one other marginal category of

ges, and the special taxes such as those on candles for ritual use and on Jewish ritual slaughter of animals of food, remained in force for many years. Yet, while imposing heavy levies on candles and on ritually slaughtered meat and poultry, the reactionary Catholic Austrian regime at the same time used the Jewish community organization to enforce compliance with those Jewish ritual customs without which the taxes could not have been collected.

The tax collectors were recruited from among members of the Jewish communities, and a number of these people took extortionate and corrupt advantage of their position.

In his book on the Hassidic Movement and the Enlightenment, Prof. Mahler notes that "the Jewish population of Galicia hardly grew throughout the first half of the 19th century while the Christian population almost doubled during that time" (p. 16).

The poverty with which the Jewish settlements in the vicinity of Rozwadow were afflicted at that time is indicated by the fact that Rabbi Naftali of Ropczyce (d. 1831), the founder of the rabbinical dynasty of that name, made charity to the poor the main subject of his preaching. The heavy taxes and the restrictive measures limiting the sources of livelihood of Galician Jewry continued down to the forties of the nineteenth century. The absolutist policy of the regime designed towards the centralization of Jewish life compelled the Jews to maintain the necessary decentralization through evasion of the law. Unauthorized prayer meetings in "stibl" came to replace the official synagogue; correct names and dates of birth were not disclosed to the authorities; religious marriage was not confirmed by official registration. Persecutions and anti-Jewish legislation were countered by the underground solidarity of the impoverished Jewish masses centering round the personality of the hassidic rabbi. Local tradition tells of the "Holy Man"—the seer of Lublin—spending some time in Rozwadow approximately in the year 1825, but not staying long, either because of the religious opposition he encountered, or because of the poverty of the Jews in that town. This seems to be the only Jewish source indicating the presence of Jews in Rozwadow during the first third of the nineteenth century, corresponding in date to the tradition of the oldest Jewish families in the town as to the time of their arrival.

No ancient buildings or graveyards were found in Rozwadow and there are no stories about the burning of old synagogues. Apparently most of the Jewish population hailed from the surrounding villages, maintaining close family ties with the relatives who remained there. This state of affairs continued throughout the existence of the Rozwadow community. Often, when some religious requisites were needed, they were brought to the town from one of the neighbouring settlements. Before Rabbi Moishele, the grandson of Rabbi Naftali of Ropczyce, was nominated rabbi, the community elders approached Shimon Schochat, the grandfather of Rabbi Shimon Katz of Majdan Kolbuszowski, "to direct his flock" and inspire the community of Rozwadow with his spirit of learning, innocence, and faith. However, he preferred to remain in anonymous poverty and refused the offer. Until the rabbinical dynasty of Ropczyce established its seat in the neighbourhood during the seventies (Rabbi Meyerl in Dzików and Rabbi Moischele Horovitz in Rozwadow) the religious leadership consisted of scholars and teachers mostly imported from other localities. Nevertheless the township served as a centre of trade and commerce for the neighbouring rural and urban communities. Tradesmen—hatters, tailors, shoemakers and shopkeepers—regularly attended market days held in the vicinity. The growing number of Jewish shops and craftsmen in Rozwadow probably accounted for the prominent role it played in this sphere.

During the last third of the nineteenth century Rozwadow had 2,150 inhabitants, of whom over 1,600—or 77 percent—were Jews. Despite the accelerated natural increase between 1880 and 1921, the population of Rozwadow made no great strides and after World War I the number of inhabitants stood at only 2,700 while that of the Jews had gone down owing to emigration. In 1880 there were 234 houses in the town, mostly wooden one-storey buildings. It seems, however, that towards the end of the eighties, following the construction of the Przeworsk-Rozwadow-Dębica line linking Rozwadow by railway with the Lemberg-Krakow-Vienna highway, the economic situation of the townsmen improved considerably, as may be seen from the stone houses which took the place of the wooden huts, standing in four rows enclosing the large "market square." In the centre of the market place a large two-storey municipality building was erec-

tween Sandomir, Lezajsk, and Pzreworsk—either in Tarnobrzeg or in Nisko and Rudnik. This does not mean that there were no Jews or no Jewish community in Rozwadow and in the vicinity. On the contrary, there is good evidence of Jews living in the 20 rural communities of the parish of Charzewice in the words of Bishop Szaniawski who on his visit in 1727 to raise funds for the restoration of the church of Charzewice extolled the devotion of the Jews of Rozwadow to their religion. "Take an example from the Jews of Rozwadow," he said. "Although there are only 30 Jewish houses in the town, they nevertheless took one, embellished it and converted it into a synagogue. Not only the local Jews but Jews from the entire neighbourhood are coming there for their prayers." This shows that in Rozwadow there were more Jews than in the adjacent villages, but is no proof of the existence of a Jewish community. However, Rozwadow soon became the nucleus for the formation of a Jewish community and served as a centre for all Jewish settlements in the parish of Charzewice. On the arrival of Prince G. Lubomirskt during the first quarter of the eighteenth century he saw to it that Rozwadow, which lay close to his palace, should become a centre of trade and commerce for the surrounding rural communities within his domain. In this he was aided by the Jews living in the various villages and in Rozwadow proper. Balicki-Lipinski in their History of Old Poland (Vol. III, p. 482) state that "Rozwadow with its Capuchine monastery and parish church belongs to the family or Prince Lubomirski. His forefather, G. Lubomirski, one of the commanders of the Royal regiments, tried to improve the lot of the townsmen—his poor subjects—and in 1714 procured from King August III privileges to hold two market days a week, on Sundays and on Thursdays." It may be assumed that these fairs attracted an increasing number of Jews, who were the craftsmen and merchants at that time. This development was, however, slowed down by the hostile laws enacted against the Jews during the second half of the 18th century and by the pogroms and persecutions to which they were constantly subjected. By then the church had become aware of the king's crumbling power. The nobles' free veto rights in the royal elections had brought Poland close to political destruction, and its economy had waned to virtual extinction as a result of the constant internal dissensions caused by the warring nobility (szlachta). The Council of the Four Lands, the autonomous administrative centre of Polish Jewry, came to an end in 1764. Aided by the burghers, the church dared to raise its head and a wave of persecutions and blood calumnies was launched against the Jews, sweeping from the Ukraine to the District of Poznan and as far as Przemyśl in Galicia. The chief source of incitement was the church, which looked with disfavour upon the protection given to the Jews by the nobles. In prevailing conditions the nobles, of course, were free to tax both Jews and peasants to the full. In 1772 Galicia was severed from Poland proper, and Rozwadow became border territory between Galicia and the declining Kingdom of Poland, heading for further division in 1793 and 1795. This put a radical stop to the development of commerce and trade. The economic decline of Galician Jewry during 1772–1790 was further aggravated by Joseph II's experimental and anti-Jewish policy. In Dubnow's words: "The economic situation of the Jews in Galicia deteriorated tremendously as a result of numerous edicts, at first restricting and subsequently altogether barring them from the liquor trade in the rural communities and from the lease of various farming occupations, in which no less than one third of all Galician Jews had engaged so far. Tens of thousands were shorn of their livelihood and descended into the direst poverty, while the Austrian government expelled to Poland all those too indigent to pay their taxes for three years in a row. In the same year Joseph II's government was also bent on destroying the old self-government of the Jewish communities. Under the pretext of introducing enlightened government regulations he called upon the Jews to engage in agriculture—but gave them no land to do so. At the same time Jewish youngsters were drafted for military service. The situation of Galician Jewry became still worse during the reign of Leopold II (1790–1792), and although during the times of Franz they enjoyed a certain period of respite due to the Napoleonic wars, following the restoration and the Congress of Vienna there began slowly to form the poverty-stricken organizational, economic and cultural picture of Galician Jewry. These conditions persisted right up to 1914."

The edicts of Emperor Joseph II restricting the marriage of Jews and the sale of alcoholic bevera-

ROZWADOW

GEOGRAPHY

FROM the first partition of Poland in 1772 up till its reconstitution, as an independent country in 1918 Rozwadow, on the left bank of the San, had been the northernmost town in Galicia, on the border between Galicia and "Congress Poland." Here, at the broadest section of the San, the river flows slowly, flooding the low-lying left bank in the late winter months so that the town is surrounded by a belt of marshlands in the east and in the north. The soil is poor, and frequently, the melting of the snows or sudden summer rains further up along the river, had caused its waters to rise and cover the fields, destroying the peasants' scanty harvest. In 1911, to protect the town against the ravages of the river, the Austrians built dykes on the lower parts of the left shore and reinforced the river banks by planting willow trees along its sides. This was the beginning of the famous basket-weaving industry which sprang up in this region, and had its centre at the neighbouring town of Rudnik. Generally, however, the land remained barren and unploughed. To the south and south-east, next to the swamplands and forests, extended dry alluvial sandbanks, the only point of access to the river, at the village of Plawo, from where rafts of timber cut in the adjoining forests were sent down on their several weeks' way to the Free Port of Danzig.

By the end of the nineteenth century Jewish landlords of the Tarnobrzeg district held title to about 17,000 acres of land out of a total territory of about 175,000, and 14 landed estates, 114 taverns, 12 corn-brandy distillieries, 3 beer breweries, 14 flour mills and 3 sawmills were in Jewish hands. Round the manorial estates gathered tradesmen and merchants who formed the nucleus for the townships which began to be founded along the river in the eighteenth century.

The earliest chronicles in which Rozwadow is mentioned date back to the thirties of the eighteenth century.

HISTORY

It is difficult to trace the history of the town in the absence of sufficient source material, but it seems certain that it has grown out of the adjacent village of Charzewice, just as the town of Tranobrzeg had its origins in the village of Dzików. For many years the land on which the town was built had belonged to a family of nobles by the name of Rożewski, and then in the sixteenth and seventeenth centuries the area between the Wisla and the San passed into the hands of Princes Lubomirski and Tarnowski. The Lubomirskis built their palace in the village of Charzewice, the site of a small, ancient parochial church. A local chronicle relates that in 1727 the parish authorities petitioned Prince Georg Lubomirski "not to leave the House of God in ruins and that he may for his own sake deign to restore the building which was about to collapse." In this context mention is also made of Rozwadow, which is stated to number thirty Jewish households. In 1897 the head of the Capuchin monastery distributed a pamphlet calling upon the members of the parish to raise funds for the building of a new church at Rozwadow instead of the ancient church of Charzewice which had been completely destroyed after the third partition of Poland in 1795, and indeed the cornerstone for a new church was laid. It seems, however, that Prince Georg Lubomirski was more interested in developing commerce and trade, and the pamphlet accuses him of undermining the church and being in league with the Jews.

THE JEWS OF ROZWADOW

There are no sources indicating the existence of an organized Jewish community before the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century. In the community records of the Council of the Four Lands which functioned until 1746, no mention is made of Rozwadow nor of any other Jewish communities within the area be-

Our next important goal is to enlist as many of our Rozwadower landsleit and their children to join ranks with us as members of our organization, to maintain the noble traditions it represents and to sustain the exemplary work it has undertaken over the years. But this formidable goal cannot be attained by words alone. It requires DEEDS, deeds by all of us who go forward in the purpose to envigorate and revitalize our organization. *Surely This is A Task Worthy of Us All.*

ADOLPH AUSUBEL,
President

LANDSLEIT AND FRIENDS

While there was an attempt to form a Chevra in New York before World War I, it was just about the time of the outbreak of the war that the Rozwadower Chewrat B'nei Moshe Horowitz was formed. The purpose for forming the organization was for fraternal, benevolent, religious, charitable, and associated activities. Incidentally, analogous and somewhat older organizations, the "Rozwadower Young Men" now has about 25 members and the "Roswadower Lodge" even less.

In any event, our organization, after its founding, met, prayed, and purchased the property we now own at 91 Attorney Street, New York.

The members treated this acquisition with great personal pride, and when an addition was built to the structure, gave financial as well as physical and manual help.

Since the purchase and construction of our home (Synagogue), it has, over the years, served as the center of our fraternal, social and religious life. Initially, when the members lived near the Synagogue, it served as almost the exclusive place of recreation and diversion for them. It permitted for close contacts amongst the members, the sharing of common and uncommon experiences, joys and tribulations. Through the years our members and friends have found in it real warmth, interest and a sense of togetherness.

Through these hallowed halls have passed many of our dedicated brethren. Some of those who have since gone to their eternal rewards are: Moses Borger, Abe Brand, David Goldfarb, Harry Goldfeber, Harry Greisman, Benny Itzkowitz, Sam Kartiganer, Chim Knopf, Harry Korn, Henry Korn, Harry Kleinkopf, Moses Laufgraben, Max See, David Wiesen, Simon Wiederspiel and Meyer Zeisel.

Others, amongst the older members, who are still active in the organization and who have given devoted service are: Benny Ausubel, Isaac Blumengranz, Harry Ende, Sam Leib Glanz, Irving Glanz, Irving Greisman, Charles Kartiganer, Berl Reich, Frank Reich, Isaac Schachter, Rev. Moses Schachter, Moses Silber, Nathan Silber, Benny Wasserstein, Chaim Wittman and Hersch Wiesen.

Our organization, with its continued sense of dedication and conscience,

(1) continues to maintain close ties with our landsleit here and abroad,

(2) has afforded a helping material and financial hand to the needy (including establiching Loan Associations, at one time when needed, here, and now in Israel),

(3) contributes to the foremost Jewish charitable organizations and causes, such as United Jewish Appeal, Federation of Jewish Philanthropies, Red Mogen David, etc.,

(4) participates in the financial efforts to sustain the Israeli economy by the purchase of Israel bonds.

These benevolent and charitable activities are in addition to the continued social, fraternal, cultural and spiritual functions which the organization offers.

We are trying to sustain the life-blood of activity in the organization consistent with our noble purposes. This takes the form of various charitable and benevolent drives and undertakings. It is also evident in our social events. For example, during my recent presidency we have paid due homage to those who have given so much over the years, towards the nurturing of our organization. You may recall these occasions when we honored the late David Goldfarb, as well as Chaim Wittman, Benny Ausubel and the 50th. Anniversary banquet in honor of Mr. and Mrs. Charles Kartiganer.

Since memory is the father of conscience, we, together with our landsleit in ISRAEL, are compiling for publication this "YISKOR BOOK OF ROZWADOW."

IN LOVING MEMORY

AND EVERLASTING MOURNING OF MY BELOVED HUSBAND

HYMAN EHRLICH

OF JASTKOWICE (NEAR ROZWADOW)

MRS. HYMAN EHRLICH

NEW YORK

IN MEMORY

of their beloved husband, father and a very distinguished, hard working member as well as Secretary-Treasurer of the Rozwadower Chewra BNEI MOSHE HOROWITZ

HENOCH KORN.

In an article on himself in Rozwadower Journal he wrote twenty-five years ago under the title

DER SCHWEIGENDER

THE SILENT.

He was a man who worked in his quiet way with heart and soul for the Rozwadower Chewra untiringly and held the office of secretary-treasurer twenty-five years and was always very active in all Committees of the Society.

MALKA KORN, his wife
Meier KORN, his son
Roswadower Society

THE YIZKOR BOOK COMMITTEE OF AMERICA

SILVER, Morris, *President*
AUSUBEL, Benny
ANHISIGER, Chaja
ANHISIGER, David
BORGER, J.M.
GLANZ, Sam Leib
GREISMAN, Irving
WISEN, Nathan
REICH, Berish-Dov

BIRNBAM Philip, *Secretary*
WISEN, Zvi Herman
SILBER, Nathan
NOVER, Joseph, Dr.
ENDE, Harry
PERLMAN, Lazar
PERLMAN, Mayer
KARTIGANER, Charles
REICH, Efraim

SHACHTER, Moses

THE YIZKOR BOOK COMMITTEE OF ISRAEL

ITZCHAK AVNON, *President*
MAYER MOHAR

GOLDMAN, Jacob, *Secretary*
BRANSKI, Jerucham, *Treasurer*
BERGSTEIN, Marcus
GRUNBAUM, Arie
WANG, David
LUMP, Shraga
KLEINMAN, Nathan

NAAMAN-REICH, Samuel
SENS-LEV, Jadzia
FINGERHUT, Esther-Cesia
FORSHIRM, Esther, *née* HOFERT
FLUS, Simon
SHER, Itzchak
SHER-MAHLER, Moses

GOLDMAN YEKUSIEL

THE EDITORS OF THE YIZKOR-BOOK IN ISRAEL

BEN-MENACHEM, Moses (SHLANGER)
CHASID-STORCH, Lazar
REICH, Lazar (SON of ABA REICH)

ROZWADOW
MEMORIAL BOOK

EDITOR: NACHMAN BLUMENTAL

YAD VASHEM

IRGUN YOTZEY ROZWADOW IN ISRAEL
BNEI MOSHE HOROWITZ SOCIETY OF U. S. A.
and
THE ROZWADOWER ASSOCIATION OF BELGIUM

JERUSALEM 1968